

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 9

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, prof. Dr. Uzok Jurokulov (Özbəkistan), filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №9

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.9.3>

SƏİDƏ ABBASOVA
dosent f.ü.f.d
Bakı Dövlət Universiteti
Ünvan Zahid Xəlilov
Saida_200@hotmail.com

AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN FUNKSIONAL SƏCİYYƏSİ.

Açar sözlər: kommunikasiya, akademik, funksional, ideya, ünsiyyət, cəmiyyət, informasiya, nitq, etiket, elm.

Keywords: communication, academic, functional, idea, conversation, society, information, speech, label, science.

Ключевые слова: коммуникация, академический, функциональный, идея, общение, общество, информация, речь, этика, наука.

Gələcəyin peşəkar mütəxəssisi olacaq hər bir şəxs ixtisas və peşəsindən asılı olmayaraq effektiv kommunikasiya vərdişlərinə yiyələnməlidir. Cəmiyyətin qabaqcıl mütəxəssisinin səviyyəsi, mədəniyyəti ən əvvəl onun nitqində, danışiq və yazı üslubunda özünü göstərir. Mədəni insanda hər şey gözəl olmalıdır. Bunları istiqamətləndirən başlıca amil isə şifahi və yazılı dil və nitqdır. Effektiv ünsiyyət vasitəsi olan nitq alətini öyrənmək, həm də işgüzar ünsiyyət bacarığını formalaşdırmaqdır. [1.s.32]

Qloballaşma XXI əsrin intensiv prosesi kimi müasir cəmiyyətin bütün səviyyələrinə təsir edərək onun hər bir sahəsində inkişafın tənzimlənməsini tələb edir. Elmin daha sürətlə inkişaf etməsi bu sahənin də tənzimlənməsini şərtləndirir. Elm sürətlə inkişaf edir, onun nailiyyətləri elmi ictimaiyyət tərəfindən fəal istifadə olunur, kütləvi xarakter alır. Bu prosesi şərtləndirən başlıca amillərdən biri informasiya kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmasıdır. Məhz informasiya-kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə keçirilən tədbirlər: konfrans, simpozium, konqres və b. onun coğrafiyasını genişləndirir, dünya elmi cəmiyyətlərinə çıxış imkanlarını artırır, beynəlxalq səviyyəli jurnallarda dərc olunmağa şərait yaradır. Elmi tədbirlər elmi ictimaiyyətin bu tədbirlərdə fəal iştirakını təmin edir. Beynəlxalq hiper elmi məkana inteqrasiya edərək operativ şəkildə elm dünyasında gedən prosesləri öyrənmək, müxtəlif məsələlərə müdaxilə etmək, öz fikir və ideyalarını bölüşmək üçün informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməyi bacarmaq kifayət edərmi? Əlbəttə, müasir texnologiyalardan istifadə etməklə hiper elm məkanından istənilən məlumatı almaq mümkündür. Lakin bu məkanın içində olmaq, onun iştirakçıları ilə dünya elmində gedən prosesləri müzakirə etmək, öz fikir və ideyaların, tədqiqat işlərinə bölüşmək

üçün onlarla “eyni dildə” danışmağa ehtiyac duyulacaq. Yəni dünya elm adamları ilə yazılı ünsiyyət qurmaq üçün onlarla eyni dildə - “ümumu dildə” danışmağı öyrənmək lazımdır. “Ümumi dil” tapmaq üçün hansı meyarlara əməl olunmalıdır? Dünya elm və təhsil məkanında ümumi anlaşma üçün müəyyən qaydalara əməl edilməlidir. Bu qaydalar və normalar dünyanın qabaqcıl təhsil ocaqlarında, universitetlərdə qəbul olunmuş vahid beynəlxalq standartlardır. [4.s.74]

Beynəlxalq elm və təhsil məkanına inteqrasiya edərək, onun tərkib hissəsinə çevrilmək bizim gənc alimlər üçün çox vacibdir. Ölkəmizin gənc alimləri, magistrantlar, tələbələr beynəlxalq elmi tədbirlərdə həvəslə iştirak edirlər. Bu prosesin nəticəsi kimi alimlər beynəlxalq jurnallarda məqalələr dərc etdirir, dünyanın müxtəlif ölkələrindən olan həmkarları ilə müştərək layihələrdə iştirak edirlər. Bu əməkdaşlıq bizim təhsil sistemindən fərqli, beynəlxalq standartlara uyğun ünsiyyət qurmaq, yazılı akademik kommunikasiya bacarığı tələb edir. Buna görə elmi tədqiqat institutlarında çalışan, ali məktəblərdə işləyən və təhsil alan hər kəs akademik kommunikasiyanın beynəlxalq standartlarına uyğun əlaqə qurmaq bacarığına yiyələnəlməlidir. Çox istedadlı bir gənc tədqiqatçının beynəlxalq akademik (yazı) səriştəsi olmasa, aciz və savadsız görünə bilər. Deməli, peşəkar akademik kommunikasiya qurmaq üçün müasir dövrün beynəlxalq akademik yazı qaydalarına yiyələnəlmək lazımdır. Beynəlxalq akademik yazı qaydalarının hazır modelləri var. Akademik kommunikasiya anlayışı necə başa düşülməlidir, istifadə olunduğu sferanı və onun ali məktəblərdə tədrisini zəruriləşdirən səbəblər nədir? Akademik kommunikasiya anlayışı ali məktəblərdə, elm aləmində yeni olmasa da ona qoyulan tələblər, funksional imkanları müasir dövrümüzdə xeyli genişlənməmişdir. Akademik kommunikasiya anlayışına elmi ədəbiyyatlarda müxtəlif aspektlərdən yanaşılır: elmi biliklərin müxtəlif kommunikasiya institutları vasitəsilə yayılması; elmi cəmiyyətlərdə peşəkar ünsiyyətin məcmusu kimi; alimlər arasında informasiya mübadiləsində qarşılıqlı əlaqə prosesi kimi. [5.s. 237]

Müasir dövrümüzdə akademik kommunikasiyanın geniş spektri nəzərə alınaraq onun bir fənn kimi ali məktəblərdə tədrisi zərurətə çevrilmişdir. Fənnin ali məktəblərdə tədrisində məqsəd bakalavr, magistr və doktorantlara akademik mətnlərin müxtəlif janrlarının tərtibi haqqında biliklər vermək, onların redaktəsi; şəxsi ideyaların yaranması bacarığını inkişaf etdirmək və onun elmi mətn şəklində korrekt üslubda tərtibidir. Bu bacarıqlara yiyələnəlmək üçün müəyyən şərtlər mövcuddur: İlk şərtlər Azərbaycan ədəbi dili və nitq mədəniyyətinin baza anlayışlarına aid biliklərin aşılması; Sonrakı şərtlər dil və kommunikativ səriştəliliyin formalaşdırılması və onların peşəkar fəaliyyətdə realizə olunması: bakalavr və magistrantların beynəlxalq elmi jurnalların tələblərinə cavab verən elmi məqalələr yazmaq bacarığı, qrant layihələrə arayış hazırlamaq bacarığı, elmi araşdırmaların müxtəlif səviyyəli konfranslarda nəticələrini təqdim etmək səriştəsi. Bunun üçün tələbələr aşağıdakı bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnəlməlidir: şəxsi

ideyaların yaranması texnologiyasını bilmək; mətni modellər əsasında qurmaq bacarığı, qrammatik, stilistik, məntiqi, nitq səhvlərinin düzəldilməsi; elmi mətnlərin redaktə olunması üsulları, elmi mətnlərin tərtibi prinsiplərinin linqvostilistik parametrlərini; akademik yazılara qoyulan beynəlxalq norma və tələbləri bilməyə nail olmaq. Bunun üçün bakalavr və magistrantlar bacarmalıdır: mətnin elementlərini təşkil etmənin məntiqi sıralanması; elmi akademik mətn üzərində işləyərkən müxtəlif model və texnologiyalardan istifadə etmək; mətnin adresat tərəfindən qavranılması faktorunu nəzərə almaq, başqasının fikirlərinə hörmət etmək və başa düşmək; problemi şəxsi fərziyyəyə görə əsaslandırmaq, tezis xülasəsin vermək, mətni fərziyyədən nəticəyə qədər sıralamaq; müxtəlif mənbələrdən informasiyanı seçmək, ümumiləşdirmək, istifadə etmək, tənqidi yanaşmaq, arqumentləşdirmək; müxtəlif plagiatlardan uzaq durmaq; mətni nitqin elmi üslubunun normalarına uyğun məzmunlu, tam və məntiqi əlaqəli qurmaq, öz fikirlərini aydın və dəqiq ədəbi dildə ifadə etmək. Əldə olunan nəticələr: etalon elmi mətnlərin linqvostilistik parametrlərini bilmək, elmi axtarışların nəticələrini məruzə və ya təqdimat şəklində prezentasiyasını təqdim etməyi bacarmaq. [9.s.38]

İstənilən sahə ilə bağlı elmi biliklərin ali məktəbdə qazanılması ali məktəb natiqliyi olan akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsinə şərh etməyi tələb edir. Bu bilik və bacarıqlara yiyələnmək cəmiyyətin bütün sahələrini əhatə edən mütəxəssislərin mədəni və kommunikativ səriştəliliyinin formalaşdırılması üçün olduqca vacibdir. Bu söylənilən məsələlərin şərh dilin tətbiq sahələrinə diqqət yetirməyin vacibliyini önə çəkir. Akademik kommunikasiya anlayışının şərhinə keçməzdən əvvəl bəzi məsələlərə aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyulur. Belə məsələlərdən biri də ünsiyyət və kommunikasiya anlayışlarının definisiyasıdır. “Ünsiyyət” və “kommunikasiya” terminləri çox vaxt sinonim kimi işlənir. Lakin terminologiyada “kommunikasiya” – informasiyanın ötürülməsi prosesinin baş verdiyi ünsiyyət vasitəsi kimi izah edilir. Kommunikativ ünsiyyət zamanı informasiyanın ötürülməsi məlumatların şifahi və yazılı şəkildə verilməsi, bədən dili ilə və müxtəlif nitq parametrlərində baş verir. [9.s.197] Bu zaman informasiyanı alan obyektlər insanlar, heyvanlar, maşınlar və s. ola bilər. “Ünsiyyət”- isə həmişə ikitərəfli prosesdir: ünsiyyətin subyekti olan bərabərhüquqlu tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan ikitərəfli ünsiyyət. Vahid ünsiyyət prosesində ünsiyyətin bir neçə funksiyası özünü göstərir: - kommunikativ (informasiyanın ötürülməsi); - tənzimləyici (davranışı tənzim etməyə xidmət etmə); - interaktiv (qarşılıqlı təsir etmə, qarşılıqlı əlaqə); - perseptiv (qavrama) partnyorların bir-birini qarşılıqlı anlaması, dərk etməsi); - suqgestiv (təlqin etmə funksiyası). Akademik ünsiyyət dedikdə iki və ya bir neçə şəxsin qarşılıqlı nitq əlaqəsi prosesi başa düşülür. Bu zaman fəaliyyət, informasiya, təcrübə mübadiləsi baş verir. Yuxarıda sadalanan situasiyalar akademik üslubun əlamətlərinin struktur və məzmun planında səciyyəvi xarakteristikasıdır. Son zamanlar informasiya texnologiyalarının inkişafı,

informasiya-kommunikasiya məkanının sərhədlərinin genişlənməsi, elmin sürətlə inkişaf etməsi, onun nailiyyətlərinin elmi cəmiyyətdə aktiv istifadə olunması akademik üslubun funksional sferasını genişləndirir. Elmin daha sürətlə inkişaf etməsi bu sahənin də tənzimlənməsini şərtləndirir.

Hər hansı mətnin tərtibi zamanı adresatla ünsiyyətin rəsmilik dərəcəsi nəzərə alınır. [4.s.151] Bu dərəcə nəzərə alınaraq rəsmi və ya qeyri-rəsmi üsluba xas olan leksikadan istifadə olunur: ədəbi-danışq, jarqon, loru danışq. Rəsmi ünsiyyət prosesində etiket qaydalarına əməl olunur. Kommunikasiyaya təsir edən və mətnin necə qurulmasını müəyyənləşdirən şərtlər sırasında ünsiyyət şəraitində rəsmilik dərəcəsi ən mühümdür. Elmi (akademik) kommunikasiya müəyyən auditoriya üçün nəzərdə tutulduğuna görə müəyyən mənada kütləvidir. Buna görə akademik kommunikasiya bizdən cəmiyyətdə qəbul olunmuş ünsiyyət normalarına əməl etməyi tələb edir. Müasir elmi kommunikasiyanın əlamətləri: elmin kollektiv xarakteri, elmi məlumatların sürətli axını və mətnin sərhədlərinin bu hiper məkanda əriməsi; biliklərin saxlanması və ötürülməsində yeni texnologiyalar; sosial-iqtisadi şəraitdə alimlərin işinin dəyişməsi, akademik yazının unifikasiya normalarıdır. Akademik mətnlərin tipləri: 1. İlk janrlar: məqalə, monoqrafiya, reseziya (rəy), dərslik və ya dərs vəsaiti, məruzə, çıxış, prezentasiya, mühazirə, dissertasiya. 2. Sonrakı janrlar (yəni ilkin janrlar əsasında onların həcmələrinin qısaldılması yolu ilə yaranan mətnlər): annotasiya (məqalə, məruzə, dissertasiya və ya kitab haqqında qısa məlumat), avtoreferat (dissertasiyanın qısaldılmış şərh, tezis (məqalə və ya 41 çıxışın materiallarının qısa təsviri, xülasəsi), konspekt (bir və ya bir neçə ilkin mətnin əsas müddələri). 3. Tədris-metodik: dərs vəsaiti, iş proqramı, metodik göstərişlər. 4. Elmi-tədris: mühazirə, məruzə, seminarda çıxış, kurs işi, esse, referat. İngilis-amerikan ənənəsinə görə isə akademik mətnlərin tipləri kimi: konspekt (notes), məruzə (report), layihə/proyekt (project), essay (inşa), dissertasiya (dissertation/Thesis), yazı işi (paper); elmi mətnlərin tipləri kimi: elmi məqalə (Research Article), minnətdarlıq hissənin ifadəsi (Acknowledgement), oçerk/esse (Essay), məruzə/ hesabat (Report), monoqrafiya (Treatise/Study/ Monograph) nəzərdə tutulur. Cəmiyyətdə iqtisadi-siyasi münasibətlərin dəyişməsilə yeni əxlaqi münasibətlər, davranış normaları yaranır. Əxlaq cəmiyyətdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətləri tənzim etmək tələbatından doğmuşdur, özünün ictimai funksiyasını yerinə yetirərkən isə ictimai rəyə, könüllülüyə əsaslanır. Əxlaqi münasibətlər, şüur və fəaliyyətin əsas ünsürləri öz təcəssümünü etikanın kateqoriyalarında tapmışdır. [7.s.138]

Nitq etiketi – tələb və norma kimi spesifik milli verbal vahidlərin mikrosistemidir. Bunlar həmsöhbətlərin əlaqə qurması üçün cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş və yazılmış vahidlərdir. Nitq etiketləri nitq davranışları qaydalarına görə ünsiyyətin və bu zaman arzu olunan tonallığın qorunması üçün istifadə olunan vahidlərdir. Başqa sözlə, bunlar elə nitq vahidləridir ki, onlar vasitəsilə müraciət,

diqqətin cəlb edilməsi, salamlaşma, sağollaşma, tanışlıq, üzrəhəll, minnətdarlıq, təbrik, arzu, xahiş, dəvət, başsağlığı, kompliment və s. həyata keçirilir. Nitq etiketləri özlüyündə rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə salamlaşma sağollaşma, təqdimat, kübar söhbət və s. ehtiva edir; hər hansı müəyyən şəraitdə başqa bir şəxsə necə əlaqə qurmaq, saxlamaq və ya əlaqəni kəsməyi aydınlaşdırır; danışan və onun adresatı haqqında, onların tanış olub-olmamaları, yaş bərabərliyi, şəxsi münasibətləri, xidməti vəziyyəti, ünsiyyətin rəsmi və qeyri-rəsmi şəraitdə baş verməsi haqqında sosial məlumat ötürür. [6.s.179]

Akademik nitqlik – dinləyicilərə, öz auditoriyasına məqsədyönlü təsir edə bilən, bu və ya digər sahəyə aid biliklərin mənimsənilməsi və ya qavranılmasına kömək edən effektiv peşəkar nitqin yaranma şəraiti və qanunauyğunluqlarını öyrənən sahəyə aid biliklər sistemidir. Akademik nitqin peşəkar səriştəliliyinin komponentləri: dil səriştəliliyi – müasir Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına əməl etmək bacarığı. Nitq səriştəliliyi – dil vasitəsilə fikirlərin düzgün ifadə olunması bacarığının formalaşdırılması. Kommunikativlik səriştəliliyi – dil vasitələrindən konkret kommunikativ şəraitlərdə tipik peşəkar fəaliyyətdə istifadə etmək bacarığı. Etik səriştəlilik – etiket qaydalarını mənimsəmək, beynəlmiləl, millətlərarası ünsiyyət mədəniyyəti bacarığı. Akademik kommunikasiya nə sırf şifahi, nə də ki, yazılı kommunikasiya deyildir. Tutaq ki, dissertasiya işinin, yaxud elmi məqalənin, rəyin müəllifi sonradan öz işinin müdafiəsində işin məqsədini, elmi yeniliyini sərt edir və verilən sualları cavablandırır, yaxud elmi konfransda çıxış edir. Bu o deməkdir ki, elmi akademik üslub yazılı və şifahi kommunikasiyanın sintezindən formalaşır.

dosent Saida Abbasova

Xülasə

İnsan mədəniyyətini istiqamətləndirən başlıca amil şifahi və yazılı dil və nitqdır. Qloballaşma 21 əsrin intensiv prosesi kimi müasir cəmiyyətin bütün səviyyələrinə təsir edir. Onun hər bir sahəsində inkişafın tənzimlənməsini tələb edir. Bu inkişaf hər bir mütəxəssisdən beynəlxalq standartlara uyğun ünsiyyət qurmaq, yazılı və şifahi akademik kommunikasiya bacarığı tələb edir. Hər bir mütəxəssis peşəkar akademik kommunikasiya qurmaq üçün müasir dövrün beynəlxalq akademik yazı qaydalarına yiyələnməlidir.

Məqalədə akademik ünsiyyətin həm yazılı həm də şifahi formasına görə başqa ünsiyyət formalarından ümumi qəbul edilmiş ciddi norma və qaydalara riayət olunması ilə fərqləndiyi nəzərə çatdırılır. Həmçinin məqalədə bu fərq həm nitq planında (nitq etiketi), həm də ümumi davranış (akademik etiket) planında təhlil olunur. Elmi (akademik) kommunikasiya müəyyən auditoriya üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu səbəbdən akademik kommunikasiya cəmiyyətdə qəbul olunmuş ünsiyyət normalarına əməl etməyi tələb edir. Məqalədə akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi kimi elmi nitqlikdə nitq etiketi qaydalarına riayət edilməsi,

akademik nətiqliyin ritorikanın qədim növlərindən biri olması, akademik nətiqliyin iki istiqaməti (peşəkar və kütləvi), akademik mətnlərin tipləri və onlara qoyulan tələblər təhlil edilib.

ДОСЕНТ САИДА АББАСОВА

**ФУНКЦИОНАЛЬНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АКАДЕМИЧЕСКОЙ
КОММУНИКАЦИИ**

РЕЗЮМЕ

Главным фактором, направляющим человеческую культуру, является устная и письменная речь. Глобализация, как интенсивный процесс XXI века, затрагивает все уровни современного общества. Оно требует регулирования развития в каждом из своих направлений. Такое развитие требует от каждого специалиста общения в соответствии с международными стандартами, навыков письменного и устного академического общения. Каждый профессионал должен освоить международные правила академического письма современности, чтобы наладить профессиональное академическое общение.

В статье указывается, что академическое общение отличается от других форм общения как в письменной, так и в устной форме соблюдением общепринятых строгих норм и правил.

В статье также анализируется это различие как с точки зрения речевого плана (речевой этикет), так и общего поведения (академический этикет).

Научное (академическое) общение рассчитано на конкретную аудиторию. По этой причине академическое общение требует соблюдения принятых в обществе норм общения.

В статье проанализировано соблюдение правил речевого этикета в научной речи как функциональная характеристика академического общения, то, что академическая речь является одним из древних видов риторики, два направления академической речи (профессиональная и публичная), виды академической речи и требования предъявляемые к ним.

docent Saida Abbasova

Functional characteristic of academic communication.

Summary

The main factor that guides human culture is oral and written language and speech. Globalization, as an intensive process of the 21st century, affects all levels of modern society. It requires regulation of development in each of its areas. This development requires each specialist to communicate in accordance with international standards, written and oral academic communication skills. Every professional should master the international academic writing rules of the modern era in order to establish professional academic communication.

In the article, it is pointed out that academic communication differs from other forms of communication in terms of both written and oral forms by following generally accepted strict norms and rules. The article also analyzes this difference both in terms of speech plan (speech etiquette) and general behavior (academic etiquette). Scientific (academic) communication is designed for a specific audience. For this reason, academic communication requires following the norms of communication accepted in society. The article analyzed the observance of the rules of speech etiquette in scientific speaking as a functional characteristic of academic communication, the fact that academic speaking is one of the ancient types of rhetoric, two directions of academic speaking (professional and public), types of academic texts and the requirements imposed on them.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Abbasova S., Seyidova S., Məmmədova N., Cavadov Ə., “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2017. 232 səh. [1.s.32]
2. Abdullayev A.S “Müəllimin nitq mədəniyyəti haqqında”. Bakı “Maarif” nəşriyyatı 1966 il. 75 səh.
3. Babayev A. “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti”. Bakı 2013. “Təhsil” nəşriyyatı 621 səh. [2.s.74] dərslik
4. Cəfərov V. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. Bakı 2021. 173 səh. BDU nəşriyyatı [6.s.151] dərs vəsaiti
5. Eminli B.İ., Paşayeva C.B., “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. SDU nəşriyyatı. 2021. 400 səh [3.s.237]
6. Hacıyeva İ., Seyidova S., Məmmədova N. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı 2024. 300 səh. [7.s.254], [9.s.179]
7. Hacıyeva İ. “Nitq mədəniyyəti”. Bakı 2011. 280 səh [8.s.138]
8. Xəlilov B. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. “Adiloğlu” nəşriyyatı. Bakı 2021. 472 səh.
9. İsmayılova M. “Rəsmi işgüzar və akademik kommunikasiyanın funksional səciyyəsi”. Bakı ADPV nəşriyyatı. 2021. 295 səh [4.s.38], [5.s.197]
10. Məmmədli N. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. (dərslik) Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı 2021 il 512 səh.
11. Mərdanovs S. “Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya”. Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı 2019 il. 268 səh.
12. Şiriyev F. “Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və kommunikasiya”. Bakı “Elm və təhsil” nəşriyyatı. 2020 il. 400 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi dosent A.T.Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.10>

KÖNÜL ABDURƏHMANOVA

F.e.d., dos.

Azərbaycan Dillər Universiteti

Bakı ş, R. Behbudov küç 134

Abdurehmanova.kenul@adu.edu.az

<https://orcid.org/0000-0002-2494-3754>

İNGİLİS, AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİ ARASINDA KOD DƏYİŞMƏ: KOMPLEKS TƏDQIQAT

Açar sözlər kod dəyişdirmə, ikidillilik, çoxdillilik, sosiolinqvistika, dil biliyi, dil üstünlüyü

Xülasə:

Məqalədə Azərbaycanda ingilis, azərbaycan və rus dillərində ikidilli və çoxdilli danışanlar arasında kod dəyişməsi fenomeni araşdırılır. Bu, müxtəlif dil və mədəni kontekstlərdə naviqasiya etmək üçün istifadə edilən kommunikativ strategiya kimi kodun dəyişdirilməsinin əhəmiyyətini müzakirə edir. Əhatə olunan əsas sahələrə sosiolinqvistik, koqnitiv və praqmatik perspektivlər kimi kod dəyişdirməni əhatə edən nəzəri çərçivələr daxildir. Tədqiqat göstərir ki, kodun dəyişdirilməsi natiqlər arasında üstünlük təşkil edir və respondentlərin təxminən 85%-i gündəlik danışmada ondan istifadə etdiyini bildirir. Kod dəyişdirmə nümunələri dörd əsas növə bölünür: sintaktik keçid, cümlələrarası keçid, etiket dəyişdirmə və struktur kod dəyişdirmə. Məqalədə dil biliyi, dominantlıq, sosial kontekst, dil əlaqəsi, mədəni təsirlər və nəsil fərqləri də daxil olmaqla, kodun dəyişdirilməsinə təsir edən müxtəlif amillər müəyyən edilir. Bundan əlavə, o, şəxsiyyət quruluşu, güc dinamikası və şəxsiyyətlərarası münasibətlər üçün kodun dəyişdirilməsinin təsirlərini araşdırır.

Nəticə çoxdilli dinamikanın başa düşülməsində kodun dəyişdirilməsinin əhəmiyyətini vurğulayır və gələcək tədqiqatlar üçün istiqamətlər, xüsusən də onun sosial-mədəni nəticələri və qloballaşan dünyada dil praktikalarının inkişaf edən xarakterini təklif edir.

Giriş

Kod dəyişdirmə çoxdilli icmalarda geniş yayılmış bir hadisədir, burada danışanlar bir söhbət, ifadə və ya cümlə çərçivəsində iki və ya daha çox dil arasında növbələşir. Bu linqvistik təcrübə xüsusilə ingilis, azərbaycan və rus da daxil olmaqla bir çox dildə danışan şəxslər arasında geniş yayılmışdır. Kod dəyişdirmənin öyrənilməsi son illərdə əhəmiyyətli diqqəti cəlb etmişdir, çünki o, dil əlaqəsi, ikidillilik və çoxdillilik haqqında dəyərli məlumatlar verir (Gumperz, 1982; Myers-Scotton, 1993).

Mədəni və dil müxtəlifliyinin zəngin qobeleninə hopmuş Azərbaycan kontekstində ingilis, azərbaycan və rus dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi unikal nümunə

tədqiqatını təqdim edir. Qərbi Asiya və Şərqi Avropanın kəsişməsində yerləşən ölkə canlı sosial-lingvistik mənzərəyə töhfə verən müxtəlif etnik qrupları və dilləri özündə birləşdirən müxtəlif demoqrafik qarışığa malikdir. Bu yazı, danışanlar arasında ünsiyyət üsulu kimi kod dəyişdirmənin incəliklərini araşdırmaq, onun şəxsiyyət və sosial dinamika üçün təsirlərini təhlil etmək və bu lingvistik davranışa töhfə verən əsas amilləri araşdırmaq məqsədi daşıyır.

Kod dəyişdirmə mürəkkəb və çoxşaxəli bir hadisədir və dilçilik, sosiolingvistika və psixolingvistikada geniş şəkildə öyrənilmişdir. Alimlər kodun dəyişdirilməsinin motivlərini və nəticələrini araşdırmaq üçün müxtəlif nəzəri çərçivələrdən istifadə etmişlər. Bunlara daxildir:

- ****Sosialinqvistik Perspektivlər****: Kod dəyişdirmə sosial şəxsiyyətin qurulması və güc dinamikasının müzakirəsi üçün bir vasitə kimi xidmət edir. Myers-Scotton (1993) dil seçimində sosial motivlərin rolunu vurğulayır, burada danışanlar kontekst və layihələndirmək istədikləri şəxsiyyətlər əsasında hansı dili istifadə edəcəklərini seçə bilərlər.

- ****Koqnitiv Dilçilik****: Koqnitiv çərçivələr dillər arasında keçiddə iştirak edən psixi prosesləri və bu cür hərəkətlərin beyində dilin işlənməsi və axtarışına necə təsir etdiyini başa düşməyi vurğulayır (Kroll & Bialystok, 2013). İkidilli fərdlər nadir idrak çevikliyi nümayiş etdirirlər ki, bu da bəzən onların problem həll etmə qabiliyyətlərini və yaradıcılığını artırır.

- ****Praqmatik Yanaşmalar****: Praqmatik alimlər kod dəyişdirmənin xidmət etdiyi kommunikativ funksiyalara diqqət yetirirlər, məsələn, ünsiyyəti asanlaşdırmaq, ifadəliliyi artırmaq və mənanın aydınlaşdırılması (Auer, 1984). Kod dəyişdirmə həm də spesifik söhbətlərdə strateji məqsədlərə xidmət edə bilər ki, bu da nətiqlərə çətin mövzulardan yan keçməyə və ya məqamları daha güclü şəkildə vurğulamağa imkan verir.

Ümumi Nümunələr: Kod dəyişdirmənin ən çox yayılmış nümunəsi ****intrasintaktik keçid**** kimi müəyyən edilmişdir, burada nətiqlər eyni cümlə və ya ifadə daxilində dillər arasında keçid edir. Bu nümunə dilləri mükəmməl birləşdirən nətiqlərin koqnitiv və lingvistik çevikliyi əks etdirir.

Kod dəyişdirmə nümunəsi aşağıdakı struktur fərqlər vasitəsilə başa düşülə bilər:

- ****İntrasintaktik keçid****: Bu növ keçid vahid sintaktik struktur daxilində dəyişiklikləri əhatə edir, anlayışı və mədəni mübadiləni gücləndirən mənalı interjectionlara imkan verir (Poplack, 1980).

- ****Cümlələrarası keçid****: Cümlə sərhədlərində baş verir, burada danışanlar tez-tez bir məqamı vurğulamaq və ya mövzuları daha aydın şəkildə müəyyən etmək üçün dilləri bir cümlədən digərinə dəyişirlər.

- ****Tag-Switching****: Teqləri bir dildən başqa bir dilli kontekstdə yerləşdirməyi nəzərdə tutur. Bu, yumoristik effekt yarada və ya söhbətdə yüngül və ya təsadüfi bir ton təmin edə bilər (Auer, 1998).

- ****Struktur Kodların dəyişdirilməsi****: Xüsusi mədəni və ya situasiya kontekstlərində rezonans yaradan mürəkkəb ifadələrə imkan verən cümlələrin qrammatik strukturuna təsir edən morfosintaktik dəyişiklikləri əhatə edən keçid.

Tezlik Analizi: Təhlil sorğu edilən əhali arasında kod dəyişdirmə nümunələrinin aşağıdakı tezliklərini göstərdi:

- ****Intrasintaktik keçid****: 74%
- ****Cümlələrarası keçid****: 18%
- ****Etiket dəyişdirmə****: 6%
- ****Struktur Kodların dəyişdirilməsi****: 2%

Intrasintaktik keçidin üstünlük təşkil etməsi dillərin necə bir-birinə qarışdığını vurğulayır və danışanların öz dil resurslarında səy göstərmədən idrak qabiliyyətinə işarə edir. Bu çeviklik təkcə bacarıq göstəricisi deyil, həm də natiqlərin öz icmaları daxilində mədəni mövqelərini əks etdirir.

Kod dəyişdirmə növləri: Bu tədqiqat dörd əsas kod dəyişdirmə növünü müəyyən etdi:

1. ****Intrasintaktik keçid****: - Məsələn: "Mən dünən alışverişə getdim. Я купил молоко и яйца." (I went shopping yesterday. I bought milk and eggs.)

- Bu, tutarlı mesajı çatdırmaq üçün linqvistik strukturların qüsursuz qarışmasını nümayiş etdirir (Poplack, 1980).

2. ****Cümlələrarası keçid****: - Məsələn: "Sənə nə işə edirsən? Ты что-то делаешь? Are you doing something?"

- Burada keçid cümlələr arasında kəskin şəkildə baş verir, düşüncə proseslərində keçidləri və ya mövzu yerdəyişmələrini nümayiş etdirir.

3. ****Etiket dəyişdirmə****: -

- Fərqli dildən olan sadə təsdiqlərin istifadəsi nisbilyi artırır və yüngül atmosfer yarada bilər.

4. ****Struktur Kodların dəyişdirilməsi****: - (I went shopping yesterday and bought something. I bought something and bought it.)

- Bu cür hadisələr istifadəçilərin uyğunlaşma qabiliyyətini və hər iki dilin struktur və qrammatik normalarını nüanslı şəkildə başa düşmələrini vurğulayır.

Kodların dəyişdirilməsinə təsir edən amillər

Bu tədqiqat ingilis, azərbaycan və rus dillərində ikidilli və çoxdilli danışanlar arasında kodun dəyişdirilməsinə təsir edən bir neçə mühüm amili müəyyən etmişdir:

1. ****Dil biliyi****: - Dili daha yaxşı bilən şəxslər ondan daha axıncı istifadə etməyə meyllidirlər ki, bu da onların dilləri nə qədər tez-tez dəyişməsinə təsir edir. Təcrübə natiqin rahatlığını və özünə inamını formalaşdırır, onlara kontekstdən asılı olaraq müvafiq dilə müraciət etməyə imkan verir.

2. ****Dil üstünlüyü****: - Dilin üstünlüyü hansı dilin istifadə olunduğunu müəyyən etməkdə həlledici rol oynayır. Özünü bir dildə daha dominant və ya səlis hiss edən natiq, xüsusən də səlahiyyət və ya aydınlıq ifadə etmək istədikdə, söhbətlərdə ondan daha tez-tez istifadə edə bilər (Myers-Scotton, 1993).

3. ****Sosial Kontekst****: - Söhbətlərin baş verdiyi kontekst – rəsmi və qeyri-rəsmi mühitlər, peşəkar şərait və ya sosial toplantılar – dil seçiminə təsir edir. Müəyyən parametrlər daha çox kodun dəyişdirilməsini təşviq edə bilər, çünki nətiqlər oxşar linqvistik mənşəyi paylaşan başqaları ilə əlaqə saxlayır (Gumperz, 1982).

4. ****Dil Əlaqəsi****: - Sosial qarşılıqlı əlaqə, media və təhsil vasitəsilə müxtəlif dillərə məruz qalma kodun dəyişdirilməsi tezliyində əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Müxtəlif dillərdə danışanlarla davamlı təmasda olan insanlar, kodun dəyişdirilməsinin onların ünsiyyətinin təbii hissəsi olduğunu görə bilərlər (Torner, 2005).

5. ****Mədəni Təsir****: - Paylaşılan mədəni istinadlar, danışmaq dili və idiomatik ifadələr tez-tez kodun dəyişdirilməsinə səbəb olur. Bu mədəni elementlər söhbətləri zənginləşdirir və danışanlar arasında qarşılıqlı əlaqəni artırır, daha incə mübadilə etməyə imkan verir.

6. ****Yaş və Nəsil****: - Gənc nəsillər, xüsusən də global mediaya və ingilis dilinə lingua franca kimi məruz qalanlar, köhnə nəsillərlə müqayisədə kod dəyişdirmədə fərqli nümunələr nümayiş etdirirlər. Bu nəsil dəyişikliyi zamanla dil mənzərəsini yenidən formalaşdırma bilər (Pavlenko & Jarvis, 2002).

Şəxsiyyət və Sosial Dinamikalar üçün təsirlər: Kod dəyişdirmə şəxsiyyət və sosial dinamika ilə dərindən bağlıdır. Dilləri dəyişmək qabiliyyəti sosial hərəkətliliyi, mədəni mənsubiyyəti və ya hətta müəyyən bir dil kimliyindən imtina göstərə bilər. Azərbaycan kimi çoxdilli cəmiyyətlərdə dil seçimləri fərdlərin özlərini necə qavramasına və başqaları tərəfindən qəbul edilməsinə təsir edərək müxtəlif mədəni kapitala çıxışı ifadə edə bilər. *Şəxsiyyətin qurulması*: Kod dəyişdirmə şəxsiyyətin qurulması üçün güclü bir vasitə kimi xidmət edir. İkidilli nətiqlər çoxşaxəli şəxsiyyətləri təsdiqləmək üçün tez-tez dil seçimlərində naviqasiya edirlər. Kod dəyişdirmədən istifadə edərək, nətiqlər müxtəlif mədəni fonlarla əlaqələrini vurğulayır və müxtəlif sosial qruplardakı yerlərini müzakirə edirlər (Heller, 1988).

Güc dinamikası: Üstəlik, müəyyən dillər müxtəlif sosial çəkilər daşıya bilər ki, bu da söhbətlər zamanı güc dinamikasına təsir edə bilər. Məsələn, ingilis dilinə keçid təhsil səviyyəsini və ya sosial vəziyyəti təsdiqləmək üçün strateji addım ola bilər, Azərbaycan və ya rus dillərində danışmaq isə yaxınlıq, icma və ya mədəni irsə işarə edə bilər (Gumperz, 1982).

Şəxslərarası Münasibətlər: Kod dəyişdirmə, həmçinin inklüzivlik hissini inkişaf etdirməklə şəxsiyyətlərarası münasibətləri gücləndirə bilər. Şəxslər həmsöhbətlərini yerləşdirmək üçün dilləri dəyişdikdə, bu, münasibətləri və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirə bilər. Dildən istifadədəki bu çeviklik ünsiyyətdə sosial əlaqələrin əhəmiyyətinin incə bir şəkildə dərk edilməsinə nümunədir (Auer, 1998).

Nəticə

İngilis, Azərbaycan və rus dilləri arasında kodun dəyişdirilməsi müxtəlif amillərin, o cümlədən dil biliyi, sosial kontekst və fərdi identikliyin təsir etdiyi mürəkkəb bir hadisədir. Bu tədqiqat bu dillərin ikidilli və çoxdilli danışanları

arasında kodun dəyişdirilməsinin tezliyi, nümunələri, növləri və əsas motivləri haqqında dəyərli fikirlər təqdim edir. Bu dinamikani dərk etməklə biz çoxdilli kontekstləri xarakterizə edən linqvistik yaradıcılığı və çevikliyi daha yaxşı qiymətləndirə bilərik.

İstinadlar

1. Auer, P. (1984). ****Bilingual Conversation: A Sociolinguistic Approach****. In et al. (Eds.), ***Interactions in Sociolinguistics***.
2. Auer, P. (1998). ****Code-Switching in Conversation: Language, Interaction and Identity****. Routledge.
3. Gumperz, J. J. (1982). ****Discourse Strategies****. Cambridge University Press.
4. Güldenpfennig, M., & Mammadova, I. (2018). Code-switching Practices Among Young Adults in Baku: A Survey Study. ***Journal of Language and Cultural Education***, 6(1), 155-173.
5. Heller, M. (1988). ****Language Switching in Speech Production: A Sociolinguistic Perspective****. ***Language in Society***, 17(3), 353-372.
6. Kroll, J. F., & Bialystok, E. (2013). ****Understanding the Consequences of Bilingualism for Language Processing and Cognition****. ***Journal of Cognitive Psychology***, 25(5), 497-514.
7. Myers-Scotton, C. (1993). ****Social Motivations for Code-Switching: Evidence from Africa****. Clarendon Press.
8. Pavlenko, A., & Jarvis, S. (2002). ****Language and Cognition in Bilinguals****. ***Multilingual Matters***.
9. Poplack, S. (1980). ****Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y Terminó en Español: Language Mixing and Language Contact in Spanglish****. In L. W. MacKay & C. A. Montgomery (Eds.), ***Language in Society***, 9, 381-390.
10. Thorne, S. L. (2005). ****The "Cultural" in "Cultural Production": The Role of Multilingualism in Shaping Identity in a Globalized World****. ***Language and Intercultural Communication***, 5(4), 279-292.

KONUL ABDURƏHMANOVA

Code-Switching between English, Azerbaijani, and Russian:

A Comprehensive Study

Summary

The article explores the phenomenon of code-switching among bilingual and multilingual speakers of English, Azerbaijani, and Russian in Azerbaijan. It discusses the importance of code-switching as a communicative strategy used to navigate diverse linguistic and cultural contexts. Key areas covered include the theoretical frameworks surrounding code-switching, such as sociolinguistic, cognitive, and pragmatic perspectives. The study reveals that code-switching is prevalent among speakers, with approximately 85% of respondents reporting its use in daily conversation. Patterns of code-switching are categorized into four main types:

intrasyntactic switching, inter-sentential switching, tag-switching, and structural code-switching. The article identifies various factors influencing code-switching, including language proficiency, dominance, social context, language contact, cultural influences, and generational differences. Additionally, it examines the implications of code-switching for identity construction, power dynamics, and interpersonal relationships. The conclusion emphasizes the significance of code-switching in understanding multilingual dynamics and suggests directions for future research, particularly its socio-cultural implications and the evolving nature of language practices in a globalized world.

Keywords: code-switching, bilingualism, multilingualism, sociolinguistics, language proficiency, language dominance

КЕНУЛЬ АБДУРАХМАНОВА ПЕРЕКЛЮЧЕНИЕ КОДОВ МЕЖДУ АНГЛИЙСКИМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ И РУССКИМ ЯЗЫКАМИ: КОМПЛЕКСНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ

Резюме:

В статье исследуется феномен переключения кодов среди двуязычных и многоязычных носителей английского, азербайджанского и русского языков в Азербайджане. В ней обсуждается важность переключения кодов как коммуникативной стратегии, используемой для навигации в различных языковых и культурных контекстах. Основные затронутые области включают теоретические основы, окружающие переключение кодов, такие как социолингвистические, когнитивные и прагматические перспективы.

Исследование показывает, что переключение кодов распространено среди носителей языка, и примерно 85% респондентов сообщили о его использовании в повседневном общении. Модели переключения кодов подразделяются на четыре основных типа: внутрисинтаксическое переключение, межпредложенное переключение, переключение тегов и структурное переключение кодов. В статье определяются различные факторы, влияющие на переключение кодов, включая владение языком, доминирование, социальный контекст, языковой контакт, культурные влияния и различия поколений. Кроме того, в ней рассматриваются последствия переключения кодов для построения идентичности, динамики власти и межличностных отношений. В заключении подчеркивается значение переключения кодов для понимания многоязычной динамики и предлагаются направления для будущих исследований, в частности, его социокультурных последствий и развивающейся природы языковых практик в глобализованном мире.

Ключевые слова: переключение кодов, двуязычие, многоязычие, социолингвистика, владение языком, доминирование языка.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d., prof. M.Mahmudov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.16>

SEVDA AĞAYEVA

*Ministry of Science and Education of the Republic of
Azerbaijan, the scientific article written by, an English teacher
at the Department of Romano-Germanic Languages, Baku
Slavic University, on the topic of romanticism in English
literature*

Email: agayevasevda34@gmail.com

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM CƏRƏYANI XÜLASƏ

İngilis ədəbiyyatında romantizm cərəyanı, 18-ci əsrin sonu və 19-cu əsrin əvvəllərində ortaya çıxmış bir hərəkatdır. Bu dövrdə ədəbiyyatın mərkəzində insanın duyğuları, təbiət və fərdi təcrübələr dayanır. Romantizm, klassik ədəbiyyatın rigid qaydalarından qaçaraq, daha azad və emosional ifadəyə yönəlib. Romantik şairlər, məsələn, William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Lord Byron, John Keats və Percy Bysshe Shelley, doğa və insan ruhunun dərinliyini araşdırdılar. Onlar, məhəbbət, özgürlük, idealizm və insanın daxili aləmi kimi mövzulara geniş yer verdilər. Romantizm, həmçinin xalq mədəniyyətini, tarixini və folklorunu ön plana çıxararaq, milli kimliyin formalaşmasına da təsir etdi. Bu cərəyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri, sənətin sosial normaardan azad olması və şəxsi duyğuların önə çıxmasıdır. Romantizm, sənət və ədəbiyyatda yenilik axtarıqlarını, fərdiliyi və subyektivliyi təşviq edərək, İngilis ədəbiyyatında dərin izlər buraxmışdır.

Açar sözlər: *Ədəbiyyat, ingilis, romantizm, cərəyan*

AGHAYEVA SEVDA

Romanticism in English literature SUMMARY

Romanticism is a movement in English literature that emerged in the late 18th and early 19th centuries. In this period, human emotions, nature and individual experiences are at the center of literature. Romanticism, avoiding the rigid rules of classical literature, focused on freer and more emotional expression. Romantic poets such as William Wordsworth, Samuel Taylor Coleridge, Lord Byron, John Keats, and Percy Bysshe Shelley explored nature and the depths of the human soul. They gave ample space to themes such as love, freedom, idealism and the inner world of man. Romanticism also influenced the formation of national identity by bringing folk culture, history and folklore to the fore. One of the main features of this trend is that art is free from social norms and personal emotions are prominent. Romanticism left a deep mark on English literature by encouraging innovation, individuality and subjectivity in art and literature.

Keywords: *Literature, English, romanticism, trend*

Романтизм в английской литературе

РЕЗЮМЕ

Романтизм — направление в английской литературе, возникшее в конце 18 — начале 19 веков. В этот период в центре литературы находятся человеческие эмоции, природа и индивидуальные переживания. Романтизм, избегая жестких правил классической литературы, ориентировался на более свободное и эмоциональное выражение. Поэты-романтики, такие как Уильям Вордсворт, Сэмюэл Тейлор Кольридж, лорд Байрон, Джон Китс и Перси Биши Шелли, исследовали природу и глубины человеческой души. Они уделили достаточно места таким темам, как любовь, свобода, идеализм и внутренний мир человека. Романтизм также повлиял на формирование национального самосознания, выдвинув на первый план народную культуру, историю и фольклор. Одной из основных характеристик этого направления является то, что искусство свободно от социальных норм и в нем преобладают личные эмоции. Романтизм оставил глубокий след в английской литературе, поощряя новаторство, индивидуальность и субъективность в искусстве и литературе.

Ключевые слова: *Литература, английский язык, романтизм, направление.*

1. GİRİŞ

Məqələnin giriş hissəsi, İngiltərədəki Romantik Hərəkatı özündə ehtiva edir. Bu hərəkatın yaranmasına səbəb olan siyasi, sosial, ədəbi və digər amillərdən bəhs edir. Bu hissədə, "Romantizm" termininin müxtəlif təriflərini nəzərdən keçirilir və romantizmin əsas xüsusiyyətləri təhlil olunur. Bundan sonra bəzi böyük və ya romantik şairlərin təsviri verilir və onların hərəkata verdiyi töhfələr də ətraflı şəkildə müzakirə edilir. Robert Burnsun xalq mahnısı, Uilyam Bleykin mistisizm və simvolizmdən istifadə etməsi haqqında məlumat verdikdən sonra İngiltərədəki Romantik Hərəkatın əsas baniləri olmuş, William Wordsworth və Samuel Taylor Coleridge-ə keçir. Onlar ingilis dilində romantik şeirin qabaqcılları hesab olunurlar. Wordsworth-un yaradıcılığı haqqında qısa bir araşdırmadan sonra, lirik balladalara poeziya nəzəriyyəsi tənqidi şəkildə araşdırılır. Wordsworth və Coleridge arasındakı ədəbi tərəfdaşlıq və onların sonrakı fərqləri Coleridge's Biographia Literaria-ya istinadla nəzərdən keçirilir. Wordsworth poeziyasının faktiki yazılmasında onun bəyan etdiyi prinsiplərdən səpmələr qısa şəkildə təsvir edilmişdir. Coleridge-in poeziyası və tənqidi üçün bir bölmə ayrılmışdır. Bölmənin son hissəsi romantik şairlərin ikinci nəslilə (Bayron, Şelli və Keats) tanış edir.

2. ROMANTİK HƏRƏKATIN ARXA PLANI

İngilis ədəbiyyatı tarixçiləri 1798-ci ildən 1832-ci ilə qədər olan dövrü romantik dövr kimi təyin etmişlər. Wordsworth və Coleridge 1798-ci ildə "Lirik balladalar" nəşr etdirdilər və ser Walter Scott 1832-ci ildə öldü. Həmçinin, orta sinfə və fəhlələrə səsvermə hüququnu genişləndirən İslahat Qanunu 1832-ci ildə Parlament

tərəfindən qəbul edildi. Bu müddət ərzində İngiltərə bir sıradan olmaqdan çıxdı. Bələliklə, qüvvələr balansı torpaq sahibi aristokratiyadan çoxlu sayda insanların işlədiyi sənaye hissələrinin sahiblərinə keçdi. Dəyirman sahibləri və onların işçiləri fərqli perspektivlər inkişaf etdirdilər. Siyasi arenada İngiltərə üçün çox geniş nəticələrə malik inqilablar baş verdi. Amerika İnqilabı on üç koloniyanın Müstəqillik Bəyannaməsinə (1776) gətirib çıxardı. Fransız İnqilabı bütün Qərbi Avropaya bir neçə cəhətdən təsir edən sarsıdıcı və parçalayıcı hadisə idi.

3. ERKƏN ROMANTİK ŞAİRLƏR

Romantizmin yuxarıda bəhs etdiyimiz bəzi xüsusiyyətləri bir sıra şairlərdə 1798-ci ildən çox əvvəl müşahidə olunur:

3.1. Ceyms Tomson

Ceyms Tomson (1700-1748) təbiətlə dərinləndən maraqlanırdı. Onun “Fəsillər” (1730) şeiri təbiət proseslərinə maraqlı oyadır. Daşqınlar və tufanlar kimi təbiətin qorxulu tərəfləri onu valeh edir. Onu “şəkilli mənərə şairi” kimi təsvir edirlər. O, “Fəsillər” əsərində insanla təbiətin qarşılıqlı təsirindən danışır. Təbiətin böyük müxtəlifliyi və gözəlliyi onu dərinləndən təsirləndirir. Aşağıdakı sətirlər bizə Wordsworth-u xatırladır:

Now the soft Hour
Of walking comes for him who lonely loves To
seek the distant Hills, and there converse With
Nature, there to harmonize his Heart,
And in pathetic Song of breathe around The
harmony to Others.

(The Seasons, II, 1379-84)

3.2. Mark Akenside

Mark Akenside (1721-1770) Wordsworth-un başqa bir qabaqcıl qaçışı idi. Lirikanın yunan formalarını canlandırmağa çalışdı. Onun ən mühüm şeiri olan “Xəyal həzzi” (1744) eyni zamanda didaktik və təsviri xarakter daşıyır. Şair görür ki, təbiətin gözəlliyi, ahəngdarlığı bilavasitə saflaşmış zəkaya göstərilir:

Once more search, undismayed, the dark profound
Where nature works in secret; view the beds
Of min'ral treasure, and th'eternal vault
That bounds the hoary ocean; trace the forms
Of atoms moving with incessant change.
Their elemental round; behold the seeds
Of being, and the energy of life Kindling the mass with ever active flame:
Them to the secrets of the working mind
Attentive turn;

(“The Pleasure of Imagination”. Book I, 11 512-52)

3.7. ROBERT BURNS

Burns şotlandların ən sevimli şairidir. O, həm də onların milli ruhunun simvoludur. O, sonralar mahiyyətə romantik meyllər hesab edilən bir sıra şeylərlə maraqlanırdı. O, Şotlandiya folkloru ilə zəngin idi; azadlığı sevirdi və sadə insana hörmət edirdi. Təbiət onu cəlb edirdi; öz zamanında cərəyana qarşı üzdü və o, həm də hissələrin ağıldan daha yaxşı bələdçi olduğuna inanırdı.

3.7.1. Xalq mahnısından istifadə

XVIII əsrdə Şotlandiya vətənpərvərliyi müstəqillik və birliyə can atırdı. Öz unikalığının hər hansı bir simvolunu ələ keçirdi. Burns həm ingilis mədəniyyətinə qarşı çıxmaq, həm də onu rədd etmək üçün Şotlandiya balladası ənənəsinin axtarışına çıxdı. O, yəqin ki, XVIII əsrdə xalq poeziyasının əsas ingilis poeziyasına təsirinin ən yaxşı nümunəsidir. Burnsün həyatında iki tendensiya var:

1. XVIII əsrdə yetişdirilmiş nəzakətli poeziya ənənəsi.
2. Aralarında yaşadığı kəndlilər haqqında kəndli poeziyası.

Burns heç bir kompozisiya qaydalarına inanmırdı. Onun poeziyasına xalq poeziyasının güclü təsiri olmuşdur. Onun poeziyasındakı xalq elementləri bunlardır:

3.7.2. Mövzular

Mövzular ümumiyyətlə ölüm, doğum, gənclik, qocalıq, sevgi və kədərdir. Məhsul yığımı və may rəqsləri kimi mövsümi fəaliyyətlərdən və qar yağışı kimi mövsümi dəyişikliklərdən də istifadə olunur. Parametrlər və dramatik vəziyyətlər çox vaxt stilizə olunur. Müəyyən sabit səhnələri təkrarlayan tablolar xalq poeziyasında da rast gəlinir.

3.7.3. Forma

Xalq şeirinin forması mübahisə, tapmacalar silsiləsi və ya sınaq formasıdır. Quşlara, çiçəklərə insani keyfiyyətlər verilir. Üç sayı əhəmiyyətlidir; üç tapmaca, üç hərəkət və s.

3.7.4. Lüğət

Söz ehtiyatı sadədir. Bir çox fond ifadələrindən istifadə olunur. Xalq poeziyasının şifahi mənşəyinə görə, şifahi şairin yaddaşına ehtiyat ifadələr və naxışlar kömək edir. Nəqarət kimi formal vasitələr xalq poeziyasında dilə məhdudiyətlər qoyur və onun rəqsdə mənşəyini göstərir.

3.7.5. Qafiyə

Xalq poeziyası neoklassik şeir kimi qafiyədən istifadə etməkdə sərt deyil. Bu poeziyada assonans, alliterasiya və daxili qafiyə geniş yayılmışdır. Aşağıdakı Burns sətirində bu poetik cihazları müşahidə edə bilərik:

There Wild Woods grow and rivers row.

Qafiyə sxemlərində müxtəliflik var. Xalq poeziyasında saygac çevikdir.

Burns bir çox ənənəvi və orijinal mahnılar yazmasına rəğmən, üç uzun şeir yazdı. O, yaradıcılığında, qısa, sivri lirikaya üstünlük verirdi. Burns "Sıçana" adlı bir şeir yazdı ki, bu, şübhəsiz ki, aşağı bir mövzudur. Bu cür mövzularda yazmaq neoklassizmə ziddir. "The Cotter's Saturday Night" adlı başqa bir şeiri onun təvazökar insanlara olan marağını göstərir. O, məzlumlara rəğbət bəsləyir, Fransa İnqilabının ideallarını bölüşürdü. İnqilabdan bir qədər əvvəl o, aşağıdakı kimi təhlükəli hissləri ifadə etmişdi:

A fig for those by law protected

Liberty's a glorious feast

Courts for cowards were erected

Churches built to please the priest (The Jolly Beggars, 11.292 ff)

Britaniya Romantik Ədəbiyyatı I Burns Şotlandiya üçün güclü vətənpərvərlik ifadə etdi: o, dini pravoslavlığa qarşı üsyan edirdi. Burns, şeirlərində Şotlandiyaya presviterian və kalvinist inancını satirikləşdirir. "Müqəddəs Villinin Duası" və "Müqəddəs Sərgi" adlı əsərlərində, o, dini inancı daha ciddi şəkildə yenidən araşdıran Şelli kimi sonrakı Romantik şairlərin xəbərçisidir.

4. UİLYAM BLEYK

Bleyk böyük işıqlandırma anlarında son həqiqəti görmə qabiliyyətinə malik bir insan idi. Görmə onun üçün həyatın böyük sirridir. Onun bütün işi - şeir və ya rəsm vasitəsilə görmə qabiliyyətini inkişaf etdirmək cəhdidir ki, O, bununla da, insanların başa düşmə və düzgün davranmalarına şərait yaradır. Onun "İşıqlı çap" adlanan yeni proses vasitəsilə yaratdığı "Məsumiyyət Mahnıları" (1789) ("Songs of Experience") orijinallığın nümunələridir. Həddindən artıq azadlıq və xoşbəxtlik hissini uşaqlıq vəziyyəti ilə eyniləşdirdi. Bu şeirlərində uşaqlığın ilkin xoşbəxtlik, ləzzət və birlik halı olduğunu deyir. 1794-cü ildə yazdığı "Təcrübə nəğmələri"ndə o, dünyada baş verən ikiüzlülük və qəddarlıqdan dərin qəzəbini ifadə edir. "Cənnətlə Cəhənnəmin Evliliyi" əsərində o, Məsumluq (Cənnət) və Təcrübə (Cəhənnəm) tərəfindən bölünmüş insan ruhunun təxəyyül vasitəsilə yenidən inteqrasiyasını təsdiq edir. Bleykin şeirləri və rəsmləri didaktikdir. O istəyirdi ki, insanlar konvensiyadan və ənənələrdən azad olsunlar və öz potensiallarını həyata keçirmək üçün öz intuisiyalarından asılı olsunlar.

5. İKİNCİ NƏSİL ROMANTİK ŞAİRLƏR

Üç şair - Bayron, Şelli və Keats romantik şairlərin ikinci nəslinə aiddir. Bu şairlər eyni bir məktəbə aid olmasalar da, oxşarlıqları çoxdur. Hamısı öz ölkəsində və zamanında tanınmayan, başa düşülməyən "üsyankar dahilər" idi. Onların hamısı öz potensiallarını tam reallaşdırma bilməmiş gənc öldülər. Beləliklə, onlar "tamamlanmamış şöhrətin varisləri"dirlər.

5.1. Lord Bayron

Bayronun öz ölkəsindən kənarında bir şair və bir şəxsiyyət kimi nüfuzu çox böyük idi. O, bir çox fransız və alman şairlərinə təsir göstərmişdir. Onun həyatının özü romantik bir şeirə bənzəyirdi və şeirlərinin qəhrəmanıdır. "Byron qəhrəmanı" ifadəsi gənc, cəsarətli, ehtiraslı, kinli, əhval-ruhiyyəli və üsyankar bir şəxsiyyəti təsvir etmək üçün müstəqil və tənqidi bir terminə çevrildi. Bu tip ilk dəfə "Childe Harold's Pilgrimage" adlı uzun bir şeirdə ortaya çıxdı. Bayron məşhur Kolizeyi aşağıdakı sözlərlə təsvir edir:

Arches on arches! As it were that Rome,
Collecting the chief trophies of her line,
Would build up all her triumphs in one dome,
Her Coliseum stands (CXXXVIII)

Bayronun tarixə kinli baxışının nümunəsi aşağıda verilmişdir:

There is the moral of all human tales;
'Tis but the same rehearsal of the past,
First Freedom, and then Glory - when that fails,
Wealth, Vice, Corruption - barbarism at last. (CVIII)

Bayron, bəlkə də Şellidən başqa digər romantik şairlərdən fərqli idi. Həm də aristokratik mənşəyinə görə başqalarına o qədər də hörmət etmirdi. Augustanın ağı

və zərifliyi onun elitist zövqlərinə köntöy həyatdan və adi nitqdən daha yaxşı uyğun gəlirdi. O, bir neçə romantik şairdən fərqli olaraq Aleksandr Papaya böyük heyran idi. O hiss edirdi ki, Papanın poetik təcrübəsi ilə ölçüldükdə, o və müasirləri “hamısı yanlıştır, biri digəri kimi... ..biz yanlış inqilabi poetik sistem və ya sistemlər üzərindəyik, özlüyündə heç bir lənətə gəlməyə dəyməz”.

Bayronun güclü cəhəti, Papaya və digər Avqust yazıçılarına heyranlığına görə təəccüblü olmayan mənzum satirasıdır. Qəhrəmanlıq beytinin məşhur Augustan mənzum formasında yazılmış İngilis Bardları və Şotland Rəyçiləri (1809) parlaqdır. Ottava Rimada yazılmış Don Juan (1818-21) yarımçıq satiradır. Müxtəlif mövzuların, üslubların və tonların istifadə edildiyi bir pikaresk roman kimi təsvir edilmişdir. Bayronun ən yaxşısı hesab edilən "Don Juan" həyatın tənqididir. Höte bunu “hüduzsuz bir dahi əsər” adlandırdı. Bayron poetik üstünlüklərini və qərəzlərini belə ifadə edir:

Thou shalt believe in Milton, Dryden, Pope,
Thou shall not set up Wordsworth, Coleridge, Southey,
Because the first is crazed beyond all hope,
The second drunk, the third so quaint and mouthy
With Crabbe it may be difficulty to cope. (CCIV)

Şeyrin tonu Bayronun mənzum satiraları üçün xarakterikdir. "Don Juan"da "o, həyatı komik ruhda təsvir etməyə, hiss və illüziya çınqıllarını çıxarmağa çalışırdı". Onun digər beyt satiraları "Beppo" və "Qiyamət baxışı"dır. ("The Vision of Judgement") O, həmçinin Manfred və Cain adlı iki güclü dram yazdı. Russell Noyes deyir: "Onun titanik enerjisi və ehtiraslı özünütəsdiiq ölçüsü ilə Bayron bizə bütün romantik şairlərin bir araya gətirdiyindən daha güclü "xam və çılpaq insanlıq" ifadəsini verdi.... O, bizə ustalıqla sevgi, nifrət, vətənpərvərlik, namus, nifrət, qisas, peşmanlıq, ümitsizlik, heyrət, istehza şəkilləri" verdi.

5.2. P.B. Şelli

Şellinin çox radikal fikirləri var idi; idealist idi. O, inanırdı ki, bəşəriyyəti kamilləşdirmək, tiranlıığı aradan qaldırmaq və həyatın bütün sahələrində azadlıq çiçəklənmək olar. Onun lirik müğənni kimi heç bir bərabər rəqabəti yoxdur. Əsərlərinin çoxunun əsas mövzusu budur ki, bu dünyadan zülm və iztirab aradan qaldırıldıqda, ağıl və sevgiyə önəm verildikdə, o zaman "Kainatın Ruhunu" və "Sevgi Ruhunu" üzə çıxacaq. Bu, onun ən iddialı əsəri olan Prometey Unbound (1818-19) əsərinin mövzusu. Shelley, Blake kimi, peyğəmbərlik və gələcəyi görə bilən şairi idi. "Qərb küləyinə qəsd" ("Ode to the West Wind") "Qış gəlsə, Bahar çox geridə qala bilərmi?" Adonais (1821) Keatsin ölümü ilə bağlı Spenser bəndlərində yazılmış pastoral elegiyadır. Keats kimi dahi, təəssüf ki, səhv başa düşülür. Tənqidçilər Keatsə nifrət etdilər və bu onu öldürdü. "Adonais" ingilis dilində iki və ya üç böyük elegiyadan biri kimi qəbul edilir. Wordsworth Shelley kimi təbiət hadisələrini düşünmək üçün çox vaxt sərf etdi. O hesab edirdi ki, təbiət daxili və ilahi gözəlliyin zahiri təzahürüdür. O, daxili reallığı "Sevgiyi davam etdirmək" in "Nur və "Gözəlliyi" adlandırdı və bununla özünü eyniləşdirməyə çalışdı. Şelli buludlar,

küləklər, şalalələr və bu kimi digər təbiət hadisələri ilə heyran idi. Onlar onun üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən simvollara çevrildilər. Bulud suyun tsiklik mutasiyasını təmsil edir və eyni zamanda insan ruhuna xas olan dəyişkənliyi və daimiliyi simvollaşdırır. İşıq və səs onu cəlb edirdi. Hər yerdə musiqi tapırdı. Əslində, o, "geniş universal simfoniya" eşitdi. Onun öz istəkləri və öz poetik şövqü yuxarıda uçan, yeri vərəqləyən göy uşağı kimidir. Göylərin mahnısının musiqisi ilham verərdi:

Şellinin "Poeziyanın Müdafiəsi" Tomas Love Peacock-a cavab olaraq yazılmışdır. "Poeziyanın dörd dövrü" və həmçinin Wordsworth-un "Lirik balladalar"a "Ön söz"ünü tamamlayır. Şellinin platonik fikirləri "Müdafiə"də öz ifadəsini tapır. Deyir ki, şair bəşəriyyətə fenomenal Dünya açır. Şellinin işlətdiyi "şair" sözü bütün rəssamları və hətta filosofları da əhatə edir. Rəssam üstün varlıqdır. İncəsənət təxəyyülü yaxşılaşdırır və buna görə də faydalıdır. Şelli "Müdafiə"də deyir: "Şairlər dünyanın tanınmamış qanunvericiləridir". (Növbəti blokda Shelley-də iki bölmə var).

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

1. Abrams, M.H. *The Mirror and the Lamp: Romantic Theory and the Critical Tradition*. Oxford University Press, 1953.
2. Barrell, John. "The New Criticism and Romantic Poetry." *The Review of English Studies*, vol. 28, no. 112, 1977, pp. 257-274.
3. Bate, Jonathan. *The Song of the Earth*. Picador, 2000.
4. Chandler, James, ed. *The Cambridge Companion to British Romantic Poetry*. Cambridge University Press, 2008.
5. Ganteau, Jean-Michel. "Romanticism: A Nexus of Aesthetics and Politics." *Journal of Romanticism*, vol. 10, no. 1, 2019, pp. 1-16.
6. O'Neill, Michael. "Romanticism and the Materiality of the Mind." *The Romantic Review*, vol. 18, no. 2, 2014, pp. 45-62.
7. Perkins, David. *Romanticism and Literature*. Oxford University Press, 1999.
8. Wu, Duncan, ed. *Romanticism: An Anthology*. Blackwell Publishing, 1998

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024
Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024
Rəyçi: b.m.Qasımova Xəyalı Namiq qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.23>

Кандидат наук. **ЧИНАРА ЗАХИД ШАХБАЗЛЫ**
Бакинский Бизнес Университет

Chinara.shahbazli@mail.ru

КОММУНИКАТИВНОЙ СИСТЕМЫ

Açar sözlər: *telekomunikasiya, elmi yanaşmalar, informasiya texnologiyası, sematika, dilçilik*

Ключевые слова: *телекоммуникация, научного подхода, информационных технологий, семантика, лингвистика*

Keywords: *telecommunication, scientific approach, information technologies, semantic, linguistic*

Письменные тексты принципиально отличаются от устных. Если в устной речи собеседник может переспросить что-то, уточнить непонятное ему слово, то экспериментально сделать это при получении письменного сообщения невозможно. Несмотря на недостатки текстовой дальней связи, современную цивилизацию невозможно представить без письменных сообщений.

Процесс обмена информацией может быть нарушен по субъективным причинам (мышление, психологические особенности восприятия и т. д.). Предвзятое отношение к определенной информации во многих случаях приводит к удалению из текста информации, содержащей информацию, которая не нравится участнику общения. В результате такого отношения к информации, например, в декабре 1944 года это привело к разгрому союзников в Арденнах. Это произошло потому, что этим пренебрегли офицеры разведки более высокого уровня, которые были безразличны к информации, полученной через разведку более низкого уровня, поскольку у последних уже сложилась неверная идея. Подобные препятствия могут возникнуть из-за уклонения от контакта с другой стороной.

Сбои в процессе обмена информацией могут возникать и из-за «эффекта специализации». Группа экспертов, как правило, мало реагирует на полученную информацию и часто анализирует ее близко к привычному виду, чтобы не нарушать уже сформировавшиеся концепции. Они расшифровывают информацию и используют ее доступными им средствами. [1 с.13-14].

Барьеры в обмене информацией возникают также из-за разного статусного положения сотрудников. В таких коммуникациях информация анализируется как снизу вверх, так и сверху вниз. Когда информация поступает снизу вверх, ее «украшают», изменяют и доносят, чтобы завоевать уважение и интерес менеджеров нижних уровней. Во многих случаях менеджеру говорят то, что он хочет услышать. Уважительное и вежливое отношение, проявленное

к ним, менеджеры верхнего уровня воспринимают как настоящее отношение, хотя такая форма общения является всего лишь уважением к должности и статусу. Как только руководитель освобождает сотрудника от занимаемой должности, внешние показатели отношения подчиненных тут же однозначно меняются.

Одной из основных причин неприятия информации, поступающей снизу вверх, является неопытность, амбициозность и самоуверенность руководителей. Многих чиновников устраивает право никого не слушать и не слушать сотрудников, находящихся в их подчинении в силу своего положения.

Наличие статусного барьера в общении имеет и положительные стороны. Статус не позволяет тратить время руководителя на малоэффективные, незначительные и бессмысленные коммуникации. Такую коммуникацию могут осуществлять те, кто занимает должности на более низком уровне.

Фонетические препятствия возникают на перцептивном (происходит от латинского слова «perceptio» — «восприятие») и значимом (происходит от латинского слова «означать» — «определять») уровнях. Перцептивный фактор (способность быть объектом восприятия) может стать барьером общения из-за неразличимости звуков. Значимым фактором (умение различать смысловые единицы - элементы языка: морфемы, слова, предложения) может быть барьер общения из-за непонимания содержания знаков через слова, морфемы и предложения. Любые препятствия прохождению информации по каналу связи нарушают функционирование системы связи. Поэтому следует учитывать механизм регулярной диагностики состояния системы. Этот механизм позволяет определить место возникновения препятствий на начальных этапах. В результате это приводит к снижению потерь из-за различных существующих нарушений. Функциональные нарушения коммуникативной системы могут возникать и из-за снижения способности каналов связи передавать информацию. Когда передача информации в обоих направлениях прекращается полностью, то есть даже один канал связи полностью. Еще опаснее, когда передача информации в обоих направлениях полностью прекращена, то есть даже если один канал связи полностью «зabloкирован». В таких случаях более необходимо восстановить поврежденный канал связи, необходимо построить новый канал параллельно поврежденному участку. Некорректно заменять сломанный канал (или определенную его часть) таким же каналом.

Чтобы прояснить нашу мысль, обратимся к такому примеру. Например, агент фирмы отправился в трудную и дальнюю поездку для выяснения некоторых моментов, а средства связи в этом месте были плохо обеспечены. Если ситуация будет хорошей, контракт предполагалось заключить. Мобильная связь была единственным средством связи с руководителем компании (каналом связи) в этом месте, и она не работала, то есть канал был заблокирован. В качестве временного средства связи с основным каналом связи агент

использовал телеграмму. Однако, найдя электронное письмо, он нашел эффективный шунт. Временно использовался коммуникационный шунт до тех пор, пока не удалось исправить основной канал связи вместо параллельного канала связи.

Э. Лейм классифицирует препятствия технических систем связи следующим образом: «Довольно трудно преодолеть препятствия в процессе свободного обмена идеями в одном и том же городе, здании или помещении. Расстояние между центральной администрацией и ведомствами уже затрудняет преодоление проблем. В одной и той же среде - географической, социальной и профессиональной - общий объем иногда дает множество признаков определенного понятия, которые они даже не могут выразить словами. Такого элемента не существует при передаче информации на большие расстояния!» [3 с. 8-9].

Письменные сообщения создают еще больше барьеров для взаимопонимания. Если адресаты письменного взаимного сотрудничества не знают друг друга, то текст становится совершенно обезличенным. Любое письмо, даже адресованное близкому человеку, понимающему все оттенки смысла написанных слов и выражений, создающему основу для воспоминаний и формирования определенных понятий, не может полностью заменить «живое общение». Неправильное или неполное понимание содержания сообщения может быть следствием слишком малого или слишком большого количества информации. Отсутствие информации восполняется за счет применения повторяющихся вопросов либо грубо обнаруживается или предполагается. Во многих случаях они больше не могут полноценно обрабатывать, передавать и понимать информацию. Ненужная информация поступает за счет многократного повторения одного и того же сообщения в разных формах время от времени по ряду каналов. Умышленное или случайное искажение информации происходит по горизонтали сверху вниз при передаче письменных сообщений. В документах, предназначенных для доставки на нижестоящие уровни, часть информации, которую руководство не желает публично декларировать, опускается, часть приукрашивается, а другая часть освещается на соответствующем уровне. При передаче письменных сообщений по восходящему направлению негативная информация либо опускается, либо интерпретируется в свою пользу; положительная информация становится сильнее в подходящий момент. Если руководитель подозревает, что предоставленная информация неверна, что эта информация имеет необъективный элемент, то необходимо получить эту информацию еще раз из другого источника с другой точки зрения, чтобы в дальнейшем можно было сравнить эти два фрагменты информации и определить причину тенденции.

Государственные, военные, правоохранительные органы целенаправленно создают препятствия при передаче информации в целях обеспечения своей

деятельности. Неограниченное распространение информационного потока между указанными ведомствами и общественностью может создать множество административных трудностей, а в некоторых случаях даже остановить их работу. При передаче информации, характеризующей какой-либо объект или процесс, возникает множество препятствий, связанных со стремлением некоторых сотрудников получить личную выгоду от своих служебных должностей. Ли Якокка вспоминает один такой пример: «Я помню событие, произошедшее давным-давно. Компания Ford пригласила генерального менеджера для улучшения работы отдела маркетинга. Через некоторое время этого человека уволили якобы за то, что он допустил ошибку в работе. Он нанял личного помощника по связям с общественностью и сделал его консультантом. Правда быстро всплыла. Этот менеджер хотел, чтобы в газетах было много информации о его большом успехе. Несомненно, он не мог долго оставаться на своем посту» [2, с.83]. Искажение информации в системах связи – достаточно распространенное явление. При изменении содержания информации наблюдается ее искажение. Потеря информации сопровождается невозможностью доставки всего сообщения или определенной его части.

Таким образом, информация более искажается, когда она проходит большое количество этапов и большие расстояния процесса передачи. Но последний случай не имеет отношения ни к каким расстояниям, он сразу осваивается и достигается техническими средствами. Технические средства помогали преодолевать географическую дистанцию и тем самым приближали предметы общения. Это усиливает возможности контроля за передачей информации по каналам связи. Однако реализация существующих коммуникаций с помощью технических средств лишает участников «живого общения». Даже телефон как аналог прямого общения в определенной степени не позволяет почувствовать нюансы «живой речи», мимики, жестов. Двусторонняя видеointерактивная связь не может полностью заменить прямое публичное общение.

КАНДИДАТ НАУК. ЧИНАРА ЗАХИД ШАХБАЗЛЫ КОММУНИКАТИВНОЙ СИСТЕМЫ РЕЗЮМЕ

Синтез телекоммуникационных и информационных технологий с массовыми аудиовизуальными средствами открывает новые возможности в развитии научного подхода к распространению информации. В то же время глобализация телекоммуникаций, распространяющая одни и те же информационные продукты и услуги, поднимает проблему сохранения и защиты культурного разнообразия.

Разные люди или социальные группы по-разному понимают и ценят информацию, поступающую из средств массовой информации. Большое

количество информации привлекает массовую аудиторию в сферу медиа-мероприятий. Эти медиасобытия образуют достаточно самостоятельную подсистему в социальной системе. Эти события могут быть и нереальными, то есть находиться в области псевдособытий, тем самым внушая зрителям ложные представления о событиях и процессах. В той или иной степени полусистема полностью зависит от социальной системы. Современные исследователи ставят перед собой новую задачу выяснения причин распространения такой информации и ее закрепления в массовом сознании.

Таким образом, мощное развитие и конвергенция (адаптация) аудиовизуальной, телекоммуникационной и компьютерной отраслей привели к формированию нового состояния рынка средств массовой информации, изменению принципов его развития, взаимному сотрудничеству государства и общества. В связи с этим требуется проанализировать механизм влияния средств массовой информации на общественное мнение, общественное сознание и массовое поведение людей. Средства массовой информации изучаются многими учеными.

PH.D.CHINARA SHAHBAZLI COMMUNICATION SYSTEM

SUMMARY

The synthesis of telecommunications and information technologies with mass audiovisual media opens up new opportunities in the development of a scientific approach to the dissemination of information. At the same time, the globalization of telecommunications, distributing the same information products and services, raises the problem of preserving and protecting cultural diversity. Different people or social groups understand and value information coming from the media differently. A large amount of information attracts a mass audience to the field of media events. These media events form a fairly independent subsystem in the social system. These events may also be unreal, that is, they may be in the realm of pseudo-events, thereby instilling in the audience false ideas about events and processes. To one degree or another, the semi-system is completely dependent on the social system. Modern researchers are setting themselves a new task of finding out the reasons for the dissemination of such information and its consolidation in the mass consciousness.

Thus, the powerful development and convergence (adaptation) of the audiovisual, telecommunications and computer industries led to the formation of a new state of the media market, a change in the principles of its development, and mutual cooperation between the state and society. In this regard, it is necessary to analyze the mechanism of influence of the media on public opinion, public

consciousness and mass behavior of people. Mass media is studied by many scientists.

FİLOLOGIYA ÜZRƏ FƏLSƏFƏ DOKTORU ÇINARƏ ŞAHBAZLI KOMMUNİKASIYA SISTEMI XÜLASƏ

Telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının kütləvi audiovizual media ilə sintezi elmi yanaşmanın inkişafında informasiyanın yayılmasına yeni imkanlar yaradır. Eyni zamanda, telekommunikasiyanın qloballaşması, eyni informasiya məhsullarının və xidmətlərinin yayılması mədəni müxtəlifliyin qorunması və qorunma problemini gündəmə gətirir.

Fərqli insanlar və ya sosial qruplar mediadan gələn məlumatları fərqli şəkildə anlayır və qiymətləndirirlər. Geniş məlumatlar media hadisələri ilə bağlı kütləvi auditoriyanı sahəsini əhatə edir. Bu media hadisələri sosial sistemdə kifayət qədər müstəqil alt sistem təşkil edir. Bu hadisələr həm də qeyri-real ola bilər, yəni psevdohadisələr sferasında ola bilər, bununla da tamaşaçılara hadisə və proseslər haqqında yanlış təsəvvürlər aşılaya bilər. Yarımsistem bu və ya digər dərəcədə sosial sistemdən tamamilə asılıdır. Müasir tədqiqatçılar bu cür məlumatların yayılmasının səbəblərini tapmağı və kütləvi şüurda konsolidasiya etməyi qarşıya yeni məqsədlər qoyurlar. Beləliklə, audiovizual, telekommunikasiya və kompüter sənayesinin güclü inkişafı və konvergensiyası (uyğunlaşması) media bazarının yeni vəziyyətinin formalaşmasına, onun inkişaf prinsiplərinin dəyişməsinə, dövlət və cəmiyyətin qarşılıqlı əməkdaşlığına səbəb oldu. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrinin ictimai rəyə, ictimai şüura və insanların kütləvi davranışına təsir mexanizmini təhlil etmək lazımdır. Kütləvi informasiya vasitələri bir çox alimlər tərəfindən öyrənilir.

ЛИТЕРАТУРА

1. Лэтэм, Э. Федеральная полевая служба / Э. Лэтэм. - Чикаго: Служба государственного управления, - 1947. - 70 с
2. Ли, Якокка. Карьера менеджера / Якокка Ли. – Москва: Прогресс, – 1991. – 384 с.
3. Конечкая, В.П. Социология коммуникации / В. П. Конечкая. – Москва: Международный университет бизнеса и менеджмента, – 1997. – 304 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: prof Azad Məmmədov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.29>

NƏRMİN ALLAHVERDİ qızı **MƏMMƏDLİ**
BDU-nun doktorantı
narmin_bdu1993@mail.ru

KEYFİYYƏT SEMANTİKASININ SİNTAKTİK SƏVİYYƏDƏ İFADƏSİ **Xülasə**

Məqalədə keyfiyyət semantikasının sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən bəhs olunur. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinə daxil olan bütün linqvistik vahidlər keyfiyyət sememinin ətrafında mərkəz (nüvə) və yaxın-uzaq periferiyalar şəklində sabitləşən vahid bir sistem əmələ gətirir. Bu semantik sistemin alt və üst qatında fərqli dil vahidləri yer tutur. Keyfiyyət semantik sahəsinin daxili strukturunu təşkil edən müxtəlif konstituentlər onun vahid bir sistemi kimi mövcudluğunu reallaşdırır. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinə daxil olan bütün linqvistik vahidlər keyfiyyət sememinin ətrafında mərkəz (nüvə) və yaxın-uzaq periferiyalar şəklində sabitləşən vahid bir sistem əmələ gətirir. Bu semantik sistemin alt və üst qatında fərqli dil vahidləri yer tutur. Keyfiyyət semantik sahəsinin daxili strukturunu təşkil edən müxtəlif konstituentlər onun vahid bir sistemi kimi mövcudluğunu reallaşdırır. Keyfiyyət semantik sahəsinin unikalığı ondan ibarətdir ki, dilçilikdə ona həm qrammatik, həm də semantik kateqoriya kimi yanaşılır. Hər iki kateqoriya keyfiyyət semantik sahəsinin mərkəzində dayanır. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət semantik sahəsinin interpretasiyasında leksik, morfoloji və sintaktik vahidlər bütöv bir dil sistemi kimi çıxış edir. Keyfiyyət semantik sahəsinin təhlili bir daha sübut edir ki, Azərbaycan dilinin funksional-semantik imkanları çox genişdir. Keyfiyyət semantik sahəsinin üfüqi və şaqulu semantik strukturu Azərbaycan dilinin praqmatik - semiotik və funksional potensialının yüksək olduğunu təsdiqləyir. Müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət sahəsini ifadə edən bütün linqvistik ifadə vasitələri fərqli dil səviyyələrində: leksik, leksik - semantik, morfoloji və sintaktik səviyyələrdə keyfiyyət semantik sahəsinin ifadəsinə xidmət edir.

НАРМИН МАММАДЛИ **ВЫРАЖЕНИЕ КАЧЕСТВЕННОЙ СЕМАНТИКИ НА** **СИНТАКСИЧЕСКОМ УРОВНЕ** **РЕЗЮМЕ**

Ключевые слова: качество, семантическое поле, синтаксический уровень, экспрессия, предсказуемость.

В статье рассматриваются средства выражения качественной семантики на синтаксическом уровне. В современном азербайджанском языке все языковые

единицы, входящие в качественное семантическое поле, образуют единую систему, стабилизирующуюся вокруг качественной семы в виде центра (ядра) и ближней периферии. Нижний и верхний слои этой семантической системы содержат разные языковые единицы. Различные составляющие, составляющие внутреннюю структуру качественного семантического поля, реализуют его существование как единой системы. В современном азербайджанском языке все языковые единицы, входящие в качественное семантическое поле, образуют единую систему, стабилизирующуюся вокруг качественной семы в виде центра (ядра) и ближней периферии. Нижний и верхний слои этой семантической системы содержат разные языковые единицы. Различные составляющие, составляющие внутреннюю структуру качественного семантического поля, реализуют его существование как единой системы. Уникальность качественного семантического поля состоит в том, что в лингвистике оно рассматривается одновременно как грамматическая и семантическая категория. Обе категории находятся в центре семантического поля качества. При интерпретации семантического поля качества в современном азербайджанском языке лексические, морфологические и синтаксические единицы выступают как единая языковая система. Анализ качественного семантического поля еще раз доказывает, что функционально-семантические возможности азербайджанского языка очень широки. Горизонтальная и вертикальная семантическая структура качественного семантического поля подтверждает высокий прагматико-семиотический и функциональный потенциал азербайджанского языка. Все языковые средства выражения, выражающие поле качества в современном азербайджанском языке, служат для выражения семантического поля качества на разных уровнях языка: лексическом, лексико-семантическом, морфологическом и синтаксическом уровнях.

NARMIN MAMMADLI

EXPRESSING QUALITATIVE SEMANTICS AT THE SYNTACTIC LEVEL SUMMARY

Key words: quality, semantic field, syntactic level, expression, predictability.

The article examines the means of expressing qualitative semantics at the syntactic level. In the modern Azerbaijani language, all linguistic units included in the qualitative semantic field form a single system, stabilizing around the qualitative seme in the form of a center (core) and near periphery. The lower and upper layers of this semantic system contain different linguistic units. The various components that make up the internal structure of a qualitative semantic field realize its existence as a single system. In the modern Azerbaijani language, all linguistic units included in the qualitative semantic field form a single system, stabilizing around the

qualitative seme in the form of a center (core) and near periphery. The lower and upper layers of this semantic system contain different linguistic units. The various components that make up the internal structure of a qualitative semantic field realize its existence as a single system. The uniqueness of the qualitative semantic field lies in the fact that in linguistics it is considered simultaneously as a grammatical and semantic category. Both categories are in the center of the semantic field of quality. When interpreting the semantic field of quality in the modern Azerbaijani language, lexical, morphological and syntactic units act as a single linguistic system. Analysis of the qualitative semantic field once again proves that the functional-semantic capabilities of the Azerbaijani language are very wide. The horizontal and vertical semantic structure of the qualitative semantic field confirms the high pragmatic-semiotic and functional potential of the Azerbaijani language. All linguistic means of expression that express the field of quality in the modern Azerbaijani language serve to express the semantic field of quality at different levels of the language: lexical, lexical-semantic, morphological and syntactic levels.

Açar sözlər: keyfiyyət, semantik sahə, sintaktik, səviyyə, ifadə, predikativlik

Müasir Azərbaycan dilində sintaktik səviyyədə də keyfiyyətin ifadəsi reallaşa bilər. Belə ki, həm predikativləşmə yolu ilə, həm söz birləşmələri ilə, həm də tərzihərəkət və dərəcə budaq cümlələri ilə keyfiyyət məzmunu ifadə olunur. Biz aşağıda bir-bir bu aspektləri nəzərdən keçirəcəyik.

1. Keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsi

A.V.Bondarko göstərir ki, “*predikativləşmə vasitəsilə keyfiyyət semantikasının ifadəsi üç formada özünü göstərir: 1)Adyektiv-predikativ keyfiyyət (sifət predikatları ilə); 2)Substantiv-predikativ keyfiyyət (isim predikatları ilə); 3) Feillə ifadə olunan keyfiyyət*” [11, s.56]. Adətən, qrammatika kitablarında predikativlik çox zaman xəbərlilik kateqoriyası kimi səciyyələndirilir. Q.Kazımov yazır ki, “*geniş mənada şəxs kateqoriyası adlandırılan bu bu kateqoriyanın vasitəsilə nitq prosesində iş, hal, hərəkət, hadisə, hökm bildirilir, subyektin əməli fəaliyyəti ifadə olunur. Adından da göründüyü kimi, xəbərlilik kateqoriyası morfoloji deyil, sintaktik kateqoriyadır*” [2, s.92]. Dildə keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən biri də məhz predikasiyadır. Məsələn, *O, sülhsevərdir; Qardaşım çox alicənabdır; Dostum həddindən artıq humanistdir; Dayım oğlu xeyirxahdır; Qonşum çox səmimidir; Azərbaycan xalqı çox qonaqsevərdir; Vətənimiz həddindən artıq gözəldir* və s. Müqayisə üçün göstərək ki, rus dilçiliyində L.V.Şerba tərəfindən predikatların üç tipdə olduğu göstərir: fəaliyyət, hərəkət predikatları, hal-vəziyyət predikatları və keyfiyyət predikatları. O, *predikativ keyfiyyət* terminindən istifadə edir. Alim dildə predikativliyin hansı ifadə vasitələri ilə gerçəkləşməsi probleminin sintaksisin aktiv aspektlərindən biri hesab edir [12, s. 56].

Adətən, cümlədə subyekt-predikat münasibətlərində müxtəlif semantikalar, emosional-psixoloji vəziyyətlər ifadə olunur. Subyekt-predikat münasibətlərinin paradiqmasında keyfiyyət semantikasi hər zaman önəmli yer tutur. Dildə keyfiyyətin predikasiya yolu ilə ifadəsində həm adlar, həm də feillər iştirak edir. Adların predikasiya yolu ilə keyfiyyət bildirməsi prosesində daha çox sifətlər dominantlıq təşkil edir. *Gözəldir, yaxşıdır, pisdır, ağıllıdır, insafsızdır* tipli predikasiyalarda söyləmin bitkinliyini məhz sifətlər təmin edir. Ancaq feillərlə ifadə olunan predikasiyalarda bir çox məqamda keyfiyyətlə bağlı verilən informasiya məhz hərəkət bildirən sözlərin köməyi ilə verilir. Məsələn, *onun vəziyyəti yaxşılaşdı; qızın sağlamlıq durumu getdikcə pisləşirdi; oğlanın halı birdən-birə pisləşdi; uşağın vəziyyəti ağırlaşdı* və s. Nümunədə verilən cümlələrdə görünür ki, feillərin köməyi ilə daha çox emosional -psixi vəziyyətlər ifadə olunur. Bu da birbaşa keyfiyyət semantikasının ifadəsinə xidmət edir.

Predikativləşmə yolu ilə keyfiyyətin ifadəsində üslubi məqamlar da müşahidə olunur. Məsələn: *O, ustadır* (yəni bənnadır) cümləsindəki söyləmlə *O, ustadır* (yəni işini peşəkar biləndir) cümləsindəki söyləmin diferensiallığı mövcuddur. Yəni bu iki cümlədə fərqli semantik çalarlar müşahidə olunur. Belə ki, birinci cümlədə haqqında danışılan şəxsin sənətkar olmasından söhbət açıldığı halda, ikinci cümlənin məntiqi hökmündə haqqında danışılanın öz işinin sənətkarı, uzmanı olmasından söhbət gedir. Deməli, əgər birinci cümlədə peşədən söhbət gedirsə, ikinci cümlədə keyfiyyətdən danışılır, yəni ikinci cümlədə keyfiyyət məzmunu var. "*Cümlədə xəbərlə mübtədanın əlaqələnməsi xəbərlilik (predikativlik) kateqoriyasını və bununla da, hökm və fikirlərin ifadəsini yaradır*" [1, s.115].

Beləliklə, Azərbaycan dilində keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadəsi də reallaşır. *aq* və s. Bu tipli frazalar da insanın düşüüyü vəziyyətin keyfiyyət dərəcəsini ifadə edir. A.V.Bondarko yazır ki, "*predikativ-keyfiyyət söyləminin semantik strukturunda iki qarşılıqlı əlaqəli element özünü göstərir: Bunlardan birincisi müəyyən predmetin mövcudluğunun fiksasiyasıdır; ikincisi isə mövcud predmetdə müəyyən bir xüsusiyyətin fiksasiyasıdır*" [11, s. 55].

Keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsində daha çox sifətlər əsas rol oynayır:

*"Yapılacaq bir saray,
Sana xoşdur, hay!..hay!"* [5, s. 219].

Nümunədə *xoşdur* sifəti predikasiya yolu ilə keyfiyyət bildirir. A.V.Bondarkonun rəhbərliyi və redaktorluğu ilə nəşr olunan "Funksional qrammatika nəzəriyyəsi. Keyfiyyət. Kəmiyyət" kitabında keyfiyyət semantik sahəsinin iki mərkəzə bölünməklə xarakterizə olduğunu qeyd edilir: atributiv və predikativ. Müəlliflər rus dilində keyfiyyətin atributiv mərkəzinin sifət və feili sifətlərin təyin funksiyasında işlənmə konstruksiyaları ilə ifadə olunduğunu göstərir. Predikativ mərkəzin isə həm sifətlərin, həm də isimlərin xəbər funksiyasında çıxış etməsində görünür [11, s.5]. A.V.Bondarko keyfiyyət semantik sahəsinin iki əsas mərkəzdə

cəmləşdiyini qeyd edir: *atributiv və predikativ* [11 ,s.5]. Sifətlər xəbər vəzifəsində çıxış edəndə onlar predikativ funksiya daşıyır. Məsələn, *o, gözəldir; dayım mərhəmətlidir; qız çox alicənabdır; əmim mehribandır; xaləqızı güləruzdür; sən xeyirxahsan* və s.

Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin predikativləşmə yolu ilə ifadəsində adlarla yanaşı, feillər də rol oynayır. Məsələn: *Onun vəziyyəti yaxşılaşır; Uşaq günü – gündən dəcəlləşir; Bizim dostlarımız fəallaşır; Vətənin igidləri məğrurlaşır; Ölkəmiz tədrisən gəncləşir; zaman sanki insanlar kimi qocalır* və s. Deməli, müasir Azərbaycan dilində həm ismi xəbərlər, həm də feili xəbərlər keyfiyyət semantikasını ifadə edə bilər.

2. Keyfiyyətin söz birləşmələri ilə ifadəsi

Müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində keyfiyyətin ifadə vasitələrindən biri də təyini söz birləşmələridir. Fərhad Zeynalov bildirir ki, *“türk sistemli dillərin əksəriyyətində təyini söz birləşmələrinin üç növü (“izafət”) qeyd edilməkdədir. Bu birləşmələr isimlərlə sifətləri (eləcə də digər nitq hissələrini) bir-birindən fərqləndirməyə imkan verir. Sifətlər dəyişməyən bir nitq hissəsi olduğundan II və III növ təyini söz birləşmələri ilə işləmə bilmir. Əks halda, yəni bu növ birləşmələrdə çıxış etdikdə artıq substantivləşərək, təyini – keyfiyyət əks etdirir”* [9, s. 39].

Adətən, bir çox ədəbiyyatlarda təyini söz birləşmələri *izafət* termini adı altında təqdim olunur. İzafət termini, əslində, fars dilinin sintaktik strukturunu əks etdirən anlayışdır. Vaxtilə klassik ədəbiyyatımızın dilində izafət birləşmələrinə geniş yer verilirdi. Müasir dilimizdə izafət strukturuna uyğun olan *nöqtəyi - nəzər, tərcümeyi-hal* tipli birləşmələr bu konstruksiyanın izlərini yaşadır. Yəni izafət Azərbaycan dilindəki ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir.

Təyini söz birləşmələri arasında daha çox birinci növ təyini söz birləşməsi keyfiyyət funksiyasında çıxış edir. Məsələn, *qiymətli əsər* birləşməsində yanaşma əlaqəsi ilə yaranan ismi birləşmə bütövlükdə keyfiyyət məzmununu kəsb edir. *Zəif əsər* birləşməsində də həmin funksiya icra olunur. Ancaq əks mənada bu keyfiyyət ifadə edilir. Birinci tərəfi çıxışlıq hal şəkilçili isimlərlə sifətlərin birləşməsindən yaranan ismi birləşmələrdə keyfiyyət məzmununu çox güclüdür. Məsələn, *balıdan şirin, dağlardan uca*: *Onun çayına balıdan şirin çiyələk mürəbbəsi qoydular; Dağlardan uca qaməti ilə insanları vahiməyə salırdı*. Qeyd edək ki, bu tipli söz birləşmələrində qoşmaların iştirakı ilə yaranan ismi birləşmələrin də bir qismi keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər: *bal kimi şirin, meyvə kimi dadlı, buz kimi soyuq, su kimi şəffaf, dağlar qədər uca* və s. Məsələn, *Bizim dağlar buz kimi soyuq havasıyla tanınır*. Burada işlənen *buz kimi soyuq hava* birləşməsində *buz kimi soyuq* qeyri-təyini söz birləşməsi *hava* isminin keyfiyyətini bildirir.

Hind-Avropa dillərinin, o cümlədən rus dilinə aid qrammatika kitablarında sifətlərin təsnifatında türk dilləri ilə nisbətdə müşahidə olunan tipoloji fərqlərdən biri

onlarda ziyəlik sifətlərinin də mövcudluğunun göstərilməsidir. Əgər bu dillərdə əslə və nisbi adlanan sifətlər *hansı* sualına cavab verirsə, ziyəlik sifətləri *kimin* sualına cavab verir. Həmin tip sifətlər, ilk növbədə, mənsubluq bildirir. Məsələn, rus dilində *папин дом* (ata evi), *мамыны волосы* (ana saç) və s. Bu xüsusiyyət türk dillərində mövcud deyil. Çünki türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində *ata evi*, *ana saç* tipli birləşmələr ikinci növ təyini söz birləşmələridir və bütöv cümlə üzvü kimi çıxış edir.

Müqayisə üçün göstərək ki, müasir rus dilində *мебельное производства, писательский труд* tipli birləşmələrdəki birinci söz keyfiyyət bildirən sifət kimi qəbul olunur [10, s. 52-53]. Halbuki Azərbaycan dilində *mebel istehsalı, yazıçı əməyi* tipli birləşmələrdə birinci tərəf isim kimi mövqeyini qoruyur. Yəni rus dilindəki sintaktik konstruksiya Azərbaycan dilindəki ikinci növ təyini söz birləşmələrinə uyğun gəlir. Deməli, keyfiyyət anlayışının ifadəsində bəzən tipoloji məqamlara da fikir vermək lazımdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində birinci növ təyini söz birləşmələri kimi, ikinci və üçüncü növ təyini söz birləşmələri də keyfiyyət məzmununu ifadə edə bilər. Məsələn, *Xalq Vətən müharibəsi iştirakçısı Əhməd dayını ayaq üstə alqışladı* – cümləsində *Vətən müharibəsi iştirakçısı* ikinci növ təyini söz birləşməsi olaraq *Əhməd dayı* mürəkkəb adının atributivi kimi çıxış edərək keyfiyyət anlamı ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində istər sadə quruluşlu, istərsə də mürəkkəb quruluşlu təyini söz birləşmələrində keyfiyyət məzmununu ifadə olunur. Nümunələrə nəzər salaq: *Vətənimizin qəhrəman oğlu Polad Həşimov unudulmaz xatirəsi xalqımızın yaddaşından heç vaxt silinməyəcək*. Bu cümlədə *vətənimizin qəhrəman oğlu* mürəkkəb quruluşlu söz birləşməsi Polad Həşimov mürəkkəb adının atributivi kimi çıxış edərək keyfiyyət məzmununu ifadə edir.

Azərbaycan dilində ismi birləşmələr kimi, feili sifət tərkibləri də keyfiyyət anlayışının yaranmasında fəal iştirak edir:

*“Qarış-qarış dolan bizim dağları,
Diş göynədən bulaqları məndədir”* [7, c.2, s.19].

Nümunədə verilən *diş göynədən* feili sifət tərkibi *bulaq* isminin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Bu ifadədə *diş göynədən* “buz kimi soyuq su” anlamına işarə edir. Deməli, feili sifətlərin semiotik funksiyası çox güclüdür. Onlar kontekstdə təyin etdikləri əşyanın müxtəlif dərəcəli keyfiyyətini ifadə edə bilər.

*“Yüz belə heykəl əvəz olarmı
bir körpənin*

qana boyanmış telinə?” [6, c. 2, s.219].

Numunədəki *qana boyanmış tel* birləşməsində *qana boyanmış* feili sifət tərkibi semantik strukturunda keyfiyyət məzmununu ifadə edərək poetikliyi gücləndirir, ekspressivliyi artırır, şeirə əlavə üslubi çalar verir. Deməli, bədii üslubda feili sifətlərin üslubi funksiyalardan asılı olaraq keyfiyyət bildirməsi çox intensiv şəkildə müşahidə olunmaqdadır.

“*Bir yanında
məşəl tək yanmış Azəri qızı –
tunc heykəli qoyulandan sonra.
Bir yanda Cordano Brunonun külü.
Bir yanında Məmməd həsən kişi –
ömrü, günü yollara tökülü*” [6, c. 2, s.36].

Nümunədə verilən *məşəl tək yanmış* feili sifət tərkibi *Azəri qızı* birləşməsinin təyini kimi çıxış edərək keyfiyyət məzmunu bildirir.

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, feili sifətlər istər adi halda, istərsə də feili birləşmələr kimi tərkiblər yaratdıqda keyfiyyət məzmunu ifadə edə bilər:

“*Günlərim axışır bir uyqu kimi,
Dərədən dərəyə axan su kimi,
Dilbərım hər cəy bir ahu kimi,
Hicran dağlarını aşarmı, söylə*” [5, s. 210].

Yuxarıdakı nümunədə verilən *dərədən dərəyə axan* feili sifət tərkibi *su* ismini təyin edərək onun axdığı məsafənin uzaqlığını ifadə edir. Axan suyun uzaq məsafələr qət etməsi isə həmin su xəttinin dolayısıyla keyfiyyətini bildirir.

Feili sifətlər müxtəlif mətnlərdə təyin funksiyasında çıxış edərkən bir çox məqamda keyfiyyət anlamı ifadə edir. Məsələn:

“*Ey cəbhə yoldaşım, ey can yoldaşım,
Vaxtilə meydandan qaçan yoldaşım.
Qadın hər cəbhədə böyük qüvvədir,
Bu söz rəhbərimdən bir vədiədir*” [5, s. 285].

Yuxarıdakı bədii mətnə verilən *vaxtilə meydandan qaçan* feili sifət tərkibi “qorxaq, aciz insan” anlamını ifadə edir.

Məsələn:
“*Oxu tar, oxu tar!..
Səsində ən lətif, şeirlər dinləyim.
Oxu, tar, bir qadar!..
Nəğməni su kimi alısan ruhuma çiləyim*” [5, s. 123].

Yuxarıdakı nümunədə verilən *su kimi alısan* feili sifət tərkibi *ruh* isminin təyini kimi işlənmişdir. Burada *su kimi alısan* feili sifəti birbaşa keyfiyyət semantikasını bildirir. Digər nümunələrə nəzər salaraq. Bəzi üslubi məqamlarda atributivləşən söz poetik funksiya da daşıya bilər. Məsələn:

“*Mədh etdiyim çinar boyundur sənin,
Büllür axan sular soyundur sənin*” [5, s.296].

Nümunədə verilən *büllür axan su* birləşməsində *büllür axan* feili sifət tərkibi suyun təmizliyini, şəffaflığını təsbit edir.

Müasir Azərbaycan dilində *-an²* feili sifət şəkilçisi daha çox zaman anlamı bildirirsə də, bəzi situasiyalarda keyfiyyət semantikasını da ifadə edə bilər. Nümunəyə baxaq:

“Əzəldən təmizdir, safdır ürəyin,
Bir də şairanə təbiətin var,
Həyat aşığıdır eşqin, diləyin,
Dildə dastan olan məhəbbətin var” [7, c.1, s.49].

Nümunədə verilən *dildə dastan olan* feili sifət tərkibi *məhəbbət* isminin keyfiyyətini bildirir.

Məsələn,

“*Qanadı olanlar köksünü gərəcək,
Aləmi titrədən bu fəslin zülmünə.
Odur, bax, zavallı bir yarpaq, bir çiçək
Sürünür torpaqda ölərək. – Kimə nə!..*” [5, s.31].

Yuxarıdakı nümunədə verilən *aləmi titrədən* feili sifət tərkibi *fəsil* ismini atributivlik cəhətdən təyin edir və fəslin gücünə, qüvvəsinə işarə edir. Nümunədə verilən *aləmi titrədən* feili sifət tərkibi *fəsil* ismini atributivlik cəhətdən təyin edərək cümlənin ümumi semantikasına uyğun olaraq kommunikativ və poetik funksiyalar yerinə yetirir. Azərbaycan dilinin tarixi qaynaqlarında da feili sifət tərkiblərinin keyfiyyət semantikasını ilə çıxış etməsi müşahidə olunur. Məsələn:

*Qonuğu gəlməyən qara evlər yıqılsa yeg!
At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə, yeg!
Adam içməz acı sular sızınca, sızmasa, yeg!* [4, s.20].

Azərbaycan dilində çox zaman feili sifət tərkibləri leksik vahidlərin qarşılığı kimi çıxış edə bilər. Məsələn, *həddi-bülüğa çatmış* feili birləşməsi *yetkin, dolğun, dəliqanlı* sifətlərinin sinonimi kimi çıxış edir. Göründüyü kimi, eyni semantikəli sifətlərin adekvatı kimi çıxış edən *həddi – bülüğa çatmış* feili sifəti dilimizdə funksional imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir.

3. Keyfiyyətin tərz-i-hərəkət və dərəcə budaq cümlələri ilə ifadəsi

Keyfiyyət tərz-i-hərəkət zərfləri ilə ifadə olunduğu kimi, paralel olaraq tərz-i-hərəkət budaq cümlələri ilə də ifadə olunur. Deməli, müasir Azərbaycan dilində keyfiyyətin sintaktik səviyyədə ifadə vasitələrindən biri də tərz-i-hərəkət budaq cümlələridir. Məlumdur ki, tərz-i-hərəkət budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin bir növü kimi hərəkətin tərzini bildirir və *necə, nə cür, nə tərzdə* suallarından birinə cavab verir. Ancaq tədqiqatçılar göstərir ki, “*tərz-i-hərəkət budaq cümləsi yalnız hərəkətə aid olmur. O, hərəkətə aid olan bir əlaməti də izah edə bilər. Belə hallarda tərz-i-hərəkət budaq cümləsi dolayı yolla hərəkətə aid olur, yəni hərəkətin əlamətini izah etməklə, hərəkəti də izah etmiş olur* [1, s. 331].

Məlumdur ki, budaq və baş cümlələr tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas strukturunu təşkil edir. Tərz-i-hərəkət budaq cümlələri zərflik budaq cümlələrinin bir növü hesab olunur. Bu tipli tabeli mürəkkəb cümlələr, əsasən, *elə, belə* qəlib sözləri ilə düzəlir. Belə cümlələrdə budaq cümlələr baş cümlələrdəki hərəkətin icra tərzini, vəziyyətini, əlamət və keyfiyyətini bildirir. Məsələn: *O, elə qışqırdı ki, hamı dik*

atıldı. Bu cümlədə *elə* qəlib sözü *qışqırdı* feilinin icra tərzinin keyfiyyətini bildirir. Bəzi kitablarda bu keyfiyyət dərəcəsi əlamət adı ilə təqdim olunur (Məsələn,). Hərəkətin tərzi, əslində, hərəkətin keyfiyyət dərəcəsinin özüdür.

Yusif Seyidov, Ağaməli Həsənov və Əlövsət Abdullayevin birgə yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” kitabında tərzi-hərəkət budaq cümlələri mənaca üç yerə ayrılır: 1.“*Nəticə bildirənlər*;2.*Məqsəd bildirənlər*;3. *Müqayisə bildirənlər*” [1, s.332]. Qəzənfər Kazımov isə tərzi-hərəkət budaq cümlələrini iki tipə ayırır: “1) *nəticə bildirənlər*; 2) *müqayisə bildirənlər*” [3, s.358]. Müqayisə varsa, orada mütləq keyfiyyət semantikasına olmalıdır.

Yağış elə yağdı ki, ətrafda kiçik-kiçik gölməçələr yaranırdı. Bu cümlədə yağışın ətrafda gölməçələr yaratması səviyyəsində yağması, yəni baş verən prosesin intensivliyinin keyfiyyət dərəcəsi ifadə olunur. Buna görə də birbaşa olmasa da, dolayısıyla tərzi-hərəkət budaq cümlələrində məhz baş verən prosesin keyfiyyəti əks olunur. Tərzi - hərəkət budaq cümlələrinin hər iki tipində, yəni həm baş cümləsi əvvəl gələn, həm də budaq cümləsi əvvəl gələn növlərində hərəkətin icra tərzinin vəziyyəti ilə paralel, keyfiyyət dərəcəsi də ifadə olunur.

Dərəcə budaq cümlələrində də hadisənin, baş verən prosesin keyfiyyət dərəcəsi ifadə olunur. Bu tipli budaq cümlələrdə *o qədər, o dərəcədə* əvəzlilik qəlibləri işlənir. Məsələn, *Yağış o dərəcədə şiddətli yağdı ki, ətrafda kiçik-kiçik gölməçələr yaranırdı* - cümləsində yağışın yağma prosesinin baş verməsinin dərəcəsi, yəni dolayısıyla keyfiyyəti əks olunur. *Kişi o dərəcədə əsəbləşmişdi ki, gözü ətrafdakıları görmürdü* – cümləsində də kişinin keçirdiyi psixoloji vəziyyətin dərəcəsi ilə keyfiyyət semantikasına ifadə olunur. Deməli, dərəcə budaq cümlələri də müasir Azərbaycan dilində keyfiyyət funksiyasını ifadə edən linqvistik vasitələrdəndir. Bir nüansı da qeyd edək ki, dərəcə budaq cümlələrində kəmiyyətlə keyfiyyət eyni anda ifadə olunur. Yəni bu tipli cümlələrdə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət semantikasına var. Çünki dərəcə olan yerdə keyfiyyət də olur, dərəcə keyfiyyətin faizini, ölçüsünü bildirir.

Dərəcə budaq cümləsi quruluşca tərzi-hərəkət budaq cümləsinə çox yaxındır [1, s.357]. Belə budaq cümlələr baş cümlədəki hal-vəziyyətin və ya əlamətin dərəcəsini bildirir. Bu tipli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlədəki hal-vəziyyət və ya əlamət ya müsbət, ya da mənfi cəhətdən artıb, hər hansı bir səviyyəyə çatır, bundan da əksər halda nəticə əldə edilir ki, buna görə də budaq cümlə nəticə çalarlılığına malik olur [1, s.357].

Tərzi-hərəkət budaq cümlələrində qəlib söz (əvəzlilik qəlib) kimi işlənən *elə, belə* komponentləri baş cümlədəki hərəkətlərin icra keyfiyyətini ifadə edir. Məsələn, *O, elə qışqırdı ki, ətrafdakılar Səlimə baxdılar; Müəllim elə hirsləndi ki, şagirdlər bir anlıq sakit oldular* və s. Bu cümlələrdə *elə* əvəzlilik – qəlibi hərəkətin icra tərzinin dərəcəsini, sərhədini, səviyyəsini, intensivliyini, yəni dolayısıyla keyfiyyətini bildirir.

Fikrimizcə, dərəcə budaq cümlələrinə verilən tərifdə hərəkətin və əlamətin dərəcəsi ifadəsi, əslində, keyfiyyətin dərəcəsi ifadəsi ilə adekvatdır. Belə qənaətə

gəlirik ki, müxtəlif qrammatika kitablarında işlədilən əlamət termini, əslində, keyfiyyət termininin sinonimi kimi işlədilmişdir. Burada problem yaradan məsələ çox zaman dilçiliyimizdə keyfiyyətlə əlamətin sərhədlərinin dəqiq müəyyənləşdirilməməsidir. Digər tərəfdən isə, dərəcə budaq cümlələrində işlədilən *o dərəcədə, o qədər* tipli sözlər sifətlərdə *ən, lap, daha* ədatları keyfiyyətin dərəcəsini artırdığı kimi, onlar da hərəkətin keyfiyyətinin dərəcəsini artırmış olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dili // Ə.Abdullayev, Y.Seyidov, A.Həsənov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 424 s.
2. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. / Q.Kazımov. – Bakı: Elm və təhsil, – 2010. – 400 s.
3. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. / Q.Kazımov. – Bakı: Təhsil, – 2007. – 496 s.
4. Kitabı-Dədə Qorqud (əslə və sadələşdirilmiş mətnlər). / – Bakı: Öndər, – 2004.– 376 s.
5. Müşfiq, M. Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm / M.Müşfiq. – Bakı: Kitab Klubu, –2016. – 400 s.
6. Rza, R. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / R.Rza. – Bakı: Öndər nəşriyyat, – c.2. – 2005.– 320 s.
7. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun.– Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2005. – 264 s.
8. Vurğun, S. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S.Vurğun.– Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2005. – 248 s.
9. Zeynalov, F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası (adlar): [2 hissəli] / F.R.Zeynalov. – Bakı: ADU, – h.1. – 1974. –140 s.
10. Арбатская, Е.Д. О лексико-семантических классах имен прилагательных русского языка // – Москва: Вопросы языкознания. – 1983. – №1. – с. 52–65.
11. Бондарко, А.В. Теория функциональной грамматики: качественность. Количественность / А.В.Бондарко. – СПб.: Наука, –1996. –264 с.
12. Щерба, Л.В. Языковая система и речевая деятельность / Л.В.Щерба.– Москва: Наука, – 2004. – 432 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d., professor Sənubər Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.39>

GÜNEL FƏTULLA QIZI RAMAZANOVA
ADU
Təbriz küç.,
Email: gramazanova503@gmail.com

İNGİLİS ETNONİMLƏRİNİN YARANMASI HAQQINDA

Açar sözlər: german tayfaları, etnonim, assosiasiya, faktorlar

Key words: germanic tribes, ethnonym, association, factors

Ключевые слова: германские племена, этноним, ассоциация, факторы

Etnonimika yunan dilindəki *ethnos* (“xalq”) sözü əsasında yaranıb, dili onun aid olduğu xalqın tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqəli şəkildə öyrənən bir sahədir. Bu elmi sahənin tədqiqi XIX əsrin 70-ci illərində Amerika alim-etnoqraflarının apardıqları araşdırmalar çərçivəsində meydana çıxmışdır. Etnoqraflar hindu tayfalarının dillərini araşdırarkən bu qənaətə gəldilər ki, həmin xalqın tarixi, həyat tərz, inancları ilə tanış olmadan onların dilini mükəmməl şəkildə öyrənmək qeyri-mümkündür [2].

XX əsrin əvvəllərində Amerika Birləşmiş Ştatlarında Frans Boas və Edvard Sepir dilçiliyin bu sahəsini daha da inkişaf etdirərək, dil ilə mədəniyyət arasında ayrılmaz vəhdətin olması ideyasını genişləndirdilər. Görkəmli linqvist V.Humboldtun nəzəriyyəsinə görə, fərqli dillərdə eyni əşya fərqli şəkildə dəyərləndirilə bilər və bu isə fərqi etnosların həyat və düşüncə tərzlərindən qaynaqlanır [3, s.26].

Britaniyanın etnonimiyasının formalaşmasında tarixən bu regionda yaşamış müxtəlif xalqlar, eləcə də müxtəlif çağlarda buranı işğal edənlər öz izlərini qoymuşlar. Britaniya adalarında e.ə. I minillikdən eramızın IV əsrinədək müstəqil yaşamış keltlər, eramızın I—IV əsrlərində ölkəni işğal etmiş romalılar, yeni eranın IV əsrindən başlayaraq Britaniyanın bir hissəsinə yiyələnmiş anqlo-saksonlar, IX əsrdə İngiltərəni işğal etmiş skandinavlar və nəhayət XI əsrdə ölkəyə yiyələnmiş fransızdilli normanlar ölkənin onomastikasında, eləcə də etnonimiyasında çox miqdarda adların meydana çıxmasını şərtləndirmişlər.

Britaniyanın ən qədim etnonimlərindən olan *brit* Strabonun “Coğrafiya” əsərində qeyd olunur. Daha sonra *britlər* ayrıca bir xalq kimi IX əsrə aid Anqlo-sakson xronikasında xatırlanır. Bu xronikaya əsasən, britonlar Fransanın Armopika yarımadasından gəlmişdilər.

Yeni eranın IV—VII əsrlərində anql, saks və yut adlanan german tayfalarının Britaniya adalarına köçməsi nəticəsində onlar yerli kelt tayfaları ilə birləşərək ingilis

xalqının əsasını qoymuş oldular. Anqlar əsas german tayfalarından biri olub, ölkədə bir neçə krallıq yaratmışdılar.

Qeyd edək ki, ölkənin adı (England) bu german tayfası ilə bağlıdır. German mənşəli olan sakslar və yutlar ölkənin ayrı-ayrı ərazilərində məskunlaşmışdılar. Eyni zamanda bu xalqların birləşməsi nəticəsində meydana çıxmış ingilisləri bildirən **ekzonimlər** də mövcud olmuşdur. İrlandlar ingilisləri *Sasanach* ekzonimi adı altında tanıyırlar. Bu ekzonim (yəni başqa xalqın adlandırma variantı) *sakson* etnoniminin irlandcadakı tələffüz şəklidir.

Qədim Britaniyada ingilis xalqının yaranmasında iştirak etmiş kelt və german tayfalarına məxsus çox sayda etnonimlər mövcud olmuşdur:

selgovae— Şotlandiyanın kelt mənşəli tayfalarından biri idi. Britaniyanın bu hissəsində **kaledonlar**, **kornovilər** və onlarca digər etnonimlər altında məlum olan tayfalar yaşamışdır. *Selgovae* “ov adamları”, “ovçu” mənasındadır.

Çox döyüşkən və daima müharibələrdə olan kaledonları romalılar “vəhşi adamlar” adlandırırdılar [4, s.7].

Şotlandiyada yaşayan kornovیلərin etnik adının “buynuz adamları” olduğu güman edilir [5].

Ordovices kelt etnonimi Uelsin böyük dağlıq və vadi ərazilərində məskunlaşmış tayfanı bildirirdi. Etnonimin kelt dillərindəki “çəkic” mənalı *ordo-wik* sözündən olduğu güman olunur.

Yuxarıdakı etnonimlərin mənşəyinə nəzər saldıqda onların ya bu adı daşıyan xalqın iqtisadi fəaliyyəti, məşğuliyyəti (*selgovae* “ovçular”), *ordovices* (“çəkic”), yaxud hərbi fəaliyyəti (*kaledon* “döyüşkən”), ya da başqa əlamətləri (*cornovi* “buynuz adam”) ilə bağlı olduğunu görmək olar.

Daha çox hərbi sahəsi ilə, döyüşkənlik ilə bağlı etnonimlərə rast gəlinir ki, bu da qədim Britaniyanın həyatında döyüşkənliyin, hərbi qüdrətin önəmi ilə bağlıdır. Britaniya cəmiyyəti əsrlərcə özünü yadelli işğalçılardan müdafiə etmişdir ki, bu da onların etnonimiyasında əks olunur.

Etnonimlərin meydana çıxmasında əhalinin yaşadığı torpaq sahəsinin coğrafi mövqeyi və quruluşunun da önəmli rolu olmuşdur. Bu əlaqəni Britaniyanın etnonimiyasında aydın görmək olar:

Dubunni qədim Britaniya tayfalarından biri olub, arxaik irland dilində “çay mənbəyində yaşayan adamlar” anlamına gəlir.

Durotriges tayfa adı iki hissəyə ayrılır— *duro* ünsürü kelt dilində “su” mənalı *dubro* sözündəndir. Etnonimin *trig* ünsürü isə “sakin” mənasındadır. Belə güman olunur ki, bu etnonim “sulu və ya bataqlıq” ərazi ilə bağlı olub, həmin tayfanın burada yaşamasını əks etdirir [5, s.1].

Britaniya etnonimlərinin bir qrupu aid olduqları tayfanın ərazinin digər tayfaları ilə münasibətdə üstün mövqeyi, hakim mövqe tutması ilə bağlı olan terminlər əsasında yaranmışdır. Məsələn üçün, “krallıq adamları” mənasında olan *regni* etnonimi kelt mənşəli bir tayfanın adı olmuşdur. Onların yaşadığı ərazi və yaxud

krallıq sonralar Roma Britaniyasının bir hissəsi idi. Müasir qərbi Sasseksdə hazırda Çiçester adlanan Novimaqus Reginorum şəhəri ərazinin bir şəhəri idi [1, s.12].

Norman etnonimi orta əsrlərə aid olan, XII əsrdə Britaniyanı işğal edən normanları bildirirdi. Mənşə etibarilə bu etnonim german dillərindəki “şimal” mənalı *north* və *man* (“adam”) sözündəndir. Normanlar keçmiş çağlarda anqlo-saksonların təzyiqi altında İngiltərəni tərk edərək, Fransada yerləşmiş, orada Normandiya vilayətinin əsasını qoymuş bir tayfa olmuşdur. Həmin dövr ilə bağlı olan Frog/Froggy (“qurbağa”) ingilislər tərəfindən normanlara verilmiş bir ləqəb idi.

Ləqəb mənşəli *Jock* etnonimi isə şotlandlarla bağlı idi. İlk olaraq şotland əsgərlərini bildirmiş *Jock* sonralar istənilən sonralar istənilən şotlandiyalıni bildiren ironik ad kimi istifadə olunurdu [4].

Etonimlərin müxtəlif assosiasiyalarla bağlı variantlarının meydana çıxması Şimali Amerikanın müstəmləkəyə çevrildiyi vaxtlarda da özünü göstərirdi. İngilislərin Amerikalılara aid olaraq işlətdikləri *Yankee* ləqəb-etnonimi daha əvvəllər yerli hinduların ingilislərə aid istifadə etdikləri “yan-qi” sözündəndir. Sonralar isə ingilislər bu ləqəbi *Yankee* şəklində tələffüz edərək, amerikalıları bildirmək üçün istifadə etmişlər. Britaniya ordusunda amerikalı əsgərləri məsxərəyə qoymaq üçün işlətdikləri *Yankee Doodle* ifadəsi də ləqəb mənşəli etnonim sayılır.

XIX əsrin əvvəli Böyük Britaniyanın tarixində mühüm siyasi və ictimai dəyişmələr dövrü olduğu üçün müəyyən hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranmış etnonimlərin də ortaya çıxmasına təkan vermişdir. Məsələn, Amerika ingiliscəsində britaniyalılara istinadən işlədilmiş *Limey* termini bu qəbildəndir. O çağlarda istənilən bitaniyalıya aid olaraq istifadə olunan *Limey* sözü ləqəb xarakterli etnonim olub, hətta Amerika qəzetlərinin başlıqlarında yer almışdır. Bu ləqəb-etnonimin yaranma tarixçəsi belə olmuşdur:

Britaniya Kral Donanmasının başçısı *Limey* hər gün öz matroslarını limon soku (limey) ilə təchiz edirdi. Güman edildiyinə görə, limey termini mənşə etibarilə “limon şirəsinə sıxan alət” mənasında işlədilmiş və bu şirə həm də rom içkisinə qatılmış və Britaniya matrosları üçün vitaminli ünsür sayılmışdır. Zaman keçdikcə isə bu termin özünün mənasını genişləndirərək, ümumiyyətlə britaniyalıları bildiren bir ləqəbə çevrilmişdir.

Malayziyada isə britaniyalıları bildiren *Mat Salleh* ləqəb-etnonimindən istifadə olunmuşdur. Güman olunduğuna görə, bu termin Britaniyanın kolonial dənizçilərinin bir qayda olaraq sərxoş vəziyyətdə olduqlarını bildirir (mad sailors – ağılsız dənizçilər). Yerli sakinlər ingilis dilini bilmədiklərindən *mad sailor* ifadəsini *Mat Salleh* (tipik Malayziya adları) kimi tələffüz edirmişlər. Nəticə etibarilə, *Mat Salleh* ingilisləri bildiren ləqəb-etnonim funksiyasını əldə etmişdi.

İngilislər də öz növbəsində, kolonial əhalini aşağılamaq məqsədilə onlara aid kinayəli ləqəb-etnonimlərdən istifadə etmişlər. Məsələn, ingilislər Hindistanı işğal edərkən Pəncab bölgəsində yaşayan hindiləri kinayəli şəkildə Punjab adlandırırırdılar [1, 8].

İngilislərə aid istifadə olunmuş ləqəb-etnonimlər digər kolonial ölkələrdə də istifadə olunmuşdur. 1829-cu ildə Avstraliyanın və 1840-cı ildə Yeni Zelandiyanın Britaniya tərəfindən kolonizasiyasından sonra bu ölkələrdə britaniyalılara münasibətdə kinayə ilə istifadə olunmuş bir çox ləqəb-etnonimlər meydana çıxmışdır. Məsələn, Avstraliyada “Prisoner of Her Majesty” (“Əlahəzrətlərinin dustağı”) ifadəsinin ixtisar şəkli kimi işlənən **Pohm** britaniyalıları bildirən yumoristik bir termin idi. Bu onunla izah olunur ki, britaniyalı dustaqlar kolonial Avstraliyanın həbsxanalarında həbs müddətini keçirirdilər.

Pome. Avstraliyada və Yeni Zelandiyada britaniyalılarla əlaqədar istifadə olunan *Pome* (“britaniyalı”) ləqəb-etnonimi ingilis dilindəki –“Prisoner/Property of Mother England”–“dustaq/ana İngiltərənin mülkiyyəti” ifadəsinin ixtisar olunmuş şəkli. *Pome* bir qeyri-rəsmi etnonim kimi britaniyalı anlayışının kinayəli, satirik şəkildə ifadə vasitəsidir.

Avstraliya, Cənubi Afrika və Yeni Zelandiyada ingilisləri, ümumilikdə britaniyalıları bildirmək üçün Pommy/Pommie/Pom terminləri də istifadə olunmaqdadır. Avstraliya qəzetləri bu termini 1912-ci ildən bəri işlətməkdədirlər.

Oksford lüğətində qeyd olunduğuna görə, bu termin alçaldıcı xarakter daşıyır. 2006-cı ildə Avstraliya Reklam Standartları Şurasına bu terminlə bağlı şikayətlərə baxmayaraq, şura bu şikayəti qəbul etməyərək, həmin etnonimi incidici olmayan və nəvazişlə işlənən bir termin kimi saxlamağı qərara almışdır [4, 22].

Pommy və yaxud *Pom* termininin bir neçə xalq etimologiyası vardır. Bir versiyaya görə, *Pommy* termini *pomegranate* (“nar”) sözü əsasında yaranaraq, həmin sözün bir zaman “immigrant” mənasında işlənməsi ilə bağlıdır. Məlum olduğu kimi, Avstraliyada britaniyalı immiqrantları *pomegranate* adlandırırdılar və bu onunla bağlı idi ki, günəşdən yanma halları daha çox britaniyalılar arasında baş verirdi. İstidən onların dərisi yanaraq nar kimi qırmızı olurdu.

Blake. Fransızdilli kanadalılar bu termini ingiliscə danışan kanadalıları bildirmək üçün işlədirdilər. “Oğlan” mənasında olan bu jarqon mənaca neytral olub, sadə ingilisdilli əhalini ifadə edir. XIX əsrin əvvəllindən başlayaraq, istifadə olunan *bloke* sözünün etimologiyası haqqında yekdil bir qərar yoxdur [5].

Bir versiyaya görə, bu termin 1851-ci ildə ortaya çıxmış *bloak* (“fellow”, “boy”) sözündəndir. İkinci versiyaya görə, onun mənşəyi kelt dillərindəki *ploc* (“böyük”, “inadkar şəxs”) sözündəndir. Başqa bir nöqtəyi-nəzərə görə isə, *bloke* termini *loke* (hindi dilində “kişi”) sözündəndir [5].

Kolonial əhalinin ingilislərə münasibətdə və yaxud ingilis işğalçılarının kolonial əhaliyə aid olaraq istifadə etdikləri bir çox etnonim xarakterli ləqəblər Cənubi Afrikada ingilis kolonializmi dövrünə aiddir. İşğal məqsədi ilə İngiltərə 1899-cu ildə yerli əhaliyə qarşı apardığı döyüşlər prosesində hər iki tərəfin bir-birinə müraciət edərkən istifadə etdikləri *Mow-Mow*, *Night Fighter*, *Baluba*, *Roonick* kimi onlarca adlar mövcud olmuşdur.

Mow-Mow. Britaniya kolonistləri bu termini Keniyada qaradərilərin azadlıq hərəkatının iştirakçılarını bildirmək üçün istifadə edirdilər. İngilislər *Mow-Mow* terminini Keniyadakı Hikkuyu tayfasını bildirmək üçün istifadə edirdilər .

Night Fighter. Cənubi Afrikada ingilis kolonistlərinə qarşı gecə vaxtı hücum edən yerliləri ingilislər *Night Fighters* adlandırırdılar. İrland əsgərlərini öldürən tayfa qruplarına isə ingilislər Baluba deyə müraciət edirdilər [2].

Əhalinin fərqli qruplarına, eləcə də yerli əhali qruplarının işğalçı britaniyalılara münasibətdə istifadə etdikləri bu ləqəb-terminləri əslində bütün dünyada etnonimlərin meydana çıxmasını əks etdirən nümunələrdir.

Məlum olduğu kimi, hər bir xalqın özünün özünə verdiyi etnik adla yanaşı, həmin xalqın qonşu tayfalar tərəfindən geniş şəkildə istifadə etdikləri etnonimlər çox saydadır. *Ekzonim* adlanan bu etnik adların meydana çıxması məhz müxtəlif ictimai, siyasi, hərbi əlaqələr, müharibələr fonunda yaranmışdır.

İngilis koloniyalarında yerli əhalinin ingilislərə və yaxud ingilislərin yerli əhali qruplarına verdikləri adlar məhz etnonimlərin yaranması prosesinə xas olan nümunələrdir. Bu proses eləcə də ingilislərin İrlandiyaya qarşı apardığı müstəmləkəçilik müharibəsi dövrü üçün də xarakterikdir. Bununla yanaşı, bu proses yalnız hərbi münaqişələrlə deyil, iqtisadi və ictimai-sosial amillər ilə də bağlı olmuşdur.

Coal Cracker. *Coal Cracker* ifadəsi kömür mədənlərində işləyən irland immiqrantlarını bildirirdi. *Donkey* termini isə 1800-cü illərdə Pensilvaniyada ucuz ödənişlə kömür çıxaran irlandlara aid idi .

White Nigger. *White Nigger* (“ağ zənci”) ifadəsi 1800-cü illərdə qaradərilələrin irland mənşəli amerikalılara verdikləri ad idi [5] .

Beləliklə, apardığımız tarixi təhlil onu göstərir ki, ingilis etnonimlərinin və etnonim xarakterli terminlərin meydana çıxması rəngarəng tarixi hadisələrlə, ingilisdillilərin qonşu xalqlarla və kolonial əhali ilə münasibətləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlı olmuşdur.

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlirik ki, etnonimika xalqın dilini onun tarixi və mədəniyyəti ilə əlaqədar şəkildə araşdıran bir dilçilik sahəsidir. Etnonimlər tarixi, coğrafi, etnoqrafik və digər sahələrlə sıx bağlı olduğundan yalnız dilçilərin deyil, həm də tarixçilərin, etnoqrafların, coğrafiyaşünasların tədqiqat obyektidir. Etnonimlərin formalaşmasında endogen faktorlarla yanaşı etnosun xarici əlamətləri, landşaft xüsusiyyətləri də böyük rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Celtic Kingdoms of the British Isles. The History Files. <https://www.historyfiles.co.uk/King Lists Brix>.
2. Collins Cobuild Idioms Dictionary: <https://www.collinsdictionary.com>

3. Erbig J.A. Between Ethnonyms and Toponyms: Cartography and Native Pasts in the Eastern Rio de la Plata./In: Prado F., Grieco V.L., Borucki A./Palgrave Macmillan, Cham,--2021, p.9—30 .

4.The phrase finder: <https://www.phrases.org.uk/meanings/>

5. The real meanings behind Welsh names: <https://www.walesonline.co.uk/lifestyle/stuff/real-meanings-behind-welsh-nicknames>

Xülasə

Yazılmış məqalə ingilis etnonimlərinin yaranması yollarına həsr olunmuşdur.

Etnonimlərin öyrənilməsi həm dilçilik baxımından, yəni digər onomastik vahidlər kimi etnonimlərin də zəngin ekspressiv, yumoristik, metaforik xüsusiyyətlərə malik olması nöqtəyi-nəzərindən, həm də ölkənin etnik, tarixi, ictimai reallıqlarını üzə çıxarmaq baxımından önəm daşıyır. Belə ki, etnonimlərin araşdırılması nəticəsində tarixən ölkədə hansı etnik qrupların məskunlaşması, əhalinin malik olduğu məşğuliyyət, təsərrüfat sahələri, mədəni inkişaf səviyyəsi, dünyagörüşü haqqında faktlar ortaya çıxır. Bu isə onu göstərir ki, etnonimlərin tədqiqi yalnız dilçiləri deyil, eləcə də tarixçiləri, iqtisadçıları, ölkənin mədəni gerçəkliklərini araşdıranları zəngin məlumatla təmin edir.

Etnonimlər bir onomastik vahid olub, çox aspektə malik olan tədqiqat tələb edir, çünki onomastikanın bu sahəsi tarixi, coğrafi, etnoqrafik və digər faktlara əsaslanır. Bir çox hallarda etnonim birbaşa olaraq yaşayış yeri ilə bağlıdır. Lakin bu yerlərin araşdırılması bizi çox qədim çağlara aparır. Bir çox hallarda isə etnos məskunlaşdığı yeri öz adı ilə adlandırmışdır. Hər hansı bir etnosun yaranması prosesi də onun adının meydana çıxmasını şərtləndirən amildir. Bunun əsasında etnosun yaşamış olduğu zaman və məkan, onun həyat tərz, xarici və daxili əlaqələri müəyyən oluna bilər.

GUNEL RAMAZANOVA ABOUT THE FORMATION OF ENGLISH ETHNONYMS SUMMARY

The written article is devoted to the ways of formation of English ethnonyms. The study of ethnonyms is important both from the point of view of linguistics, that is, from the point of view of that ethnonyms, like other onomastic units, having rich expressive, humorous, metaphorical properties, and from the point of view of revealing the ethnic, historical, and social realities of the country. Thus, as a result of the investigation of ethnonyms, facts about which ethnic groups settled in the country historically, the occupation of the population, economic fields, the level of cultural development, and worldview emerge. This shows that the study of ethnonyms provides rich information not only to linguists, but also to historians, economists, and those who study the cultural realities of the country.

Ethnonyms are onomastic units that require multi-faceted research, as this field of onomastics is based on historical, geographical, ethnographic and other facts. In many cases, the ethnonym is directly related to the place of residence. But the investigation of these places takes us to the very ancient times. In many cases, the ethnos named the place where it settled by its own name. The process of formation of any ethnos is also a factor determining the appearance of its name. Based on this, the time and place where the ethnos lived, its lifestyle, external and internal relations can be determined.

Резюме

Написанная статья посвящена способам образования английских этнонимов. Изучение этнонимов важно как с точки зрения лингвистики, то есть с точки зрения того, что этнонимы, как и другие ономастические единицы, обладают богатыми экспрессивными, юмористическими, метафорическими свойствами, так и с точки зрения выявления этнических исторические и социальные реалии страны. Таким образом, в результате исследования этнонимов выявляются факты о том, какие этносы исторически расселились в стране, занятиях населения, сферах экономики, уровне культурного развития, мировоззрении. Это показывает, что изучение этнонимов дает богатую информацию не только лингвистам, но и историкам, экономистам, тем, кто изучает культурные реалии страны.

Этнонимы представляют собой ономастическую единицу, требующую многопланового исследования, так как данная область ономастики базируется на исторических, географических, этнографических и других фактах. Во многих случаях этноним напрямую связан с местом проживания. Но исследование этих мест, где он поселился, своим именем. Процесс формирования любого этноса также является фактором, определяющим появление его названия. На основании этого можно определить время и место проживания этноса, его образ жизни, внешние и внутренние связи.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: professor Çingiz Qaraşarlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.46>

AYTƏN İBRAHİMOVA
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzi
ayten_edahib@yahoo.com

ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQIQI

Xülasə

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır.

Dillər arasında alınma prosesinin qədim və zəngin tarixə malik olmasına baxmayaraq, dilin söz fondunda olan alınmaların müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsinə əsasən XVIII əsrdə başlanılmışdır. Məqalədə ingilis, alman, azərbaycan, rus və başqa xalqların dilçilərinin bu istiqamətdə apardıqları araşdırmalar; müxtəlif dillərdə alınmaların tədqiqinə dair əsərlərə münasibət bildirilmiş, alınma hadisəsindən bəhs edən əsərlər müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: dil əlaqələri, alınma söz, linqvistik hadisə, lüğət tərkibi, idiolekt

РЕЗЮМЕ

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ

Заимствованные слова играют очень важную роль в развитии и обогащении словарного состава каждого языка, а также внутренних возможностей этого языка. Однако как научное, так и общественное отношение к заимствованным словам не всегда однозначно. В зависимости от социально-политических и экономических условий, приобретения иногда проявлялись особой волной, иногда отступали и встречались с ревностью в хорошем смысле в течение определенного периода времени.

Хотя процесс заимствования между языками имеет древнюю и богатую историю, изучение заимствований в словарном составе языка с разных точек зрения было начато, в основном, в восемнадцатом веке. В статье рассматриваются исследования лингвистов английского, немецкого, азербайджанского, русского и других народов в этом направлении. Высказано отношение к работам по изучению заимствований на разных языках. Автор путем сравнения исследовал работы, связанные с феноменом заимствований.

Ключевые слова: языковые отношения, заимствование, лингвистический феномен, словарный состав, идиолект

AYTAN İBRAHİMOVA

SUMMARY

INVESTIGATION HISTORY OF BORROWINGS

Borrowed words play a very important role in the development and enrichment of the vocabulary of each language along with the internal capabilities of that language. However, both scientific and social attitudes to borrowed words are not always unambiguous. Depending on the socio-political and economic conditions, acquisitions sometimes manifested themselves in a special wave, sometimes they retreated and were met with jealousy in a good sense for a certain period of time.

Although the borrowing process between languages has an ancient and rich history, the study of the borrowings in the word-stock of the language from different perspectives has been started mainly in the eighteenth century. The article examines the English, German, Azerbaijani, Russian and other peoples' linguists' researches in this direction; the attitude to the works on the study of borrowings in different languages has been expressed. The author has comparatively investigated the works dealing with the borrowing phenomenon.

Key words: language relations, borrowing, linguistic phenomenon, word-stock, idiolect

Millətlər və xalqlar arasında mədəni, siyasi, iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi, ictimai təfəkkürün formalaşmağa başladığı ən qədim dövrlərdən bugünümüzə qədər dillər arasında müxtəlif formalarda qarşılıqlı münasibətlər yaranıb inkişaf edir. Səyahətlər, müharibələr, ticarət əlaqələri, dini hərəkətlər dillər arasında ilkin münasibətlərin yaranmasını şərtləndirən mühüm amillər olmuşdur. Dillərin tarixi əlaqələrini araşdırarkən aydın olur ki, dillər siyasi səviyyədə bir-birinə müstəqil və məcburi olaraq iki cür təsir göstərə bilər. Müasir dövrümüzdə qloballaşma şəraitində dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin müstəqil şəkildə üzə çıxdığının, heç bir dilin öz leksik vahidlərini başqa bir dilə məcburən qəbul etdirə bilmədiyinin şahidi oluruq. Lakin tarixdə hansısa bir dini hərəkətin yayıldığı və ya işğallar dövründə məcburi sözalma hadisələri də mövcud olmuşdur. İstənilən halda “dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi” [1,s.6] sözalma hadisəsi və alınma sözlərdir.

Hələ XVIII əsrdə alınma hadisəsinə dilin daxilində baş verən dəyişiklik kimi baxılırdı. Əsas nəzəriyyələrin əksəriyyəti və dildə alınma hadisəsinin araşdırılmasının başlıca istiqamətləri XIX əsrin sonlarına doğru inkişaf etməyə başladı. Belə ki, ilk dəfə olaraq müqayisəli dilçiliyin banilərindən biri olan danimarkalı dilçi Rasmus Rask cəmiyyətin müxtəlif sahələrində alınma hadisəsinə dilin müqavimət göstərməsi prinsipini əsas tutaraq bu linqvistik problemin həlli istiqamətində ilk yol açdı. Əsrlərdən bəri qədim dini mətnlərin orijinal formada nəsil-dən-nəslə ötürüldüyü məlumdur. Sanskrit və “Avesta” dilləri arasındakı əlaqə elmi müzakirələrin mövzusunda çevriləndə R.Rask göstərdi ki, Zərdüştin təlimindəki

xüsusi dini terminlər alınmaya məruz qalmayan istisnasız saf sözlərdir və onlar (dini terminlər) hər iki dilin koordinatlıq statusunu- birbiri ilə yaxınlığını göstərir. Bununla da, dil tarixinə həsr olunmuş erkən araşdırmalar dubletlərimüxtəlif dövrlərdə eyni mənbədən alınan sözlərin mənşəyini müəyyənləşdirdi. Avropa dillərinin dönə-dönə bəhrələndikləri mənbələr, məsələn, əsrlər boyu çoxsaylı sosial qruplarla təmasda olan insanların danışdığı alban dili tədqiq olundu. Slavyan, italyan, yunan və türk dillərindən alınan linqvistik vahidlərin dəqiqləşdirilməsi nisbətən asan idi. Daha erkən tarixlərə gedib çıxan latın dilindən alınmalar isə zaman keçdikcə alban dilinin təsiri ilə fonetik dəyişikliyə məruz qalmışdı. Həmin dövrdə alman dilindən alınan və alman dilinə daxil olan alınma sözlərin tədqiq məsələsi də geniş vüsət qazandı. Əsas dil qrupları olan roman, german, slavyan və kelt dil qruplarının öyrənilməsi ilə yanaşı, digər dillər və dil qrupları da müqayisəli şəkildə tədqiq olunmağa başladı. Ural dil ailəsinin fin-üqor qohum dillər qolu və bu dillərə skandinav, german, baltik və iran dilləri qruplarından keçən alınma sözlər spektri araşdırıldı. Altay dilləri ailəsinə daxil olan türk, monqol və mançu dilləri də tədqiqatçı alimlərin diqqətindən yan keçmədi. Araşdırma zamanı XIII əsrdə Monqol imperiyasının Çingiz xanın başçılığı ilə Sakit okeandan Şərqi Avropaya qədər geniş bir ərazini əhatə etdiyi dövrdə türk, monqol və mançu dillərinin müxtəlif dillərlə təmasda olması, bu dillərin bir-birlərinə qarşılıqlı müdaxiləsi, dildaxili və dilxarici təsirlərin nəticəsi kimi bir sıra məsələlərin mürəkkəbliyi ortaya çıxdı. Tədqiqata cəlb olunan dillərin bəzilərində erkən yazılı qeydlərin olmaması bugünkü araşdırmaların gedişatına da mənfi təsir göstərir.

Otto Yesperson ingilis dilini tədqiq edərkən XIX əsrdə əldə olunan bilikləri “İngilis dilinin inkişafı və strukturu” [2] əsərində ümumiləşdirdi. Bu çoxşaxəli araşdırmada ilk alınma sözlərin müxtəlif fonetik dəyişikliklərə uğramasının səbəbləri müfəssəl aydınlaşdırıldı. Beləliklə, dillərin tarixi əlaqələrinə, alınma linqvistik elementlərin növlərinin qruplaşdırılmasına müəyyən aydınlıq gətirildi. Leksik və fonetik alınmaların morfoloji, sintaktik və üslubi alınmalardan daha asan baş verdiyi, dillərin alınma prosesinə qarşı müqaviməti və ya həssaslıq dərəcəsi kimi problemlər müəyyənləşdirildi. Daha sonra L.Blumfildin 28 fəsildən ibarət fundamental “Dil” əsərinin üç fəslinin alınma hadisəsinə, alınma sözlərin məzmununa görə təsnifatının aparılması problemin müzakirəsində yeni elmi istiqamətləri müəyyənləşdirdi. Alınma sözlər intimate/yaxın, cultural/mədəni və dialect/dialekt alınmaları olaraq qruplaşdırıldı. Mədəni alınmalar başlığı altında L. Blumfild fərdin ailə-məişət üslubundan öyrəndiyi ibtidai nitq formaları və daha sonra ünsiyyət qurduğu qrupların dialekt və ədəbi dillərindən mənimsədiyi nitq formalarının müqayisəsini apardı. Yaxın alınmaların “iki və ya daha artıq dilin eyni coğrafi ərazidə yalnız bir siyasi cəmiyyət daxilində işlənməsi nəticəsində yaranması”, dialekt alınmaların “fərdin dil öyrənmə ardıcılığı: ailəməişət, dostlarla ünsiyyət, təhsil, məskunlaşma və səyahət formasında başlanması” [3, s.463] məsələləri bu sahədə gələcək araşdırmalara təkan verdi. Lakin alınmaların tədqiqi istiqamətində dönüş nöqtəsi Eynar Hauqenin

“Linqvistik alınmanın təhlili” məqaləsi oldu. Alınma hadisəsi sahəsində bütün araşdırmaların əsasını təşkil edən bu məqaləsi ilə Hauqen özündən əvvəlki elmi mülahizələri genişləndirərək sistemli şəkildə ümumiləşdirdi. Onun məqsədi “linqvistik alınmaların təhlilində istifadə olunan terminologiyayı dəqiqləşdirmək və alınma prosesi ilə bağlı müəyyən hipoteza yaratmaq” [4, s.211] idi. Birincisi, iki dilin ortaya çıxardığı dil formaları və bu formalardan istifadə təsadüfi qarışma ola bilməz. Əksinə, dil daşıyıcısı ya sürətlə digər bir dilin imkanlarından yararlanır, ya da hər hansı söz, ifadə və cümlədən ötrü ikinci dilə müraciət edir. Məhz bu yanaşmanın nəticəsi olaraq codeswitching/linqvistik kodlaşdırma (bir dilin linqvistik sistem və ya dialektindən digər dilin linqvistik sistem və ya dialektinə keçid [5]) termini ortaya çıxdı. İkincisi, yeni nitq formalarını mənimsəyən dil saf dilə qarşı qoyulmuş hibrid dil deyil, çünki bu terminin özündə bir kiçiltmə mənası var. Alınma prosesində iştirak edən bütün dillərin öz lüğət tərkiblərini sonradan bir sıra yad ünsürlərdən təmizləməyə çalışmaları da danılmaz faktır. Üçüncüsü, borrowing/ alma, alınma (ing.tərcümədə borc alma) termini özlüyündə çaşdırıcı termindir. Linqvistik alınma prosesi “borc verənin” (donor dilin) icazəsi olmadan gerçəkləşir və “borc alanın” (söz alan dilin) dil elementlərini geri qaytarmasına ehtiyac duyulmur. Buna baxmayaraq, ingilis dilli elmi ədəbiyyatlarda borrowing texniki linqvistik termin kimi mühafizə olunmaqdadır. Hauqen də borrowing terminini “..daha öncə bir dildə rast gəlinmiş linqvistik nümunələrin digər bir dildə təkrar törəmə təşəbbüsü” kimi ifadə etdi [4, s.212].

Beləliklə, alınmaların növləri özlərinin ilkin nümunələri və ya modelləri əsasında öyrənilməyə başlandı. Daha bir termin-loanword/söz alma alınma sahəsində işlənən bütün terminləri, demək olar ki, ehtiva etməsinə baxmayaraq, ən az dəqiqləşdirilən termindir. Alınma sahəsində işlənən əksər terminlərin nitq prosesinin müəyyən formada baş verməsi ilə əlaqəli olması üzə çıxdı. Uriel Vaynrayxın “Əlaqəli dillər” monoqrafiyası bir dilin digər dillərə göstərdiyi təsirlərin araşdırılması sahəsində yeni bir tədqiqat əsəri kimi elmi dövriyyəyə daxil oldu. U.Vaynrayx alınma hadisəsinə ikidillilik və ya ən azından interferensiya çərçivəsində baxaraq bu hadisəni “hər iki dilin normalarından kənara çıxması” [6,s.17] kimi qiymətləndirdi. İki dilin müqayisəsi alınmanın dillərarası istiqamətini müəyyən edə bilər. Məsələn, iki dilin fonetik vahidlərini yanaşı qoysaq, yalnız bir dildə mövcud olan fonemləri və ya müəyyən fonemlərin sözlə birləşməsi ayırd edə bilərik. Heca strukturları ya köhnə hecaların yeni formada birləşməsi, ya da yeni fonem birləşmələri vasitəsi ilə alınma bilər. Vaynrayx göstərdi ki, ikidillilik şəraitində dil daşıyıcısı ya mənimsənilmiş alınmadan istifadə edə, ya da orijinal tələffüzü saxlaya bilər. Dil daşıyıcısı isə öncə mühitin sosial-mədəni, daha sonra isə qrammatik prinsipləri baxımından seçimini konkretləşdirə bilər. Azərbaycan dilçiliyində də sözalma hadisəsi ilə bağlı bir sıra müxtəlif mülahizələrlə rastlaşmaq mümkündür. Bir tərəfdən sözalma hadisəsinin izahında qeyri-dəqiqlik mövcuddur, digər tərəfdən alınmaların bölgüsü dildə baş verən hadisəni tam ifadə etmir. Müxtəlif dövrlərdə alınma hadisəsinə səhvən dillərin

təsirinin məcmusu kimi baxılmış, alınma və interferensiya kimi iki fərqli linqvistik hadisə eyniləşdirilmişdir. Bəzi ədəbiyyatlarda isə əcnəbi söz, yad söz, gəlmə söz, xarici söz kimi fərqli terminlər alınma söz məfhumunun qarşılığı kimi işlənmişdir. Lakin müəyyən mübahisəli fikirlərə baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində alınma prosesi və alınma söz sahəsində illərlə aparılan elmi tədqiqat və müqayisələr bir sıra dolğun elmi qənaətlərlə nəticələnmişdir. Alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərən prof. H.Həsənov bu problemə münasibətini ifadə edərək yazır: “Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın keçməsi alınma adlanır” [7, s.117]. Bir dildən digər dilə keçən bütün ünsürləri alınma termini ilə ümumiləşdirən müəllif alınma sözlə alınma məfhumunu müəyyən dərəcədə eyniləşdirir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir dil digər dildən yalnız söz deyil, fonem, morfem kimi müxtəlif ünsürlər alır. Alınma bir dildən başqa dilə keçən linqvistik vahidlərin məcmusudur, alınma söz isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsidir. Deməli, alınma sözlərin tədqiq olunma aspektləri fərqləndirilməlidir. Alınma hadisəsini araşdırarkən prof. M.Ş.Qasimov haqlı olaraq göstərir: “Sözalma deyildikdə, adətən, yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur” [8, s.146].

Prof. N.Xudiyev isə alınma termininin iki mənasını fərqləndirir və alınma prosesi ilə alınma söz arasındakı münasibəti bu cür səciyyələndirir: “ Birinci halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada alınma bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini göstərir. Beləliklə, ikinci mənada bu termin proses, birinci mənada isə bu prosesin nəticəsini bildirir” [9, s.226]. Prof. B. Xəlilov alınma prosesinin sözlərlə məhdudlaşmadığını, şəkilçi və ifadələrin də alınma biləcəyini qeyd edir, alınma sözə sadə, lakin mübahisəsiz tərif verir: “Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir” [10,s.38]. İstənilən halda heç bir dil kortəbii olaraq başqa dillərdən söz almır. Dünyanın bütün dillərində mövcud olan alınma sözlər dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsədlə işlənərək bu və ya digər mənə ifadə edir. Məlumdur ki, sosial həyat müxtəlif coğrafi ərazi və tarixi dövrlərdə yaşayan toplumların bir-birlərinə göstərdiyi tarixi-mədəni təsirlərin nəticəsində formalaşır. İnsanların yaşı, cinsiyyəti, məşğul olduqları peşə və yaşadıkları coğrafi areal, hətta həyat tərzləri fərdi danışq dillərininidioktlərin yaranmasına səbəb olur. Qeyd edək ki, dilçilikdə “idiokt” termini ilk dəfə amerikalı dilçi Bernard Blok tərəfindən işlənmişdir, idioşəxsi, özəl mənasını bildiren yunan mənşəli sözlə dialekt sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. İdiokt dedikdə “bir fərdin özünəməxsus danışq tərzini əks etdirən, lüğət tərkibi, sintaktik, qrammatik və fonoloji xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən fərdi dil variantı” [11] nəzərdə tutulur. Eyni dildə danışan fərdlərin hər biri müxtəlif sosial qruplara mənsub olduğundan fərqli xüsusiyyətlərdən ibarət bir dil variantında öz fikrini ifadə edir. Məhz bu səbəbdən də dilin tək bir daşıyıcısı üçün unikal olan dil variantına idiokt deyilir. “Fərdin idiokti onun maraq dairəsinə və fəaliyyət

sahəsinə uyğun olub, yaşadığı bölgənin özünəməxsusluğunu əks etdirən söz və ifadələri, fərqli üslubları özündə birləşdirir. Əksər hallarda fərqli üslublar fərdin kimə müraciət etdiyindən asılı olaraq dəyişir"[12,s.281]. Qeyd edək ki, idiolekt rəngarəngliyi sosiolinqvistik nöqteyi-nəzərindən müəyyən elmi mübahisələrə yol açmaqdadır. Dilə idiolektlər toplusu kimi yanaşan ingilis dilçisi Patrick R. Bennett göstərir ki,“ müxtəlif dövrlərdə dilçi-alimlər iki ayrı idiolektin eyni bir dialektin variantları olması fikrinin sübutuna çalışmışlar. Əgər bu idiolektlərin ortaq xüsusiyyətləri varsa və yaxud da müəyyən dərəcədə qarşılıqlı ünsiyyət prosesində anlaşıla biləndirsə, onlar dilin müxtəlif səviyyələrində bir-birlərindən fərqləndikdə belə, eyni dillə əlaqəli olması faktı dəyişilməz olaraq qalır. Lakin idiolektlər arasında bütün bu fərqliliklər-kəsilmə nöqtələri sərbəstdir" [13, s.78].

Nəticə. Məhz idiolektlərin əmələ gətirdiyi bu çoxşaxəliliyin mövcud olduğu sosial quruluşlarda bir fərdin digərinə öyrədə biləcəyi yeni anlayışlar, ötürə biləcəyi yeni informasiyalar var. Hər bir etnos fərqli tarixi-coğrafi mühitlərdə fəaliyyət göstərən qohum və ya qonşu xalqların dilindən, mədəniyyətindən qəbul etdiyi yenilikləri öz dilinə daşıyır. Cəmiyyət həyatında baş verən sosial dəyişikliklər, inkişaf perspektivləri, çoxmədəniyyətlilik, sürətli inteqrasiya və bu kimi amillərlə bağlı olaraq dillərin bir-birindən söz alması prosesi artıq təbii bir zərurətə çevrilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1995, 90 s.
2. Jespersen O. Growth and Structure of the English Language. New York: D. Appleton and Company, 1923, 264 p.
3. Bloomfield L. Language. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933, 560 p.
4. Haugen E. Analysis of Linguistic Borrowing, Language Vol.26(2), 1950, pp.211-231
5. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/code-switching>
6. Weinreich U. Languages in Contact. Linguistic Circle of New York, 1953, 148 p.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası.Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
8. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı: Elm, 1973, 186 s.
9. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı: Maarif, 1989, 404 s.
10. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilini leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
12. Klammer Thomas P., Schulz Muriel R., Volpe Angela D., Analyzing English Grammar.5th edition. New York: Pearson/Longman, 2007, 448 p.
13. Bennett Patrick R. Comparative Semitic Linguistics. Indiana, Eisenbrauns, 1998, 269 p.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Mirvari Qasıмова
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.52>

SEVDA XƏLİLOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, baş
müəllim Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti sevda_azturk@hotmail.com

DİL TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜSULLARI VƏ ONLARIN ƏHƏMIYYƏTİ

Xülasə

Tədris edilən ingilis dilindən ünsiyyət məqsədilə istifadə etmək bacarığının inkişafında dil fakültələrində bu dilin (ümumiyyətlə, xarici dillərin) yüksək səviyyədə tədrisinə nail olmaq ən vacib məsələdir. Lakin, çox təssüf ki, dil fakültələrində, o cümlədən, ingilis dili fakültəsində təhsil alan tələbələrin kommunikativ səriştələri heç də qənaətbəxş deyil. Məzunların əksəriyyətinin kommunikativ səriştələri çox vaxt müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilmir. Məhz bu baxımdan ingilis dilinin yeni, yəni kommunikativ üsulla tədrisi yollarını müəyyənləşdirmək üçün xüsusi tədqiqatlar aparmağa, yeni araşdırmalara böyük ehtiyac duyulur. Bu cür tədris üsulunda kommunikativ tapşırıqların, dialoqların, rol oyunlarının keyfiyyətli və səmərəli təlimi arzuolunan nəticələrə nail olmağa əlverişli şərait yaradır.

Xarici dil tədrisi tarixində müxtəlif nəzəriyyələr mövcud olmuş, məktəb təcrübəsində sınaqdan çıxarılmışdır. Qrammatika-tərcümə metodu istisna olmaqla hər bir yeni yaranan metod müəyyən linqvistik, fəlsəfi və psixoloji nəzəriyyəyə əsaslanmışdır. Biz bu məqalədə də həmin metodlardan yalnız bəziləri haqqında məlumat verəcəyik. Bununla yanaşı xarici dil tədrisinin **tarixi** göstərdi ki, irəli sürülən metodları heç biri mövcud tələbləri tam ödəyə bilməmişdir. Yeni metod, ən yaxşı, mükəmməl metod axtarışı daim davam etmiş və nəhayət, 1970-ci illərdən başlayaraq metodika elminin ən son və inamlı yeniliyi olan dilin kommunikativ tədrisi metodikası (kommunikativ yanaşma) işlənib hazırlanmışdır. Zaman keçdikcə kommunikativ yanaşma xarici və ikinci dil tədrisinin mərkəzində durmuş və dünyada dilçilər, tədqiqatçılar və müəllimlər arasında ən ideal tədris metodu statusu qazanmışdır

Açar sözlər: Ünsiyyət, aspekt, metod, tədris, kommunikativ səriştə

SEVDA XALILOVA

METHODS OF STUDYING DIFFERENT ASPECTS IN LANGUAGE TEACHING AND THEIR IMPORTANCE

SUMMARY

Achieving high-level teaching of this language (in general, foreign languages) in language faculties is the most important issue in the development of the ability to use the taught English language for communication purposes. However,

unfortunately, the communicative skills of students studying in language faculties, including the English language faculty, are not at all satisfactory. The communication skills of most of the graduates often cannot meet the requirements of the modern era. It is from this point of view that there is a great need to conduct special researches and new researches in order to determine the ways of teaching the English language in a new, i.e. communicative, way. In this kind of teaching method, quality and efficient training of communicative tasks, dialogues, role-plays creates favorable conditions for achieving the desired results.

Various theories have existed in the history of foreign language teaching and have been tested in school practice. Except for the grammar-translation method, each emerging method is based on a certain linguistic, philosophical and psychological theory. We will provide information about only some of those methods in this article. At the same time, the history of foreign language teaching showed that none of the proposed methods could fully meet the current requirements. The search for a new method, the best, perfect method has continued and finally, since the 1970s, the communicative language teaching methodology (communicative approach), which is the latest and most reliable innovation of methodological science, has been developed. Over time, the communicative approach has been at the center of foreign and second language teaching and has gained the status of the most ideal teaching method among linguists, researchers and teachers around the world.

Keywords: Communication, aspect, method, teaching, communicative competence

МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ РАЗЛИЧНЫХ АСПЕКТОВ ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ИХ ЗНАЧЕНИЕ РЕЗЮМЕ

Достижение высокого уровня преподавания этого языка (в целом иностранных языков) на языковых факультетах является важнейшим вопросом в развитии умения использовать преподаваемый английский язык в коммуникативных целях. Однако, к сожалению, коммуникативные навыки студентов, обучающихся на языковых факультетах, в том числе и на факультете английского языка, совсем неудовлетворительны. Коммуникативные навыки большинства выпускников зачастую не отвечают требованиям современной эпохи. Именно с этой точки зрения возникает большая необходимость в проведении специальных исследований и новых изысканий с целью определения путей обучения английскому языку по-новому, т. е. коммуникативно. При таком методе обучения качественная и эффективная отработка коммуникативных заданий, диалогов, ролевых игр создает благоприятные условия для достижения желаемых результатов.

В истории преподавания иностранных языков существовали различные теории, которые были проверены в школьной практике. За исключением грамматико-переводного метода, каждый возникающий метод базируется на

определенной лингвистической, философской и психологической теории. В этой статье мы предоставим информацию только о некоторых из этих методов. В то же время история преподавания иностранных языков показала, что ни один из предложенных методов не мог полностью удовлетворить современным требованиям. Поиск нового метода, лучшего, совершенного метода продолжался и, наконец, с 1970-х годов была разработана коммуникативная методика обучения языкам (коммуникативный подход), которая является последним и самым надежным новшеством методической науки. Со временем коммуникативный подход оказался в центре обучения иностранным и вторым языкам и приобрел статус самого идеального метода обучения среди лингвистов, исследователей и преподавателей по всему миру.

Ключевые слова: Коммуникация, аспект, метод, обучение, коммуникативная компетенция

Yaşadığımız yeniliklər əsri müəllim və tələbələrə yeni imkanlar açır, sürətli dəyişikliklər və daimi yeniliklər öyrədən və öyrənənlərin yeni rollarını müəyyənləşdirirlər. Stern qeyd edirdi ki, dil tədrisinin yeniləşməsi və inkişafı üçün üç yol var: (3)

Yenilikləri təsvir edən müəlliflər onların inkişafından da söz açır və oxşar və fərqli fikirlər söyləyirlər. O'Crady, Archibald, Aronoff and Rus-Muller biliyi kompetensiya ilə bir sırada tuturlar və onların modellərinə əsasən bunlar bir neçə kateqoriya və yarım-kateqoriyalara bölünürlər ki, bunlar da strateji-kompetensiya, dil kompetensiyası, təşkilati kompetensiya, qrammatik kompetensiyası, lügət, sintaksis, morfolojiya, fonologiya və s. özündə birləşdirir. Tədrisin müxtəlif mərhələlərinin öz məqsədi və öyrətmə üsulları var. Dil öyrədkən tələffüz, qrammatika, lügət, danışmaq, qulaq asma, oxu, yazı tədris edilir və bunların da necə tədris olunması, bir-biri ilə əlaqəsi, inkişafı, strategiyası, onlara yanaşma və s. hər bir bölmədə ayrıca izah olunur. Tələffüzün öyrədilməsinə münasibət heç də həmişə bir mənalı olmayıb. 1960-cı illərin sonunda kommunikativ dil öyrətmə metodu yaranmağa başlayanda “İngilis dili xarici dil kimi” kurikulumun üzləşdiyi bəzi suallar meydana çıxdı: proqramlara diqqət və tədris metodları effektivdir, yaxud yox. O vaxta qədər tələffüzün tədris olunması mənasız qeyri-kommunikativ təkrar və tapşırıq oyunları kimi nəzərdə tutulurdu. Tələffüzə tək-tək səsələr daxil deyil. Söz vurğusu, cümlə vurğusu, intonasiya və sözləri birləşdirmə ingilis danışmaq dilinin səslərinə təsir edir. İkinci (xarici) dildə tələffüzün tədrisinin faydası dil tədris edənlərin arasında geniş mübahisəyə səbəb olur. Purce və Syuter qeyd edirlər ki, tələffüzün sinifdə öyrədilməsi bəzən öyrədənin nəzarətindən kənar qalan bir məsələdir. Peninqton isə bu fikrin ziddinə gedərək qeyd edirdi ki, tələffüzün tədrisinin çətinliyini qəti şəkildə ortalağa qoymaq üçün elə bir əsas yoxdur və eyni zamanda “tələffüzü öyrətməyə vaxt sərf etməyə dəyməz” fikri düzgün deyil. (49,23) Stön belə bir fikrin tərəfdarıdır ki, “tələffüzü öyrətmək, tədris etmək yaxud etməmək” deyən insanlarda elə bir sübut yoxdur ki, nəyin düz olub-olmamasına anlamğa kömək etsin”. Bütün bunlara

baxmayaraq tələffüz insanlar danışanda qulaq asanların hiss elədikləri ən böyük bir şeydir. Dünya alimləri tələffüzün nə dərəcədə, hansı səviyyədə öyrədilməsi haqqında müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Və onq belə bir fikir söyləyir ki, tələffüz ilə qulaq asma anlamı arasındakı əlaqə nəzərə alınanda tələffüzün əhəmiyyəti daha da aydın hiss olunur. Və onq eyni zamanda da vurğulayır ki, tələffüz haqqında biliyin çatışmamazlığı öyrənənin hətta oxumağı və hərflərlə deməyinə (spelling) təsir göstərə bilər. (4,17) Tələffüz çox mühümdür və öyrənənlər mümkün qədər bu tələffüzə diqqət yetirməlidirlər. Başqa sözlə, nəticə belə ola bilər ki, yuxarı kurs tələbələri artıq hiss edə bilərlər ki, onlar öz biliklərini ingilis dilinin tələffüzündən başqa bütün sahələrində inkişaf etdirə bilərlər və illərlə təkrar olunan tələffüzdəki səhvləri düzəltmək qeyri-mümkün olar. Xarici dil tədrisi siniflərində bu ikinci dildə tələffüz müxtəlif fəaliyyət növləri vasitəsilə öyrədilməlidir. Belə ki, Morlinin “düzgün, aydın tələffüz kommunikativ kompetensiyanın mühüm komponentidir” fikrini nəzərə alaraq müəllimlər öz dərslər kurslarına tələffüzü daxil etməli və tələbələrin bunu yaxşı öyrənəcəyini gözləməlidirlər. Morliyə görə söhbət tələffüzün tədrisindən deyil, tələffüzdə nəyi və necə tədris etməkdən gedir ki, bura əsasən aşağıdakılar daxildir: dildəki səslər yaxud fonologiya, vurgu və ritm, intonasiya. (3,39)

Dili tədris edərkən lüğətin öyrədilməsi də əsas amillərdən biridir. Ənənəvi olaraq oxu və mətnlərə qulaq asma zamanı rast gəlinən yeni sözlərin verilməsi və öyrədilməsi məhdud çərçivədə həyata keçirilir və tək-tək hallarda artıq sözlər də (yəni mətndə olmayan) öyrədilir. Hal-hazırda lüğət tədrisinin sillabusun bir hissəsi olması və yaxşı planlaşdırılmış və müntəzəm əsaslarla öyrədilməsi geniş surətdə qəbul olunmuşdur. Bəzi müəllimlər Zevisin belə bir fikrinin tərəfdarıdır ki, lüğət dil tədrisinin mərkəzində durmalıdır çünki “dil leksikalaşdırılmış qrammatikadan deyil, qrammatikalaşdırılmış leksikadan ibarətdir”. Lüğəti tədris edərkən leksikanın bir neçə aspekti nəzərə alınmalıdır. Qayrınz və Redmanın əsərinə istinadən demək olar ki, bu aspektlərə konseptual mənə arasındakı sərhədlər: çox mənəlilik, omonimlik, amofonluq, sinonimlik, üslub, dialekt, tərcümə, tələffüz və s. aiddir. Lüğət sözlərin və söz birləşmələrinin mənəsini bilməkdir. Lüğət biliyi elə bir şey deyil ki, onu tam surətdə biləsən; bu bilik insanın həyatı boyunca artır, genişlənir və dərinləşir. (2,101) Lüğəti (yəni sözləri) öyrətmək o demək deyil ki, lüğətlərə baxmaqla sözləri tapsınlar və həmin sözləri cümlədə işlətsinlər. Ayrı-ayrı alimlər lüğət tərkibini effektiv şəkildə öyrətmək üçün müxtəlif üsullar, lüğət proqramları təklif edirlər. Lüğətdəki sözlərin hafizədə qalması üçün də müxtəlif tədqiqatlar aparılaraq müəyyən nəticələr əldə edən alimlər sırasına Qaynr (2), Oksford və digərləri daxildir. Bundan əlavə sözləri öyrənməyə dilçilərin müxtəlif yanaşmaları, effektiv metodlar, lüğətin inkişaf etdirilməsi, lüğəti genişləndirmək üçün tapşırıqlar sistemi və s. sözlərin effektiv öyrənilməsinə kömək edən amillərdir. Xarici (ikinci) dili tədris etməyin mühüm hissəsi danışmaq dilini öyrətməkdir. Buna görə də, dil müəllimlərinin danışmaq dilinə xüsusi əhəmiyyət verməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xarici dildə aydın və anlaşılacaq surətdə danışmaq bacarığı məktəbdən aşılmalı, məktəbdə bunun təməli

qoyulmalı və həyatın sonrakı mərhələlərində isə inkişaf etməlidir. Hər hansı bir şeyi sadəcə əzbərləməkdənsə, həmin məsələ barəsində mənalı ünsiyyət üçün zəngin mühitin olması dili daha da zənginləşdirir. Məhz buna görə də əsas interaktiv metodlarla müxtəlif danışıq dili fəaliyyətinə kömək edən oyunlar, tapşırıqlar və s. dil öyrənmələrə bu yolda çox böyük kömək olur. Bu növ fəaliyyət tədris prosesində tələbələrə çox fəal edir və eyni zamanda onların öyrəndikləri daha mənalı və əyləndirici olur. Danışıq dilini öyrətmək üçün xüsusi müzakirələr də aparılır və onun da özünəməxsus formaları yaxşı nəticə verir. Müxtəlif aspektlərin tədrisində həmişə inovasiya metodu ilə tədris dili öyrətməyi daha da təkmilləşdirir. İkinci dili tədris etmək üçün lazım olan aspektlərdən biri də qrammatikadır. Dilləri öyrətmək və öyrənmək üçün əsas bir şey qrammatikadır. Qrammatika dilin həm də çətin aspektlərindən biridir. Qrammatikanın tərifini verərkən bəzi dilçilər qrammatikanı belə izah edirlər və qeyd edirlər ki, bu birləşmələr onun komponentlərini müəyyənləşdirir. Bu komponentlər hansılardır: Səsələrin formalaşdırılması və qavranılması yəni fonetika; morfolojiya və sintaksis. Bütün dillər bu komponentlərlə xarakterizə olunduğuna görə dil qrammatikasız mövcud ola bilməz. Deməli, qrammatikanın fonetika ilə ayrılmaz surətdə bağlı olması qrammatikaya verilən tərifdə aydın əks etdirilir. Qrammatikanın tərifində deyilir ki, qrammatika sözlərin dəyişilməsi qaydaları və sözlərin cümlələrdə birləşdirilməsi qaydaları haqqında elmdir. Tamamilə aydın məsələdir ki, sözlərin dəyişilməsi, onların birləşməsi dilin material fondu olan səsələrin vasitəsilə və digər fonetik amillərin bilavasitə iştirakı ilə mümkündür. Fonetika ilə bağlı olan müxtəlif dəyişikliklərə uğrayan ancaq söz forması deyil, sözdə baş verən bu və ya digər dəyişikliklərin qanunauyğunluqları, sözlərin və söz birləşmələrinin əmələ gəlməsi, onların birləşərək əmələ gətirdiyi sintaqma və cümlələrin şifahi formalaşması fonetik qanunlarla üzvi surətdə bağlıdır. Lakin qrammatika həmişə yuxarıda adları çəkilən komponentlərlə müəyyən olunmayıb. Yazı sənəti ilə bağlı olan “qrammatica” termini adətən natiqlik sənəti-“rettorika” ilə müqayisə olunurdu. Müəllim və tələbələrin hal-hazırda qəbul etdikləri fikirlərə əsasən qrammatika dilin əsasını təşkil edən qaydaların birliyi, əsasən, dilin morfolojiya və sintaksisini təşkil edən şöbələridir. Geniş mənada söz və onun formalarını tədqiq edən morfolojiya qrammatikanın əsas şöbələrindən biridir. Bildiyimiz kimi, söz eyni zamanda dilçiliyin bir şöbəsi olan leksikologiyada da öyrənilir. Lakin tədqiqat obyektinin eyniliyi morfolojiya və leksikologiyanın sözə müxtəlif cəhətdən yanaşmasına mane olmur. Belə ki, leksikologiya dilin lüğət tərkibinin vahidi kimi əsasən leksik-semantik planda tədqiq edilirsə, morfolojiyada söz hər bir şeydən əvvəl, dilin qrammatik quruluşunun, onun morfoloji sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkar etmək istiqamətində öyrənilir. Leksikologiya üçün sözün şəkil və məzmunca müxtəlif leksik-semantik qrupları, yaranma mənşəyi, üslubi qayəsi, işlənmə xüsusiyyətləri həlledicidirsə, morfolojiyada sözün yalnız morfoloji- qrammatik səciyyəsi əsasdır. Məsələn, qəlb-ürək-könül sözlərində leksikologiya üçün maraqlı odur ki, bu sözlər semantik cəhətdən yaxındır, eyni

anlayışı ifadə edir və işlənmə dairələrinə görə fərqlənirlər. Morfologiya isə bu sözlərin o cəhətləri ilə maraqlanır ki, sözlərin hər üçü isimdir, adlıq haldadır, təkdir və s. Morfologiya sözün struktur əlamətlərini, müxtəlif formalarını öyrənərkən onun leksik mənasına əhəmiyyət vermir. Onun üçün başlıca olaraq ən abstrakt və ümumi anlayışların dildə sistem şəklində mövcud olan ifadə formaları və onların qrammatik mənası maraqlandırır. Təsadüfi deyildir ki, bəzən semantik (leksikoloji) cəhətdən bir-birindən tamamilə fərqlənən sözlər qrammatik (morfoloji) xüsusiyyətlərinə görə ümumi bir nöqtədə birləşir. Sözlər leksik məna etibarilə tamamilə bir-birindən seçildiyi halda, konkret morfoloji əlamətlərinə və qrammatik mənalara görə eyniyyət təşkil edir. Morfologiya sözün konkret semantikasını deyil, ümumi qrammatik mənalara və bu mənalara tam paradigmalı ifadə formalarını öyrənir. Leksikologiya və morfologiyanın sözə yanaşma metodundakı bu fərqlər onların heç də tamamilə bir-birinə qarşı qoyulmasına əsas vermir. Katsnelson bu barədə yazır: “Lügət və qrammatika bir birindən ayrı şəkildə mövcud deyildir. Onlar dialektik təmasda qarşılıqlı əlaqə və ziddiyətli vəhdətdədir. Dilin qrammatik quruluşu təkcə cümlədə sözlər arasındakı əlaqədə deyil, həm də ayrılıqda sözdə onların nitq hissələri üzrə təsnifində, məna və məzmun quruluşunda da özünü göstərir.” (5,94)

Xarici dilin öyrənilməsində qrammatikanın rolu haqqında kifayət qədər fikirlər söylənilsə də, bu məsələ bu günə qədər özünün tam həllini tapmayıb, son illərdə kommunikativ üsulla dilin öyrənilməsi metodu daxilində də bu məsələ aktual olaraq qalır. Əgər qrammatikanın izahı məsələsi haqqında danışsaq, görürük ki, bu məsələ çətinlik törədən məqamlardan biridir və bu işdə başlıca məsələ strukturun nədən ibarət olmasını bilməkdir, elə tələbələr üçün də strukturu bilmək ikinci dili öyrənərkən əsas problem hesab olunur.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Metodika və dilçilik. Bakı, 1974
2. Gairns, R. And Redman, S. 1986. Working with Words, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Morley J. (1991) The pronunciation component in teaching English to speakers of other languages. TESOL. Quarterly, 25 (3)
4. Savington S. J. Communicative language teaching. State of Art. TESOL. Quarterly, 1991, v 25.
5. Widdowson, H.G. 1978. Teaching of Language as Communication. London: Oxford University Press.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.ü.f.d., b/m S. Babayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.58>

NÜŞABƏ İSMAYILOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

nusaba-331@mail.ru

XARİCİ DİLDƏ LEKSİKANIN TƏDRİSİ PRİNSİPLƏRİ

Xülasə

Müasir dövrdə qlobal ünsiyyət dili ingilis dilinin dövrün tələblərinə uyğun olan tərzdə tədrisi xüsusi önəm kəsb edən məsələlərdən biridir. İngilis dili lüğət tərkibinin tədrisində ana dilinin leksik sisteminin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq, dildə mövcud olan qayda və normalara istinad etmək xüsusi diqqət tələb edən məsələlərdən biridir. Buna görə də, dil fakültələrində ingilis dilinin tədrisində dil aspektləri olan fonetika, qrammatika, leksika və nitq fəaliyyəti növləri olan oxu, yazı, şifahi nitq və dinləyib-anlamanın təlimi ilə yanaşı, dilin leksik imkanlarından kommunikativ yönümlü istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılması təlimin əsas məqsədlərindəndir. İngilis dili leksikasının funksional yönümlü tədrisində qarşıya qoyulan əsas vəzifə dil öyrənmələri müəyyən söz ehtiyatına və kommunikasiya qurmaq bacarıqlarına yiyələndirməkdir.

Açar sözlər: İngilis dili, leksika, nitq modeli, söz ehtiyatı, kommunikasiya

NUSHABA İSMAYILOVA

Principles of teaching vocabulary in a foreign language

Summary

In modern times, the teaching of the English language, the global communication language, in a way that meets the requirements of the time is one of the issues of special importance. In teaching English vocabulary, taking into account the features of the lexical system of the mother tongue, referring to the rules and norms existing in the language is one of the issues that require special attention. Therefore, in the teaching of English in language faculties, in addition to the training of reading, writing, oral speech and listening comprehension, which are the language aspects of phonetics, grammar, lexis and speech activities, the formation of the ability to use the lexical possibilities of the language in a communicative way is one of the main goals of the training. The main task set in the functionally oriented teaching of English language vocabulary is to equip language learners with certain vocabulary and communication skills.

Keywords: English language, lexicon, speech model, vocabulary, communication

ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ ЛЕКСИКЕ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В современное время обучение английскому языку, языку глобального общения, способом, соответствующим требованиям времени, является одним из вопросов особой важности. При обучении лексике английского языка учет особенностей лексической системы родного языка, обращение к правилам и нормам, существующим в языке, является одним из вопросов, требующих особого внимания. Поэтому при обучении английскому языку на языковых факультетах, помимо обучения чтению, письму, устной речи и аудированию, которые являются языковыми аспектами фонетики, грамматики, лексики и речевой деятельности, формирование умения использовать лексические возможности языка в коммуникативном ключе является одной из основных целей обучения. Основная задача, поставленная при функционально-ориентированном обучении лексике английского языка, — вооружить изучающих язык определенными лексическими и коммуникативными навыками.

Ключевые слова: английский язык, лексика, речевая модель, словарный запас, коммуникация

Giriş. Kommunikativ yaşayışın prioritet kimi qəbul edildiyi təlim kontekstində irəli sürülən məqsədlərə uğurlu şəkildə nail olmaq üçün tələbələrin lüğət ehtiyatını müntəzəm olaraq, məqsədyönlü, sistemli və ardıcıl şəkildə genişləndirmək, tələbələrə mövzulara uyğun olan müvafiq nitq modellərini onların bilik və bacarıqlarını, tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla təqdim etmək tövsiyə edilir. Tədris zamanı mənimsənilməsi nəzərdə tutulan leksik vahidləri, nitq modellərini dil öyrənilərdə elə möhkəmlətmək lazımdır ki, tələbələr həmin leksik vahidlər və nitq modellərindən istənilən vaxt, o cümlədən real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində funksional yönümlü şəkildə çətinlik çəkmədən istifadə etməyi bacarsınlar.

Leksikanın tədrisi prinsipləri. Xarici dildə kommunikasiya qurmaq bacarıqlarına yiyələnmək üçün söz və söz birləşmələrini və qrammatik strukturları bilmək heç də kifayət deyil. Hər bir tələbə öyrəndiyi leksik vahidlərdən və nitq modellərindən istifadə edib cümlə qurmağı və onları cümlə daxilində dildə mövcud olan qayda və normalara uyğun olan şəkildə əlaqələndirməyi bacarmalıdır.

İstənilən xarici dilin kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Xarici dildə danışan kommunikasiya iştirakçılarının nitqini adekvat şəkildə qavramaq və öyrənilən dildən əvvəlcə sadə, sonra isə kommunikativ məna daşıyan daha mürəkkəb mətnlər yaradaraq, leksik vahidlərdən və nitq modellərindən funksional yönümlü istifadə etmək və kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün müəllim çalışma və tapşırıqları seçərkən onları məqsədyönlü, mərhələli, ardıcıl şəkildə tələbələrə təqdim etməlidir. Tələbələrə təqdim edilən çalışma və tapşırıqlar asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət

etməklə təşkil edilməli, tədrisən kreativ xarakter daşıyan çalışma və tapşırıqlara üstünlük verilməlidir.

İngilis dili leksikasından funksional yönümlü şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayan amillərdən biri də tələbələrin ana dilidir. İngilis dilinin leksikasının kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisinə kommunikativlik, interaktivlik, tələbə-yönümlülük prinsiplərini tətbiq etməklə, tələbələr tədrisən ana dilinə müraciət etmədən ingilis dilinin leksik vahidlərindən kommunikativ məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnirlər.

Kommunikasiyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən danışarkən iki növ bacarıqları xüsusilə qeyd etmək lazımdır: danışma (fikir və ideyaların, mövqe və münasibətlərin öyrənilən dildə ifadəsi olan fəal proses) və anlama (artıq mənimsənilmiş və dərc edilmiş leksik materiallar əsasında ingilis dilində söylənilən fikir və ideyaların, mövqe və münasibətlərin adekvat şəkildə qavranılması). Hər iki bacarığı əlaqələndirməklə, kommunikativ yanaşmanın əsasında duran kommunikativlik, funksionallıq, interaktivlik, kreativlik prinsiplərindən səmərəli şəkildə istifadə etməklə təlim prosesinin daha uğurlu şəkildə təşkil edilməsi və daha səmərəli təlim nəticələrinin əldə edilməsi təmin edilə bilər.

Qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün ixtisası dil olan fakültələrdə dil aspektlərinin, o cümlədən də leksikanın tədrisi praktik istiqamətdə, kommunikativ yönümlü şəkildə təşkil edilməlidir. Qeyd edilməlidir ki, ingilis dilindəki söz və söz birləşmələrini əzbərlətmək, onları təcrid edilmiş şəkildə təqdim etmək burada irəli sürülən məqsəd və vəzifələrə uyğun deyil. Tələbələr söz və söz birləşmələrinin mənalarını adekvat şəkildə qavramalı, onlardan real həyatda baş verən kommunikasiya prosesinə qüsursuz, sərbəst, kreativ və situasiyaya adekvat olan şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Buna görə də, ingilis dilinin tədrisi prosesində istifadə edilən üsul, yanaşma və metodlar, tədris ediləcək materialın çətinlik səviyyəsinə və önəmli olan başqa amillərə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. İngilis dilini professional məqsədlərlə öyrənən tələbələrə ingilis dili leksikasını tədris edərək nəzərə alınmalıdır ki, tələbə linqvistik savada malik olan dildəşiyicilərinə xas kommunikativ kompetensiya və onun baza komponenti olan linqvistik kompetensiya səviyyəsinə maksimal dərəcədə yiyələnə bilər.

İngilis dili leksikasının kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı tələbələrin də rolu danılmazdır. İngilis dili leksikasının tədrisində tələbələrin üzləşdiyi çətinliklərdən danışarkən, burada dil mühitinin olmaması xüsusilə qeyd edilməlidir. Mövcud problem və çətinlikləri aradan qaldırmaq məqsədilə autentik materiallardan istifadə edilməlidir. Autentik oxu və video materiallarından istifadə etmək tələbələrin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, mənimsənilmiş və mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən kommunikativ yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə xidmət edir.

Real həyatda baş verən kommunikasiya prosesində mənimsənilməli olan leksik vahidlərdən kommunikativ yönümlü istifadə etmək bacarıqlarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə tələbələrə dil daşıyıcılarının riayət etdiyi qayda və normalar aşılmalıdır. Xarici dildə mövcud olan qayda və normalara riayət edilməsi, kommunikasiya prosesində tələbələrin lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, onlar əvvəllər istifadə etmədikləri söz və söz birləşmələrindən, frazeoloji ifadələrdən istifadə edir. Bununla da, tələbələrdə leksik bacarıqların kommunikativ yönümlü, funksional yönümlü formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi təmin edilir. Tələbələrin lüğət ehtiyatının məhdudluğu kommunikasiya prosesində aradan qaldırıla bilər. Eyni zamanda, tələbələrə müvafiq qeyri-verbal davranış normaları məqsədəuyğun şəkildə aşılır.

Nəzərə alınmalıdır ki, tələbələrin ingilis dilində lüğət ehtiyatını zənginləşdirən, kommunikativ yönümlü leksik bacarıqların aşılmasına xidmət edən əsas vasitələrdən biri də oxudur. Oxu vasitəsilə mənimsənilən lüğət ehtiyatını və kommunikativ-yönümlü leksik bacarıqların tələbələrdə formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini təmin edən müasir metodlardan biri kommunikativ yanaşmadır. Təcrübə göstərir ki, mətnə plan qurmaq, sual-cavab, dialoqlar qurmaq, rollu oyunlar, debatlar və disputlar təşkil etmək, problem və mövzular ətrafında cümlüklər və qruplarda söhbətlər aparmaq, tələbələri müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb etmək, müzakirələr təşkil etmək və s. kimi çalışma və tapşırıqların leksikanın tədrisi prosesində istifadə edilməsi kommunikativ yönümlü təlim prosesini xeyli dərəcədə səmərəli edir.

İngilis dili leksikasının funksional yönümlü, kommunikativ yönümlü tədrisinin ilkin pilləsində sual-cavab formatlı çalışmalardan geniş şəkildə istifadə edilir. Məlumdur ki, bu mərhələdə tələbələr əksər hallarda onlara verilən sualları başa düşür, lakin onlara cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Tələbələrin ingilis dilində lüğət ehtiyatı tədricən artdıqca xüsusi suallardan, daha mürəkkəb formalardan istifadə edirlər. İngilis dili leksikasının kommunikativ yönümlü tədrisi prosesində istifadə edilən suallar düşünülmüş və ardıcıl olmalı, tələbələri düşündürməli, onlarda yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir. Sonrakı mərhələlərdə isə tələbələrə təqdim edilən suallar onlarda tədris edilən xarici dildə yaradıcı təfəkkürün səmərəli şəkildə inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir.

Tələbələrdə ingilis dilində mənimsənilmiş leksik vahidlərdən kreativ, funksional yönümlü istifadə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün təqdim edilən suallar siyahısına ayrı-ayrı cümlələrə, mətnin hər hansı bir hissəsinə və mətnə verilən suallar daxil edilə bilər. Cavablara gəldikdə, tələbələr tərəfindən verilən cavablar aydın, dəqiq, kommunikativ kontekstə uyğun və eyni zamanda kreativ xarakterli olmalıdır. Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi zamanı ingilis dilini ixtisas dili kimi öyrənən tələbələrə müxtəlif növ dialoqlardan və video-materiallardan da geniş şəkildə istifadə etmək tövsiyə edilir. Məlumdur ki, dialoqda hər iki tərəf həm suallar, həm də

cavablar verir. D.İsmayılova qeyd edir ki, leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisində istifadə edilən dialoqlar öyrənilmiş mətn, təqdim edilmiş şəkillər və tələbələrin tələbat və ehtiyaclarını nəzərə almaqla seçilə və onlar üçün maraqlı olan mövzular əsasında qurula bilər (2, s. 20).

İngilis dili leksikasının funksional yönümlü təlim zamanı autentik bədii ədəbiyyatdan istifadə etməklə dil öyrənən şəxsin əqlinə və hisslərinə təsir göstərilir, onlar fikir və ideyalarını sərbəst şəkildə söyləməyə cəlb olunur. Təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, leksik bacarıqların kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində inkişaf etdirilməsi prosesində lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi üçün əyani vasitələr ixtisas dili dərslərində müntəzəm olaraq tətbiq edilərsə, təlim prosesini, o cümlədən də linqvistik kompetensiyanın formalaşdırılmasını daha səmərəli şəkildə təşkil etməklə daha uğurlu təlim nəticələrinə nail olmaq mümkündür. Tələbələrin maraqlarına, yaş və intellektual səviyyələrinə uyğun olan rəngli şəkilləri təqdim etməklə onları kommunikasiya prosesinə cəlb etmək mümkündür.

Kommunikasiya müxtəlif məqsədlərlə (lüğət ehtiyatını zənginləşdirmək, cümlə qurmaq, müxtəlif xarakterli mübahisəli problemlər müzakirə etmək) aparıla bilər. Bu istiqamətdə aparılan söhbət və diskussiyalar sual-cavab şəklində qurula bilər. Leksikanın tədrisi prosesində suallar ardıcıl və məntiqi baxımdan əlaqəli olmalı, mövzunu tam şəkildə əhatə etməli, tələbələri mənimsənilməli olan söz və söz birləşmələrindən istifadə etməyə stimullaşdırmalıdır (3, s. 36).

Leksik vahidlərin və nitq modellərinin kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolu da xüsusilə qeyd edilməlidir. Çünki informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından düzgün şəkildə istifadə etməklə leksikanın tədrisi prosesində müvafiq dil mühitinin yaradılmasına, ixtisas dili dərslərinin səmərəli keçirilməsinə, kommunikasiya prosesində həmsöhbətlərin fikirlərini adekvat şəkildə başa düşməyə və danışmaq üçün imkanlar yaratmağa, kommunikasiyanın linqvistik bazasını təşkil edən dil vərdişlərinin avtomatlaşdırılmasına, ingilis dilinin ixtisas dili kimi öyrənilməsinə olan marağın artırılmasına nail olmaq mümkündür.

Tələbələrə leksik bacarıqların kommunikativ yönümlü aşılmasında, mənimsənilmiş söz və söz birləşmələrini, frazeoloji ifadələri möhkəmlətməkdə və kommunikasiya yaratmaqda didaktik oyunlar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. C.Cenkinsin fikrincə, leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisində didaktik oyunlardan istifadə edərkən qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirmək, dil öyrənənlərin leksik bacarıqlarının və linqvistik kompetensiyalarının səviyyəsini nəzərə almaq vacibdir (4, s. 216). İngilis dili leksikasının tədrisi həm təlim materialları, həm də istifadə edilən metod və üsullar sistemində ciddi dəyişikliklərin gətirilməsini tələb edir. İngilis dili mühiti olmayan şəraitdə dil öyrənənlər ana dilindən istifadə etməyi üstün tuturlar. Müasir dövrdə bu cür yanaşma

qəbuledilməzdir. Leksikanın kommunikativ yönümlü tədrisində tələbələrin ana dilindən yalnız məhdud şəkildə istifadə etməsi tövsiyə olunur.

Nəticə. İngilis dili leksikasının kommunikativ-yönümlü təlim prosesinin daha səmərəli qurulmasını təmin etmək məqsədilə mövcud prinsiplərə riayət etməklə seçilmiş autentik mətnlər dilöyrənənlərdə leksik vahidlərin mənimsənilməsinə, lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyə marağın artmasına xidmət edir. Leksikanın kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması kontekstində tədrisi prosesində istifadə edilən baza mətnlər seçilərkən dilöyrənənlərin bilik və bacarıq səviyyəsinin nəzərə alınması təlim prosesinin daha səmərəli şəkildə təşkil edilməsini şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Ağazadə N.A. Xarici dillərin tədrisi metodikası və dilçilik. Bakı, 1974, s. 6-11.
2. Исмаилова Д.А. Методика обучения диалогической речи современного английского языка на начальных курсах вузов. Баку:Мутарджим, 2002.
3. Hyland K. Developing Oral Presentation Skills // English Teaching Forum, 29, 2, 1991, p. 7-35.
4. Jenkins J. Native Speaker, Non-Native Speaker // English as a Foreign Language: Time for a Change: IATEFL, Newsletter 13, 1996, pp.10-11.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: F.ü.f.d.,b/m S. Xəlilova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.64>

NOVRUZƏLİYEVƏ SEVDA CAİD QIZI

Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

snovruzeliyeva@amu.edu.az

orkid kodu: İD 0009-0007-

9535-7799

RƏSMİ-İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYADA XƏYAL QURMANIN PRİORİTETLİYİ

A person starts dying when he stops dreaming. (Brian Williams)

İnsan xəyal etməyi durdurarkən ölməyə başlar. (Brayan Uilyams, ABŞ)

Rəsmi işgüzar kommunikasiya. Geniş formatlara sahib olan bu kommunikasiyanın 2 forması var – yazılı, şifahi. Dövlət və özəl qurumlarında yazışma və sənədləşmələr rəsmi-ışgüzar kommunikasiyanın yazılı formasıdır. Bu yazışma və sənədləşmələr Azərbaycanın bütün şəhər və rayonlarında Azərbaycan dilində aparılır, ayrı bir dilin rəsmi yazışma və sənədləşmə statusu yoxdur.

Dövlət və özəl qurumların yazışmaları ədəbi dil normalarına riayət etməyə, bayağı-qaba-şit söz və ifadələr işlətməməyə, aşağılayıcı-eqo doğurucu-incik və şübhə gətirici olmamağa, dövlətin imicinə və xalqın adına kölgə salan yanaşmalardan yayınmağa, elin inancına, ayınlərinə, adət-ənənələrinə sayğı duymağa, anlamlı və kontekstə bağlı olmağa borcludur.

Rəsmi-ışgüzar kommunikasiyanın şifahi forması onun yazılı forması qədər önəmli olmasa da, önəmsiz də deyil. Sadalanan qurumların adından danışan məmur və işçi Azərbaycan dilində sərbəst danışmağı, düşüncələrini düzgün və çətinlik çəkmədən ifadə etməyi, publika qarşısında karıxmadan çıxış etməyi, danışqlar aparmağı bacarmalıdır.

Xəyal gücü. Yer üzündə görünən və görünməz hər varlığın enerjisi, gücü var. Görünməz varlıqların başında dayanan, yaşanan hər prosesin yaradıcısı və yönləndiricisi olan xəyal anlayışının da gücü var, bu məqalədə ona xəyal gücü deyirik. Beyində xəyalı tərənəşə gətirən əsəb impulslarıdır, onların sürəti saniyədə 270 km-dir. Bu böyük sürəti beyinə yerləşdirməklə Tanrı insan xəyalına sonsuz güc, düşünmə, qərara alma, qərarını dəyişmə, plan qurma, planını dəyişmə, yaşayınca yeniliklərə cummaq istəyi vermiş olur. İşində yeni uğurlara çatmaq istəyən bir insanın ilk gördüyü iş yeni xəyallar qurmaqdır. Xəyalın yol açdığı səy (çalışma, əmək, zəhmət) olmadan həyat yollarında irəliləyiş və yenilənmə olmur. **Qurani-Kərim** buyurduğu kimi, “*İnsan üçün yalnız öz çalışdığıının qarşılığı vardır*” (1, s.516).

Qorxu və xəyal bir-birinə qarşı olan anlayışlardır. Qorxu insandan enerji və potensialını alır, yerinə süstlük, qərarlılıq, xəstəlik verdiyi üçün neqativ bir güc olaraq anılır. Xəyal isə yaradıcı, ümid verici, uğura yol açıcı olduğu üçün pozitiv güc

sayılır. Qorxu insana yaxşı heç nə vəd etmir, ona möcüzə yaşatmır, xəyal isə sonu görünməz bir güc olduğundan möcüzələrə yol açar. Qorxunun enerji alıcısı, xəyalın enerji paylayıcısı olduğunu eramızdan öncə düzgün anlayan **Qautama Budda** insanlara öyüd olaraq buyurur (2, s.72)

Miracles start to happen when you give as much energy to your dreams as you do to your fears.

Qorxularınıza verdiyiniz enerjini xəyallarınıza da versəniz, möcüzələr yaşanmağa başlayar.

Ruhu titrədən olaraq, şair ruhunun əllə görüşündən yaranan dahiyənə poetik örnəklər yaratmaq üçün (Nizami, Şekspir... kimi), rəssam ruhunun əl ilə kontaktından ortaya çıxan dahiyənə tablolar çəkmək üçün (Leonardo da Vinci, Rembrandt, Van Qoq... kimi), bəstəkar ruhunun əl ilə təmasından aşkara çıxan dahiyənə bəstələr bəstələmək üçün (Motsart, Bethoven, Bax... kimi), cansız mərmərə və daşa canlı insan cizgilərini hopduran dahiyənə heykəllər qurmaq üçün (Mikelandelo... kimi), yazıçı ruhunun əl ilə iş biliyindən meydana gələn dahiyənə nəsr əsərləri yazmaq üçün (Tolstoy, Dostoyevski, Huqo... kimi), filosof ruhunun əl ilə bağlantısından araya gələn dahiyənə fəlsəfi baxışlara həyat vermək üçün (Platon, Aristotel, İbn Sina... kimi), alim düşüncəsinin dərinliklərə vararaq böyük kəşflər etməsi üçün (Nyuton, Eynşteyn, Edison... kimi) – bütün bu durumlarda xəyal ön planda durur, qalan hər şey ondan sonra. Sadalanan insanlara dahi rütbəsini verdirən, aşırı həvəsin, əzmkarlığın, qərarlılığın, səbrin başında yalnız xəyal durur, xəyal olmasaydı, onların heç biri ola bilməzdi. 18-ci əsr fransız yazar və filosofu **Deni Didro** yazırdı (3):

Воображение! Без этого качества нельзя быть ни поэтом, ни философом, ни умным человеком, ни мыслящим существом, ни просто человеком.

Xəyal gücü! Bu özəllik olmadan nə bir şair, nə bir filosof, nə bir zəkali insan, nə düşünən bir varlıq, nə sadəcə bir insan olmaq olmaz.

Xəyal gücü insan üçün bilikdən daha önəmlidir, çünki xəyal gücü üçün limit (son hədd) yoxdur, bilik üçün isə həmişə limit var. Dünyada hansı alim böyük bir kəşf edibse (Nyuton, Eynşteyn, Rezerford, Saxarov... olaraq), xəyal gücünün başda olduğu gərgin zəhmət baryerasını aşmaq gücünə olubdur. Bu xəyal gücü işgüzar kommunikasiya üçün çox önəmli bir faktordur. Xəyal gücü ortada olmayınca, heç bir kommunikasiya, o sıradan rəsmi-işgüzar kommunikasiya baş tutmaz, təsadüf üzündən baş tutsa da, davamlı və fayda verici olmaz.

Xəyal gücünün, ünsiyyət üçün xəyal qurmanın önəmini biz qabartmırıq, bu ideyanı dünyada ən böyük fizik-teoretik olan **Albert Eynşteyn** dəstəkləyərək vurğulayır: özümü və düşüncə metodlarımı incələyərkən (analiz edərkən) bu nəticəyə gəlirəm ki, fantaziya hədiyyəsi mənim üçün pozitiv bilikləri mənimsəmək istedadından daha çox şey deməkdir (4, s.148):

When I examine myself and my methods of thought, I come to the conclusion that the gift of fantasy has meant more to me than any talent for abstract, positive thinking.

Özümü və düşüncə metodlarımı incələyərkən bu nəticəyə gəlirəm ki, fantaziya hədiyyəsi mənim üçün abstrakt və pozitiv bilikləri mənimsəmək istedadından daha çox şey deməkdir.

Böyük alimin bu sitatına göz gəzdirərkən görürük, o, “xəyal gücü” anlamında “imagination” anlayışına “fantaziya hədiyyəsi” mənasında “the gift of fantasy” deyir, onunla da həyat gücünü təbiətin verdiyi bir hədiyyə sayır. Sitatda qrammatik bir hadisə var, o da azərbaycanca “nəticəyə gəlmək”, türkcə “neticeye gelmek”, rusca “прийти к заключению” kimi kalka olunan “come to the conclusion” frazeoloji feildir.

Hər bir insanın nəyəsə inancı və bir çox insanın nəyəsə ideyası var. Bu ikisi çox vaxt insanların bacarıq və istedadlarını buxovlayaraq onları irəliləməyə qoymur. Odur ki, belə duruma düşən insanlar özlərində cəsarət tapmağa, inanc və ideyasını dəyişməyə güc tapmalıdır. **Albert Eynşteyn** hesab edir ki, bizi inkişaf yolunda irəlilədə biləcək tək bilik xəyal gücünün hər şeyi edə biləcəyi bilikdir, çünki xəyalımızda mümkün olan hər şey reallıqda mümkündür. Bu sitatdan alınan birinci qənaət odur ki, inanc və idealar həmişə pozitiv olmur, belə olan durumda onların daşıyıcısı olan bir şəxs inanc və ideya dəyişiminə getməlidir ki, həyatını dəyişsin, yeni rəsmi-işgüzar kommunikasiya qursun, yeni biçimdə uğurlara yol tapsın. İkinci qənaət odur ki, bilik insanı irəlilədən yanaşma olsa da, xəyal gücü onu daha irəlilərə apara bilən və sərhəd tanımayan bir gücdür. Bu böyük alim yalnız xəyal gücündən aldığı böyük enerji hesabına özünə kimi bölünməz sayılan atomu parçalayıb, nisbilik nəzəriyyəsini yaradıb və başqa böyük ixtiralara imza atıb (4, s. 142):

Наши убеждения и представления часто являются ловушкой, ограничивающей наши возможности. Единственным знанием, способным продвинуть нас на пути развития, является знание того, что воображение способно на все. И все, что возможно в нашем воображении, возможно и в реальности.

İnanc və ideyalarımız çox vaxt imkanlarımızı məhdudlaşdıran bir duzaqdır. Bizi inkişaf yolunda irəlilədə biləcək tək bilik xəyal gücünün hər şeyi edə biləcəyi bilikdir. Və xəyalımızda mümkün olan hər şey reallıqda mümkündür.

Bir insanın var olması ayrı anlayış, onun yaşamış olması bir ayrı anlayışdır. İnsan özünü tanıyırsa, yeyib-içirsə, demək, canlı varlıqdır. Əgər o, bunlarla yanaşı xəyal edirsə, plan qurursa, hədəf qoyursa, yazılı işgüzar kommunikasiyada pul qazanıb və qazandırarsa, ailə qurursa, özünə karyer düzəldə bilirsə, tanınma- bilinmə istəyirsə, yarada bildiyini satdıra bilirsə, yardım alır və yardım edirsə, tanımadığı bir insanın çəkdiyi acısını paylaşıb ona dəstək olursa, özünə və çevrəsinə yararlı bir fərd olursa, o şəxs gerçək anlamda yaşamış olur, yaxşı bir insan olaraq. Başında pozitiv

xəyal və pozitiv hədəfin durduğu elə həyat anımlı yaşamağa dəyər və insani bir həyatdır. Dünyanın böyük yazarları arasında yer alan amerikalı yazar **Mark Tven** insan həyatında xəyalın danılmaz önəmini qabardarkən tövsiyə edir ki, xəyallardan ayrılmayın, çünki xəyal etməsəniz, canlı varlıq olaraq qalacaqsınız, amma yaşamağı dayandıracaqsınız (5, s.74):

Don't part with your illusions. When they are gone you may still exist, but you have ceased to live.

Xəyallarınızdan ayrılmayın. Onlar gedərsə, siz bəlkə də var olarsınız, amma yaşamağı dayandıracaqsınız.

Hər uğurun başında, dediyimiz kimi, xəyal və sıx çalışma dayanır. Bunlardan biri olmasa, o birisi bir işə yaramaz. İkisi birləşirsə, həyatın yenilənməsinə qapılar açılır. Odur ki, birisi xəyal qurub çalışsa da, uğura qovuşmursa, bu adam ruhdan düşməsin, xəyalına və çalışmasına davam etsin, bilsin ki, Tanrı onu sevməsə idi, dünyaya gətirməzdi. Kimsəsiz bir insan da dünyada tək deyil, hamının arxasında Tanrı dayanır: üstümüzdə dayanan səma ilə, parlayan günəş, nurlanan ay, sayrısan ulduzlarla, yer üzünə səpələnən milyonlarla gözəllik obyektləri ilə, bizi çevrəsinə alan insanlarla, bizi çulğalayan xəyal və arzularla. Bütün kainat hər birimizə qarşı dostdur və ən yaxşını gizli olaraq yalnız o kəslərə verir ki, xəyal edir və sıx çalışırlar. Bu sözləri **Abdul Kalam** (1931-2015) belə təsvir edir (6, s.107):

Look at the sky. We are not alone. The whole universe is friendly to us and conspires only to give the best to those who dream and work.

Səmaya baxın. Biz tək deyilik. Bütün kainat bizə dostdur və ən yaxşını gizli olaraq o kəslərə verir ki, xəyal edir və çalışırlar.

Xəyal etmək, xəyal qurmaq insana xas özəlliklərdən biridir. İnsanın bu özəlliyi arada olmasaydı, bizdən öncə insan ağılı ilə dünyada yarananların, indi yaranmaqda olanların heç biri olmazdı, insanlar da heyvanlara xas həyat sürərdilər. Demək, proqres, incəsənət, elm, texnika və yüzlərlə önəmli sahələrin işgüzar kommunikasiya yolu ilə ilk yaradıcısı, ilhamlandırıcısı latın kökənli ingiliscə “imagination”, ingilis kökənli ingiliscə “dream”, rusca “воображение”, ərəbcədən keçmə olmaqla azərbaycanca “xəyal” anlayışıdır. 1913-cü il doğumlu, 4 dünya rekordunu qıran amerikalı atlet **Cessi Ouens** insan xəyalının önəmini qabardaraq, xəyalın reallığa keçməsinin 4 yolunu göstərərək deyirdi (7):

We all have dreams. But in order to make dreams come into reality, it takes an awful lot of determination, dedication, self-discipline, and effort.

Hamımızın xəyalları var. Ancaq xəyalları reallığa döndərmək üçün olduqca çox əzmkarlıq, fədakarlıq, öz-disiplin və cəhd gərəkdir.

Bu böyük idmançı sitatının başında “qərarlılıq” mənasında “determination” anlayışı yer alır. Rəsmi-işgüzar kommunikasiyada qərarlılıq bir anlayış olaraq sadəcə arzu və istək deyil, güclü və davamlı arzu və istək deməkdir. Doğrusu, arzunun

balacası insanı böyütməz, irəlilətməz, onu başqalarından fərqli etməz. Bunları yalnız arzunun böyüyü edər, həm də güclü və davamlı olmaqla.

İkinci yerdə “fədakarlıq” anlamında “dedication” dayanır. Bir işgüzar kommunikasiyaya qatılacaq fədakarlıq ona kompleks və dayanıqlı bir görkəm verəcək. Çünki fədakarlıq anlayış olaraq özünü fəda etmək, vaxtının çoxunu konkret işə həsr etmək, insanlara, ailəyə qarşılıq gözləmədən yardım etmək deməkdir.

Üçüncü yerdə “öz-disiplin” mənasında “self-discipline” yer alır. İşgüzar kommunikasiyaya girən bir insan planlı hərəkət edirsə, sistematik bir biçimdə çalışırsa, hər işi düzənli olursa, özünü və işini ciddi kontrol altına alırsa, başqalarının qüsurlarına tolerant yanaşsın, özünün qüsurlarına qarşı barışmaz bir yanaşma ortaya qoyursa, belə insan “nizam-intizamlı” mənasında öz-disiplinli bir insan olur. İstənilən uğur elə insana daim tamarzıdır.

Dördüncü yerdə “səy” mənasında “effort” var. “Effort” bir isim olaraq ərəbcədən gəlmə “səy” mənasında olsa da, türklər ona türkcə olan “çaba” deyirlər. “Çaba” da, “səy” də sadəcə çalışma deyil, bir işi icra etmək üçün davamlı olaraq sərf olunan enerji və gücdür.

Xəyal qurmaq, arzulamaq gözəl işdir, xəyal və arzunun həyatını yaşamaq daha gözəldir. Bu cür yanaşma insanın gününü və keçimini cənnətə döndərir. Yerdəki cənnətə gedən bu yolda əngəllər, şübhələr, xətalər, uğursuzluqlar hər zaman olub, yenə də olacaq. Həyatı quran onu elə qurub ki, bu sadalananlar olmayınca həyat dəyişməz, sevindirici və fərqləndirici olmaz.

Hər dərdin dərmanı olduğu kimi, əngəllərin, şübhələrin, xətaların, uğursuzluqların da dərmanı var, o da “sıx çalışma, əzm, özünə inam” üçlüyüdür. Bu üçlük olarsa, yuxarıdakı dördlük ruhdan salıcı və dağıdıcı olmaz. Oxun tətiyi nə qədər geriye çəkilərsə, bir o qədər irəliyə cumduğu kimi, əngəl və xətalər çox olduqca, həyat yolunda irəliləmələr də çox olacaq. Demək, qazanılan uğurlar çətinliklərdən doğur, ayrı yol yoxdur. Zimbabveli politoloq **Roy Bennet** (1957-2018) bu dediyimizi belə açıqlayır (8, s.92):

When you start living the life of your dreams, there will always be obstacles, doubters, mistakes and setbacks along the way. But with hard work, perseverance and self-belief there is no limit to what you can achieve.

Xəyallarınızın həyatını yaşamağa başlarkən yol boyunca hər zaman əngəllər, şübhəçilər, xətalər və uğursuzluqlar olacaq. Ancaq sıx çalışma, əzm və özünə inamla əldə edəcəklərinizin limiti yoxdur.

Xəyalların çoxu ilk baxışda imkansız görünür, sonra inanılmaz görünür, sonra insan öz iradəsini çağıranda (iradəli olanda) qaçılmaz olurlar (yüzə-yüz həyata keçirlər). Demək, xəyallarımız reallaşmırsa, onlardan vaz keçmək yerinə onlardan bərk-bərk yapışaraq çalışmalıyıq, çıxış yolları aramalıyıq, yeni yanaşmalardan başlamalıyıq. Bu cür ciddi yanaşma ortada olarsa, o zaman arzularımız qaçılmaz olacaqlar. Göründüyü kimi, ağılabatan bir xəyala real don geydirən – xəyala israr

etmək və gərgin əmək sərf etməkdir, başqa sözlə, “xəyal+gərgin əmək” düsturudur. Amerikalı aktyor və rejissor **Kristofer Riv** (1952-2004) yuxarıda sadalanan mənə yükünü belə sadalayır (9, s.129):

Many of our dreams at first seem impossible, then they seem improbable, and then, when we summon the will, they soon become inevitable.

Xəyallarımızın çoxu ilk başda imkansız görünür, sonra inanılmaz görünür və sonra, iradəni çağırırıqsa, qaçılmaz olurlar.

İnsanın geydiyi gözəl paltar onu görünüşcə gözəl edər, amma düşüncə və xəyalının gözəlliyi onun daxilən kim olduğunu ortaya qoyur. Bir insanın mənəvi gücü onun düşüncə və xəyalının gücündən asılıdır, bunu gənc ikən anlamaq olmur, yaşa dolduqca anlamaq olur. Görünən və görünməz hər bir varlıq öləri olduğundan bir gün yox olub gedir, amma düşüncə ölmür, düşünən insan ölsə də. Mükəmməl insan odur ki, daim olmaqla sağlam düşüncə və xəyala sahibdir. Vasily Şukşin (1929-1974) sovet kino rejissoru olaraq bir sitatında bunu belə açıqlayır (10):

С возрастом начинаешь понимать силу человека, постоянно думающего. Это огромная сила, покоряющая. Всё гибнет-молодость, обаяние, страсти, всё стареет и разрушается. Мысль не гибнет, и прекрасен человек, который несёт её через жизнь.

Yaşlandıqca daim düşünən insanın gücünü anlamağa başlayırsan. Bu – çox böyük, fəth edən bir gücdür. Hər şey – gənclik, cazibə, ehtiraslar yox olur, hər şey yaşlanır və dağılır. Düşüncə yox olmur və onu həyatında daşıyan – mükəmməl insandır.

Mövzunun aktuallığı

İşgüzar kommunikasiyanın bir növü olan rəsmi-işgüzar kommunikasiya dövlət və özəl qurumların apardığı yazışma, məktublaşma və sənədləşmələr olduğundan, həm də bu kommunikasiyanın necəliyi xəyal gücünün necəliyindən asılı olduğu üçün “Rəsmi-işgüzar kommunikasiyada xəyal qurmanın prioritetliyi” bir mövzu olaraq aktualdır və hər zaman aktual qalacaqdır.

Mövzunun aktuallığı məqalə müəllifinin açıqlamalarında, ingiliscə və rusca sitatların Azərbaycan dilinə etdiyi düzgün tərcümələrində incələnir.

Ədəbiyyat

1. Qurani-Kərim, Azərbaycan dilində, Bakı, “Nurlar”, 2017, 624 s.
2. Buddha Quotes, “Yvonne Books Pte ltd”, 2023, 108 p.
3. <https://www.travelenc.ru/> Воображение/ Дени Дидро.
4. Einstein Albert Quotes, “Independently Published”, 2022, 273 p.
5. Twain Mark, Pudd Nhead, “Digireads.com publishing”, 2017, 110 p.
6. <https://www.taalk.com/> How Abdul Kalam Inspired.

7. <https://www.brainyquote.com/> Jesse Owens/ We all have.
8. Bennet Roy, The light of the Heart, “Roy Bennet”, 2020, 250 p.
9. Reeve Christopher, Nothing is Impossible, “Random House”, 2002, 192 p.
10. <https://www.citaty.net/> В жизни-с возрастом/ Василий Шукшин

Novruzəliyeva Sevda Caid qızı

Xülasə

Rəsmi-işgüzar kommunikasiyada xəyal qurmanın prioritetliyi

Bu elmi-araşdırma işində rəsmi-işgüzar kommunikasiyanın yazılı və şifahi formalarına, habelə xəyal anlayışına aydınlıq gətirilir, ingiliscə və rusca sitatlar, onların tərcümələri ilə birlikdə.

Filosof, yazıçı, dövlət başçısı, alim, biznesmen, peşəkar idmançı olmaqla dünyada tanınan insanların sitatları dəqiq analiz olunur, hər sitata fərdi yanaşılır, qarşıya qoyulan məsələnin mahiyyəti açıqlanır və bu zaman heç kimin kompozisiya, rəy və planından istifadə olunmur. Bu da məqaləyə fərqləndirici özəllik bəxş edir.

Məqalə müəllifinin rəsmi-işgüzar kommunikasiya, dilçilik, müqayisəli tərcümə ilə bağlı açıqlamaları yenilikçi prizmasından təqdim olunur.

Açar sözlər: rəsmi-işgüzar kommunikasiya, xəyal gücü, əzm, sıx çalışma, qərarlılıq, ingiliscə sitat, rusca sitat

NOVRUZALIYEVA SEVDA JAID

THE PRIORITY OF DAYDREAMING IN OFFICIAL-BUSINESS COMMUNICATION SUMMARY

In this scientific-research work, the written and oral forms of official-business communication, as well as the concept of dreams, are clarified, with English and Russian quotations, along with their translations.

Quotations of world-famous people such as philosophers, writers, heads of state, scientists, businessmen, and professional athletes are carefully analyzed, each quote is treated individually, the essence of the issue is explained, and no one's composition, opinion, or plan is used at this time. This gives the article a distinctive feature.

The statements of the author of the article regarding official-business communication, linguistics, and comparative translation are presented from an innovative perspective.

Keywords: official-business communication, imagination, perseverance, hard work, determination, English quote, Russian quote

НОВРУЗАЛИЕВА СЕВДА ДЖАИД

**КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ
ПРИОРИТЕТ МЕЧТАТЕЛЬНОСТИ В ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОМ
ОБЩЕНИИ**

В данной научно-исследовательской работе разъяснены письменная и устная формы официально-делового общения, а также понятие воображения, с английскими и русскими цитатами, а также их переводами.

Цитаты всемирно известных людей, таких как философы, писатели, главы государств, ученые, бизнесмены и профессиональные спортсмены, тщательно анализируются, каждая цитата рассматривается индивидуально, разъясняется суть вопроса, чей-либо композиция, мнение или план не используется в статье. Это придает статье отличительную особенность.

Высказывания автора статьи относительно официально-делового общения, лингвистики и сравнительного перевода представлены с новаторской точки зрения.

Ключевые слова: официально-деловое общение, воображение, настойчивость, трудолюбие, решительность, английская цитата, русская цитата

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Pərvanə Əzizova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.72>

AĞAYEVA FATMA ZAKIR QIZI
Bakı Dövlət Universiteti Filologiya fakültəsinin
5714.01 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik ixtisası fəlsəfə
doktoru proqramı üzrə dissertantı

YAZILI NİTQDƏ PSIXOLINQVİSTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİN İNİKASI

Dil doğulduğumuzdan bəri öyrəndiyimizdən, qrammatika və lüğət tərkibindən daha geniş məfhumdur. Dil hər hansı bir cəmiyyətin tarixi keçmiş, sosial münasibətlərini əks etdirən bir vasitədir. Dilin istifadəsi şəxsiyyətlərarası olmaqla bərabər, sosial normalar və iyerarxik münasibətlər vasitəsilə formalaşır. Məlumat mübadiləsi ikitərəfli prosesdir və sadə dil formalarından daha çox asılıdır. Ünsiyyət prosesində iştirak edən bütün tərəflər qarşılıqlı anlaşma məsuliyyətini bölüşürlər. Bu məsuliyyət peşəkar kontekstdə peşəkar cəhətdən yetişmiş müxtəlif şəxslərə aiddir.

Ünsiyyət prosesində qarşı tərəfə təsir etmək üçün ən çox istifadə olunan nitq aktlarından biri nitq etiketləridir. Nitq etiketlərindən düzgün istifadə tərəflər arasındakı münasibətin əsas təməl daşlarından biridir. Bu baxımdan da nitq etiketlərinin psixolinqvistik baxımdan araşdırılmasını zəruri hesab edirik. Nitq etiketləri ayrı-ayrılıqda deyil, istifadə olunduğu kontekstdə araşdırılmalıdır [5]. Kontekstdən asılı olaraq onların ifadə etdiyi məna da dəyişə bilər. Məsələn, “Saatınız var?” – sual cümləsi ilə şifahi formada bir şəxsə müraciətlə verilsə, kontekstdən asılı olaraq sualı verən şəxs saatin neçə olduğu ilə maraqlanmasını və ya hər hansı təlimdə tələminin saati öyrənmək məqsədini və ya iştirakçılara saatla bağlı göstərmək istədiyi təcrübəni ifadə edə bilər. Bundan əlavə, sualın ikinci şəxsin cəm forması (siz) ilə verilməsi göstərir ki, tərəflər rəsmi münasibətdədirlər. Yazılı nitqdə isə eyni sual tamamilə fərqli konteksti ifadə edə bilər.

Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda psixoloji faktor olub insanı xarakterizə edir. Psixolinqvistika nitq aktlarının yaranması və qavranılması prosesləri ilə linqvistik strukturlar arasında əlaqələri öyrənən elmdir. [6] Bu elm sahəsi insan beyninin danışmaq və qavrama proseslərini araşdırmaqla kifayətlənməyib, həm də bu dil qabiliyyətlərinə təsir edəbiləcək müxtəlif patologiyaları da – kiçik yaşlarında dilə yiyələnmə və ya ikidillilik araşdırır. Nitq etiketləri, ünsiyyət zamanı insanların bir-birinə hörmət və ya yaxınlıq göstərməsinin, cəmiyyətin gözləntilərinə uyğun davranmasının ifadə formalarıdır. Psixolinqvistika isə bu davranışların arxasında duran psixoloji motivləri, məsələn, insanların ünsiyyətdə özlərini rahat və ya etibarlı hiss etmə istəklərini araşdırır. Həmçinin nitq etiketləri insanın sosial statusu, yaş fərqləri, münasibətlərin yaxınlığı kimi sosial amillərlə də birbaşa əlaqədardır. Məsələn, “siz” və ya “sən” müraciət formalarının seçimi insanın şəxsiyyətinə və münasibətə təsir göstərə bilər.

Nitq etiketləri insanlarda emosional tənzimləmə vasitəsi kimi çıxış edə bilər. Məsələn, təsəlli verən, təşəkkür edən və ya üzr istəyən nitq etiketləri, insanın həm öz emosiyalarını, həm də qarşı tərəfin emosiyalarını idarə etməsinə kömək edir. Psixolinqvistika, bu etiketlərin necə və niyə istifadə olunduğunu, insanların qarşılıqlı əlaqələr zamanı bu etiketi emosional vəziyyətə uyğun şəkildə necə seçdiklərini analiz edir. Psixolinqvistik təhlil, fərqli mədəniyyətlərdə nitq etiketlərinin qəbul olunma və istifadəsinə də diqqət yetirir. Məsələn, bəzi mədəniyyətlərdə təvazökarlıq əsas nitq etiketi kimi qəbul olunur və “üzr istəyirəm” kimi ifadələr çox istifadə edilir. Digər tərəfdən, fərqli mədəniyyətlərdə nitq etiketlərinin daha açıq və sərbəst istifadə edilməsi insanlar arasında qarşılıqlı anlaşılmaqlara səbəb ola bilər. Psixolinqvistika bu fərqləri analiz edərək, insanların qarşı tərəfin nitq etiketi istifadəsini necə qəbul etdiyini və bu prosesdə hansı emosional reaksiya verdiyini öyrənir. Psixolinqvistika həmçinin uşaqların erkən yaşlardan etibarən nitq etiketlərini necə mənimsədiyini öyrənir. Uşaqlar ailə və cəmiyyət mühitində nitq etiketlərini müşahidə edərək və təqlid edərək öyrənirlər. Psixolinqvistika, uşaqların nitq etiketlərinin sosial qaydalarını necə dərk etdiklərini və yaşla birlikdə necə dəyişdiyini araşdırır. Bu, eyni zamanda uşağın dil və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Psixolinqvistika məlumatın müxtəlif səviyyələrdə – fonoloji, fonetik, leksik, sintaktik, morfoloji, semantik, pragmatik – emalı zamanı ortaya çıxan mental prosesləri xarakterizə məsələlərini araşdırır. Bəzən dil baxımından qrammatik, leksik, fonetik və s. səviyyələrdə düzgün olan bir ifadə həmin kontekstdə və ya həmin insan tərəfindən qəbul edilməyə və ya fərqli qiymətləndirilə bilər. Analitik yanaşsaq, “Dostum və mən” ifadəsi ilə “Mən və dostum” ifadəsi psixolinqvistik baxımdan eyni səviyyədə qiymətləndirilə bilməz. Ünsiyyət prosesində çoxsaylı və olduqca sürətli, çox zaman paralel və qeyri-ixtiyari reallaşan koqnitiv proseslər iştirak edir [7]. Bu baxımdan da psixolinqvistika dilin fundamental təbiətini daha yaxşı başa düşmək üçün psixologiya və linqvistikani özündə birləşdirən kompleks elm sahəsidir. Bu sahələrdən başqa dilin necə inkişaf etdiyini araşdırmaq üçün psixolinqvistika nevrologiyaya, kommunikasiya ilə bağlı olan digər elm sahələrinə də toxunur [8].

Şifahi nitqdə dialoq vasitəsilə aydınlaşdırılması mümkün olan bir çox məsələlər yazılı nitqdə mümkün olmur. Bu səbəbdən də yazıda qarşı tərəfin bilik və bacarıqlarını, eyni zamanda dünyagörüşünü nəzərə almaq lazımdır. Bu zaman qarşı tərəfdə sual yarada biləcək məqamlar nəzərə alınmalı, bundan əlavə qarşı tərəfin psixoloji baxımdan özünü rahat hiss etməsi üçün nitq etiket qaydalarına riayət edilməlidir. İlk oxu zamanı qarşı tərəfdə sual verməyə zəruriyyət yarada biləcək yazı forması natamam hesab oluna bilər. Bəzi hallarda isə müxtəlif faktorlardan asılı olaraq yazıda tələb olunan informasiya etiket qaydalarına zidd və ya uyğun ola bilər. Məs: İşəgötürmə ilə bağlı yazışmada məktubun sonunda əvvəlcədən məlumat və ya cavab verməyi tələb etmək. Əgər bu tələb işəgötürən tərəfdən olunursa, heç bir etiket qaydasının pozulmasından söhbət getməyəcək, çünki adətən bu cür proseslərdə qəbul

olunmuş bir qayda var: prosedur qaydaları belə irəliləyir və ya müəyyən bir sistemin doğru-düzgün irəliləməsi üçün bu vacibdir. Lakin namizədin belə bir tələblə çıxış etməsi etiket baxımından düzgün qiymətləndirilməyə və ya psixolinqvistik baxımdan qarşı tərəfdə mənfi rəy yarada bilər. Bu nəticələri nəzərə alan namizəd tərəfindən səbəbin izah olunması daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Digər bir nümunə kimi elmi məqalələri və ya konfrans materiallarını göstərmək olar. Qoyulan tələbləri ödəmədən materialı xam formada təqdim edən müəllif haqqında qarşı tərəfdə məsuliyyətsiz olması ilə bağlı təsəvvür formalaşdırıla bilər. Bu baxımdan yazılı nitqdə istifadə olunan nitq etiketləri psixolinqvistik baxımdan ən az şifahi nitqdə olduğu qədər önəmlidir.

Nitq davranışı sferaları sosial-məişət, sosial-mədəni, elmi-tədris, ictimai-siyasi, rəsmi işgüzar sahələrə ayrılır və nitq etiketlərinin məzmunu işlənmə sferalarından asılı olaraq da dəyişir. Belə ki, üzbəüz ünsiyyət prosesində həmsöhbətə təsir etmək və ya fikir yaratmaq üçün müxtəlif üsullardan (intonasiya, jestlər, mimika) paralel istifadə etmək mümkündürsə, yazılı nitqdə, xüsusilə rəsmi yazılı nitqdə bu seçimlər məhdudlaşır. Bu baxımdan da yazışmalar zamanı seçilən sözlər məqsədə çatmaqda bizə köməkçi olacaq önəmli vasitələrdəndir. Burada sözügedən yazışmanın formasından, üslubundan, eyni zamanda istifadə olunduğu sferadan da bir çox faktorlar asılıdır. Məsələn: Dövlət qurumlarına ərizə ilə müraciət edərkən istifadə olunan üslub bütün əlavə dil faktorlarından uzaq, sırf qarşı tərəfə fikri çatdırmaq məsədi güdür. Və hətta bir çox hallarda bu müraciətin nəticəsi əvvəlcədən bilinir və onun yazılması formal xarakter daşıyır. Bu tip yazışmalarda nitq etiketlərinin məzmununa görə yalnız əsas formasından istifadə olunur. Müraciət ünvanlanan şəxsə “siz” deyərək müraciət olunur və əsas fikir ifadə olunur.

Yazıda nə salamlama, nə də sağollaşma ifadələri öz əksini tapır. Eyni formada həmin müraciətə cavab verildikdən də maksimum lokonik şəkildə fikrin düzgün ifadəsinə və rəsmi üsluba ciddi cəhdlə əməl edilir. Lakin ərizələrdən fərqli olaraq məqalələr, dissertasiya işləri kimi digər tip yazılı nitq nümunələrində müraciət etiketləri istifadə olunmasa da qarşı tərəfin qavrama xüsusiyyətləri nəzərə alınır, əsasən elmi-kütləvi üslubdan istifadə olunur müəllifin özünü və ya oxucunu işarə edəcək əvəzlilərdən (mən, sən və s.) istifadə olunmamasına xüsusi diqqət yetirilir. “Yazılarda məzmunun anlaşılması və kommunikasiyanın uğurlu alınması yalnız yazanın deyil, eyni zamanda oxuyanın da məlumatı qavrama və emal etmə qabiliyyətindən asılıdır.” [3, s.122].

Psixolinqvistikanın nitq etiketləri ilə əlaqəsi, dilin yalnız qrammatik və ya leksik səviyyədə deyil, həm də psixoloji və sosial səviyyədə təhlilini təmin edir. Nitq etiketləri insanların ünsiyyət zamanı fərqli psixoloji vəziyyətləri ifadə etmələri, emosiyalarını idarə etmələri və qarşı tərəflə harmonik ünsiyyət qurmaq məqsədilə formalaşmış davranışlar toplusudur. Bu baxımdan, psixolinqvistika nitq etiketlərinin mənimsənilməsi, istifadəsi və insanların bu etiketlərə qarşı emosional reaksiyalarını analiz edərək cəmiyyətlərarası ünsiyyətdə anlaşmanı təmin edir. Yuxarıda

deyilənlərə əlavə olaraq deyə bilərik ki, müxtəlif faktorlar özlüyündə psixolinqvistik qiymətləndirməyə əsas verə bilər. Dövrümüzdə dünyada, eləcə də Azərbaycanda geniş vüsət almış qloballaşma prosesini nəzərə alaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, qarşılıqlı anlaşmanı şifahi nitqdə olduğu kimi yazılı nitqdə də nitq etiketlərindən düzgün istifadənin nəticəsi hesab etmək olar.

Ağayeva Fatma Zakir qızı

Yazılı nitqdə psixolinqvistik xüsusiyyətlərin inikası

***Açar sözlər:** nitq etiketləri, yazılı nitq, psixolinqvistika, Azərbaycan və fransız dilləri.*

Xülasə

Məqalədə dilin psixoloji aspekti araşdırılmış, bu məsələnin xüsusilə yazılı nitqdə təzahürü məsələlərinə diqqət yetirilmişdir. Eyni fikirlərin mövcud kontekstdən asılı olaraq müxtəlif formalarda anlaşılması nümunələrlə göstərilmişdir. Psixologiyanın nitqdə təzahürü dilin qrammatik və ya leksik səviyyələri ilə bərabər, həm də psixoloji və sosial səviyyədə təhlilini tələb edir. Məqalədə həmçinin ünsiyyət zamanı fərqli psixoloji vəziyyətləri ifadə etmək, emosiyalarını idarə etmək və qarşı tərəflə harmonik ünsiyyət qurmaq məqsədilə formalaşmış davranışlar toplusu olan nitq etiketlərinin fərdlərin sosial, psixoloji durumu ilə bilavasitə bağlılığı izah edilir.

Ağayeva Fatma Zakir gizi

THE REFLECTION OF PSYCHOLINGUISTIC FEATURES IN WRITTEN SPEECH

***Key words:** speech etiquette, written speech, psycholinguistics, Azerbaijani and French languages.*

ABSTRACT

The article examines the psychological aspect of language, focusing particularly on how this aspect is manifested in written speech. Examples illustrate how the same ideas can be understood in various forms depending on the context. The reflection of psychology in speech requires analysis not only on grammatical or lexical levels but also on psychological and social levels. The article also explains the direct connection between speech etiquettes – a set of behaviors formed to express different psychological states, manage emotions, and establish harmonious communication with others – and individuals' social and psychological conditions.

Агаева Фатма Закировна

**ОТРАЖЕНИЕ ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ В
ПИСЬМЕННОЙ РЕЧИ**

Ключевые слова: речевой этикет, письменная речь, психолингвистика, азербайджанский и французский языки.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается психологический аспект языка, с особым вниманием к проявлению этого аспекта в письменной речи. На примерах показано, как одни и те же идеи могут быть поняты по-разному в зависимости от контекста. Проявление психологии в речи требует анализа не только на грамматическом или лексическом уровнях, но также на психологическом и социальном уровнях. В статье также объясняется прямая связь между речевыми этикетами—набором поведенческих форм, сформированных для выражения различных психологических состояний, управления эмоциями и установления гармоничного общения с другими—и социальным и психологическим состоянием личности.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov, V. (2009). Diplomatiik etiket və nitq mədəniyyəti, Bakı: Az.TU mətbəəsi.
2. Galisson, R. (1983). Des mots pour communiquer, Paris: CLE international.
3. Moirand, S. (1990). Enseigner à communiquer en langue étrangère, Paris: HACHETTE F.L.E.,
4. Şiriyev, F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika. Bakı: Nurlan.
5. Vəliyeva V, Əliyeva, T., Mədəni nitq etiketləri // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi: elmi-metodik jurnal, 2018, № 2 (aprel-iyun) s.45-51.
6. <https://www.cnrtl.fr/definition/psycholinguistique>
7. <https://fr.wikipedia.org/wiki/Psycholinguistique>
8. <https://lecafedufle.fr/psycholinguistique>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Elmi rəhbər: f.f.d., dos. C. X. Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.77>

**RUSTAMOVA GÜNEL,
QULAMOVA ELVINA**

Azərbaycan Tibb Universiteti
Bakı, Səməd Vurğun küçəsi 163

e-mail: grustamova@amu.edu.az , equlamova@amu.edu.az

KARGÜZARLIQ İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə innovativ metodlardan istifadə etməklə kargüzarlığın təşkili və onun növlərindən bəhs edilir. Düzgün sənədləşdirmə aydın dərk edilən məqsədyönlü nəticələr əldə etmək baxımından kargüzarlığın inkişaf etdirilməsi prosesini mükəmməl, tam və səliqəli şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Dövrün tələblərinə uyğun olaraq kargüzarlıq işləri, o cümlədən işgüzar yazışmalar dinamik xarakterli bir proses olmalıdır. Filologiya sahəsində kargüzarlıq işi linqvistik məlumatların, bədii mətnlərin və tarixi sənədlərin sisteməlik təşkili və idarə edilməsini əhatə edir. Bu işi bir neçə növə bölmək olar: mətnlərin transkripsiyası, əlyazmaların redaktəsi və yoxlanılması, linqvistik materialların arxivləşdirilməsi və biblioqrafik tədqiqatların aparılması. Hər bir növ dil və ədəbiyyatın qorunmasında, linqvistik təhlilin asanlaşdırılmasında və elmi ünsiyyətin dəstəklənməsində mühüm rol oynayır. Filologiyada effektiv kargüzarlıq təcrübəsi tədqiqatçılar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və linqvistik tədqiqatın bütövlüyünü təmin etmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: kargüzarlıq, sənədləşdirmə, işgüzar yazışmalar, kontekst.

THE ORGANIZATION OF CLERICAL WORK AND ITS TYPES

Rustamova Gunel, Gulamova Elvina

Abstract

The article deals with the organization of clerical work and its types by using innovative methods. Proper documentation enables the perfect, full, and clean management of the clerical development process in terms of reaching clearly comprehensible targeted results. In accordance with the requirements of the period, clerical work, including business correspondence, should be a process of a dynamic nature. Clerical work in the field of philology involves the systematic organization and management of linguistic data, literary texts, and historical documents. This work can be categorized into several types: transcription of texts, editing and proofreading manuscripts, archiving linguistic materials, and conducting bibliographic research. Each type plays a critical role in preserving language and literature, facilitating linguistic analysis, and supporting scholarly communication. Effective clerical practices in philology are essential for fostering collaboration among researchers and ensuring the integrity of linguistic research.

Key words: clerical work, documentation, business correspondence, context.

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЛОПРОИЗВОДСТВА И ЕГО ВИДЫ

Рустамова Гюнель, Гуламова Эльвина

Резюме

В данной статье рассматривается организация делопроизводства и его виды с использованием инновационных методов. Надлежащая документация обеспечивает идеальное, полное и чистое управление процессом развития делопроизводства с точки зрения достижения желаемых целей. В соответствии с требованиями эпохи делопроизводство, включая деловую переписку, должно представлять собой процесс динамичного характера. Делопроизводство в области филологии предполагает систематическую организацию и управление лингвистическими данными, литературными текстами и историческими документами. Эту работу можно разделить на несколько видов: транскрипция текстов, редактирование и коррекция рукописей, архивирование лингвистических материалов и проведение библиографических исследований. Каждый тип играет важную роль в сохранении языка и литературы, содействии лингвистическому анализу и поддержке научной коммуникации. Эффективная делопроизводственная практика в филологии необходима для укрепления сотрудничества между исследователями и обеспечения целостности лингвистических исследований.

Ключевые слова: делопроизводство, документация, деловая переписка, контекст.

Bu gün dünyanın qabaqcıl ölkələrində aydın şəkildə dərk edirlər ki, XIX-XX əsrlərdə formalaşmış sənaye mədəniyyəti artıq çoxdan öz yerini qloballaşma mədəniyyətinə vermişdir. Bu yenilik hər sahədə, o cümlədən kargüzarlıq sahəsində də ötən iki əsrə məxsus kargüzarlığın təşkili yolları və sənədlərin saxlanma metodlarını radikal sürətdə dəyişmiş və onları yeni əsrin tələblərinə uyğunlaşdırmaq zərurətini meydana çıxarmışdır.

Ölkəmizdə baş verən və müxtəlif sahələri əhatə edən dinamik xarakterli dəyişikliklər kargüzarlıq sistemində də əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Azərbaycanda kargüzarlığın məzmunu, quruluşu, üsulları, metodları və eləcə də sənədləşdirmə sistemi ciddi keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalır. Respublikamızın qloballaşan dünyaya inteqrasiya etdiyi bir vaxtda dünyada qlobal ünsiyyət dili kimi qəbul edilmiş ingilis dili Azərbaycan Respublikasının çoxsahəli siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində, o cümlədən, işgüzar yazışmalarda da xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Müasir Azərbaycanda kargüzarlığın, xüsusilə də işgüzar yazışmaların düzgün həyata keçirilməsinə böyük ehtiyac duyulur.

Müasir kargüzarlıq qaydalarına yiyələnmədən müxtəlif sahələrdə çalışan insanların professional cəhətdən inkişaf etmələri qeyri-mümkündür.

Bu gün işgüzar yazışmaların dilini öyrənən gənclərin böyük əksəriyyəti dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək bacarığına yiyələnməyi qarşılarına bir məqsəd kimi qoyurlar. Beynəlxalq biznes sahəsində, transmilli neft şirkətləri, banklarda işləyən kadrların sayı günü-gündən artmaqdadır.

Bu cür şəraitdə dünyanın aparıcı dillərinə, eyni zamanda beynəlxalq işgüzar yazışmaların dili olan ingilis dilinə mükəmməl şəkildə yiyələnmək olduqca aktual və vacib bir məsələ kimi meydana çıxır.

Belə ki, sözü gedən məsələdə e- kargüzarlıq vacib amilə çevrilir. Bu tələbat təkcə səmərəli planlaşdırma, birgə əməkdaşlıq və kommunikasiya qura bilən bacarıqlı işçilərə olan ehtiyacla bağlı olmaqla öz məsuliyyətini dərk etmək və yeni qlobal vətəndaş rolunu mənimsəmək zərurətindən doğur. Nəticələr və ya məqsədlərə xüsusi dar çərçivəli yolla nail olmağı nəzərdə tutan ənənəvi tərtibatdan fərqli olaraq, bu gün innovasiyalara əsaslanan kargüzarlıq işlərinin təşkilinə ehtiyac vardır.

Burada kargüzarlıq dörd komponenti özündə birləşdirməlidir: məqsədyönlülük, planlaşdırma, yerinə yetirmə və düzgün tərtibat.

Düzgün sənədləşdirmə aydın dərk edilən və məqsədyönlü nəticələr əldə etmək baxımından kargüzarlığın inkişaf etdirilməsi prosesini mükəmməl, tam və səliqəli şəkildə təşkil etməyə imkan verir. Bu zaman "info"nun ötürülməsi (information-transmission) modelindən konstruktiv, fəal işə keçid etmək mümkündür [5, s.56].

Bundan başqa, e-kargüzarlıq sənədləşdirmə prosesini bu məqsədlə ayrılan vaxtdan daha səmərəli və vaxt itkisinə yol vermədən həyata keçirmək baxımından da əhəmiyyətlidir. Qeyd edək ki, sənəd sözü ərəb mənşəli olub, sübut, dəlil mənasını verir. Başqa sözlə, hər hansı faktın təsdiqini əks etdirən rəsmi kağızdır.

Sənədlərin idarəetmə orqanlarındakı faydaları bunlardır:

1. Sənədlər dövlət əhəmiyyətinə malikdir;

Bu zaman burada ictimai münasibətlər, dövlət idarəçilik sistemindəki qarşılıqlı əlaqələr və əməkdaşlıqlar, münasibətlər əks olunur. Dövlət institutlarının işinin məğzi ön plana çəkilir və göstərilir.

Belə desək, sənədlərlə qarşıya qoyulmuş məqsədlər həyata keçirilir.

2. Sənədlər hüquqi əhəmiyyət daşıyır.

Belə ki, burada vətəndaşların hüquq və azadlıqları rəsmi şəkildə qeyd olunaraq nizama salınır.

3. Sənəd iqtisadi əhəmiyyət daşıyır.

4. Sənəd dövlətin həyata keçirdiyi fəaliyyəti və nail olduqlarını özündə ehtiva edir.

5. Sənəd tarixi baxımdan əhəmiyyətlidir.

Çünki özündə tarixi gerçəklikləri yaşadır və nəsildən -nəslə ötürür.

Bu mənada işgüzar yazışmalar da formal və passiv deyil, progressiv və dinamik şəkildə təqdim edilməklə müstəqil ideya və mütərəqqi fikirlərin formalaşmasına mühüm tövhə verə bilər.

Sənədləşdirməni təşkil edən və həmin prosesin ayrılmaz komponentləri olan işgüzar yazışmalar bu prosesin baş verdiyi şəraitdir. Onların bir-birilə sıx əlaqədə olduqları xüsusilə qeyd edilməlidir.

Bu sahədə tədqiqatçı E. Musayevin kitabında sənədlərin təsnifatı, hazırlanması, dövriyyəsinin təşkili, sənədlərin saxlanması qaydaları, beynəlxalq, maliyyə, kommersiya, kadr sahəsi üzrə sənədləşdirmələr, məxfi kargüzarlıq, e- kargüzarlıq haqqında məlumat verilir və qeyd edilir ki, arxiv işinin təşkilində vahid prinsiplər müəyyənləşməlidir [1, s.57].

Kargüzarlıq işinin təşkilində rəhbərin şəxsiyyəti və onun rolu haqqında danışarkən, onun kifayət qədər tələbkar, bu sahədə ən fəal rol oynayan bir insan olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Yerinə yetirilən funksiyalardan bəhs edərkən, onun sənədləşdirmə qaydalarını izah edən, işçilərə tapşırıq verən, onların yerinə yetirilməsinə dair göstərişlər verən, müəssisə və şirkətdə baş verən proseslərə nəzarət edən biri olduğu qeyd edilməlidir.

Qeyd edək ki, işçilərin passivliyi mövcud kargüzarlıq sisteminin əsas nöqsanlarından hesab edilir.

Aparılan tədqiqatlar və təcrübə onu göstərir ki, işgüzar yazışmalar prosesində fəal şəkildə iştirak edən şəxslər nəticə etibarilə daha yüksək nailiyyətlər əldə edirlər. Kadrların fəallığı kargüzarlıq prosesinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdən biridir. Kargüzarlığın təşkilindən danışarkən, burada aşağıdakı əsas mərhələlər göstərilməlidir:

1. hazırlıq mərhələsi
2. fəaliyyətin yerinə yetirilməsi
3. icra edilmiş hərəkətlərin tənqidi təhlili
4. müsbət və mənfi cəhətlərin aydınlaşdırılması
5. çatışmazlıqların aradan qaldırılması və iş prosesinin səmərələşdirilməsi istiqamətində atılacaq addımların müəyyənləşdirilməsi.

Müasir kargüzarlığın əsas göstəricilərindən biri informasiyanın ötürülməsi deyil, onları tətbiq etmək, yəni sənədlərə aid biliklərin mənimsənməsi, bu sahədə vərdiş və bacarıqlara yiyələnmə yollarını aşılamaqdır.

Kargüzarlığın təşkili kontekstində rəhbər-işçi münasibətlərindən danışarkən onların partnyorluq, konstruktiv əməkdaşlıq əsasında qurulmasının vacibliyini xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Kargüzarlığın, o cümlədən iş prosesinin əhali, rəhbər, işçi arasında qarşılıqlı hörmət, əməkdaşlıq və iştirakçı olan tərəflərin sənədləşdirmə prosesinə məsuliyyətlə yanaşmaları və həmin prosesin nəticələrinə görə özlərinin şəxsi məsuliyyətlərini dərk etmələri kargüzarlıq işlərinin öyrənilməsi prosesinin səmərəliliyini təmin edən əsas şərtlərdəndir.

Kargüzarlıq işlərinin həyata keçirilməsində mövcud Təlimat vardır. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 27 sentyabr tarixli 935 sayılı

Fərmanı bu işə həsr edilmişdir. Bu Təlimat “Dövlət hakimiyyət orqanlarında, idarə, təşkilat və müəssisələrində kargüzarlığın aparılmasına dair” adlanır.

Təlimatda kargüzarlığın vəzifələri aşağıdakı kimi xarakterizə edilir:

1. Qəbul olunmuş sənədləri qeydiyyatdan keçirmək, istiqamətlərinə görə paylaşdırmaq, icraçılara çatdırmaq
2. Sənədləri yola salmaq
3. İcrası həyata keçirilmiş sənədləri strukturlardan istəmək
4. Arxiv əməliyyatlarını reallaşdırmaq
5. Sənədləri qorumaq və istifadəsinə təminatı gerçəkləşdirmək
6. Peşə hazırlığının formalaşdırılmasını həyata keçirmək
7. Nəzarəti gücləndirmək

Bundan əlavə, Vahid Dövlət Kargüzarlıq Sistemi forma və metodlarının təcrübədə özünü doğrultması da buraya daxildir.

Bu VDKS adətən Beynəlxalq Yazışmalar Sistemi ilə birgə həyata keçirilir.

BYS və VDKS üçün aşağıdakı ümumi qaydalar mövcuddur:

1. Sənədlərlə işləmənin forma və metodlarının keyfiyyət baxımından mükəmməl olması
2. Vahid sənəd formaları və standartlarının olması
3. Kargüzarlıq prosesinin çevikliyi

Bundan əlavə, DSMB deyilən məxvi kargüzarlıq sahəsi də mövcuddur ki, bu daha aydın şəkildə dövlət sirrinin mühafizəsi bölməsidir ki, burada dövlət tərəfindən ayrılmış şəxs bu işləri həyata keçirir.

Qeyd etməliyik ki, sənədlərdən idarəetmə məqsədləri üçün istifadə etsək də onlar:

1. Hər hansı fakt deməkdir
2. Faktın sübutudur
3. Tarxi istinaddır, mənbədir
4. Sənəd qərarların verilməsi və həyata keçirilməsi haqqında mənzərədir
5. İnformasiyanın ötürülmə aktıdır.

Tədqiqatçı E. Musayev yazır ki, sənəd insan fikrindən yaranan məlumatların, hadisələrin, faktların, hər hansı bir xüsusi materiallar üzərində qeyd olunması deyil. Sənəd xüsusi materialda faktlar, hadisələr, obyektiv həqiqət halları və insanın təfəkkür fəaliyyəti haqqında məlumatı müxtəlif üsullarla möhkəmləndirib daşıyan vasitədir [1, s.18].

Kargüzarlığın iki növü müəyyənləşdirilir:

1. Ümumi kargüzarlıq ;
2. Xüsusi kargüzarlıq

Müəssisə və təşkilatların hər sahəsinin sənədlər vasitəsilə informasiya ötürücülüyü kargüzarlığın əhatə dairəsinə daxildir.

Kargüzarlıqda sənədlərlə aparılan işlərə rəhbərlər tərəfindən nəzarət edilir.

Bu iş xüsusi növ idarəetmə fəaliyyəti olmaqla özündə sənədlərlə bağlı bütün məsələləri birləşdirir. Buraya sənədlərin toplanması, artırılması, çapı, arxivə göndərilməsi və s. kimi məsələlər də daxildir. Bunlar inzibati kargüzarlığa aiddir.

Lakin onların tərtibatı, sənədləşdirmənin aparılması qaydası xüsusi kargüzarlığa aid edilir.

Kargüzarlıq işinin təşkili və gedişi aşağıdakı qaydalara cavab verməlidir:

1. İxtisaslaşma prinsipi.

Bu zaman iş bölgüsünün düzgün təşkili aparılır;

2. Paralellik prinsiplərinə riayət edilməsi ;

Bu zaman vaxt sərfinə yol verməmək üçün paralel işlərin həyata keçirilməsi

3. Nizamlama prinsipi.

Burada sənədlərin tələb olunan zamanda yerinə çatdırılması nəzərdə tutulur;

4. Fasiləsizlik prinsipi.

Bu zaman işlərin operativliyinin təminatı üçün müəyyən fasilələrin ləğv edilməsi həyata keçirilir;

5. Ritmlilik prinsipi.

Bu prinsip işlərin lazımı vaxtda yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur.

Dövrün tələblərinə uyğun olaraq kargüzarlıq işləri, o cümlədən işgüzar yazışmalar dinamik xarakterli bir proses olmalıdır. Bu da kargüzarlıq sahəsində çalışan mütəxəssislərin yaradıcı, innovativ ideyaları qəbul etməyə, onları təcrübəyə tətbiq etməyə hazır olan mütəxəssislər olmalarını tələb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev E. Kargüzarlığın təşkili, Bakı- 2012, s.56
2. MacCorquodale, Kenneth.1970. On Chomsky's Review on Skinner's Verbal Behavior. Journal of the Experimental Analysis of Behavior 13: 83-99.
3. Morgan, J and M. Rinvolutri. Once Upon a Time, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, pp. 14-18.
4. Фуко М. Формации стратегии // Археология знания. Пер. с фр. / Общ. рел. Бр. Левченко – К: Ника – Центр, 1996. 208 с. – (серия «ОР ERAAPARTA»: Вып. 1) Доступ: <http://elena.romek.ru/learning/fuko.htm>.
5. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Издательство. «Наука». М: 1982, 309 с.
6. Урсул А.Д. Информация. М: Наука, 1971, 401 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: prof.Məmmədova Z.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.83>

NURANƏ KƏRİMOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
nurane.kerimova.2001@gmail.com

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ NÖVLƏRİ

Xülasə

Məqalə ingilis dilində söz yaradıcılığı prosesinin növlərini və hər birinin spesifik cəhətlərini qeyd edir. Fikrimcə, aparılan qeydlərlə məqalənin imkanları daxilində söz yaradıcılığının nəzəri aspektləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa nail olunmuşdur. Müasir İngilis dilində söz yaradılması dilin dinamik və dəyişkən xarakteri ilə istiqamətləndirilir. Söz yaradıcılığı, dilin mövcud materiallarından istifadə edərək müəyyən struktural və semantik formulalar və qaydalar əsasında sözlərin yaradılması prosesidir. Yeni sözlər yaratmaq üçün bir neçə üsul vardır: törəmə, birləşdirmə, qarışdırma və qısaltma—bunlar dilin uyğunlaşma və yaradıcılıq qabiliyyətini nümayiş etdirir. Bu modellər dilin inkişafını və yeni ifadələrin yaradılmasını təmin edir. Hər modelin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır və dilin dinamikliyini artırır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, derivasiya, suffiks, prefiks, konversiya, mürəkkəbləşmə, qısaltma.

Keywords: word formation, derivation, suffix, prefix, conversion, compounding, shortening.

Ключевые слова: словообразование, деривация, суффикс, приставка, конверсия, словосложение, сокращение.

Dil, müasir cəmiyyətin dinamikası ilə birlikdə inkişaf edir. Dilin zənginləşməsi, onun ifadə imkanlarının genişlənməsi və yeni anlayışların mənimsənilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan, söz yaradıcılığı dilin daha geniş ifadə imkanlarına malik olmasına kömək edir. Söz yaradıcılığı qrammatika və leksikologiya ilə əlaqəli bir dilçilik sahəsi olaraq, qrammatikanın maddi imkanları ilə fəaliyyət göstərir və nəticə etibarı ilə dilin lüğət tərkibinə yeni leksik vahidlər gətirir. [1, s. 169]

İngilis dilində söz yaratma modelləri yeni lüğətin necə yarandığı və təkamülü ilə bağlı ətraflı təsəvvür yaradır. Bu modellər törəmə (derivasiya), mürəkkəbləşmə, qısaltma (clipping), qarışdırma (blending), çevrilmə (konversiya) və qarışdırma daxil olmaqla bir neçə kateqoriyada təsnif edilə bilər. Rus dilçiləri olan Ginsburq və başqaları sözyaratma modelləri kimi morfoloji (düzəltmə sözlər) və sintaktik (mürəkkəb sözlər) üsulları göstərirlər. Burada affiksasiya bir həvəsləndirici əsasa, mürəkkəb sözlər isə birdən çox həvəsləndirici əsasa malikdir. [4, s. 108] Müasir İngilis dilində söz yarıdan üsullar məhsuldar (söz düzəltmə, mürəkkəbləşmə, qısaltma) və qeyri-məhsuldar (səsdəyişmə, vurğudəyişmə, səslərin imitasiyası, qarışdırma) olmaqla iki kateqoriyaya ayrılır. Bu səbəbdən bəzi elmi lüğətlərdə

sözyaratma formaları kimi prefiksasiya, suffiksasiya, konversiya və mürəkkəbləşmə əsas götürülür. [3] Bu proseslərin hər biri ingilis dilinin çevikliyini və dinamizmini nümayiş etdirir, onun mədəni dəyişikliklərə, texnoloji irəliləyişlərə və sosial dəyişikliklərə cavab olaraq uyğunlaşmasına və böyüməsinə imkan verir.

Derivasiya söz kökünə prefix və suffikslərin artırılması, həmçinin heç bir formal vasitə olmadan konversiya etməni nəzərdə tutur. Bu model nəticələrə nüanslı mənalara və müxtəlif qrammatik funksiyalara çatdırmağa imkan verir. İngilis dilində şəkilçilər yerli və alınma olur. Milli şəkilçilər Qədim İngilis dilindən gələn Germanik mənşəli şəkilçilərdir. Alınma şəkilçilər isə əksərən fransız (-ance, -age, -ment), latın (re-, sub-, inter-, dis-), yunan (un-, ex-, anti-) mənşəlidir.

Prefikslər söz kökündən öncə gəlir. Prefikslər, əlavə olunduğu sözün aid olduğu nitq hissəsini dəyişə bilmir (en- və be- istisna olmaqla). Prefikslər həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin – sözünü və bəzi zərflərin yaradılmasında istifadə edilir. Müasir ingilis dilində 51 prefiks mövcuddur ki, bunlar da sinxronik və diaxronik baxımdan təsərif olunur. Prefikslər diaxronik baxımdan milli və alınma ola bilər. Sinxronik baxımdan isə 6 prinsipə əsasən qruplaşdırılır:

1. Yaradığı nitq hissələrinə görə: prefikslərin əksəriyyəti isim (42 model), sifət (41 model) və feil (22 model) düzəldir. Lakin söz yaradıcılığı ilə bağlı statistikalar göstərir ki, prefiksəl söz yaradıcılığının əsas hissəsini feil (42%) və sifət (33.5%) düzəldilməsi təşkil edir. [5, s.42]

2. Kökün leksiko-qrammatik xüsusiyyətinə görə: deverbəl, denominal və s.

3. Semantik xüsusiyyətinə görə: monosemantik, polisemantik;

4. Üslubi referensiyasına görə: neytral üslubi referensiyaya malik şəkilçilər (under-, re-, un-), xüsusi üslubi çalara malik şəkilçilər (uni-, pseudo-, bi-, ultra-, super-)

5. Şəkilçinin məhsuldarlıq səviyyəsinə görə: yüksək məhsuldar, məhsuldar, qeyri-məhsuldar;

6. Şəkilçinin ilkin mənasına görə. [4]

Prefikslər ifadə etdiyi denotativ mənaya görə də bir çox qrupa ayrılır:

1) İnkərlıq bildirən prefikslər: un-, non-, dis-, a-, in-, və s. ;

2) Əkslik və çatışmazlıq anlamı verən prefikslər: un- (untie), dis- (disconnect), de- (decentralize), və s.;

3) Təkrarlıq bildirən prefiks – re- (refresh, re-enter);

4) Zaman və ardıcılıq bildirən prefikslər: pre- (pre-production), post- (postcolonial), fore- (foresee), ex- (ex-wife), və s.;

5) Yerləşmə bildirən (lokativ) prefikslər: sub- (subway), inter- (international), trans- (trans-atlantic), və s.;

6) Aşağılayıcı anlam daşıyan prefikslər: mis- (mistress), mal- (malfunctioning), pseudo- (pseudo-writer), under-(underestimate), və s. [4]

Suffikslər sözün kökü və ya başlanğıc formasına əlavə olunur. Suffikslərin əsas məqsədi sözün hansı nitq hissəsinə aid olduğunu göstərməkdir (məsələn, isim və ya

sifət). Bəzi suffikslərdə var ki, sadəcə əlavə olunduğu sözü bir semantic qrupdan digərinə keçirir. Məsələn, “friendship” sözündə şəkilçi ismi konkret haldan mücərrədə keçirib, lakin nitq hissəsi dəyişməyib. İngilis dilində iki və daha çox suffiks birləşərək mürəkkəb şəkilçi və ya suffikslər zənciri yarada bilər: -ically (ic+al+ly), -ably (able+ ly), -ation (ate+ion), və s. Suffikslər də prefiksdə olduğu kimi yaranan nitq hissəsinə, kökün hansı nitq hissəsi olmasına, üslubi xüsusiyyətlərinə və məhsuldarlıq dərəcəsinə görə bir çox qruplara ayrılır. Suffikslər isim (-er, -ess, -hood, -ness, -tion), sifət (-y, -less, -ic, -ful, -ous), feil (-en, -fy, -ize) və zərf (-ly, -ward) yaradılmasında istifadə olunur. Kökün leksiko-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə denominal, deverbial və de-adyektival suffikslər mövcuddur. Suffikslər söz düzəltmək qabiliyyətinə görə işlək və ölü ola bilər. İşlək suffikslər məhsuldar ya da qeyri-məhsuldar olaraq söz yaradıcılığında iştirak edir. Lakin -le (handle), -ie (birdie), -l (seal), -t (height), -d (dead) kimi ölü suffikslər artıq söz yaradıcılığında istifadə olunmur. Derivasiyanın bir növü isə heç bir şəkilçi əlavə edilmədən yeni sözlərin yaradılmasıdır. Konversiya, eyni zamanda semantik törəmə, sıfır törəmə (sıfır derivasiya) olaraq da bilinən morfoloji bir prosesdir, burada bir söz forma dəyişmədən qrammatik kateqoriyasını dəyişir. və ya sıfır-derivasiya adlanan bu model İngilis dilinin lüğət tərkibini yeni sözlərlə zənginləşdirməkdə yüksək məhsuldar hesab olunur. İngilis dilində dönüş, adlar, feil, sifət və zərf arasında baş verir. Əsasən isim-feil (paper-to paper, to run-a run), sifət-feil (brief-to brief), sifət-isim (clear-the clear) modelləri məşhurdur. Burada sözlərin kökləri və ya başlangıç formaları fonetik baxımdan identik olsa da, müxtəlif nitq hissələrinə aid olurlar. Semantik əlaqələrinin növlərinə görə sadaladığımız modellər də denominal feillər (ismin feilə çevrilməsi) və deverbial isimlər (feilin ismə çevrilməsi) olmaqla 2 əsas qrupa ayrılır. Denominal feillər obyektədən istifadə, obyektin əldə edilməsi və obyektə aid hərəkəti ifadə edir: saw – to saw, fish – to fish, butcher – to butcher, və s. Deverbial isimlər isə hərəkətin icraçısını, yerini, nəticəsini göstərir: to help – a help (kömək edən insan), to drive – drive (cıdır), və s. [4]

Konversiyaya diaxronik aspektdən yanaşdığımız zaman bəzi sözlərin şəkilçi itirmə səbəbindən hazırda konversiya kimi qəbul edildiyini görürük: məsələn qədim ingilis dilində sevgi “lufu”, sevmək feili “lufian” şəklində idi, lakin zamanla feildəki şəkilçi yoxa çıxmış və müasir halını almışdır. [4, s. 137] Eyni vəziyyəti answer – to answer (andswaru- andswarian) cütündə də müşahidə edirik. Konversiya və ya dönüş müxtəlif qrammatik kateqoriyalar arasında problemsiz bir keçid imkanı verir, dilin çevikliyini artırır. Dönüş, gündəlik danışq və ədəbiyyat kontekstlərində aşkar edilir. Məsələn, "to google " və ya "a friend request" ifadələri müasir istifadədə dönüşün dinamik xarakterini nümayiş etdirir. Bu uyğunlaşma, yalnız dilin inkişafını əks etdirməkdə deyil, həm də ünsiyyət üslublarına təsir göstərməkdədir.

Kombinasiya (compounding), iki və ya daha çox müstəqil sözü birləşdirərək yeni bir termin yaradan geniş yayılmış bir kəlmə yaratma modelidir. Mürəkkəb sözlər bütöv, ayrı və defislə yazıla bilər, bu da onların çoxyönlülüyünü göstərir.

Birləşmələrə “snowman”, “toothbrush” tipli klassik nümunələri göstərə bilərik. Bu model mürəkkəb fikirləri qısa şəkildə göstərdiyi üçün mənasının çatdırılmasında səmərəli bir yoldur. Gündəlik həyatımızda yaranan yeni anlayışlar üçün birləşmə linqvistik innovasiyanın məhsuldar vasitəsi olaraq qalır. Bu proses, xüsusilə elm və texnologiya kimi ixtisaslaşmış sahələrdə ingilis lüğətini zənginləşdirməkdə əhəmiyyətli rol oynayır. Məsələn, “cell biology” və “climate change” kimi terminlər, müvafiq fikirləri bir araya gətirərək kompleks anlayışları tək bir, ardıcıl bir termin halında necə təsvir edə biləcəyini nümayiş etdirir. Kombinasiyadan istifadə, yazının axıcılığını artıraraq tədqiqatçıların mürəkkəb nəzəriyyələri və tapıntıları daha rahat ifadə etməsinə kömək edir. Daha da əhəmiyyətli, kombinasiya dinamik təbiəti sayəsində inkişaf edən elmi paradıqları əks etdirən yeni terminlərin yaradılmasına imkan tanıyır. Kombinasiya, spesifik sahələr arasında boşluqları aradan qaldıran ümumi bir lüğət təqdim edərək interdisiplinar ünsiyyəti təşviq edir. “earthquake-resistant” (earthquake+resistant) və “information-sharing” (information+sharing) kimi terminlər, birləşmələrin fərqli tədqiqat sahələri arasında körpü yaratma potensialını nümayiş etdirir. Müxtəlif peşəkarların bir-biri ilə paylaşdıqları dil çərçivəsi sayəsində birləşmələr əməkdaşlığı və bilik mübadiləsini artırır, nəticədə elmi araşdırma və innovasiyanı təmin edir. Digər bir söz yaratma modeli isə kəsmə (clipping) və ya qısaltma (shortening) adlandırılır. Qısaltma dilçilikdə daha uzun bir sözün mənasını qoruyaraq daha qısa forma salınması prosesidir. Bu, gündəlik dildə, xüsusilə qeyri-rəsmi və danışiq nitqində tez-tez rast gəlinən bir hadisədir. Məsələn, “advertisement” sözü “ad”, “telephone” sözü isə “phone” kimi qısaldılır. Bu proses danışanlara daha qısa və effektiv şəkildə ünsiyyət qurmağa imkan verir, lakin mənanın aydınlığı və başa düşülməsi qorunur. Qısaltmanın müxtəlif növləri var və bu, sözün hansı hissəsinin qısaldılmasından asılıdır. Məsələn, son qısaltmada (back clipping – apocope) sözün sonu (məsələn, “gymnasium” sözündən “gym”) çıxarılır, ön qısaltmada (fore-clipping – apheresis) isə başlanğıc hissəsi (məsələn, “telephone” sözündə “tele”) çıxarılır. Həmçinin, orta qısaltma (middle clipping – syncope) da var, burada sözün orta hissəsi çıxarılır və birləşmiş qısaltma iki sözün hissələrinin birləşməsi ilə yaranır (məsələn, “science fiction” üçün “sci-fi” kimi). Bu qısaltma üsulu sözləri tanınan və istifadəsi asan hala gətirir. Qısaltmanın bir növü olan qrafik abreviaturalar yalnız yazıda sözlərin qısaldılmasıdır, məsələn Mon (Monday), Yorks (Yorkshire), Dr. (doctor), sgt. (sergeant) kimi sözlər yazıda qısaldılır, lakin tələffüzdə bütün səslənir. Akronimlər isə həm yazılışda, həm də tələffüzdə qısaldılmış abreviaturalardır – SOS, UNO, BBC, interpol və s. Bu tip abreviaturalar xüsusən də müasir dövrdə telefon yazışmalarında istifadə olunur, məsələn JK, İDK və s.

Qarışdırma (blending) yeni termin yaradarkən iki və daha çox sözün hissələrini birləşdirərək söz əmələ gəlməsinə daha əyləncəli yanaşmanı təmsil edir. Məsələn, “brunch” “breakfast” və “lunch” sözlərini, “smog” isə “smoke” və “fog” sözlərini birləşdirir. Spork (spoon+fork), digicam (digital+camera), ginormous (gigantic+enormous), motel (motor+hotel), goodbye (God be with you) kimi sözlər

qarışdırmanın gündəlik həyatda necə tətbiq olunduğunu, yeni söz yaratmaqda, fikrin ekspressiv ifadəsində bu modelin əhəmiyyətini göstərir. Beləliklə, qarışdırma dilin dəyişən cəmiyyət meyilləri ilə ayaqlaşmaq üçün necə təkamül edə biləcəyini əks etdirir, müasir ideyaları yığcam formada əhatə edir.

Ədəbiyyat:

1. Axundov A. Ümumi Dilçilik. Bakı, Şərq-qərb, 2006. 280s.
2. Booij, G. The Grammar of Words: An Introduction to Linguistic Morphology. Oxford University Press, 2007
3. English Grammar Today: An A–Z of Spoken and Written Grammar. Cambridge University Press, 2016
4. Ginzburg R.S. A Course in Modern English Lexicology. Moscow, 1979. P 272.
5. Hacıyeva A. English Lexicology. Bakı, 2011. s. 238
6. Plag, I. Word-Formation in English. Cambridge University Press, 2003.

N.Karimova

Types of word formation in contemporary English

Summary

Word creation in modern English is driven by the dynamic and changing nature of the language. Word-formation is the process of creating words from the material available in the language after certain structural and semantic formulas and patterns. There are several ways to create new words: derivation, compounding, blending, and clipping—demonstrating the adaptability and creativity of language. All these models ensure the development of language and the creation of new expressions. Each model has its own unique features and enhances the dynamism of the language.

Н. Каримова

Виды словообразования в современном английском языке

Резюме

Словообразование в современном английском языке обусловлено динамичной и изменчивой природой языка. Словообразование — это процесс создания слов из имеющегося в языке материала по определенным структурным и семантическим формулам и моделям. Существует несколько способов создания новых слов: деривация, словосложение, смешивание и вырезание, демонстрирующие адаптивность и креативность языка. Все эти модели обеспечивают развитие языка и создание новых выражений. Каждая модель имеет свои уникальные особенности и усиливает динамичность языка.

Rəyçi: Fil.f.d., dos. İ.F.Şirinova

Azərbaycan dillər Universiteti, İngilis dilinin üslubiyyatı kafedrası

<https://doi.org/10.62837/2024.9.88>

XALİDƏ SƏFƏR QIZI ƏSGƏROVA
Gəncə Dövlət Universiteti Azərbaycan dili kafedrası

“KİTABİ – DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ

Açar sözlər: mürəkkəb cümlə, sintaksis, leksik vahid, cümlə strukturu

Xülasə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında öz struktur-semantik xüsusiyyətləri ilə seçilən mürəkkəb cümlə formaları Azərbaycan ədəbi dili tarixində özünəməxsus yer tutur. Eposda mürəkkəb cümlənin hər iki növünə – həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aid çoxlu nümunələrə rast gəlinir. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin komponentləri arasında özünü göstərən bütün məna əlaqələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” da rast gəlmək mümkündür. Eposda işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə komponentlərin sayca çox olması, tərkib hissələrin müxtəlif bağlayıcı vasitələrlə əlaqələnməsi diqqəti cəlb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı tabesiz mürəkkəb cümlələrdə eyni zamanlı və ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsi, bölüşdürmə, qarşılaşdırma, səbəb-nəticə, qoşulma məna əlaqələri müşahidə edilir. “Kitabi – Dədə Qorqud” un dilində ellipsisə uğrayan tabesiz mürəkkəb cümlə vahidləri işlənir. Komponentlər arasında heç bir bağlayıcı vasitənin olmadığı tabesiz mürəkkəb cümlə tipləri burada üstünlük təşkil edir. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri mənaca bir-biri ilə zəncirvari şəkildə əlaqələnir. Tərəfləri feilin ayrı-ayrı şəkilləri ilə ifadə olunmuş tabesiz mürəkkəb cümlələrdə zamana görə uzlaşma pozulur.

Mürəkkəb cümlə öünəməxsus struktur xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən sintaktik vahiddir. Mürəkkəb cümlə formaları tarixi inkişafı boyu ciddi struktur (və semantik) dəyişikliklərə uğramasa da müasir dilimizlə müqayisədə bəzi fərqlənmələr nümayiş etdirir. Orta əsrlər yazılı abidələrimizdə mürəkkəb cümlə-in hər iki növünə aid kifayət qədər nümunələrə rast gəlmək olur. Belə nümunələr özünəməxsus struktur semantik və üslubi xüsusiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Prof.Ə.Dəmirçizadə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı mürəkkəb cümlələri qrammatik quruluşun inkişafı nöqteyi-nəzərindən daha çox maraqlı və əhəmiyyətli olan bağlayıcı vasitələr əsasında qruplaşdırılıb nəzərdən keçirilməsini münasib sayır(bax: 2, s. 117). Tabesiz mürəkkəb cümlədən bəhs edən tədqiqatçılar tərkib hissələri əlaqələndirən semantik, struktur, fonetik vasitələri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır: “Komponentlərin mənaca əlaqələnməsi, sırası, bağlayıcılar, işarə əvəzlilikləri, və mənsubiyyətşəkilçiləri, ortaq elementlər, zaman uyuşmaları, komponentlərin sıralanmasında paralellik, intonasiya” (bax: 1, s. 277). “Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə

demək olar ki, komponentlərarası bütün mənə əlaqələrinə rast gəlmək mümkündür. Cümlə vahidlərinin, xüsusilə, mürəkkəb cümlələrin diaxronik aspektdə tədqiqi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki digər dil vahidlərindən fərqli olaraq, cümlələr hər hansı informativliyin ifadəsi üçün ən yaxşı vasitə sayılır. Akad. T.Hacıyev yazır: “Dədə Qorqud kitabı başqa dil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də kamil sintaksisi ilə səciyyəvidir. İfadə tərzinin elastikliyi və dürüstlüyü, anlaşılanın tezliyi və incəliyi sintaksisin səciyyəsi ilə şərtlənir. Dastanın dilində sevgi səhnələrindəki zərfliyi, döyüş təsvirlərindəki əzəməti, ailə-məişət, ictimai həyat haqqında mühakimələrindəki müdrikliyi, dialoqlarında hazırcavablıq və lakonikliyi, yerində yumoru... bənisı yetkin sintaksisin bəhrəsidir” (3, s. 161).

“Kitabi-Dədə Qorqud” da işlənən tabesiz mürəkkəb cümlələrdə bəzən komponentlərin say çoxluğu özünü göstərir. Onların sayı üç, dörd, bəzən daha artıq olur. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə nümunəsində bunu görürük: Qarılar dörd dürlidü; birisi soldıran soydır, birisi toldıran toydır, birisi evin tayağıdır, birisi necə söylərsən bayağıdır (4, s. 33). Birinci komponentdən sonra işlənən aydınlaşdırıcı tərkib hissələr sadalama əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanmışdır.

Eyni zamanlı sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən təsvirlərdə daha çox istifadə olunur. At ayağı külük, ozan dili çevik olur. Məgər xanım, Bayındır xanın bir buğası vardı, bir dəxi buğrası vardı. Vardı bu qırq yığdın yigirmisi bir yana, yigirmisi dəxi bir yana oldı (4, s. 36). Birinci cümlədə xəbərin köməkçi feil hissəsi, növbəti cümlələrdə mübtədanı ifadə edən üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci komponenti ellipsisə uğramışdır. “Kitabi – Dədə Qorqud” un dilində davamlı olaraq rast gəlinən bu cür ellipsisli cümlələr eposun dilinə xüsusi gözəllik verir, ritmiklik yaradır, mətni yaddaqalan və ahəngdar edir. İnformasiyanın həcmliyindən asılı olaraq eyni zamanlı sadalama əlaqəsinə malik tabesiz mürəkkəb cümlədə komponentlərin sayı ikidən artıq da ola bilər. Məsələn: Aqan turı sulardan xəbər keçə, arqurı yatan Ala tağdan xəbər vara, “Dirse xanın oğlu böylə bidət işləmiş” deyələr (4, s. 37). Hər üç tərkib hissə tamamlıq, mübtədə və xəbərdən ibarətdir. Tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərində cümlə üzvlərinin təkrarına əsaslanan bu cür sıralanma ahəngdarlığa səbəb olur. Həm də xəbərin feilin arzu şəkli ilə ifadə olunduğu cümlə konstruksiyaları yazılı nitqdən çox şifahi dil üçün xarakter xüsusiyyətlərdəndir. Bu isə, şifahi ədəbi dil abidəsi olan “Kitabi – Dədə Qorqud” eposu üçün tamamilə təbiidir.

Eyni zamanlı sadalama əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri tabesizlik intonasiası ilə əlaqələnir, komponentlər arasında heç bir bağlayıcı vasitə olmur: Av aldılar, quş quşladılar (4, s. 37). Bəzən də hər hansı ikinci dərəcəli üzv ortaq komponent olur, bağlayıcı vasitə vəzifəsini yerinə yetirir: Sən var ikən av avladı, quş quşladı (4, s. 37). Verilmiş halda əvvəl gələn komponentdə iştirak edən zərflilik ikinci tərkib hissəyə də aiddir.

Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr də sadalama əlaqəli mürəkkəb cümlələr kimi sayca çoxluq təşkil edir və işlənmə tezliyinə görə fərqlənir.

Üzəngiyə qalqıb qatı çəkdi, uz atdı: oğlanı iki talusunun arasında urub çıqdı, yıqdı (4, s. 37). Üç tərkib hissəli eyni məna əlaqəsi olan mürəkkəb cümlə nümunələri də müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr kəmiyyətlə çoxluq təşkil edir. Uc toqındı, alca qanı şorladı, qoynı toldı (4, s. 37). Verilmiş mürəkkəb cümlə nümunəsində tərkib hissələr zəncirvari şəkildə mənaca bir-biri ilə əlaqələnmişdir. Belə ki, ikinci tərkib hissə (alca qanı şorladı) əvvəl gələn komponentin (uc toqındı) nəticəsi olduğu halda, üçüncü tərkib hissənin (qoynı toldı) səbəbi kimi özünü göstərir. Səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdə də bir qayda olaraq, formal qrammatik vasitə yox, tabesizlik əlaqəsi özünü göstərir: Üçüncüdə kəndüyə zərb eylədi, qanı toldı. Sıqdı, südlə qan qarışıq gəldi (4, s. 39).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində başdan-başa səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət şeir-mətnlərə rast gəlmək mümkündür: Qarşu yatan qarlı qara tağlar qarıyubdur, otı bitməz; Qanlı-qanlı irmaqlar quruyubdur, suyu gəlməz; şahbaz-şahbaz atlar qarıyubdur, qulun verməz; Qızıl-qızıl dəvələr qarıyubdur, köşək verməz (4, s. 49). Düzdür, son iki misra – cümlələrdə ikinci tərəfin ayrıca mübtədası yoxdur, ancaq cümlə strukturu misraların hamısında təkrar olunur.

Dastanın mətnində elə mürəkkəb cümləyə təsadüf edilir ki, məlum mürəkkəb cümlə quruluşu haqqında ənənəvi təsəvvürlə bir araya sığmır. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlə komponentlərinin xəbərləri mütləq şəkildə ya ismi xəbər, ya da feili xəbərlə ifadə olunur. Məsələn: Utananın bir üzü qaradır, utanmayanın iki üzü. Belə cümlələr adətən eyni zamanlı sadalama əlaqəsinə malik olur. Ancaq eposda tərəflərdən birinin ismi xəbərli, digərinin feili xəbərli olduğu tabesiz mürəkkəb cümlə işlənir: Qurd yüzi mübarəkdir, qurdlan xəbərleşəyim (4, s. 45). Qazan xatunudur, çəkün, döşəgimizə gətirəlim (4, s. 45). Qanğısıdır, bilmədilər (4, s. 46). Belə nümunələrin varlığı bu cür quruluşun “Kitabi-Dədə Qorqud”un sintaksisi üçün səciyyəvi olduğunu əks etdirir. Belə cümlələrdə məlum simmetriklilik pozulduğuna görə məna əlaqələri, yaxud zaman uzlaşmasının mövcudluğu haqqında konkret fikir söyləmək, mülahizə yürütmək çətinlik yaradır.

Ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsinə malik mürəkkəb cümlələrdən də təsvirlərdə istifadə olunur. Belə cümlələr ikikomponentli və üçkomponentli olur. Ağ bədəvisin çəkirdi, Bayındır xanın yağısın basan Şir Şəmşəddin bindi (4, s. 42). Bu cümlələrdə tərəfləri tabesizlik intonasiyası əlaqələndirir. Ağam Qazan, sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanın almağa gedərəm (4, s. 46).

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində eyni bir tabesiz mürəkkəb cümlə tipi ardıcıl olaraq bir neçə dəfə təkrarlanır. Belə təkrarlanma təsadüf xarakter daşımır, bəzən üslubi məqsəd izləyə bilir. Məsələn: Şahbaz-şahbaz atlar yügürdi, nalı düşdi... Qara polat üz qılıclar çalındı, yılmağı düşdi. Üç yeləkli qayen oqlar atıldı, dəmrəni düşdi (4, s. 50). Burada səbəb-nəticə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşu hər üç cümlədə təkrar olunur və təsvirin dəqiq, aydın ifadə olunması məqsədini daşıyır. Burada qoşulma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə nümunəsi də müşahidə olunur.

Qalanını yora bilmən, Allah yorsun (4, s. 44). Cümlənin məzmun tutumundan görüldüyü kimi, ikinci tərəf əvvəl gələn tərkib hissə ilə əlaqədar əlavə informasiya bildirir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində elə cümlə nümunələri var ki, tərəflər müxtəlif zamanlarda olduğundan (yaxud eyni bir zamanda işlənmədiyindən) zamana görə uyuşma pozulur. Belə hal tərəflərin feilin ayrı-ayrı şəkilləri ilə ifadə olunduğu sintaktik vahidlərdə öünü göstərir. Məsələn: Bu gün bən geydim, yarın naibim geysün (4, s. 57). Burada birinci komponentin xəbəri şühudi keçmiş zamanla ifadə olunsa da ikinci tərkib hissənin əmr şəkli ilə ifadə olunmuş xəbəri heç bir zaman şəkilçisi ilə işlənmir. Bununla belə, gələcək zaman anlayışını bildirdiyindən formal olmasa da məzmunca zaman uzlaşması olduğunu ehtimal edə bilərik. At işlər, ər öginür nümunəsində (4, s. 57) də tərəflər müxtəlif zaman əlamətləri ilə işlənir. Birinci tərkib hissə qeyri-qəti gələcək zamanı, ikinci komponent isə indiki zamanı bildirir. Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, -ür (-ır, -ir, -ur) indiki zaman şəkilçisi tarixən dilimizdə qeyri-gələcək zaman anlayışını da ifadə etmiş yalnız XVIII əsrdən sonra zaman anlayışları diferensiallaşmış, müasir Azərbaycan dilindəki formada sabitləşmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində tərəfləri arasında birdən çox mənə əlaqələrinin üç və daha artıq komponentli tabesiz mürəkkəb cümlə formaları mövcuddur. Ol gün bir qiyamət savaş aldı, meydan dolu baş oldu, başlar kəsildi top kibi (4, s. 50). Tabesiz mürəkkəb cümlə quruluşunda birinci və ikinci tərkib hissələr arasında səbəb-nəticə əlaqəsi öünü göstərir, ikinci və üçüncü komponentlər isə bir-biri ilə qoşulma mənə əlaqəsi ilə bağlanır.

Ardıcıl zamanlı sadalama əlaqəsinə malik tabesiz mürəkkəb cümlə nümunələri müşahidə olunur. Tan ötdi, gün toğdı. Ah etdilər əqləri başlarından getdi. Gərdək paralanmış, naib şəhid olmuş (4, s. 57). Nümunələrin hamısında tərkib hissələrin xəbərləri feilin keçmiş zaman formalarındadır.

Maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında tərəflər formal vasitənin iştirakı olmadan tabesizlik informasiyası ilə daha çox əlaqələnir. Bununla belə tabesizlik bağlayıcılarının bəzisi sadalanan cümlə üzvləri arasında müşahidə olunur. Məsələn: Beyrəgə və anasına və qız qardaşlarına muştçı gəldi (4, s. 56).

Tərkib hissələri ismi xəbərlə və feili xəbərlə tabesiz mürəkkəb cümlə formaları dialoq nitqində müşahidə olunur. “Mərə, Beyrəgin yayı vardır, gətürin!” (4, s. 63). Gələn kafər mənimdir, mən varayım (4, s. 70). Qarnım acdur, toyursan. Azğun dinli kafərdir, başın kəsəyin (4, s. 64). Bu bir daha göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları üçün spesifik cümlə formalarının izləndiyi xüsusi məqamlar vardır.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr eposun dilində çoxluq təşkil edir. Tərəflər arasında hər hansı formal qrammatik vasitə iştirak etmir. Dərsə xan yayan, bunlar atlı yürüdü (4, s. 40). Adını bən dedim, yaşımı Allah versün (4, s. 54). Nümunələrdə komponentlərarası tabesizlik bağlayıcılarından birini təsəvvür etmək olur (amma, ancaq və s.). Qarşılaşdırma əlaqəli mürəkkəb cümlələrdə ikinci

komponentin feili xəbərində -ma inkarlıq bağlayıcısı iştirak edir və qarşılaşdırma mənası yaradır. Bir sıqdı, südi gəlmədi. İki sıqdı, südi gəlmədi (4, s. 39). Qara tonuz ətindən yəxni yedirdin, doyamadım (4, s. 60). İkinci komponentin xəbərini əmələ gətirən yoq sözü belə bir funksiyada çıxış edir. Qarşu yatan qara tağım yıqılıbdır, ozan sənin xəbərən yoq (4, s. 62). Uruz tutsaq oldu, Qazanın xəbəri yoq (4, s. 71). Müqayisə üçün qeyd edək ki, müasir türk dillərinin bəzində feilin inkarı yox (yok) sözünün iştirakı ilə düzəlidir.

Belə cümlələrin komponentləri arasında leksik vahidlər məzmunca qarşılaşdırma yaradır. Məsələn: İki vardın, bir gəlürsən, yavrum qanı? (4, s. 72). Üç komponentli tabesiz mürəkkəb cümlə vahidinin ilk iki tərkib hissələrində işlənən miqdar sayları (iki, bir) bu funksiyayı yerinə yetirir. Əgər tabesiz mürəkkəb cümlə vahidinin hər iki komponentində inkarlıq şəkilçisi iştirak edərsə, tərkib hissələr arasında qarşılaşdırma deyil, digər məna əlaqəsi növünün olduğu müşahidə edilir: Dəli Domrulun görər gözü görməz oldu, tutar əlləri tutmaz oldu (4, s. 79). Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərində nə-nə bağlayıcısı iştirak edir.: Ərayili nə çavuş gördi, nə qapuçu (4, s. 79). Nə buğa yenər, nə Qanturalı yenər (4, s. 88). İkinci komponentin feili xəbəri ellipsisə uğramışdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da elə cümlə nümunələri var ki, birinci tərkib hissənin xəbəri düşür, ellipsisə məruz qalır. Məsələn: Ağzım içi buz kibi oldu (4, s. 80).

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrinin əlaqələnməsində, qarşılaşdırma məzmununun yaradılmasında antonim sözlərdən istifadə olunur. Gen qapıyı qodı, tar bacadan qaçdı (4, s. 80; gen-tar). Mürəkkəb cümlənin ayrı-ayrı komponentlərində işlənmiş rəng bildirən sifətlər qarşılaşdırma mənası yaradır. Cəmi yanında olan qızlar al geymişlərdi, kəndü sarı geymiş idi (4, s. 87; al-sarı). Eyni məna əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə növündə iştirak edən zərflər, I və II şəxs əvəzlilikləri tərəflər arasında qarşılaşdırma yaradan vasitə kimi özünü göstərir. Mən aşağı qulpa yapışuram, sən yuqarı qulpa yapışarsan (4, s. 92; mən-sən, aşağı-yuqarı).

Kəmiyyətə çoxluq təşkil edən bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr yazılı abidədə tez-tez rast gəlinir. Belə cümlələrdə daha çox iş, hərəkətin icrası iki şəxs arasında bölüşdürülür. Oğul, qız görmək səndən, mal-zirq vermək bəndən (4, s. 85). Oyarmaq bəndən, savaşıban hünər göstərmək səndən (4, s. 91). Bölüşdürmə əlaqəli cümlələrin tərkib hissələri əksər halda bağlayıcı vasitə olmadan yalnız tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanır. Məsələn: Ağam Qazan sən evin almağa gedərsən, mən dəxi qarındaşım qanını almağa gedərəm (4, s. 46). Qapıyı aç, çıxayın (4, s. 57). Sən aradan çıqğıl, mən allah –taala bilə xəbərləşim (4, s. 81). On beş bin kafər, kimi qırıldı, kimi tutuldu (4, s. 74). Bu cür tabesiz mürəkkəb cümlələrdə iş, hərəkətin icraçıları müxtəlif subyektlər olur. I və II şəxslər hərəkət, iş icraçıları kimi özünü göstərir: Üç gündür yoldan gəlirəm, toyurun məni (4, s. 63). Sən qızıl qaftan geyərsən, biz ağ qaftan geyəriz (4, s. 57). Gəl gedəlim, simüzün al, arıqın qo (4, s. 57). II və III şəxslər iş, hərəkətin subyekt rolunda çıxış edir: Adaqlusına aparın,

görsün (4, s. 58). Hərəkət yalnız III şəxslər arasında baş verir. Kim atın binər, kim cövşən geyər (4, s. 74). Beyrək götürər qızı yerə urmaq istər, qız götürər Beyrəgi yerə urmaq istər (4, s. 55). Nümunələrdən göründüyü kimi iş, hərəkətin müxtəlif şəxslər arasında bölüşdürülməsi burada önəməxsus cümlə strukturunun meydana çıxmasına səbəb olur və ritm, ahəng yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb, 2007
2. Dəmirçizadə Ə. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı, Elm, 1999
3. Hacıyev T. Dədə Qorqud: dilimiz, düşüncəmiz. Bakı: Elm, 1999
4. Kitabi-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1986

Xalida Asgarova

A SUBORDINATE COMPLEX SENTENCE IN "KITABI - DEDA GORGUD" EPICS

Summary

Keywords: complex sentence, syntax, lexical unit, sentence structure

Complex sentence forms distinguished by their structural-semantic features in "Kitabi-Dada Gorgud" epics occupy a special place in the history of Azerbaijani literary language. In the epic, there are many examples of both types of complex sentences. It is possible to find all the semantic relations between the components of subordinate complex sentences in "Kitabi-Dada Gorgud". In Epos, there are many components in subordinate complex sentences, and the components are connected by various connecting means.

Subordinate complex sentences in "Kitabi-Dada Gorgud" have enumeration, distribution, comparison, cause-and-effect, connection meaning relationships. "Kitabi - Dede Gorgud" uses subordinate complex sentence units that undergo ellipsis. There are many types of subordinate complex sentences where there is no connecting device between the components. The components of multi-component complex sentences are meaningfully connected to each other in a chain. In subordinate complex sentences, whose predicate is expressed by different forms of the verb, agreement is broken by time.

СЛОЖНОЕ ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА ЯЗЫКЕ ЭПОСА «КИТАБИ-ДЕДА ГОРГУД» (резюме)

Ключевые слова: сложное предложение, синтаксис, лексическая единица, структура предложения.

Сложные формы предложений, отличающиеся своими структурно-семантическими особенностями в эпосе «Китаби-Дада Горгуд», занимают особое место в истории литературного языка Азербайджана. В эпосе много примеров обоих типов сложных предложений – как придаточных, так и сочинительных сложных предложений. В «Китаби-Даде Горгуд» можно найти все смысловые отношения между компонентами придаточных сложных предложений. В придаточных сложных предложениях, употребляемых в эпосе, обращают на себя внимание количество компонентов и связь компонентов различными связующими средствами.

В подчинительных сложных предложениях «Китаби-Даде Горгуд» наблюдаются одновременные и последовательные отношения перечисления, отношения распределения, сравнения, причинно-следственные, связи, смысловые отношения. В языке «Китаби-Даде Горгуд» используются сложные предложения с эллипсисом. Здесь преобладают подчинительные сложные типы предложений без связующих средств между компонентами. Составные части многокомпонентных сложных предложений связаны друг с другом непоследовательно. В придаточных сложных предложениях, части которых выражены отдельными формами глагола, нарушается согласованность по времени.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d., Y.V.Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.95>

AYTƏN İSLAMLI
Milli Aviasiya Akademiyası
Bakı şəhəri, Mərdəkan prospekti 30
ayten071282@gmail.com

FİTONİMLƏRİN LİNGVİSTİK ASPEKTƏN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN YARANMA YOLLAR

GİRİŞ

Hər hansı bir dilin leksik tərkibində yer alan sözlərin fərqli və rəngarəng mənələrdə işlənməsi həmin dil daşıyıcılarının məişəti, inkişaf tarixi, elmi və mədəni yaradıcılığı ilə sıx bağlıdır. Bildiyimiz kimi, bizi əhatə edən real aləmdə əşya, hadisə, məfhum çox, onları ifadə edən sözlər isə azdır. Bu səbəbdən də bəzən bir söz, bir neçə məfhum, hadisə, anlayış ifadə etməli olur. Buradan da oxşarlıq, bənzətmə və s. əsasında dildə məcazlar siteminin meydana gəlməsinə ehtiyac yaranır.

Leksik sistemin müəyyən aspektdən tədqiq edilməsində, dərinlən təhlil olunub öyrənilməsində fitonimlərin spesifik rolu vardır. Buna görə də fitonimik leksika anlayışı və onun müxtəlif xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılması üçün fitonimlərlə bağlı bir sıra terminlərin izahı əhəmiyyətlidir.

Dilçilikdə lüğət tərkibinin bitki adları ehtiva edən leksik qatına fitonimlər, fitosemizmlər, fitonimik vahidlər, floristik vahidlər və s. kimi terminlərlə göstərilir. Dilin bu leksik qatı onomastikanın adlar qrupuna da daxil edilir. [2, s.32]

Bunu onunla izah etmək olar ki, fitonimik dil vahidlərinin bir qismi bitki növlərinin adını göstərməklə ad funksiyası da daşıyır və beləliklə də onomastik vahidlərlə eyniləşdirilir. Əslində, Onomastik vahidlər müxtəlif xüsusi adları bildirir, floristik vahidlər isə ümumi adlar funksiyasından çıxış edir. Bununla belə, əksər bitkilərin xüsusi adları mövcuddur və fitonimlər də dildə ayrıca bir sahəyə xas olan adları ifadə etdiyi üçün onlar onomastik adlara yaxınlaşmış olur [2, s. 16].

Dilin lüğət tərkibinin münim və özünəməxsus bir hissəsini təşkil edən fitonimlər ətraf mühətdə mövcud olan bütün bitki adlarına məxsus anlayışları özündə birləşdirir. Ümumi dilçilikdə belə söz qrupları əksər hallarda fitonimik terminlər qrupuna aid edilir. Bu cür söz qruplarının fitonimik termin kimi adlandırılması heç də təsadüfi olmayıb, ümumi dil hadisələrindən biri kimi qanunauyğun hesab olunmalıdır. Çünki onlar floristik anlayış ifadə etməklə özünəməxsus funksiya daşıyır və terminlərə uyğun gəlir.

Floristik leksik vahidləri ifadə etdiyi adların xarakterinə əsasən ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayıra bilərik. Məsələn, Azərbaycan və ingilis dillərində ən çox istifadə olunan "ağac-tree" sözünü bu fəsiləyə aid olan əksər ağacların ümumi adını göstərdiyi kimi, onun müxtəlif növlərinin də adının bildirilməsində iştirak edir.

Bundan başqa Azərbaycan dilində ümumi növ adı kimi gül, ot, kol, tərəvəz, göyərtili, meyvə və s. bitki adları ilə yanaşı həmin növə aid olan bənövşə, quşəppəyi, qarağat, pomidor, şüyüd, alma və s. adlar da istifadə olunur ki, bunlar da ayrı-ayrı konkret bitkiləri adlandırmaq funksiyası daşıyır. Bu səbəbdən də hər hansı bir sahəyə aid olan söz qruplarının termin olaraq adlandırılması qanunauyğun və elmi nəticə kimi qəbul edilməlidir. Fitonimlər eyni zamanda müxtəlif elm sahələrində xüsusi funksiya daşıyaraq, bu və ya digər bir anlayışın adlandırılmasına xidmət göstərir və buna görə də dilçilikdə floristik sözlərin həm də "fitonimik terminoloji leksika" adlandırılması o qədər də təəccüblü görünür.

Müxtəlif ixtisas və peşə sahələrində spesifik adlandırılaraq işlədilən bitki adları dildə termin və ya ixtisas sözlər kimi qəbul olunur. Dilin leksik sistemində ayrıca yeri olan bütün onomastik terminlərdə kimi fitonimik adların da özünəməxsus cəhətləri vardır. Həmin xüsusiyyətlər bunlardır:

- 1) başqa söz yaratması
- 2) məcaziliyin olmaması
- 3) emosionallıqdan məhrum olması
- 4) bir çox hallarda sinoniminin olmaması
- 5) çoxmənalılığa malik olması [8].

Bu və ya digər dillərdə aşkar olunmuş bir bitki növü mövcud olmadığı digər dillərə məhz latın dili vasitəsilə keçir. Bu cür fitonimlər istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilində xeyli aktiv istifadədir. Məs., oleandr (oleander), kakao (cacao), qardeniya (gardenia), kamelia (camellia), berqamot (bergamot), jenşen (ginseng), bambuk (bamboo) və s.

Sadələndirən nümunələrdən də aydın olduğu kimi, əsasən latın dili vasitəsilə ötürülən bu cür bitki adları müqayisə edilən hər iki dillərdə eynidir. Lakin bu cür floristik adlar əsas etibarilə ümumişlək olmayan fitonimlərə aid edilir. Bu da onunla izah olunur ki, bu qəbildən olan bitki adları dil daşıyıcılarının özləri tərəfindən dilin daxili imkanları hesabına yaradılır.

Əksər hallarda botanika terminləri kimi də qəbul edilən floristik adlar xalq danışığı dilində də anlaşılıq semantikaya və geniş işlənmə dairəsinə malik olmaqla ümumişlək leksik vahid kimi də çıxış edir.

Dilin floristik leksik qatına aid olan dil vahidlərinin meydana gəlməsi tarixi dilin yaranma tarixi qədər qədimdir. Bu vahidlər nitq prosesindəki fəallığı və işləkliyinə görə də seçilir [5, s.150]. Belə ki, cəmiyyətin yarandığı erkən dövrlərdən insanlar öz fiziki və maddi tələblərinin ödənilməsi məqsədilə ətraf aləmdə və təbiətdə mövcud olan müxtəlif bitki növlərindən istifadə etmiş, o cümlədən bitkilərə hər hansı bir xüsusiyyətlərinə əsasən adlar vermişlər. Sonralar bitkilərin bəzilərinin mədəni növləri əldə olunmuş və insanlar özlərinin yaşayış və təsərrüfatlarını qurmuşlar: bağçılıq, bostançılıq, tərəvəzçilik və s. Aydındır ki, ilk dövrlərdə bu adlar ümumi səciyyə daşımış, bütöv bir bitki fasiləsinin adını ifadə etmişdir. İnsanlar tədricən ətraf aləmə daha yaxından bələd olduqca ayrı-ayrı bitki növlərini fərqləndirə bilmiş və

onlara uyğun adlar seçilmişdir. Deməli, bitki adlarının bir çoxu ilk əvvəl ümumxalq dilinin lüğət fondunda formalaşmış, sonralar isə həmin fonetik səs tərkibi, semantikasi və struktur tipi ilə də botanika elminin terminoloji sahəsinin vahidi kimi işlədilmişdir.

Sözgedən proses o qədər də asan dil hadisəsi olmamışdır. Misal olaraq, ümumxalq danışq dilində eyni bir bitki adı bəzən bir növə məxsus olan bir neçə müxtəlif fitonimi bildirirsə və ya əksinə, eyni bir fitonimi ayrı-ayrı coğrafi ərazilərdə müxtəlif adlarla göstərmək mümkündürsə, botanikaya məxsus terminlər sistemində hər bir bitki müəyyən konkret leksik vahidlərlə ifadə olunur. Başqa sözlə ümumxalq danışq dilində işlənən floristik adlar elmi terminoloji adlardan müəyyən dərəcədə fərqlənir. Bu fərqlərin başlıcası fitonimlərin ümumxalq dilində bir çox hallarda təkmənalılıqdan məhrum olmasıdır. "Hər bir dilin botanikaya dair elmi nomenklatur adlarının latın adları ilə beynəlmiləl qarşılığı olur və bu da onun əsas xüsusiyyətini ortaya çıxarır. Ümumxalq fitonimik adlarda isə belə təkmənalılıq xüsusiyyətinə rast gəlinmir və onların daşdığı mənanın bu şəkildə aydınlaşdırılması mümkün olmur. Bir çox hallarda eyni bir sözlə fərqli bitkilər, hətta bütöv bitki qrupları adlandırılır" [2, s.66].

Müxtəlif dillərdə mövcud olan əksər botanika terminlərində fitonimlərə verilən adların semantik xüsusiyyətlərə müəyyən dərəcədə onların bu və ya digər əlamətləri ilə bağlı olur. Çünki daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, fitonimlərin əksəriyyəti xalqların təbiəti müşahidəsi və onların müəyyən fərqləndirici özəlliyi əsasında verilir. Misal olaraq Azərbaycan dilində mövcud olan "turşəng" və "quzuqulağı" fitonimləri eyni bitki adı olmaqla həmin bitkiyə aid iki xüsusiyyəti özündə əks etdirir: birinci halda onun dadı, ikinci halda isə onun xarici görünüşü yəni forması əsas götürülmüşdür. Ayrı-ayrı bitki adlarında bu hallar tez tez müşahidə olunur.

Bütün fitonimlər müqayisə olunan hər iki dildə fərqli prinsiplərə əsasən tədqiq olunurlar. Tədqiqatçılar sözgedən prinsipləri bu şəkildə qeyd edirlər:

- 1) işlənmə dairəsinə görə fitonimlər
- 2) mənşəyinə görə fitonimlər
- 3) qoxusuna görə fitonimlər
- 4) rənginə görə fitonimlər
- 5) forma və ölçülərinə görə fitonimlər [6, s. 125].

Dilin leksik qanunauyğunluqlarına görə digər leksik vahidlər kimi fitonimik adlar da ümumişlək və ümumişlək olmayan fitonimlər olaraq iki yerə ayrılır. Ümumişlək hesab edilən fitonimlərin semantik mənası hər kəs tərəfindən asanlıqla başa düşülən fitonimlərdir. Məsələn Azərbaycan dilində novruzgülü, yasəmən, çobanyastığı, reyhan, yemişan, quşüzümü, çinar, nanə, söyüd, çətənə, qərənfil, mollabaşı, ənginar, əzvay, dəvədabanı, kaktus, fıstıq, xardal, ayıdöşəyi, zəfəran, pişikotu, qatırquyruğu və s. ingilis dilində isə daffodil, thistle, lily, corn, violet, aster, lettuce, carnation, və s.

Ümumişlək fitonimlərə nisbətən ümumişlək olmayan floristik adların işlənmə

dairəsi xeyli məhduddur. Ümumişlək olmayan fitonimik adlara müxtəlif ixtisas sahələri ilə bağlı terminlər və dialekt kimi işlənən fitonimlər aid edilir [1, s.7].

Nəzərə alaq ki, işlənmə dairəsinə əsasən iki qrupa ayırdığımız bitki adları arasında kəskin bir sədd qoymaq bir o qədər də düzgün olmazdı. Bəzi situasiyalarda bu və ya digər bir fitonimin ümumişlək olub- olmadığını aydınlaşdırmaq bir o qədər də bəsit olmaya bilər. Bunun da bir sıra səbəbləri var. İlk öncə bu fərdlərin özünəməxsus dünyagörüşü və bilikləri ilə bağlı ola bilər. Belə ki, hər hansı bir fitonimi çox yaxşı tanıyan və bilən biri onu ümumişlək saya bilər, digəri isə eyni biliyə sahib olmadığı üçün əksini iddia edə bilər. Təbii ki, bu cür vəziyyətdə biz həmmən bitki adını ümumişlək olmayan kimi qəbul edirik, çünki dilin qanunauyğunluğu əsasən bir fitonim hamı tərəfindən başa düşülməli və işlənməlidir ki, ümumişlək söz kimi hesab edək.

İkinci bir səbəb isə ümumişlək olmayan bir bitki adının zamanla ümumişlək olmasıdır. Bu isə dil daşıyıcıları və fitonimin ifadə etdiyi bitkiyə tələbatla əlaqəli bir prosesdir. Buna görə də onları hər zaman termin kimi işlədilər (Məs., aster, raps, orach və s.), həm termin həm də ümumişlək söz kimi işlənənlər (Məs., acıtərə, ballica, angelika, qızartı otu) olaraq iki yerə ayıra bilərik.

İşlənmə dairəsindən asılı olmayaraq istər termin, istərsə də ümumişlək söz kimi dilin üslubi imkanlarını zənginləşdirərək lüğət fondunda öz əhəmiyyətini saxlayır.

Aydındır ki, hər hansı bir dilin daşıyıcıları eyni bir dili danışmaqlarına baxmayaraq fərqli ixtisasa və müxtəlif biliyə malik ola bilərlər. Buna təsir edən amillərdən biri də həmin insanların yaşadıkları ərazilərin müxtəlifliyidir. Belə ki, hər regionun özünəməxsus bitki örtüyü və spesifik təbiəti olması həmin ərazinin dilinə də təsir göstərir. Nəticədə bəzi bitki adları dilin leksik fondunda dialektlər kimi reallaşır. Dialekt bitki adlarının mütləq ədəbi dildə bir qarşılıqları olur. Məsələn: xiyar- yerpənək; qarğıdalı-məkə, qarqundey, peyğəmbəri; lobyə-maş, balqabaq-boranı və s.

Əhatə dairəsi baxımından bəzi onomastik adlar kimi fitonimlər də dildə slenqlər və jarqonlar kimi reallaşır. Misal olaraq, ingilis dilində "tree"(ağac) sözü slenq kimi bütün bitki örtüyünü və ya yaşıllıq növlərini bildirir [12].

Fitonimlərin əksəriyyəti dilin özünəməxsus daxili ehtiyatı hesabına yaranır, bir qismi isə başqa dillərdən alınır. Misal olaraq, Azərbaycan dilində bir çox fitonimik adlarda və flora ilə bağlı digər leksik vahidlərdə onlara xas hər hansı spesifik əlamətləri açıq-aydın müşahidə etmək mümkündürsə, digərlərində bu əlaqəni müəyyənləşdirib aşkar etmək bir qədər çətin olur. Belə ki, daha qədim zamanlarda meydana gələn, struktur baxımdan artıq sadə olan fitonimlərin bəzilərinin mənasının müəyyənləşdirilməsi dilin hazırkı inkişaf səviyyəsində mümkün olmasa da, nisbətən sonrakı dövrlərdə əmələ gələn quruluşca düzəltmə və mürəkkəb floristik adların mənasını onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin mənasına əsasən müəyyənləşdirmək və izah etmək mümkündür. Çünki hər hansı digər sadə sözün köməyi ilə morfoloji və ya sintaktik yolla əmələ gəlmiş düzəltmə və mürəkkəb

strukturlu fitonimlər ayrıca söz kökünə nisbətən daha konkret məna daşımaqla dilin sonrakı inkişaf dövründə formalaşdığı üçün onların mənası və quruluşu da nisbətən konkret olur. Bu xüsusiyyət mürəkkəb strukturlu və söz birləşməsi şəkilində olan fitonimlərdə daha aydın müşahidə edilir. Belə ki, bir nüvə sözün iştirakı ilə əmələ gələn adlarda nüvə sözün ifadə etdiyi məna sonradan yaranmış adın ümumi mənasının aydınlaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Yəni istər düzəltmə istər mürəkkəb və ya söz birləşməsi şəkilində olan fitonimlərdə əvvəlki sözün semantikasi əsas götürülməklə yeni yaranan floristik vahidin məna etibarilə həmin sistemə aid olmasının əsas şərti hesab olunur. Beləliklə, dildə eyni nüvə söz əsasında əmələ gələn fitonimik adların sayı artmış olur.

Yeni yaranan fitonimlər isə bir çox hallarda əvvəlki söz kökü və ya nüvə sözlə məna bağlılığını itirməyib yeni çalarlar əldə edir, eyni fəsiləyə məxsus olan floristik adların yaranmasına səbəb olur. Məsələn olaraq, Azərbaycan dilində geniş işlənən və müəyyən bir bitki fəsiləsinin ümumi adı olan "ağac" sözü vasitəsilə bu gün dilimizdə bir sıra düzəltmə, mürəkkəb və söz birləşməsi şəkilində olan yeni leksik vahidlər yaranmışdır ki, bunların da bir çoxu birbaşa nüvə söz funksiyasında çıxış edən "ağac" sözü ilə əlaqəlidir: ağacdələn, şam ağacı, ağaclıq, palıd ağacı, qayınağacı və s.

İngilis dilində "ağac" sözünün etimologiyası fərqli semantik məna ilə əlaqəli izah edilir və "tree" sözünün mənşəcə latın sözündən olan və "bərk, möhkəm" mənalarını ifadə edən "durus" sözü ilə əlaqəli olduğu göstərilir [2, s.65].

İngilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq təyinedici funksiyada çıxış edən "ağac" anlayışını bildirmək üçün başqa bir leksik vahiddən də istifadə edilir. Yəni təyinedici söz kimi, ingilis dilində "tree" sözü ilə yanaşı "wooden" (taxta) sözü də istifadə olunur ki, bu da həmin məfhumun taxtadan yaradıldığını bildirir və ya mürəkkəb sözün tərkib hissəsi kimi təsir obyektini, material əsasını əks etdirir. Məsələn olaraq, wooden plate - taxta boşqab, woodpecker - ağacdələn, woodcutter - ağacqıran və s.

"Ağac"- "tree", "wood" sözləri haqqında deyilən fikirlər o cümlədən "rose"(gül), "grass"-ot, "apple"-alma və digər fitonimlərə də şamil etmək olar. Bu bitki adları da ümumi şəkildə eyni fəsiləyə aid olan, lakin özünəməxsus spesifik əlamətləri ilə fərqlənən bu bitki növləri ilə əlaqəli yaranan bir sıra leksik vahidlərin özəyini təşkil edir və yeni-yeni floristik adların törəməsində nüvə söz funksiyası kimi çıxış edir.

Azərbaycan və ingilis dillərində yer alan bir sıra floristik vahidlərin müşahidəsi və tədqiqi göstərir ki, onların əmələ gəlməsində həmin bitkilərə xas hər hansı bir əlamət əsas götürülür və həmin keyfiyyətə əsasən bitkiyə ad verilir. Bu baxımdan müqayisə edilən hər iki dildə müəyyən bitki adlarının etimoloji təhlilinə nəzər salmaq lazım gəlir. Bu, eyni zamanda müqayisə edilən dillərin floristik adlar sistemi ilə bağlı geniş təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Tədqiqatçılar ingilis dilində "giləmeyvə" anlayışını ifadə edən "berry" fitonimini etimoloji baxımdan izah edərkən onun formasını və koldakı yerləşmə xüsusiyyətlərini əsas götürdüklərini göstərirlər. Belə ki, bu giləmeyvə adı latın

mənşəli söz olan və "yumru, diyircək" mənasını ifadə edən "plutare" sözündən yaranmışdır. Bununla yanaşı tədqiqatçılar bu fitonimik adın "qırmızı" anlamını verən "beras" sözündən və ya "sallanmaq, asılmaq" mənalarını daşıyan "berry" sözündən də əmələ gələ biləcəyini istisna etmirlər [2, s.67].

"Berry" sözünün etimologiyasının bu cür izahı bir çox hallarda həqiqətə uyğun səslənir. Çünki yuxarıda sadalanan sözlərin və onların daşdığı mənaların çoxu giləmeyvə bitkisinə şamil edilə bilər. Belə ki, istər rənginə görə, istərsə də forma və ağacdakı yerinə görə sadalanan bu xüsusiyyətlər həmin bitkiyə aid ola bilər ki, bu əlamətlər də onun adının formalaşmasında vacib rol oynamışdır.

Azərbaycan dilində də bir sıra fitonimik adların əmələ gəlməsində onların müəyyən əlamət, keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin əsas götürüldüyünü müşahidə etmək olar. Məsələn, Ə.Dəmirçizadənin tədqiqatlarına əsasən "zoğal" sözünün əmələ gəlməsində onun rəngi əsas götürülmüşdür. "Zoğal" fitonimik adı, bir sıra türk dillərində, hətta rus dilinə nüfuz edərək o dildə "kizil" şəkilində işlənən və "qırmızı" anlamına gələn "qızıl" sözündən törəməsi ilə izah olunur.

Müəllifin fikrincə "əzgil" bitki adının əmələ gəlməsində də onun əlaməti mühim rol oynayır. Belə ki, ikinci hissəni təşkil edən "gil" elementinin xırda meyvə anlamında ümumiləşmiş halda işlənən "gilə" sözü ilə semantik cəhətdən əlaqəli olduğunu söyləmək mümkündür. Əzgil adı ilə bilinən həmin meyvənin məhz iri meyvələrdən deyil, xırda meyvələrdən olması bu fikrin düzgün ola biləcəyini mümkün edir. Bundan başqa həmin sözün birinci hissəsini təşkil edən "əz" hissəciciyi isə bu meyvənin ikinci bir xüsusiyyətini bildirir. Məlumdur ki, "əzgil" bir qədər qaldıqdan sonra, istər ağacda istərsə də dərilib saxlanılan yerdə lalıqlayır və əzilir. Sadalanan bu xüsusiyyətləri əsas götürərək bu meyvəni təsviri şəkildə "əzik gilə", bir başqa sözlə "əzilən gilə" kimi adlandırmışlar.

Azərbaycan dilində geniş işləkiliyə malik olan istiot, günəbaxan, pişikotu və s. kimi digər fitonimlərdə də onların bu və ya digər xüsusiyyətlərinin əks olunduğu aydın şəkildə görünür. Bu, bir daha onu təsdiqləyir ki, floristik adların əmələ gəlməsində onların ilkin müşahidəsi zamanı ortaya çıxan başlıca keyfiyyətlər bitkilərin adlandırılması üçün əsas leksik vahidin seçilməsini şərtləndirir.

Müqayisə edilən dillərin flora tərkibli leksikasının təhlili göstərir ki, bir sıra bitki adlarının əmələ gəlməsində həmin bitkilərin ilk dəfə yarandığı və ya daha geniş yayıldığı coğrafi ərazilər, o cümlədən gətirildiyi yerlər də əhəmiyyət daşıyır. Bəzi fitonimik adlarda bu və ya digər ölkə adları müəyyən dərəcədə əks olunur və bir növ həmin bitkinin adlandırılmasında vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn, dilimizdə işlənən və xüsusi barama növünü bildiren "ədilyan" sözü İtalyadan gətirilib istifadə olunduğu üçün bu cür adlandırılmış və əslində "İtaliya" sözünün dəyişdirilmiş formasıdır [5, s. 150]. O, cümlədən bu hal "darçın" sözünə də şamil oluna bilər, Belə ki, həmin sözün ikinci hissəsi "çin" sözü ilə əlaqələndirilir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycan dilində mövcud olan bəzi bitki adlarının əmələ gəlməsində onların hardan və necə gətirildiyi müəyyən dərəcədə rol oynayır.

Bəzən isə hər hansı bitki adı elə yetişdirildiyi yerin, ölkənin adı ilə göstərilir və nəticədə müəyyən bitkinin yeni bir növ adı yaranmış olur. Məsələn olaraq, dilimizdə işlənən "yapon əzgili", "hind qozu" və digər fitonimik adlar bu vasitə əsasında meydana çıxmışdır.

Nəticə

Fitonimlərin linqvistik aspektdən araşdırılması müasir ingilis və Azərbaycan dillərinin tarixi və dialektologiyası üçün mühim əhəmiyyət daşıyır. Hər iki dilin qrammatik, leksik, üslubi, semantik sisteminin inkişafında fitonimlərin rolu istisna deyildir. Yeni sözyaratma, yeni məna kəsb etmə və s. kimi dil hadisələri özünü bitki adlarının meydana gəlməsində də göstərmişdir.

Xülasə

Dilçilikdə hələ yeni inkişaf edən antroposentrik yanaşma dilin funksiyalarına və onun təbiətinə yeni baxış prizmasının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İndi müasir mütəxəssislər dilə yalnız kommunikativ vasitə kimi yox, həmçinin ətraf aləmi dərk etmə üsulu kimi yanaşırlar. Bu yanaşmanı inkişaf etdirməkdə başlıca məqsəd linqvistik dünyagörüşü, onun unikalığı və ayrı-ayrı dillərin spesifik milli özəlliklərini öyrənməkdir. Bu baxımdan qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə aparılan tədqiqatların da təsdiqlədiyi kimi, fitonimlərin araşdırılması son dərəcə məhsuldar nəticələr verir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin lüğət tərkibində mövcud olan fitonimlər leksik-semantik xüsusiyyətlərin öyrənilməsi istiqamətində olduqca səmərəlidir. Fitonim bədii ədəbiyyatın dilində simvolikləşmə imkanı onların semantik obrazlılığını daha da qabardır.

Açar sözlər: fitonim, onomastika, onomastik vahidlər, bitki adları, üsullar

ISLAMLI AYTEN

LINGUISTIC ANALYSIS OF PHYTONYMS AND WAYS OF THEIR FORMATION SUMMARY

The anthropocentric approach, which is still developing in linguistics, has led to the emergence of a new perspective on the functions and nature of language. Modern experts now approach language not only as a means of communication, but also as a method of understanding the surrounding world. The main goal in developing this approach is to study the linguistic worldview, its uniqueness, and the specific national characteristics of different languages. In this regard, it can be noted that, as confirmed by contemporary research, the study of phytonyms yields extremely productive results.

The investigation of phytonyms in the vocabulary of English and Azerbaijani languages in terms of their lexical-semantic characteristics is very fruitful. The potential for phytonyms to become symbolic in the language of literary art enhances their semantic expressiveness even further.

Keywords: phytonym, onomastics, onomastic units, plant names, method

ИСЛАМЛИ АЙТАН

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АВИАЦИОННАЯ АКАДЕМИЯ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФИТОНИМОВ И СПОСОБОВ ИХ
ОБРАЗОВАНИЯ.**

Резюме

Антропоцентрический подход, который все еще развивается в лингвистике, привел к появлению новой перспективы на функции и природу языка. Современные эксперты теперь рассматривают язык не только как средство коммуникации, но и как метод понимания окружающего мира. Основная цель в разработке этого подхода - изучение лингвистической картины мира, ее уникальности и специфических национальных характеристик различных языков. В этом отношении можно отметить, что, как подтверждают современные исследования, изучение фитонимов дает чрезвычайно продуктивные результаты.

Исследование фитонимов в словарном составе английского и азербайджанского языков с точки зрения их лексико-семантических характеристик очень плодотворно. Возможность символизации фитонимов в языке художественной литературы еще больше усиливает их семантическую выразительность.

Ключевые слова: фитоним, ономастика, ономастические единицы, названия растений, методы

ƏDƏBİYAT SİYAHISI

1. Əsədov B. Nəbatat terminləri və bitki adları lüğəti. Azərbaycan qəzeti, 2008, 57 s. 15 fevral, səh.7
2. Hacıyeva A. Türk və Azərbaycan dillərində gül adlarının semantik qrupları// AMEA-nın xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2004, 67 s.
3. Hacıyeva A. Ümumtürk gül adları // Türkologiya 2005, 96 s.
4. Hacıyeva A. "Gül" və "çiçək" sözlərinin terminoloji məna fərqi haqqında //

Tədqiqlər, 2005, 72 s.

5. Garasharli Ch. Language and Culture. Baku, Elm və Təhsil, 2014, 150 p.
6. Gayibova M.T., Jafarova L.M., Stylistic of the English Language, Baku, Science and Education, 2007, 125 p.
7. Hajiyeva A. Contrastive Lexicology, Baku, Science and Education, 2013, 211 p.
8. <https://owlcation.com/humanities/Analysis-of-Poem-Metaphors-by-Sylvia-Plath>
9. <https://blog.reedsy.com/metaphor-examples/>
10. www.merriam-webster.com
11. www.encyclopedia.com
12. <https://www.urbandictionary.com/defme.php?term=trees>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.f.d., dosent Aygün Yusifova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.104>

LALANZAR MURADLI
Azerbaijan State Oil And Industry University
lalazar27@hotmail.com

MODERN METHODS AND TECHNOLOGIES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

SUMMARY

Due to the economic, political, and cultural processes taking place in the world, it is becoming more and more important to introduce the principles of communication in foreign language education in a specialized system of higher education.

The article is dedicated to the issues of using modern technologies of teaching foreign languages in higher education. The problem of intensification of teaching foreign languages is considered, modern methods and technologies of teaching are characterized, methodological recommendations on the use of various methods and technologies are offered depending on the purpose, content and stage of teaching a foreign language at a university.

Key words: method, technology, foreign language, communicative, approach

The needs of our country for highly qualified specialists capable of establishing business contacts and business cooperation with foreign partners, specialists with a professional command of a foreign language are reflected in the working curricula of the country's universities.

Today foreign language is not just a part of culture of a certain nation, but it is also a guarantee of success, future successful career of students. Achieving a high level of foreign language proficiency is impossible without fundamental language training in higher education. In most universities of the country students master at least two foreign languages.

It is important for a teacher to know the latest methods of teaching a foreign language, special teaching techniques and methods in order to optimally select one or another teaching method in accordance with the level of knowledge, needs, interests of students. After all, teaching methods are not simple 'algorithmic units', their rational and motivated use in foreign language lessons requires a creative approach on the part of the teacher, because "pedagogy is a science and art at the same time, so the approach to the choice of teaching methods should be based on the creativity of the teacher". [2, 159-160]

The purpose of this article is to review the current trends in the development of foreign language teaching methods in higher education. What do scientists put into

the concept of ‘method’? Teaching methods are “ordered ways of teacher’s and students’ activity aimed at the effective development of the obligations of teaching and learning tasks”. The method of teaching acts as ‘an instrument of teacher’s activity to fulfil the guiding function - learning’. [2, 150]

Realization of the teaching method is carried out through the use of a number of teaching methods, different approaches and working techniques. ‘Teaching techniques are a set of specific learning situations that contribute to the achievement of the intermediate (auxiliary) goal of a particular method.’ [1, 320]

Unfortunately, in teaching practice, foreign language teachers often apply time-tested standard teaching methods. Sometimes the language teaching process, however unfortunate, continues to be a ‘somewhat modernized version’ of the grammar-translation method. The requirements for a foreign language lesson change with time, and the latest teaching methods are developed.

At the present stage of development of science in Azerbaijan, we can definitely say that the times when the ability to translate adapted, non-authentic texts from a foreign language and vice versa was sufficient proof of language mastery have already passed.

Today, the educational process in Azerbaijani higher education institutions is being reformed in accordance with the European requirements to the quality of education: informatization of the educational space, integration processes in modern domestic education, establishment of cooperation with European educational institutions in the field of educational and scientific activities, student international exchanges, the possibility of obtaining a second higher education and study on master’s programs abroad.

In the conditions of reforming higher education, the educational technologies of teaching foreign languages should also change. Language education itself is also being gradually modernized through the introduction of the modular rating system of foreign language teaching, interdisciplinary integration, democratization and economization of education brings to life the innovation components of foreign language teaching.

All this puts new requirements to teaching and foreign language teacher in universities.

The aim of foreign language teaching in higher education at the present stage is the acquisition by students of communicative competences, which will allow them to realize their knowledge, abilities, skills to solve specific communicative tasks in real life situations. Foreign language acts as a means of communication, communication with representatives of other nations, so in education continues to develop and further cultural or intercultural approach in teaching in the framework of the concept of ‘dialogue of cultures’, in order to form multilingual literacy students.

So, in my opinion, there should be no place in a modern university for such processes as rote learning, thoughtless memorization of texts in a foreign language, which have no practical value for students' future life activity. Students should be prepared on the basis of high-quality modern authentic teaching material to consciously use a foreign language in their future life and work. After all, a good knowledge of foreign languages is now and will continue to be one of the leading requirements of employers.

In this regard, it is the responsibility of higher education institutions to provide students with a quality complex of language knowledge, skills, abilities, skills, it requires, first of all, from the educational institution to systematically create conditions for professional development of its teaching staff, to provide the institution with appropriate material and technical base.

Qualitative language training of students is impossible without the use of modern educational technologies. Modern technologies in education are professionally oriented foreign language teaching, employment in training, application of information and telecommunication technologies, work with computer programs for foreign languages (multimedia system), distance technologies in foreign language teaching, creation of presentations in PowerPoint program, use of Internet resources, foreign language teaching in computer environment (forums, blogs, e-mail), the latest test technologies (creation of a bank of diagnostics), the latest methods of foreign language teaching (creation of a database of foreign language teaching methods).

At this stage of development of methodological science, the main methods of teaching foreign languages are communicative and constructivist methods.

Communicative method

Learning objective: to acquire communicative competence.

Instructional content: texts should show conflicts that encourage the student to express his/her own opinion. Learning is not managed through grammar, but is directed by communicative intents. The student is placed at the center of learning.

Language plane: dominance of linguistic production over linguistic correctness, so mistakes are made. Language becomes a means of communication.

Exercises: communicative exercises. Students learn 'communication in the process of communication itself. Consequently, all exercises and tasks should be communicatively justified deficit of information, choice and reaction'. [3, 303]

Advantages of the method: students improve their oral skills; fear of mistakes is overcome.

Disadvantages of the method: the quality of language is not given due attention; communicative competence reaches its limits rather quickly.

Constructivist method

Instructional goal: the method is based on active learning of students. The teacher's task is not to teach, but to facilitate the learning process. The lesson is action-orientated.

Instructional content: the students' proximity to reality, students are encouraged to construct their own knowledge (e.g. through project work).

Language plane: as wide as possible.

Exercises: language production is at the center of learning.

Advantages of the method: preparing students real life situations.

Disadvantages of the method: at the present stage have not yet manifested themselves clearly enough.

Project-based learning is an example of the constructivist method.

Methodology distinguishes between traditional and alternative teaching methods.

Under the term alternative methods, a number of different approaches, techniques, methods of language transmission are grouped together. There are such alternative methods as Total Physical Response method, Suggestive method, Silent method, Group method.

Innovative teaching methods include: computer-assisted learning (CAL), storyline method, simulation method, carousel method, station-based learning method, group puzzle method, role-play method, case study method (working on problem situations, students consider the problem, analyze the situation, present their ideas and options for solving the problem during the discussion).

Storyline method

This method is based on combining planned learning meanings - e.g. Shops - Goods - Sales - with students' interests and ideas. By receiving 'impulses' from the teacher (so-called key questions), students contribute to the creation of the story.

This method dispenses with textbooks. It is about creative planning, selecting hypotheses, experiencing, systematizing and presenting the work. The designed story also contains elements from drama and role play. The teacher only sets the scope of the action and presents the individual episodes. The students pose their own questions and find their own answers.

Project-based learning

Organizing a lesson as a project. Characteristics of the project method:

- Action orientation
- Teamwork
- Self-organisation of students
- Situational orientation, correlation with real life
- Interdisciplinarity (interdisciplinary projects)
- Integrity - the project is seen as a whole
- Product-oriented, result-oriented

Traditionally, the following main phases of a project are distinguished:

1. Initiation - invention of the idea for the project
2. Start of the project
3. Carrying out the project
4. Presentation of the project results
5. Evaluation (reflection) of the project

Station-based learning method

A teaching technique in which students work on learning material that is organized in stations (students are given work plans with compulsory and selective tasks). In station-based learning, students have the opportunity to choose the time allocation, the sequence of tasks and the social form used (individual work, pair work, group work).

Thus, when using this method, students learn to plan their time, learn to self-assess, analyze their own learning success, plan and carry out the stages of work. The work on stations allows differentiation according to students' abilities, interests, and the degree of complexity of the task.

Simulation method

Especially in teaching a foreign language to students of economic specialties of universities can be successfully used the method of simulations. In cybernetics this term is used for modelling and imitation of reality.

In training we are talking about various simulation business games, which give students the opportunity to practice their skills, apply knowledge in order to solve this or that problem in the so-called 'safe environment', which imitates real situations, for example, in business, in the work in the company.

Simulation gives students the opportunity to try themselves in a certain role - manager, president of the company, gives the opportunity to explore the system of work of the enterprise. The participants of the game are set certain tasks - to achieve an increase in the company's profit, to conclude a contract, to sell the company's shares favorably, and so on.

Simulations are characterized by a high degree of interest of participants, quite immersed in the game, embodied in their role, cheer for the result of the work, because of the team spirit, speed of decision-making depends on the overall result of the game.

Thanks to simulations, students' strategic planning skill is formed, the ability to work in a team, to negotiate, to persuade a business partner is developed. Simulations for organizing students' knowledge, preparing them for the need to make fast and motivated business decisions in their future activities.

There are computer simulations, where participants work with a computer program, manage an imaginary company and desktop simulations, where participants, companies, enterprises 'exist' in the form of chips, cards.

Role play method

Role-playing is an active method of teaching, a means of development of communicative abilities of the student. Role play is connected with the interests of students, is a means of emotional interest, motivation of learning activity. Role play is an active way of teaching practical foreign language skills. Role-playing helps to overcome language barriers of students, significantly increases the volume of their speech practice. It is learning in action.

There is a large number of forms, types of role-playing at foreign language lessons. For example, it is possible to use a role-playing game 'At a job interview', where students take on the role of an employer and an employee.

From all of the above, it should be concluded that it is important for teachers today to constantly improve their knowledge of foreign language teaching methods, to introduce the latest educational concepts into their teaching practice, to keep up with the times.

REFERENCES:

1. Volkova N.P. Pedagogy: Textbook. - M, 2007. - 616 p.
2. Kuzminsky A.I., Omelyanenko V.L. Pedagogy: Textbook. - M, 2008. - 447 p.
3. Methods of Teaching Foreign Languages in Secondary Educational Institutions: Textbook/M, 1999. - 320 p.
4. Mirzatullaevna, A. R., Jabbarovich, E. U., Shuhratovna, M. G., Erikovna, N. F., & Majlimovna, P. M. (2019). Use of modern multimedia technologies in classes of extranjer languages. Religion. Journal of Social Sciences and Humanities, 4(18), 80-85.
5. Mirzatullaevna, A. R., Jabbarovich, E. U., Shuhratovna, M. G., Erikovna, N. F., & Majlimovna, P. M. (2019). Using modern multimedia technologies in foreign language lessons. Religación: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades, 4(18), 80-84.
6. Mirzatullaevna, A. R., Jabbarovich, E. U., Shuhratovna, M. G., Erikovna, N. F., & Majlimovna, P. M. (2019). Use of modern multimedia technologies in classes of extranjer languages.

МУРАДЛЫ Л.Д.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В ВУЗЕ

РЕЗЮМЕ

В связи с экономическими, политическими и культурными процессами, происходящими в мире, становится все более важным внедрение принципов общения в иноязычное образование в специализированной системе высшего образования.

Статья посвящена вопросам использования современных технологий обучения иностранному языку в условиях высшей школы. Рассматривается

проблема интенсификации обучения иностранным языкам, характеризуются современные методы и технологии обучения, предлагаются методические рекомендации по использованию различных методов и технологий в зависимости от цели, содержания и этапа обучения иностранному языку в вузе.

Ключевые слова: метод, технология, иностранный язык, коммуникативный, подход.

MURADLI L.D.

ALİ TƏHSİL MÜƏSSISƏLƏRİNDƏ XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARIN İSTİFADƏSİ XÜLASƏ

Dünyada baş verən iqtisadi, siyasi və mədəni proseslərlə əlaqədar olaraq ixtisaslaşdırılmış ali təhsil sistemində xarici dil təhsilinə ünsiyyət prinsiplərinin tətbiqi getdikcə aktuallaşır.

Məqalə ali təhsil müəssisələrində xarici dilin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadəyə həsr edilmişdir. Xarici dillərin tədrisinin intensivləşdirilməsi problemi nəzərdən keçirilir, tədrisin müasir metod və texnologiyaları səciyyələndirilir, xarici dilin tədrisinin məqsədi, məzmunu və mərhələsindən asılı olaraq müxtəlif metod və texnologiyalardan istifadəyə dair metodiki tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: metod, texnologiya, xarici dil, kommunikativ, yanaşma.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Lalə Məsimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.111>

МЕХДИЗАДЕ ГЮНЕЛЬ ЕЛЬДАР КЫЗЫ

НАНА, Институт Языкознания имени Насими

E-mail: gunel.meh@gmail.com

ЭТАПЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И ИХ АССИМИЛЯЦИЯ

Резюме. Статья посвящена рассмотрению этапов внедрения англицизмов в современный литературный азербайджанский язык. Приводится характеристика особенностей поэтапного вхождения иностранных слов в лексический и грамматический строй «языка реципиента».

Если на начальном этапе процессы ассимиляции иноязычной лексики затруднены из-за несоответствия графического оформления слов и звуков, то по мере роста интродукции происходит постепенная адаптация заимствований и их закрепление в словарном составе языка. Подчеркивается, что непосредственное усвоение англицизмов через рассмотрение транскрипции и транслитерации является наиболее эффективным подходом к решению проблемы заимствований и приносит хорошие результаты. Выявлено, что определённая часть англицизмов, используемых в языке средств массовой информации (СМИ) хорошо ассимилируются в лексике азербайджанского языка без каких-либо орфографических изменений в составе слова.

Ключевые слова: заимствованные слова, англицизмы, азербайджанский язык, средства массовой информации, транскрипция, транслитерация, ассимиляция.

MEHDİZADƏ GÜNEL ELDAR QIZI İNGİLİSİZMLƏRİN MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNƏ NÜFUZETMƏ MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ ONLARIN ASSİMİLASYASI

Xülasə. Məqalə ingilisizmlərin müasir ədəbi Azərbaycan dilinə daxil olması mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Əcnəbi sözlərin “resipient dil”in leksik və qrammatik quruluşuna təcridən daxil olmasının xüsusiyyətləri verilmişdir. Əgər ilkin mərhələdə sözlər və səslərin qrafik tərtibatı arasındakı uyğunsuzluğa görə əcnəbi dil leksikası çətin mənimsənilirdisə, sonradan alınmaların təcridən dilə uyğunlaşması və onun lüğətində möhkəmlənməsi prosesi baş vermişdir.

İngilisizmlərin transkripsiya və transliterasiya olunmaqla mənimsənilməsinin sözləmə probleminin həllində ən səmərəli yanaşma olduğu və yaxşı nəticələr verdiyi qeyd olunur. Medianın dilində işlənən ingilisizmlərin müəyyən hissəsinin sözün tərkibində heç bir orfoqrafik dəyişikliyə məruz qalmadan mənimsənilməsi və Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində yer alması aşkarlanmışdır.

Açar sözlər: alınma sözlər, ingiliszimlər, Azərbaycan dili, media, transkripsiya, transliterasiya, assimilyasiya.

MEHDİZADEH GUNEL ELДАР

**STAGES OF INTRODUCTION OF ANGLICISMS INTO MODERN
AZERBAIJANI LANGUAGE AND THEIR ASSIMILATION**

Summary. The article deals with the stages of introduction of anglicisms into the modern literary Azerbaijani language. The article characterizes the peculiarities of stage-by-stage penetration of foreign words into the lexical and grammatical structure of the “recipient's language”.

If at the initial stage the processes of assimilation of foreign lexicon are difficult due to the inconsistency of graphic design of words and sounds, then with the growth of introduction there is a gradual adaptation of borrowings and their consolidation in the vocabulary of the language.

It is emphasized that direct assimilation of anglicisms through consideration of transcription and transliteration is the most effective approach to solving the problem of borrowings and brings good results.

It is revealed that a certain part of anglicisms used in the language of mass media are well assimilated in the lexicon of Azerbaijani language without any orthographic changes in the word composition.

Keywords: borrowed words, anglicisms, Azerbaijani language, media organization, transcription, transliteration, assimilation.

Процесс внедрения англицизмов в литературный азербайджанский язык проходит несколько этапов. На начальном этапе процессы ассимиляции затрагивают устную и письменную речь. Процесс овладения иноязычной лексикой в устной речи зачастую затруднен несоответствием графического оформления слов и звуков. На этом этапе иностранные слова, не зафиксированные ни в одном словаре исходного языка, представляются в средствах массовой информации, и иногда автор статьи, поясняет их значение. Но когда употребление этих слов становится массовым, нет необходимости в уточнении их значения. Это считается началом *первого этапа* введения заимствованного термина в язык. Этот этап завершается выявлением лексических единиц в словарях.

На *втором этапе*, иностранные слова, особенно некоторые специализированные слова, поступающие в язык, используются как средство иногда единственного выражения соответствующих понятий в языке. Без эквивалентная иностранная лексика включается в текст для выражения нового понятия, новой реальности. Например: - “*banner*” [*banner*] «*баннер*» [*баннер*] - реклама на стоячих подставках или крупноформатное графическое изображение; - “*bluger*” [*blugger*] «*блогер*» [*блогер*] - пользователь, ведущий личный блог в Интернете; - “*blutuz*” [*bluetooth*] «*блютуз*» - передача данных на

расстояние до 100 метров, технологический стандарт, используемый для передачи и приема – система беспроводной связи; - “dispenser” [dispenser] - «дозатор» [распределитель] - специальное устройство, предназначенное для выдачи определенного количества воды, топлива, денег и т.п.

Л. П. Крысин делит процесс адаптации англицизмов в разговорной речи на 5 этапов, поясняя их употребление в языке:

1. Иностранное слово употребляется в той форме, в которой оно существует в родном языке;
2. Англицизм адаптируется к системе разговорного языка;
3. Нет определенных пояснений иностранного слова, то есть носители языка уже знают иностранное слово и понимают его значение.
4. Происходит потеря социальных характеристик
5. Происходит включение иностранного слова в толковый словарь [1, с.84-88].

Анализ существующей литературы по данной теме показывает, что прямое приобретение англицизмов является наиболее распространенным методом и осуществляется посредством транскрипции и транслитерации.

Транслитерация – это «представление текста, написанного на основе одной алфавитной системы (слова, сочетания, слога, звука) средствами другой алфавитной системы [2, с. 577]. Другими словами, это есть адаптация произношения иностранных слов и графических элементов к графическим элементам с учетом особенностей звукового состава разговорной речи.

Различают следующие виды графической транслитерации:

- 1) замена одного знака в иностранном слове только одним знаком;
- 2) замена одного знака в иностранном слове несколькими знаками;
- 3) замена нескольких знаков в иностранном слове одним знаком;

На основе графической транслитерации некоторые английские слова входят в письменность азербайджанского языка с теми же графическими знаками, однако имеются такие слова, которые занимают иное положение. Одним из таких отличий является замена одного знака в иностранном слове другим знаком в написании, т.е. происходит побуквенное изменение, при этом лексическое значение слова не меняется, например: *local* – *lokal* - местный, *marketing* – *marketing* - маркетинг, *monitoring* – *monitoring* – мониторинг, *transit* – *tranzit* – транзит, *logo* – *loqo* – логотип, , *holding* – *holding* – холдинг, *popcorn* – *popkorn* - попкорн, *brand* – *brend* - бренд, *hosting* – *hosting* - хостинг, *instagram* – *instaqram* - инстаграм, *campus* – *kampus* - кампус, *grant* – *grant* - грант, *display* – *displey* - дисплей, *consensus* – *konsensus* - консенсус, *cursor* – *kursor* - курсор, *lobby* – *lobbi* - лобби, *lady* – *ledi* - леди, *spray* – *sprey* - спрей, *laser* – *lazer* - лазер, *disco* – *disko* - диско, *fan* – *fen* – фан, *farmer* – *fermer* - фермер и т.д.

При написании слов такого типа в основном учитываются требования

орфографической нормы азербайджанского языка, которые встречаются в Орфографическом словаре азербайджанского языка [3], в интернете и в печатных СМИ, например:

“Azərbaycanın Qarabağda keçirdiyi **lokal** antiterror əməliyyatı beynəlxalq şərtlərə uyğundur” (day.az); – «**Локальная** антитеррористическая операция Азербайджана в Карабахе соответствует международным (стандартам)»; (<https://news.day.az/azerinews/1599503.html>)

“Bu gün Bakı Gənclər Mərkəzində Gənclər və İdman Nazirliyinin yeni **loqosunun** təqdimatı keçirilib” (bakupost.az). – «Сегодня в Бакинском молодежном центре прошла презентация нового **логотипа** Министерства молодежи и спорта»; (<https://www.bakupost.az/az/nazirliyin-yeni-loqosumuzakireler-sebeb-oldu-cox-primitivdir>) (18 mart, 2022);

“Bakı şəhərinin Mərkəzi Nəbatat bağında **monitorinq** keçirilib” (axar.az); – «В Центральном ботаническом саду Баку проведен **мониторинг**». (<https://axar.az/news/toplum/747619.html>)

При графической транслитерации в других группах слов несколько знаков заменяются одним. В таких словах буквосочетания английских слов адаптированы к фонологическим особенностям азербайджанского языка с учетом орфографии исходного языка. Срв.: **badge** – bəc - бейдж, **underwriter** – anderrayter - андеррайтер, **matching** – mətçinq - соответствие, **bluetooth** – blutuz - блютуз, **chip** – çip - чип, **cheeseburger** – çizburger - чизбургер, **merçendayzer** - **merchandiser** - мерчендайзер, **lunch** – lanç - обед, **block** – blok - блок, **chat** – çat - чат, **ketchup** – ketçup - кетчуп, **rock** - rok - рок и т.д.

В языке азербайджанской прессы отражены также устойчивые лексические единицы такого типа, как, например: “**Anderrayter** elə bir insandır ki, onun imzası sözün əsl mənasında milyonlarla dəyərə malikdir” (banker.az); – «Андеррайтер – это человек, подпись которого стоит буквально миллионы»; (<https://banker.az/anderrayter-kimdir-v%C9%99-onun-v%C9%99zif%C9%99l%C9%99ri/>)

“ABŞ və Yaponiya yeni nəsil **çiplərin** inkişafı üçün mərkəz yaradacaq” (report.az); 29.07.2022 - «США и Япония создадут центр по разработке чипов нового поколения»; (<https://report.az/diger-olkeler/abs-ve-yaponiya-yeni-nesil-ciplerin-inkisafi-ucun-merkez-yaradacaq/>)

“İlham Əliyevin şərafinə Serbiya Prezidenti tərəfindən rəsmi **lanç** verilib” (baku.ws; olke.az); 23.11.2022 - «Президент Сербии дал официальный обед в честь Ильхама Алиева» (<https://baku.ws/politics/169813>).

Транскрипция – это передача произношения иноязычных лексических единиц, то есть звуков, из которых состоят иностранные слова, в разговорный язык с помощью специальной системы знаков.

Одна из трудностей фонетического усвоения англицизмов связана с согласными [θ], [ð], [w], [ŋ], не имеющими аналогов в азербайджанском языке.

Поскольку звуки [θ], [ð], обозначаемые буквосочетанием /th/ в английском языке, не имеют эквивалента в литературном азербайджанском языке, они заменяются на /s/ и /z/ соответственно: atlet - спортсмен (*athlete* ['æθ.li:t]), terapiya - терапия (*therapy* ['θer.ə.pi]), autentifikasiya - аутентификация (*authentication* [ˈɔːθen.ti'keɪ.fən]), avtorizasiya - авторизация (*authorization* [ˈɔːθər.aɪ'zeɪ.fən]), empatiya - эмпатия (*empathy* ['em.pə.θi]), termal - термальный (*thermal* ['θɜː.məl]), smuzi - смузи (*smoothie* ['smuː.ði]), antologiya - антология (*anthology* [æn'θɒl.ə.dʒi]), blutuz - блютуз (*bluetooth* ['bluː.tuːθ]), batin - ванна - купание ([bathing 'beɪ.ðɪŋ]) və s.

Приведенные слова – являются устойчивыми и используются в языке СМИ, например:

“Alimlərimiz **termal** suların ocaqlarından alternativ enerji mənbəyi kimi istifadə edilməsi məqsədilə tədqiqatlar aparırlar” (**AZƏRTAC**) 05.02.2014; - «Наши ученые проводят исследования с целью использования источников термальных вод в качестве альтернативного источника энергии»;

“Düzgün **empatiya** qurmaq həm də egoizm hissini qarşısını alır” (24media.az); – «Построение должной эмпатии также предотвращает чувство эгоизма»; (<https://24media.az/3305-empatiya-nedir-ve-nece-empatiya-gura-bilerik.html>)

“Azərbaycanın 8 **atleti** Polşada start götürən III Avropa Oyunlarında çıxış edib” (bizimmedia.az) 20.06.2023 və s. – «Восемь азербайджанских спортсменов выступили на III Европейских играх, стартовавших в Польше» и т.д. (<https://bizim.media/az/idman/142441/>)

Поскольку звук [w], отмеченный согласной буквой «w» в английском языке, в литературном азербайджанском языке не существует, то в этом языке этот звук заменяется согласным звуком [v], например: vöd (*word* [wɜːd]), вайфай (*Wi-fi* [waɪ.fai]), веб (*web* [web]), вперед (*форвард* (*forward* [ˈfɔː.wəd]), твиттер - tviter (*twitter* [ˈtwiː.tər]), сэндвич - sendviç (*sandwich* [ˈsæn.wɪdʒ]), - сплетение tviniq (*twining* [ˈtwai.nɪŋ]), виджет - vicet (*widget* [ˈwɪdʒ.ɪt]), мастерская - vokşor (*workshop* [ˈwɜːk.ʃɒp]), votsap (*WhatsApp* [ˈwɒts.æp]) и т.д.

Несмотря на то, что эти вышеуказанные два направления сопоставления слов близки друг к другу, известный русский ученый Л. Р. Зиндер отмечает, что их следует отличать друг от друга: «Следует различать транскрипцию и транслитерацию». «Транслитерация – это буквальный перевод одного алфавита в другой. Хотя транслитерация кажется такой же простой, как замена букв, она также имеет определенные трудности, которые проявляются в том, что алфавит одного языка не соответствует алфавиту другого языка» [4, с. 297]. А. Реформатский тоже считал, что необходимо отличать транслитерацию от практической транскрипции: «Транслитерация может и должна быть интернациональной. Поэтому она не ориентирована на какой-либо национальный алфавит. Практическая транскрипция основана

на правилах чтения букв и буквосочетаний, принятых в алфавите и орфографии любого языка» [5, с. 380].

Таким образом, чтобы выполнить транслитерацию с одного языка на другой, необходимо прежде всего, путем сравнения графических элементов обоих языков определить соответствующие аналоги с учетом сочетаемости звуков, выраженных какой-либо буквой и буквосочетанием.

Известно, что звуковой состав азербайджанского и английского языков, принадлежащих к отдельным языковым семьям, существенно отличается друг от друга. С этой точки зрения одна из основных трудностей, возникающих при транслитерации вошедших в азербайджанский язык англицизмов, связана с невозможностью полностью передать в словах буквы и буквенно-звуковые соответствия. Следующая трудность, возникающая в процессе освоения иностранной лексики в устной речи, часто связана с несоответствием написания и произношения в слове английских звуков, не имеющих эквивалента в азербайджанском языке, то есть не могут быть английские гласные и согласные звуки точно так же произноситься и в азербайджанском языке. В связи с этим, поскольку это вызывает у говорящих на азербайджанском языке определенные трудности как физиологически, так и акустически, усвоение иностранных слов азербайджанским языком усложняется. Физиологическое различие звуков речи в английских словах, различное звучание разных сочетаний букв, а также различное произношение гласных звуков вследствие влияния соседних звуков не позволяют осуществлять транслитерацию по единому принципу. Именно по этой причине орфографическое усвоение иностранных слов осуществляется с учетом фонетических, морфологических и историко-традиционных принципов.

В процессе ассимиляции англицизмов звуки, не имеющие аналога в языке, подгоняются под знаменатель звуков азербайджанского языка и графически оформляются согласно их написанию. Следует отметить, что определенная часть англицизмов, используемых в языке средств массовой информации, вошла в лексику азербайджанского языка, не претерпев каких-либо орфографических изменений, не изменив основной состав слов, то есть слова входят в язык без письменной транслитерации. Ср.: *administrator* – *administrator* - администратор, *agent* – *agent* - агент, *android* – *andread* - андроид, *bank* – *bank* - банк, *banner* – *banner* - баннер, *blender* – *blender* - блендер, *broker* – *broker* - брокер, *dispenser* – *dispenser* - диспенсер, *internet* – *internet* - интернет, *link* – *link* - ссылка, *marker* – *marler* - маркер, *media* – *media* - медиа, *printer* – *printer* - принтер, *digital* – *digital* - цифровой и т. д.

Если звук в исходном языке не соответствует целевому языку, то этот звук заменяется звуком, наиболее близким к знаменателю, например: *e-mail* - *imeyl* - электронная почта, *facebook* - *feysbuk* - фейсбук, *instagram* – *instaqram* - инстаграм, *Google* - *Gooql* – *quql* - google, *twitter* - *tviter* - twitter, *telegram* –

telegram - телеграмма и т. д.

На начальном этапе, как мы видим, лексические единицы пишутся согласно орфографии исходного языка. Например, “*e-mail*”, «*facebook*», «*instagram*», «*google*», «*twitter*», «*telegram*» и т. д. В языке средств массовой информации примеров такого типа довольно много, например:

“*Liseron Budul Fransanın erməni icması tərəfindən Facebook və Twitter sosial şəbəkələri üzərindən güclü nifrət dolu saysız mesajların hədəfinə çevrilib və onu «genosid törədənlərin fahişəsi» kimi qələmə veriblər*” (trend.az); (<file:///C:/Users/User/Desktop/10010-erməniler-qarabag-heqiqetlerini-yazan-herkesi-tehdid-edirler-hesabat.html>) - «Лисерон Будул стала объектом бесчисленных ненавистнических сообщений со стороны французско-армянской общины в Facebook и Twitter, в которых ее называли «проституткой геноцида» (diaspor.info).

В дальнейшем носители языка тем или иным образом меняют написание и произношение иностранных слов согласно нормам родного языка. То есть происходит транслитерация слова и лексическая единица подлежит изменению в изучаемом языке. Например:

Prezident erməni mediasını da tənqid edib, bu sahədə də Azərbaycandan geri qaldıqlarını deyib və medianın Feysbukdan kopyasından başqa bir iş görmədiyini bildirib (axar.az) (<https://axar.az/news/planet/517356.html>); - Президент также раскритиковал армянские СМИ, заявив, что они отстают от Азербайджана и в этой области, и сказал, что СМИ ничего не делали, кроме копирования и вставки из Facebook.

“*Baş Prokurorluğun instaqramdakı səhifəsində keçirilən sual-cavab sessiyası zamanı 87 müraziət daxil olub*” (AZƏRTAC) (<https://azertag.az/xeber/bas-prokurorlugun-instaqramdaki-sehifesinde-kechirilen-sual-cavab-sessiyasi-zamani-87-muraciet-daxil-olub-1849513>) - "В ходе сессии вопросов и ответов, прошедшей на странице Генпрокуратуры в Instagram, поступило 87 заявлений".

Также можно увидеть, что, невзирая на то, что упомянутые слова часто встречаются в орфографическом словаре азербайджанского языка, представители средств массовой информации нарушают орфографические нормы написания, например:

“*Axar.az xəbər verir ki, bu barədə Tvitteer (tvititer) administrasiyası məlumat yayıb*” (axar.az) (<https://axar.az/news/avto/477330.html>) – "Как сообщает Axar.az, информацию об этом распространила администрация Tvitteer»;

“*İddiaçı bildirib ki, İlon Mask oktyabrın əvvəlində Tvitteer (tvititer) alışıni yenidən açmağa razılıq verərkən və sövdələşmənin sona çatmasını tələb edərkən “əslində bütün bu dövrdə blef etdiyini etiraf edib*” (12-10-2022/08:32. <https://xeberler.az/new/details/twitter-investoru-elon-muski-mehkemeye-verib--28820.htm>); – "Истец сообщил, что когда Илон Маск согласился возобновить покупку Twitter в начале октября и потребовал расторжения сделки, он

"фактически признался, что все это время блефовал";

"Telegram"da (Teleqramda) nəzarəti gücləndirmək təklif edildi" ([https://lent.az/xeber/texno/teleqramda-nezarəti-gucləndirmək-teklif-edildi-40597966.](https://lent.az/xeber/texno/teleqramda-nezarəti-gucləndirmək-teklif-edildi-40597966)) –

Было предложено усилить контроль над «Telegram»мом.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Начальные этапы внедрения англицизмов в азербайджанский литературный язык характеризуются процессами вхождения, адаптации, а также потерей социального значения иноязычных слов и терминов. Графическая транслитерация, наряду с практической транскрипцией, является наиболее эффективным инструментом исследования процесса ассимиляции иноязычных слов и терминов в принимающем языке. Физиологические и акустические трудности, возникающие в процессе освоения иностранной лексики постепенно нивелируются в процессе длительной адаптации. В частности, при исследовании фонетического строя англицизмов, звуки, не имеющие аналогов в азербайджанском языке, могут быть сведены к единой платформе азербайджанских звуков и получить соответствующий графический профиль. Ряд англицизмов, используемых в материалах СМИ, органично и информативно дополняют лексику азербайджанского языка без привлечения письменной транслитерации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Крысин Л.П. Толковый словарь иноязычных слов. М.: Эксмо, 2008. – 944 с.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağəeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, Elm və təhsil, 2020, 656 s.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
4. Зиндер Л. Р. Общая фонетика. Москва, «Высшая школа», 1979, - 312 с.
5. Реформатский А.А. Введение в языковедение, 5-е изд. исп. под редакцией В.А. Виноградова, — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi : professor Sayalı Sadıqova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.119>

**NİGAR MİRZƏYEVA,
AYTƏN CƏFƏROVA**
*ADPU, Filologiya fakültəsi,
Xarici Dillər Mərkəzi*
Nigar.Mirzayeva@adpu.edu.az
Ayten.Jafarova@adpu.edu.az

FRANSIZ CÜMLƏSİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ

Xülasə

«Éléments essentiels de la phrase française» adlı məqalədə müəllif şübhəsiz ki, lingvistik anlayışı müəyyən etmək heç də asan məsələ, dil bəzilərinin inanmaq istədiyi kimi yaxşı tənzimlənən mexanizm, ahəngdar şəkildə qurulmuş bir sistem olmadığını ön plana çəkib. Bu məqalədə müəllif həmçinin fransız dilinin sintaksisində müxtəlif yanaşmaları təhlil edir və yeri düşdükcə onlara münasibət bildirir. O bu məqaləni yazarkən Bescherelle, Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul, Jean Dubois, René Lagane kimi müəlliflərə və onların əsərlərinə müraciət etmişdir. Bu məqalənin yazılmasının elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada cümlənin baş üzvlər sadəcə olaraq sadalanmır, həm də onlara nitq ehtiyacının tələbləri səviyyəsindən yanaşılır. Dilöyrənin ana dili baxımından çətinlik səviyyəsi nəzərdə tutulur.

Açar sözlər: sintaksis, baş üzvlər, cümlə, mübtəda, xəbər

Nigar Mirzayeva, Ayten Jafarova

BASIC ELEMENTS OF A FRENCH PHRASE

Summary

In the article «Éléments essentiels de la phrase française» the author emphasized that it is not easy to define a linguistic concept, that language is not a clearly regulated mechanism, a harmoniously structured system, as some would like to believe. In this article the author also analyzes various approaches to the syntax of the French language and comments on them as necessary. When writing this article, he referred to such authors and their works as Bécherel, Martin Riegel, Jean-Christophe Pella, René Rioul, Jean Dubois, René Lagand. The scientific significance of writing this article is that it does not simply list the main parts of the sentence, but approaches them from the level of speech needs. The level of complexity is taken into account from the point of view of the student's native language.

Keywords: syntax, main parts, sentence, subject, predicate

Нигяр Мирзаева, Айтен Джафарова
ОСНОВНЫЕ ЭЛЕМЕНТЫ ФРАНЦУЗСКОЙ ФРАЗЫ

Резюме

В статье «*Éléments essentiels de la phrase française*» автор подчеркивал, что дать определение лингвистическому понятию непросто, что язык не является четко отрегулированным механизмом, гармонично структурированной системой, как некоторым хотелось бы верить. В данной статье автор также анализирует различные подходы к синтаксису французского языка и комментирует их по мере необходимости. При написании этой статьи он ссылаясь на таких авторов и их произведения, как Бешерель, Мартен Ригель, Жан-Кристоф Пелла, Рене Риуль, Жан Дюбуа, Рене Лаган.

Научная значимость написания данной статьи состоит в том, что здесь не просто перечисляются основные члены предложения, а подход к ним осуществляется с уровня требований речевой потребности. Уровень сложности учитывается с точки зрения родного языка учащегося.

Ключевые слова: синтаксис, основные члены, предложение, подлежащее, сказуемое

Actualité. Dans cet article, j'aborde la question des méthodes utilisées dans la recherche en syntaxe. Nous proposons d'abord une approche critique des jugements de grammaticalité, employées traditionnellement en syntaxe formelle. Puis, nous présentons les différents aspects méthodologiques de la syntaxe quantitative et expérimentale. Nous plaçons pour une vision de la syntaxe qui, en plus des contrastes binaires de grammaticalité, intègre les contraintes préférentielles pour rendre compte de la nature gradiente des données langagières.

Méthode. Dans cet article l'auteure utilise les méthodes quantitative et expérimentale, les méthodes d'analyse et d'observation.

Annotation. L'article nommé «*Éléments essentiels de la phrase française*» on analyse les différentes approches syntaxiques en grammaire française et les traite comme il convient. Cet article fait référence à des oeuvres de Bescherelle, Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul, Jean Dubois, René Lagane et Dominique Mainhueneau.

ÉLÉMENTS ESSENTIELS DE LA PHRASE FRANÇAISE

Introduction. Selon le modèle de la phrase de base (sujet + prédicat *ou* groupe verbal (GV) + complément de phrase), **le sujet** est l'élément obligatoire de la phrase qui occupe généralement la première position dans sa construction et qui est en relation d'interdépendance avec le groupe verbal. La fonction *Sujet* fait donc varier le verbe. Les éléments essentiels d'une phrase sont le sujet et le prédicat.

Le sujet est un élément essentiel de la phrase qui est lié au prédicat et répond aux questions du nominatif.

Le prédicat est un élément essentiel de la phrase lié au sujet et qui répond aux questions : que fait le sujet ?, que lui arrive-t-il ?

Les phrases simples sont subdivisées en complètes et incomplètes, en fonction de la présence ou de l'absence d'éléments essentiels de la phrase. Les phrases simples complètes sont des phrases qui contiennent tous les éléments essentiels à la structure de la phrase. Les phrases simples incomplètes sont des phrases dans lequel un élément (essentiel ou secondaire) manque, mais dont le sens est facilement rétabli.

Les phrases à un élément sont des phrases simples qui ont seulement un élément essentiel (avec des mots dépendants ou non). Selon l'élément manquant, elles peuvent être nominales (avec uniquement un sujet) ou verbales (avec uniquement un prédicat).

Le sujet est un constituant indispensable de la phrase. Il forme avec le verbe un couple formant une phrase. Le sujet fait connaître la personne, l'animal, l'objet, la situation ou la chose décrite par le verbe. Il correspond à ce dont on parle. Le sujet régit l'accord du verbe en genre (féminin, masculin) et en nombre (singulier, pluriel).

Le sujet peut être de différentes natures ou fonctions : il peut être constitué d'un nom ou d'un groupe nominal, d'un pronom, et même, plus rarement, d'un verbe ou d'une proposition.

Le sujet est un nom ou un groupe nominal Le sujet peut être constitué d'un nom seul (nom propre) ou, le plus fréquemment, d'un groupe nominal (groupe de mots réunis autour du nom qui en est le noyau).

Le sujet est un pronom :

Les pronoms peuvent constituer le sujet d'une phrase. Il peut s'agir de pronoms personnels (je, tu...), de pronoms indéfinis (l'un, l'autre, certains...), de pronoms démonstratifs (celui-ci, celles-ci...), de pronoms possessifs (le mien, le vôtre...) ou d'un pronom relatif (qui). **Exemples :**

Pronom personnel : Ils font corriger leur mémoire.

Pronom indéfini : Certains l'aiment chaud.

Pronom démonstratif : Ceux-ci sont préférables.

Pronom possessif : Le vôtre est plus rapide.

Pronom relatif : La voiture qui lui appartient est plus rapide. Pour ce dernier exemple, *qui* désigne *La voiture* et prend la fonction de sujet.

Le sujet est un infinitif

De façon plus occasionnelle, le sujet peut également prendre la forme d'un verbe à l'infinitif : Réviser fatigue les étudiants. Répéter assomme.

Le sujet est une proposition

À l'identique, une proposition subordonnée peut également être le sujet d'une phrase: Qu'il se souvienne de moi est surprenant. *Que Laura soit partie est plutôt* Le sujet peut se situer à différents endroits au sein de la phrase.

Position courante du sujet

Le sujet figure communément avant le verbe. Il est fréquemment situé en début de phrase, même si ce n'est pas systématique. Le modèle de phrase simple le plus courant se compose du triptyque sujet – verbe – complément.

Nous vous conseillons d'ailleurs de former vos phrases de la sorte dans vos écrits académiques, afin de faciliter la compréhension de vos lecteurs. Si vous souhaitez des indications supplémentaires sur le niveau de langue dans les écrits académiques, ce lien peut vous intéresser.

Inversion du sujet

Lorsque le sujet n'est pas placé avant le verbe, on dit que le sujet est inversé. Ce cas de figure peut advenir dans:

- la phrase interrogative,
- l'interrogation indirecte,
- les propositions incises,
- les subordonnées circonstancielles de temps, de but ou de comparaison,
- les phrases commençant par certains adverbes, compléments circonstanciels, verbes intransitifs ou attributs du sujet.

• Le sujet est un élément indispensable de la phrase. Pourtant, il peut ne pas apparaître dans certaines d'entre elles. Pour les phrases exprimées à l'impératif, le sujet est sous-entendu : Attrape le sel. Range tes affaires.

Sujet réel et sujet apparent

• La grammaire tient compte de deux notions, la syntaxe et la sémantique, qui peuvent parfois se contredire. La syntaxe est relative aux combinaisons entre les mots ou groupes de mots dans la phrase. La sémantique porte, elle, sur le sens.

• Dans la phrase "il est advenu un drame", le pronom "il" est considéré comme sujet. Pourtant, "il" correspond ici à une forme impersonnelle. La grammaire considère que "il" est le sujet apparent et "un drame" le sujet réel. De manière traditionnelle, dans cette phrase, "il" est sujet, "est advenu" correspond au verbe et "un drame" est le complément d'objet direct.

Le prédicat est une fonction syntaxique qui caractérise le sujet par une action ou un état. Le prédicat répond à la question « Qu'est-ce qui est dit à propos du sujet? ». Le groupe verbal est constitué d'un verbe noyau et d'un ou de plusieurs compléments du verbe qu'on appelle expansions.

On reconnaît **le prédicat** d'une phrase grâce à ses 2 caractéristiques :

Le prédicat ne peut pas être effacé, car il est obligatoire afin que la phrase demeure grammaticalement correcte.

Le prédicat ne peut généralement pas être déplacé et il suit le sujet dans la phrase déclarative

La fonction prédicat est l'un des **éléments obligatoires** de la phrase. Le prédicat indique **ce qui est dit** à propos du sujet de la phrase. Seul le groupe verbal peut occuper cette fonction.

Le groupe verbal se compose d'un mot (le verbe) ou de plusieurs mots (le verbe et ses compléments). Le groupe verbal décrit l'action effectuée par le sujet (avec des verbes d'action : courir, marcher, jouer...) ou précise l'état du sujet (avec des verbes d'état : paraître, être, sembler...).

Les choses se compliquent encore lorsqu'on se rend compte que beaucoup, même parmi les plus ardents défenseurs de la distinction tranchée entre plan syntaxique et plan communicatif, donc entre sujet et thème d'une part, et prédicat et rhème de l'autre, laissent souvent, dans la pratique courante, s'estomper les frontières entre les deux domaines. Un parallélisme explicite, mais plus fréquemment implicite, s'établit subrepticement entre eux, le rhème ayant vocation à fonctionner comme prédicat, et le thème comme sujet. On semble aussi oublier quelquefois que le terme *prédicat* est intimement lié au terme *prédication*, dont l'acception ordinaire est d'ordre communicatif. La prédication n'est en fait rien d'autre que l'essence même du langage, à savoir transmettre un message, dire quelque chose, et pas nécessairement sur quelque chose. Ce support formel, réalisé par ce qu'on peut appeler "les parties du discours" prédicatives, doit, du fait même de sa fonction, posséder un contenu sémantique. C'est aussi ce qui lui permet de fonctionner comme "opérateur", c'est-à-dire, de régir des arguments. En effet, l'argument, pour qui le situe au plan syntaxique – certains le situent au plan sémantique, et utilisent le terme "actant" pour son correspondant syntaxique), correspond toujours à un rôle, à un actant sémantique. Les mots prédicatifs doivent donc être, dans cette optique, des mots "lexicaux", ou "pleins", ou encore "principaux", ou "descriptifs", c'est-à-dire des substantifs, des adjectifs, des verbes, des adverbes. Notons que d'aucuns attribuent aussi un statut prédicatif, toujours dans cette même optique. À certaines prépositions, dans la mesure où celles-ci sélectionnent des arguments, comme *sur*, dans : *Le livre est sur la table*. D'autres voient dans les prépositions, comme aussi dans les conjonctions, des mots "a-prédicatifs". Il faut sans doute attribuer ces divergences dans l'analyse au comportement fondamentalement différent de mots qui sont tous classés comme prépositions dans la tradition grammaticale française. Ainsi, l'occurrence de certaines prépositions est conditionnée par le sens même du message, comme *sur* dans l'exemple ci-dessus. Elles peuvent commuter en principe avec d'autres prépositions (*Le livre est sous la table*). De ce point de vue, on peut les dire prédicatives, mais il faut cependant remarquer que, si elles exigent bien une séquence, elles ne la régissent pas, comme on l'attendrait d'un prédicat. D'autres prépositions sont conditionnées lexicalement par tel ou tel mot et n'admettent pas de commutation, comme *à* et *de* derrière *s'intéresser (à)* et *dépendre (de)*, ou *de*, dans *proche de* et *éloigné de*, où l'on observe une même préposition, malgré l'antonymie des adjectifs. Elles ne sont donc pas prédicatives, comme ne le sont pas non plus les prépositions conditionnées syntaxiquement par certaines constructions, comme *à* et *de*, dans, par exemple, *Cet homme est facile à convaincre* et *Il est facile de convaincre cet homme*. Il va de soi que les verbes outils n'ont pas de capacité prédicative. N'ayant pas de sens, ils n'ont pas de valence, donc pas d'arguments, ce qui leur a valu, dans une certaine terminologie, l'appellation de verbes "transparents", parce qu'ils adoptent les arguments des verbes auxquels ils servent de supports. Tous ces mots prédicatifs, au sens de "porteurs de valence" et donc

“structureurs de phrase”, sont aussi rhématiques, puisque seuls des mots “pleins” sont susceptibles de véhiculer un message, une prédication. Notons au passage qu’il faut peut-être faire preuve de plus de circonspection à l’égard des verbes supports, dont il n’est pas évident qu’ils soient vraiment tout à fait dénués de sens, et dont le statut prédicatif ou non, demande à être revu de plus près. Ainsi, on peut hésiter à voir dans les verbes de *caresser*, *nourrir un projet*, des équivalents parfaits de *avoir*, et dans celui de *commettre une erreur*, un pur équivalent de *faire*, alors que ce verbe n’admet normalement qu’un complément à connotation négative, équivalence à laquelle on devrait s’attendre s’il s’agissait, dans tous ces cas, de verbes supports dénués de sens. Dans le même ordre d’idées, il est intéressant de noter que la notion de “prédicat nominal”, largement utilisée dans les recherches sur les verbes supports, considérés comme de simples supports verbaux de noms régissant des arguments, est rejetée catégoriquement par certains, qui y voit une contradiction dans les termes puisque, selon lui, l’expression prédicative est “ce qui reste une fois dégagés les constituants nominaux ou quasi nominaux”.

Conclusion. Il va sans dire que toute description linguistique sérieuse doit faire mention, parmi les propriétés syntaxiques d’une unité lexicale, de sa capacité à régir des arguments, donc à construire, du moins en partie, le squelette de la phrase. Ainsi, pour prendre un exemple relativement simple, les verbes *autoriser* et *permettre* appellent l’un et l’autre trois arguments ou actants: un agent, qui donne l’autorisation, un destinataire, qui la reçoit, et le contenu de l’autorisation. Le fait que, au plan formel, le destinataire se construit comme objet direct d’*autoriser* et objet prépositionnel de *permettre*, doit alors être considéré comme “superficiel”, ne relevant que de la seule syntaxe, donc imprévisible à partir du sens. Notons d’ailleurs que ces différences formelles disparaissent si l’on remplace ces verbes par leurs correspondants à verbe support + nom : *donner (l’autorisation/la permission) à quelqu’un de faire quelque chose*. La compréhension de l’interface sens/forme aurait beaucoup à gagner à une mise en parallèle systématique du sémantisme d’un mot et de sa valence, c’est-à-dire aussi de sa **prédicativité**, pour ceux qui appellent “prédicats” des mots régissant des arguments. Mais on sait que, dans l’état actuel des connaissances, une telle mise en parallèle pose de grosses difficultés. Ainsi, les verbes *mettre* et *poser*, dans leur sens concret, “physique”, de “faire qu’une chose soit à un certain endroit”, sont sémantiquement très proches et impliquent par leur sens trois arguments : un agent, un patient et un lieu. La syntaxe de *mettre* exige effectivement la réalisation formelle de ces arguments, alors que celle de *poser* peut se contenter de deux:

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
professor Cəməm Babaxanova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.125>

UOT 81.111.

ORCID ID kodu: 0000-0002-7770-8846

QARAŞOVA YEGANƏ MUSA QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: yegana_qrshv1287@mail.ru

ALMAN DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK TƏHLİLİ

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat işinin əsas məqsədi alman dilində modal feillərin semantik quruluşunun aydınlaşdırılması, bu feillərin əsas semantik-sintaktik xüsusiyyətləri, modal feillərin funksional-semantik cəhətdən təhlil edilməsidir. Alman dilində modal feillərin ümumi xüsusiyyəti, alman modal feillərinin funksional təhlili, modal feillərin semantikasi və modal feillərin qrammatik qaydalar üzrə təyinatı bu tədqiqatın əsas məqsədidir. Tədqiqat mövzusunun aktualığı alman dilində modal feillərin ifadə vasitələrinin hərtərəfli nəzəri cəhətdən nəzərdən keçirilməsi, modal sözlərin sistemləşdirilməsi, funksional-semantik mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsi zərurətindən irəli gəlir.

Tədqiqat metodu. Tədqiqat işində əsasən müqayisəli, təsviri üsullardan, semantik şərh texnikasından, kontekstual təhlil metodundan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqat nəticələri. Alman dilində modal feillər çox praktikdir, çünki onlarla əsas feili dəyişdirərək cümlənin məzmununu dəyişmək mümkündür. Modalverben, yəni modal feillər və ya modal köməkçi feillər qrupuna daxildirlər və onlar çox yönlü olması ilə seçilirlər. Məqalədə alman dilində modal feillərin funksional-semantik təhlili xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Alman dili müxtəlif linqvistik vasitələrdən istifadə edərək modallığı həyata keçirməyə imkan verir. Modal feillər məsdər ilə birlikdə istifadə edildikdə, ifadənin necə başa düşülməsinə təsir göstərilir. Modal feillər fikri dəqiq ifadə etməyi təmin edir, alman dilində olan *dürfen, können, mögen, müssen, sollen və wollen* modal feilləri yaxşı ünsiyyət üçün zəruridir. Bu baxımdan da da 6 modal feilin funksional-semantik təhlili müvafiq sahənin araşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: modal feillər, funksional semantik təhlil, alman dili, dilçilik, modallıq, alman qrammatikası.

Giriş

Modal feillər həm əsas feil, yəni cümlədəki yeganə feil kimi, həm də köməkçi feil əvəzinə başqa bir əsas feillə birlikdə istifadə edilə bilər. Alman dilində modal köməkçi feillər (Modalverben) adətən cümlədəki hərəkətin mənasını bildirir. Model feillər alman dilində tez-tez istifadə olunur. Almanlar mümkün oldan kimi cümlələri

qısaltırlar, çünki onlar əsas feili işlətməməyi xoşlayırlar. Modallıq sahəsi müxtəlif yollarla strukturlaşdırıla bilər. İmkan və zərurət arasındakı fərq müxtəlif məntiqi strukturlara uyğun gəlir. Modal mənaların birinci qrupu, hərəkət edən şəxsin xüsusiyyətlərinə və ya dünyanın digər obyektiv faktlarına əsaslanan imkan və zərurət haqqında ifadələrdir. Alman dilində modal feildən istifadə edərək, prinsipə bir şeyin mümkün olduğunu və ya kiminsə konkret bir şey etmək qabiliyyətinə malik olduğu ifadə eymək mümkündür.

Ümumiyyətlə, alman dilində *dürfen, können, mögen, müssen, sollen və wollen* altı feili adətən modal feillər kimi qeyd olunur (*müssen, sollen, wollen* müxtəlif növ ehtiyacları və *dürfen, können, mögen* müxtəlif növ imkanları bildirir). Ancaq əslində eyni mənə növü olan başqa sözlər də var. Modal feillər işlədilməsindən asılı olaraq qadağa və ya əmr, məcburiyyət, imtina və ya icazəni ifadə edir. Onlar həmçinin mümkün olanı qeyri-mümkündən fərqləndirir və ya nəticələri, fərziyyələri və s. səciyyələndirirlər. Nəhayət, modal feillər həm də arzularını və ya narazılığın formalaşdırılmasına xidmət edir.

Alman dilində modal feillərin ümumi xüsusiyyəti

Modal feillər cümlənin mənasını dəyişdirən feillərdir. Onlar həm əsas feil kimi, həm də köməkçi feil əvəzinə işləyə bilər. Alman dilində 6 modal feil bunlardır:

-wollen– istəmək (planlaşdırmaq, etməyə hazır olmaq mənasında)

-mögen– xoşlamaq, sevmək, istəmək(münasibət bildirmək mənasında)

-müssen– malı, məli (öz istəyi ilə, öz planına uyğun)

-sollen– malı, məli (başqasının istəyi ilə, məcburi və ya xahişə görə)

-können– bacarmaq (fiziki və zehni)

-dürfen– bacarmaq (icazəsi olmaq, etməyə ixtiyarı olmaq) (Alman dilində modal feillər, 2015).

İndi müxtəlif Alman modal feillərinin mənası ilə tanış olaq. Belə ki, *Wollen* modal feili niyyəti ifadə edir. *Möchten* feili bir arzu ifadə etməyə imkan verir. *Müssen* modal feili zərurət və ya vəzifəni təsvir etməyə imkan verir. *Sollen* feili məqsəd, nail olmaq məqsədi ifadə edir. *Können* modal feili imkan və ya qabiliyyəti ifadə edir. *Dürfen* modal feili səlahiyyəti ifadə edir. “Bu feillər məsdər feillərlə birlikdə modal feil (Modalverb) funksiyasına malikdir. Yəni tam feilin məzmunu dəyişirlər” (Hoberg, 2003:7).

Modal feillər çox vaxt əmr və ya qadağa təsiri ilə işlənir, onların özlərində aydın imperativ formalar yoxdur. Faktiki olaraq modal feil ilə birlikdə işlənən əsas feil alman dilində bəzi hallarda buraxıla bilər belə ki, modal feil tək əmələ gəlir.

Können və *müssen* modal feillərdə çox vaxt cümlədə ikinci feillə işlədilir. Modal feil subyektin ikinci feilin ifadə etdiyi hərəkətə münasibətini təsvir edir.

Bir hərəkətin sadə elanı:

Ich stehe auf.

Können modal feili bir imkan və ya bacarığı təsvir edir:

Ich kann aufstehen. (Ciddi xəstə və ya yaralı deyiləm. Ayağa qalxa bilirəm.)

Müssen modal feili öhdəliyi təsvir edir:

Ich muss aufstehen. (İşə getməliyəm. Qalxmalıyam).

Modal feil dilçilikdə modallığı zərurət və ya imkan mənasında ifadə etməyə xidmət edən müəyyən feillərin adıdır. Alman qrammatikalarında (Duden, 2009) modal feillər çox vaxt köməkçi feillər, funksional feillər, bağlayıcı feilləri və əsas feillərlə yanaşı feilin ayrıca alt növü kimi görünür. Bununla belə, onlara çox vaxt modal köməkçi feillər də deyilir.

Modal feillərin bir çox başqa xüsusi xüsusiyyətləri var və çoxsaylı qrammatik istisnalar var. Modal feillər modallığı ifadə etmək üçün yeganə vasitə deyil, əsas feilə bir affiks (məsələn, sonluq) əlavə etməklə modallığı ifadə etmək olar. Bundan əlavə, digər nitq hissələri (məsələn, zərflər) və ya sintaktik konstruksiyalar modallığı ifadə etməyə xidmət edir. “Alman dilində isə məcburiyyətin modal feillərlə ifadəsini *müssen*, *haben zu*, *sollen* modalları həyata keçirir” (YUSİFOVA. 16).

Alman modal feillərinin funksional təhlili

Alman modal feillərinin mühüm bir funksiyası da var. Həqiqətən də, bu feillərdən istifadə etməklə siz hadisənin baş vermə ehtimalını göstərə bilərsiniz ki, bu da son nəticədə modallığı ifadə edir.

- Ümumi ehtimal (90%) - *Aber das muss ein Versehen gewesen sein!*
- Yüksək ehtimal (75%) - *Vielleicht hat dein Mitbewohner sie in den Kühlschranks gestellt, damit sie nicht schlecht werden;*
- Orta ehtimal (50%) - *Könnte es sein, dass die Katze die Brownies gegessen hat?;*
- Sıfır ehtimal (0%) - *Ich kann die deutschen Modalverben!*

Alman dilinin modal feilləri məsdərlə birləşir və qrup halında həm də forma əmələ gəlməsində (fleksiyada) bir sıra özəlliklər göstərir. Modal feillər indiki zamanda 1-ci və 3-cü şəxsin təkinin eyni formaları ilə səciyyələnir, digər feillərdə də yalnız keçmiş zamanda olduğu kimi təzahür edir. Köməkçi feil gələcək zamanın köməkçi feili funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, modal istifadələrə də malikdir. Bundan əlavə, indiki zamanda II tabeliyindəki kimi bağlama sırası çox vaxt zəifləmə mənasında müstəqil modal feil kimi qəbul edilir.

Modal feillərə təkcə alman dilində rast gəlinmir. İngilis və ya fransız modal feilləri kimi, alman modal feilləri də qrammatik cəhətdən diqqəti çəkir. Məsələn, bir çox başqa feillərdən fərqli olaraq onlar əmr əmələ gətirmirlər. Sadə modal cümlələr adətən modal feil və əsas feilin məsdəri ilə qurulur. Modal feilin özü birləşir və sonsuz əsas feil cümlənin sonundadır. Misal üçün:

Das Mädchen darf heute ins Kino gehen. (Sie hat die Erlaubnis dazu.)

Qız bu gün kinoya gedə bilər. (Onun bunu etməyə icazəsi var.)

Alman dilinin modal feilləri həm modal, həm də qeyri-modal mənalarda görünə bilər. Modal mənalar, məlum olduğu kimi, ilkin (deontik və ya könüllü modallıq) və ikinci (epistem və sübut semantikasi) ola bilər. Modal feillərin

semantikasını kontekst mühitindən asılıdır. Materialın təhlilindən görüldüyü kimi, ilkin məna daha çox, ikinci məna isə daha az yayılmışdır. İkinci dərəcəli mənada olan modal feillər çox vaxt başqa modal elementlərlə - hissəciklərlə, modal sözlərlə birləşir, modal feillərin “zu sein”, yəni “olmaq” feili ilə birləşməsi əslində bizə həmişə epistemik semantikanı çatdırmağa imkan verir.

Modal feillərin modal məna daşmadığı hallar da var. Beləliklə, məsələn, Q.Olşlager modal feillərin modal mənada işlənməməsinin görüldüyü bir sıra nümunələri nəzərdən keçirir (Öhlschläger, 1989:171):

Der Regen nicht aufhören edəcək. / Yağış dayanmayacaq.

Es regnen olacaq. / Yağış yağacaq.

Das wolle Gott verhüten! / Allah eləməsin ki, belə olsun!

Eyni zamanda Q.Olşlager modal feillərin müxtəlif semantik çalarlarını tam təsvir etmir, sadəcə olaraq belə halların baş verdiyini qeyd edir və onları qeyri-modal kimi təsnif edir.

Bəzi alman modalları müəyyən kontekstlərdə xüsusi məna kəsb edir. “Sie kann Deutsch”, məsələn, “O, Alman dilini bilir” deməkdir. “Sie kann Deutsch ... sprechen / schreiben / verstehen / lesen” üçün qısdır. “Almanca oxuya / yaza / başa düş / oxuya bilər” deməkdir. Modal feil çox vaxt subjunktiv formada işlənir: möchte (“gəlmək”). Bu, ehtimal, istək və ya ikinci dərəcəli istiqamətdə nəzakət deməkdir. Sollen və wollen hər ikisi “dedi” və ya “deyir” kimi xüsusi idiomatik məna daşıya bilər. Mənfi mənada müsen “qadağan etmək” mənasında olduqda durfen ilə əvəz olunur. “Er muss das nicht tun” “bunu etməyə ehtiyac yoxdur” deməkdir. Modal tez-tez indiki mükəmməl formada istifadə olunur (“Er hat das gekonnt” mənası “O bunu bacardı”). Əksinə, onlar adətən ikiqat məsdər konstruksiyasına malikdirlər.

Müssen modal feili faza dəyərlərini kodlaşdırmaq üçün də istifadə edilə bilər. Wollen və sollen modal feilləri əksər hallarda könüllü (*wollen*) və deontik (*sollen*) modallığı çatdırmaq üçün istifadə olunur. İkinci dərəcəli semantika (verilən məlumatın mənbəyinin göstərilməsi) cümlədə ya sübut semantikasını olan modal sözlərdən istifadə edildikdə (məsələn, *angeblich*, *offensichtlich*, *offenbar*) və ya bildirilən məlumatın mənbəyinin göstəricisi olduqda aydın şəkildə özünü göstərir.

Sübut işarələri olmayan cümlələrdə sollen modal feili keçmiş hadisələrdən danışarkən daha çox sübut mənasında işlənir: *Der letzte türkische Leopard soll 1979 in Hakkari von einem Bauern erlegt worden sein. / Sonuncu türk bəbirinin 1979-cu ildə bir kəndli tərəfindən öldürüldüyü barədə şayiələr yayılıb.*

Modal feillərin semantikasını

Modal feillərin semantikasını Q.Dievaldın (Diewald, 2012) əsərində müfəssəl təsvirini almış, burada o, bu sözlərin deyktik xassələrinə diqqəti cəlb edir, bununla bağlı deyksisin başqa bir növünü - modalı müəyyənləşdirir. Onun konsepsiyasına görə, modal feillər deontik (ilkin) mənada leksik vahid, sübut və ya epistemik (ikinci dərəcəli) istifadədə qrammatikləşmiş struktur kimi çıxış edir. Q.Dievald modal

predikatların başqa mənalarını nəzərə almır. E. Leiss modal feilləri sübut və epistemik mənaların kodlaşdırılmasının qrammatik vasitəsi kimi şərh edir. O, haqlı olaraq qeyd edir ki, sübut və epistemik modallığı ifadə edən leksik vasitələr (modal sözlər) funksional cəhətdən fərqlidir, ikinci dərəcəli semantikanı ifadə edən qrammatikləşdirilmiş vasitə kimi modal feillər isə funksional cəhətdən eynidirlər (Leiss, 2000: 149). Tədqiqatçıların əsərlərində modal feillərin artıq leksik və qrammatik sistemin elementləri kimi nəzərdən keçirilməsinə baxmayaraq, kontekstual mühitin onların semantikasına və dil statusuna necə təsir etdiyini müəyyənləşdirməyə, eləcə də feillərə təsir edən şərtləri təsvir etməyə ehtiyac var.

Alman dilində modal feillərin iki fərqli mənası var. Bunlardan biri “subyektiv”, digəri isə “obyektiv” adlanır. “Obyektiv ifadələr danışanın şəxsi fikrini əks etdirməsə də, subyektiv ifadələr əsasən danışanın şərhinə və proqnozuna əsaslanır” (Akol Göktaş, 2023:356).

Hesab edirik ki, modal feillərin daşdığı qeyri-modal mənalar zaman və aspektual semantik zonaya aiddir və modal feillərin semantikasi da tam qiymətli feilin kontekstindən və aspektual xüsusiyyətlərindən asılıdır. Faktik materialın təhlili göstərdi ki, modal feillər daha çox ilkin və ya deontik mənada işlənir. Beləliklə, məsələn, *dürfen* modal feilin 1000 istifadəsindən yalnız 11-i fərziyyə ifadə etmək üçün istifadəsini nümayiş etdirir; *müssen* modal feilinə münasibətdə 1000 - 25 nisbətindən danışmaq olar; oxşar hal *können* feili halında da müşahidə olunur. Mögen feili bir qədər tez-tez ikinci dərəcəli mənada işləyir, bəzi hallarda fərziyyə ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Hər modalın iki əsas forması var: tək və cəm. Bu indiki modal feillər haqqında yadda saxlamaq lazım olan ən vacib qaydadır. Məsələn, *können* feilinin əsas formaları *kann* (tək) və *können* (cəm).

Tək isimlər üçün *ich*, *du*, *er / sie / es*, *kann* (onun sonluğuna *du əlavə edir: du kannst*).

Əksər əvəzliliklər üçün *, ihr, sie / Sie*, *können* (*ihr əlavə olunur: ihr könnt*).

Modal feillər epistemik modallığın bəzi digər formaları ilə birlikdə ikinci dərəcəli mənada görünür. Təbii ki, modal feillərin ikinci dərəcəli (epistemik) mənə qazanmasına şərait yaradan təkə modal sözlər və modal hissəciklər deyil. Modal feillər “*sein*” feili ilə birləşdirildikdə epistemik semantika aydın görünür:

Man darf da gespannt sein, welche Rolle sie im nächsten Woody Allen Film übernehmen wird. / Yəqin ki, artıq hər kəs onun Vudi Allenin növbəti filmində hansı rolu oynayacağını öyrənmək istəyir.

Modal feillərin qeyri-sonlu feillərlə birləşərək epistemik semantika əldə etməsi yeni deyil və artıq E.Leissin işində də göstərilmişdir (Leiss, 2000; Averina, 2010). Bu, qeyri-məhdud feillərin daxili perspektivi kodlaşdırması ilə bağlıdır. Daxili perspektiv (Innenperspektive) E. Leissin terminologiyasında qeyri-məhdud feillərin semantikasında, xarici perspektiv (Außenperspektive) isə son feillərin semantikasında əks olunur. Hər iki perspektiv nətiqin eqosentrik mövqeyinin

səciyyələndirilməsinə əsaslanır: xarici perspektiv hadisəni müşahidəçiyə istinad etmədən əks etdirir. Bu, tamqıymətli feilin hərəkət tərzinin modal feilin semantikasına təsir etməsi faktorunu izah edir.

Bir qayda olaraq, üçüncü şəxs subyekt kimi çıxış edərsə, sübut semantikasi mümkündür. Əgər subyekt 1-ci şəxsdirsə, deontik mənə ötürülür.

Gələcəkdə baş verən hadisələrdən bəhs edən cümlələrdə sollen feili deontik mənada öhdəliyi qeyd edir:

Das Autobahnnetz soll in den nächsten Jahren weiter ausgebaut werden. / Bir neçə ildən sonra avtoban şəbəkəsi genişləndirilməlidir.

Sollen feili sein feili ilə birlikdə epistemik semantikanı da çatdırmaqla bilər:

Da soll jetzt aber das Hochwasser sein, bzw. laut wetter.com in den nächsten Tage weiter starke Ragenfälle geben. / Amma bir neçə gündən sonra sel və ya wetter.com-un məlumatına görə, leysan ola bilər.

Epistemik semantikaya malik modal sözlərdən ibarət cümlələrdə sollen modal feili öhdəlik ifadə edir. Wollen modal feili, digər modal feillər kimi, niyyəti ifadə etmək, müqayisə etmək üçün daha çox əsas mənada istifadə olunur. Təbiət hadisələrini bildirən predikatlarla birləşərək wollen feili modal mənasını itirir. Əgər cümlə inkardan istifadə edərsə, bu, arzu və gözləntilərə zidd bir işin icra edildiyini göstərir. Präteritum formasında işlənən wollen modal feili inkar və tam regnen feili ilə birlikdə arzulanan yağışın gələ bilmədiyini göstərir. Tərkibində inkar olmadıqda, təbiət hadisələrini bildirən predikatlarla birləşən wollen feili olan cümlələrin semantikasi gələcəklə bağlı əlavə konnotasiyanı ehtiva edir. Təbiət hadisələri ilə birləşən modal feillərin kontekstdən təcrid olunmuş semantikasının dəqiq təsvirini vermək kifayət qədər çətinidir. Müşahidələrimizə görə, onlar yalnız gələcək zamanın mənasını çatdırmaq üçün deyil, həm də mübahisə üçün istifadə edilə bilər.

Modal və zaman mənalarının sıx qarşılıqlı əlaqədə olması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir - E. Leiss (Leiss, 1992; Leiss, 2000), M. Kotin (Kotin, 2007), V. Abraham (Abraham, 1989) və s. Modallıq və səbəbiyyət də sıx qarşılıqlı əlaqədədir.

Maraqlıdır ki, wollen modal feili subyekt cansız obyekt olduqda işlənə bilər - bu halda danışanın məqsədi, misallardan görüldüyü kimi, biznesin uğur qazanması üçün bəzi tələblərə əməl etməyin vacibliyini və ya zəruriliyini göstərməkdir.

Wollen və sollen feilləri olan cümlələr sübut semantikasını kodlayır, lakin bu, epistemiklikdən məhrum deyil, faktın həqiqətinə şübhə etdiyini göstərir. Keçmiş hadisələrdən danışarkən sübut semantikasi daha çox ifadə edilir. İndiki və gələcək hadisələrə münasibətdə, bir qayda olaraq, ilkin mənə kodlaşdırılır. Wollen modal feili olan cümlələr, əgər subyekt cansız obyektdirsə, gizli deontik semantika ilə bağlı olur.

Müssen modal feili emosional yaşantıları bildirən feillərlə birləşərək mərhələ (ilkin) mənasını bildirir. Wollen modal feili inkarla və təbiət hadisələrini bildirən feillərlə birləşərək gözlənilən havanın baş verməyəcəyini, inkarsız cümlələrdə isə

gələcəyin əlavə semantikasının olduğunu göstərməyə imkan verir. Bu bir daha təsdiq edir ki, modallıq, temporallıq və aspektuallıq genetik cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli kateqoriyalardır.

Modal feillər dildə çox işlədildiyinə görə qrammatik qaydalarda çox önəmlidir. Cümlədə ya zərurət, ya da imkanı göstərmək üçün modal feildən istifadə olunur. Cümlədə hansı modal feilin işlənməsindən asılı olaraq, bu üsullar müxtəlif olacaqdır. Cümlədə əsas feil aydınsa (həmişə indiki zamandan istifadə edin), gündəlik söhbətdə əsas feil çıxarılır və yalnız modal köməkçi feildən istifadə olunur. Sadə indiki və sadə keçmiş zamanlarda modal feil cümlədə işlənir və əsas feil cümlənin sonunda məsdər formasında gəlir. Sadə keçmişdə modal feil cümlənin keçmiş zamanında, əsas feil isə cümlənin sonunda məsdər formasında görünür. Mükəmməl zamanlarda (present perfect, past perfect və future perfect) cümlədə köməkçi feil və əsas feilin məsdəri işlədilir və sonra modal feil cümlənin sonunda gəlir.

Alman dilində bugünkü gündəlik söhbətlərdə mögen modal feili adətən əsas feilsiz istifadə olunur. Əslində möchten feili mögen feilinin şərt formasıdır, lakin müasir alman dilində bu feil indiki zamanda müstəqil modal feil kimi işlənir. Keçmiş dildə adətən möchten əvəzinə wollen işlədilir. Modal feillərin semantikasını kontekst mühitindən zaman formalarından, modal komponentlərin mövcudluğundan (modal sözlər və hissəciklər), tam qiymətli feilin semantikasından və cümlənin subyektinin xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Nəticə

Modal feillər bir vəziyyətə və ya vəziyyətə münasibətdə danışanın nöqtəyi-nəzərini göstərən köməkçi feillər qrupudur. Alman dilində modal feillər imkan, qabiliyyət, zərurət, öhdəlik, arzu, qətiyyət, təxmin və s. ifadə etmək üçün istifadə edilə bilən köməkçi feillərdir. Alman dilindəki bu feillərin xüsusi qaydaları var, ona görə də onlar ayrıca araşdırılır. Qeyd edildiyi kimi, cümlədə modal feillərdən istifadə cümlənin qrammatik quruluşunu və sözlərin sırasını dəyişə bilər. Modal feillərin semantik səviyyədə tədqiqi onlar arasındakı üslub fərqlərinin daha yaxından və ətraflı öyrənilməsinə zəmin yaratmışdır ki, bu da bizə digər modal feilin necə və ya necə olduğunu düşünməyə və anlamağa imkan verir.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, alman modal feilləri sayəsində fikri məhdudiyətsiz ifadə etmək mümkündür. Modal feillər həm şifahi, həm də yazılı bir çox vəziyyətlərdə istifadə olunur. Hansı modal feilin işlənməsindən asılı olaraq cümlə müxtəlif cür şərh oluna bilər. Modal feillər digər feillər kimi birləşə və müxtəlif zamanlarda işləyə bilər. Xüsusi olan odur ki, modal feillər demək olar ki, yalnız istifadə olunur.

İSTİFADƏ OLUNUŞ ƏDƏBİYYAT **Azərbaycan dilində**

1. Yusifova L. Dildə məcburiyyət anlayışının ifadəsi. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı– 2017, s.32

Alman dilində

2. Abraham W. Futur-Typologie in den germanischen Sprachen // Tempus-Aspekt-Modus. Die lexikalischen und grammatischen Formen in den germanischen Sprachen / hrsg. von W. Abraham und T. Jansen. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1989. S. 345-389.
3. Öhlschläger G. Zur Syntax und Semantik der Modalverben des Deutschen. Tübingen: Niemeyer Verlag, 1989. 270 S.
4. Duden Z. B. – Die Grammatik. 8. Auflage. Dudenverlag, Mannheim 2009, S. 415ff.
5. Diewald G. Die Modalverben im Deutschen. Grammatikalisierung und Polyfunktionalität. Berlin: De Gruyter, 2012. 464 S.
6. Kotin M. Die Sprache in statu movendi: in 2 Bänden. Heidelberg: Winter Verlag, 2007. Bd. 2. 372 S.
7. Leiss E. Artikel und Aspekt. Die grammatischen Muster von Definitheit. Berlin - N. Y.: De Gruyter, 2000. 307 S.
8. Leiss E. Die Verbalkategorien des Deutschen. Berlin - N. Y.: Walter de Gruyter, 1992. 341 S.

Türk dilində

9. Akol Göktaş, S. (2023). “Könnte” Modal Fiilinin Epistemik Kullanımının Derlem Dilbilimsel İncelemesi. Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Özel Sayı 1, 356-370.
10. Hoberg Rudolf ve Ursula. Duden almanca gramer. Çeviri: Mihan Çatak (Kurt) ve Memet Çatak I. Baskı: Mayıs 2003 ISBN: 975-297-291-8
Voyinci ve Genel Yayın Yönetmeni: M. Faruk Bayrak Yayın Koordinatörü, 432 s.

Rus dilində

11. Аверина А. В. Эпистемическая модальность как языковой феномен. М.: УРСС, 2010. 192 с.

İnternet materialları

12. Alman Dilində Modal Feillər. 22.05.2015. <https://language.az/0522533.html>

Summary

GARASHOVA YEGANE MUSA GİZİ FUNCTIONAL SEMANTIC ANALYSIS OF MODAL VERBS IN GERMAN

The purpose of the study. The main goal of the research work is to clarify the semantic structure of modal verbs in the German language, the main semantic-

syntactic features of these verbs, and functional-semantic analysis of modal verbs. General characteristics of modal verbs in German language, functional analysis of German modal verbs, semantics of modal verbs and definition of modal verbs according to grammatical rules are the main objectives of this study. The relevance of the research topic comes from the necessity of a comprehensive theoretical review of the means of expression of modal verbs in the German language, systematization of modal words, and determination of their functional-semantic nature.

Research method. Comparative, descriptive methods, semantic interpretation technique, contextual analysis method were mainly used in the research work.

Research results. In German, modal verbs are very practical, as it is possible to change the content of a sentence by changing the main verb with them. They belong to the group of modal verbs, that is, modal verbs or modal auxiliary verbs, and they are distinguished by their versatility. Functional-semantic analysis of modal verbs in German is reflected in the article. The German language allows us to implement modality using various linguistic tools. When modal verbs are used with an infinitive, they affect how a sentence is understood. Modal verbs help express ideas clearly, the German modal verbs dürfen, können, mögen, müssen, sollen and wollen are essential for good communication. In this regard, the functional-semantic analysis of 6 modal verbs is of great importance for the study of the relevant field.

Key words: *modal verbs, functional semantic analysis, German language, linguistics, modality, German grammar.*

ГАРАШОВА ЕГНА МУСА КЫЗЫ

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОДАЛЬНЫХ ГЛАГОЛОВ В НЕМЕЦКОМ ЯЗЫКЕ

Цель исследования. Основная цель исследовательской работы - выяснение семантической структуры модальных глаголов немецкого языка, основных семантико-синтаксических особенностей этих глаголов, а также функционально-семантический анализ модальных глаголов. Общая характеристика модальных глаголов немецкого языка, функциональный анализ немецких модальных глаголов, семантика модальных глаголов и определение модальных глаголов по грамматическим правилам являются основными задачами данного исследования. Актуальность темы исследования обусловлена необходимостью всестороннего теоретического рассмотрения средств выражения модальных глаголов в немецком языке, систематизации модальных слов и определения их функционально-семантической природы.

Метод исследования. В исследовательской работе преимущественно использовались сравнительный, описательный методы, техника смысловой интерпретации, метод контекстного анализа.

Результаты исследования. В немецком языке модальные глаголы очень практичны, так как с их помощью можно изменить содержание предложения, изменив с их помощью основной глагол. Они относятся к группе модальных глаголов, то есть модальных глаголов или модальных вспомогательных глаголов, и отличаются своей универсальностью. В статье отражен функционально-семантический анализ модальных глаголов немецкого языка. Немецкий язык позволяет реализовать модальность с помощью различных языковых средств. Когда модальные глаголы используются с инфинитивом, они влияют на понимание предложения. Модальные глаголы помогают ясно выражать мысли. Немецкие модальные глаголы *dürfen*, *können*, *mögen*, *müssen*, *sollen* и *wollen* необходимы для хорошего общения. В связи с этим функционально-семантический анализ 6 модальных глаголов имеет большое значение для изучения соответствующей области.

Ключевые слова: модальные глаголы, функционально-семантический анализ, немецкий язык, лингвистика, модальность, немецкая грамматика.

BIBLIOGRAPHIE

1. Mainhueneau Dominique. Syntaxe du français, Paris : Hachette, 1996.
2. Bescherele, *La Conjugaison pour tous*. Haitier, Paris 1997, p 98
3. Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul, *Grammaire méthodique du français*, PUF. Quadrige. Presses Universitaires de France, 1996, p.243
4. Martin Riegel, Jean-Christophe Pellat, René Rioul, *Grammaire méthodique du français*, PUF. Quadrige. Presses Universitaires de France, 1994, p.314
5. Jean Dubois, René Lagane, *La nouvelle grammaire du français*, Larousse, 1973, 125

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

RƏYÇİ: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bəylər Hacıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.135>

SALMAN SÜLEYMANOV

Bakı Avrasiya Univeriteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
ssuleymanli@mail.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİK VAHİDLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİNDƏ ƏRUZ VƏZNİNİN ROLU

Açar sözlər: *əruz, ərəb leksikası, ədəbi dil, klassik poeziya, XIII-XIV əsr, heca, ərəb dili*

Keywords: *Aruz, Arabic lexicon, literary language, classical poetry, XIII-XIV century, syllable, Arabic language*

Ключевые слова: *Аруз, арабская лексика, литературный язык, классическая поэзия, XIII-XIV века, слог, арабский язык.*

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında nümunələrə ötəri nəzər salmaq kifayətdir ki, bu nümunələrdə əruz vəzninin tələblərinin pozulduğunu görmək mümkün olsun. Əruz vəzninin isə, məlumdur ki, klassik poeziyanın, onun dilinin cilalanmasında rolu olduqca böyükdür. Maraqlıdır ki, görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında əruz vəznindən danışarkən, onun yaradıcılığında dil və əruz məsələlərini şərh edən zaman, daha doğrusu, Qazi Bürhanəddin dilinin əruz vəzninə o qədər də yatımlı olmaması faktından danışarkən, bunun səbəblərindən biri kimi aşağıdakı fikri söyləyir: “Cəsarətlə demək olar ki, Qazi Bürhanəddin ədəbi dilə ilk dəfə gətirdiyi xalq sözlərinin imlasını özü yaratmış, özü təyin etmişdir. Onun yazılarının sonralar yaradılıb sabitləşmiş imla normalarına zidd gəlməsinə də səbəb bu olmalıdır” [4, s.78]. Bizcə, bu fikri Qazi Bürhanəddinin dilində işlənən təkcə türk mənşəli sözlər deyil, eyni zamanda, ərəb mənşəli sözlər haqqında da söyləmək olar. Belə ki, əgər demək mümkünsə, türk mənşəli sözlərin imlasını ilk dəfə öz yaradıcılığında Qazi Bürhanəddin özü yaradırsa, bunun əksinə olaraq, ərəb mənşəli sözləri şərq ölkələrində aldığı təhsilə görə, başqa sözlə desək, bu dilin normatib qayda-qanunlarını, orfoqrafiyasını gözəl bildiyinə görə öz yaradıcılığında eynilə ərəb imlasına uyğun şəkildə işlədirdi. Ümumiyyətlə, görkəmli əruzşünas, şərqşünas Əkrəm Cəfər və professor Tərhan Quliyev Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında əruz vəzni və dil məsələlərindən, onların qarşılıqlı münasibətlərindən danışarkən aşağıdakı mülahizəni söyləyirlər. Bizcə, bu alimlərin bu fikirlərini ərəb-fars kəlmələrinin Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında işlənməsi ilə əlaqədar olaraq da başa düşmək olar. Belə ki, professor Tərhan Quliyev Əkrəm Cəfərdən də sitat gətirməklə, öz fikirlərini aşağıdakı şəkildə şərh edir: “Görkəmli əruzşünas Əkrəm Cəfər bu məsələlərə aşağıdakı şəkildə və təbii ki, çox doğru qiymət verir: “Əsərlərindən

görünür ki, Qazi Bührhanəddin şeir sənətində həm dil, həm də üslubca özünəməxsus müstəqil bir yolla getmiş, demək olar ki, heç kimi təqlid etməmişdir. Bu, onun birinci xüsusiyyətidir. İkinci tərəfdən, şair özündən qabaq şeir, ədəbiyyat dilinə salınmamış çoxlu Azərbaycan söz və ifadəsini əsərlərinin dilinə gətirmişdir. Üçüncü tərəfdən, onun dövründə əruz vəznini türk dillərinə, xüsusən Azərbaycan dilinə yeni-yeni tətbiq edilməyə başlanmışdı. Həsənoğlu və onun naməlum sələfləri Azərbaycan dilini İran və Orta Asiyadakı sahələrdə, yəni Şərqi Azərbaycanda və İran Azərbaycanında işlətməmişdir; Buralarda Azərbaycan dili və şeiri İran təsirli, fars ədəbiyyatı ruhunda bir səciyyəyə malikdir. Bunu biz Həsənoğlunun məşhur qəzəlində aydın görürük. Azərbaycan dilinin qərb sahələri, Qazi Bührhanəddinin yaşayıb-yaratdığı sahələr isə fars şeiri təsirindən nisbətən uzaq olmuş, burada Azərbaycan şeiri daha xəlqi bir ruhda yaradılmışdır. Bu hal Qazi yaradıcılığının həm dilində, həm vəznində özünü açıq göstərir” [7,s.40]. Bu fikirləri şərh edərkən professor Tərhan Quliyev isə aşağıdakıları yazır. Belə ki, professor Tərhan Quliyevin bu fikirlərini təkcə əruz vəzninə deyil, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinə də aid etmək olar: “Beləliklə, Əkrəm Cəfərin dediyi bu sözlərə şərh versək və öz bəzi mülahizələrimizi də bura əlavə etsək, yuxarıdakı mənşəni daha aydın şəkildə təqdim etmək olar. Qazi Bührhanəddin XIV əsrdə Anadolunun ortasında yazıb-yaratdığı üçün İran, fars təsirindən uzaq olmuşdur. Eyni zamanda, XIII-XIV əsrlər türk ruhunun daha yüksəldiyi bir dövr olduğuna görə Qazi Bührhanəddin də bu ruha uymuş, əsərlərinin tam fars şeiri sistemi təsirində olmasını istəməmişdir. İsmayıl Hikmət yazır ki, “Qazi Bührhanəddinin “Divan”ında bütün klassik divanlarda görünən minacatlara, nətlərə, qəsidələrə təsadüf olunmaz. Onun sərkəşi (məğrur-Ə.C.) ruhu İran ənənəsinin bu çənbərinə də boyun verməmişdir. Qazinin qəzəlləri daha çox əruzla yazılmış “birər” qoşma, “birər” “Divan”dır. Eyni zamanda, türk ruhunun yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq, Orta Asiyada yaranan və səlcuqlarla Anadoluya gələn folklor üslubunda olan yazılı ədəbiyyat və az qala yeni bir üslub yaratmaq səviyyəsinə qalxan türk ruhunun yeni dalğası Qazi Bührhanəddin yaradıcılığına və eləcə də digər əsərlərə güclü təsir göstərmişdir. Bu mənada, Qazi bir növ anadilli ədəbiyyatımızda hələ tam formalaşmamış, istər bu ədəbiyyata və istərsə də bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatda ilk addımlarını atan yeni bir üslub yaratmış, əruz ədəbiyyatı ilə türk folklor ənənəsinin arasında qalan bir şair olmuş, bunların hansına üstünlük verəcəyini qəti müəyyənləşdirməmiş və onları bir-birinə qovuşdurmaq istəmişdir. Təbii ki, Qazi Bührhanəddinin yaradıcılığında gedən bu prosesi biz XIII-XIV və hətta sonrakı əsrlərdə yaranan digər türkdilli əruzvəznli əsərlərdə, məsələn, “Dastani-Əhməd Hərami” və digər əsərlərin vəznində və dilində görürük. Təbii ki, bu məqamda tədqiqatçıların hətta Həsənoğlu ilə bağlı dedikləri bir fikir də yadımıza düşür. Belə ki, tədqiqatçıların bu barədə dediklərini ümumiləşdirən Əkrəm Cəfər yazır: “XV əsr ədəbiyyatşünası Dövlətşah Səmərqəndi “Təzkireyi-Dövlət şahı” adlı əsərində, XVI əsr şair və alimlərdən Aşiq Çələbi “Məşairü-şüəra” adlı təzkirəsində Həsənoğlunun Azərbaycanda və farsca hələ tapılmamış iki

“Divan”ı, bunlarda həm əruz, həm heca vəznində gözəl əsərlərin, xüsusən azərbaycanca bədii türklərin olduğunu göstərirlər. Bu fikri prof. Fuad Köprülü, İsmayıl Hikmət və başqa tədqiqatçılar da təsdiq və təkrar edirlər” [4]. Deməli, bu proses, yəni əruzvəznli poeziyaya, əgər belə demək mümkünsə, türk ruhu gətirmək problemi bir məqsəd olmuş, az qala üsluba çevrilmiş və şairlər bu məqsədə şüurlu şəkildə getmişlər. Bu proses, səlcuq türklərinin Orta Asiyadan gəlib Azərbaycanda durmadan Anadolu ərazilərində yerləşdikləri bölgələrdə daha güclü şəkildə özünü göstərir. Belə ki, onlar təqribən Fuad Köprülünün sözləri ilə desək, “Anadolunun şərqində yaşasalar da Azərbaycan dilində yazmış”, lakin Orta Asiyadakı türklük ruhundan ayrıla bilməmişlər. Başqa sözlə desək, onlar türk ruhlu əsərləri əruz vəznində qələmə almağa çalışmışlar” [7, s.40-42].

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənlərə yekun vurmali olsaq, deyə bilərik ki, Qazi Bürhanəddinin İran təsirindən uzaq olan bir məkanda – Anadoluda yaşaması, öz yaradıcılığında türk ruhuna daha çox yer vermək istəməsi, lakin əruz vəzninin tələblərinə görə ərəb kəlmələrindən öz yaradıcılığında istifadə etməyə məcbur olması, onun şeir dilinə, başqa sözlə desək, ərəb leksik vahidlərindən istifadə etməsinə də təsir göstərmişdir. Yəni o, ərəb leksik vahidlərindən minimum şəkildə istifadə etmək istəmiş, lakin əruz vəznində yazıb-yaratmağa məcbur olduğu üçün və əruz vəzni də daha çox ərəb leksik vahidlərini tələb etdiyinə görə, onun yaradıcılığında, onun dilində ərəb leksik vahidləri bir növ öz əksini tapmağa məcbur olmuşdur. Buna görə də tədqiqatçılar Qazi Bürhanəddinin dilindən danışarkən “XIII-XV əsrlər poetik dili ilə müqayisədə Qazi Bürhanəddin “Divan”ının dili nisbətən sadədir” fikrini söyləmədən ötə bilmirlər ” [3,s.226]. Başqa bir yerdə isə qeyd olunur: “Deməli, Qazi Bürhanəddin dilini XIV əsrin başqa ədəbi dil abidələrindən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri şairin “Divan”ını təşkil edən 1800-ə yaxın əruz vəznli şeirin şifahi ədəbi dilə nisbətən yaxın olması, bu şeirlərdə məişət leksikasının bolluğudur” [3,s.204].

Ümumiyyətlə, əgər biz XIV-XVI əsrlər və ümumiyyətlə, əruzvəznli poeziyamızın dilindən söhbət açırsaq, istər-istəməz mövzudan bir qədər kənara çıxıb əruz vəzni və Azərbaycan ədəbi dili mövzusunda da toxunmalıyıq. Çünki poeziyamızda işlənən, mənşə etibarilə ərəb ədəbiyyatına, ərəb dilinə bağlı olan əruz vəzni təbii ki, ərəb mənşəli sözlərə daha doğma şəkildə yanaşmış və şairlərimiz bu leksik vahidlərdən daha çox istifadə etməyə məcbur olmuşlar. Məhz bu fikri də söyləmək olar ki, bəlkə, Füzuli əsərində görəcəyimiz daha qəliz və ümumiyyətlə ərəb leksikası dilimiz üçün ilk növbədə poeziyamızda əruz vəzni hesabına uyğunlaşmış və doğmalaşmışdır. Başqa sözlə desək, bu leksikani ilk növbədə poeziyamız dilimiz üçün doğmalaşdırmış, sonradan onu nəsr dilinə də ötürmüşdür. “Məlum olduğu kimi, şifahi xalq şeirimizə xas olan heca vəznindən fərqli olaraq ərəb, farsdilli poeziya üçün doğma olan əruz vəzni uzun və qısa saitlərin müvafiq qəliblər əsasında bir-birini izləməsi üzərində qurulduğu və Azərbaycan dilində isə uzun saitlərin olmadığına görə, əruz vəzni dilimizin qrammatik quruluşuna və harmoniyaya,

ahəngdarlığa əsaslanan təbiətinə yad olmuşdur. Buna baxmayaraq, əruz vəznini yeni dil zəminində tətbiq edən istedadlı şairlərimiz “tikandan bərgi-gül izhar” edə biliblər. Aydınır ki, əruzla yazılan şeir ədəbi dilimizə çoxlu miqdarda poetik alınmalar da gətirmişdir. Ərəb və fars dilindən alınmış belə poetik söz və söz birləşmələri əsrlər boyu poetik dilimizdə işlənsə də, canlı danışığı dilinə daxil olmamış və kitab alınması səviyyəsində qalaraq, okkazional səciyyə daşımışdır. Belə halda, yazılı ədəbiyyatla canlı xalq dilinə əsaslanan ənənəvi xalq poetik yaradıcılığı arasında bir uçurum, bir çin səddi olmalı idi. Lakin Nəsimilərimiz, Qazi Bürhanəddinlərimiz, Həqiqilərimiz, Hidayətlərimiz, Kişvərilərimiz böyük vətənpərvərlik nümunəsi nümayiş etdirərək yazılı ədəbiyyatımızın zəngin şifahi ədəbiyyatımızla dialektik vəhdətdə inkişafını təmin etmişlər. Bütün orta əsrlərdə və yeni dövrdə şifahi ədəbiyyatımız yazılı ədəbiyyatımızdan faydalandığı kimi, yazılı ədəbiyyatımız da şifahi ədəbiyyatımızdan bəhrələnmişdir” [3,s.186].

Əruz vəzninin nəzəri və təcrübi məsələləri ilə məşğul olan professor Tərhan Quliyev əruz vəzni və Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələri məsələsindən danışarkən bu problemə təkcə bir şairin yaradıcılığı əsasında deyil, ümumiyyətlə, bütövlükdə Azərbaycan dili və əruz vəzni, başqa şəkildə desək, türk dili və əruz vəzninin qarşılıqlı münasibətləri kontekstində yanaşaraq yazır: “Əruzun bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında bu qədər yüksək mövqə qazanmasına, onun Azərbaycan poeziyasının ikinci doğma vəzni vəziyyətində olmasına baxmayaraq, bu vəznin mənşə etibarilə Azərbaycan dilinin (o cümlədən, türk dillərinin) daxilindən doğmaması həmişə özünü göstərmiş, ərəb-fars dillərində yazan sənətkarlarımızdan fərqli olaraq, ana dilində yazıb-yaradan şairlərimiz Azərbaycan dilində əruzla yazmaqda müəyyən çətinlik duymuşlar. Sənətkarlarımızı təmin etməyən hal əruzda yazılmış azərbaycandilli şeirin adətən, Azərbaycan dilinin normal tələffüz qaydalarına uyğun gəlməməsi, əruzda dilimizin təbii danışığı gözəlliyinin pozulması idi...

... Məlumdur ki, əruz vəzni ərəb dilinin materialları üzərində yaranıb və uzun (qapalı) – qısa (açıq) hecaların müəyyən sıralanmasına əsaslanır. Ərəb dilinin nitq axınında isə qapalı hecalar açıq hecalara nisbətən daha çox təsadüf olunur. Təbii ki, ərəb dilinə əsaslanan əruz vəznində də bu qanunauyğunluq özünü göstərəcəkdir. Məsələn, istər ümumi əruzda, istərsə də konkret olaraq Azərbaycan əruzunda işlək bəhrlərdən olan həcəzə, rəmələ və rəcəzə, bunların baş təfilələri – məfA”İlün, fA”ilAtün, müstəf”ilün əsasında yaranan əsas qəliblərə nəzər salsaq, uzun hecaların qısa hecalardan daha çox işləndiyini görürük:

məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün məfA”İlün (həzəc bəhri)

fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün fA”ilAtün (rəməl bəhri)

müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün müstəf”ilün (rəcəz bəhri)

Bir mühüm nöqtəni də nəzərə almaq lazımdır ki, qapalı hecanın tələffüzünə sərf olunan zaman baxımından əruzda olan açıq uzun heca qapalı – sonunda yalnız bir samit olan qapalı hecaya bərabərdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, ərəb dilində üç

uzun saitin (Ə, İ, U-nun) varlığı da bu saitlərlə əmələ gələn açıq –uzun hecaların olmasını təmin edir və bu hecalar da şeirdə bilavasitə qapalı hecanın oynadığı rolu oynayır. Beləliklə, dildə (söhbət ərəb dilindən gedir – S.S.) qapalı – uzun hecaların sayı daha da artır və təbii ki, ərüzda bu fakt da öz əksini tapır [6].

Tədqiqatçıların qeydinə görə ərüz vəzninin Azərbaycan dilinə ilkin tətbiqi zamanı Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında başqa bir proses də baş vermiş, əsrlərlə Azərbaycan dilində işlənən Azərbaycan mənşəli sözlərin yerini ərüz vəzninin tələblərinə uyğun olaraq, ərəb-fars mənşəli sözlər tutmağa başlamışdır: “ Tədqiq etdiyimiz dövrdə və ədəbi dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində də ərəb və fars dillərindən alınmış elə söz və söz birləşmələrinə təsadüf edirik ki, bunların qarşılığı dilimizdə olmuş, lakin ərəb-fars klassik şeirinin təsiri, poetik ənənə və ərüzün qoyduğu tələblər şairlərimizin əsərlərində ərəb və fars leksik ünsürlərinin sıx-sıx işlədilməsinə əsas şərt olmuşdur. Göz, saç, qaş, kiprik, ağız, dodaq, diş, ayrılıq, ay, günəş, gecə kimi sözlər dilimizin bütün inkişaf mərhələlərində geniş işləndiyi halda, poetik nitqdə klassik şairlərimiz müvafiq şəkildə çeşm, zülf, əbru, müjgan, dəhan, ləb, dəndan, hicran//fəraq, mah, xurşid, şəb sözlərinə daha çox üstünlük verirlər... Klassik ədəbiyyatımızda bol-bol rast gəldiyimiz bu tip ərəb və fars leksik ünsürlərini biz şərti olaraq “poetik alınmalar” adlandırırıq” [3,s.201-202].

Beləliklə, gördüyümüz kimi, ərüz vəzni təbii olaraq, ərəb mənşəli sözləri tələb edir və Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında da bu, belədir . Başqa sözlə desək, ərüz vəznində yazıb-yaradan şair bu vəznin tələblərinə uyğun olaraq, daha çox ərəb mənşəli sözlərə müraciət etməyə məcburdur. Təbii ki, professor Tərən Quliyevin də dediyi kimi bu tələblər dilimizin və ərüz vəzninin qarşılıqlı münasibətlərinin ilkin dövrü üçün daha çox xarakterik olmuş, əsrlər keçdikcə şairlərimiz həmin ərəb-fars mənşəli kəlmələri daha çox Azərbaycan dilli və türk mənşəli sözlərlə əvəz etməyə çalışmışlar. Lakin yenə də professor Tərən Quliyevin dediyi kimi, Azərbaycan dili heç vaxt ərüz vəzninə tam yatmamış və yata da bilməz. Çünki ərüz vəzni başqa bir dilin, başqa sözlə desək, ərəb dilinin tələbləri əsasında qurulmuşdur.

Bura qədər biz əsasən, Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında, başqa sözlə desək, qəzəl janrında yazılan əsərlərə və onların dilində işlənən ərəb leksikasına müraciət etdik. Doğrudur, biz məsnəvi janrında qələmə alınan “Dastani-Əhməd Harami”nin və təqribən dördlük formasında yazılan Qul Əlinin “Qisseyi- Yusif” əsərlərinin dilində işlənən ərəb leksik vahidlərinə də nəzər saldıq. İndi isə başqa bir irihəcmli əsər, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsərində olan ərəb leksik vahidlərinə baxaq. Amma bəri başdan onu da deyək ki, doğrudur, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” əsəri də məsnəvi formasında olsa da, burada vəziyyət bir qədər başqa şəkildədir. Belə ki, təqribən XIV əsrdən etibarən Azərbaycan ədəbiyyatında məsnəvi janrı bir qədər geniş yayılmağa başlayır. Və tədqiqatlar da göstərir ki, bu janrda olan əsərlər daha çox rəməl və həzəc bəhrlərində və eyni zamanda, onların da qısa ölçülərində qələmə alınır. Ərəbizmlərin Azərbaycan dilində işlənmə mövqeyinə gəldikdə, ərüzün rolunu bir o qədər şişirtmək istəməsək də, amma hər halda onu

demək lazımdır ki, ərəb kəlmələrinin Azərbaycan dilində işlənməsində qeyd etdiyimiz kimi, ərəz vəzninin də müəyyən dərəcədə rolu vardır. Lakin janrlar arasında, məsələn, qəzəl janrına nisbətən məsnəvi janrı, xüsusilə Azərbaycandilli-türkdilli ədəbiyyatın ilk dövrlərində klassik ərəzun tələblərini bir o qədər də təmin etmir. Akademik Tofiq Hacıyev “Dastani-Əhməd Harami”dən danışarkən haqlı olaraq deyir: “Əsər klassik poeziya janrında – məsnəvi formasında yazılıbsa da, dilində xəlqilik prinsipi izlənilir. Klassik poeziya janrları üçün səciyyəvi olan ərəb-fars sözlərinin, izafət və izafət silsilələrinin bolluğu burada görünür, alınma sözlər semantik cəhətdən milliləşmişdir, bir sözlə, xalq dili norması gözlənilir” [5, s.165-166]. Bu mənada, ilk məsnəvilərdə Azərbaycan dilinin, türk dilinin, türk ahənginin əhval-ruhiyyəsi bir qədər daha çox hiss olunur ki, bu da bu dövrdə bu janrda yazılan əsərlərdə ərəb kəlmələrinin bir o qədər də çox işlənmədiyini göstərir. “... poetik alınmalar ədəbi dilimizin ilk inkişaf mərhələsindən başlayaraq bu günkü qəzəl şeirimizə qədər geniş işləndiyinə baxmayaraq, ədəbi dilimizin başqa üslublarına, hətta bədii dilin başqa janrlarına demək olar ki, yol tapa bilməmiş, canlı danışmaq dilinə daim yad olmuş və dilimizin lüğət tərkibinə daxil ola bilməmişdir” [3,s.202].

Başqa sözlə, konkret şəkildə desək, bu əsərləri qələmə alan müəlliflərin ərəb kəlmələrinə bir o qədər də müraciət etməmələri bu əsərlərin vəzninə də təsir göstərir ki, bu zaman da bu vəznin oxunuşunda türk mənşəli sözlərin süni şəkildə uzanmasına, ərəz dili ilə desək, imalələrə daha çox təsadüf olunur.

Gör bu göz Gülşahə ol it nə qıla.
Dedi: - Ya Gülşahim, azdırdın bəni,
Vərqa eşqi qıldı aşüftə səni.
Ertə anı öldürəm, başın kəsəm,
Top edibən qarşına başın asam.
Səni bu xiymə dirəginə saram,
Hər yalnızcaq eyləyəm, qamçı uram.
Andən iş qılam sana, ey bixəbər
Kim,çəkələr səni bu xərbəndələr... [2, s.153].

Gördüyümüz kimi, bu parçada, ərəb və fars kəlmələri, xüsusilə də ərəb kəlmələri azlıq təşkil edir. Amma bu o demək deyildir ki, poemanın dilində ərəb kəlmələri yoxdur. Təbii ki, belə düşünmək sadələşmə olardı. “Vərqa və Gülşah” poemasının dilində də ərəb və fars kəlmələri vardır, lakin bu kəlmələr bir qədər əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, daha çox üslubi xarakter daşıyır. Məsələn, təbii ki, Gülşahı oğurlayan Bəni-Əmri-Pəlidin zalımlığı təsvir olunan “Şeiri-Gülşah”ı oxuyarkən aşağıdakı ərəb kəlmələri ilə tanış oluruq:

Bənd içində bunda qaldım bən əsir,
Bir mədəd irgil bana, ya dəstigir.
Aşiqəm, zalim əlinə düşmüşəm
Kim, yüzü çirkin, sözi ziştə-əmir...

Poemadan olan bu kiçik parçaya baxsaq, bu dörd misrada olan ərəb kəlmələrindən başqa –“Şeiri-Gülşah”da xəyal, hücum, lütf, həsrət, eşq, hicran, münir, hərir kimi ərəb leksik vahidlərinə rast gələrik. Ümumiyyətlə, poemada ərəb leksikasının əhatə dairəsi daha genişdir. Yüzlərlə ərəb sözü vardır ki, Yusif Məddah-poemanın müəllifi həmin kəlmələri öz məqsədinə müvafiq şəkildə işlətməmiş, hər kəlmədən yerində istifadə etmişdir. Həmin leksikaya aşağıdakıları nümunə göstərmək olar. Ləin, ələm, bədr, müqabil, nərə, mən”, hiylə, taqət, təqsir, qəsd, məlun, hədd, hərif, həmlə, məlul, heybət, təziyə, mudara, nəzər, hal, əmin və s.

Nəsimi, tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə təqribən Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah” poemasının yazıldığı ildə, 1368-1369-cu illərdə dünyaya gəlir.

Nəsimi orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və eləcə də ədəbi dilimiz tarixində tamamilə yeni bir mərhələdir. Təbii ki, Nəsiminin Azərbaycan ədəbiyyatı və dil tarixindəki yeri haqqında çox yazılıb. Ona görə də biz bu barədə olan fikirləri bir daha təkrarlamadan, sadəcə olaraq, onlardan bir neçəsini qısa şəkildə nümunə gətirməklə kifayətlənirik. “Seyid İmadəddin Nəsimi Azərbaycan-türk ədəbi və fəlsəfi fikrinin XIV yüzillikdə yetişdirdiyi ən böyük mütəfəkkir şairlərdən biridir. O, türkcə Divanı ilə türk fəlsəfi fikrinin divan şeiri qəlibində poetik ifadəsini bu sahədə neçə yüzillərdən bəri ənənəsi olan ərəb və fars şeiri səviyyəsinə yüksəltdi” [1, s.206]. “Müşahidələr göstərir ki, böyük şair Nəsiminin dili XIII-XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin parlaq bir təzahürüdür... Nəsimi Azərbaycan yazılı ədəbi-bədii dilinin ilk yaradıcısı, banisidir... Məhz Nəsimi ilk dəfə qlobal şəkildə Ana dili, Azərbaycan-türk dilini zamanın qalib şeir dili- fars dili ilə, zamanın qalib elm dili - ərəb dili ilə sağlam rəqabətə qatdı və Nəsiminin doğma Azərbaycan dilində bədii-fəlsəfi poetik dili bu rəqabətdən uğurla çıxdı... Nəsimi üç dildə - fars, ərəb və doğma ana dili – o zamanlar türki adlanan Azərbaycan türk dilində yazıb-yaradan və böyük uğurlar qazanan ilk böyük poliqlot şairdir. Tədqiqatçıların fikrincə, şair fars və ərəb dilli bədii yaradıcılığında da eyni uğurlara nail olmuşdur” [3,s.238-239]. Nəsiminin dili haqqında yazarkən isə akademik Tofiq Hacıyev aşağıkılarını qeyd edir: “...Nəsimi Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibini xeyli zənginləşdirdi; o, həm ana dilinin bütün leksik-semantik imkanlarını üzə çıxardı, xalq dilinin idrak potensialını aşkar etdi, həm də ərəb və fars dillərindən zərurət həddində məhz ehtiyac olan qədər, ifrata varmadan material mənimsədi, bununla da Azərbaycan ədəbi dilinin fəlsəfi, elmi ifadəçi səviyyəsini təmin etdi” [5,s.194].

Bəli, Nəsiminin ədəbiyyat, poeziyamız və dil tariximizdəki bu əzəmətli mövqeyi təbii ki, onun ərəb dilindən alınma sözlərə münasibətini də müəyyənləşdirir. Belə ki, Nəsiminin dilində işlənən ərəb kəlmələri onun dilinə bir əzəmət, parlaqlıq, fəlsəfi mündəricə, qayə vermiş oldu. Bununla da o, özündən qabaqkı şairlərdən təkə ana dilinə görə deyil, həm də ərəb kəlmələrinin gətirdiyi tutuma görə də seçildi. Tədqiqatlar göstərir ki, Nəsimi şifahi ərəb dili ilə bərabər, yazılı ərəb dili ilə də ciddi şəkildə bağlı olan şairdir və onun yaradıcılığında, dilində şifahi ərəb dilinin təsiri ilə bərabər, yazılı ərəb dilinin təsiri də geniş şəkildə duyulmaqdadır. Nəsiminin yazılı

ərəb dilindən istifadə etməyi bir də onunla duyulur ki, Nəsimi ərəb poeziyasının yazılı ədəbiyyatının əsas vəznə olan ərəzu da mükəmməl bilmişdir.

Kəşf oldu sirr xali-xətindən Nəsimiyə,
Elmül-əruz içində məfA"ilü fAilat.

Ümumiyyətlə, Əkrəm Cəfərin tədqiqlərinə görə, Nəsimi ərəzun Azərbaycan poeziyasında işlənən on iki bəhrinin doqquzundan istifadə etmişdir. Füzuli isə yenə də Əkrəm Cəfərə görə öz yaradıcılığında ərəzun on bəhrindən istifadə etmişdir. Məsələ burasındadır ki, Füzuli öz yaradıcılığında ərəb-fars kəlmələrini təkcə praktik şəkildə istifadə etməklə kifayətlənməmiş, eyni zamanda, bu məsələyə nəzəri şəkildə də yanaşmışdır. Məsələn, onun məşhur "Ol səbəbdən farsə ləfzilə çoxdur nəzm kim..." mətləli qitəsi bu baxımdan çox maraqlıdır.

Ol səbəbdən farsə ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türk ləfzilə ikən düşvar olur.
Ləhcəyi-türki qəbuli-nəzmi-tərkib etməyib,
Əksərən əlfazi namərbutü nahəmvar olur.
Məndə tövfiq olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbəhar olğac tikəndən bərgi-gül izhar olur.

Doğrudur, Füzuli burada türk sözlərinin ərəzə o qədər də uymadığını söyləyə də, bircə, onun bu fikrini təkcə türk mənşəli sözlərə deyil, ümumiyyətlə, dil və vəzn məsələlərinə aid etmək olar. Həqiqətən də, Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatında ərəb kəlmələrindən ən bol şəkildə istifadə edən şairimizdir. Buna səbəblərdən biri kimi isə, təbii ki, onun öz yaradıcılığında istifadə etdiyi ərəz vəznidir. Məhz Füzuli türk sözlərinin ərəz vəznində işlənməyinin "düşvar", "namərbutü nahəmvar" olduğunu duyduğu üçün, bircə, daha çox ərəb kəlmələrinə müraciət etmiş, şeirinin vəznini qorumaq üçün bu sözlərin köməyinə arxalanmışdır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı: Elm, 2009, 736 s.
2. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. 20 cildə., III cild., Bakı: Elm, 1984, 543 s.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
4. Əkrəm Cəfər. Nəsimi şeirinin vəznə. İmadəddin Nəsimi (Məqalələr məcmuəsi). Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası, Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, Bakı: Elm, 1973, 271 s.
5. Hacıyev, T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
6. Quliyev, T. Azərbaycan dili və ərəz vəznə. Azərbaycan müəllimi, 26 sentyabr, 1990

7. Quliyev, T. Anadilli əruz vəznli şeirimizin poetik inkişaf yolu. Bakı: Nurlan, 2011, 220 s.

Xülasə

Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidlərinin işlənməsində əruz vəzninin rolu

Məqalədə XIII-XVI əsrlər Azərbaycan poeziyasında əruz vəznli işlənmə mövqeyinə nəzər salınır. Azərbaycan ədəbiyyatında poeziya tarixi xronoloji ardıcılıqla izlənilərkən göstərilir ki, ərəblərin Azərbaycana gəlişi ilə bərabər ərəb mədəniyyətinin təsiri nəticəsində Azərbaycan poeziyasının əsas vəzninə çevrilən əruz vəznli Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidlərinin işlənməsinə münbit şərait yaratmışdır. Azərbaycan dilində işlənən dini, fəlsəfi və ya adi məzmunlu ərəb kəlmələrinin bolluğu XIII əsrdən XVI əsrə qədər yüksələn xətlə inkişaf etmiş, ədəbiyyatımızın görkəmli simaları tərəfindən cilalanmış və Füzuli yaradıcılığında özünün ən yüksək həddinə çatmışdır. Maraqlı doğuran cəhət odur ki, Azərbaycanın tanınmış şairləri öz yaradıcılıq əsərlərində əruz vəznindən praktik şəkildə istifadə etdikləri kimi, eyni zamanda bu vəznin Azərbaycan dili ilə qarşılıqlı əlaqələri məsələsinə elmi-nəzəri planda da yanaşmışlar. Əruz vəznindən məharətlə istifadə edən böyük şair Məhəmməd Füzuli forma və məzmun gözəlliyi və dolğunluğunu qorumaqla bərabər ərəb leksik vahidlərini həm osmanlıca anlaşıqlı olmasına, həm Qərb türkcəsinin, həm də Şərqi türkcəsinin biri-digərini anlamalarına xidmət etməyə vadar etmişdir. İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli kimi dahi Azərbaycan şairləri əruzun doqquz və on bəhrindən istifadə etməklə yaratdıqları unudulmaz şeir nümunələri onu deməyə tam əminlik verir ki, Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik vahidləri əruz vəzninin ecazkarlığına xidmət etmişdir.

Salman Süleymanov

The role of aruz of Arabic lexical units in the literary language of Azerbaijan.

The article deals with the position of aruz – verse in Azerbaijan poetry of the 13th - 16th centuries. The history of poetry in Azerbaijani literature, following in chronological order, it's shown that along with the arrival of Arabs to Azerbaijan, the aruz verse, which became the main verse of Azerbaijani poetry as a result of the influence of Arab culture, created conditions for the development of Arabic lexical units in the literary language of Azerbaijan. The religious, philosophical or ordinary Arabic words used in the Azerbaijani language developed from the 13th century to the 16th century, polished by prominent figures of our literature and reached its highest level in Fuzuli creativity. The interesting thing is that in the well-know creative works of Azerbaijan, the poets used their aruz verse in a practical way, but at

the same time, they also approached the issue of mutual relations between this verse and the Azerbaijani language in a scientific and theoretical way. The great poet Mahammad Fuzuli, who skillfully used aruz verse, while preserving the beauty and fullness of form and content, made his units to serve the understanding of the Arabic lexical Ottoman and the mutual understanding of both Western Turkish and Eastern Turkish. Imadaddin Nasimi, Mohammed Fuzili and other great Azerbaijani poets created unforgettable examples of poetry using the nine and ten bahrs of aruz.

Салман Сулейманов

РЕЗЮМЕ

Роль размера *аруз* в разработке арабских лексических единиц в азербайджанском литературном языке

В статье рассматриваются позиции аруза в азербайджанской поэзии XIII-XVI веков. При прослеживании истории поэзии в азербайджанской литературе в хронологическом порядке указывается, что аруз, ставший основным стихотворным размером азербайджанской поэзии, в результате влияния арабской культуры наряду с приходом арабов в Азербайджан создал благоприятные условия для исследования арабских лексических единиц в литературном языке Азербайджана. Обилие религиозных, философских или обыденных арабских слов, используемых в азербайджанском языке, с XIII по XVI века развивалось по возрастающей, шлифовалось видными деятелями нашей литературы и достигло своей высшей предела в творчестве Физули. Вызывает интерес тот факт, что известные поэты Азербайджана в своих произведениях практически используя размер аруз, в то же время они подходили к вопросу взаимодействия этого размера и азербайджанского языка также с научно-теоретической позиции. Умело использовавший стихотворный размер аруз великий поэт Мухаммад Физули, сохранив красоту и полноту формы и содержания, сделал арабские лексические единицы служащими пониманию в османском языке, а также западнотурецком и восточнотурецком языках. Незабываемые образцы стихотворных произведений, созданных гениальными азербайджанскими поэтами Имададдином Насими, Мухаммадом Физули с использованием девяти (десяти) размеров аруза, дают полное основание говорить о том, что арабские лексические единицы в азербайджанском литературном языке делали аруз еще более удивительным.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmləri doktoru, dosent Elmira Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.145>

LEYLA MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
e-mail- leyla_memmedova1992@inbox.ru

İTERAKTİV TƏLİMİN ƏHƏMIYYƏTİ

Xülasə

İnteraktiv təlimin tətbiqi öyrənənlərin biliklərinin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan yaradır. İnteraktiv təlimin tətbiqi ilə şagirdlər arasında münasibətlər mehribanlaşır, ümumi məqsədi daha yaxşı başa düşmək imkanı əldə edilir, ünsiyyət açıq olur və eyni zamanda, tədrisin məzmununun mənimsənilməsində daha yaxşı nəticələr əldə edilir.

İnteraktiv dərslər şagirdlərin dərstdə informasiya alıcıları, müəllimin isə informasiya ötürən rolunda çıxış etdiyi bir sinif otağında mövcud passivliyin qarşısını almağa kömək edir. İnteraktiv təlim metodu dərslə hazırlıq prosesində müəllimin, dərstdə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir.

Bu üsul müəllim və tələbələrin bərabər şəkildə dərslə prosesində iştirak etməsinə və müəllim-şagird qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır. Bu öyrənmə formasında tələbələr artıq passiv dinləyicilər deyil, onlar təlim prosesinin fəal iştirakçılarıdır. Bu üstünlüklərə görə bir çox müəllim bu təlim metodunu seçir.

Açar sözlər: Kompüter texnologiyası, metod, müəllim, şagird, interaktiv təlim

LEYLA MAMMADOVA

THE IMPORTANCE OF INTERACTIVE LEARNING

Summary

Application of interactive training allows to improve the quality of students' knowledge. With the application of interactive learning, the relationship between students becomes friendly, a better understanding of the common goal is achieved, communication is open, and at the same time, better results are achieved in mastering the teaching content.

Interactive lessons help to avoid passivity in a classroom where students act as receivers of information and the teacher acts as a transmitter of information. The interactive teaching method requires the teacher's activity in the lesson preparation process, and the students' activity in the lesson

This method is based on equal participation of teachers and students in the learning process and teacher-student interaction. In this form of learning, students are no longer passive listeners, they are active participants in the learning process. Due to these advantages, many teachers choose this teaching method.

Keywords: Computer technology, method, teacher, student, interactive training
İnteraktiv təlimin əhəmiyyəti.

ВАЖНОСТЬ ИНТЕРАКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ.

РЕЗЮМЕ

Применение интерактивного обучения позволяет повысить качество знаний студентов. При применении интерактивного обучения отношения между учащимися становятся дружескими, достигается лучшее понимание общей цели, общение становится открытым, и в то же время достигаются лучшие результаты в освоении содержания обучения.

Интерактивные уроки помогают избежать пассивности в классе, где учащиеся выступают в роли получателей информации, а учитель выступает в роли ее передатчика. Интерактивный метод обучения требует активности учителя в процессе подготовки урока и активности учащихся на уроке.

Этот метод основан на равноправном участии преподавателей и учащихся в процессе обучения и взаимодействии учителя и ученика. В этой форме обучения учащиеся перестают быть пассивными слушателями, они становятся активными участниками учебного процесса. Благодаря этим преимуществам многие преподаватели выбирают этот метод обучения.

Ключевые слова: Компьютерные технологии, метод, учитель, ученик, интерактивное обучение.

Giriş. İnteraktiv sözü ingilis mənşəli söz olub “bir araya gətirildiyində bir-birinə təsir göstərən”; “iki şəxs arasında qarşılıqlı əlaqə, ünsiyyət” və.s kimi mənaları özündə ehtiva edir. (Cambridge Dictionary) İnteraktiv metod dedikdə, dialoq formasında həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqə başa düşülür (ingilis dilindən tərcümədə “inter” – qarşılıqlı, “act” – et, yerinə yetir mənalarını ifadə edir). Digər təriflə ifadə etsək, interaktiv təlim metodu şagirdlərin təlim prosesinə cəlb olunduğu, bildiklərini və düşüncələrini əks etdirən öyrənmə və kommunikativ fəaliyyətin bir növüdür. İnteraktiv tədris, tələbələrə onların öyrənmə prosesində fəal iştirak etmələrini öyrətməkdən ibarətdir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemində interaktiv təlim metodlarının mənimsənilərək tədris prosesinə tətbiq olunması sahəsində müəyyən nəticələr əldə edilmişdir. Tədris prosesində fəal-interaktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi dərslərin səmərəliliyini yüksəldən ən vacib şərtlərdən biridir.

Əvvəllər məktəblərin əksəriyyətində kompüter laboratoriyasında bir neçə kompüter mövcud olurdu və şagirdlər onlardan yalnız bir neçə dəfə istifadə edə bilirdilər. Tədris üslubuna gəldikdə, bu, ümumiyyətlə, bir çox iş vəərəqlərini və əlbəttə ki, yazı lövhəsini, təbaşir və silgini əhatə edən mühazirə əsaslı dərslər olardı. Ancaq indi hər şey çox fərqlidir. Uşaqlar inkişaf etmiş, texnologiya ilə zəngin bir mühitdə böyüyürlər və onlar məkətəbə getmək səviyyəsinə çatdıqda, lövhədən istifadə etmək artıq onlara o qədər də maraqlı olmur.

Təlim-tədris prosesinin yarandığı ilk gündən bu günə qədər müəllim və şagird arasında qarşılıqlı əlaqənin üç geniş yayılmış növü formalaşmışdır: 1. Passiv üsul; 2. Aktiv üsul; 3. İnteraktiv üsul.

Passiv metod- təlim və ya ekstraaktiv təlim modelinin əsas xüsusiyyəti öyrənənlərin deyil, öyrədici mühitin fəallığının üstün olmasından ibarətdir. Bu, o deməkdir ki, şagirdlər təlim materiallarını bir-biri ilə ünsiyyətdə olmadan, heç bir yaradıcı fəaliyyət göstərmədən müəllimin nitqindən və dərslikdəki mətnlərdən öyrənirlər. Ənənəvi dərs modeli uzun illər tətbiq olunsada, dərsə verilən ən yeni tələblər belə, onun strukturunda uşaqların fəallığını təmin edə bilməmişdir.

Passiv təlim metodu müəllim və tələbələr arasında müəllimin dərslərin mərkəzi olması, öyrənənlərin isə passiv dinləyici olaraq qalması ilə səciyyəli tədris formasıdır. Passiv öyrənmə müəllimdən şagirdə məlumat ötürülməsinə əsaslanan öyrənmə formasıdır. Şagirdəndən öyrənilən biliyi tətbiq etməkdən daha çox onu mənimsəmək tələb olunduğu üçün onlar “aktiv” deyil, “passiv” hesab olunurlar. Bu üsulda istifadə olunan təlim vasitələrinə kitablar, mühazirələr, podkastlar, təqdimatlar və.s misal göstərmək olar.

Aktiv (fəal) metod- isə, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, şagirdlərin müstəqilliyini və idrak fəallığını stimullaşdırmağa imkan yaradır. Bu təlim modeli, adətən, yaradıcı xarakterli ev tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi və şagird-müəllim münasibətləri sistemində ünsiyyətin zəruriliyinin təmin olunması tələbi ilə şərtləndirilir. Bu modelin əsas çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, şagirdlər öyrənmə subyekti kimi yalnız özləri üçün çalışır, müəllimdən başqa prosesin digər iştirakçıları ilə heç bir qarşılıqlı təsirdə ola bilmirlər [Kərimov, 2009: 220].

İnteraktiv metod- İnteraktiv üsul bir çox cəhətlərinə görə aktiv üsula bənzəyir. Onlar arasında çoxlu ortaq cəhətlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, interaktiv metodu aktiv metodların müasir variantı hesab etmək olar. Fəal və interaktiv metod arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, aktiv metoddan fərqli olaraq, interaktiv təlim tələbələrin təkcə müəllimlə deyil, həm də bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsini əhatə edir.

Passiv öyrənmə hələ də bir çox təhsil müəssisələrində mövcud olsa da, əksər məktəblər indi interaktiv öyrənməyə üstünlük verirlər. Bu, təkcə tələbələr üçün deyil, həm də müəllimlər üçün dərs prosesini olduqca maraqlı edir. Bəs bu metodun əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Gəlin, onlardan bəzilərinə nəzər salaıq:

1) Bu, sinif otaqlarında əməkdaşlıq yaratmağa kömək edir - Əməkdaşlıq iş dünyasında vacib olduğu kimi siniflərdə də olduqca vacib və faydalıdır. Hal-hazırda ənənəvi lövhələrin yerini interaktiv lövhələr tutur və bu, həm tələbələrə, həm də müəllimlərə məlumatı nəinki asanlıqla paylaşmağa və təqdim etməyə kömək edir, hətta əməkdaşlıq etməyə, birlikdə işləməkdən və birlikdə öyrənməkdən zövq almağa yardım edir. İnteraktiv dərslərdə müəllimlər şagirdlərə hər hansı bir tapşırığı qruplar halında yerinə yetirməyi tapşıra bilər və bu da onlar arasındakı əməkdaşlığı, birgə işləmək qabiliyyətlərini artırır. Sadəcə noutbuk, internet bağlantısı, proyektor, veb-kamera və.s kimi bir çox müasir təlim vasitələri şagirdləri nəinki sinif mühitində bir-biriləri ilə əməkdaşlığa sövq edir, eyni zamanda onları evlərində belə bütün dünyadan olan müəllimlər və şagirdlər ilə əlaqə yaratmasına imkan yaradır.

2) Şagirdləri real aləmə hazırlayır - Sırr deyil ki, şagird və tələbələr yeni bir məlumatı öyrənərkən çox vaxt özlərinə bu sualı verirlər: “Bu mənə harda lazım olacaq?” və ya “Mən bunu harda istifadə edəcəyəm?” Məhz buna görə də interaktiv təlimdə biz müxtəlif müasir vasitələrin köməyi ilə keçdiyimiz mövzunu sinifdən kənarda olan real aləm situasiyalarına uyğunlaşdırma biləriki.

3) Əyləncəlidir - Darıxdırıcı mühazirə və ya dərs prosesi tələbələrin dərsə marağının itməsinə səbəb ola bilər, hətta keçilən dərs nə qədər vacib və mühim bir mövzuya aid olsa belə. Bu metodda interaktiv oyunlar, rəqabətə əsaslanan tapşırıqlar və s. vasitəsilə dərslərin monotonluğundan azad olmaq, onları daha maraqlı, cəlbedici qurmaq mümkündür ki, bütün bunlar da öz növbəsində dərslərin daha səmərəli nəticə verməsinə kömək edir.

Müəllim peşəsi məktəbin bir müəssisə kimi yaranmasından əvvəlki dövrdən yaranan ən qədim peşələrdən biridir. Bu ləyaqətli peşəyə cəmiyyətdə hörmət qazanmış şəxslər seçilirdi. Qazanılan pedaqoji biliklərin səviyyəsi müəllimin özündən və onun peşəkarlıq bacarıqlarından çox asılıdır. Müəllimdən davranışı, təhsili və əməyi ilə həmişə şagirdlərə, bütövlükdə cəmiyyətə örnək olması gözlənilir. Müəllimin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə biləcəyi fəaliyyət növü və fəaliyyətin məqsədi bu cür səlahiyyətlərin səviyyəsindən asılıdır. Ənənəvi tədris sistemində müəllimin rolu müəyyən qədər səmərəsiz və şagirdlər üçün qeyri-adekvat idi. Ənənəvi tədris üsulu ilə müəllim məktəbdə təhsil və peşə fəaliyyətinin əsas mərkəzi kimi çıxış edirdi. Müəllim informasiya təminatçısı, yəni kitablara əsaslanan mühazirəçi rolunu yerinə yetirirdi. Müəllimin rolunu passiv icraçıdan aktiv icraçıya dəyişmək uzun müddət tətbiq edilən ənənəvi təcrübəyə görə elə də asan bir proses deyil; eyni zamanda, bəzi müəllimlər arasında ən son tendensiyalara və inkişaflara açıq olmaq barədə passivlik də mövcuddur, çünki interaktiv təlim onlardan iş tərzlərini dəyişmək, eyni zamanda yüksək peşəkarlıq səviyyəsinə malik olmağı tələb edir. İnteraktiv tədrisdə müəllim təkcə tədris və peşə roluna malik deyil, o, eyni zamanda bələdçi, proqramçı, həvəsləndirici, tədqiqatçı, təşkilatçı, pedaqoq və məsləhətçi olmalıdır. Daha dəqiq desək, müəllim tədrisin təşkilatçısı və şagirdləri ilə ünsiyyət zamanı tərəfdaşdır. Bu metodda müəllimin rolu minimuma endirilir və o, öyrənənlərin tədris prosesinə öz töhfələrini vermələri üçün onların birgə qarşılıqlı fəaliyyətini təşkil edir. Müəllimin bu metodda rolu öyrənənlərin aktivliyi ilə əvəz olunur. [Məmmədova,2010:73].

İnteraktiv təlim metodu dərsə hazırlıq prosesində müəllimin, dərsdə isə şagirdlərin fəallığını tələb edir. İnteraktiv təlim həm təhsilləndirici, həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici metod olmaqla təlimin keyfiyyətini yüksəldir. İnteraktiv təlim metodu şagirdlərin idrak fəaliyyətinə əsaslanan və təlim prosesinin digər iştirakçıları ilə əməkdaşlıq şəraitində həyata keçirilən təlimi nəzərdə tutur.

İnteraktiv təlim metodları ilə keçirilən dərslərdə şagirdlərin inkişaf səviyyələrini aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir.

Biliklərin mənimsənilməsi bacarığı şagirdin öyrənəcəyi mövzuları, konkret faktlardan bütöv nəzəriyyələrə qədər, yadda saxlaması, ifadə edə bilməsidir.

Dərketmə bacarığı şagirdin öyrəndiyi materialı şərh etməsi, hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı məntiqli fikirlər söyləməsidir.

Tətbiq etmə bacarığı şagirdin öyrəndiyi materialın məzmununu konkret şərait və vəziyyətdə tətbiq edə bilməsidir.

Analiz etmə bacarığı şagirdin öyrəndiyi materialı tərkib hissələrinə ayırmaqla onun strukturunu müəyyən etməsidir.

Sintez etmə bacarığı elementləri kombinə etməklə tamın alınmasıdır.

Qiymətləndirmə bacarığı şagirdin öyrəndiyi materialın əhəmiyyətini müəyyən edə bilməsidir

İnteraktiv təlim bilik, bacarıq, təcrübə və vərdislərə yiyələnməyə, cəmiyyətin vətəndaşları üçün zəruri sosial və intellektual tərəkürün, müstəqil fəaliyyət, müstəqil düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən, demokratik üsullarla aparılan təlim prosesidir. Son tədqiqatların nəticələri göstərir ki, interaktiv təlim metodları konstruktivizm nəzəriyyəsinə istinad edərək, təlimə İKT-nin yaxından tətbiqi ilə effektiv nəticə verir. İnteraktiv təlim modeli öz qarşısına bütün iştirakçıların bir-biri ilə fəal qarşılıqlı təsirdə əlverişli, rahat öyrənmə şəraitinin yaradılması məqsədini qoyur. Müəllimlərin dərslərində məhz bu modeldən istifadə etmələri təlimə innovativ məzmun gətirir. İnteraktiv təlimin təşkili həyati situasiyaları modelləşdirmək, rollu oyunlardan istifadə, situasiyanın təhlili əsasında problemin birlikdə, əməkdaşlıq şəraitində həllinin üstünlüyü ilə seçilir. Aydın ki, interaktiv dərslər öz quruluşuna görə ənənəvi dərslərdən xeyli fərqləndiyi üçün onun təşkili müəllimdən peşəkarlıq və yaradıcı fəallıq tələb edir. Deməli, çevik, düşündürücü idrak fəallığını doğurmayan metodlar uşaqların marağını təmin etmir, onları fəaliyyətə qoşmur.

İnteraktiv təlimin prinsipləri

İnteraktiv təlimə tədrisin təşkili və idarə olunması metodlarının məcmusu kimi baxmaq olar. Bu metodun prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

Təlimin subyekt-subyekt xarakteri daşması; şagirdlərin fəal öyrənmə mövqeyi, tərəkürün müstəqilliyi və sərbəstliyi; iştirakçıların bütün dərslər zamanı fəallığı; dərslərin əvvəlində problemlə situasiyanın yaradılması və prosesin problemin həllinə istiqamətləndirilməsi; şagirdlərin düşündürücü və istiqamətləndirici suallar vasitəsi ilə yeni biliklərin müstəqil kəşf edilməsinə yönəldilməsi; təlimin tədqiqat üsulu ilə həyata keçirilməsi; dərslərin dialoq şəklində aparılması, əks-əlaqənin yaradılması; əməkdaşlıq və qrupda qarşılıqlı fəaliyyət.

Müasir dövrdə təhsilin səviyyəsini yüksəltmək qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Ona görə də interaktiv təlim texnologiyalarının tədrisdə tətbiqi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Nəticə. Müasir təlim metod və texnologiyalarının öyrədilməsi istiqamətində təşkil olunan seminarlarda, layihələrdə (treninqlər, monitorinqlər) müəllimlərin

İştirakı məqsədəuyğundur. Təkmilləşdirmə kurslarında müəllimlərlə İKT bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi istiqamətində iş aparılmalı, qabaqcıl müəllimlərin dərslərində pedaqoji təcrübəsi az olan müəllimlərin iştirakı və təcrübə mübadiləsi təşkil olunmalıdır. Fəal təlimdə müəllimin bələdçi mövqeyindən çıxış etməsi şagirdlərin müstəqil düşünmələrinə, tədqiqatçı və yaradıcı kimi yetişmələrinə, təxəyyülünün inkişafına zəmin yaradır ki, bu da hazırda təlimin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. İnteraktiv təlim texnologiyalarının tətbiqi, təhsil proqramlarının, konseptual modellərin, layihələrin uğuru onu tətbiq edən müəllimin, təhsilverənlərin pedaqoji səriştəliliyi ilə şərtlənir. Müəllimlərdə pedaqoji səriştəliliyin formalaşması bu gün olduqca aktual məsələdir. Pedaqoji təmayüllü ali məktəblərdə təhsil alan tələbələrdə, gələcək müəllimlərdə səriştə və bacarıqların inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

İsifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. (2013). Bakı:– “Təhsil” jurnalı, №10. 10 s.
2. Alıyev Ş (2007). Fəal təlim metodları təhsilin səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. Respublika konfransı 21 noyabr. s. 35-40
3. Bədəlova Ə (2015). Fəal interaktiv metodlar və ənənəvi təlim // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi: elmi-metodik jurnal, №2 s.99-105
4. Əlizadə Ə., Əlizadə H. (2008). Yeni pedaqoji təfəkkür: psixopedaqogikaya giriş. –Bakı: ADPU, 479 s.
5. Kərimov Y. (2009). Təlim metodları.– Bakı:–“Poliqraf”, 319 s.
6. Məmmədova İ. (2010). Şagirdlərin tədqiqatçılıq fəalliyətinin inkişaf etdirilməsi yolları. ARTPI-nin elmi əsərləri, № 4. S. 70-76

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.ü.f.d.,b/m S. Babayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.151>

BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI
Sumqayıt Dövlət Universiteti
bayramova.arzu2@gmail.com

AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ BƏZİ DİALEKTİAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: uzlaşma, əlaqə, idarə, söz, yanaşma

M.Şirəliyevin özü də etiraf edir ki, dialektlərin sintaksisi fonetika və morfologiyaya nisbətən az işlənmişdir. Daha sonra o göstərir ki, bunun səbəbi dialektləri bir-birindən ayıran sintaktik xüsusiyyətlərin gözə çarpmamasıdır (9.288). Qərb qrupu dialekt və şivələrində olduğu kimi Ağbaba-Şörəyel şivəsinin sintaktik xüsusiyyətləri fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən bir o qədər də fərqlənir. Burada məhəllilik az müşahidə olunur. Buna baxmayaraq Ağbaba şivəsində digər dialekt və şivələrdə rast gəlinən sintaktik xüsusiyyətlərin bəzilərinə rast gəlinir. Belə ki, cümlədə söz sırasının pozulması (Şə:rə getdim oün mən), konkret və yığcam modeldə cümlələrin işlədilməsi (Qanıf, qandırmer), sadə cümlələrdə bəzən mübtədə və ya xəbərin buraxılması (Günümü qara ədif), rəbitəli nitqdə (dialog zamanı) bağlayıcı və digər köməkçi sözlərin az işlədilməsi (Bərk ağrıyıram, həkimə getmirəm), sintaktik təkrarların çox olması (əkin əkdi, biçin biçdi, su suladı, ov ovladı və s.) cümlələrin təkrarı (Keçmişdə aftoy yoxuydu, yeyax gedirdix şəhərə, dincəlidik gənə gedirdik), təyinin söz birləşmələrinin tərəflərinin dəyişməsi (atam yazıq, əmim rəhmətlik, anam qaragünlü), və s. bu bölgə şivəsinin spesifik cəhətlərindəndir. Ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin və cümlə tərkiblərinin, eləcə də cümlə təkrarlarının olması, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər çoxluğu və s. fikrin müsahibinə daha asanlıqla çatdırmağa imkan yaradır [2].

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, sintaktik əlaqələrin bir növü olan tabelilik əlaqəsinin Ağbaba-Şörəyel şivəsində də uzlaşma, idarə, yanaşma və bir də uzlaşma-idarə əlaqələri mövcuddur: Bunlara ayrılıqda nəzər salaq.

a) Uzlaşma. Tabe sözün tabeedicisi sözlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşması uzlaşma adlanır.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində sintaktik əlaqənin əsas formalarından biri olan uzlaşma bəzən öz xüsusiyyətini saxlayır, bəzən pozulur:

1. Uzlaşanlar. Məsələn: Gərəntiçilər Göydağda ot çalılar; Biz gəldix, olar getdilər; Gedəyin çaydan balıx tutmağa; Birqadirrər kərəntiçilərlə sözdəşdilər (G.).

2. Uzlaşmayanlar. Məsələn: Gedirdix işdəməyə, birqadirrər qoymadılar kin, ot hələm yaşdı (X.)

Bir sıra kənd şivələrində mübtədə xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. Məsələn: Mən Şörəyelli, sən ağbabalı, o da pəmbəkli; Mən məllim, sən çoban və s. (Gb.,Ox.) Lakin həmin cümlələr inkarlıq mənası ifadə edəndə mübtədə şəxsə və

kəmiyyətə görə uzlaşır. Məsələn: Mən məllim dö:ləm, sən çoban dö:l: Biz varrı dö:luX, siz də kasıf dö:l. Uzlaşma əlaqəsi Dərbənd və Salyan şivəsində daha sıx pozulur (5.130). Bu xüsusiyyət Şamaxı və Borçalı dialektlərində də mövcuddur [4, 232].

b) İdarə. Ağbaba- Şorəyel şivəsində də idarə əlaqəsi feil, qoşma və digər nitq hissələrinin tələbi ilə yaranır. Əsas söz asılı sözü müəyyən hallara salır – idarə edir. Bəzən fərqli-fərqli idarə olunmalara rast gəlinir. Məsələn: Yazı Ağbabada, qışı Borçalıda qaldım (G); Uşax yazı əsgər getdi, payızı gəldi; Usağa buyur, dalınca yüyür; İndi buna neyliyəX; Qış yer don olur (X., GB., M.); Qavır daşında skil salıllar (B).

Yuxarıda görüldüyü kimi, gəlmək feilinin tələbi ilə yaz, payız sözləri yerlik hal əvəzinə təsirlik, uşax sözü buyur feilinin tələbi ilə yönlük hal əvəzinə təsirlik, bu əvəzliyi neyləyək feilinin tələbi ilə təsirlik hal əvəzinə yönlük halda, don olur feilinin tələbi ilə qış ismi yerlik hal əvəzinə, adlıq halda, skil salıllar feilinin tələbi ilə qavır daşın əvəzinə, qavır daşında (yerlik halda) işlənir (4.141).

Ümumiyyətlə, qərb şivəsində olduğu kimi, getməX', gizdəmməX', daldalanmax, çağırmax, buyurmax, yiyələnmək, söymək və s. feillərin idarə etdikləri sözlərin halları müasir ədəbi dildən fərqli olur [2, 160]. Məsələn: QayırməX feili düzəltməX' feili əvəzinə çox işlənir. İdarə etməsində də fərq nəzərə çarpır. Məsələn, Samannan Zaman qayıdıllar: Samanı, zaman eliyillər.

Hallarla idarə olunmada qoşmalar da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (). Bu şivədə də diqqəti cəlb edən məsələlər var. Məsələn:

Savıya//savayın//safayı qoşması özündən əvvəl gələn isimləri çıxışlıq halda idarə edir. Məsələn: Mənnən savıya, hamı orda oluf, aza yerində; Gülpəridən safıya hama mana gözaydınnığı verdi (İl.)

Sarı qoşması özündən əvvəlki sözlərin yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Poşta sarı bir aftoy detdi; Qarakahıya sarı dolu tüşdü (M.).

–*Tan//tən; tana//tənə* qoşması özündən əvvəlki sözü yönlük halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Axşamatan uşaxlar kəndin torpax yolunda yelsapet sürüllər (Dar.); Buratana gəldin, indi yeri ket (İb.)

–*Kimi* qoşması *kimin* formasında işlənir istiqamət və bənzətmə bildirir. Həm də isim və əvəzliyi adlıq və yönlük halda idarə edir. Məsələn: Quş kimin uçuf getdi tükana; Arpa çayına kimin qalxozun qoruğudur (Q.).

–*Ötrü//ötrün//ötru* qoşması səbəb bildirir. Özündən əvvəlki sözü çıxışlıq halda olmasını tələb edir. Məsələn: Sənnən ötrün qalmışığı burda; Usaxdan ötrü ata-ana çalışır (E).

–*Üçün//çin//çin//çun//çün* qoşması səbəb bildirir, ismin adlıq, əvəzliyin yiyəlik halda işlənməsini tələb edir. Mənsubiyyət şəkilçili isimlərlə də işlənir. Məsələn:

Onunçün gəlmişdim doxdura; Qolxoz sədir üçün vilis alıf; Ayazımçün kirvəsi öyün bir dəst paltar gətirif (Ç.).

Ayrı qoşması çıxışlıq hal tələb edir. Məsələn: Mənnən ayrı Göyüş dayanmışdı sırada (D.).

Yana qoşması ötrü qoşmasının sinonimi kimi çıxış edir və özündən əvvəl gələn ismin çıxışlıq halda işlənməsini tələb edir. Məsələn: Uşaxdan yana məxtəbə getmişdim.

–Üzünən//ucunna qoşması ismin və ya əvəzliyin yiyəlik halda işlənməsini tələb edir. Mən ölürəm acınna, aqlımın ucunna; Sənin üzünən bu əziyyəti çəkirix'; Aqlımın ucunna başı çox bəlalər çəkif. Adlıq halda işlənen sözlə də işləne bilir: Dolanışix ucunna cahamat urusetə gedir (İb.).

Belə bir atalar sözü də vardır: Ölürəm acınna, aqlımın ucunna və s (Qç.)

Elmi ədəbiyyatda ucunna qoşmasının üçün qoşması ilə eyni kökdən olduğu qeyd edilir [8, 311].

Bəri qoşması zaman bildirir və özündən əvvəlki sözü çıxışlıq halda idarə edir. Məsələn: -O qızı görənən bəri İsmeyil dərdə düşüf; Ağlağanna bəri qar yağif (Qn.).

Ədəbi-bədii yazılı ədəbiyyatımızda da bəri, bərlü formasında işlənilir.

Mən səni görənən bəri

Sinəm oldu qəm dəftəri.

Öldür Aşiq Ələsgər

Özün günahkar ol, yaylaq.

–La//lə; ilən//inən; lən//nən qoşma paralelləri iştirak bildirir və özlərindən əvvəlki sözləri adlıq və yiyəlik halda idarə edir. Məsələn:-Uşax yorulmadı, mənimmən çölətən getdi; Həsərət ilən onnarın baxışdarı toqquşdu; Yol ilən gedirdim, kirpiyə rast gəldim (Gül.) və s.

–Qədər//qədə qoşması özündən əvvəlki sözü yönlük halda idarə edir. Məsələn:

-Xancallının dağına qədə beş kilometrə olar da, olmaz da (B.).

Ağbaba-Şörəyel şivəsində bəzən feilin idarə etdiyi isim yerlik və yönlük hallarda bir-birini əvəz edə bilir. İsim fərqli hallarda işlənsə də, cümlələrin semantik mənası dəyişmir.

Məsələn:

- Bu qoruğa qaroulam; Qadan mana gəlsin, yanma otuginən qulağım ağır eşidir və s.

- Bu qoruxda qaroulam; Qadan mana gəlsin, yanımda otuginən, qulağım ağır eşidir.

Bundan başqa, bu şivədə feilin idarə etdiyi isim çıxışlıq və təsirlilik hallarda da bir-birini əvəz edə bilir. Məsələn:

- Ağız, yolu keşginən, so:ram danış; Ağız, yoldan keşginən, so:ram danış; Ağız, yoldan keşginən, so:ram danış və s.

O işi adılı danışma, qadan alım; O işdən adılı danışma, qadan alım və s.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrində də göstərilən idarə forması nəzərə çarpır (1.42).

b) Uzlaşma-idarə. Uzlaşma-idarə əlaqəsində söz birləşmələrindəki tərəflər bir-birini şəxsə və kəmiyyətə görə idarə edir və uzlaşır. Məsələn: Mənim bavam, əvinizin atması, haravanın mazı, onların ocağımunun cijisi və s.

Bəzən ismi birləşmələrin tərəfləri dəyişir. Yəni mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş söz əvvəl, yiyəlik hal şəkilçisi qəbul etmiş söz sonra işlənir. Məsələn: Papağım mənim cırılmışdı, təzəsin aldım; Baldızı bacımın bafat etmişdi, ora getmişdix (B.G.). Yavanız sizin burda galef və s. Bu birləşmələrdə tərəflər yerini dəyişsələr də, mənsubluq və yiyəlik bəlli olur. Belə birləşmələrdə uzlaşma-idarə əlaqəsi mövcuddur.

d) Yanaşma. Ağbaba şivəsində də heç bir şəkilçi olmadan tabe sözlə tabeedicisi söz yan-yanı işlənir. Tabeedicisi söz cümlədə (ya söz birləşməsində) təyin və zərflik kimi nəzərə çarpır. Daha doğrusu, cümlədə sintaktik vəzifəsi təyin və ya zərflik olur (9,296). Burada müxtəlif sözlərin yanaşması mövcuddur. Bu yanaşmalar qrammatik cəhətdən ədəbi dildə olduğu kimidir. Məsələn:

a) *sayın ismə yanaşması*: birimci sıra, yeddicə uşax, o qədrə iş, bu xartana adam və s.

-Qonşunun oğlu inistuta qabil olunuf, oxartana adam gəlmişdi kin, onnara gözyadınıığı verməyə (Q.). Birinci sınıfta oxuyannar xəsdəliyə görə əvə buraxdılar və s..

b) *sifətin ismə yanaşması*: çənbər quyruq, nıqız adam, bambılı adam, caydax inəx', tösvər kişi, ityosunnu arvad və s. - Nıqız adam heç əvinə də xəsdəmir (B.). Bir caydax atımız varıydı, malaqana satdix (Ö.)

c) *Zərfin feilə yanaşması*: adılı, binəli; hancarı, anrı və; Eləməsinə getdi; Anrı oturdu, bəri gəldi; Savaxertə bir maşın eləməsinə getdi (Ç.), Cəld ol, a bala, axşam oldu (G.) və s.

ç) *feili sifətin və feili bağlamanın feilə yanaşması*: alacağın getdi, gəlməmişdən donquulluyur, gələli danışmır, uzanır yater, gördükcə fərəhlənir-Əşrəf kişi türmədən gələcə öldü; Qarı qazı alazdamamış içini yardı; Alağuz Qulu iclasa çatar-çatmaz qalmagal qofdu; O, buriyə gələli işimiz ləngiyir (GB.) və s.

d) *Əvəzliyin feilə yanaşması*: nəncəri gəldin; a:na getdi, hancarı qayırdıyız və s.- Oana getdi, buana gəldi; -Muna dedim, olar bilmədi və s.

e) *Əvəzliyin ismə yanaşması*: hancarı yun, hası uşax, naxartana toxum və s.

Hələ gəlin o əvə gəlməmişdən qaynanasıynan sözdəşir (M.); Qav-qacağı bu suda yuyuf duruloyullar (B.).

Bəzən yanaşma əlaqəsi olan birləşmələrdə tərəflərin yerini dəyişməsi də müşahidə olunur. Məsələn: anam bicara, atam rəhmətdik, uşax yazıx və s.

- Anam yazıx binəli hitlərin davasında ölən qardaşlarını tüşünürdü (T.); Atam irəhmətdix tutumlu adamıydı; Çovan yazıx nə:ləsin (M.) və s.

Ağbaba-Şörəyel şivəsində tabeli sintaktik əlaqələrin bütün modelləri haqqında məlumat vermək mümkünsüzdür. Bu xüsusi araşdırmanın növü ola bilər.

Kənd adlarının ixtisarı

B – Balıqlı kəndi, Ç-Çaxmaq kəndi, E - Ellərkənd kəndi, Gül - Gülbulaq kəndi, X - Xoru kəndi, İ – İbiş kəndi, Qn – Qoncalı kəndi. M - Mağarcıq kəndi, Ö - Ögsüz kəndi, T -Təpəköy kəndi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və Təhsil, 2022.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Elm, 1967, 277 s.
3. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Sumqayıt: 2015, “AM 965” MMS, 278 s.
4. Bayramova A.A. Ağbaba şivəsində qoşma və bağlayıcılar/ H.Əliyev və Azərbaycanşünaslıq Elmi konfransın materialları. SDU. 2013. Səh.161.
5. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası. Ankara : İksad, 2022, 450 s.
6. Çobanov M.N. Borçalı şivəsinin leksikası. Bakı: Təhsil, 1967. 210 s.
7. İraq-türkmən ləhcəsi: Bakı: Elm, 2004, 410 s.
8. Mirzəzadə H.İ. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. SDU, 2006, 517 s.
9. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 414 s.

Xülasə

Ağbaba-Şörəyel şivəsində sintaktik əlaqələrin növləri və dialektial xüsusiyyətləri

Fil.f.d. Bayramova Arzu Astan

Açar sözlər: uzlaşma, əlaqə, idarə, söz, yanaşma

Məqalədə Qərbi Azərbaycanın Ağbaba-Şörəyel şivəsində tabelilik əlaqəsinin dialektial xüsusiyyətləri elmi cəhətdən təhlil edilir. Uzlaşma, yanaşma və idarə əlaqələri dialektial konkret nümunələrlə təqdim edilir. Qoşma və feillərin idarəetmədə rolu açıqlanır və müqayisələr aparılır. İsmnin müəyyən bir halının digər halda işlənməsi, yəni idarə olunması göstərilir. Məqalədə son dövrlərdə nəşr olunan elmi ədəbiyyatdan istifadə edilmişdir. Cümlə modelləri qeydə alınan kəndlərin adları ixtisarla verilir.

РЕЗЮМЕ

Д.ф. по фил. Байрамова Арзу Астан кызы

Синтаксические отношения и их диалектические особенности в агбаба-шорейельском диалекте

Ключевые слова: координация, примыкание, управление, слово, корреляция

В статье научно анализируются диалектиальные особенности подчинения в агбаба-шорейельском диалекте Западного Азербайджана. Координационные, смежные и управляющие корреляции показаны в диалектиальных выборках.

Обсуждается роль адъюнкции и глагола в управлении корреляцией и проводятся некоторые сравнения.

Он показывает, как один падеж существительного превращается в другой. В этой статье используется самая недавно опубликованная научная литература. Названия деревень сокращены.

Summary

PhD in Philology Bayramova Arzu Astan

SYNTACTIC RELATIONS AND THEIR DIALECTAL FEATURES IN AGBABA- SHOREYEL DIALECT

Keywords: coordination, adjoining, managing, word, correlation

The article scientifically analyzes dialectal features of subordination in the Agbaba-Shoreyel dialect of Western Azerbaijan. Coordination, adjoining, and managing correlations are shown in dialectal samples.

The role of adjunction and verb in managing correlation is discussed and some comparisons are made.

It shows how one noun case changes into another one. Most recently published scientific literature is used in this article. The names of the villages are abbreviated.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Aytən Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.157>

SƏRXAN CƏFƏROV

*Xəzər Universitetinin doktorantı,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Quba filialının baş müəllimi*

sarxan_cafarov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-1835-0709>

ARA CÜMLƏLƏRDƏ İNTONASIYANIN ROLU: İNGİLİS DİLİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

Xülasə:

Bu məqalədə ingilis dilində ara cümlələrin intonasiya xüsusiyyətləri və onların ifadə etdiyi mənalar üzərində dayanılır. Ara cümlələr, yəni əsas cümlədən kənar olan və onun mənasını tamamlayan ifadələr, dilin ünsiyyət qabiliyyətində mühüm rol oynayır. Araşdırma çərçivəsində intonasiyanın, xüsusilə vurğu, ton, və ritm elementlərinin ara cümlələrin aydınlığını, duyğusal təsirini və kommunikativ effektini necə dəyişdirdiyi müqayisəli olaraq təhlil edilir. Eyni zamanda, ara cümlələrdəki intonasiya dəyişikliklərinin mənanı necə dəyişdirdiyi, müxtəlif kontekstlərdə necə anlaşılmağa təsir etdiyi müzakirə olunur. Araşdırmanın nəticələri, dil öyrənənlər və müəllimlər üçün praktiki təkliflər təqdim edir.

Açar sözlər: *intonasiya, ara cümlələr, ingilis dili, müqayisəli təhlil, kommunikativ effekt.*

Giriş

Ara cümlələr, yəni əsas cümlədən əlavə olaraq yerləşən və onun mənasını tamamlayan ifadələr, dilin ünsiyyətində mühüm rol oynayır. Bu cümlələr, fikrin daha geniş və dəqiq ifadə olunmasına imkan tanıyır, dilin zənginliyini artırır. Ara cümlələr müxtəlif funksiyalara xidmət edir, məsələn, məlumatın dəqiqləşdirilməsi, yeni fikirlərin təqdim olunması və ya mövcud fikrin izah edilməsi.

Bu kontekstdə intonasiya, cümlələrin mənasını dolğunlaşdıran və dinləyicinin diqqətini yönləndirən vacib bir elementdir. İntonasiyanın funksiyaları arasında cümlənin vurğulanması, duyğusal yükün çatdırılması və kommunikativ effektin artırılması yer alır. Bu məqalə, ingilis dilində ara cümlələrin intonasiyasının rolunu müqayisəli şəkildə araşdıraraq, onun müxtəlif kontekstlərdəki funksiyalarını və təsirini aydınlaşdırmağı hədəfləyir. Ara cümlələrdə intonasiyanın necə tətbiq olunduğunu başa düşmək, dilin istifadəçiləri üçün daha səmərəli və dəqiq ünsiyyət imkanları yaratmağa kömək edəcək.

İntonasiya, danışmaq dilinin əsas komponentlərindən biridir və cümlələrdə məna yaratmaq, vurğu etmək və emosional ifadələr vermək üçün istifadə olunur. Ara cümlələrdə intonasiyanın rolu xüsusilə vacibdir, çünki bu cümlələr əsas fikri izah

etmək və ya əlavə məlumat vermək üçün istifadə olunur. İngilis dilində ara cümlələr, əsas cümlədən intonasiya vasitəsilə ayrılır və bu intonasiyanın düzgün istifadəsi cümlənin daha aydın və başa düşülən olmasına kömək edir. İntonasiya həmçinin cümlədəki hissələrin bir-birinə bağlılığını ifadə edir və danışanın hansı hissəyə vurğu etdiyini göstərir. Bu mövzu ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır, xüsusilə də ingilis dilində ara cümlələrin istifadəsi və onların intonasiya ilə əlaqəsi haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur (Crystal, 1969).

Ara cümlələr və intonasiyanın əhəmiyyəti

Ara cümlələr, dilin ünsiyyət qabiliyyətini artıran və cümlənin mənasını daha dolğun ifadə etməyə imkan tanıyan komponentlərdir. Bu cümlələr, əsas cümlədən kənarında yerləşərək onun mənasını genişləndirir, izah edir və ya əlavələr edir. Məsələn, "Mən, yəni o, dünən burada idi," cümləsində "yəni o" ara cümədir və bu hissə, kimdən bəhs edildiyini dəqiqləşdirir. Bu cür cümlələr, dinləyicinin fikri daha aydın başa düşməsinə kömək edir.

İntonasiyanın ara cümlələrdəki rolu, onların anlamını gücləndirmək və ya dəyişdirməkdə əhəmiyyətli bir yer tutur. İntonasiya, cümlənin melodik strukturu və vurğu dinamikası ilə əlaqəlidir və dinləyicinin mesajı necə qavradığını müəyyən edir. Məsələn:

Vurğunun yeri: "Mən, həqiqətən, onu sevirəm" cümləsində "həqiqətən" sözü intonasiyaya görə vurğulandıqda, dinləyici bu hissənin duyğusal yükünü daha aydın hiss edir. Eyni cümlə "Mən, onu, həqiqətən, sevirəm" şəklində dəyişdirildikdə, vurğu "onu" üzərinə yönəldilir və cümlənin mənası daha fərqli qəbul oluna bilər. Bu, dinləyicinin kimə diqqət yetirməli olduğunu dəqiq anlamasına kömək edir.

Duyğusal yük: "Mən, yəni, bu işi yerinə yetirmək istəmirəm," cümləsində "yəni" hissəsi intonasiya ilə birlikdə dinləyiciyə cümlənin emosional tonunu çatdırır. Əgər intonasiya aşağıdan yuxarıya doğru yüksəlsə, bu, şübhə və ya narahatlıq hissi yarada bilər. Əksinə, aşağı tonla ifadə edildikdə, daha qərarlı bir mesaj ötürülmüş olur.

Kontekst və təsir: "Mən onu, məsələn, o gün gördüm" cümləsində "məsələn" sözünün intonasiyası, dinləyicinin hansı kontekstdə danışıldığını anlamağa kömək edir. Burada intonasiya, cümlənin tonunu dəyişərək, "o gün"ün spesifikliyi haqqında əlavə məlumat verir.

Ara cümlələrin intonasiyası, həmçinin mətdəki ironiya, tənqid və ya sarkazm kimi nüansları ifadə etmək üçün də istifadə olunur. Məsələn, "O, həqiqətən, 'genius'dur," ifadəsində "genius" sözünün vurğulanması, dinləyiciyə ironik bir mesaj verə bilər. Bu halda intonasiya, sözün mənasını dəyişdirərək daha dərin bir kontekst yaradır.

Bu nümunələr, ara cümlələrdə intonasiyanın əhəmiyyətini və dilin ünsiyyət qabiliyyətini necə artırdığını göstərir. İntonasiyanın düzgün istifadəsi, dilin daha effektiv və anlaşılıq olmasına kömək edir, bu da ünsiyyətin səmərəliliyini artırır. Ara

cümlələrdə intonasiyanın funksiyalarını başa düşmək, dil öyrənənlər və müəllimlər üçün vacibdir, çünki bu, onlara dilin zənginliyindən daha səmərəli istifadə etməyə imkan tanıyır.

İntonasiyanın strukturu

İngilis dilində intonasiya, cümlənin mənasını və emosional yükünü ifadə etmək üçün ton, vurğu, ritm və intonasiya qrupları kimi müxtəlif elementlərlə tənzimlənir. İntonasiyanın bu strukturları, dilin ünsiyyət qabiliyyətini artırır və dinləyicinin cümlənin mənasını başa düşməsinə kömək edir. İntonasiyanın əsas komponentlərini aşağıdakı kimi təsvir etmək mümkündür:

Ton: İntonasiya tonun yüksəlməsi və ya enməsi ilə ifadə olunur. Bu, cümlənin bitdiyi yeri, cümlənin növünü (sual, müsbət, mənfi) və emosional vəziyyəti göstərir. Məsələn, sual cümlələrində ton adətən yuxarıya doğru yüksəlir, "Sən gəlirsən?" kimi.

Vurğu: Vurğu, sözlərin içərisində müəyyən hissələrin daha güclü və aydın bir şəkildə ifadə olunmasıdır. Bu, dinləyicinin diqqətini yönəltmək və cümlənin anlamını dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, "Mən onu, həqiqətən, sevirəm" cümləsində "həqiqətən" sözünün vurğulanması, cümlənin duyğusal tonunu gücləndirir. **Ritm:** Ritm, cümlənin içindəki sözlərin sürətini və sıralamasını tənzimləyir. Cümlənin ritmik axını, onun mənasını daha aydın ifadə etməyə kömək edir. Məsələn, qısa cümlələr daha sürətli oxunursa, daha dramatik bir təsir yarada bilər. **İntonasiya qrupları:** Bu, cümlənin içindəki məlumatların strukturu və qruplaşdırılmasıdır. İntonasiya qrupları, bir cümlədəki frazalara ayrılmağı və ya onların birləşməsini təmin edir. Bu, dinləyicinin mesajı daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir. Məsələn, "Mən, yəni, onu sevirəm," cümləsində "mən" və "yəni" sözləri fərqli intonasiya qrupları olaraq qəbul olunur.

Aşağıdakı cədvəl, intonasiyanın strukturlarını və onların cümlədəki funksiyalarını aydınlaşdırır:

İntonasiya Elementi	Təsviri	Məsələn	Funksiya
Ton	Cümlənin yüksəlməsi və ya enməsi	"Sən gəlirsən?" (yuxarı ton)	Sualın ifadəsi
Vurğu	Müəyyən sözlərin daha güclü ifadəsi	"Mən onu, həqiqətən , sevirəm."	Duyğusal yükün artırılması
Ritm	Cümlənin sözlərinin sürəti və sıralaması	"Hızlı qaçdım."	Cümlənin dramatik təsirinin artırılması
İntonasiya qrupları	Cümlənin içindəki frazaların qruplaşdırılması	"Mən, yəni , onu sevirəm."	Mesajın aydınlaşdırılması və başa düşülməsi

Bu cədvəl, intonasiyanın əsas strukturlarını və onların dil içindəki rolunu aydınlaşdırır. İntonasiya elementlərinin düzgün istifadəsi, dinləyicinin cümlənin mənasını daha yaxşı başa düşməsinə, emosional yükün daha dəqiq çatdırılmasına və ünsiyyətin daha səmərəli olmasına kömək edir.

Ara cümlələr, əsas cümlədən əlavə məlumat vermək, izah etmək və ya cümləni daha dəqiq ifadə etmək üçün istifadə olunan cümlə hissələridir. İngilis dilində ara cümlələrdə intonasiyanın rolu, bu cümlələrin digər hissələrdən ayrılmasına kömək etmək və cümlənin ümumi mənasına təsir etməkdir. Ara cümlələr adətən aşağı enən intonasiya ilə oxunur və bu, onların əsas cümlədən fərqləndirilməsini asanlaşdırır. Bu cür intonasiya, ara cümlənin daha çox izahlı və qeyri-müəyyən bir məlumat kimi təqdim edilməsinə imkan yaradır (Halliday & Greaves, 2008).

Misal üçün:

• **İngilis dilində:** "John, **as you know**, is coming to the party."

Burada "*as you know*" frazası ara cümlədir və aşağı intonasiya ilə oxunur. Bu, həmin

frazanın əsas cümləyə əlavə kimi qəbul edilməsini təmin edir. İntonasiya həm də bu frazanın vurğusuz və ikinci dərəcəli bir məlumat olduğunu göstərir.

İntonasiya təkcə cümlənin melodik quruluşunu müəyyənləşdirmir, həm də cümlənin mənasının necə qəbul edildiyini göstərir. Halliday (1967) intonasiyanın cümlədə müxtəlif kommunikativ funksiyalara xidmət etdiyini və hər hansı bir frazanın intonasiya ilə vurğulanmasının onun mənasını dəyişə biləcəyini vurğulamışdır.

Müqayisəli təhlil

İngilis dilində ara cümlələrin intonasiyasını Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə təhlil etmək, intonasiya strukturlarının və onların kommunikativ funksiyalarının iki fərqli dildə necə tətbiq olunduğunu başa düşməyə kömək edir. Bu bölmədə, həm ingilis, həm də azərbaycan dillərindəki ara cümlələrin intonasiya nümunələrini təqdim edəcəyik.

İngilis Dilində İntonasiya Nümunələri

1. Sual cümlələri:

○ **İngilis dilində:** "Are you coming to the party?"

▪ Bu cümlədə tonun yuxarıya doğru yüksəlməsi, sualın olduğunu bildirir. Ara cümlə daxilində: "I think, **if you want to**, you should come."

▪ Burada "if you want to" hissəsinin vurğusu, şərtin gücləndirilməsinə yönəlidir.

2. Duyğusal ifadələr:

● **İngilis dilində:** "I can't believe you did that!"

○ Buradakı vurğu "believe" sözündədir və danışanın məyus olduğunu göstərir.

Ara cümlə: "She, **frankly**, doesn't care."

▪ "frankly" sözü, cümlənin emosional tonunu artırır.

Azərbaycan Dilində İntonasiya Nümunələri

1. Sual cümlələri:

○ **Azərbaycan dilində:** "Sən məclisə gəlirsənmi?"

▪ Bu cümlədə də tonun yuxarıya doğru yüksəlməsi, sual olduğunu bildirir. Ara cümlə: "Mən düşünürəm ki, **əgər istəyirsənsə**, gəlməlisən."

▪ "əgər istəyirsənsə" hissəsində vurğu, şərtin önəmini vurğulayır.

2. Duyğusal ifadələr:

○ **Azərbaycan dilində:** "Bunu etdiyinə inana bilmirəm!"

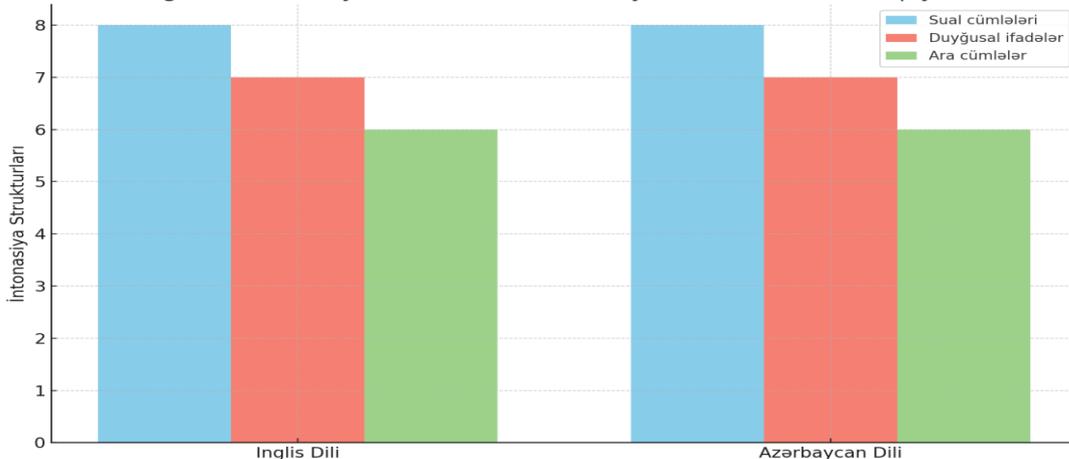
▪ Buradakı vurğu "inana" sözündədir, bu da danışanın məyus olduğunu göstərir.

Ara cümlə: "O, **sözün düzü**, maraqlanmır."

▪ "sözün düzü" ifadəsi, cümlənin emosional tonunu artırır.

Yuxarıda göstərilən nümunələr, ingilis dilindəki ara cümlələrin intonasiyasının Azərbaycan dilindəki analogi strukturlarla müqayisəsini təqdim edir. Hər iki dildə intonasiya sisteminin öz spesifik qaydaları və cümlənin anlamına təsir edən unikal elementləri mövcuddur.

İngilis və Azərbaycan Dillərində İntonasiya Strukturlarının Müqayisəsi

Yuxarıdakı qrafik, ingilis və Azərbaycan dillərindəki intonasiya strukturlarını müqayisə edir. Üç fərqli intonasiya növü (sual cümlələri, duyğusal ifadələr və ara cümlələr) arasında müqayisə aparılıb. Hər iki dil üçün bu intonasiya növlərinin bərabər şəkildə güclü olduğu görünür, yəni hər iki dilin bu aspektlərdə oxşar strukturlara sahib olduğunu göstərir.

Bu qrafik, müqayisəli təhlil bölməsinə əlavə edilmiş vizual bir təsvir olaraq, dilin intonasiya strukturlarının daha aydın başa düşülməsinə kömək edir.

Fərqliliklər və Oxşarlıqlar:

- Sual cümlələrində ton: Hər iki dildə sual cümlələrində tonun yuxarıya doğru yüksəlməsi eynidir. Bu, sualın olduğunu aydın şəkildə göstərir.
- Duyğusal ifadələrdə vurğu: Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində duyğusal ifadələrdə vurğu, cümlənin emosional yükünü artırır. Məsələn, "inana" (azərbaycan) və "believe" (ingilis) sözlərinin vurğulanması, danışanın məyus olduğunu ifadə edir.
- Ara cümlələrin funksiyası: Hər iki dildə ara cümlələr, əsas fikri izah etməyə və genişləndirməyə xidmət edir. Vurğu və ton, dinləyicinin fikri daha yaxşı başa düşməsinə kömək edir.

Ara cümlələrdəki intonasiya strukturunu Azərbaycan dili ilə müqayisə edərkən, bəzi fərqli və oxşar cəhətləri müşahidə etmək olar. Azərbaycan dilində də ara cümlələr intonasiya ilə ayrılır, lakin intonasiya daha çox monoton və sabit olur, bu da cümlənin melodik dinamikasını daha az nəzərə çarpdırır. Məsələn:

- **Azərbaycan dilində:** "Mən, **əgər doğrusu olsa**, bunu etməm." Burada "əgər doğrusu olsa" frazası ara cümlədir və cümlənin əsas hissəsindən intonasiya vasitəsilə ayrılır, lakin vurğu çox nəzərə çarpmır.

İngilis dilində isə bu cür cümlələrdə ton adətən daha açıqdır və vurğunun cümlənin semantik mənasına təsir etmə imkanı daha çoxdur. Əsas fərqlərdən biri də odur ki, ingilis dilində ara cümlələr intonasiya ilə daha çox təbii şəkildə inteqrasiya olunur və bu cümlələrdəki vurğu daha melodik olur (Ladd, 2008). Azərbaycan dilində isə daha sabit bir intonasiya müşahidə edilir və cümlənin əhəmiyyətli hissələri vurğusuz qalır.

İki dil arasındakı intonasiya fərqləri həmçinin kommunikativ vəziyyətlərdə cümlənin necə qəbul edildiyinə də təsir edir. İngilis dilindəki intonasiya strukturları, danışanın emosional vəziyyətini və münasibətini daha aydın ifadə etməyə kömək edir (Bolinger, 1989). Bu da cümlənin başa düşülməsi və dinləyicinin qəbuluna təsir edir.

Bu müqayisəli təhlil, dil öyrənənlər üçün ikiqat faydalıdır. Bir tərəfdən, dilin strukturlarını başa düşməyə kömək edir, digər tərəfdən, dinamik ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirir. Eyni zamanda, intonasiya elementlərinin müxtəlif dillərdə necə işlədiyini anlamaq, müxtəlif kommunikativ vəziyyətlərdə daha effektiv ünsiyyət qurmağa imkan tanıyır.

Bu bölmə, intonasiyanın yalnız ingilis və Azərbaycan dillərindəki tətbiqini göstərməklə, dilin universallığına və eyni zamanda spesifik xüsusiyyətlərinə işıq tutur. Bu bilik, dil öyrənənlərə və müəllimlərə intonasiyanın istifadə edildiyi kontekstləri daha yaxşı başa düşmək və öz ünsiyyət qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı təqdim edir.

Nəticə

Bu araşdırma, ingilis və Azərbaycan dillərində ara cümlələrin intonasiyasının funksiyalarını və istifadəsini müqayisəli şəkildə təhlil etmişdir. Hər iki dildə intonasiya strukturunun, xüsusilə sual cümlələri, duyğusal ifadələr və ara cümlələrdə, oxşar funksiyalara malik olduğu müşahidə edilmişdir. Hər iki dil üçün intonasiya, cümlənin mənasını daha dolğun ifadə etmək, dinləyicinin diqqətini yönəltmək və emosional yükü çatdırmaqda vacib rol oynayır.

İngilis dilində ara cümlələrin intonasiyası daha melodik və dinamik bir şəkildə dəyişir. Azərbaycan dilində isə daha düz və sabit intonasiya xüsusiyyətləri olsa da, bu dilin də intonasiya vasitəsilə mənaya vurğu etmə qabiliyyəti çox güclüdür. Hər iki dildə ara cümlələrin intonasiyası, cümlələrin semantik və kommunikativ yükünü artırmağa xidmət edir və bu da ünsiyyətin effektivliyini təmin edir.

Bu təhlil nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, dil öyrənənlər və təlimçilər üçün intonasiya qaydalarının və strukturunun dərin başa düşülməsi vacibdir. Dilin daha effektiv istifadəsi üçün yalnız sözlər deyil, həm də onların intonasiya vasitəsilə vurğulanma tərzini mühüm rol oynayır. Ara cümlələrdəki intonasiyanın təhlili, dil öyrənənlərin ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirmək və daha anlaşılıqlı çıxışlar etmələri üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Ədəbiyyat

1. Bolinger, D. (1989). *Intonation and Its Uses: Melody in Grammar and Discourse*. Stanford University Press.
2. Crystal, D. (1969). *Prosodic Systems and Intonation in English*. Cambridge University Press.
3. Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Wiley-Blackwell.
4. Halliday, M. A. K. (1967). Notes on Transitivity and Theme in English: Part 2. *Journal of Linguistics*.
5. Halliday, M.A.K. (1994). *An Introduction to Functional Grammar*. Arnold.
6. Halliday, M. A. K., & Greaves, W. S. (2008). *Intonation in the Grammar of English*. Equinox Publishing.
7. Gussenhoven, C. (2004). *The Phonology of Tone and Intonation*. Cambridge University Press.
8. Ladd, D.R. (2008). *Intonational Phonology*. Cambridge University Press.
9. Pierrehumbert, J., & Beckman, M.E. (1988). *Japanese Tone Structure*. MIT Press.

The Role of Intonation in Parenthetical Sentences: A Comparative Analysis in English

Sarkhan Jafarov

Abstract:

This article focuses on the intonation features of interjections in English and their meanings. Intermediate sentences, that is, expressions that are outside the main sentence and complete its meaning, play an important role in the communicative ability of the language. Within the research framework, it is comparatively analyzed how intonation, especially accent, tone, and rhythm elements change the clarity, emotional impact and communicative effect of intermediate sentences. At the same time, it is discussed how intonation changes in intermediate sentences change the meaning and how it affects understanding in different contexts. The research findings provide practical suggestions for language learners and teachers.

Keywords: Intonation, Intermediate Sentences, English Language, Comparative Analysis, Communicative Effect

Роль Интонации в Вводных Предложениях: Сравнительный Анализ в Английском Языке

Сархан Джафаров

Резюме:

В данной статье рассматриваются интонационные особенности междометий в английском языке и их значения. Промежуточные предложения, то есть выражения, которые находятся вне основного предложения и дополняют его смысл, играют важную роль в коммуникативной способности языка. В рамках исследования проводится сравнительный анализ того, как интонация, особенно акцент, тон и элементы ритма изменяют ясность, эмоциональное воздействие и коммуникативный эффект промежуточных предложений. В то же время обсуждается, как изменения интонации в промежуточных предложениях изменяют смысл и как это влияет на понимание в разных контекстах. Результаты исследования дают практические рекомендации для изучающих язык и преподавателей.

Ключевые слова: интонация, промежуточные предложения, английский язык, сопоставительный анализ, коммуникативный эффект.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Professor Fəxrəddin Veysəlli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.165>

SEVINC TALİBOVA
Bakı Avrasiya Universiteti
doktorant
Sevinctalibova08@gmail.com
ORCID: 0009-0009-8415-0447

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ONOMASTİK LEKSİKASI (ANTROPONİMLƏR)

Xülasə

Dilin lüğət tərkibinin xüsusi adlar sistemi - onomastik leksik qatda baş verən dəyişikliyi izləmək nəzəri və praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Onomastik leksika müasir dil mənzərəsinin aynası olmaqla yanaşı tarixin bütün izlərini özündə əks etdirir. Xalqın dini, mədəni dəyərləri, dünyagörüşü, genesizi onomastik leksikada qorunur. İstənilən dilin inkişaf xüsusiyyətləri, yad təsirlərdən qorunma mexanizmi haqqında dolğun informasiyanı almağın yolu onomastik leksikanı öyrənməklə mümkündür. Dilin lüğət tərkibinin onomastik leksikası dil sistemində forma və məzmununa görə fərqlənən, xalqın və dilin formalaşması tarixi ilə səsleşən leksik vahidlərin məcmusunu əhatə edir. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin onomastik sistemində baş verən dəyişiklik dilin inkişaf qanunauyğunluğunun təzahürü və eyni zamanda dövrün tələblərindən irəli gələn zərurətin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Məqalədə müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin antroponimik sistemində (ad, soyad, təxəllüs) baş verən dəyişikliklər araşdırılmış və dəyişikliyə səbəb olan amillərə aydınlıq gətirilmişdir. Son illər şəxs adlarının seçilməsində tarixilik, ənənəvilik, müasirlik prinsiplərindən hansına üstünlük verilməsi məsələsinə toxunulmuşdur. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin soyad sistemində müzakirə olunan soyadsonluqlarının müəyyənləşdirilməsində milliləşdirmə siyasətindən irəli gələrək təklif olunan -lı,-li, -lu, -lü; -soy; -gil;-zadə; variantları nəzərdən keçirilmişdir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin təxəllüs seçimi, seçilmiş materiallar əsasında araşdırılmışdır.

Açar sözlər: onomastika, antroponim, şəxs adları, soyadlar, təxəllüs

Onomastik leksik vahidlər dilin ümumi inkişaf qanunauyğunluğuna əsasən yaranır. Deməli, dilin leksik qatında baş verən istənilən dəyişikliyi izləmək üçün onomastik leksikanının inkişaf tempini, xarakterik xüsusiyyətlərini də öyrənmək lazımdır. *“Dildəki hər bir xüsusi ad-onomastik vahid ictimai-tarixi inkişafın məhsuludur. Xüsusi adlar keçmişin izlərini özündə mühafizə edib müasir zamana kimi gətirən real faktlardır, tarixin canlı şahidləridir”*[7,s 9].

Cəmiyyətin və eyni zamanda insan idrakının, təxəyülünün inkişafı yeni-yeni fəaliyyət sahələrinin yaranmasına səbəb olur ki, bu da nəticədə yeni nominasiya zərurətini yaradır. Bu zaman ya könə adlar yeniləri ilə əvəz edilir, ya da tamamilə yeni ad təyin olunur. Ümumi anlayışların seçilməsi, fərqləndirilməsi üçün istifadə olunan xüsusi adlar insanın çoxşaxəli fəaliyyətindən yaranan ehtiyacdır. Dilin lüğət tərkibinin xüsusi adlar sistemi - onomastik leksik qatda baş verən dəyişikliyi izləmək nəzəri və praktik baxımdan çox əhəmiyyətlidir. Onomastik leksika müasir dil mənzərəsinin aynası olmaqla yanaşı tarixin bütün izlərini özündə əks etdirir. Xalqın dini, mədəni dəyərləri, dünyagörüşü, genesizi onomastik leksikada qorunur. İstənilən dilin inkişaf xüsusiyyətləri, yad təsirlərdən qorunma mexanizmi haqqında dolğun informasiyanı almağın yolu onomastik leksikanı öyənməklə mümkündür. *“Xalqın dünyagörüşü, estetik zövqü, ictimai-siyasi həyat, mədəniyyətin inkişafının təzahürü onomastik vahidlərdə əks olunur. “Onomastik leksika xalqın milli “mən”ini sübut edən ən etibarlı mənbədir[6,s3].*

Onomastik vahidlər yarandığı dövrün ideoloji, siyasi və mədəni dəyərlərinin də bilavasitə daşıyıcıları sayılırlar. Sovet hakimiyyəti illərində soyadların, bir qisim şəxs adlarının, toponimlərin sovet ideologiyasını əks etdirməsi də dövrün tələbindən irəli gələn amil idi. *“Xüsusi adlar müəyyən sosial və tarixi şəraitdə yaranır və fəaliyyət göstərir, özündə bu və ya digər etnos haqqında mühüm sosiokultur informasiya daşıyır [5,174].*

Onomastik sistemin həssas, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində yeni məzmun qazanan mənsub olduğu xalqın dünyagörüşü, həyat tərz, adət-ənənəsi, dini etiqadı, mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan xüsusi söz qrupu antroponimlər adlanır. *“Hər bir tarixi dövrdə şəxs adları millilik, tarixilik və müasirlik prinsipləri əsasında təşəkkül etmişdir. Çünki hər bir şəxs adı istər dilçilik, istərsə də antroponimik vahid kimi onu yaradan xalqın milli təfəkkürü, dünyagörüşü, mənəvi zövqü, tarixi və mədəni inkişaf səviyyəsi ilə yaxından bağlıdır”[1, 10].*

Antroponimlər insanların həyat fəaliyyəti, insanın və onun daxil olduğu qrupun tələbatının ödənilməsi üçün yaranmış, cəmiyyət inkişaf etdikcə o da dəyişmiş, yeni forma və məzmun qazanmışdır. Antroponimik sistemi təşkil edən, şəxs adları, soyadlar, təxəllüs, ləqəb, titul, fəxri adları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar: əsas adlar və köməkçi adlar. Sözsüz ki, bu sistemin ən qədim ünsürü şəxs adlarıdır. *“Şəxs adları həm etnik, yəni həm də şərti işarədir”[3,58].* Onomastik tədqiqatlarda şəxs adlarına xalqın “vizit kartı”, “identifikasiya”sı deyilməsinə əsas səbəb onun xalqları, millətləri bir-birindən fərqləndirən başlıca ünsürlərdən biri olması ilə əlaqədardır. Antroponimlərin yaranma tarixi, xalqın tarixi qədər qədimdir. *“Adların yaranmasında fərd halında bütün xalq iştirak edir. Adlarda tarixi keçmişimiz və bugünkü həyatımız, istək və arzularımız uyuyub-yatır, onlarda tarixin ayrı-ayrı kəsimləri və bu kəsirlərdə baş verən müxtəlif hadisələr heykəlləşmiş, dövrümüzdə qədər mühafizə olunmuşdur” [2,15].* Ərəb istilasına qədər Azərbaycan dilinin antroponimik sistemini Türk adları təşkil edirdi. Bunu qədim daşüstü

abidələrin, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının leksikasını araşdırdığımız zamanı müşahidə edə bilərik. Ərəb işğalı, islam dinin yayılmasından sonra isə ərəb, fars mənşəli adlar XX sər in 20- ci illərinə qədər adlandırma sistemində üstünlük təşkil etdi. Sovet hakimiyyəti illərində rus mənşəli, bolşevik ideologiyasını əks etdirən xüsusi adlar dilə daxil olsa da, üstünlük milli adlarda idi. Azərbaycan dilinin onomastik sistemini araşdıran Y.Cəfəri bu zaman kəsimində antroponimik sitemin dəyişiminə təsir edən amilləri belə xarakterizə etmişdir: *“Beynəlxalq aləmə inteqrasiya və bunun gündəlik həyatımızda, məişətimizdə əksi, elektron kütləvi informasiya vasitələrinin inkişafı, Azərbaycanda informasiya cəmiyyətinin formalaşması, vətənpərvərlik təbliğati, ayrı-ayrı xalqlara və şəxsiyyətlərə münasibətin dəyişməsi, eləcə də Dağlıq Qarabağ münaqişəsi”* [4,s93]. Azərbaycan Respublikasının əhalisinin 90 faizindən çoxu müsəlman olan ölkəmizdə antroponomik sistemin dini adlardan təşkil olunması təsadüfi deyil. 12 may 2011-ci il “Adın, ata adının və soyadın verilməsi və dəyişdirilməsi qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarına əsasən *“Azərbaycan Respublikası Ailə Məcəlləsinin 53.2 maddəsinə müvafiq olaraq uşağa ad valideynlərin razılığı ilə verilir”*[11] və ad seçilərkən müvafiq qanunun 1.4. maddəsində qeyd edildiyi kimi *“Uşağın mənafeyinə xələl gətirə biləcək, habelə şəxsin cinsinə uyğun gəlməyən və ya gülünc adın verilməsinə yol verilmir”* [11] tələbinə cavab verməlidir. Valideynlərə kömək məqsədi ilə tələblərə adların seçilməsi üçün tələb olunan *“Millilik, tarixi-ənənəvi, müasirlik prinsipinə”* [2,s 16-18). Azərbaycan Ədliyyə Nazirliyi və Milli Statistika Komitəsi hər il uşaqlara verilən adların statistik göstəricisini hazırlayır. Burada 2008-2011 və 2020-2023-cü illərin göstəricilərinə əsasən azərbaycanlı valideynlərin uşaqlarına hansı adları verdiklərinə nəzər yetirək.

2008		2009		2010		2011	
Oğlan	qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız
Əli	Fatimə	Əli	Fatimə	Əli	Zəhra	Yusif	Nuray
Murad	Nərmin	Hüseyn	Pərvanə	Məhəmməd	Nuray	Əli	Zəhra
Məhəmməd	Fidan	Məhəmməd	Aysel	Hüseyn	Fatimə	Hüseyn	Fatimə
Hüseyn	Zəhra	Fərid	Aytac	Murad	Fidan	Məhəmməd	Ayan
Nihad	Nuray				Zeynəb		

2020		2021		2022		2023	
Oğlan	qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız	Oğlan	Qız
Uğur	Zəhra	Əli	Zəhra	Uğur	Zəhra	Yusif	Zəhra
Əli	Zeynəb	Yusif	Zeynəb	Əli	Aylin	Uğur	Zeynəb
Hüseyn	Məryəm	Hüseyn	Məryəm	Hüseyn	Zeynəb	Əli	Mələk
Ömər	Aylin	Uğur	Fatimə	Yusif	Məryəm	Hüseyn	Nilay
Məhəmməd	Mələk	Məhəmməd	Aylin	Məhəmməd	Fatimə	Ömər	Məryəm
Murad	Fatimə	Ömər	Mələk	Raul	Nilay	Məhəmməd	İnci
Raul	Nuray	Murad	Nilay	Ömər	Mələk	Raul	Aylin

Ayxan	İnci	Raul	Nuray	Murad	Ayla	Murad	Ayla
Tunar	Dəniz	Tunar		Adəm	İnci	Adəm	Fatimə

Cədvələ əsasən qeyd edə bilərik ki, 2008-2011-ci illərdə oğlan adlarından Əli, Yusif, qız adlarından Fatimə, Zəhra, 2020-2023-cü illərdə isə oğlan adlarından Uğur, Əli, qız adlarından Zəhra adı valideynlərin ən çox seçdikləri adlar siyahısında birincidir. Fikrimizcə, uşaqlara dini adların qoyulmasının əsas səbəbləri içərisində müstəqillik illərində dini təbliğatın artması, insanların dini inanclarını açıq formada ifadə edə bilməsədirsə, digər səbəb isə dini adların uşaqlarını qoruması inancından irəli gəlir. Burada bir məsələyə diqqət edək. Əgər 2008-2011-ci illər statistikasında oğlan adlarından Məhəmməd, Həsən adları, qız adlarından isə Fatimə, Zeynəb dini adları uşaqlara qoyulurdusa, hazırda müvafiq olaraq Əli, Ömər, Zəhra adları ilk pillələlərdə yer alıb. 2020-ci ildə Uğur adı oğlanlara qoyulan ən məşhur ad olmuşdur. Yaxın tariximizin şanlı səhifəsi, Azərbaycanın mərd oğullarının qəhrəmancasına qazandığı II Vətən müharibəsinin gətirdiyi zəfər sevincinin şərəfinə valideynlər oğlan övladlarına Uğur, Polad, Zəfər adlarını vermişlər.

Adlandırma sistemində ortaq türk adlarının, Türkiyə türkcəsinin, xüsusilə türk seriallarının da təsiri son illər hiss olunur. Yağmur, Damla, Dəniz, Ayla, Aylin, Nihan, Banu, Onur, Oğuz, Atilla, Alpaslan, Alptəogrul, Turan və bu kimi adların uşaqlara verilməsi qeyd etdiyimiz amillərlə bağlıdır.

Qeyd olunanlara əlavə olaraq Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin təqdim etdiyi və son illər, xüsusən son 5 il ərzində uşaqlara verilmiş, yəni valideynlərin seçimi olan adlar Azərbaycan dilinin müasir antroponimikasının mövcud vəziyyətini təsvir etməyə imkan verir. Uğur, Əli, Zəhra, Yusif, Hüseyin, Zeynəb, Məryəm, Aylin, Fatimə, Mələk, Məhəmməd, Nilay, Ömər, Murad, Raul, Nuray, İnci, Ayla, Dəniz, Mədinə, Ayxan, Tunar, Adəm, İyela, Melisa, Ayan, Nuray, Xədicə, İbrahim, Banu, Ümid, Yağmur, Rəsul, Fateh, Mehdi, Nazlı, Tuncay, Əsma, Nur, Həsən, Onur, Emil, Səma, Fidan, Gülay, Turan, Davud, Nihad, Kənan, Aysu və başqaları.

Müstəqillik illərində Müasir Azərbaycan dilinin antroponimiyasının aktual məsələlərindən biri də soyad sonluqlarının verilməsi ilə bağlı idi. *“Soyadları cəmiyyətdə qan qohumluğu olan bir insan qrupunun başqa qan qohumluğu olan bir insan qruplarından fərqləndirməyə xidmət edir”* [9, s91].

Yadigar Cəfərli soyadın yaranamsının tarixi zərurət olduğu faktını əsaslandıraraq qeyd etmişdir: *“Cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı, əhalinin sayca artması, bir yerdə məskunlaşanlar arasında eyni adı müxtəlif şəxslərin daşınması, adın sosial-fərqləndirmə funksiyasının dəyişməsi, müxtəlif xalqlar arasında müxtəlif tipli əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi səbəbindən yaranmış və kütləviləşmişdir”* [4, s124].

Soyadların milliləşməsi prosesinə Azərbaycan Respublikasının Ali Sovetinin 2 fevral 1993-cü il tarixində *“Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının soyadlarının dövlət dilinə uyğunlaşdırılması haqqında”* verdiyi qərarla başlanmışdır.

2010-2011-ci illərdə soyadların milliləşdirilməsi ilə bağlı məsələ yenidən gündəmə çıxarıldı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Terminologiya Komissiyasının nəzdində Adlar və Soyadlar üzrə Xüsusi Komissiya yaradıldı. Komissiya bununla bağlı yeni bir tövsiyə sənədi hazırladı və AMEA Rəyasət Heyətinin müvafiq qərarı ilə təsdiq olundu. Sonra bu sənəd Nazirlər Kabinetinə və Milli Məclisin müzakirəsinə təqdim edildi. Komissiyanın təqdim etdiyi sənəddə soyad sonluqlarının müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qeyd olunan təkliflər yer almışdır:

“-ı”, “-li”, “-lu”, “-lü” sonluğu əksər dilçi-alimlərimiz tərəfindən məqbul sayılan soyad sonluğudur. Azərbaycan dilinin qayda-qanunlarına uyğunluq eyni zamanda milli şəkilçi olması baxımından ən ideal variant hesab edilir: Əlili Lalə, Əhmədli Tofiq, Qurbanlı Emin .

“zadə”; fars mənşəli soyad sonluğu olub, mənası “oğlu” deməkdir. “oğlu” leksik vahidi qədim soyadsonluğu hesab edilir. Qədim abidələrimizdə rast gəlinir.

“soy” leksemi də dilimiz üçün yad hesan olunmur. Soyad sonluqlarının şəkilsiz işlənməsi variantı son illər daha çox yazıçı, şair və mətbuat yazarlarının istifadə etdikləri formadı. Ramiz Rövşən, İham Əziz, Kamal Abdulla, Fərid Hüseyn, Səhər Əhməd, Şərif Ağayar, Kənan Hacı, Ramil Əhməd və başqaları.

Təxəllüs Köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan təxəllüslərdən daha çox yaradıcı şəxslər istifadə edirlər. Sırası insanların təxəllüslərə ehtiyacı olmamışdır. Təxəllüslərdən istifadənin müxtəlif məqsəd və formaları var. *“Təxəllüslər sənətkarların əsl adları deyil, özləri üçün seçdikləri uydurulmuş, yalançı, şərti adıdır. Onlardan müxtəlif səbəblərə görə istifadə olunur. Bəziləri mürtəcə qüvvələrdən qorunmaq, bəziləri isə həqiqi adlarının axıcı səslənməsi, özünün hər hansı keyfiyyətini nəzərə çatdırmaq üçün bəhrələnilir”*[10, s44]. A.Qurbanov təxəllüslərin yaranma səbəbini 3 məqamdan irəli gəldiyini qeyd etmişdir: 1.Təxəllüs şəxsiyyəti qorumaq, onun yaradıcılığına yol açmaq üçün verilir; 2.Parlaq istedadla malik olan sənətkarlar özlərini dərk etmiş, sənət zirvəsinə qalxma məqamında öz yaradıcılıq himnin-təxəllüsünü yaratmışlar; 3. Sənət meydanında “at oynatmağa” can atan, gənclik ehtiraslarından irəli gələrək şeir, hekayə yazan gənclər özlərini tanıtmaya, şöhrətə çatmaq naminə yüksək pafoslu, təmtəraqlı, ilk baxışdan effekt yaradan təxəllüslər seçirlər”[8, s103].

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin köməkçi ad kateqoriyasına daxil olan təxəllüslərin seçimində gizlilik məramı deyil, adın daha çox diqqəti çəkməsi, oxucunun marağına səbəb olması məqsədi ilə seçildiyinin şahidi oluruq. Aydın Paşayev onomastik vahidlərdən düzələn təxəllüslərin 16 növünü abreviatur (rəsmi xüsusi ad birləşməsi), avtonim (müəllifin əsl adı, atasının adı və ya soyadlarından düzələn təxəllüslər), toponim (toponimik vahidlərdən), etnonim (xalq, tayfa, etnik mənsubiyyətlə bağlı olan), ginkonim (ərin arvadın adı və ya ləqəbi ilə adlandırılması), andronim (qadın sənətkarlar tərəfindən təxəllüs kimi qəbul edilmiş kişi adı və ya soyadı), allonim (başqa bir- ən çoxda vəfat edən şəxsin adından ibarət), titlonim (titullardan ibarət olan), ideonim (insanın müxtəlif zehni fəaliyyəti ilə bağlı olan söz

və söz birləşmələrindən yaranır), aristonim (müəllifin həqiqi adına aid olmayan ləqəb və ya titulun artırılması), zoonim (zoonimlə ifadə olunan təxəllüslər), astronim (planetlərin, ulduzların, səyyarənin, kiçik planetlərin, bürclərin xüsusi adları), teonim (Allahların, ilahi varqların xüsusi adları), agionim (müqəddəs varlıqların adı), teofor (dini təfəkkürlər bağlı yaradılmış şəxs adları), mifonim (real həyatda olmayan bütün canlı və cansız əşyaların adları) olduğunu qeyd etmişdir. [8, s300].

Müstəqillik illərində ayrı-ayrı qələm adamları tərəfindən seçilən təxəllüslər: Etimad Başkeçid (Etimad Murtuz oğlu Muradov), İlqar Fəhmi (İlqar Əliabas oğlu Paşayev), Ayxan Ayvaz (Ayxan Eyvaz oğlu Həsənov), Sərdar Amin (Sərdar İmaməddin oğlu Tağıyev), İradə Tuncay (İradə Məmməd qızı İbrahimova), Şəhriyar Del Gerani (Şəhriyar Dadaşov), Murad Köhnəqala (Murad Piri oğlu Mahmudov), Kəramət Böyükçöl (Kəramət Qəşəm oğlu Nəcəfov), Aqşin Yenisey, Yasəf Türksəs, Azər Turan (Azər İmamverdi oğlu Əbilov), Seymur Baycan, Günel Mövlud (Günel Vəzir qızı İmanova), Rasim Qaraca, Vüqar Van (Vüqar Babazadə), Mübariz Ören (Mübariz Hübət oğlu Rəfiyev) və başqaları.

NƏTİCƏ

Bildiyimiz kimi, antroponimlər onomastik sistemin qədim eyni zamanda millilik baxımından fərqlənən leksik-semantik vahidlərdən ibarət yarusudur. Azərbaycan Ədliyyə Nazirliyi və Milli Statistika Komitəsinin hər il verdiyi statistik məlumatlara əsasən (2008-2023) valideynlər qız və oğlan övladlarına ad seçərkən dini adlara üstünlük veriblər. 2008-2011-ci illərdə oğlan adlarından Əli, Yusif, qız adlarından Fatimə, Zəhra, 2020-2023-cü illərdə isə oğlan adlarından Uğur, Əli, qız adlarından Zəhra adı valideynlərin ən çox seçdikləri adlar siyahısında birincidir. Adlandırma sistemində orta q türk adlarının, Türkiyə türkcəsinin, xüsusilə türk seriallarının da təsiri son illər hiss olunur. Yağmur, Damla, Dəniz, Ayla, Aylin, Nihan, Banu, Onur, Oğuz, Atilla, Alpaslan, Alptogrul, Turan və bu kimi adların uşaqlara verilməsi qeyd etdiyimiz amillərlə bağlıdır.

Soyad sonluqlarının –zadə,-lı, -li, -lu,-lü forması və sonluqsuz variantları kəmiyyət göstəricilərinə görə artmışdır. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələri Başkeçid, Böyükçöl, Yenisey, Del Gerani, Amin, Turan, Köhnəqala və bu tip təxəllüslərə üstünlük vermişlər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva M. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində onomastik vahidlər. Bakı, “Zəngəzurda”, 2022, s.140
2. Adilov M, Paşayev A. Azərbaycan onomastikası(qısa öçerklər). Bakı, “Elm” 2019, s.104
3. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “AM965”, 2015, s.319
4. Cəfərli Y. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı,“Elm və təhsil”, 2015 s.385

5. Həbibli R. Tətbiqi onomastika məsələləri. Bakı, MSV, 2018, s. 224
6. Həbibli R. Onomastik vahidlərin linqvokulturoloji xüsusiyyətlər. Bakı, "Müəllim", 2023, s. 228
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları I cild (II cild). Bakı, 2019, s.280
8. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild(2cilddə). Bakı, AMEA, s.201
9. Paşayev A. Azərbaycan antroponimiyasının leksik problemləri. Bakı, "Maarif" 1997, s.253
10. Paşayev A. Təxəllüsşünaslığı giriş. Bakı, "Elm və təhsil", 2018, s.304
11. <https://e-qanun.az/framework/21676>

Севиндж Талыбов

Ономастическая лексика азербайджанского языка (антропонимы) в годы независимости

Резюме

Очень важно с теоретической и практической точки зрения проследить изменения, происходящие в ономастическом лексическом слое - системе специальных названий словарного запаса языка. Ономастическая лексика является зеркалом современного языкового ландшафта и отражает все следы истории. В ономастической лексике сохраняются религиозные и культурные ценности, мировоззрение и генезис народа. Получить полную информацию об особенностях развития любого языка и механизме защиты от инородных влияний можно путем изучения ономастической лексики.

Ономастическая лексика лексики языка включает в себя совокупность лексических единиц, различающихся по форме и содержанию в языковой системе и перекликающихся с историей народа и языка. В годы независимости изменение ономастической системы азербайджанского языка появилось как проявление закономерности развития языка и в то же время как следствие необходимости, вытекающей из требований времени.

В статье исследованы изменения, произошедшие в антропонимической системе азербайджанского языка (имя, фамилия, псевдоним) за годы независимости, и уточнены факторы, вызвавшие эти изменения. В последние годы решается вопрос о том, какому из принципов историчности, традиции и современности следует отдать предпочтение при выборе личных имен. -li, -li, -lu, -lü, предложенные в результате политики национализации при определении окончаний фамилий, обсуждавшихся в фамильной системе азербайджанского языка в годы независимости; - соя; - глина; варианты были рассмотрены. На основе избранных материалов исследован выбор псевдонимов представителей современной азербайджанской литературы.

Ключевые слова: ономастика, антропоним, личные имена, фамилии, псевдонимы.

Sevinj Talibova

**The onomastic lexicon of the Azerbaijani language
(anthroponyms) during the years of independence**

Abstract

It is very important from the theoretical and practical point of view to follow the changes that occur in the onomastic lexical layer - the system of special names of the vocabulary of the language. The onomastic lexicon is a mirror of the modern language landscape and reflects all the traces of history. The religious and cultural values, outlook and genesis of the people are preserved in the onomastic lexicon. The way to get complete information about the development features of any language and the mechanism of protection against foreign influences is possible by studying the onomastic lexicon.

The onomastic lexicon of the vocabulary of the language includes a set of lexical units that differ in form and content in the language system and resonate with the history of the nation and the language. During the years of independence, the change in the onomastic system of the Azerbaijani language appeared as a manifestation of the regularity of the language's development and at the same time as a result of the necessity arising from the requirements of the time.

In the article, the changes that occurred in the anthroponymic system of the Azerbaijani language (name, surname, pseudonym) during the years of independence were investigated and the factors that caused the change were clarified. In recent years, the question of which of the principles of historicity, tradition, and modernity should be preferred in the selection of personal names has been addressed. -li, -li, -lu, -lü, proposed as a result of the policy of nationalization in determining the surname endings discussed in the surname system of the Azerbaijani language in the years of independence; - soya; - clay; options have been considered. The choice of pseudonyms of representatives of modern Azerbaijani literature was investigated on the basis of selected materials.

Key words: onomastics, anthroponym, personal names, surnames, pseudonym

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Fil.ü.f.d.,dos. Təhminə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.173>

MƏLƏK MUXTAROVA
malakabbf@gmail.com
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNDA GENDER ASİMMETRİYASININ MƏCAZ DİL ELEMENİTLƏRİ İLƏ İFADƏSİ

Açar sözlər: ingilisdilli qəzet diskursu, gender asimetriyası, məcaz dil elementləri, metafora.

Ключевые слова: англоязычный газетный дискурс, гендерная асимметрия, образно-языковые элементы, метафора.

Key words: English-language newspaper discourse, gender asymmetry, figurative language elements, metaphor.

Məlum olur ki, bir çox hallarda bu qəbildən məcaz elementləri gender stereotiplərinin ifadəsi üçün istifadə olunur. Gender stereotipləri bu və ya digər cəmiyyətdə qəlibləşmiş gender rolları, gender mahiyyətli klişeləşmiş obrazları əhatə edir. Bu stereotiplərin təsviri zamanı müəlliflərin münasibətlərinin ifadəsi məcaz dil elementlərinin seçiminə birbaşa təsir edir. Müəllifin hər hansı bir gender stereotipi ilə bağlı öngörüşünün, mənfi münasibətlərinin mövcud olduğu halda, biz, kinayə, sarkazm mahiyyətli məcazlaşmalarla qarşılaşa bilərik. Əks halda, yəni qəzet məqaləsinin müəllifinin gender rolları, gender obrazları ilə bağlı mənfi münasibəti olmadığı halda biz, emosional reaksiyadan, subyektiv dəyərləndirmədən bir qədər daha uzaq olan məcazlaşma faktlarını təsbit edə bilərik. Sözsüz ki, hər iki halda fərdi səciyyələndirmədən söhbət getdiyindən, obyektiv və neytral dəyərləndirmənin yer ala biləcəyini iddia etmək yanlışlıq olardı. Lakin birinci halda, kinayə və sarkazm qəbul edilmiş gender stereotiplərindən, gender obrazlarından daha fərqli yanaşmanı ortaya qoymaqla yanaşı, onlara (az və ya çox dərəcədə) tənqidi sərgiləmiş olur. Deməli belə yanaşma ilə cinsi azlıq nümayəndələrinə ifrat təzim, (məcazi anlamda) reverans sərgilənmiş olur ki, bu da gender kəsimlərinə qarşı eyni məsafəlilik, bərabər münasibətlilik balansını müəyyən qədər pozmuş olur. Məhz, belə tendensiyaların ilkin qarçısı, xəbərçisi rolunda çıxış edən diskurslar sırasında sosial media və ümumilikdə media diskursu öndə gəlir. Belə ki, media diskursu, o cümlədən qəzet diskursu cəmiyyətdə baş verən prosesləri ilkin mənbədən məlumat toplamaqla geniş ictimaiyyətə çox operativ şəkildə çatdırılmasında müstəsna xidmətlərə malikdir. Sosial mediadan fərqli olaraq, qəzet diskursunda müəllif məsuliyyəti ön plana alındığından, təqdim olunan yanlış məlumatlara görə cinayətə və ya inzibati məsuliyyətin tətbiq edildiyindən qəzet diskursunun operativlik imkanları sosial diskurs qədər geniş olmasa da, sonucu ilə müqayədə üstünlüyü ondan ibarətdir ki, sosial diskursda hər hansı bir məlumatı məhdud izləyici kütləsi oxuya bildiyi halda,

qəzet diskursunda müəllifin mövqeyi ilə milyonların tanış olmaq şansı olur. Belə ki, sosial mediada sosial media fenomenlərinin istisna edilməsi ilə, sıradan insanların məlumatlarının izlənilib, yoxlanılıb, məsuliyyətə cəlb olunma imkanları çox azdır. Lakin qəzet məqalələri müəllifləri, köşə yazarları (daimi qəzet rubrikasını aparan jurnalistlər) isə yalnız yoxlanılmış məlumat bazasından çıxış etməlidirlər və öz subyektiv münasibətlərinin müəyyən etik normalara riayət etməklə dilə gətirməlidirlər. Məhz, belə tələblər qarşısında bir çox hallarda kreativ (yaradıcı ruhlu) qəzet jurnalistləri, publisistik yazı müəllifləri, bir növ, Ezop dili (məcaz dili) elementlərinin çoxrəngliliyindən faydalanırlar.

H.Fergusonun vurğuladığı kimi, bir çox hallarda məcaz dil elementləri toplum daxilindəki ünsiyyətin rəvanlığını, problemsizliyini, yəni, bir növ aqressiyadan uzaq şəkildə, anlaşmalı tərzdə reallaşmasını təmin etməyə köklənmişdir. Məhz, bu səbəbdən neqativ halların, xoşzgəlməz situasiyaların bərbəzəkli tərzdə, yumşaldılmış, pozitivləşdirilmiş təqdimatı məcaz dil elementlərinin başlıca praqmatik missiyası kimi ortaya çıxır [6].

Məsələn, kiməsə yüngül əxlaqlı, gənc oğlanlara qarşı seksual düşkünlük yaşayan qadın kimi kobud səciyyələndirmənin məsuliyyətini dərk edərək *Stifler's mum* “Stifflerin anası” allüviziv əsaslı məcaz dil elementindən istifadə edirlər. Nümunəyə diqqət edək: “*This can be said of Stacy's mum and Stifler's mum. These milfs are positioned explicitly in relation to adolescent boys or young men – denied a name and defined by their status as “mothers”*. [1].

Təqdim olunan nümunədə ingilisdilli toplum üçün xarakterik olan gender stereotiplərinin fəsadlarını, daha dəqiq desək, müəyyən gender öngörüşlərinin məcaz dil elementləri vasitəsilə ifadəsini izləyirik. Belə ki, Stifflerin anası anlamını verən, əslində isə gənc (oğlu, övladı yaşında olan) oğlanlarla cinsi münasibətə girməyə meyilli olan qadınların ümumiləşdirilmiş obrazını təcəssüm etdirən söz birləşməsi bilavasitə allüviziyaya mahiyyətli məcaz dil elementini təzahür etdirir. Xatırladaq ki, ingilis dili üçün xarakterik olan məcaz dil elementləri sırasında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən allüviziyalar hər hansı bir mətnə, hadisəyə, situasiyaya, kontekstə, əsərə, incəsənət nümunəsinə, obraza və s. göndərməni, eyhamı ehtiva edir. [12]. Konkret olaraq Stifflerin anası nümunəsinə istinadən deyə bilərik ki, bu allüviziyanın prototip fiquru kimi “Amerikan piroqu” (American Pie, 1999) filimin obrazlarından biri – yeniyetmə Stiven Stifflerin anası, orta yaşlı cazibədar qadın olan Janin Stiffler obrazına istinad edir (prototip haqqında daha ətraflı bax: [3]). Bu filmin geniş auditoriyaya malik olması faktı, habelə tamaşaçı rəğbəti ilə qarşılanması nəticəsində sikvellərinin (davamı olan tammetrajlı filmlərin) çıxması faktı, sözsüz ki, onun aparıcı obrazlarından birinin klişeləşməsinə yol açmaya bilməzdi. Həmin ortaya yaşlı qadın obrazı cəmiyyətdə mövcud olan gender stereotiplərinə uyğun gəldiyindən obrazın adı uğurlu şəkildə həmin ümumiləşdirilmiş yeni nəsil gender münasibətləri arxetipinə tətbiq edilmişdi. Onu qeyd edək ki, ümumiyyətlə, allüviziyaya xarakterli məcaz dil elementləri yad mədəniyyət nümayəndəsi üçün çətin deşifrə edilən

məcəzlaşdırma növünü təcəssüm etdirsə də, sırf ingilisdilli mühitdə bu növ məcəz dil elementi kütləviliyi ilə seçilir. Belə ki, eyni mədəni dəyərlərə malik olan, eyni linqvokulturoloji kodların daşıyıcısı olan toplumda həmin paradıqlərə xitab edən, ortaq fon biliklərindən bəhrələnən məcəzlaşdırmanı yozumu çox asan və problemsizdir. Hətta bəzi tədqiqatlarda bu növ məcəz dil elementinin ingilisdilli qəzet diskursunda öz işlənmə tezliyinə görə yalnız bənzətmədən (simile) geri qaldığını, metafora, metanimiya, alleqoriya, hiperbola və bir sıra digər (ənənəvi olaraq yüksək işləklik nümyiş etdirən) məcəz dil elementlərindən daha çox istifadə edildiyi təsbit olunmuşdu [13, s.6-7]. Linqvistik statistik hesablamalar əsasında ingilisdilli qəzet diskursunda allyuziyadan istifadə faktlarının yüksək işlənmə tezliyini təsbit edilən digər tədqiqatlarda bu növ məcəz dil elementinin (yalnız, bənzətmə, personifikasiya və metafordan sonra) dördüncü yerdə durduğu qeyd edilir. [14, s.15].

Eyni zamanda bu eyham və ya göndərmə müəyyən davranış patternlərində ortaqlığa malik olan çox sayda qadının ümumiləşdirilmiş obrazını simvolizə edir ki, bu da özlüyündə digər məcəz dil elementindən – simvoldan danışmaq imkanını yaradır. Xatırladaq ki, simvollaşdırmadan bədii diskursda, publisistik diskursda müəyyən obyektin məcazi dillə dolayı şəkildə təqdimatı naminə geniş şəkildə istifadə edilir (məsələn, bax: [9, s.6]).

“I play Melania in new Trump parody musical – she’s stone-faced like Stifler’s mom but I’ve perfected her ‘regal’ posture” [8].

Göründüyü kimi, Stiflerin anasının obrazına istinad edən allyuziv xarakterli məcəz dil elementi təkcə sırf gender problemlərinin təhlili zəminində deyil, eləcə də digər diskursiv ortamlarda da istifadə edilə bilər.

Onu da qeyd edək ki, daha öncə tədqim etdiyimiz nümunədə biz, daha bir maraqlı məcəz dil elementi ilə qarşılaşırıq ki, bu da müəyyən yaş qrupu qadınların cinsi – gender cazibəsi əmsalının alternativ yolla (ümumiləşdirmə əsaslı abbreviatur allyuziya vasitəsi) təqdimatına istinad edir. Söhbət “milf” ümumiləşdirməsindən gedir.

*“The release of reality television series Milf Manor in January 2023 has added to the pantheon of milfs (“Mothers I’d Like to F****”) on screen. But from Stacy’s mum to Stifler’s mum: why is our cultural fascination with andfetishisation of the milf so enduring?” [1].*

Nümunədən də göründüyü kimi, bu akronim xarakterli abbreviatur da, məhz, sözügedən kult filmi sayəsində məşhurlaşmışdır və bilavasitə Stiflerin anasının obrazı ilə özleşərək qarşı cins üçün yüksək cinsi cazibədarlığa malik qadın obrazının ümumiləşdirməsini təcəssüm etdirməkdədir. İngilisdilli qəzet diskursunda yüksək işlənmə tezliyinə malik olan bu allyuziv akronim də (eynilə Stiflerin anası ilə bağlı allyuziya vahidi kimi) gender stereotiplərini əks etdirir.

“The ‘milf’: a brief cultural history, from Mrs Robinson to Stifler’s mom” [1]

Təqdim olunan nümunəni ingilisdilli qəzet diskursunun şaquli kontekstinə, ümumiyyətlə, mədəniyyət şərtləndirməsinə, ingilisdilli linqvokulturoloji mühitə bələd olmayan şəxs deşifrə (anlamın yozulması) edə bilməz. Kontekstdən məlumatsız şəxs üçün onomastik vahidlər və lüğəvi anlamı aydın olmayan səs – hərflər yığımı ilə qarşılaşma təəssüratı yarana bilər. Belə ki, yalnız ingilisdilli mədəniyyət kontekstinə, müvafiq fon biliklərinə malik şəxs Missis Robinsonun və ya Stiflerin anasının hər hansı bir təsadüfi şəxsin adı olmadığını, müəyyən mədəniyyət kilişələrinin (kino sənəti fenomen obrazlarının) bir növ arxetipləşmiş variantını təzahür etdirdiyini təsbit edir. Məsələn, Miss Robinson anqlo-saks mədəniyyət irsində önəmli yerə malik olan və Oskar, BAFTA və bir çox digər çox önəmli mükafatlara layiq görülmüş məşhur filmin aparıcı personajlarından biridir. Məhz, həmin kino sənəti varisliyi ilə bağlı olan fon bilikləri Missis Robinsonun gənc, hətta yeniyetmə oğlanları yoldan çıxara bilən, xüsusi növ gender münasibətləri formatında maraqlı olan orta yaşlı qadınların ümumiləşdirilmiş obrazı kimi çıxış etdiyini ortaya qoyur. Məlum (konkret aidiyyətli) fon biliklərindən bəlli olduğu kimi, həmin filmin süjet xətti və sözügedən obraz daha sonra gender stereotiplərinin formalaşmasında, daha dəqiq desək, kütləvi işıqlandırılmadığı halda mövcud olan gender stereotiplərinin eksplisit formatda qəlibləşib müvafiq nominasiya vahidi qazanmasında həlledici rol oynamışdır. Bu kontekstdə Missis Robinson ümumiləşdirmə və hiperbola mahiyyətli məcazlaşmaya yol açmaqla bərabər, konkret mədəniyyət fenomeninə allyuziyayı da təcəssüm etdirir.

Xatırladaq ki, fon biliklərinin, o cümlədən, kino sənəti nümunələrinin mətnlərinin, süjet xəttinin, obrazlarının bu və ya digər linqvokulturoloji mühit üçün əhəmiyyətli fon biliyi bazası təşkil etməsi bir sıra linqvistik araşdırmalarda uğurla təsbit olunmuşdur. [16] ; [17]. Həmin istiqamətli tədqiqatlar sırasında stereotipləşmələrdə, o cümlədən gender stereotiplərinin kilişələşməsində (müəyyən verbal ifadə qəlibinə oturulmasında) rol oynayan kino sənəti nümunələrinin tədqiqinə həsr olunmuş dilçilik araşdırmaları da xüsusi maraq doğurur. [2]; [5; s. 184-210] . Onların təhlili birmənalı şəkildə onu deməyə imkan verir ki, kino sənəti ilə bağlılıq əsasında təzahür göstərən fon bilikləri həm mövcud gender stereotiplərini işıqlandırır, həm də yeni gender rolları qəlibinin tirajlaşmasına (kütləviləşməsinə) yol açır ki (bu haqda daha ətraflı bax: [11]), bu da son nəticədə ümumən cəmiyyətdə, mədəniyyətdə olduğu kimi, cəmiyyət həyatının ən dolğun güzgüsü sayılan dildə öz ciddi təsir izlərini buraxmaya bilməzdi. Bu mənada heç də təsadüfi deyil ki, ingilisdilli qəzet diskursunda kilişələşmiş gender stereotiplərinin məcaz dil elementləri vasitəsilə ifadəsində kino obrazlarına, kino süjetlərinə eyham, yəni allyuziya geniş yer almaqdadır.

“The milf is an older mother who is considered sexually attractive. Not to be confused with the “cougar”, a middle-aged woman who seeks relationships with significantly younger men”. [1]

İngilisdilli qəzet diskursundan gətirdiyimiz bu nümunədə biz, daha bir gender stereotipinin ümumiləşdirilmiş obrazı ilə qarşılaşırıq. Lakin burada artıq zoometafor faktını müşahidə edirik. Belə ki, kuqar/puma adlı heyvanın dişi növünün hədsiz aqressivliyinə istinad edən “cougar” məcaz dil elementi (iqtibasdan da aydın göründüyü kimi) cinsi cazibədarlığa malik olmadan, qarşı tərəfə (özü də böyük yaş fərqli gənclərə qarşı) aqressiv maraq nümayiş etdirən orta yaşlı qadınların klişeləşmiş obrazının zoometafora ilə təsbitindən başqa bir şey deyil [15].

Xatırladaq ki, ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında zoometaforizmlərin müqayisəli təhlilini aparmış A.K.Hacıyeva bu növ məcazlaşmalar üçün universal olan xüsusiyyəti çox dəqiq və lakonik şəkildə dilə gətirmişdir. Dilçi zoometaforaların insanlara xas olan şəxsi və spesifik özəlliklərin onların real kimliyini səciyyələndirən xarakter cəhətlərinin məcazlaşdırılmış formatda dilə gətirilməsinə xidmət edən metafora növünü təcəssüm etdirdiyini vurğulamışdır. [7, s.19]. Bu zaman aparıcı xarakter özəllikləri təbiətdə mövcud olan heyvanlarla bağlı fon bilikləri ilə qarşılaşdırılaraq sintez edilir və nəticədə heyvan adı onunla bağlı məcazlaşmanın ünvanlandığı insanın obrazı ilə korrelyasiyada (semantik əlaqədə) nəzərdən keçirilir. İngilisdilli qəzet diskursundan gətirilən iqtibaslardan da məlum olduğu kimi dişi puma ilə əlaqələndirmə bu vəhşi heyvanın ov zamanı olduqca məqsədyönlü, səbirli olduğu, öz vəhşi təbiətinin tələbatlarını gerçəkləşdirmək naminə saatlarla eyni ovun ardınca düşə bilməsi xüsusiyyətlərini xatırlamağa imkan yaradır (pumaların bu qəbildən özəllikləri ilə bağlı daha ətraflı bax: [4]).

Maraqlıdır ki, bu zoometafor ingilisdilli qəzet diskursunda analogi fenomenin adlandırılması üçün də istifadə edilməkdədir. *“And the funny thing is that it actually gives a biological argument for the cougar phenomenon of an older woman selecting to be with a younger male.”* [10].

Onu da qeyd edək ki, ingilisdilli qəzet diskursunda bu fenomenin mövcudluğu ilə bağlı geniş polemika yer alsada, tamamilə bir-birinə zidd fikirlər söylənilsə də, linqvistik təhlil obyektini kimi, biz, həmin məcaz dil elementinin – zoometaforun mövcudluğunu təsbit etməyə bilmərik.

“British psychologists said that the phenomenon of the "cougar" – older women on the prowl for younger men – does not actually exist in the real world” [15].

Göründüyü kimi, ingilisdilli qəzet diskursunda bir sıra gender stereotiplərinin məcazlaşmış təqdimatına təsadüf edilir. Həmin məcaz dil elementləri allyuzial, zoometaforik və s. formatda reallaşmaqla ingilis dilinin zəngin məcaz dil elementləri mexanizmlərinin səmərəli iş əmsalını dolğunluğu ilə nümayiş etdirirlər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Adetunji, J. The ‘milf’: a brief cultural history, from Mrs Robinson to Stifler’s mom // *The Conversation*, March 3, 2023
<https://theconversation.com/the-milf-a-brief-cultural-history-from-mrs-robinson-to-stiflers-mom-199921>
2. Alfano, V. *Subtitling Gender Stereotypes into English: The Case of Comedy Italian Style*, A thesis submitted for the degree of Doctorate of Philosophy June 2020, London: University College London, 2020, 260 pp.
https://discovery.ucl.ac.uk/id/eprint/10119161/1/PhD_VincenzoAlfano_Final.pdf
3. *American Pie* // IMDb ,
https://www.imdb.com/title/tt0163651/?ref_=nm_film_knf_t_4
4. *Cougar (Puma concolor)* // Washington Department of Fish and Wildlife ,
<https://wdfw.wa.gov/species-habitats/species/puma-concolor#desc-range>
5. Fazal, S. Stereotyping through Humour in Animated Movies: A Multimodal Analysis 2024 *International Journal of Social Science & Entrepreneurship*, 2024, № 4(1), pp.184-210
https://www.researchgate.net/publication/378147574_Stereotyping_through_Humour_in_Animated_Movies_A_Multimodal_Analysis
6. Ferguson, H.J. Commentary on the special issue: new approaches to figurative language research // *Discourse Processes* Volume 61, 2024 - Issue 1-2: New Approaches to Figurative Language Research
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/0163853X.2024.2314945#abstract>
7. Hacıyeva, A.K. *Zoometaforizmlər (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında)*, Bakı – “Nurlan”, 2006
<https://kitabxana.nmi.edu.az/wp-content/uploads/2020/09/Ayt%C9%99n-Hacıyeva-Zoometaforizml%C9%99r.pdf>
8. Hornik, C. TIME TO LAUGH I play Melania in new Trump parody musical – she’s stone-faced like Stifler’s mom but I’ve perfected her ‘regal’ posture // *The Sun*, March 9, 2024 <https://www.the-sun.com/news/10607841/five-trump-parody-musical-melania-stone-faced-stiflers-mom/>
9. Kharis, Z.M. The analysis of figurative languages in ed sheeran selected song lyrics // IAIDA – Institut Agama Islam Darussalam, 2021
[http://repository.library-iaida.ac.id/id/eprint/81/1/ZULFATUN%20MAGHFIROH%20KHARIS%2017112210050%20\(ARTIKEL\).pdf](http://repository.library-iaida.ac.id/id/eprint/81/1/ZULFATUN%20MAGHFIROH%20KHARIS%2017112210050%20(ARTIKEL).pdf)
10. Knapton, S. (October 23, 2014). "The Cougar phenomenon: why older women should choose young lovers". // *The Telegraph*. Retrieved August 13, 2015. <https://www.telegraph.co.uk/news/science/11181138/The-Cougar->

- phenomenon-why-older-women-should-choose-young-lovers.html#:~:text=The%20Cougar%20phenomenon%3A%20why%20older%20women%20should%20choose%20young%20lovers,-Women%20in%20their&text=Women%20hoping%20to%20become%20mothers,finding%20dubbed%20the%20cougar%20phenomenon
11. Lagamba, J.L. Shaping Identity: Male and Female Interactions in Cinema // USF Tampa Graduate Theses and Dissertations, Tampa: University of South Florida, 2012, 155 pp.
<https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=5312&context=etd>
 12. Lennon, P. Allusions in the Press: An Applied Linguistic Study, 2004
https://www.researchgate.net/publication/286482342_Allusions_in_the_Press_An_Applied_Linguistic_Study
 13. Rohani, T., Arsyad, S. Semantic analysis of figurative language expressions in The Jakarta Post // JOALL (Journal of Applied Linguistics and Literature), November 2018, № 3(1), pp. 97-114
<https://media.neliti.com/media/publications/268029-semantic-analysis-of-figurative-language-f1aa3d5b.pdf>
 14. Sufa, D.P., Liusti, S.A. Use of Figurative Language in Sports News on News Portals // Proceedings of the 5th International Conference on Language, Literature, and Education (ICLLE-5 2022) (pp.15-25)
https://www.researchgate.net/publication/368491364_Use_of_Figurative_Language_in_Sports_News_on_News_Portals
 15. The 'Cougar' concept: older women preying on younger men is a myth, claim scientists // The Telegraph, 19 August 2010
<https://www.telegraph.co.uk/news/science/science-news/7954208/The-Cougar-concept-older-women-preying-on-younger-men-is-a-myth-claim-scientists.html>
 16. Федорова И. К. Фоновые знания в культурном переносе кинотекста: проблема стратегии перевода // Вестник Ленинградского государственного университета им. А. С. Пушкина 2010, Т. 1. № 3. С. 259–270. <https://cyberleninka.ru/article/n/fonovye-znaniya-v-kulturnom-perenose-kinoteksta-problema-strategii-perevoda>
 17. Федорова, И.К. Кинотекст в инокультурной среде: к проблеме построения моделей культурных переносов // Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология, 2011, Вып. 1, № 13, с.61-70 <https://cyberleninka.ru/article/n/kinotekst-v-inokulturnoy-srede-k-probleme-postroeniya-modeley-kulturnyh-perenosov>

İngilisdilli qəzet diskursunda gender asimmetriyasının məcaz dil elementləri ilə ifadəsi

Məqalədə ingilisdilli qəzet diskursunda gender asimmetriyasını əks etdirən obrazlı dil elementləri təhlil edilir. Belə çıxır ki, bir çox hallarda gender stereotiplərini ifadə etmək üçün belə metaforik elementlərdən istifadə olunur. Gender stereotiplərinə stereotipik gender rolları və konkret cəmiyyətdə genderin mahiyyəti haqqında stereotipik fikirlər daxildir. Bu stereotipləri təsvir edərkən müəllifin münasibətinin ifadəsi obrazlı dil elementlərinin seçiminə birbaşa təsir göstərir. Müəllifin qərəzləri və gender stereotipinə mənfi münasibəti varsa, sarkazm və sarkazmla qarşılaşa bilərik. Əks halda, yəni qəzet məqaləsinin müəllifinin gender rollarına, gender obrazlarına mənfi münasibəti olmayanda emosional reaksiyadan, subyektiv qiymətləndirmədən bir qədər uzaq olan metafora faktlarına rast gələ bilərik. Söz yox ki, hər iki halda söhbət fərdi xüsusiyyətdən getdiyindən obyektiv və neytral qiymətləndirmənin ola biləcəyini iddia etmək səhv olardı. Bununla belə, birinci halda istehza və sarkazm qəbul edilmiş gender stereotiplərinə və gender obrazlarına fərqli yanaşma nümayiş etdirir, həmçinin (az və ya çox dərəcədə) onları tənqid edir.

МЕЛЕК МУХТАРОВА ВЫРАЖЕНИЕ ГЕНДЕРНОЙ АСИММЕТРИИ В АНГЛОЯЗЫЧНОМ ГАЗЕТНОМ ДИСКУРСЕ ПОСРЕДСТВОМ ЭЛЕМЕНТОВ ОБРАЗНОГО ЯЗЫКА РЕЗЮМЕ

В статье анализируются образно-языковые элементы, отражающие гендерную асимметрию в англоязычном газетном дискурсе. Оказывается, во многих случаях подобные метафорические элементы используются для выражения гендерных стереотипов. Гендерные стереотипы включают стереотипные гендерные роли и стереотипные представления о гендерной сущности в том или ином обществе. Выражение авторских установок при описании этих стереотипов напрямую влияет на выбор образных языковых элементов. При наличии у автора предубеждений и негативного отношения к какому-либо гендерному стереотипу мы можем столкнуться с сарказмом и сарказмом. В ином случае, то есть когда у автора газетной статьи нет негативного отношения к гендерным ролям и гендерным образам, мы можем обнаружить факты метафоры, находящиеся несколько дальше от эмоциональной реакции и субъективной оценки. Само собой разумеется, что, поскольку в обоих случаях речь идет об индивидуальной характеристике, было бы ошибкой утверждать, что может иметь место объективная и нейтральная оценка. Однако в первом случае ирония и сарказм демонстрируют иной подход

к принятым гендерным стереотипам и гендерным образам, а также (в большей или меньшей степени) критикуют их.

MALAK MUKHTAROVA
EXPRESSION OF GENDER ASYMMETRY IN ENGLISH-
LANGUAGE NEWSPAPER DISCOURSE THROUGH ELEMENTS OF
FIGURATIVE LANGUAGE
SUMMARY

The article analyzes figurative language elements that reflect gender asymmetry in English-language newspaper discourse. It turns out that in many cases such metaphorical elements are used to express gender stereotypes. Gender stereotypes include stereotypical gender roles and stereotypical ideas about the essence of gender in a particular society. The expression of the author's attitudes when describing these stereotypes directly affects the choice of figurative language elements. If the author has prejudices and a negative attitude towards a gender stereotype, we can encounter sarcasm and sarcasm. Otherwise, that is, when the author of the newspaper article does not have a negative attitude towards gender roles and gender images, we can find facts of metaphor that are somewhat further from the emotional reaction and subjective assessment. It goes without saying that, since in both cases we are talking about an individual characteristic, it would be a mistake to claim that there can be an objective and neutral assessment. However, in the first case, irony and sarcasm demonstrate a different approach to accepted gender stereotypes and gender images, and also (to a greater or lesser extent) criticize them.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi : Elmlər doktoru , i.e.Prof Könül Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.182>

ARZU HUSEYNLI
AZERBAIJAN STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY, FOREIGN LANGUAGES CENTRE

huseynovaarzu@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-4571-4678>

ARTIFICIAL INTELLIGENCE'S ROLE IN SYNONYM CHOICE

SUMMARY

The integration of artificial intelligence (AI) in language processing has significantly transformed the way synonyms are used across various contexts, enhancing both communication effectiveness and linguistic diversity. This paper explores the multifaceted role of AI in synonym generation, selection, and contextualization through advanced natural language processing (NLP) algorithms, and deep learning models. Furthermore, the study investigates the implications of AI on creativity in writing and content generation, as well as potential challenges, including the risk of over-reliance on automated systems and the preservation of human linguistic intuition. Through a comprehensive analysis of current applications and future trends, the importance of AI in promoting linguistic diversity while advocating for a balanced approach that harmonizes technological advancements with human linguistic capabilities is underscored. This exploration underscores the potential of AI not merely as a tool for synonym usage but as a transformative force in the evolution of language itself.

Key words: synonyms, meanings, appropriate context, communication, language models, vocabulary, similar.

ARZU HÜSEYNLİ

SINONİM SEÇİMİNDƏ SÜNİ ZƏKANIN ROLU

XÜLASƏ

Süni zəkanın dil təhlilinə inteqrasiyası sinonimlərin müxtəlif kontekstlərdə istifadə üsulunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirərək həm ünsiyyət effektivliyini, həm də dil müxtəlifliyini artırdı. Bu məqalə qabaqcıl təbii dil emalı alqoritmləri və dərin öyrənmə modelləri vasitəsilə sinonimlərin yaradılması, seçilməsi və kontekstləşdirilməsində süni zəkanın çoxşaxəli rolunu araşdırır. Bundan əlavə, tədqiqat işində süni zəkanın yazı və məzmun yaratmada yaradıcılığa təsirlərini, o cümlədən avtomatlaşdırılmış sistemlərə həddən artıq asılılıq riski və insan linqvistik intuisiyasının qorunması da daxil olmaqla potensial çətinlikləri analiz edilir. Mövcud tətbiqlərin və gələcək tendensiyaların hərtərəfli təhlili vasitəsilə texnoloji irəliləyişləri insanın linqvistik imkanlarına uyğunlaşdırılan balanslaşdırılmış yanaşmanın və dil müxtəlifliyinin təşviqində süni zəkanın əhəmiyyəti vurğulanır. Məqalədə süni zəkanın tək-cə sinonimlərdən istifadə vasitəsi kimi deyil, dilin təkamülündə dəyişdirici qüvvə kimi potensialı göstərilmişdir.

Açar sözlər: sinonimlər, mənalar, müvafiq kontekst, ünsiyyət, dil modeli, lüğət tərkibi, oxşar.

АРЗУ ГУСЕЙНЛИ

РОЛЬ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ВЫБОРЕ СИНОНИМОВ РЕЗЮМЕ

Интеграция искусственного интеллекта (ИИ) в языковую обработку значительно изменила способ использования синонимов в различных контекстах, повысив как эффективность коммуникации, так и языковое разнообразие. В этой статье исследуется многогранная роль ИИ в создании, выборе и контекстуализации синонимов с помощью усовершенствованных алгоритмов обработки естественного языка (NLP) и моделей глубокого обучения. Кроме того, в исследовании изучается влияние ИИ на креативность в написании и создании контента, а также потенциальные проблемы, включая риск чрезмерной зависимости от автоматизированных систем и сохранения человеческой языковой интуиции. С помощью всестороннего анализа текущих приложений и будущих тенденций мы подчеркиваем важность ИИ в содействии языковому разнообразию, одновременно выступая за сбалансированный подход, который гармонизирует технологические достижения с человеческими языковыми возможностями. Это исследование подчеркивает потенциал ИИ не только как инструмента для использования синонимов, но и как преобразующей силы в эволюции самого языка.

Ключевые слова: синонимы, значения, релевантный контекст, коммуникация, языковая модель, словарный состав, сходство. Artificial Intelligence (AI) has made significant strides in understanding and generating human language, particularly through the development of sophisticated language models. Tools like DeepAI's GPT, Google's BERT, and others have been trained on vast datasets that include a plethora of words, phrases, and their contexts. This training allows these models to comprehend the nuances of synonyms—their meanings, uses, and relationships. AI comprehends the nuances of synonyms through a combination of natural language processing (NLP) techniques and large datasets that capture contextual information. By analyzing vast amounts of text, AI models learn how different words with similar meanings are used in various contexts, revealing subtle distinctions in connotation, formality, and usage. Techniques such as word embeddings and contextualized models, like Transformers, allow AI to map words to multi-dimensional spaces where proximity indicates semantic similarity. Moreover, by leveraging syntax and grammar, AI can discern not just direct synonyms, but also understand how word choice can affect the tone or emotional impact of a sentence. This nuanced understanding enables AI to generate more contextually appropriate language, making it more effective in tasks such as translation, sentiment analysis, and content generation. For instance, when a user inputs a word, AI can generate a list of synonyms that are contextually appropriate, enhancing the richness of the text produced. This capability showcases a leap in AI's linguistic sophistication, enabling writers, marketers, and educators to communicate more effectively and creatively.

The evolution of AI models continues to push the boundaries of language processing. Recent advancements involve fine-tuning models with specific datasets to improve their context-awareness, thereby enriching their synonym-generation capabilities. For example, models can be trained on literary texts, technical manuals, or conversational dialogues to refine their understanding of how synonyms function in different genres. [1] This specialization helps AI better cater to user needs, providing options that are both contextually relevant and stylistically appropriate. Nevertheless, as we stand on the cusp of even more powerful language technologies, it is crucial to address the ethical implications of AI-generated language and the potential for misuse, ensuring that human sensitivity and understanding remain integral to any AI-assisted communication. However, the ability of AI to generate synonyms is not without its limitations. While language models can identify synonyms that are technically accurate, they may struggle with the subtleties of connotation and emotion tied to specific words. One major challenge lies in the richness and complexity of language itself, where synonyms may carry different connotations or cultural implications that are not easily captured by algorithms. For instance, synonyms like "slim" and "skinny" both refer to a lack of weight and may be semantically related but can evoke different feelings or societal perceptions depending on context. AI can sometimes misinterpret these differences and it might not always grasp these nuances, leading to the inappropriate or unintended use of certain synonyms in specific contexts. Furthermore, the reliance on large datasets means that if the data contain biases or outdated terms, these inaccuracies can be perpetuated in the synonym generation process. Thus, while AI tools offer groundbreaking advancements in understanding synonyms, they require careful human oversight to ensure effective communication that respects context and connotation. Additionally, the meaning of words can change over time or vary regionally, and AI may not always be updated with the latest usage patterns. Similarly, context-dependent meanings can confound an AI's understanding—words that are synonymous in one situation may not work in another due to factors like tone, audience, or subject matter. [2] Here are some examples.

1. Ask vs. Inquire

- Ask- "Can I ask you a question?" (informal, conversational)
- Inquire: "I would like to inquire about your services." (formal, business context)

2. Help vs. Assist

- Help "Can you help me with this homework?" (casual, friendly tone)
- Assist "Our staff is here to assist you during your visit." (formal, professional context)

3. Buy vs. Purchase

- Buy: "I want to buy a new phone." (everyday speech, informal)
- Purchase: "Please purchase your tickets in advance." (formal, written context)

4. Talk vs. Converse

- Talk: "Let's talk about your weekend." (friendly, casual)
- Converse: "They engaged in a philosophical conversation." (academic, formal)

5. Start vs. Commence

- Start "Let's start the meeting." (informal, everyday usage)
- Commence: "The ceremony will commence at noon." (formal, ceremonial context)

7. Choose vs. Select

- Choose: "I'm going to choose the blue dress." (casual, personal decision)
- Select: "Please select your preferred option from the list." (formal, structured choice)

10. Show vs. Exhibit

- Show: "Can you show me how to do this?" (casual, informal)
- Exhibit: The museum will exhibit the new collection next month. (formal, artistic/legal context)

In each of these pairs, the choice of word can significantly influence the tone and appropriateness based on the context, audience, or subject matter and sometimes AI service cannot make an appropriate choice. [3]

Furthermore, the reliance on statistical patterns in language can result in AI oversimplifying relationships between words, overlooking the subtleties that typically inform human communication. For example, AI might suggest a synonym that is technically correct but lacks the emotional weight needed for that specific context, leading to a mismatch that detracts from the intended message. Thus, while AI shows promise in its ability to handle synonyms, it continues to face challenges in truly comprehending the nuance and depth that characterize effective human language. As artificial intelligence increasingly assists in communication and content creation, it's important to recognize that while AI can suggest synonyms that are technically correct, it may overlook the emotional nuance essential for effective communication. Language is deeply intertwined with emotion, culture, and context, and a word that may seem interchangeable in one situation can carry vastly different implications in another. For instance, consider the words "happy" and "elated." In a casual conversation about a friend's good news, saying, "I am happy for you," conveys warmth and friendliness. If an AI were to suggest replacing "happy" with "elated," it might be technically correct but could inadvertently elevate the emotional tone unnecessarily, making the statement feel overly dramatic or insincere. This potential mismatch between the chosen word and the intended emotional weight can dilute the message, leading to misunderstanding or detachment from the reader or listener. Moreover, context plays an integral role in language. In a professional email, stating that you "appreciate" someone's assistance is suitable and conveys respect. However, if the AI were to suggest using "value" in place of "appreciate," it could shift the tone to feel more transactional than relational. The recipient might perceive the message as lacking sincerity or warmth, which could be detrimental in

fostering collaboration and goodwill. Additionally, the audience's perceptions can significantly influence how a synonym is received. Using more complex vocabulary can alienate a casual audience or make communication feel less relatable. For example, referring to someone's ideas as "innovative" might resonate well in a business proposal but could come across as cold or overly formal in a friendly conversation. An AI, lacking an intrinsic understanding of these social dynamics, may not discern the appropriate context for its suggested synonyms.[4]

In creative writing, emotional weight becomes even more critical. A novelist might describe a character as feeling "sad" after a loss, which is straightforward and relatable. An AI's suggestion to use "disheartened" could technically fit but may lack the raw emotional depth the author wishes to convey, leading to a disconnect in resonating with readers. In summary, while AI's ability to suggest synonyms can enhance language and efficiency, it is crucial to remain mindful of the emotional weight and contextual relevance of word choices. Understanding the nuances of language requires human intuition and experience that AI may not fully replicate. The combination of AI's processing power and human insight promises a future where language can be navigated with greater precision, bridging gaps in understanding and allowing for richer, more nuanced communication. As the field continues to evolve, ongoing research and responsible application will be vital in shaping how AI interacts with the complex tapestry of human language, particularly in the realm of synonyms. Therefore, users should use AI suggestions as a helpful tool while maintaining their own voice and emotional authenticity to ensure that their intended message resonates appropriately with the audience.

References

- 1.Ling Wei:The Impact of Advanced Technologies on Learning. College of Foreign Languages, Chongqing, China, 2023
- 2.Chen Jia Min The use of AI and ChatGPT in teaching synonyms to EFL students. *Research Studies in English Language Teaching and Learning*, 2(4), 187–207.Beijing Foreign Studies University (BFSU) in Beijing, China, 2024
- 3.Jusak Patty: The Use of AI in Language Learning:What You Need to Know [Jurnal Review Pendidikan dan Pengajaran](#) p.:642-654. 01. 2024
- 4.https://www.researchgate.net/publication/380465714_Artificial_Intelligence_AI_In_ESL_Vocabulary_Learning_An_Exploratory_Study_on_Students_And_Teachers'_Perspectives
- 5.Reiss, M. (2021). The use of AI in education: Practicalities and ethical considerations. London ReviewofEducation.<https://doi.org/10.14324/LRE.19.1.05>.<https://uclpress.scienceopen.com/hosteddocument?doi=10.14324/LRE.19.1.05>

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova Svetlana Nəsim qızı

<https://doi.org/10.62837/2024.9.187>

VƏFA VAQIF QIZI BAĞIRZADƏ
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik institutunun dissertantı
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid pr.115
E-Mail: vafabagirzade@yahoo.com

**FRANSIZ DILINDƏ FEILIN ARZU ŞƏKLI VƏ ONUN TƏYİN BUDAQ
CÜMLƏLƏRINDƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI**
(Fransız və Azərbaycan dilləri materialları əsasında)
XÜLASƏ

Məqalədə fransız dilində modallığın qrammatik göstəricisi - feil şəkillərindən biri olan feilin arzu şəklindən (subjonctif), onun tabeli mürəkkəb cümlələrdə, xüsusilə də təyin budaq cümlələrində ifadə etdiyi modallıqdan, tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümlələrində işlənən və budaq cümlədə feilin arzu şəklinin işlənməsini tələb edən feillərdən, arzu şəklinin xəbər şəkli ilə əvəzlənməsindən, onlar arasındakı semantik fərqlərdən bəhs olunur. Feilin arzu şəklinin fransız dilinin təyin budaq cümlələrində işlənmə məqamlarına, bu cümlələrin Azərbaycan dilində ifadə üsullarına nəzər salınmaqla müxtəlif sistemli dillərə aid olan hər iki sintaktik vahid arasında oxşar və fərqli cəhətlər aşkar edilmişdir. Məqalədə fransız dilinin feilin arzu şəklində işlənən təyin budaq cümlələrinin Azərbaycan dilində feilin arzu şəkli ilə yanaşı bəzən feilin əmr şəkli ilə işlənməsi kimi halları müşahidə edilmişdir.

Məqalədə həmçinin feilin arzu şəklinin və ya xəbər şəklinin seçilməsinin ehtimal dərəcəsi ilə bağlı olması fikri əsaslandırılmışdır. Belə ki, cümlədə, baş verən hadisə, icra olunan hərəkətlə bağlı ehtimalın aşağı olması subjonktivin, yəni feilin arzu şəklinin işlənməsini zəruri etdiyi halda, əks vəziyyət, yəni icra olunan hərəkətlə bağlı ehtimalın yüksək olması feilin xəbər şəklinin işlənməsini zəruri edir.

Fransız dilçiliyində ən çox müzakirə edilən mövzulardan biri olan feilin arzu şəkli ilə bağlı hələ də ümumi fikrə gəlinməməsinin səbəbi kimi onun cümlədə işlənməsinin formal, yaxud semantik baxımdan zəruriliyi göstərildi. Bəzi tədqiqatçılar tərəfindən feilin arzu şəklinin heç bir semantik məzmununa malik olmaması, yalnız “ölü sintaksisin tələbi”nə uyğun olaraq ənənəyə hörmət kimi işlənməsi qeyd edildi. Feilin arzu şəklinin zəruriliyi ilə bağlı zidd fikirlərin olmasına baxmayaraq o müasir fransız dilində canlıdır, işləkdir və özünün geniş işlənmə dairəsinə malikdir.

Açar sözlər: təyin budaq cümləsi, feilin xəbər şəkli, feilin arzu şəkli, feilin şərt şəkli, məsdər, feili sifət

Feil şəkilləri qrammatik cəhətdən modallığı ifadə edən vasitələrdəndir. Modallıq hər bir feil şəklində özünü fərqli şəkildə göstərir. Məqalədə fransız dilində

feilin arzu şəklinin təyin budaq cümlələrində işlənmə halları, onun mürəkkəb cümlədə ifadə etdiyi modallıq, xəbər şəkli arzu şəkli əvəzlənməsi və s. məsələlərə diqqət yetirilmişdir.

Fransız dilinin təyin budaq cümlələrində, başqa cür desək, nisbi budaq cümlələrində, əsasən, feilin xəbər şəkli, bəzən arzu, şərt şəkilləri və hətta feilin təsriflənməyən forması olan məsdər işlənir.

Feilin xəbər şəkli (indicatif) reallıqda baş vermiş, baş verən, baş verəcək hadisələri bildirmək üçün işlədilir. Feilin xəbər şəklinin və ya arzu şəklinin seçilməsində hər şey ehtimal dərəcəsiindən asılıdır. Baş verən hadisə, icra olunan hərəkətlə bağlı ehtimal aşağı olduqda, qeyri-müəyyənliyin göstəricisi olan subjontivdən, yəni feilin arzu şəklindən istifadə edilir, ehtimal yüksək olduqda isə daha çox feilin xəbər şəklindən istifadə edilir.

Je connais l'actrice qui a joué dans ce film (Bu filmə oynayan aktrisanı tanıyıram).

Donne-moi le stylo que tu tiens dans ta main (Əlində tutduğun qələmi mənə ver).

J'ai lu le texte dont je n'ai pas compris le sens (Mənasını başa düşmədiyim bir mətn oxudum).

Yuxarıdakı cümlələrdə fərz olunan deyil, real obyektlər verildiyindən bu cümlələrin hər üçü feilin xəbər şəklində verilmişdir.

Feilin şərt şəkli (Conditionnel) mümkün olan faktı ifadə etmək üçün işlədilir və gələcəkdə baş verəcək hərəkətin müəyyən şərtlə bağlı olduğunu bildirir.

Quelqu'un qui aurait lu tous les livres, en serait-il devenu plus sage? (Bütün kitabları oxumuş biri daha ağıllı olarmı?) [9].

Le savant qui prouverait que l'univers est ouvert ou fermé marquerait l'histoire de l'humanité autant qu'Einstein et sa théorie de la relativité. (Kainatın açıq və ya qapalı olduğunu sübut edən alim Eynşteyn və onun nisbilik nəzəriyyəsi qədər bəşəriyyət tarixinə damğasını vuracaq) [7].

Fransız dilində nisbi budaq cümlələrin, başqa sözlə təyin budaq cümlələrinin feili feilin təsriflənməyən şəkli olan məsdərdə də olur. Məsdər bu cümlələrdə bilmək, bacarmaq mənalərini ifadə etmək üçün işlənir. Çox zaman feilləri feilin xəbər, arzu şəkillərində olan nisbi budaq cümlələri əvəz edir.

Il cherchait une main à quoi s'accrocher (O tutmağa bir əl axtarırdı). Məsdərlə işlənən bu cümlə feilin xəbər şəklində işlənən nisbi budaq cümləni əvəz edir. Cümləni xəbər şəklində işlədək. *Il cherchait une main à laquelle il pouvait s'accrocher* (O tuta biləcəyi bir əl axtarırdı).

Je n'ai pas un seul ami à qui parler (Danışmağa bircə dostun da yoxdur). Bu cümləni feilin arzu şəklində işlətmək olar. *Je n'ai pas un seul ami à qui je puisse parler* (Danışa bildiyim bir dostum yoxdur və ya Bir dostum da yoxdur ki, onunla danışa biləm). Fikir versək görürük ki, məsdərlə əvəz olunan, feilin həm xəbər

şəklində, həm də arzu şəklində işlənən təyin budaq cümlələrinin hər ikisində *bilmək* (*pouvoir*) feili işlənmişdir.

Feilin arzu şəkli fransız dilçiliyində ən çox müzakirə edilən mövzulardandır. Belə ki, bu şəkil ilə bağlı fransız dilçiləri hələ də ümumi fikrə gələ bilməmişlər. Bu da feilin arzu şəklinin işlənməsinin formal və yaxud semantik baxımdan zəruriliyi ilə bağlıdır. Bir sıra tədqiqatçı fransız dilində feilin arzu şəklinin (subjonctif) heç bir semantik məzmununa malik olmadığını, yalnız “ölü sintaksisin tələbi” nə uyğun olaraq ənənəyə hörmət kimi işləndiyini qeyd edirlər. Ş.Bali *Je doute qu'il réussisse* (Şübhə edirəm ki, o, nail ola) cümləsində budaq cümlənin feilin arzu şəklində işlənməsinə baş cümlənin arzu şəklini tələb etməsi ilə əlaqələndirir, halbuki, şübhə mənası artıq baş cümlədəki *douter* - şübhə etmək - feili ilə ifadə olunmuşdur və arzu şəklinin işlənməsi cümləyə əlavə məlumat gətirmir [4, 174]. Halbuki, müasir fransız dilində feilin arzu şəkli çox tez-tez işlənir, canlıdır və onun özünün xüsusi işlənmə məqamları var. Bəzən eyni cümlənin həm xəbər şəkli, həm də arzu şəklində verilməsi (xəbər şəkli – arzu şəkli əvəzlənməsi) bu cümlələrin sinonim olmaları və ya feilin arzu şəklinin daha az işlənərək feilin xəbər şəkli ilə əvəz edilə bilməsi, yəni öz yerini ona verməsi kimi başa düşülməməlidir. Çünki bu cümlələr arasında məna fərqi var və danışıq zamanı bu şəkillər arasında seçim etmək danışanın məqsədindən asılıdır. Dilçi M.Koen qeyd edir ki, feilin arzu şəkli nəinki öz yerini feilin xəbər şəklinə vermir, hətta bəzi hallarda xəbər şəklini sıxışdıraraq özünün işlənmə dairəsini artırır. Dilçi, bununla bağlı budaq cümlədə *après que* bağlayıcısından sonra arzu şəklinin işlənmə halını qeyd edir [5, 245].

Cümlədə feilin xəbər şəklinin və yaxud da arzu şəklinin işlənməsi ilə bağlı bəzu xüsusi halları da göstərmək olar. “Penser” (düşünmək, fikirləşmək), “Croire” (düşünmək, inanmaq), “Trouver” (hesab etmək) təfəkkür feilləri təsdiqdə işləndikdə budaq cümlənin feilin xəbər şəklində olmasını tələb edirlər. Eyni feilləri inkarda işlətdikdə isə onlar, əksinə, feilin arzu şəklini tələb edirlər. *Je pense (crois, trouve) qu'il est capable de résoudre ce problème* (Fikirləşirəm, inanıram, hesab edirəm ki, o, bu problemi həll edə bilər (etməyə qadirdir)) cümləsindəki feillər təsdiqdə işləndikdə görülmüş kimi budaq cümlə feilin xəbər şəklində işlənib. *Je ne pense (crois, trouve) pas qu'il soit capable de résoudre ce problème (düşünmürəm, inanmıram, hesab etmirəm ki, o, bu problemi həll edə bilər və ya bilsin)* cümləsində isə budaq cümlə feilin arzu şəklində işlənir. Qeyd edək ki, belə cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə budaq cümlənin feili həm fransız dilindəki kimi arzu şəklində, həm də əmr şəklində verilə bilər.

Feilin arzu şəklinin zamanı məsələsinə gəldikdə onu qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə feilin arzu şəkli zaman bildirməsə də, yəni feil hər hansı bir zamana aid olmasa da cümlədə verilən hərəkət və ya hadisə gələcəklə bağlı olur. V.Q. Qak qeyd edir: “Fransız dilinin ikinci dərəcəli (feilin xəbər şəklindən başqa digər feil şəkilləri) feil şəkilləri “gələcək zamana meyllidirlər”: feilin əmr şəkli, şərt şəkli, əhəmiyyətli dərəcədə feilin arzu şəkli” [6].

Feilin arzu şəkli sadə cümlələrdə rast gəlinə də, əsasən, tabeli mürəkkəb cümlələrdə - tamamlıq, zərflik (məqsəd, güzəşt və s.) və təyin budaq cümlələrində işlənir.

Feilin arzu şəkli real hərəkəti, obyekt deyil, real olmayan, qeyri müəyyən, ehtimal olunan, düşüncəmizdə olan, niyyətində olduğumuz hərəkəti, obyekt bildirmək üçün işlədilir. Belə ki, feilin arzu şəklinin işləndiyi cümlələrdə obyektiv reallıq təsvir edilmir, hər zaman hadisəyə, obyektə subyektiv yanaşma özünü göstərir, başqa sözlə feilin arzu şəkli danışanın deyilənə şəxsi münasibətini ifadə edir.

Fransız dilinin təyin budaq cümlələrində feilin arzu şəklinin işlənmə məqamları:

1. Cümlədə arzu, niyyət və məqsəd ifadə olunursa: Bu zaman baş cümlədə “chercher” (axtarmaq), “demander” (xahiş etmək, tələb etmək), “désirer” (arzulamaq), “préférer” (üstünlük vermək), “avoir envie” (fikrində, niyyətində olmaq) feilləri işlənir.

Je cherche un appartement [qui ait des chambres lumineuses] (Mən elə ev axtarıram ki, otaqları işıqlı olsun, Mən otaqları işıqlı olan ev axtarıram). Mən hələ mənzili tapmamışam. Mən yalnız bu şərtlə bu evi ala bilərəm. Başqa sözlə feilin arzu şəkli mövcudluğundan əmin olmadığımız şeylərdən bəhs etdiyimiz zaman işlənir. Eyni cümləni feilin xəbər şəklində də işlətmək olar. Bu zaman cümlə başqa mənə verəcək. *Je cherche un appartement qui a des chambres lumineuses* cümləsi *Belə bir ev mövcuddur və mən onu tapmağa çalışıram* mənasını verəcək. Qeyd etmək lazımdır ki, feilin hər iki şəklində işlənən bu cümlə Azərbaycan dilinə eyni tərcümə olunur.

2. Cümlədə fərziyyə, arzu, cəhd etmə, qorxu, şübhə mənalı ifadə olunursa:

Je souhaite un métier [qui me plaise] et [qui sois bien payé] (Mən elə iş istəyirəm ki, (arzu edirəm ki) həm xoşuma gəlsin, həm də maaşı yaxşı olsun. Mən xoşuma gələn, maaşı yaxşı olan iş istəyirəm). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə təyin budaq cümlələrin Azərbaycan dilindəki ekvivalentlərini Ə. Abdullayev arzu, istək mənası ehtiva edən təyin budaq cümlələri hesab edir. Onun fikrincə, təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr öz əsas mənalardan (təyinedicilik) başqa müxtəlif əlavə mənalara - zaman, yer, məqsəd, nəticə, müqayisə, qarşılaşdırma, hal-vəziyyət, arzu bildirən mənalara malik olur. *Bu gülə mən adi həyatda nədənsə bir rəmz kimi baxmışam, həmişə istəmişəm ki, qismətim elə şeylər olsun ki, getdikcə onların ətri azalmasın, artsın* (M. İbrahimov, Böyük dayağ). Amma diqqət etsək görərik ki, bu təyin budaq cümləsi arzu mənalı olmasına baxmayaraq feilin əmr şəklində işlənmişdir [1, 253-256].

Je crains qu'il soit le seul [qui puisse nous aider] (Qorxuram ki, o, bizə kömək edə biləcək yeganə şəxsdir, Qorxuram o bizə kömək edə biləcək yeganə şəxs ola).

Je doute [qu'il soit cet homme, qui puisse accepter cela] (Onun bunu qəbul edə biləcək adam olmasına şübhə edirəm, şübhə edirəm o bunu qəbul edə bilən adam ola və ya şübhə edirəm ki, o bunu qəbul edə bilən adam olsun).

3. Təyin budaq cümləsinin baş cümləsindəki antesedentin (təyin olunan söz) sifəti sifətin üstünlük dərəcəsinə ("Le plus" (ən çox), "Le moins" (ən az), "Le mieux" (ən yaxşı) və s.) olarsa və ya "le seul" (yeganə), "l'unique" (tək, unikal), "le premier" (birinci), "le dernier" (sonuncu) kimi sifətlərlə işlənərsə: Bu zaman bir obyekt, bir hal çoxluğun içərisindən ayrılaraq təqdim edilir. I cümlədə *l'épreuve* (sınaq, tapşırıq) sözü digər tapşırıqlardan fərqləndirilir. II cümlədə "köməyini təklif edən" qadın digərlərindən fərqləndirilir.

C'est l'épreuve la plus longue [que nous ayons à subir] (Bu, indiyə qədər dözməli olduğumuz ən uzun sınaqdır).

Elle est la seule [qui ait proposé son aide] (O köməyini təklif edən yeganə adamdır).

4. Mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ya inkarlıq, ya şərt bildirərsə, ya da ümumi sual cümləsi olarsa:

Je ne connais personne [qui puisse en faire autant] (Mən eynisini edə biləcək bir adam tanımıram, Mən elə bir adam tanımıram ki, bunun eynisini edə bilsin) (inkarlıq).

Si vous trouvez quelqu'un [qui puisse réparer mes chaises], faites-le-moi savoir (Mənim stullarımı təmir edə bilən bir adam tapa bilsəniz, xəbər edin) (şərt).

Connaissez-vous quelqu'un [qui puisse résoudre ce problème difficile] ? (Bu çətin problemi həll edə biləcək kimsəni tanıyırsınız? və ya Siz elə bir adam tanıyırsınız mı bu çətin problemi həll edə bilsin?) (ümumi sual cümləsi).

5. Antesedentin yerləşdiyi baş cümlənin özü feilin arzu şəklində olarsa: Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlədə feilin arzu şəklində işlənən iki feil olur.

Je ne crois pas qu'il y ait encore quelqu'un [qui le sache] (Düşünmürəm ki, hələ də bunu bilən bir adam ola).

Pourvu qu'il y ait quelqu'un [qui prenne soin de lui] (Təki onun qayğısına qalan kimsə ola və ya Təki bir adam ola, onun qayğısına qala).

Fransız dilində feilin arzu şəklində işlənən təyin budaq cümlələrinin əksəriyyətinin Azərbaycan dilində feili sifətli sadə cümlələrlə ifadə olunması hallarına daha tez-tez rast gəlinir və bu əvəzlənmə daha qənaətbəxş görünür. Amma həmin cümlələrin (hamısını olmasa da) feilin arzu şəklində və yaxud istək, arzu mənalı əmr şəklində işlədilməsi mümkündür. Məsələn, II bölmənin I cümləsi *Je souhaite un métier [qui me plaise] et [qui sois bien payé]* (Mən xoşuma gələn və maaşı yaxşı olan iş istəyirəm, Mən elə iş istəyirəm ki, xoşuma gəlsin və maaşı yaxşı olsun); IV bölmənin I *Je ne connais personne [qui puisse en faire autant]* (Mən eynisini edə biləcək bir adam tanımıram, Mən elə bir adam tanımıram ki, bunun eynisini edə bilsin) və III cümləsi *Connaissez-vous quelqu'un [qui puisse résoudre ce problème difficile] ?* (Bu çətin problemi həll edə biləcək kimsəni tanıyırsınız? və

ya Siz elə bir adam tanıyırsınızmı bu çətin problemi həll edə bilsin?) cümlələrində əmr şəklinin işlənməsini görürük. Yalnız V bölmədəki cümlələr *Je ne crois pas qu'il y ait encore quelqu'un [qui le sache]* (Düşünürəm ki, hələ də bunu bilən bir adam ola), *Pourvu qu'il y ait quelqu'un [qui prenne soin de lui]* (Təki onun qayğısına qalan kimsə ola və ya Təki bir adam ola, onun qayğısına qala) özlərinin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə üst-üstə düşür. Hətta bu cümlələrdə də feilin arzu şəklindən başqa əmr şəklinin işlənməsi də mümkündür. Bundan başqa fransız dilində V bölmənin birinci cümləsində iki feil (avoir və savoir) arzu şəklində işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə bu feillərdən yalnız biri feilin arzu şəklində işlənmişdir, digəri çox zaman olduğu kimi feili sifətlə verilmişdir.

Əmr şəklinin təkcə əmr mənasını deyil, başqa məna çalarlarını da ifadə etməsindən bəhs edən T. Hüseynova [8] Azərbaycan dilində əmr şəklini tədqiq edən dilçi Z.İ. Budaqovanın əmr şəklinin “təklif, təkid, məsləhət, xahiş, çağırış və nəsihət” mənalarnı [2, 175], M.Cahangirovun isə bu şəklın “təhrik, buyruq, təşviq, çağırış, təbliğ, müraciət, yalvarış, xahiş, qarğış, alqış, arzu, nəsihət, istək” kimi mənalarnı bildirdiyini qeyd etmişdi [3, 149-150].

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi fransız dilində feilin arzu şəklində işlənən tabeli mürəkkəb cümlələrin Azərbaycan dilində feilin arzu şəklindən çox xahiş, istək mənalı əmr cümlələri ilə ifadə olduğunu müşahidə edirik. *Edə bilə əvəzinə edə bilsin, xoşuma gələ əvəzinə xoşuma gəlsin*. Bu isə, əsasən, baş cümlədə işlənən feillərlə bağlıdır. Fransız dilində təyin budaq cümlələrinin baş cümlələrində işlənən elə feillər var ki, bu cümlələri dilimizə tərcümə etdikdə, onların fransız dilində arzu şəklində verilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində baş cümlədəki həmin feillər budaq cümlənin feilin əmr şəklində işlənməsini tələb edir. Fransız dilinin təyin budaq cümlələrində baş cümlədə işlənən *chercher* (axtarmaq), *souhaiter* (arzu etmək), *connaître* (tanımaq) (sonuncu inkar və sual cümlələrində) feilləri bu qəbildəndir. Elə feillər də var ki, bu feillərin iştirakı ilə qurulmuş cümlələr Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə hər iki dilə aid dil vahidləri həm sintaktik, həm də semantik baxımdan üst-üstə düşürlər. Məsələn, baş cümlədə gələn *croire* (inanmaq) feili inkarda işlənən zaman Azərbaycan dilinə tərcümə edildikdə budaq cümlənin feilin arzu şəklində işlənməsini tələb edir.

Feillərdən başqa bəzi bağlayıcı ifadələr də var ki, təyin budaq cümlələrin baş cümlələrində işləndiyi zaman budaq cümlənin feilin arzu şəklində olmasını tələb edir. *Pourvu que* (təki) bağlayıcı ifadəsi fransız dilində hər zaman feilin arzu şəklini tələb edir və Azərbaycan dilində də feilin arzu şəklində ifadə olunur. *Pourvu qu'il y ait quelqu'un [qui prenne soin de lui]* (Təki onun qayğısına qalan kimsə ola və ya Təki bir adam ola, onun qayğısına qala). Ümumiyyətlə, fransız dilində özündən sonra feilin arzu şəklini tələb edən çoxlu sayda belə bağlayıcı ifadələr mövcuddur. Onlar, əsasən, zaman, səbəb, nəticə, məqsəd budaq cümlələrində, şərt, qarşılıq-güzəşt budaq cümlələrində işlənir və özlərinin Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri ilə hər zaman üst-üstə düşürlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev, Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr / Ə.Abdullayev. – Bakı: Azərtədrisnəşr, – 1964. – 366 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası [Mətn]: Morfologiya /Red.: R.Ə.Rüstəmov, Z.İ.Budaqova; Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat və Dil İnstitutu I hissə.-1960.-334 s.
3. Məhərrəmov R., Cahangirov M. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisinə dair materiallar. Bakı – 1962, 259 s.
4. Балли III. Общая лингвистика и вопросы французского языка (на франц. языке). М.: Изд-во иностранной литературы, 1955. 416 с.
5. Реферовская Е.А. Васильева А.К. Теоретическая грамматика современного французского языка. Часть I. Морфология и синтаксис частей речи (на франц. языке). Л.: Просвещение, 1973. 430 с.
6. [file:///C:/Users/ARIF/Desktop/dissertasiya%20uzerinde%20duzelisler/subjonctif-kak-sredstvo-prezentatsii-vremennogo-glagolnogo-sledovaniya-i-soslagatelnoe-naklonenie-kak-ego-funksionalno-semanticheskiy-analog%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/ARIF/Desktop/dissertasiya%20uzerinde%20duzelisler/subjonctif-kak-sredstvo-prezentatsii-vremennogo-glagolnogo-sledovaniya-i-soslagatelnoe-naklonenie-kak-ego-funksionalno-semanticheskiy-analog%20(1).pdf)
7. https://www.cap-concours.fr/donnees/enseignement/preparer-les-concours/les-epreuves-du-crpe/l-expression-de-la-condition-mas_fra_07
8. [http://www.anl.az/download/meqale/ bdu_dil_edebiyat/ 2021/03/21](http://www.anl.az/download/meqale/bdu_dil_edebiyat/2021/03/21) (meqale).pdf
9. [https://geudensherman.wordpress.com/gram/phrase/modes-relative/#:~: text=2., serait% 2Dil% 20devenu% 20plus% 20sage% 3F](https://geudensherman.wordpress.com/gram/phrase/modes-relative/#:~:text=2.,serait%20Dil%20devenu%20plus%20sage%3F)

Вафа Вагиф кызы Багирзаде

Сослагательное наклонение во французском языке и варианты его использования в придаточных предложениях (на материале французского и азербайджанского языков)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о сослагательном наклонении глагола, являющемся грамматическим показателем модальности во французском языке - одной из форм глагола, и о модальности, выражаемой этой формой глагола в придаточных сложных предложениях, особенно в относительных предложениях. Здесь также рассматриваются глаголы которые употребляются в главных предложениях сложноподчиненных предложений требующие сослагательное наклонение в придаточном, замена сослагательного наклонения изъявительным, и семантические различия между ними. Рассматривая способы выражения этих предложений в Азербайджанском языке, были выявлены сходства и различия между этими двумя синтаксическими единицами,

принадлежащими к разносистемным языкам. В статье были отмечены такие случаи, как то, что во французском языке относительные предложения употреблявшиеся в сослагательном наклонении, в Азербайджанском языке помимо сослагательного наклонения, иногда употребляются в повелительном наклонении.

В статье также обоснована мысль о том, что выбор сослагательного или изъявительного наклонения связан со степенью вероятности. Если в предложении маловероятность относительно происходящего события или выполненного действия требует употребления сюбжонктива, т.е. сослагательного наклонения, то противоположная ситуация, т.е. большая вероятность относительно происходящего события, или выполненного действия потребует изъявительного наклонения. Сослагательное наклонение, по которой до сих пор не существует единого мнения, является одна из самых обсуждаемых тем во французском языкознании. В качестве причины указывалась необходимость его употребления в предложении с формальной или смысловой точки зрения. По мнению некоторых исследователей сослагательное наклонение не имеет ни одного семантического смысла и употребляется как уважение к традициям в соответствии «с требованием мертвого синтаксиса».

Следует отметить что, не смотря на то, что существуют противоречивые мнения о необходимости сослагательного наклонения, эта форма глагола жива, активна в современном французском языке и имеет широкий спектр употребления.

Ключевые слова: определительное придаточное предложение, изъявительное наклонение, сослагательное наклонение, условное наклонение, инфинитив, причастие

Vafa Vagif Baghirzade

The subjunctive mood in french and its cases in Relative Clauses (on materials of French and Azerbaijani languages)

SUMMARY

The article talks about the subjunctive mood of the verb, which is a grammatical indicator of modality in the French language - one of the forms of the verb, and about the modality expressed by this form of the verb in subordinate complex sentences, especially in Relative Clauses. It also discusses verbs that are used in the main clauses of complex sentences that require the subjunctive mood in the subordinate clause, the replacement of the subjunctive mood with the indicative one, and the semantic differences between them. Considering the ways of expressing these sentences in the Azerbaijani language, similarities and differences between

these two syntactic units belonging to different system languages were identified. The article noted such cases as the fact that in the French language Relative Clauses used in the subjunctive mood, are sometimes used in the imperative mood in the Azerbaijani language.

The article also substantiates the idea that the choice of the subjunctive or indicative mood is associated with the degree of probability. If in a sentence the improbability of an event occurring or an action being performed requires the use of a subjunctive, i.e. subjunctive mood, then the opposite situation, i.e. greater probability regarding an event occurring or an action performed will require the indicative mood. The subjunctive mood, on which there is still no consensus, is one of the most discussed topics in French linguistics. The reason given was the need for its use in a sentence from a formal or semantic point of view. According to some researchers, the subjunctive mood does not have any semantic meaning and is used as respect for traditions in accordance with the “requirement of dead syntax.”

It should be noted that, despite the fact that there are conflicting opinions about the need for the subjunctive mood, this form of the verb is alive, active in modern French and has a wide range of usage.

Key words: attributive clause, indicative, subjunctive mood, conditional mood, infinitive, participle

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: f.e.d., prof. S.İ. İbrahimova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.196>

ÜLVİYYƏ İSMAYIL QIZI HƏKİMOVA-AYDIN
AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun dissertantı
AZ1073, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115
E-Mail: ulviyyehkimova@yahoo.com

HÜQUQ TERMINOLOGİYASINDA ANTONİMLİK *(Azərbaycan və fransız dilləri materialları əsasında)* **XÜLASƏ**

Məqalədə ümumi ədəbi dildəki leksik-semantik kateqoriyalardan biri olan antonimliyin hüquq terminologiyasındakı varlığından bəhs edilir. Eyni bir mahiyyət daxilindəki fərqi və belə mahiyyətin hədd səviyyədə duran üzvlərinin müəyyənlişməsi kimi başa düşülən antonimliyin dildə təzahürü keyfiyyət bildirən sözlərdə və ya hərəkət, vəziyyət və əlamətin əks istiqamətliliyini ifadə edən sözlərdə meydana çıxır. Sözlün məna strukturundakı yalnız bir komponentinin ona mənaca əks olan sözlün müvafiq komponentini inkar etməsi şəklində qəbul edilən bu linqvistik hadisə - antonimlik terminologiyada terminlərin yerini və terminoloji sistemdə onların qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirməyə, beləliklə də, anlayışların təsnifatının aparılmasına və sistemləşdirilməsinə imkan verir. Terminologiyada antonimik münasibətlərin təhlili göstərir ki, bu münasibətlərin məntiqi əsasında, əsasən, müvafiq cins anlayışının təyinatındakı keyfiyyət, əlamət, xassə və ya münasibətin dərəcəli və ya mərhələli vəziyyətinin aşkarlanması nəticəsində yaranmış oppozisiya, həmçinin cins anlayışındakı ortaqlı əlamətlərə malik olmaqla yanaşı, yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə qütbləşmə nəticəsində yaranmış növ anlayışlarının oppozisiyası, eləcə də hərəkətin, vəziyyətin əks istiqamətliliyindən meydana gələn oppozisiya durur. Hüquq terminologiyasında qarşı-qarşıya qoyulmuş anlayışlar arasındakı antonimik münasibətlərin semantik cəhətdən təhlili zamanı əksliklərin 1) kontrar antonimlik 2) komplementar antonimlik, 3) konversiv antonimlik, 4) tək bir iştirakçıya malik olmaqla hərəkətin qarşı-qarşıya istiqamətlənməsi nəticəsində yaranmış antonimlik, 5) enantiosemiya (daxili antonimlik) olmaqla beş tipi aşkar edilmişdir. Formal-struktur cəhətdən isə təksözlü hüquq terminologiyasındakı antonim-terminlər leksik və qrammatik antonimlər olaraq iki qrupa bölünür.

Açar sözlər: antonimlik, əkslik, komplementarlıq, kontrar əkslik, konversiv antonimlik, enantiosemiya.

Məntiqi cəhətdən əlaqəli, lakin ən mühüm differensial əlamətinə görə ziddiyyət təşkil edən sözlər ümumi ədəbi dil leksikasında olduğu kimi elmi dilin leksikasında da öz nəzərəçarpan yerini tutur. Antonimliyin əsasında duran əkslik

dedikdə, eyni bir mahiyyət daxilindəki (keyfiyyət, xüsusiyyət, münasibət, hərəkət, vəziyyət və s.) fərq və belə mahiyyətin hədd səviyyədə duran üzvlərinin müəyyənliyi başa düşülür [3, 244]. Antonimliyin dildə təzahürü keyfiyyət bildirən sözlərdə və ya hərəkət, vəziyyət, münasibət və əlamətin əks istiqamətliliyini ifadə edən sözlərdə meydana çıxır. Antonimlər yalnız bir differensial əlamətə görə qarşı-qarşıya qoyulur. Belə ki, sözün məna strukturundakı yalnız bir komponent ona mənaca əks olan sözün müvafiq komponentini inkar edir. Antonimik münasibətlər terminologiyada terminlərin yerini və terminoloji sistemdə onların qarşılıqlı asılılığı və qarşılıqlı təsirini müəyyənləşdirməyə, beləliklə də, anlayışların təsnifatının aparılmasına və sistemləşdirilməsinə imkan verir. P.Amsiliyə görə, *antonim ola bilmək (eyni səviyyədə) üçün eyni hiperonimə malik olmaq lazımdır və antonimlik kohiponimlik əlaqəsinin xüsusi halıdır* [6]. Terminologiyada antonimlik münasibətlərinin təhlili göstərir ki, bu münasibətlərin məntiqi əsasında, əsasən, müvafiq cins anlayışının təyinatındakı keyfiyyət, əlamət, xassə və ya münasibətin dərəcəli və mərhələli vəziyyətinin aşkarlanması nəticəsində yaranmış oppozisiya, həmçinin cins anlayışındakı ortaq əlamətə malik olmaqla yanaşı, yalnız bir fərqləndirici əlamətə görə qütbləşmə nəticəsində yaranmış növ anlayışlarının oppozisiyası, eləcə də hərəkətin əks istiqamətliliyindən meydana gələn oppozisiya durur.

Antonimliyin hüquq terminologiyasındakı varlığı danılmazdır. Semantik nöqteyi-nəzərdən əksliklərin, əsasən, aşağıdakı növlərini göstərmək olar: 1) Eyni bir əlamətin və ya münasibətin fərqli dərəcə və mərhələsini ifadə etməsi və qütblər arasındakı aralıq mövqeyi ifadə edən anlayışı ehtiva etməsi baxımından kontrar antonimliyi fransız hüququnda evlilik və ailə münasibətinin tənzimlənməsi prosesində görmək olar. Belə ki, evlilik və ailə münasibətinin mövcudluğu baxımından *le mariage* (nikah) və *la divorce* (boşanma, nikahın pozulması) terminləri kişi və qadının könüllü ittifaqının başlanğıc və bitiş mərhələsini ifadə edən və əks istiqamətlərdə yer alan anlayışları ifadə edir. *La séparation de corps* (ayrılma) [8] termini isə nikahdakı birgə yaşamaq öhdəliyinə son qoyulmasına baxmayaraq yardım və iştirakçılıq öhdəliklərini qoruyub saxlayan, beləcə nikahın pozulmaması ilə nəticələnən anlayışı ifadə edir. Beləliklə, birgə həyatın könüllü şəkildə yenidən başlanması ilə evlilik və ailə münasibətinin davamı mümkün olduğu kimi, müəyyən müddət keçdikdən sonra tərəflərdən birinin tələbi ilə boşanma reallaşa bilər.

Əsasən müəyyən bir əlamətin tədricən dəyişməsi prinsipinə əsaslanan kontrar antonimliyi ictimai təhlükəlik əlamətinin dərəcələnməsi nöqteyi-nəzərdən cinayətin təsnifləndirilməsi prosesində nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, əməlin (hərəkət və hərəkətsizliyin) cinayət hesab edilməsindəki ictimai təhlükəlik əlamətinin aşağı və yuxarı həddinə görə cinayət *böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayət, az ağır cinayət, ağır cinayət və xüsusilə ağır cinayət* şəklində təsnifləndirilir [1, məd.15]. Hüquq terminologiyasında kontrar əksliyin mövcudluğu qəbul edilməyə [4, 156] də, fikrimizcə, bu misallar kontrar antonimliyin varlığını təsdiq edir.

2) Bir-birini qarşılıqlı olaraq vahid bütünə, cins anlayışına qədər tamamlayan və xarakter etibarilə yalnız hədd səviyyədə duran növ anlayışlarını ehtiva edən komplementar antonimlikdə isə aralıq mövqe ifadə edən anlayışlar yoxdur. Hüquq terminologiyasında mətbuat və ictimaiyyətin iştirak edib-etməməsinə görə məhkəmə iclasının açıqlığı prinsipini ifadə edən *açığı məhkəmə iclası – qapalı məhkəmə iclası; le procès public – le procès à huis clos*, övladlığa götürülən uşağın ilkin ailəsi ilə qohumluq əlaqəsinin tamamən kəsilib-kəsilməməsinə görə övladlığagötürmənin tamlığı anlayışını ifadə edən *l'adoption simple* (qismən övladlığagötürmə) - *l'adoption plénière* (tam övladlığagötürmə), şəxsin doğumunun və ölümünün təsdiqlənməsinə görə vətəndaşlıq vəziyyəti aktları ilə bağlı şəhadətnamə anlayışını ifadə edən *doğum haqqında şəhadətnamə-ölüm haqqında şəhadətnamə; l'acte de naissance - l'acte de décès*, şəxsin mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirməklə bağlı hüquq fəaliyyət qabiliyyətinin məhdud olub- olmaması anlayışlarını ifadə edən *məhdud fəaliyyət qabiliyyətli-tam fəaliyyət qabiliyyətli (şəxs)* kimi antonim terminlər komplementar cütlüklər təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, terminoloji sistemdə yer alan belə iki komponentli termin söz birləşmələrindəki antonimik münasibət müsbət məzmunlu keyfiyyət bildirən sifətlər və qoşma vasitəsilə yanaşmış isim vasitəsilə meydana gəlmişdir. Bu cür termin-söz birləşmələri onların məzmununu təşkil edən semantik komponentlərdən birinə görə qarşılaşdırılmışdır.

L.A. Novikovun fikrincə natamam ziddiyyətlik olaraq qəbul edilən sadə məntiqi kontradiktorluq ilə (X-X olmayan) (bu tip ziddiyyətlikdə tərəflər bir-biri ilə hədd səviyyədə durmur və zəif, natamam əkslik meydana gəlir (gənc- gənc olmayan) formal olaraq uyğun gələn xüsusi tip əksliyi yəni, kontradiktor əksliyi (komplementarlığı) (canlı – canlı olmayan – ölü, evli – evli olmayan – subay, sağlam – sağlam olmayan – xəstə) sadə məntiqi kontradiktorluqdan fərqləndirən cəhət tərəflərinin bir-birini hədd səviyyədə tamamlamasıdır. Bu zaman oppozisiyanın ikinci üzvünün müəyyənliyi və daha dəqiq adlandırılması baş verir [2, 84-85]. Hüquq terminologiyasında bu tip komplementarlıq, əsasən, tərəflərdən birində müəyyən əlamətin mövcudluğunu və ya inkarını, və ya düzəltmə terminində əlamətdən məhrum olmanı ifadə etmək və müsbət məzmunlu müvafiq anlayışların neqativ dəyərli qarşılığını ifadə etmək üçün eyniköklü sözlərə fransız dilində deformativ termin elementlər – prefikslər (*la possession-la dépossession* (sahib olma-mülkdən məhrum etmə), *légitime-illégitime* (qanuni-qeyri-qanuni), eləcə də konservativ tipli termin elementlər və ya önsıra hissəciklər (*démocratique-antidémocratique* (demokratik-antidemokratik), *l'avis-le contravis* (rəy-əvvəlki rəyə zidd olan rəy), *la comparution-la non-comparution* (məhkəməyə gəlmə-məhkəməyə gəlməmə)), Azərbaycan dilində isə inkarlıq bildirən -sız⁴, -ma² şəkilçisi (*anlaqlı-anlaqsız, təqsirli-təqsirsiz, təqsirlilik-təqsirsizlik (veridkti), təmin edilmiş (bank ssudası)-təmin edilməmiş bank ssudası*)) və qeyri prefiksoidini əlavə etməklə (*məhdud-qeyri-məhdud*) düzələn terminlər vasitəsilə ifadə edilir. Yuxarıda da qeyd edildiyi kimi bu tip komplementarlığı zəif əkslik olaraq çıxış edən sadə məntiqi kontradiktorluqdan

fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, bu tip komplementarlıqda əks anlayışlar bir-birini son həddə tamamlayır. Əməl (hərəkət və hərəkətsizlik) qanuni və ya qeyri-qanunidir və ya cinayət işi üzrə şəxs təqsirli və ya təqsirsizdir. Orta mövqə qəbulənməzdir. Bu tip əkslikdə keyfiyyət bildirən sözlərlə yanaşı, prosesin nəticəsini ehtiva edən sözlərin də antonimlik təşkil etdiyini görmək olar. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, tərkibində inkarlıq bildirən prefiks və şəkilçi olan *la non-violence – güc tətbiq etməmə, l'inviolabilité territoriale – sərhədlərin pozulmaması* kimi beynəlxalq hüquq prinsiplərinin, *təqsirsizlik prezumpsiyası* kimi anlayışların təsdiq məzmunlu qarşılığının olması mümkün olmadığı kimi, *l'égalité des armes – tərəflərin hüquq bərabərliyi* kimi ədalətli məhkəmə araşdırması hüququndan irəli gələn təsdiq məzmunlu hüquq prinsiplərinin inkar qarşılığının olması mümkün deyil. Belə ki, *güç tətbiq etmə, sərhədlərin pozulması, məhkəmədə tərəflərin hüquq bərabərsizliyi* kimi anlayışlar hüquqi prinsip deyil, hüquq pozuntusu olub yuxarıdakı prinsiplərin müdafiəsi altına düşürlər. Bu da onu göstərir ki, hüquqda heç də bütün anlayışlar binar prinsipə əsaslanan qarşıdurmanı meydana gətirmir. Həmçinin S.Xijnyakın bu fikri ilə də razılaşmaq lazımdır ki, *personne morale – hüquqi şəxs* (qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış qurum); *personne physique – fiziki şəxs* (hüquq münasibətlərində öz adından iştirak edən insan fərdi); *pozitiv hüquqlar – neqativ ~; başa çatmış cinayət – başa çatmayan ~; qəsdən törədilmiş cinayət – ehtiyatsızlıqdan törədilmiş ~* kimi terminlərdə qarşı-qarşıya qoyulma antonimliyi deyil, terminlərin növ fərqliliyini meydana gətirir [5, 19]. Belə qarşılaşdırma ekvipolent semantik oppozisiyanı təşkil edir, *yəni burada hər bir terminə məxsus əlamətlər o dərəcədə müxtəlifdir ki, əlamətlərin qarşılaşdırılması üçün heç bir əsas yoxdur* [9].

3) *“Eyni bir “obyekt”in (fəaliyyətin, şeyin, hadisənin, keyfiyyətin) diametrik qaydada qarşı-qarşıya duran iştirakçıları nöqtəyi-nəzərdən təsvir edilməsi faktı”*nı [7] ifadə edən konversiv əksliyin (konversivlər və ya qarşılıqlı əlaqədə olan antonimlər) isə inkarlıq anlayışı ilə əlaqəsi yoxdur. Hüquq terminologiyasında eyni bir prosesin, situasiyanın iştirakçılarının (aktantların) müxtəlif rollarını və ikitərəfli subyekt-obyekt münasibətini əks etdirən *acheter-vendre – almaq-satmaq; borc vermək-borc almaq, ixrac etmək-idxal etmək, xəsarət yetirmək-xəsarət almaq, qətl etmək-qətlə yetirilmək* kimi konversiv feillərə, eləcə də verilmiş terminoloji sahədə hüquqi münasibətlərin iştirakçılarından və ya müəyyən prosesin qarşı-qarşıya durmuş tərəflərindən ibarət və sözün əsl mənasında antonimik cütlük təşkil edən *alıcı-satıcı, işçi-işəgötürən, borclu-kreditor, ittiham tərəfi-müdafiə tərəfi, mülki iddiaçı-mülki cavabdeh, prokuror-müdafiəçi ər-arvad (le mari-la femme), valideynlər-uşaqlar (les parents-les enfants), qatil-öldürülən şəxs (le (la) meurtrier(ère)- le (la) tué(e)), övladlığa götürən-övladlığa götürülən (l'adoptant-l'adopté)* kimi konversiv isimlərə təsadüf edilir.

4) İki fərqli situasiya, lakin tək bir iştirakçıya malik olmaqla hərəkətin, əlamətin, vəziyyətin qarşı-qarşıya yönəlmiş istiqamətliliyini ifadə edən (*cinayət*

törətmək – cəza almaq, həbs etmək – azad etmək, vəzifəyə təyin etmək – vəzifədən azad etmək, təqsirləndirmək – bəraət vermək, (qanuna) riayət etmək – (qanunu) pozmaq, azadlıq – məhkumluq, seçmək – seçilmək (hüququ)) və IV tip kimi çıxış edən antonimlik tək bir situasiya və iki fərqli iştirakçı ehtiva etməsi ilə səciyyəolənən konversiv əkslikdən fərqlənir.

5) Antonimlərin yuxarıda qeyd edilən semantik növlərindən başqa eyni bir söz daxilindəki məna əksliyinin varlığından və beləcə antonimliyin xüsusi növündən də bəhs etmək lazımdır. *Daxili antonimlik kimi səciyyəoləndirilən xüsusi növ antonimlikdə isə əks mənanın elə terminin öz daxilində olması səbəbilə bu dil faktı mənanın qütbləşməsi və ya enantiosemiya olaraq adlandırılır* [2, 182]. Bəzi dillərdə (fransız və rus dillərində) təsadüf edilən bu tip antonimlik struktur cəhətdən maraqlıdır. Belə ki, enantiosemik antonimlər kontekst daxilində sözün digər sözlərlə sintaktik və semantik əlaqələri çərçivəsində təzahür edir. *Louer qch à qn* (nəyisə kiməsə icarəyə vermək) – *louer qch à qn (de qn, par qn)*, nəyisə kimdənsə (kimin vasitəsi ilə) icarəyə götürmək), *la sanction* (konstitusiyaya hüququnda monarxın və ya Dövlət başçısının və ya hakimiyyət orqanının qanunu təsdiqləməsi və icra edilənliyini təmin etməsi - *la sanction de Parlement* (Parlamentin təsdiqi) – əsasən hüquq qaydasının pozuntusu ilə bağlı tətbiq edilən cəza və ya repressiv tədbir – *le juge a prononcé une lourde sanction* (hakim ciddi sanksiya qoydu)), *одолжить кому нибудь денег* (kiməsə borc pul vermək) – *одолжить у кого-нибудь денег* (kimdənsə borc pul almaq).

Hüquq antonim-terminlərin struktur nöqtəyi-nəzərdən təhlilinə gəlincə, təksözlü antonimlər müxtəlifköklü və ya leksik antonimlər və eyniköklü və ya qrammatik antonimlər olaraq iki qrupa bölünür. Təksözlü leksik antonimlərdə əks mənalılıq söz köklərinin semantik cəhətdən qarşı-qarşıya durması nəticəsində (*doğum-ölüm, evli-subay, valideyn-uşaq, qanuna riayət etmək-qanunu pozmaq və s.*) yaranır. Eyniköklü və ya qrammatik antonimlərdə isə əksmənalılıq isə əsasən inkarlıq və əlamətdən məhrum edilmə bildirən prefikslər, konservativ terminlərlər və şəkilçilər (*təqsirli-təqsirsiz, démocratique-antidémocratique (demokratik-antidemokratik)* və s.) vasitəsilə yaranır.

Beləliklə, hər iki dilin hüquq terminologiyasında semantik cəhətdən kontrar, komplementar, konversiv, qarşı-qarşıya istiqamətlənmiş antonimlik mövcud olsa da enantiosemik antonimlər yalnız fransız dilində aşkarlanır. Bunlar arasında üstünlük təşkil edən antonimlər isə komplementar və konversiv tip antonimlərdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi: [Elektron resurs] / URL: https://e-qanun.az/framework/46947#_Toc89058499
2. Новиков, Л.А. Антономия в русском языке. Москва: Изд-во МГУ, 1973, 291 с.
3. Новиков, Л.А. Семантика русского языка. – Москва: Высшая школа, 1982,

272 с.

4. Баланаева, О.В. Юридическая терминология: синонимия и антонимия (на материале украинской терминологии) // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. –2018. №33, том 1 – с. 154-157
5. Хижняк, С.П. Юридическая терминология: формирование и состав / С.П. Хижняк. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, –1997. –136 с.
6. Amsili, P. L'antonymie en terminologie: quelques remarques: [Ressource électronique] // Conférence TIA, – Strasbourg: – 31 mars et 1 avril, – 2003. URL:<https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-00009275/document>
7. Cuciuc, N. L'Antonymicité privative dans le français juridique: [Ressource électronique] / Buletinul Stiintific al Universitatii Mihail Kogalniceanu, – 1, – 2010. URL:<https://core.ac.uk/download/pdf/6820726.pdf>
8. <https://www.service-public.fr/particuliers/vosdroits/F10623>
9. <https://studfile.net/preview/2623630/page:22/#62>

Ульвия Исмаил кызы Хакимова-Айдын
Антонимия в юридической терминологии
(на материале азербайджанского и французского языков)
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается существование антонимии, одной из лексико-семантических категорий в общелитературном языке, в юридической терминологии. Антонимы — это определение различий внутри одной и той же сущности, а также крайних противоположных проявлений этой сущности. Они проявляются в языке через слова, обозначающие качества и свойства, либо через слова, выражающие противоположную направленность действий, состояний и характеристик. Антонимием называется тот факт, что только один компонент в смысловой структуре слова отрицает соответствующий компонент противоположного слова, и это лингвистическое явление позволяет определить место терминов в терминологии, их взаимозависимость и взаимодействие в терминологической системе, тем самым классифицировать и систематизировать понятия. Анализа антонимических отношений в терминологии показывает, что их логической основой являются преимущественно оппозиции, возникающие вследствие выявления градуальности качества, признака или свойства в дефиниции соответствующего родового понятия. Кроме того, сюда входят оппозиции видовых понятий, возникающие в результате поляризации на основе дифференциального признака, но при этом сохраняющие общие черты с родовым понятием, а также оппозиции, обусловленные противоположной направленностью движения, состояния. При семантическом анализе антонимических отношений между противоположными понятиями в юридической терминологии выделяются пять типов противоположностей: 1)

контрараная антонимия, 2) комплементарная антонимия, 3) конверсия, 4) антонимия, возникающая в результате противоположного направления действия с единым участником, и 5) энантиосемия (внутренняя антонимия). С формально-структурной точки зрения однословные юридические антонимы-термины делятся на две группы: лексические и грамматические антонимы.

Ключевые слова: антонимия, противоположность, комплементарность, контрараная противоположность, конверсия, энантиосемия.

Ulviya İsmail Hakimova-Aydin
Antonymy in legal terminology
(on materials of Azerbaijani and French languages)
SUMMARY

The article explores the presence of antonymy, a lexical-semantic category in general literary language, within legal terminology. Antonyms define differences within the same entity, as well as its extreme opposing manifestations. They are reflected in language through words that denote qualities and properties, or through words that express opposite directions of actions, states, and characteristics. Antonymy refers to the fact that only one component in a word's semantic structure negates the corresponding component of its opposite word. This linguistic phenomenon helps determine the position of terms within a terminology, as well as their interdependence and interaction in the terminological system, thereby aiding in the classification and systematization of concepts. An analysis of antonymic relations in terminology reveals that their logical basis is predominantly formed by oppositions arising from the identification of gradations in quality, feature, or property within the definition of the corresponding generic concept. This also includes oppositions between specific concepts, which emerge from polarization based on a differential feature, while still retaining common characteristics with the generic concept, as well as oppositions resulting from opposing directions of movement, state. From a semantic standpoint, antonymic relations between opposing concepts in legal terminology reveal five types of antonymy: 1) contrary antonymy, 2) complementary antonymy, 3) converse antonymy, 4) antonymy resulting from opposing directions of action involving a single participant, and 5) enantiosemy (internal antonymy). From a structural perspective, single-word legal antonyms are divided into two groups: lexical and grammatical antonyms.

Key-words: antonymy, oppositeness, complementarity, contrary opposition, converse antonymy, enantiosemy.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: f.e.d., prof. S.İ. İbrahimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.203>

SƏMƏDOVA MƏLAHƏT

ADPU

Üzeyir Hacıbəyli, 68

malahat.samadova@yahoo.com

KONSEPTLƏR – MƏDƏNİ İNFORMASIYANIN İFADƏ FORMALARIDIR

Xülasə

Koqnitiv linqvistika müasir dünya dilçiliyində konsepsiya paradigmasında öz yerini tutmuşdur. Müasir dövrdə məhz koqnitiv linqvistikanın yaranması və inkişafı bu dövr dilçiliyinin ən vacib problemlərindən biridir. Koqnitiv dilçilik dili məlumatın transformasiya və kodlaşdırılmasında müəyyən rol oynayan koqnitiv mexanizm kimi oyrənir. Kök söz yuvalarına daxil olan komponentlərin semantik strukturunun konseptologiya müstəvisində araşdırılması müasir türkologiya dilçiliyi üçün tamamilə yeni sahədir. Psixolinqvistik mövqeyində konsept milli mədəni şüurda mövcud olub, semantik sahənin invariant mənası kimi dəyərləndirilir. Potensial mənaları səciyyələndirən vahidlər olan konseptləri dil, şüur və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edən dinamik hadisələr kimi nəzərdən keçirsək, onda demək olar ki, onlar bütün fenomenlərin qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində diskursiv səviyyədə özünü biruzə verir. Linqvokulturoloji yanaşmada konsept geniş mədəni fon təşkil edən çoxsaylı struktura malikdir. Konseptin məzmunu iki əsas hissədən ibarətdir: anlayış və mədəni fon. Konseptin anlayış hissəsi sözün leksik mənasının əsasını təşkil edir və leksikoqrafik mənbələrdə qeyd olunur. Mədəni fon sözün konnotasiyasını formalaşdırır və qismən lüğətlərdə əks olunur.

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, tarixi təkamül, morfoloji ifadə vasitələri, semantik struktur, derivasion məna.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, историческая эволюция, морфологические средства выражения, семантическая структура, производное значение.

Key words: cognitive linguistics, historical evolution, morphological means of expression, semantic structure, derivative meaning.

Müxtəlif dillərin semantik fəzasının quruluşunu müəyyənləşdirərkən dilçilər insanın koqnitiv fəaliyyətinin xüsusiyyətləri barədə məlumat əldə edirlər. Koqnitiv linqvistika termini 1989-cu ildə Duysburq şəhərində Rene Dirven tərəfindən təşkil olunmuş simpoziumda yaranmışdır və bir çox Avropa alimləri tərəfindən qəbul edilmişdir. Koqnitiv dilçilik informasiyanın ötürülməsi, təsviri və təşkili olan dilin araşdırılmasını özündə ehtiva edən dilçilik cərəyanıdır. Bu zaman dil formaları öz-özlüyündə avtonom şəkildə deyil, insanın həyata və cəmiyyətə baxışları prizmasından və onların konseptləri baxımından təsvir olunur. Burada insanın həyat təcrübəsi və ətraf mühitin təsviri ehtiva olunur. Koqnitiv dilçiliyin özünəməxsus

terminləri mövcuddur. Müasir dilçilik ədəbiyyatının araşdırılması bu qəbildən olan anlayışları müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Lakin bunların bəziləri hələ də mübahisəli olaraq qalır.

“Konsept”, “konseptlər”, “dilin semantik fəzası”, “dünyanın dil mənzərəsi” kimi ifadələr deyilənlərə misal ola bilər. Bu terminoloji anlayışların məna nüvəsini, əlbəttə, konsept anlayışı təşkil edir. Köksöz yuvalarının konseptologiya baxımından tədqiqi çox aktualdır. Konsept semantika nəzəriyyəsində əsas yerlərdən birini tutur.

Məlumdur ki, müxtəlif xalqların konsept anlayışı öz tərkibinə və struktur quruluşunun prinsiplərinə görə fərqlidir. Dünya dillərinin tipoloji tədqiqatları prosesində, iki dilin kontrastiv öyrənilməsi və xarici dillərin tədrisi zamanı bu fərqlər çox hiss olunur. Koqnitiv semasiologiyaya qədərki dövrdə bəzi problemlər düzgün araşdırılmırdı. Fikrimizcə, dilin semantik fəzası semem yığını deyil, çoxsaylı və müxtəlif struktur birləşmələrin və qrupların kəsişməsi və birləşməsi nəticəsində yaranan çox mürəkkəb şəbəkəyə bənzər sistemdir. Bu şəbəkə məna nüvəsini kənar anlamlarla, konnotativ sememlərlə birləşdirən zəncirlər və sikllərdir. Bu münasibətlə dilin koqnitiv fəzasında konseptlərin yerini müəyyənləşdirir. Semantik fəzada yerləşən mənalardan münasibətləri hər hansı milli koloriti, etnik semantikanı özündə ehtiva edir. Konseptosferin milli özəlliyi dillərin semantik fəzasının milli xüsusiyyətləri ilə əks olunur. Müxtəlif dillərin köksöz yuvalarında oxşar konseptlər fərqli əlamətlər əsasında qruplaşa bilər. Dilin semantik fəzası və konseptosfer – hər ikisi təfəkkür kateqoriyalarıdır. Beləliklə, dildə sistem münasibətlərin və milli sematik fəzanın araşdırılması dünyanın dil mənzərəsinin iki dəfə modelləşdirilməsi sayıla bilər. Təfəkkür kateqoriyaları sayılan dilin semantik fəzası və konseptlər anlayışları arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, məna bilavasitə dil işarəsinə aiddir. Konseptosfer anlayışının elementi olan konseptin isə konkret dil işarəsinə heç bir aidiyyəti yoxdur. O müxtəlif dil işarələri ilə ifadə oluna bilər və dil sistemində bilavasitə təcəssüm olunmaya bilər. Belə bir fikir mövcuddur ki, konsept dil işarələrinə - sözlərə alternativ hesab edilən jestlər və mimika, musiqi və rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və rəqslərlə də ifadə oluna bilər. “Konsept” və “anlayış” terminləri tarixi dubletlərdir. Rus dilində “anlayış” (понятие) sözünün latın dilində kalkası “conceptus”dur. Lakin müasir elmi dildə bu terminlər fərqləndirilir. İ.A.Şirşov bu ifadələri belə izah edir: Konsept söz işarəsinin məzmun hissəsidir. O, xalqın mənəvi, ruhi və maddi həyatını əks etdirən anlayışları özündə əks etdirir. Xalqın həyatının tarixi köklərini ehtiva edir. Konseptin əsasını təşkil edən anlayış xüsusi potensiala malikdir və diferensiallaşa bilər. Konseptin linqvokulturoloji aspekti belə müəyyənləşdirir: Konsept – təfəkkür prosesində çoxsaylı əşya və anlayışları ifadə edir. Konsept lüğəvi mənanın insanın şəxsi həyat təcrübəsi ilə vəhdətindən ibarətdir. İnsanın həyat təcrübəsi nə qədər zəngindir, onun istifadə etdiyi konseptlər də bir o qədər çoxdur.

E.S.Kubryakova bu fikirdədir ki, konsept – bizim şüurumuzun mental və psixi resurslarının və həyat təcrübəmizi əks etdirən biliklərin informasiya

strukturudur. Konsept – yaddaşı, mental leksikonu, konseptual sistemi dünyanın ümumi mənzərəsini özündə əks etdirən insan şüurunun vahididir [141, s. 42-48].

İ.V.Evseeva konsepti insan şüurunda obyektiv baxımdan mövcud olan dinamik xarakterli koqnitiv affekt əlaməti kimi təsvir edir. Koqnitiv aspekt əşyanın sintaqmatik münasibətlərində doğan və mətndə öz ifadəsini tapan paradigmatik strukturudur. Dildə şüur zaman, tale, vicdan, hakimiyyət, azadlıq kimi anlayışları əks etdirir. Bu sözlərdə ifadə olunan nitq hissələri, ilk növbədə adlar sübut edir ki, onlar substantiv səciyyə daşıyır. Konseptlər – mədəni informasiyanın ifadə formalarıdır. Dillər fərqlidir. Bu fərqlilik çoxsaylı konseptləri ifadə edir, onlar arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri dərk etməyə imkan yaradır. Konseptual sistem bir çox tədqiqatçılar tərəfindən insanın ətraf aləm haqqındakı təcrübəsini əks etdirən biliklər və mülahizələr sistemi kimi araşdırılır. Konseptual sistem- mental səviyyə və ya mental psixi təşkidir. Bu mental psixi təşkidə insan şüuruna məxsus bütün konseptlərin məcmusu, onların müəyyən bir qanun ilə düzülüşündə öz əksini tapmışdır. Konsept ikitərəfli səviyyəyə malikdir. Konsept- hər hansı bir dildə danışan bir nəfərə deyil, eyni zamanda həmin linqvokulturoloji sosioma aid olan bütün insanların təfəkkür tərzidir. Konsept öz növbəsində dil ifadələrinin məzmunu, mənasının anlayış komponenti kimi dəyərləndirilərək mücərrəd məntiqi mahiyyət kimi deyil, ictimai-mədəni baxımdan şərtlənmiş mental mahiyyət kimi dərk olunur. Konsept müəyyən adı olan və insanın dünya haqqındakı mədəni təsəvvürünü ifadə edə bilən dil vahididir. Bütün araşdırmalar tədqiqindən bu qənaətə gəlmək olar ki, konsepti tam ifadə edə bilən bir tərif yoxdur. Konsept sözün mənası ilə bilavasitə əlaqədardır. Konsept sözün lüğəvi mənasının insanın şəxsi təcrübəsi ilə əlaqəsindən yaranır. Hər bir konsept mürəkkəb mental kompleksi özündə ehtiva edir, onun məzmununda insanın obyektə və onun komponentlərinə münasibəti ifadə olunur. Bu mental kompleksə aşağıdakılar daxildir:

- 1) Ümumbəşəri və universal komponent;
- 2) Müəyyən mədəni əhatə dairəsində insanın həyatı ilə əlaqədar milli aspekt;
- 3) İnsanın müəyyən ictimai təbəqəyə aidiyyətini bildirən ictimai aspekt;
- 4) Şəxsin hər hansı yaş və cins qrupuna aid olduğunu göstərən qrup aspekti;
- 5) Şəxsin təhsili, tərbiyəsi, psixofizioloji xüsusiyyətləri, individual təcrübəsi ilə əlaqədar individual – şəxsi aspekt [130, s. 91-97].

İnsan ətraf mühiti hissiyyat orqanlarının köməyi ilə dərk edir. Burada sensor təcrübə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. İkinci üsul, insanın fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqədardır. Bu sadalanan məsələlərdə şəxsiyyətin dil təması xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Konsept insana dil formaları ilə çatdırılır. Nəhayət, insan konsept vasitəsilə ifadə olunan mənaları müstəqil təfəkkür vasitəsilə qavrayır. Konsept anlayışı şüur və mədəniyyət anlayışlarını linqvistikanın, koqnitologiyanın, kulturologiyanın, psixologiyanın, fəlsəfənin yeni aspektlərini özündə ehtiva edir.

Riyazi məntiqdə konsept termini ilə anlayışın məzmunu ifadə olunur. Burada konsept məna termininə sinonim kimi götürülür. Sözün mənası dil normaları

tərəfindən qəbul olunmuş əşya və ya əşyalardır, konsept isə sözün mənasıdır. Mədəniyyət haqqındakı elmdə konsept termini mücərrədləşdirilərək mədəni məzmunundan ayrılır. Xüsusən freym nəzəriyyəsi, onun metod və üsulları yalnız bütövlükdə söz yaradıcılığına deyil, leksik-qrammatik köksöz yuvalarına da tətbiq olunmağa başladı.

İ.V.Evseeva “Rus dilinin söz yaradıcılığı sisteminin kompleks modelləşdirilməsi” adlı əsərində leksik köksöz yuvalarını dünyanın dil mənzərəsinin bir fraqmenti kimi təqdim edir. O, köksöz yuvalarını koqnitiv istiqamət çərçivəsində öyrənməyə çalışır və öz araşdırmalarını rus dilçiliyində köksöz yuvalarının tədqiqinə yeni yanaşma adlandırır [130, s. 98-101]. İ.V.Evseevanın fikrincə, hər bir söz yaradıcı vahid iki funksiya yerinə yetirir:

- 1) dünya haqqında sistemli informasiyanı özündə ehtiva edən dil vahidi;
- 2) konsept və dil sisteminin xüsusiyyətlərini ifadə edən dil vahidi.

İ.V.Evseeva kompleks vahidlərin araşdırılması tarixində yeni istiqamət yaratmışdır. Köksöz yuvalarının koqnitiv baxımdan modelləşdirilməsi bu istiqamətin əsasını təşkil edir. Bu istiqamətə əsasən hər bir leksik köksöz yuvası insanın əqli fəaliyyəti ilə əlaqədar olan informasiyanı qoruyur, modellər əsasında qaydaya salır və təzələyir [130, s. 91-97].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969
2. Баскаков Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М., 1979
3. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı, 1989
4. Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка. Баку, 1979
5. Azat Rahmeti. Türkcede sitat mefhumu ve bunun ilə ilgili tabirler. İstanbul, 1965
6. Caferoğlu A. Türk dili tarihi. İstanbul, 1964

Концепты являются формами выражения культурной информации

Резюме

Когнитивная лингвистика уже заняла свое место в концептуальной парадигме современного языкознания. Развитие когнитивной лингвистики в наше время является одной из важнейших проблем языкознания этого периода. Когнитивная лингвистика изучает язык как когнитивный механизм, играющий определенную роль в преобразовании и кодировании данных. Изучение семантической структуры компонентов, включенных в словообразовательные гнезда в концептуальном контексте, является совершенно новой областью современной тюркологической лингвистики. Эта концепция существует в психолингвистической ситуации в национально-культурного сознания и рассматривается как инвариантный смысл семантического поля. Если мы

рассмотрим концепты с потенциально значимыми единицами как динамические события, обеспечивающие взаимоотношение языка, сознания и культуры, они могут почти отображаться на дискурсивном уровне во взаимосвязи всех феноменов. В лингвокультурологическом подходе концепт имеет ряд структур, формирующих широкий культурный фон. Содержание концепта состоит из двух основных частей: понятия и культурного фона. Часть понятия составляет лексический смысл слова и упоминается в лексикографических источниках. Культурный фон формирует коннотацию слова и частично отражается в словарях.

SAMADOVA MALAHAT CONCEPTS ARE FORMS OF EXPRESSION OF CULTURAL INFORMATION

Resume

Cognitive linguistics has already taken its place in the concept paradigm in contemporary world linguistics. The emergence and development of exactly cognitive linguistics in modern times is one of the most important problems of this period linguistics. Cognitive linguistic studies the language as a cognitive mechanism playing a certain role in transformation and coding of data.

Investigating the semantic structure of the components included in the root words in the conceptual context is a completely new field for contemporary Turkish linguistics.

The concept has existed in national cultural consciousness in its psycholinguistic situation and is regarded as the invariant meaning of the semantic field.

If we consider concepts with potentially meaningful units as the dynamic events interconnecting language, consciousness, and culture, they can almost be displayed at the discursive level in the interconnection of all phenomena.

In a linguoculturological approach, the concept has a number of structures forming a broad cultural background. The content of the concept consists of two main parts: notion and cultural background. The part of notion constitutes the lexical meaning of the word and is mentioned in lexicographic sources. The cultural background forms the connotation and is partly reflected in the dictionaries.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**RƏYÇİ: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Məmmədova Qəribə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.208>

f.f.d.QULIYeva ZENFİRA MÜRSƏL QIZI
ADU-nun Ümumi Linqvistika
kafedrasının dosenti
zenfiraquliyeva2017@gmail.com

İKİNCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BİLİK NÖVLƏRİ

Açar sözlər: tədqiqatın metodologiyası, bilik növü, psixomatik tədqiqatlar, keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqatı

Key words: research methodology, knowledge kind, psychotic research, quantitative and qualitative research

Ключевые слова: методология исследования, тип знаний, психотический опросы, качественные и количественные исследования

Çox ölkələrdə ingilis dilinin lingua – franka variantı kimi tələffüzündəki vaciblik müasir dövrdə onun xüsusi statusunun əsas keyfiyyətinə nail olunması kimi qiymətləndirilir. Çünki, ingilis dilinin bütün dünyada yayılmasına səbəb olan bir neçə tarixi faktorları vardır. Hətta, ingilis dilinin əsl variantını hər ölkədə inkişaf etdirərək yayılmasına baxmayaraq, dil - səslər və simvollarla istifadə edilən əsas sistemə ünsiyyət vasitəsidir. Xüsusi dildə danışmaq və səsləndirmək yolu tələffüzün əsasını təşkil edir. Ünsiyyət dilin əsas məqsədlərindən biri olaraq, tələffüzə xas olan əsas keyfiyyətə nail olmaq olar. Linqvistlər tələffüzün vacibliyini hissəvi olaraq, inkişaf və nümayiş etdirirlər, yəni ki, IPA (Intonational Phonetik Alphabet) tələffüzü standartlaşdırır. Tələffüzə xas olan effektivlik bizim nitqimizin tədqiqini inkişaf etdirir. Lakin, təəssüflə qeyd edək ki, məzmun baxımından dilin tədrisinin vacibliyinin müvafiq olması qəbul edilmir. Xüsusilə, Hindistan kimi ölkələrdə ingilis dilinin ikinci dil kimi tədris edilməsi, tələffüzdən daha çox qrammatikaya və yazılı vərdişlərin daha çox vacib olmasına yönəldilir.

İngilis dili dərslərində tədqiqat zamanı birinci dilin bütün dünyada öyədilməsi Seliger & Shohamy [20] tərəfindən müxtəlif səbəblərdən biri kimi izah edilir. Mühacirat, ticarət və elmin səbəbləri, tədrisin zamanətləri və s. səbəbdən biridir. Bu səbəbdən idrak elminin ən öndə, ən həyəcanlı olması səbəblərindən biri ikinci dilin tədqiqi aşağıdakı aspektləri nəzərə alaraq yerinə yetirilə bilər, tədqiqatla bağlı hallarda, məsələn, dil öyrənənlərin xüsusiyyətlərinin yaşı, tədqiqatın metodologiyası. Metodologiya tədqiqatın fəlsəfəsindən asılıdır. Tədqiqatın motivasiyaedici nəzəriyyəsi, tədqiqatın şərtlərlə və məsələlərin tədqiq edilməsi ilə ikinci dilin tədris vasitələri, müşahidə olunan testləri, müsahibələr və vəsaitlər kimi [21].

İkinci dilin tədqiqi onun çoxüzlü və çoxfənli olmasıdır, bu sahələrdən metodologiyaların tədqiqi və biliyinin nəzərə çarpması əsas məsələdir. Belə ki, linqvistika, antropologiya, psixologiya, sosiologiya, tədris və s. Bu sahələrin hər biri tədqiqatçının müxtəlif perspektivlərini, məqsədlərini və ikinci dilin tədrisindəki

tədris fenomeninin tədris vasitələrinin mövcud olmasıdır. David Nunan [17] şərhlərində fikirlərimizi tədqiqatın bu qətiliyinə cəlb edərək və bir neçə müəyyən edilmiş biliyin və səriştənin istifadə olunmasını qeyd edək. David Nunanın təqdim etdiyi kitabda bir neçə tələbələrin təşəbbüsü ilə bu tədqiqat aparılır. O onlardan “tədqiqat”ın izahı və gözlənilmədən bununla bağlı olan müəyyən cavab terminləri - məlumat, bilik, hiponəzəriyyə, məlumat, təsnif, tədqiqat, tərcümə, suallar verməklə, struktur tədqiqatı, problem, sübut, nəzəriyyə, qiymət, aydınlaşdırma və həllini sorurlar [17].

Bütün terminləri birlikdə götürərək tədqiq edilən “sualların formalaşdırılması prosesi, problemləri və ya hipernəzəriyyə faktların toplanması və bu suallara/ problemlərə/hipernəzəriyyəyə yönəlməsi və faktların tərcümə edilməsi və ya təhlil olunmasıdır”. David Nunan [17] tədqiqatın 3 elementini qeyd edilir və onların komponentlərinin sistematik məlumat prosesinin tədqiqini göstərmək olar:

- sual/problem/hipernəzəriyyə, faktlar və faktların izahının təhlilidir. Seliger və Shohamyaya [20] görə, tədqiqatın hərtərəfli fəaliyyətinin dövr etməsi, sonu olmayan davamlılığı heç vaxt bitmir, çünki tədqiqatın hər bir hissəsi daha çox tədqiq olunmaq üçün əlavə suallar yaradır. Ya aiddiyyəti olan suallarda tədqiqatçının nəticələri, ya əsas məsələ və ya da hipernəzəriyyəyə cavab verilə bilməsi, ya təsdiq edilmə və yenidən başlanma bilən tədqiqatın başlanmasıdır. Seliger və Shomany [20] əsas tədqiqat komponentlərini qeyd edir. Bunlara əsasən, bu komponentlər gündəlik təcrübələrə əsasən axtarılıb tapılmalıdır. Bu komponentlər aydın şəkildə anlaşılmayan davranış formasıdır. Burada davranış müşahidə edilir və bəzi bu kimi xüsusi səbəblər aydınlaşdırılır, soruşulmağa başlanılır, bir neçə mümkün izahatlar qeyri-adi davranışla tədqiq edilir və keçmiş hadisələr və əvvəlki biliyin bir sıra yollarla yönəlməsidir. Mümkün olan izahatlardan biri ən çox ehtimal olunan davranışlardan birinin olmasıdır. Hipernəzəriyyənin testinə və cavabına əsasən daha çox faktlara ehtiyac vardır. Tədqiqat üçün əhəmiyyətli olmasını bilirik və bu suallara düzgün cavab verə bilirik. Seliger və Shomany [14] təklif edir ki, onların araşdırıb tapdıqları ikinci dilin tədrisinin 4 bilik növünün təsnif edilə biləcək [20].

1. **I növü - “Biliyin inam kimi”** olmasıdır. Bu o deməkdir ki, biz inam əsnasında nə isə bilirik, doğru olana inanmaq istəyi təcrübəyə əsaslanan test tərəfindən nümayiş etdirilir. Bu kateqoriyadakı nəticə ümumi ruhun toplanmasına gətirib çıxartdı.

2. **II növü- “Səlahiyyətin bilik kimi”** olmasıdır. Bu I növlə eynidir, çünki, onlar öz dəyərləri kimi qəbul edilir. Yaxşı reputasiyası olan və bu sahəyə uyğun olan tədqiqatdan irəli gələnin qəbulu, elmin bilik mənbəyi hesab olunur.

3. **III növ- “Üstün bilik”**-dir. Bu bir sıra aksuom haqqında başladığı bilik növünə gəlir və sonra bu səbəbdən və məntiqi işdən istifadə edərək bilik artırılır. Bu növ biliyin aşkar olunmasının bir sıra əvvəlki sistematik təcrübəyə əsaslanan işin və müşahidələrin mövcud olmasıdır. İkinci dilin tədqiqində üstün biliyin ümumi başlanğıcıdır.

4. **Bu növ “Təcrübi Bilik”** adlanır. Bu növün əsas nöqtəsi müşahidə və ya eksperiment vasitəsilə biliyə nail olmaqdır. Biliyin xarakterizə olunması ilə real dünyanın interaktivliyi, təcrübədən doğan rəsmçəkmə fenomenini müşahidə edərək nəticə çıxartmaqdır. Lakin buna başlamazdan əvvəl, yuxarıda təsvir edilmiş əhəmiyyətli başlanğıcın olmasıdır. İkinci dilin tədqiqinə olan diqqət müşahidə və təsvirin izlənilməli olmasıdır. Tədris üçün sadə bir faktorun ayrılmasına eksperimentlərlə nail oluna bilər.

Daniel Madrid də buna nail olmaq istəməyimizi nəzərə alaraq, məqsədimizə müxtəlif tədqiqat növlərini yaratmaqla nail ola biləyinizi şərh edir [16].

Əsas və nəzəri tədqiqat: bu növ tədqiqat abstrakt nəzəri modelləri yaratmağa çalışmaq, tədris dillərini və proseslərini izah edir.

Tətbiq olunan tədqiqat: burada müxtəlif nəzəri modellərin tətbiqi, nəzəri tədqiqatın müxtəlif tədqiqat sahələrində aparılır.

Təcrübi tədqiqat: burada nəzəriyyəni tətbiq edərək, tədqiqatın təcrübəsindən istifadə edilir; qeyd edildiyi kimi hər iki tədqiqatları qarışdıraraq aparılır. Bu tədqiqat Seliger və Shomany [18] tərəfindən fərqləndirilir. Onlar hər bir tədqiqata yardımın ikinci dilin fenomenun bilik və əlavə anlaşılmasını izah edir. Bu bütün mümkün olan geniş müxtəlif mövzularda və suallarda xüsusilə ikinci dilin mənimsənilməsini izahı kimi, linqvistikaya uyğun nəzəri quruluşlarının tədqiqatı kimi izah edilir. Onların hər bir kateqoriyalarının quruluşu mümkün qədər müsbət əlaqələrin bir istiqamətli olmasıdır. Seliger və Shomany müsahibə edir ki, xətlər bu kateqoriyaları ayırır, bu da həmişə aydın olmur, lakin ümumi şərtlərlə, biz qeyd edə bilərik ki, əsas tədqiqat nisbi əlaqələrlə ümumi olaraq əsas tədqiq olunanlardır. Tətbiqi tədqiqatın mənimsəmənin qaydaları ilə əlaqəsi və maddi inkişafın cəmləşdirildiyi təcrübi tədqiqatla maraqlanırlar. Lakin, bunu ideallaşdıraraq aparıb, çünki təcrübi tədqiqatda nəzəri tədqiqatının da olması labüddür. Bu bölümün köməyi ilə tədqiqatın özünün imtiyazlarını anlamağa yardım edəcək. Daniel Madrid [16] dediyi kimi, mövzular və suallar müxtəlif baxışlarla və ya qavranılmayan ünvanları məlum olan kimi tədqiq edilir. Bu tədqiqata olan yanaşma tədqiqatçının seçilməsinə uyğun ola bilər. Bu tədqiqatın üçqat fərqliliyidir. Yazıçılar tədqiqatın kəmiyyət və keyfiyyəti haqqında danışır, lakin bu fərqlilik haqqında yaxın zamanlarda mübahisə yaranır, çünki bu sadəlik təcrübəsizlikdir. Onlar bu 8 fərqliliyi təklif edir, kəmiyyət tədqiqatı isə pragmatik, obyektiv və ümumiləşdiriləndir. Bir sıra xarici faktlar var ki, müşahidəçi və ya tədqiqatçıdan sərbəst olaraq baş verir. Keyfiyyət tədqiqatı haqqında onlar biliyin nisbi olduğunu, subyektiv, holistik - global və ümumiləşdirilməyən olmasını şərh edirlər. Reichardt və Cook bu növ tədqiqat arasındakı fərqi göstərir [16].

Keyfiyyət və kəmiyyət tədqiqatı: kəmiyyət metodlarının təbliğindən istifadəsi;

-öz çərçivəsindəki aktyorlardan olan davranışın bəşəri anlaşılmasına aiddir,

- təbiilik və nəzarətsiz müşahidə, subyektiv, məlumatlara yaxın olan “daxili” inkişaf,

- yerləşmiş, aşkar olunmuş yerinin müəyyən etmə tədqiqatı, ekspansionist, təsviri (distruktiv və induktiv), proses – yerini müəyyən etmə, etibarlı - “real”, “rich” və “deep” verilənlərin məlumatı,

- ümumiləşməyə – faktların tədqiqi və ya sosial fenomenin fərdiliyinin subyektiv şərtlər ona münasib olmayan şərtdir, gözəçarpan və nəzarət edilən ölçü, obyektiv, verilənlərin yenidən hərəkət etməsi, “outsider” (kənarda olan) inkişaf, yerləşdirilməyə nəzarət,

- yerini müəyyən etmə, təsdiq edilən, azaldılan məntiqi nəticə və hipernəzəri-deduktiv yekun nəticə, yerini müəyyənləşdirmə, uyğun olan “çətin” və təkrar olunan məlumat, ümumiləşdirilən tədris sahələrinin toplanması, reallığın daimi qəbulu.

a) Kəmiyyət və keyfiyyətin tədqiqatı ilə ümumi şərtlərin yardımı

Daniel Madrid kəmiyyətin tədqiqatı sayılan məlumatların toplanmasından istifadə etməyin bizim etdiyimizin fərqliliyi haqqında olan məlumatı izah edir. Bu məlumatlar statistik cəhətdən müəyyən hesablanma mövzudur [16].

Bu növ tədqiqatda istifadə olunan alətlərin yoxlanılması obyektiv subutlar, Likert miqyasında və s.-dir. Başqa cürə desək, söz vasitəsilə detalları təsvir və tərcümə etməyə çalışmaq, keyfiyyətin tədqiqi və ya etnoqrafikliyin həqiqətən də kəmiyyətdən istifadə olunmur. Bir sıra bu növ tədqiqata aid nümunələr bu sahədə qeyd edilir, sinfi müşahidə əsasnasında və s. məruzə edilir. Bəzən kəmiyyət və keyfiyyətin tədqiqatı elektronik baxışın qəbul olunmasına cəmləşdirilir. İkiqat bölümü kənara ataraq və ingilis dilli sinifdə tədqiqata fikrimizi cəmləşdirərək, hal-hazırda texnologiyanın inkişafına baxmayaraq və bütün fənlərdəki müxtəlif nümunələrlə biliyin mənimsənilməsi prosesinin anlaşılması, elementar yollu hələ də ötürülməklə fikrini cəmləşdirilməsi qeyd edilir. Burada situasiya dəyişmiş, çünki, müəllimlər sinifdəki təhsilin həqiqi olduğunu tədris etməyə cəhd etmir, onlar hətta biliklərini öz metodları ilə öyrətməyə hətta çalışmırlar. Onlar yalnız eksperimentlərin və tədqiqatların hərəkətlərini izləyirlər. Müəllimlər tədqiqat aparanda, onlar yalnız nə formanı inkişaf etdirir, nə də sinif daxilində öz izlərini görürlər. Tədqiqatı sinifdə iki cüt hissəyə ayırırlar - biri şagirdə tədqiqatın aparıldığı yerdə öyrənmə fikrini cəmləşdirir, digəri müəllimə tədris edərək, ona təsir edib, tədqiq və təhlil etməyə əsaslanır. Bu məqalədə biz yalnız II aspektə fikrimizi cəmləşdirəcəyik. Müəllimlər cari məsələdə kəmiyyətdə tədqiqatın miqyasını təlim etməklə orada olan mühüm münasibətin inkişafını və akademik təliminin olduğunun uyğunlaşmasının mövcud olmasıdır. Gimeno tələb edir ki, sinifdəki tədqiqat müəllimlər üçün çox faydalıdır, çünki, müxtəlifliyin geniş olması ona olan uyğunluğun inkişaf etdirilməsidir, mədəni miqyasın və biliyin əsası təhsil haqqındadır, tədqiqatın bacarığı və təhsilin situasiyalarda diaqnoz edilməsi [17].

Metodoloji tədqiqatların texniki bacarığı, tədris təcrübəsinin nəzərə çarpan gizli nəzəriyyələrinin aşkara çıxmasına yardım edir, qərarların üstünlük prosesini qəbul olunmasını əsas götürür. Qərarların qəbul olunması strategiyalarının inkişaf hərəkətinə yardım edir. Bu təcrübəyə nəzarət etməklə şərh olunanlara məlumatın

saxlanılmasında yardım edir. Tənqidi qiymətləndirmənin və əks təsirin xeyrinə olması əsas hesab olunur. Bundan daha çox sinifdə tədqiqatın səmərəsi təhsil sisteminə verilə bilər, lakin bir neçə faktorların yerinə yetirilməsi asan məsələsi deyil, müəllimlərin çoxu belə tədqiq olunmaqdan xoşlanmır lakin onlar tədqiq olunur. Sinifdə situasiyalar çox mürəkkəb olaraq dəyişir və sistemativ olmur. Stenhouse təhsil sahəsində ən aktiv tədqiqatçılardan biri kimi, sinifdəki tədqiqatın sistemativ, planlaşdırılmış və özünütənqid edən məlumatla təkrar nail olmağın təcrübəyə əsaslanan tapıntıların ictimai baxışa olan bir əsasıdır.

Tədqiqatın keyfiyyət və kəmiyyət arasındakı ikiqat fərqliliyinin kənarında olmasıdır. Chandron tətbiqi linqvistikanın 4 təqlid olunan ənənələrini tələb edir, psixomatik tədqiqatlar, onlar eksperimental metodun istifadəsi, müxtəlif metodların əldə olunması üçün dilin müəyyənləşdirilməsini tədqiq edir, interaktiv təhlillər vasitəsilə əlaqələrin geniş şəkildə öyrənilməsi davranışları tədqiq edir, müəllimin müəyyən edilmiş interaktivliyinin funksiyalarını, müxtəlif müşahidə sistemləri və sxemlərinin interaktiv siniflərdə kodlaşdırılmasından istifadə edilir [11].

Danışığın təhlili: onlar linqvistik şərt olan transkripsiyasının sinifdə öyrədilməsini tipik olaraq, əvvəlcədən müəyyən edilmiş kateqoriyalarının tonlarını təyin edirlər. Etnoqrafiya: sinifdaxili baxışın mədəni sisteminin naturalistik, nəzarət olunmayan müşahidə və təsir sistemi kimi təqlid edilir. Grotjahnın tətbiqi linqvistikanın digər tədqiqatının aparılmasıdır. O aktual tədqiqat fənlərinin təhlilini izah edir, nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, verilən məlumatların toplusu metodu 12 tədqiq olunanlar tərəfindən təhlil edilir (eksperimental və ya qeyri-eksperimental). 12 verilən məlumatların (kəmiyyət və keyfiyyət) təhlillərinin növünün məlumatla əlaqəsinin (statistik və tərcüməvi) olması ilə əlaqədardır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Barsuk R.Y. “ Səkkizillik məktəbdə xarici dillərin tədrisi”. Bakı, Maarif, 1967, s.160
2. Kazımov İ. Məktəbdə müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi. Bakı: “Maarif”, 1972, s.163
3. Tahirov A., Salayeva Ə. Orta məktəbdə ingilis dilinin metodikası. Bakı “Maarif” nəşriyyatı 1978, 220 səh.
4. F.Yadigar (Veysəlli). German dilçilinə giriş. Bakı, Maarif 2003, s.127

Rus dilində

5. Гез Н.И., Ляховицкий М.В., Миролубо А.А. в, и др., Методика обучения иностранным языкам в средней школе., Учебник— М.: Высшая школа, 1982. — 373 с.
6. Гусейнова Э.М. Устойчивость сегментной структуры слова при межязыковой интерференции. Автореферат. дис. ...канд. филол.наук. Баку: Maarif, 1989, 16 с.

7. Киселева Е.Ю. - ст. преподаватель; Горбунова Т.С., ст. преподаватель
Казанская
государственная академия ветеринарной медицины имени Н.Э. Баумана,
Санкт- Петербурга, 1998, с.140

İngilis dilində

8. Asher, James J. Future Directions for Fast Stress Free Learning on the Right Side of the Brain. Sky Oaks Production, Inc: Los Gatos., 2001.
9. Babayev S.M., Qarayeva M. English Phonetics. Baki, 2013 228 p.
10. Babayev S.M. English Phology. Baki, 2004 203 p.
11. Brown, S.R. (1993). A primer on Q methodology. Operant Subjectivity, 16, 91-138
12. Chandron Clothing-based Discrimination at Work: The Case of the Goth Subculture (1988) British Journal of Education, Society & Behavioural Science 2016, p. 56
13. Charles & Curran Fundamental of English Grammar 3rd edition 1976, New York, 2002, p.528
14. Chen, C. F. Computer assisted language learning and teaching. 2007, Published online by Cambridge University Press: 05 March 2012
15. Celce-Murcia, M., Brinton, D., & Goodwin, J. (1996). Teaching Pronunciation: A Reference for Teachers of English to Speakers of Other Languages. Cambridge: Cambridge University Press.
16. Daniel Madrid. Studies in Bilingual Education (Linguistic Insights) 2001, p.512
17. David Nunan. Practical English Language Teaching (1992;2) Singapore, p.623
18. Gimeno S. Lorena S.: books, biography, latest (1983; 63-64) Spanish edition, p.452
19. Grotjahnın Complexity, Methodology and Method: Crafting a Critical Process of Research (1987) Alhadeff-Jones, 2013; Le Moigne, 1999; Morin, 2008).
20. Seliger & Shohamy Second language Research Methods (1989;22 [Elana Shohamy](#) OUP Oxford, 1989 - 270 p.
21. Van Lier Interaction in the Language Curriculum (1988;1990) Longman, 1996 - p. 248

İnternet materialları

22. www.listen.ph.com
23. <http://www.nkfust.edu.tw/nemchen/CALL/> (accessed 20/4/2007).
24. www.phonetics.com

İKİNCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BİLİK NÖVLƏRİ

Xülasə

Zenfira Quliyeva

Bu məqalədə II dilin tədqiqi onun çoxüzlü və çoxfənli olması, bu sahələrdən metodologiyaların tədqiqi və biliyinin nəzərə çarpması əsas məsələ olmasından bəhs edilir. İngilis dili dərslərində tədqiqatı zamanı I dilin bütün dünyada öyədilməsi Seliger & Shohamy tərəfindən müxtəlif səbəblərdən biri kimi izah edilməsini, onların araşdırılıb tapdıqları II dilin tədrisinin 4 bilik növünün təsnifindən danışılır. Onlardan - "Biliyin inam kimi" "Səlahiyyətin bilik kimi", "Üstün bilik"- "Təcrübi Bilik"-dən bəhs edilir. İkinci dilin tədqiqi onun çoxüzlü və çoxfənli olmasıdır, bu sahələrdən metodologiyaların tədqiqi və biliyinin nəzərə çarpması əsas məsələdir. Belə ki, linqvistika, antofologiya, psixologiya, sosiologiya, tədris və s.

ВИДЫ ЗНАНИЙ ПРИ ОБУЧЕНИИ ВТОРОМ ЯЗЫКУ

Зенфира Гулиева

Резюме

В данной статье отмечается, что изучение II языка является многогранным и междисциплинарным, а основным вопросом является изучение методологий и знаний этих областей. Селигер и Шохами во время своих исследований на уроках английского языка объясняют появление первого языка как одну из различных причин, а также классификацию 4 типов знаний преподавания второго языка, которую они исследовали и нашли. Среди них упоминаются - «Знание как вера», «Авторитет как знание», «Высшее знание» - «Опытное знание».

TYPES OF KNOWLEDGE IN SECOND LANGUAGE TEACHING

Guliyeva Zenphira

Summary

This article notes that the study of language II is multifaceted and interdisciplinary, and the main issue is the study of methodologies and knowledge of these areas. Seliger and Shohami, in their research in English classes, explain the emergence of the first language as one of the various reasons, as well as the classification of 4 types of knowledge of teaching a second language that they researched and found. Among them are mentioned - "Knowledge as faith", "Authority as knowledge", "Higher knowledge" - "Experimental knowledge".

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: fil.f.d.dos. Q.Heybətov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.215>

UOT 82.03
FƏXRƏDDİN EYLAZOV

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏNDİRMƏDƏ YERİ VƏ ROLU

Xarici dili öyrənənlər dilin hansı mədəni kontekstdə işləndiyini öyrənmədən həmin dil mənimsənilməmiş hesab oluna bilməz. Bəzi dilçilərin iddia etdiyi kimi, xarici dilin öyrənilməsi ilk növbədə qrammatik bacarıq, kommunikativ vərdişlər, dil bazası, mədəni anlama və s. kimi vərdişlərin olmasını tələb edir. Xarici dili öyrənmək yalnız müəyyən sintaktik strukturu olan cümlələri ifadə etmək üçün lüğət bazası toplamaq deyil, həm də müəyyən mədəni elementlərin mübadiləsini həyata keçirmək deməkdir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi linqvokulturoloji məkanda iki prosesi istiqamətləndirir: dil mədəniyyətin ən yüksək formasıdır, dil mədəniyyət nüvəsi üzərində qurulur. Mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafı və güclənməsində tərcümə sənətini mühüm rola malikdir. Məqalədə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə tərcümə sənətinin yeri və rolundan bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: *dil, mədəniyyət, hədəf, təhsil, vasitə, tərcümə sənəti.*

Giriş: Dünyada kommunikativ proseslərin böyük hissəsi mədəniyyətlərarası ünsiyyətin payına düşür. Bu baxımdan son zamanlarda dil və mədəniyyət, mədəniyyətlərarası kommunikasiya, linqvokulturologiya məsələlərinə tədqiqatçıların marağı getdikcə artır. XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində dilin tədqiqi ilə bağlı bir sıra yeni ideyalar və yanaşmalar meydana çıxdı. Bunlardan biri də linqvokulturologizmdir. Linqvokulturologizm xalqın dili ilə mədəniyyəti arasında sıx əlaqə, dilin inkişafının insanın yaradıcı fəaliyyətinin nəticəsi kimi başa düşülməsidir. Linqvokulturologiya mədəniyyətin dildə inikasını öyrənən və mədəniyyət hadisələrinin araşdırılmasında dil materialından istifadə edən bir sahə kimi, həm xalqın tarixi, həm də müasir dövrlə bağlıdır. Dil və mədəniyyət biri-biri ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edir. Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Yəni dilin dinamikliyi mədəniyyətin dinamikliyinin göstəricisi və mədəniyyətin dinamikliyi dilin dinamikliyinin göstəricisidir. Dil və mədəniyyət arasındakı bu əlaqə və qarşılıqlı təsir tarixən bir çox alimləri və filosofları maraqlandırmışdır. Son yüzillikdə bu əlaqə və təsirin tədqiqi zəminində daha ciddi araşdırmaların və nəzəri təhlillərin müşahidə edilməsi mövzunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və onların bir-birinə təsiri müxtəlif alimlər tərəfindən ətraflı şəkildə təhlil və tədqiq edilmişdir. Ümumilikdə, “dil mədəniyyəti, yoxsa mədəniyyət dili şərtləndirir” sualı qeyd edilən tədqiqatın və təhlillərin fundamental sualı olaraq hələ də qəti cavabını tapa bilməmişdir.

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir (1, s. 61). Bu baxımdan tərcümə sənəti muhtəlif mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin inkişafında əsas yer tutur. Tərcümə sənəti mədəniyyətlərin bir-birinə yaxınlaşması və yeni əlaqələrin formalaşmasının təməlini möhkəmlədən amillərdəndir.

Beynəlxalq əlaqələrində tərcümənin yeri: Beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, dil öyrənilməsinə marağın artması, mədəniyyətlərərsi ünsiyyətin intensivləşməsinə gətirib çıxarır. Bu da öz növbəsində, milli və beynəlxalq səviyyədə dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni son dərəcə aktual hala gətirir. Hal-hazırda universitetlərdə xarici dilin tədrisi metodologiyası daim inkişaf və təkmilləşdirmə səviyəsindəndir. Onun formalaşma mənbələrini isə effektiv metodoloji tədqiqatlar, dilçilik, etnopsixologiya, sosiolinqvistik və psixolinqvistik, mədəniyyətşünaslıq, linqvokulturologiya və digər bir biri ilə əlaqəli elmlər təşkil edir. Bunun əsasında xarici dil və mədəniyyətinin milli (Azərbaycan dili) dilinin daşıyıcıları tərəfindən mənimsəmənilməsi üsulları, metodiki təlim sistemi daim inkişaf edir.

Xarici dillərin tədrisinin müasir metodikası əcnəbi dillərin öyrədilməsi prosesinin təyin edən fərdi faliyyətin məzmunu kimi təqdim olunur.

Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi: Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi tarix boyu müxtəlif alimlər, məsələn, L.Vitgenştayn, F.de Sössür, V.fon Humboldt, N.Xomski və başqaları tərəfindən dəfələrlə qeyd edilmişdir. Artıq uzun zamandır iddia edilir ki, linqvokulturoloji vasitələrlə xarici dilin öyrədilməsi lazım olan nəticəni verə bilər (2 s.16). Bu səbəbdən də bir çox alimlər “mədəniyyətlərərsi ünsiyyət səriştəsinin” inkişaf etdirilməsi tərəfdarıdırlar (2 s.19). Müəyyən edilib ki, xarici dilin tədrisi zamanı öyrədilən xarici dilin mədəniyyətinə dair tapşırıqların, müxtəlif dil oyunlarının istifadə edilməsi, müxtəlif mətnlərin oxunması, şeirlərin əzbərlənməsi və s.olmadan lazım olan dil mənimsəməsini əldə etmək mümkün deyildir (4 s. 10-14). Hər hansı bir xarici dili öyrənən tələbə-nin həmin ölkənin mədəniyyəti ilə bağlı məlumatı yoxdursa, onun dil təhsili natamam hesab edilə bilər. Alimlər bu qənaətdədirlər ki, xarici dili öyrənmək sadəcə həmin dilin qrammatikasına və lüğətinə yiyələnmək demək deyildir. E.Badeyə görə, bəzi xarici dil öyrənənlərin uğursuz olmalarının səbəbi onların hədəf dil mədəniyyəti barədə məlumatlarının, yaxud savadlarının olmaması ilə bağlıdır (4, s. 20). Elə bu səbəbdən də dil öyrənənlərin düşükləri dil mühitində ünsiyyət qurmaları onlar üçün çətinlik törədir. Hazırda xarici dilin öyrənilməsində mədəniyyət və dil əlaqələri əsas götürülür.

Mədəniyyətin öyrənilməsi tələbəyə əsas verir ki, hədəf dili ətraflı öyrənsin. Dil və mədəniyyətin birliyində xarici dilə yiyələnmənin bəzi nüanslarını aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

1.Xarici dil öyrətmədə əsas məsələlərdən biri tələbələrə öyrəndikləri dildə düşünməyə vərdis etdirməkdir.

2. Xarici dil öyrədilən zaman mədəniyyətin öyrənilməsi dil öyrənilərə imkan verir ki, real insanlarla və yerlərlə mücərrəd dil səsləri və forması arasında əlaqə quraraq ünsiyyət yarada bilsinlər.

3. Xarici dilin öyrədilməsi zamanı öyrədilən dilin mədəniyyətinə dair tapşırıqların edilməsi nəinki tələbələrin hədəf ölkəyə maraqlarını artırır, həmçinin onlarda xarici dili öyrənməyə həvəs yaradır.

Dil və mədəniyyətin əlaqəsində öyrənilən xarici dilin düzgün mənimsənilməsi üçün fərqli kommunikativ metodlardan istifadə edilir. Müxtəlif kommunikativ metodlardan istifadə etməklə tələbələr xarici dildə qarşılıqlı olaraq fikir mübadiləsi edir, düşüncələrini bir-birilə paylaşır, əldə etdikləri məlumatları birbirlərinə ötürülür (3, s. 136).

Əgər hər hansı ölkənin mədəni mühiti uzun əsrlər boyu müxtəlif mədəniyyətlərə, müxtəlif dinlərə açıq olan bir mühit kimi formalaşıbsa, onda bu mühitə digər mədəniyyətlərin inteqrasiyasının bütün mümkün prosesləri də burada keçərlı olur, mədəniyyət rəngarəngliyinə və harmoniyasına nəinki xələl gətirmir, hətta onu daha da zənginləşdirir. Belə birlik, vəhdət hər bir mədəniyyətin özəl dəyərlərini saxlayaraq digər mədəniyyətlərlə münaqişədən kənarında mütləq qarşılıqlı təsir və fəaliyyətdə olur. (5, s. 156).

Tərcüməşünaslığın obyektı mürəkkəbləşmiş kommunikasiya aktı, predmeti isə iki müxtəlif işarələr sisteminin köməyi ilə informasiyanın ötürülməsi haqqında biliklərdir. Tərcüməşünaslıqda bu elmə məxsus olan dil formalaşır, bu elmin elementar vahidlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün axtarışlar aparılır. Ümumi nəzəriyyədən fərqli olaraq xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi tərcümənin linqvistik aspektlərini öyrənir. Ümumiyyətlə, hazırda üç tərcümə nəzəriyyəsinin mövcudluğu qəbul edilmişdir. Birinci nəzəriyyə tərcümənin ümumi qanunauyğunluqlarını araşdırır, bu məsələləri janrdan, reallaşma şərtlərindən, konkret dilin xüsusiyyətlərindən asılı olmadan qurulur. Xüsusi tərcümə nəzəriyyəsi üç qola ayrılır: 1) mətnin tip və janr müxtəlifliyini nəzərə alan tərcümə nəzəriyyəsi (elmi, bədii, publisistik və s.); 2) tərcümənin reallaşma şərti və üsuluna görə fərqlənən tərcümə nəzəriyyəsi (ardıcıl, şifahi, sinxron, ikitərəfli və s.); 3) mənbə və obyekt dildən asılı olan tərcümə nəzəriyyəsi. Məxsusi tərcümə nəzəriyyəsinə tərcümənin ekvivalentlik məsələləri tədqiq edilir (5, s. 98).

Tədqiqatçılar tərcümə növlərini təyin edərkən mətnlərin tipologiyasını da diqqət mərkəzinə çəkirlər. Məsələn, mətnlər aşağıdakı kimi təsnif olunur: 1) texniki mətnlər; 2) fəlsəfi mətnlər; 3) ədəbi mətnlər. Tərcümə növlərini mətnlər əsasında təsnif etdikdə onun aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: 1) bədii tərcümə: nəsr, dram, poeziya; 2) ictimai-siyasi tərcümə: publisistika, siyasi materiallar, informativ materiallar; 3) elmi-texniki tərcümə: elmi, texniki; 4) rəsmi-işgüzar tərcümə: sənədlər, təlimatlar, qanunlar, işgüzar və xidməti məktublar (6, s. 93).

Dil mədəniyyətin inkişaf etməsinə və formalaşmasına təsir etmək gücünə malikdir. Bu o deməkdir ki, dil, mədəniyyət və şəxsiyyət problemini ön plana

çəkmək lazımdır. Çünki praktiki olaraq insanların mənəvi ünsiyyəti, xalqlar arasında anlaşma və əməkdaşlıq məhz mədəniyyətdən başlayır (3, s. 152).

Xarici dillərin tədrisi və tərcümə sənəti: Xarici dillərin tədrisində başlıca məqsəd yalnız digər dildə ünsiyyət qurmaq bacarığının formalaşması deyil, həm də xarici dil və tərcümə vasitəsilə dünya mədəniyyətini dərk etməkdən ibarətdir. Beləliklə xarici dillərin öyrənilməsinə mədəniyyət baxımından yanaşma tələbələrin məlumatlılıq səviyyələrinin genişləndirilməsi ilə yanaşı bu biliklərin ünsiyyət prosesində mübadilə etmələrinə şərait yaradır (7, s. 121).. Bu zaman linqvomədəni təhlil öz xalqının mədəniyyət hadisələrinin digər xalqların mədəniyyətinin əksində dərk etməyə, ümumbəşər dəyərlərini anlamağa imkan verir ki, bu da dünyagörüşünün formalaşması üçün vacibdir. Xarici dillərin tədrisində yeni yanaşmanın mahiyyəti yalnız dil sisteminin bəzi aspektlərinin tədrisi metodikasının yenidən baxılmasında deyil, həm də xarici mədəniyyətin tədris prosesində yerinin yenidən müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Müasir dünyada uşaqlar xarici mədəniyyətlə doğma mədəniyyət ilə paralel tanış olmağa başlayırlar. Buna səbəb İnternet, xarici filmlər, musiqi, çap olunmuş kitablar, xaricdə istirahət və s. amillər ola bilər. Xarici dil tədrisi prosesinin müasir mərhələsində linqvoölkəşünaslıq aspekti ilə yanaşı linqvokulturoloji aspekt də əhəmiyyət kəsb edir. Burada mədəniyyət xarici dil tədrisinin tərkib hissəsi kimi başa düşülür. Bundan əlavə digər millətin mədəniyyəti ilə tanışlıq xarici dili onu öyrənənlər üçün daha da maraqlı edir. Təcrübə göstərir ki, öyrənənlər öyrəndikləri dilin ölkəsi, onun tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, davranışları, yaşam tərzini, dünyagörüşləri, istirahət vərdişləri, maraqları, istəkləri ilə maraqlanırlar (5, s. 101). Milli istiqamətli və mədəniyyətlərarası prioritetli xarici dil tədrisinin əsas məqsədi öyrənənlər tərəfindən mədəniyyətin mikromühitini, doğma ölkənin və dilini öyrəndiyi ölkənin mədəniyyəti haqqında biliklərini öz təcrübəsi ilə uyğunlaşdırılması və dərk etməsidir. Xarici dil fənninin fənninin xüsusiyyəti və qarşıya qoyulan yeni məqsədlər tələb edir ki, onun məzmununu bir fənnin həcmi ilə məhdudlaşmasın və həyatda mövcud olan bütün problemləri, mədəniyyət haqqında bilikləri, ölkələrin tarixini, mədəniyyətlərarası əlaqələrin etikasını və s. əhatə etsin. Yalnız o zaman xarici dili öyrənənlər müxtəlif mədəniyyətləri müqayisə edə bilərlər (7, s. 96).

Nəticə: Müasir cəmiyyət, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi ilə xarakterizə olunur, bu da müsbət əməkdaşlıqla yanaşı, həm də mədəniyyətlərarası anlaşılmazlığın yaranmasına gətirib çıxarır. Bu baxımdan müasir təhsil qarşısında şəxsiyyətin ümumbəşəri mədəniyyət dünyasıyla tanış etmək və onun əməkdaşlığa hazır olması üçün düzgün yönləndirmək, digər milli mədəniyyətlərə tolerantlıqla yanaşmaq və hörmət etmək məsələləri durur. Bu xarici dilin tədrisində kommunikativ və linqvokulturoloji kompetensiyanı əhatə edən dünya mədəniyyəti, sosial hadisələrin və ənənələrin mədəni əsaslarını bilməkdən ibarətdir. Buna görə, “dil və mədəniyyətin birgə tədqiqi” prinsipi linqvokulturoloji yanaşmada öz əksini tapmış, xarici dilin tədrisinə daxil edilmiş və tərcümə sənətini formalaşdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva F. Peşəkar tərcümənin əsasları. Bakı 2010, UniPrint, 218 səh.
2. Bayramov Q. Tərcümə sənəti Bakı 2008, «OKA Ofset» nəşriyyatı. 218 səh.
3. Виноградов В. С. Перевод: общие и лексические вопросы. - М.: КГУ, 2004. -240 с.
4. Комиссаров В.Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). М. Высшая школа, 1990. 250с.
5. Швейцер А. Д. Теория перевода. М.: Наука, 1988. - 215с.
6. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. Очерки лингвистической теории перевода. М., 2009. 240 с.
7. Федоров А.В. Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы); М.: ООО «Издательский Дом «ФИЛОЛОГИЯ ТРИ», 2002. 416 с.

ФАХРАДДИН ЭЙЛАЗОВ

РЕЗЮМЕ

МЕСТО И РОЛЬ ИСКУССТВА ПЕРЕВОДА В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КООРДИНАЦИИ

Изучающий иностранный язык не может считаться освоенным без изучения того, в каком культурном контексте работает язык. Как утверждают некоторые лингвисты, изучение иностранного языка требует, прежде всего, наличия таких привычек, как грамматические навыки, коммуникативные привычки, языковая база, культурное понимание и т.д. Изучение иностранного языка означает не только сбор словарной базы для выражения предложений с определенной синтаксической структурой, но и осуществление обмена определенными культурными элементами. Взаимодействие языка и культуры управляет двумя процессами в лингвокультурном пространстве: язык - высшая форма культуры, язык строится на основе культуры. Искусство перевода играет важную роль в развитии и укреплении межкультурных отношений. В статье рассказывается о месте и роли искусства перевода в межкультурных отношениях.

Ключевые слова: язык, культура, цель, образование, средство, искусство перевода.

FAXHRADDIN EYLAZOV

SUMMARY
**PLACE AND ROLE OF TRANSLATION ART IN INTERCULTURAL
RELATIONS**

Learners of a foreign language cannot be considered mastered the language without learning the cultural context in which it is used. As some linguists claim, learning a foreign language requires first of all to have grammar skills, communicative skills, language base, cultural comprehension and so on. Learning a foreign language means not only collecting a dictionary database to express sentences with a certain syntactic structure, but also carrying out the exchange of certain cultural elements. The interaction of language and culture directs two processes in the linguocultural space: language is the highest form of culture, language is built on the core of culture. The art of translation plays an important role in the development and strengthening of intercultural relations. The article discusses the place and role of the art of translation in intercultural relations.

Key words: language, culture, target, education, means, art of translation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: professor Fərman Xəlilov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.221>

SÜLEYMANOVA GULARA SHABAN,
Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
an English teacher at the Department of Romano-Germanic
Languages of Baku Slavic University
Email: ingilisfilfak@mail.ru

ERKƏN YAŞLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN BACARIQ SƏVİYYƏLƏRİ XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi: Bu tədqiqatın məqsədi ingilis dili müəllimlərinin gənc öyrənənlərə bu dili öyrətmək bacarığını qiymətləndirmək idi.

Dizayn və Metodologiya: Bu araşdırmanı həyata keçirmək üçün kəmiyyət assosiativ tədqiqat dizaynından istifadə edilmişdir. Respublikamızda olan özəl və dövlət məktəbindən səksən ingilis dili müəllimi tədqiqatın nüfuzunu təşkil edirdi. Məlumatların toplanması üçün "Gənc öyrənənlərə Xarici Dilin Tədrisi üzrə Özüni Səmərəlilik Ölçüsü" və "Erkən Xarici Dillərin Tədrisi üzrə Nailiyyət Testi"ndən istifadə edilmişdir.

Nəticə: Aparılan təhlillər nəticəsində müəyyən edilib ki, müəllimlərin özünəinam hissi güclü ($\bar{x}=83,73/95$), nəzəri bilikləri isə orta səviyyədə ($\bar{x}=61,76/100$) yüksəkdir. Cinsindən, hansı fakültəni bitirməsindən və ya erkən xarici dil müəllimliyini üzrə hər hansı hazırlığın olub-olmamasından asılı olmayaraq, müəllimlərin nəzəri bilik səviyyələrinin oxşar olduğu müəyyən edilmişdir. Bununla belə, altı ildən on ilə qədər iş stajı olan ingilis dili müəllimləri testdə daha az və daha çox iş stajı olan həmyaşıdlarını üstələyiblər. Tədqiqat göstərdi ki, ingilis müəllimlərinin bildirilmiş öz effektivliyi cinsindən, fakültə növündən və iş stajından asılı olmayaraq eynidir. Əksinə, erkən xarici dil təlimi üzrə qabaqcıdan təhsil almış müəllimlər daha yüksək səviyyələrə malik idilər. Bundan əlavə, aşkar edilmişdir ki, ingilis dili müəllimlərinin nəzəri bilikləri gənc ingilis dilini öyrənənlərə təlimat verməkdə onların öz effektivlik hissələrinə statistik cəhətdən əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmir.

Açar sözlər: *Erkən yaş, ingilis dili, tədris, müəllim, bacarıq səviyyəsi*

SULEYMANOVA GULARA **COMPETENCY LEVELS OF ENGLISH TEACHERS IN TEACHING** **ENGLISH IN THE EARLY YEARS** **ABSTRACT**

The purpose of this study: The purpose of this study was to evaluate the English instructors' ability in instructing young learners in the language.

Design and Methodology: The quantitative associational research design was used to carry out this investigation. Eighty English language teachers from eight private and sixty public schools in our republic made up the population. The

"Perceived Self-Efficacy Scale for Foreign Language Teaching to Young Learners" and the "Achievement Test on Early Foreign Language Teaching" were used to gather the data.

Results: The analyses revealed that teachers' feeling of self-efficacy was strong ($\bar{x}=83.73/95$) and their theoretical knowledge was above moderate level ($\bar{x}=61.76/100$). Regardless of their gender, the type of faculty from which they graduated, or whether they had any training in early foreign language teaching, teachers' theoretical knowledge levels were found to be similar. However, English teachers with a seniority of six to ten years outperformed their peers with less and more seniority in the test. The study revealed that the reported self-efficacy of English instructors was identical irrespective of their gender, faculty type, and seniority. Conversely, teachers with prior training in early foreign language instruction had greater levels of self-efficacy. Furthermore, it was discovered that the theoretical knowledge of English teachers did not statistically significantly influence their feelings of self-efficacy in instructing young English language learners.

Keywords: *Early years, English, teaching, teacher, skill level*

1. GİRİŞ

İnkişaf etmiş ölkələrin təhsil siyasətində erkən yaşlarda icbari xarici dil təhsili prioritet yer tutur. 1960-cı illərin əvvəllərində bir çox Avropa ölkələrində və ABŞ-da ibtidai məktəbin ilkin mərhələlərində xarici dil kursları verilməyə başlandı. Avropa Şurasının “çoxdillilik” və “multikulturalizm” siyasəti uşaqlara, xüsusən də, Avropada xarici dil tədrisinin yayılmasında təsirli olmuşdur. Eurydice-nin 2007-ci il hesabatına görə, bəzi Avropa ölkələrində məcburi xarici dil təhsili üçün başlanğıc yaşı Almaniyada 8, Fransada 7, İtaliyada 6, Avstriyada 6, Rumıniyada 8, Finlandiyada 7 və Norveçdə 6, İspaniyada 8, Macarıstanda 9 və Hollandiyada 10-dur. İstər idrak, istər affektiv və ya psixomotor olsun, bütün öyrənmə sahələri bəzi kritik dövrlərdə normaldan daha çox inkişaf edir. Bu, xarici dil öyrənmə və dil inkişafına da aiddir. Beynin dil öyrənməsindən məsul olan Broca bölgəsi təxminən altı yaşında əhəmiyyətli bir böyümə göstərir və bu kritik dövr yeniyetməlik dövrünün başlanğıcına qədər davam edir. 12-13 yaşdan sonra beyindəki sinirlərin elastikliyi azaldığından dil əldə etmək və ya öyrənmək prosesi çətinləşməyə başlayır. Buna görə də ədəbiyyatda bu dövrlərdə xarici dil təhsili ayrıca kateqoriyada müzakirə edilir və ümumiyyətlə erkən xarici dil təhsili adlanır. Erkən yaşda xarici dil öyrənməyə başlamaq uşaqların sonrakı həyatlarında öyrənmələrini asanlaşdırır və böyüklərdən daha yüksək dil biliklərinə səbəb olur. Erkən yaşda xarici dil öyrənməyə başlamaq uşaqların xarici dili daha asan və tez öyrənməsinə imkan vermir, bu həm də, uşaqlarda xarici dilə müsbət münasibət formalaşdırmağa imkan verir. Fərqli mədəniyyətlər uşaqlara müxtəlif düşüncələr və davranışlar göstərir, onlara daha geniş dünya görüşü verir. Bu prosesdə uşaqların xarici dillə bağlı ilk təcrübələri çox vacibdir. Çünki uşaqların xarici dilə qarşı əldə etdikləri ilk affektiv qazanclar sonrakı

illərdə alacaqları xarici dil təhsilinə münasibəti baxımından son dərəcə həlledicidir [2, 15-161]. İngilis dili kursu kurikulumu hazırlanarkən, Dillər üçün Ümumi Avropa İstinad Çərçivəsinin (CEFR) prinsipləri və izahları nəzərə alınmışdır. Proqramda ingilis dilinin öyrədilməsi üçün təbii ünsiyyət mühiti yaradılaraq dinləmə və danışmağa üstünlük verilməlidir. Bu məqsədlə bir şəkildə deyil, bir çox tədris üsul və metodlarından istifadə olunacaq. Fleşkartlar və videolar kimi audiovizual materiallar tədris materialları kimi tövsiyə olunur. Ölçmə və qiymətləndirmə çərçivəsində özünü və həmyaşıdların qiymətləndirilməsi, müəllim müşahidəsi, layihə və portfolio qiymətləndirmələri və yazılı imtahanlardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur.

2. METODOLOGİYA

Bu tədqiqat kəmiyyət tədqiqatıdır və korrelyasiya nümunəsi ilə tərtib edilmişdir. Əlaqəli tədqiqatda iki və ya daha çox dəyişən arasındakı əlaqələri araşdırmaq, səbəb-nəticə haqqında ipucları əldə etmək və araşdırılan hadisələri daha yaxşı anlamaq məqsədi daşıyır [4]. Müvafiq olaraq, araşdırmada ingilis dili müəllimlərinin erkən yaşlarda ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı nəzəri bilik səviyyələri və öz-özünə səmərəlilik qavrayışları əvvəlcə təsvir edilmiş, daha sonra cinsiyyət, peşə stajı, məzun olduqları fakültə və bu sahədə təhsil alıb-almadıqları baxımından müqayisə edilmişdir [5, 19-30]. İştirakçıların erkən yaşda ingilis dilinin öyrədilməsi ilə bağlı nəzəri bilik səviyyəsinin onların bu mövzuda öz-özünə effektivlik qavrayışlarının əhəmiyyətliliyi, yorucu olub-olmaması da araşdırılmışdır. Bu tədqiqatın əhalisini Bakı şəhərinin mərkəz və rayonlarındakı ibtidai məktəblərdə çalışan ingilis dili müəllimləri təşkil edir. Araşdırmada dövlət və özəl məktəbdə çalışan bütün ingilis dili müəllimlərinə müraciət edilib və ümumilikdə 80 müəllim tədqiqata cəlb edilib. Məlumatların toplanması prosesi 2023-2024-cü tədris ilinin qış semestrində başlayıb və 2024-cü tədris ilinin yaz semestrində başa çatıb. Tədqiqatda iştirak edən müəllimlər haqqında demografik məlumatlar Cədvəl 1-də verilmişdir.

2.1. Məlumatların Təhlili

Müəllimlərin uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi ilə bağlı özünüidarəetmə ballarının və nailiyyət testindən aldıkları balların müstəqil dəyişənlər baxımından fərqli olub-olmadığını yoxlamaq üçün əvvəlcə balların normallıq fərziyyələri yoxlanılıb [6, 43-52]. Bu məqsədlə hər iki asılı dəyişənin ballarının hər bir müstəqil dəyişənin alt qrupları üzrə normal paylanıb-paylanmaması əyrilik və kurtoz əmsalları ilə yoxlanılıb. Müəllimlərin nailiyyət testindən əldə etdiyi balların təhlilində peşə stajı dəyişəni üçün ($C = .088$ ilə $-.986$ arasında; $B = -.289$ ilə $-.517$ arasında) əyilmə (D) və kurtoz (D) əmsalları hər bir alt qrup ± 1 diapazonunda hesablanmış parametrik birtərəfli ANOVA testindən istifadə edilmişdir. Cins ($C = -.623$ ilə -1.525 arasında; $B = 3.197$ və $.871$), əyilmə ($C = -1.124$ və -1.387 ; $B = 2.126$ və 2.398) burada əyrilik və kurtoz əmsalları ± 1 və xarici dil həddini keçib. Uşaqlar üçün Qeyri-parametrik Mann Whitney U testi tədris sahəsində təhsil almış dəyişənlər baxımından fərqin təhlilində istifadə edilmişdir ($C = -1,219$ ilə $-1,438$ arasında; $B = 1,913$ və $3,738$).

İlkin təhlillər göstərdi ki, özünü effektiv qavrayış ballarının əyrilik və kurtoz əmsallarına cins ($C = -.592$ və $-.820$; $B = -.353$ və $-.617$) və peşə stajı ($C = -.406$ və) təsir göstərir. $-.728$; Dəyişənlər ($B = -.509$ və $-.763$) öz alt qruplarında ± 1 daxilində qalıb, buraxılış ($C = -1.00$ və -1.274 ; $B = .330$ və 1.804) və xarici dillərin tədrisi üzrə təhsil almışlar ($C = -.949$ ilə -1.553 arasında). Buna görə də, cins və peşə staj dəyişənləri baxımından öz effektivlik qavrayış ballarının fərq təhlilində alternativ testlərdən (müstəqil qruplar üçün t-testi və müvafiq olaraq birtərəfli ANOVA) istifadə edilərkən, qeyri-parametrik Mann Whitney U testi Uşaqlara xarici dillərin tədrisində məzuniyyət və təhsil baxımından fərq analizində istifadə olunur. Müəllimlərin uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi ilə bağlı nəzəri bilik səviyyələrinin uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi ilə bağlı öz effektivlik qavrayışlarının əhəmiyyətli bir göstəricisi olub-olmadığını yoxlamaq üçün sadə xətti reqressiya təhlilindən istifadə edilmişdir [3, 62-76]. Təhlildən əvvəl bilik səviyyəsi ilə özünü effektiv qavrayış balları arasındakı əlaqənin xətti olması onu sərəpələnmə diaqramı ilə tədqiq etməklə təsdiq edilmişdir. SPSS proqramının köməyi ilə aparılan bütün təhlillərdə əhəmiyyət səviyyəsi $p < .05$ olaraq qəbul edilmişdir.

3. TAPINTILAR

3.1. İngilis dili müəllimlərinin erkən yaşda ingilis dilinin tədrisinə dair öz-özünə effektivlik qavrayışlarına dair tapıntılar və şərhlər

İngilis dili müəllimlərinin hər bir bənd üzrə topladıqları ballar və “Uşaqlara Xarici Dillərin Tədrisində Özünü Səmərəlilik Qavrama Şkalası”nın cəmi ilə bağlı nəticələr Cədvəl 4-də təqdim olunur.

Cədvəl 2. Uşaqların Xarici Dilin Tədrisi Öz-özünə Səmərəlilik Qavrama Şkalasından Maddə əsaslı və Ümumi Balların Bölgüsü

	N	Min	Mak	X	Ss
1. Sınıfdə ingilis dili oyunlarını oynaya bilirəm.	80	3	5	4.33	0.74
2. Uşaqlara ingiliscə şeirlər və uşaq mahnınları öyrədə bilirəm.	80	2	5	4.03	0.87
3. Uşaqların fiziki olaraq əməl etməli olduğu əməlləri ingilis dilində verə bilirəm.	80	3	5	4.71	0.53
4. Uşaqlara ingiliscə uşaq mahnınlarnı öyrədə bilirəm.	80	3	5	4.55	0.63
5. İnsanlara ingilis dilini istifadə edərək əl bacarıqları tələb edən fəaliyyətləri (origami, kollaj, rəsm, kəsmə-yapışdırma, bəzək və s.) yerinə yetirə bilirəm.	80	1	5	4.30	0.92
6. İngilis dilində dialoq, rol oyunu və dram fəaliyyətlərini edə bilirəm.	80	2	5	4.11	0.93
7. Mən lent, TV, video və ya kompüter vasitəsilə ingilis dilində dinləmə/izləmə fəaliyyətlərini edə bilirəm.	80	3	5	4.64	0.64
8. Şəkilli hekayə kartlarından ingiliscə hekayələr	80	1	5	4.20	0.89

oxuya və suallar verə bilirəm.					
9. Sınıf otağının divarlarını ingilis dilində plakatlar, şəkillər, lövhələr və s. ilə bəzəmək. Mən onu materiallarla zənginləşdirə bilərəm.	80	1	5	4.20	0.89
10. Üz ifadələrim və jestlərimlə ingiliscə dediklərimi daha başa düşülə bilirəm.	80	2	5	4.63	0.64
11. Uşaqlar üçün illüstrasiyalı ingilis dili iş vərəqləri hazırlaya bilirəm.	80	3	5	4.76	0.48
12. Tələbələrə ingilis dilində portfolio (məhsul faylları) hazırlamağa kömək edə bilərəm.	80	1	5	4.51	0.83
13. İngilis dili dərslərində tələbələr üçün əyləncəli fəaliyyətlər hazırlaya bilirəm.	80	1	5	4.30	0.95
14. Uşaqların xarici dil öyrənməyə münasibətini müsbət şəkildə artırma bilərəm.	80	1	5	4.34	0.89
15. İngilis dili dərslərində uşaqları dünyanın müxtəlif mədəniyyətləri ilə tanış edə bilərəm.	80	1	5	4.39	0.82
16. İngilis dili dərslərində uşaqların özlərini qayğısız və rahat hiss etmələrini təmin edəcək fəaliyyətlər edə bilərəm.	80	2	5	4.19	0.75
17. Tələffüz baxımından tələbələrə yaxşı nümunə ola bilərəm.	80	2	5	4.40	0.77
18. Dərsdə hər zaman istifadə etdiyim sadə təlimatları ingilis dilində verə bilərəm.	80	2	5	4.34	0.65
19. Uşaqların ingilis dili dərslərində digər dərslərdə öyrəndikləri məlumatlardan faydalana bilmələrini təmin edə bilərəm.	80	2	5	4.68	0.65
Cəmi	80	2	5	4.34	0.71

Cədvəl 2-dəki məlumatlar tədqiq edildikdə, ingilis dili müəllimlərinin ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı qəbul etdikləri öz-özünə effektivlik səviyyələrini ölçmək üçün tətbiq edilən uşaqların Xarici Dilin Tədrisində Özünü Səmərəlilik Qavrama Ölçüsündən alınan balların arifmetik ortalamasının olduğu görülür. erkən yaş, 83,73 və standart sapma 10,37-dir. Şkaladan alına biləcək ən aşağı və ən yüksək balların müvafiq olaraq 35 və 95 olduğunu nəzərə alsaq, bu tapıntı ingilis dili müəllimlərinin özlərini xarici dillərin tədrisində yüksək səriştəli hesab etdiklərini söyləmək olar.

3.2. İngilis dili müəllimlərinin erkən yaşda ingilis dilinin tədrisində öz-özünə effektivlik qavrayışlarının Peşəkar Müəssisə Dəyişənliyinə Görə Təhlili

İngilis dili müəllimlərinin erkən yaşda ingilis dilinin tədrisi üzrə səriştə qavrayışlarının onların peşə stajına görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olub-olmadığını müəyyən etmək üçün aparılan birtərəfli ANOVA-nın nəticələri Cədvəl 6-da verilmişdir. Birtərəfli ANOVA testi nəticəsində göründü ki, ingilis dili müəllimlərinin erkən yaşda ingilis dilinin tədrisi üzrə səriştə qavrayışları peşəkar iş stajı dəyişəninə görə əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənmişdir, $F(3; 13.92) = ,568; p > .05$. Buna görə də

demək olar ki, müxtəlif peşə stajları olan ingilis dili müəllimləri özlərini erkən yaşda ingilis dilini tədris etməkdə eyni dərəcədə yüksək səriştəli hesab edirlər.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Xüsusən də erkən yaşlarda xarici dil müəllimliyi üzrə məzun olan fakültə tipinin və hazırlıq səviyyəsinin nəzəri bilik səviyyəsi baxımından fərq yaratmaması diqqətlə araşdırılması lazım olan bir tapıntıdır. Təsviri təhlil nəticəsində müəllimlərin orta nəzəri bilik səviyyəsi yüz baldan 61,76 bal təşkil etmişdir. Bu balın məzun və ya təhsil vəziyyətinə görə ciddi şəkildə fərqlənməməsi tədqiqatda iştirak edən bütün müəllimlərin nəzəri biliklərinin eyni dərəcədə orta səviyyədə yuxarı səviyyədə olduğunu göstərir. Bu baxımdan, iştirakçıların keçmişdə aldıkları çağırışa qədərki və ya ixtisasartırma hazırlığının nəzəri baxımdan yüksək səviyyədə peşəkar inkişafına töhfə vermədiyini söyləmək olar. Daha əvvəl vurğulandığı kimi, uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi ümumi xarici dil tədrisindən kənar ixtisaslaşma, o cümlədən yaşdan asılı olaraq məktəbə qədər və ya ibtidai təhsil pedaqogikası tələb edir. Odur ki, bu yaş qrupuna xarici dil öyrədəcək müəllimlərin təhsil fakültələrinin ingilis dili müəllimliyi fakültələrini bitirməsi və ya qısamüddətli təkmilləşdirmə kursu keçməsi bu sahədə ixtisaslaşmaq üçün kifayət etməyə bilər. Uşaqlara xarici dil öyrətməkdə kifayət qədər ixtisası olmayan müəllimlər ilk dəfə xarici dillə qarşılaşan uşaqlarda düzgün olmayan təcrübələr nəticəsində xarici dilə qarşı mənfi affektiv davranışların inkişafına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən məktəbə qədər və ya ibtidai məktəb səviyyəsində uşaqlara xarici dillər öyrədəcək müəllimlər üçün ali təhsildən sonrakı təhsilin məcburi edilməsi effektiv həll yolu ola bilər. Tədqiqat belə nəticəyə gəlir ki, ingilis dili müəllimləri özlərini erkən yaşda ingilis dilinin tədrisi ilə bağlı yüksək səriştəli ($X=83,73/95$) kimi qəbul edirlər. İngilis dili müəllimlərinin erkən yaşda ingilis dilinin öyrədilməsinə dair öz-özünə effektivlik qavrayışları onların cinsinə, peşə stajına və bitirdikləri fakültə növünə görə nəticələrin oxşar olduğu müşahidə edilmişdir. Digər tərəfdən, erkən yaşda xarici dil tədrisi üzrə təhsil alanların təhsil almayanlara nisbətən özlərini daha səriştəli hesab etdikləri aşkar edilmişdir. Həmçinin uşaqlara dil öyrətmə kursu alan müəllimlərin öz-özünə effektivlik qavrayışlarının almayanlara nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduğunu aşkar ediblər. Bununla belə, təhsil fakültəsini bitirmək ingilis dili müəllimlərinin öz-özünə effektivlik qavrayışında ciddi artıma səbəb olmasa da, erkən yaşda xarici dil tədrisi üzrə təlim almağın öz-özünə səmərəlilik qavrayışının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olur. Təhsil fakültələrində uşaqlara xarici dillərin öyrədilməsi üçün verilən təlimin keyfiyyəti şübhə altındadır. Tədqiqatdan əldə edilən nəticələr işığında praktikant və tədqiqatçılar üçün bəzi təkliflər hazırlanmışdır. Buna uyğun olaraq, xüsusilə uşaqlara xarici dil təhsili almayan müəllimlərin öz-özünə effektivlik qavrayışlarının aşağı olması səbəbindən bu təlimlərin davamlı şəkildə davam etdirilməsi tövsiyə oluna bilər. Digər tərəfdən, müəllimlərin nəzəri bilik səviyyələrinin onların öz-özünə effektivlik qavrayışlarının əhəmiyyətli bir yorucu olmadığına dair tapıntı təkcə nəzəri biliklərin yetərli olmadığını və bu təlimlər

vasitəsilə daha çox praktiki bacarıqların əldə edilməli olduğunu göstərir. Buna görə də Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi tərəfindən hazırlanan 2023 Təhsil vizyonu çərçivəsində xarici dil müəllimlərinin sertifikat imtahanlarından keçərək, peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması böyük önəm daşımaqdadır. Digər tərəfdən, şagirdlərə xarici dillərin öyrədilməsinin ümumi ingilis dili tədrisi çərçivəsində daha xüsusi bir sahə olduğu fikrindən çıxış edərək, xarici dilləri tədris edəcək müəllimlər üçün tam bakalavriat və magistratura səviyyəsində hazırlığın icbari olması təklif oluna bilər. Həmçinin təklif olunur ki, sinif müəllimləri şagirdlərə xarici dillərin öyrədilməsi ilə bağlı lazımı təlimlər alaraq xarici dil müəllimlərinə alternativ olaraq bu kursları keçirə bilərlər. Tədqiqatçılar üçün tövsiyələr çərçivəsində müəllimlərin nəzəri bilik səviyyələri ilə öz-özünə effektivlik qavrayışları arasındakı əlaqəni dərinlən araşdıran, xüsusən də müəllimlərin xarici dil tədrisi ilə bağlı nəzəri bilik səviyyələrinin yüksək səviyyədə olması qənaətinə əsaslanan keyfiyyətli tədqiqatların aparılması tövsiyə oluna bilər. Bundan əlavə, bu tədqiqat Bakı şəhərində, ibtidai sinif ingilis dili kurslarını öyrədən ingilis dili müəllimləri ilə məhdudlaşdığından, tədqiqatçılara müxtəlif bölgə və vilayətlərdəki müəllimlərin erkən yaşda xarici dil tədrisi ilə bağlı nəzəri bilik səviyyələrini və öz-özünə effektivlik qavrayışlarını araşdırmaları tövsiyə olunur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Mehdiyeva. Ü. M. İbtidai siniflərdə ingilis dilinin tədrisinin aktual məsələləri. Mustafa Kamal Atatürkün anadan olmasının 140 illik yubileyinə həsr olunmuş "A person in the History" adlı XIV Beynəlxalq Elmi konfrans, 26 may 2021, s.158-161, Ankara/ ISBN 978-605-74702-6-3
2. Mehdiyeva. Ü. M. İbtidai siniflərdə ingilis dili öyrədilməsinin səmərəli yolları. Məmməd Hüseyin Şəhriyarın anadan olmasının 115 illik yubileyinə həsr olunmuş "World Science: problems and innovations" adlı XVI Beynəlxalq elmi simpozium, 26 iyul 2021, s.173-177, ABŞ, Miçiqaan / ISBN 978-605-74249-1-4

İngilis dilində

3. Caner, M., Subaşı, G., & Kara, S. (2010). Teachers' beliefs on foreign language teaching practices in early childhood education: A case study. *Turkish Online Journal of Qualitative Inquiry*, 1(1), 62-76.

Türk dilində

4. Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. ve Demirel, F. (2010). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (5. baskı). Ankara: PegemA Yayıncılık.
5. Genç, G. ve Kaya, A. (2011). Sınıf öğretmeni adaylarının yabancı dil derslerine yönelik tutumları ile yabancı dil akademik başarıları arasındaki ilişkisi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(26). 19-30.
6. Güven, S. ve Çakır, Ö. (2012). İlköğretim İngilizce öğretmenlerinin özyeterlilik inançları üzerine bir çalışma. *Eğitim ve Bilim*, 37(163), 43-52.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Fətəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.228>

QƏRİBƏ MƏMMƏD MƏMMƏDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
e-mail: mammadovaqariba5@gmail.com
orcid ID-0000-0002-9062-4380

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İDİOMLARIN STİLİSTİK XÜSUSİYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə idiomların işlənməsindən bəhs olunur. Öz guruluş və semantikasına görə mürəkkəb sözlərə daha yaxın olan bu dil vahidləri həm ədəbi, həm də şifahi dildə çox geniş istifadə olunur. İdiomlar bu və ya digər sözün ekvivalenti, məcazi mənada verilən sinonimi kimi özünü göstərir. Maraqlıdır ki, müxtəlif sistemli dillərə aid olsalar da bəzi idiomlar demək olar ki, eyni ya da bir-birinə çox yaxın olan sözlərin birləşməsindən əmələ gəlir.

Məqalədə qeyd olunduğu kimi xüsusi mətnlərin bir dildən başqa dilə çevrilməsi zamanı idiomatik ifadələrin mənasını düzgün anlamaq tərcüməçidən böyük məharət tələb edir. İdiomatik ifadələr həm hərfi, həm də məcazi mənada işləne bilər. Bu məsələyə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Sözlərin öz aralarındakı əlaqə formalarına görə idiomlar əsasən iki qrupa ayrılır- leksik idiomlar və sintaktik idiomlar.

Açar sözlər: idiom, semantika, ekvivalent, məcazi, arxaik, sintaktik.

ГАРИБА МАММАД МАММАДОВА

СТИЛИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИДИОМОВ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

В статье говорится об использовании идиомов на языках с разными системами. По структуре и семантике являясь очень близкими к сложным словам эти сочетания широко употребляются в литературе и в устной речи. Идиомы показывают себя как эквиваленты или синонимы к другим словам с переносным значением. Интересным является тот факт что несмотря на принадлежность к языкам с разными системами некоторые идиомы образуются с сочетанием одних и тех же слов или же слов с очень близкими значениями. Следует особо иметь в виду и этот вопрос. В зависимости от форм связи между

собой идиомы в основном делятся в две группы- лексические идиомы и синтаксические идиомы.

Как отмечается в статье при переводе текста с одного языка на другой требуется тонкое знание переводчиком значений идиоматических сочетаний в обоих языках. Идиоматические выражения могут употребляться с буквальным а также переносным значениями. Ключевые слова: идиом, семантика, эквивалент, переносный, архаический, синтаксический.

QARIBA MAMMAD, MAMMADOVA STYLISTIC PECULARITIES OF IDIOMS IN DIFFERENT SYSTEM LANGUAGES

SUMMARY

The article deals with the usage of idioms in different system languages. Being very close to the compound words for their structure and semantics these word combinations are very frequently used in literature and oral speech. Idioms show themselves as equivalents or synonyms to other words with metaphoric meanings. In spite belonging to languages with different systems some of the idioms are formed by joining the same words or the words very close to each other for their meanings. It is important to be very careful in this question. According to the forms of connection between each other idioms may be lexical and syntactic.

As it is said in the article the translator has to be very attentive during the translation with the meanings of idioms in both languages. Idiomatic expression can be used with literal and metaphoric meanings as well.

Key words: Idiom, semantics, equivalent, metaphorical, archaic, syntactical

Idioms are groups of words established by usage as having a meaning not deducible from those of the individual words. For their structure and semantics they are close to compound word units but different for some peculiarities. Compared with other word combinations idioms are more concrete and may act as synonym with metaphoric meaning to a definite word. For example: əl uzatmaq (kömək etmək), to give a hand (to help), подать руку (помочь): eşqə düşmək (sevmək), to fall for someone (to love), влюбиться (любить) və s.(3 97).

Researchers have different approaches to the matter. Some of them include here phraseological word combinations and units as well, the others in general look through it as idiomatic expressions out of phraseological units, the third group of linguists consider them as phraseologisms completely aside from their initial meanings or as idiomatic expressions having some relation with their initial meaning.

Idiomatic expressions carry out national peculiarities and they are formed in connection with the social life and the history of the given nation but with the same

meaning in different languages. Let's have a look to the use of the same idiomatic phrase in different languages. Azerbaijani *üz-üzə*, Russian *с глазу на глаз*, French *tete a tete*, English *face to face*, German *unter vier Augen* (among for eyes) actually express the same meaning.

Here general sign for all the phrases is the inseparability of the parts and in all languages

existence of two talking people is meant and in Azerbaijani “*üz*”, in English “*face*”, in Russian “*глаз*” in German “*four eyes*”, in French “*head*” is used.

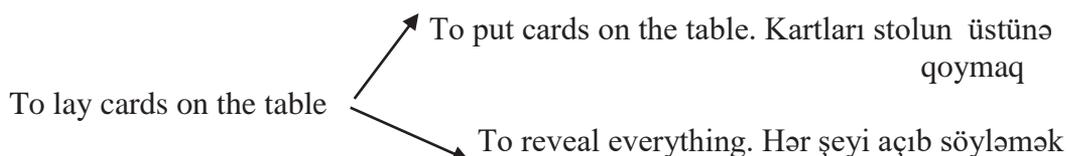
The translator's perfect knowledge of all peculiarities of the idiomatic phrases in both languages is very important for correct translation. F. Engels in his time found out the big mistake done by the journalist of German newspaper “*Kölnische Zeitung*”. Not knowing the exact meaning of the idiomatic phrase “*to catch a crab*” (unskillful downcast of the oar into the water) he translated it literally as “*to catch crabs*” which was very funny for the given article. Engels

Some researchers see the idiomatic phrases as word units not submitting to the rules of modern syntactic relations, keeping their archaic grammatical forms with old components (7. 510-515).

The expression “*на какой рожон*” used in Russian as a simple everyday unit with the meaning “*why*” “*for what reason*” seems as inseparable combination. However they have found that the word “*рожон*” means “*wedge forced in a slope situation*”. So the meaning of the idiom “*лезть на рожон*” means “*лезть в опасное дело*” in English “*to have bad times*” in Azerbaijani “*pəza keçmək*”. So the meaning of this idiom becomes clear thanks to the meaning of the old word “*рожон*”.

According to the expression of general meanings i.e. abstract meanings peculiar for the language idioms may be lexical or syntactical.

Word combinations equal to the word combination with general meaning differing from the meanings of various words in it are lexical idioms. Lexical idioms get enriched as a result of their expression meanings different from the individual meanings of different components. The expression “*to be in the balance*” as a free word combination means “*tarazlıqda olmaq*” and as a phraseological unit it means “*tükdən asılı olmaq*”. As a free unit a dog's life means “*itin həyatı*” as a phraseological unit it means “*it həyatı*”.

Here are some other examples: *Catch forty winks*- *gözünün acısını almaq*, *fly the coop*-*yoxa çıxmaq*, *aradan çıxmaq*, *down to the mouth*- *qaş-qabaqlı olmaq*,*(qaş-*

qabağı yer süpürür), come out of (one's) shell- utancaqlığın daşını atmaq, cream of the crop- (nəyinsə) qaymağı olmaq, crocodile's tears- timsah göz yaşları- крокодиловые слезы, catch (someone) red handed-(kimisə) iş üstündə (isti izlərlə) yaxalamaq, chew (something) over- (nəyisə) götür-qoy etmək.

Richard is so attached to his daughter that he would do anything for her. She is the apple of his eye.

There's a little time before lunch. I think I'm going to lie down for a while and catch forty winks.

Jeff has been down in the mouth since he lost his job.

The man promised the judge that he was finished with his life of crime and that he was ready to turn over a new leaf.(In the Loop.)

Places of the words within the phraseological units may change. General psycholinguistic basis of the fact is so that they are kept in the memory not as individual words but stable units in whole. And they exist in the memory as abstract schemes. Here not the meanings of different

Word combinations and constructions of simple and compound sentences, components of which are impossible to divide into forms, are syntactical idioms. In these units general construction the scheme is of idiomatic character but object and subjects may change. Syntactical idioms are very often used as sentences and act as synonyms of free syntactic units. For example: The bottom drops out of smth. Business is business.

Syntactical idioms kept the signs of old syntactical relations more than the other units. For example: The fewer the better -Az olsun saz olsun, The more the merrier- Nə qədər çox olsa yaxşıdır.

Play with fire- odla oynamaq , loose (one's) temper- səbr kasası daşmaq, get a hold of oneself- özünü ələ almaq, out of a clear blue sky- göydən düşmə, stick (one's) nose in- burnunu soxmaq, tighten (one's) belt- kəmərinə sıxmaq, mind own business-öz işi ilə məşğul olmaq. (In the Loop)

Spenser hadn't sent his resume out, so when somebody called him for a job interview, the offer came out of a clear blue eye.

The boys threw rocks at the old man's windows, When he came out of the house to chase them away, they took off.

Patty has been sitting on the couch by herself since she arrived. Why don't go over and start a conversation with her? See if you can get her to come out of her shell.

The two men dropped the stolen goods when they heard the police car sirens. They didn't want to get caught red handed. (In the Loop.)

So there is not any correspondence between the content and the formal expression of different elements in the idioms.

Idioms are the most frequently used, the richest parts of the language than the other units. Though they express definite notions metaphorically, occupy unlimited, larger field in the language. We can meet them more often in the literature.

References

1. In the Loop. Washington. 2010.
2. Müasir Azərbaycan Dili. S. Cəfərov. Bakı. 1970.
3. Лингвистика текста. Баку. Горгуд. 1997
4. Муратов С.Н. Устойчивые словосочетания в тюркских языках. Москва. 1961.
5. Солнцев В.М. Язык как системно- структурное образование. Москва. 1997.
6. Азербайджанско-русский фразеологический словарь. А.А. Оруджев. Баку. 1976.
7. Мирзалиева М.М. Теоретические проблемы фразеологии тюркских языков. Баку. 1996
8. Кунин А. Б. Англо-русский фразеологический словарь. Москва. 1984.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: f.e.d. dosent Könül Abdürrəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.233>

MUSAYEVA MUJGAN RUSTAM

Ganja State University

Lecturer of the Lexicon and Country Studies Department

mujgan.rustemova@gmail.com

ALEKBEROVA NURIYE GUNDUZ

Azerbaijan State Agrarian University

Lecturer of the department of languages

elekberovanuriye.95@gmail.com

TRANSLATION THEORY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE

Summary

At present, the linguistic theory of translation has firmly established itself as an independent scientific discipline. However, a number of fundamental questions that determine the status of translation theory remain unresolved. One of these questions is the question of the subject and object of translation theory.

In the literature, various, often opposing points of view have been expressed regarding what should be considered the subject and object of translation theory. Thus, I. I. Revzin and V. Yu. Rosenzweig argue that the object of translation is the translation process itself, during which the transition from one system of signs to another occurs and which can be described in semiotic terms. These authors draw a fundamental distinction between the translation process and the result of translation. They proceed from the fact that traditionally the science of translation was built as a normative science, the main goals of which were to establish the result of translation and develop criteria for assessing the quality of translation. Normative translation theory was built empirically, on the basis of a comparative analysis of originals and translations. Theoretical provisions were borrowed from lexicology, grammar, stylistics and literary criticism. With this approach, according to I.I. Revzin and V.Yu. Rosenzweig, a theoretical understanding of the translation process cannot be achieved. Science that seeks to describe translation as a process should not be normative, but theoretical. That is, it should describe not what should be, but what is inherent in the very nature of the phenomenon.

Key words: translation, theory of translation, linguistic theory, fields of translation, subject of translation, object of translation

A.D. Schweitzer disagreed with this point of view, believing that such a sharp opposition between the theoretical and normative approaches is hardly justified. Excluding the results of the translation process from consideration unjustifiably narrows the subject of translation theory and hardly helps to reveal its essence. According to A.D. Schweitzer, translation is a purposeful activity that meets certain requirements and norms and is oriented toward achieving a certain result. These norms reflect the value orientation of the translator, without taking into account

which it is impossible to satisfactorily explain the logic of translation decisions [2. p. 7].

Thus, A.D. Schweitzer includes in the subject of translation theory both the translation process itself and the result of the translation process.

It seems that translation researchers, trying to define the subject of translation theory, did not fully take into account the fact that translation is a complex, comprehensive phenomenon influenced by many different factors. Understanding of this circumstance is achieved to a greater extent in the works of V.N. Komissarov, who quite rightly notes that it is hardly legitimate to contrast the translation process with its result. It is the translation result that represents the directly observable reality, on the basis of the analysis of which one can indirectly judge how the translation process proceeded, which is inaccessible to direct observation. Linguistic translation theory deals with texts in the source language (SL) and the target language (TL), as well as with the process of transforming the original text into the target text. But this approach is not entirely sufficient. Translation activity is by definition of an intermediary nature. Translation provides the opportunity for interlingual communication. This means that in order to create a full-fledged translation, a translator must take into account the characteristics of the author of the original message and the recipients of this message, their knowledge, experience, as well as the characteristics of the perception of the people for whom the translation is intended, and all other aspects of interlingual communication that influence the course and result of the translation process. This means that the subject of translation theory is complex and is not limited to the translation process and its result. Linguistic translation theory considers translation within the broad framework of interlingual communication and studies all its aspects and determining factors, both linguistic in nature and external to the language, but directly or indirectly influencing the choice of linguistic units in the translation process [3. p.40-41].

From this presentation of the problem it is clear that there is no unity among translation researchers regarding the terminology used. First of all, the absence of a clear distinction between the concepts of the subject of scientific research and the object of scientific research is striking. Incidentally, an analysis of the definitions offered by Russian language dictionaries also does not bring greater clarity to this issue. For example, the subject of scientific research is defined as “a topic, something that serves as the content of thought, speech, something that cognitive or creative activity is directed at” [4. p. 366]. The object is defined as “something that opposes the subject, something that his subject-practical and cognitive activity is directed at” [5. p. 579]. As we can see, both concepts are defined as something that the practical, cognitive and creative activity of the subject of research is directed at. At the same time, it would be appropriate to consider as an object of research that which actually belongs to the circle of material phenomena of the world, and as a

subject of research - a certain problem, the solution of which scientific research is actually aimed. Based on this, by the object of the linguistic theory of translation we will understand the mediating translation activity within the framework of interlingual communication, presented both directly (the process) and indirectly, that is, reflected in the results of the translation process. The subject of translation theory is the study of the laws of the translation process, the factors influencing the course of the translation process and determining the result of the translation.

V.N.Komissarov [3. P.35-36] formulates the following tasks of the linguistic theory of translation:

1) to reveal and describe the general linguistic foundations of translation, i.e. to indicate what features of language systems and patterns of language functioning underlie the translation process, make this process possible and determine its nature and boundaries;

2) to define translation as an object of linguistic research, to indicate its difference from other types of language mediation;

3) to develop the foundations for the classification of types of translation activity;

4) to reveal the essence of translation equivalence as the basis for the communicative equivalence of the original and translated texts;

5) to develop general principles and features of constructing private and special theories of translation for various combinations of languages;

6) to develop general principles of scientific description of the translation process as the actions of a translator to transform the original text into a translated text;

7) to reveal the impact of pragmatic and sociolinguistic factors on the translation process;

8) to define the concept of “translation norm” and to develop principles for assessing the quality of translation.

Our course on general translation theory will be built in accordance with these tasks. But first we should consider the question of the approximate composition of translation studies and linguistic theory of translation.

Literature

1.Chatterjee, C. (2010). Translation reconsidered: Culture, genre and the “colonial encounter” in nineteenth century Bengal. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

2.Gentzler, E. (2008). Translation and identity in Americas: New directions in translation theory. London: Routledge.

3.Lambert, J. (2012). Interdisciplinarity in translation studies. In Y. Gambier, & L. van Doorslaer (Eds.), Handbook of translation studies (Vol. 3.). Amsterdam: John Benjamins.

4.Simon, S. (2012). Cities in translation: Intersections of languages and memory. London: Routledge.

Musayeva Müjgan Rüstəm qızı
Ələkbərova Nuriyə Gündüz qızı

TƏRCÜMƏ NƏZƏRİYYƏSİ ELMİ BİR SAHƏ KİMİ
Xülasə

Hazırda tərcümənin lingvistik nəzəriyyəsi müstəqil elmi sahə kimi özünü möhkəm şəkildə təsdiq etmişdir. Bununla belə, tərcümə nəzəriyyəsinin vəziyyətini müəyyən edən bir sıra fundamental məsələlər həllini tapmamış qalır. Bu suallardan biri də tərcümə nəzəriyyəsinin subyektivi və obyektiv məsələsidir.

Ədəbiyyatda tərcümə nəzəriyyəsinin predmeti və obyektivi sayılmalı olan şeylərlə bağlı müxtəlif, çox vaxt bir-birinə zidd fikirlər söylənmişdir. Beləliklə, İ. İ. Revzin və V. Yu. Rosenzveiq iddia edir ki, tərcümənin obyektivi tərcümə prosesinin özüdür, bu müddət ərzində bir işarələr sistemindən digərinə keçid baş verir və bunu semiotik terminlərlə təsvir etmək olar. Bu müəlliflər tərcümə prosesi ilə tərcümənin nəticəsi arasında əsaslı fərq qoyurlar. Onlar ondan irəli gəlir ki, tərcümə elmi ənənəvi olaraq normativ elm kimi qurulub, onun əsas məqsədləri tərcümənin nəticəsini müəyyən etmək və tərcümənin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarlarını hazırlamaq olub. Normativ tərcümə nəzəriyyəsi orijinalın və tərcümələrin müqayisəli təhlili əsasında empirik şəkildə qurulmuşdur. Nəzəri müddəalar leksikologiya, qrammatika, stilistika və ədəbiyyatşünaslıqdan götürülüb. Bu yanaşma ilə, İ.İ. Revzin və V.Yu. Rosenzveiq, tərcümə prosesinin nəzəri anlayışına nail ola bilməz. Tərcüməni bir proses kimi təsvir etməyə çalışan elm normativ yox, nəzəri olmalıdır. Yəni, o, nə olmalı olduğunu deyil, fenomenin təbiətinə xas olanı təsvir etməlidir.

Açar sözlər: tərcümə, tərcümə nəzəriyyəsi, dilçilik nəzəriyyəsi, tərcümə sahələri, tərcümənin predmeti, tərcümə obyektivi

ТЕОРИЯ ПЕРЕВОДА КАК НАУЧНАЯ ДИСЦИПЛИНА

Мусаева Мужган Рустам
Алекбарова Нурия Гюндюз

Резюме

В настоящее время лингвистическая теория перевода прочно утвердилась в качестве самостоятельной научной дисциплины. Однако ряд принципиальных вопросов, определяющих статус теории перевода, остаются нерешенными. Одним из таких вопросов является вопрос о предмете и объекте теории перевода.

В литературе высказывались различные, часто противоположные точки зрения относительно того, что следует считать предметом и объектом теории перевода. Так, И. И. Ревзин и В. Ю. Розенцвейг утверждают, что объектом

перевода является сам процесс перевода, в ходе которого происходит переход от одной системы знаков к другой и который можно описать в семиотических терминах. Эти авторы проводят принципиальное различие между процессом перевода и результатом перевода. Они исходят из того, что традиционно наука о переводе строилась как нормативная наука, основными целями которой были установление результата перевода и разработка критериев оценки качества перевода. Нормативная теория перевода строилась эмпирически, на основе сравнительного анализа оригиналов и переводов. Теоретические положения заимствовались из лексикологии, грамматики, стилистики и литературоведения. При таком подходе, по мнению И.И. Ревзина и В.Ю. Розенцвейга, теоретическое понимание процесса перевода не может быть достигнуто. Наука, стремящаяся описать перевод как процесс, должна быть не нормативной, а теоретической. То есть она должна описывать не то, что должно быть, а то, что заложено в самой природе явления.

Ключевые слова: перевод, теория перевода, лингвистическая теория, области перевода, субъект перевода, объект перевода

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: dos. Kazımova Sevdə Aqil qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.238>

JALƏ MƏSİMLİ
Bakı Slavyan Universitetinin magistranı
e-mail: jalemesimli@gmail.com

LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ LİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, İngilis, söz, söz birləşməsi, bacarıqlar, tədris, nitq,

Ключевые слова: Азербайджанский, английский, слово, словосочетание, навыки, обучение, речь

Key words: Azerbaijan, English, word, word expressions, skills, discourse

İngilis dili leksik bacarıqların formalaşdırılmasında əsas məqsəd bu dil söz xəzinəsindən nitq prosesində səmərəli və praktiki istifadəsinə nail olmaqdır. Leksik bacarıqların formalaşdırılmasının digər bir məqsədi dil vahidlərinin əzbərlənməsi deyil, onların daşdığı məna və məfhumların qavranılması prosesinin həyata keçirilməsinə nail olmaqdır. Xarici dildə əzbərçiliyin əqli fəaliyyətin formalaşmasında elə də əhəmiyyətli rol oynamadığı üçün məqədəuyğun hesab olunmur. Əzbərlənmiş sözlər uzun müddətli deyil, qısa müddətli yaddaşda bir müddət qaldıqdan sonra unudulur. Yuxarıda verilmiş tezlərə istinad edərək, leksik bilik və bacarıqların tədrisinin təşkilini ingilis dili öyrənən tələbələrə bu dildən ünsiyyət vərdişlərinin formalaşdırılmasının problematikaları siyahısına daxil olan aktual məsələlərdən biri olaraq hesab etmək olar.

Bəzi elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda leksik vahidlərin öyrənilməsini linqvopsixoloji qanunauyğunluq normalarına uyğun olaraq produktiv və reseptiv olaraq iki yerə bölürlər [1]. Bu bölgünü və təsnifatı xarici dilin leksik vahidlərinin mənimsənilməsinin əsas məqsədi hesab olunan kommunikativ kompetensiya ilə də əlaqələndirmək olar. Belə ki, adətən öyrənilmiş leksik vahidlər həm produktiv və həm də reseptiv ünsiyyət tərzlərinin həyata keçirilməsinə xidmət etmiş olur. Reseptiv məqsədlərlə öyrənilmiş leksik vahidlər aid olduğu dildə tərtib olunmuş yazılı mətnlərin, qrafik mətnlərin, eləcə də audio mətnlərin başa düşülməsinə xidmət edir. Başqa sözlə desək, öyrənilmiş sözlər dil öyrənənlərin altyaddaşlarına həkk olmuş olur. Onlar ünsiyyətə girərkən bu sözləri tanıyır və anlayır, lakin özləri fikir və ya yazılı, yaxud şifahi mətn formalaşdırarkən bu sözlərdən istifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən elmi-nəzəri ədəbiyyatda bu kimi söz və söz bilikləri “passiv lüğət” olaraq da adlandırıldığına rast gəlmək olur.

Produktiv məqsədlərlə öyrənilmiş söz və söz birləşmələrinin, eləcə də müxtəlif quruluşlu ifadələrin məram və məqsədi isə bu dildə şifahi və yazılı ünsiyyətin qurulması məqsədinə xidmət edir. Başqa sözlə ifadə etsək, dil öyrənənlər mənimsədikləri sözlərdən istifadə etməklə, istər şifahi və ya stərsə də yazılı mətn

yarada bilirlər.

T. Hec leksik biliklərin və bacarıqların tədrisi zamanı iki əsas aparıcı istiqamət təklif etmişdir. İlkin istiqamət olaraq, leksik vahidlərin denotativ (həqiqi mənası) mənalarının və konnotativ (mətndaxili) mənalarının öyrənilməsini, ikinci istiqamət olaraq isə dil vahidləri arasındakı semantik münasibətlərin öyrənilməsini təklif etmişdir [2]. Sözlərin denotativ mənası həqiqi ünsiyyət zamanı istifadə oluna bilən, əşya, predmet və hərəkətləri ifadə edir və asanlıqla anlaşıla bilir. Denotativ məna həm də sözlərin ilkin mənası kimi də qəbul olunur. Məsələn: *book, sky, to play, to eat, to speak, green, red, black, quick, quickly, flower* və s. Konnotativ məna dedikdə isə, sözlərin şərti olaraq daşdığı ekspressiv, emosional və obrazlılıq çalarları daşıyan mənaları başa düşülür. Buraya müxtəlif emosiyaları, hissləri, neqativ və pozitiv münasibətləri bildirən sözlərin mənaları aid oluna bilər. Məsələn “*cat*” sözünün denotativ mənası “heyvan” olsa da, konnotativ müstəvidə “hiyləgərliyi”, “çoxbilmişliyi” və s. bu kimi mənalar ifadə edir. İngilis dilində daha çox obrazlılığa malik olan söz *owl- denotativ anlamda bayquş heyvanını ifadə edir, lakin konnotativ mənada ağıllı, uzaq görən* mənalarını daşıyır [3].

Vinoqradovun fikrinə görə, leksik biliklər sosial ünsiyyətin formalaşmasını təşkil edən intellekt ilə yaxın əlaqədədir [4]. Alimin fikirlərini şərh etsək, leksik bacarıqların əsasında leksik biliklərlə yanaşı idrak prosesinin dayandığı qənaətinə gəlmək olar. Yəni, leksik biliklərin öyrənilməsi sadəcə hər hansı bir dilin öyrənilməsi kimi görünməməlidir, o daha əqli və linqvo-psixoloji bir proses kimi görülməlidir.

Leksik biliklərin leksik bacarıqlara keçməsi prosesində tələbələr təkcə dil vahidlərini öyrənmir, eyni zamanda sözlər arasındakı, məntiqi, sintaqmatik əlaqələri, söz yaradıcılığı, kombinarotika və assosiativ əlaqələrin qurulmasını, habelə dil daşıyıcılarının kulturoloji, sosioloji və ictimai həyat tərzini ilə bağlı olan davranış qaydalarını da eyni zamanda öyrənmiş olurlar. Başqa sözlə desək, sözlərə sadəcə bir dil vahidi kimi görmək düzgün olmazdı. Söz predmetin və ya hərəkətin adını bildirməklə yanaşı, mənsub olduğu xalqın həyat tərzinin, sosial və dünyagörüşünü də əks etdirən məfhumdur.

Hər bir dilin təlim-tədris prosesində olduğu kimi, onun qrammatikası ilə yanaşı olaraq leksik bacarıqların inkişaf etdirilməsi də təlim-tədris prosesinin mərkəzində duran vəzifələrdəndir. Xarici dillərin təlimi ilə bağlı elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda qrammatika ilə leksika çox zaman bir vəhdətdə götürüldüyünü görə bilərik [3, 11]. Yəni, sözsüz qrammatika, qrammatikasız isə sözün gücü yoxdur. Onlar yalnız bir yerdə, bir vəhdətdə olduğu halda uğurlu fikrin formalaşmasına zəmin yarada bilirlər. Dilçi alim Levis məsələni bir az da irəli gedərək, leksikanın hər bir dilin təlim-tədris prosesinin mərkəzində dayandığını iddia etmişdir. N.Şmittə görə isə, leksik bilik və bacarıqların əldə olunması üçün sözlərin mənasını, yazılış formasını, ifadə formasını, struktural və qrammatik xüsusiyyətlərini, başqa dil vahidləri ilə əlaqəyə girə bilmək imkanlarını, eləcə də onların kombinarotika əlaqələrinin öyrədilməsi və öyrənilməsi kimi qəbul olunmalıdır [3].

İngilis dilinin qrammatikasının öyrənilməsi yalnız sözlərin birləşmə və cümlə daxilində strukturlaşdırılmasına və qrammatik mənanın əmələ gətirilməsinə köməklik göstərmiş olur. Fikrimizi dəqiqləşdirərək, sözlərin hər bir dildə mənə və anlam daşıyıcısı olmasını, qrammatikanın isə bu mənə və anlamların ötürülməsində qaydalar sisteminin olmasını söyləyə bilərik. Məsələn, hər hansı bir fikrimizi çatdırmaq üçün kifayət edəcək qədər mövzu ilə bağlı sözləri və jestləri bilməyimiz yetərlidir ki, qarşı tərəfə məlumatı məhdud çərçivədə ötürə bilək. Məsələn, *I go to school with bus with friend yesterday five hour*. Bu cümləyə fikir versək, burada fikri ifadə edən məqsədi çətinliklə və qrammatik səhvlər olmasına rəğmən çatdırıla bilmişdir. Lakin qrammatikadan düzgün istifadə bacarığı bu məlumat və anlamların qarşı tərəfə daha dəqiq və düzgün ötürülməsində bizə yardım etmiş olar. *I went to school with my friend by bus at five o'clock yesterday*.

Adətən, ingilis dilində danışa bilmək üçün nə qədər söz ehtiyatına malik olmaqla bağlı fikir mübadilələri və polemikalara elmi-nəzəri fikirdə rast gələ bilərik. Hətta, bəzi mənbələrdə ingilis dilində orta səviyyədə danışa bilmək üçün iki - beş min sözü bilmək belə yetərli hesab olunur. S. Slobinə görə, istənilən hər hansı bir dildə bütün sözlərin öyrənilməsi qeyri-mümkündür və bunun üçün o qədər də səy göstərməyə ehtiyac belə yoxdur [5, 12-52]. Hətta, istənilən bir dilin daşıyıcıları aldığı təhsil səviyyəsindən asılı olaraq, həmin dildə mövcud olan sözlərin təqribən yarısından aşağı səviyyədə, leksik biliklərə malik olmasını da güman etmək olar. Bu yanaşmanı və mülahizəni Azərbaycan dilinin daşıyıcılarına da şamil etmək olar. Belə ki, əksər Azərbaycan dilinin daşıyıcıları bu dilin ümumişlək leksikasını və ixtisası ilə bağlı olan sözləri bilir və tibb, hüquq, tədris və s. bu kimi digər ixtisaslara aid, yəni ixtisasında aid olmayan sahələrlə bağlı leksik biliklərə sahib deyillər. Bütün sözlərin öyrənilməsində səylərin göstərilməsinə düşünürük ki, hər hansı bir gərəklə də yoxdur. Deməli, buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hər hansı xarici dildə öyrənilmiş sözlərin sayı deyil, onlardan ünsiyyət prosesində düzgün istifadə, assosiativ əlaqə və kombinasiya qura bilmək kimi əqli fəaliyyətlərin həyata keçirilməsinin daha əhəmiyyətli olmasını iddia etmək olar. Başqa sözlə desək, daha çox söz əzbərləmək deyil, öyrənilmiş sözlərdən düzgün assosiativ və kombinatör əlaqələrin qurulması və istifadə olunmasıdır.

Ünsiyyət prosesində sözlərin düzgün tətbiqi ilə bağlı olan əqli fəaliyyətlərin və vərdişlərin yaradılması ilə yanaşı leksik vahidlərin bir-biri ilə müvafiq qaydada kombinə edilməsi də vacib məsələlərdən biri hesab olunur. Kombinə dedikdə, sözlərin məntiqi və semantik əlaqəsinə görə birləşmə və cümlə daxilində istifadə edilə bilməsi başa düşülür.

Sözlərin kombinə olunması təkcə filologiya elmlərinin deyil, eyni zamanda psixologiyanın da araşdırma predmetlərindən biridir. Bu məsələ sözlərin kombinə edilməsinin linqvo-psixoloji xarakterinə malik olması ilə əlaqələndirilir [6]. Leksik vahidlərin ünsiyyət prosesində düzgün kombinə edilməsi tədrisinin əsas məqsədi, sözlərin ayrılıqda kəsb etdiyi mənaların bir-biri ilə birləşdikdə ifadə etdikləri leksik

və qrammatik mənaların başa düşülməsini təmin etməkdir. Məsələn, *to break relations- əlaqələri kəsmək*. Burada “*break*” ayrılıqda- *sındırmaq, qırmaq*, “*relations*” isə- *əlaqələr mənasını* kəsb edir. Digər bir nümunə olaraq *hair cut* -saç kəsimi və ya “düzümü”nü nümunə göstərmək olar. Burada da bu sözlər ayrılıqda fərqli mənalar daşdıqları halda birləşmə daxilində yeni bir mənə əmələ gətirmiş olurlar. Bu sözlər birləşmə daxilində birlikdə frazeoloji birləşmə yaradaraq yeni bir leksik mənə əmələ gətirmişlər.

B.V.Belyayev leksik bacarıqların tədrisi zamanı anlayışlara leksik vahidlərdən deyil, əksinə olaraq, anlayışlardan leksik vahidlərə keçid edilməsini təklif edirdi. Alimin fikrincə, sözlərin əsasında məhz anlayışların dayandığını və buna görə də hər hansı bir xarici dilin təlim-tədrisi zamanı məhz anlayışların tədris olunmasını təklif edirdi. Alimin fikrincə, sözlərin daşdığı anlayışlar əgər öyrənilərsə, məhz anlayışların bir-biri ilə kombinə edilə bilməsi, assosiativ və leksik birləşmələr zamanı istər leksik və istərsə qrammatik mənalarının da dil öyrənənlər tərəfindən asanlıqla başa düşülməsinə köməklik göstərmiş olar. Məsələn “hard” sözü “fiziki cəhətdən çətin və ağır” anlayışını daşdığını dil öyrənənlər bilərlərsə, bu sözün “hard time”, “hard day” kimi leksik birləşmələrin də mənalarını dəqiq və aydın başa düşəcək, eləcə də “hard home”, “hard car” kimi leksik birləşmələrin düzgün olmayan birləşmə olmalarını da başa düşəcəklər [7, 77].

Hər bir dilin leksik bazasının formalaşması mənsub olduğu cəmiyyətin hadisələrə, predmetlərə olan baxışları fonunda formalaşır və təkamül edir. Bu səbəbdən də bəzən bir predmet və ya hadisəyə xalqların münasibətləri ziddiyətli və ya fərqli ola bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *owl*-bayquş sözü əsasən daha çox neqativ mənə və anlam daşdığı halda, ingilis dilində bu söz pozitiv mənə ilə bağlı olub müdriklik, uzaqgörənlik anlamını ifadə edir.

Xarici dillərin tədrisinin qarşısında duran mürəkkəb məsələlərdən biri də xüsusilə, ingilis dilində polisemantik leksik vahidlərin tədris olunması və onların dil öyrənənlərdə düzgün anlaşılmasının təmin olunmasıdır. Polisemiya dilçilik elmində ən mübahisəli məsələlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Bir sıra dilçi alimlər omonimiya və polisemiya arasında hər hansı bir ümumilik olmadığını iddia etdiyi halda, digər bir qrup nəzəriyyəçilər isə omonimiya ilə polisemiyanı eyniləşdirməyə çalışırlar. Polisemantik vahidlərlə omonimlərin fərqli olduqlarını iddia edən alimlər üç faktoru əsas kimi götürürlər: etiooloji, semantik və formal faktorlar. Leksik polisemantik sözləri omonim sözlərdən fərqləndirən digər bir xüsusiyyəti onların müxtəlif əşyaları, predmetləri və hadisələri adlandırma bilməsidir. Leksik polisemantik sözləri omonimlərdən fərqləndirən digər bir xüsusiyyət isə bu sözlərin eyni nitq hissəsinə mənsub olan predmetləri adlandırmasıdır, eləcə də bu sözün adlandırdığı müxtəlif predmet və mənalar arasında hər hansı bir semantik bağlılığın mövcud olmasıdır. Buna misal olaraq, ingilis dilində olan “*cut*” sözünü misal göstərmək olar.

Cut the relations-münasibətləri kəsmək; Cut the supply- təchizatı dayandırmaq; Cut the line-xətti kəsmək; Cut smth into smth-nəyisə hissələrə bölmək

və ya dilimləmək; Hair cut- saç düzümü; To cut smth -nəyisə kəsərək qısaltmaq; To be cut out of – nəyisə hardansa çıxartmaq.

Yuxarıda söylənilən bu kimi xüsusiyyətlər isə omonim sözlərdə mövcud olmur. Məsələn, ingilis dilində olan “bank” sözünün iki əsas mənası vardır. Bunlar-
çayın sahili və əmanətlərin saxlanıldığı yer mənasını bildirir. Polisemantik sözlərdə
olduğu kimi bu sözlərin semantik mənalari arasında hər hansı bir bağlılıq mövcud
deyildir. A.A. Reformatorski omonim leksik vahidlər haqqında danışarkən, onları
fərqləndirilməsi mümkün olmayan məfhumlar adlandırmışdır [8, 89].

İngilis dilində leksik bilik və bacarıqların tədrisinin linqvistik əsaslarının
təhlilini ümumiləşdirərək, bu dildə söz və söz birləşmələrinin əzbərləmə və ya
qrammatik-tərcümə yolu ilə deyil, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin və
mənalalarının öyrədilməsi baxımından tədris işinin qurulmasının daha səmərəli olması
qənaətinə gəlmək olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Пальмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М.: Учпедгиз, 1960, 165 с.
2. Hedge T. Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford: Oxford University Press, 2000
3. Ur P. A Course in Language teaching: Practice and Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, p. 60-63
4. Виноградов В.В. Слово сочетание как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. М.: АН СССР, 1960, т. 2, ч. 1, с. 10-34
5. Слобин Д., Грин Дж. Психоллингвистика. М.: Прогресс, 1976, 350 с.
6. Смирницкий А.И., Ахманова О.С. Образование типа «stone wall», “speech sound” в английском языке / Доклады и сообщения Инс-та языкознания. М.: АН СССР, т. 2, 1952, с. 97-117
7. Беляев Б.В. Очерки по психологии обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1965, 227 с.
8. Алекперова Н.А. Лексико-семантический анализ группы слов и словосочетаний, выражающих понятие “работа”, “труд” и их функционирование в современном английском и азербайджанском языках: Автореф. дис. ... канд.филол.наук. Баку, 1971, 27 с.

Məsimli Jalə Elman

Leksik bacarıqların formalaşdırılmasının linqvistik aspektləri

XÜLASƏ

Məqalədə ingilis dilində leksik bacarıqların formalaşdırılmasının linqvistik aspektlərinə elmi-nəzəri fikirdə olan baxışlar araşdırılmışdır. Aparılmış tədqiqatda eyni zamanda leksik bacarıqların formalaşdırılmasının fəlsəfi, linqvo-psixoloji

aspektləri də cəlb olunmuşdur. İngilis dilində leksik bacarıqların tədrisinin yalnız söz və söz birləşmələrinin əzbərləmə və ya qrammatik-tərcümə yolu ilə deyil, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin və mənalarının öyrədilməsi baxımından tədris işinin təşkilinin səmərəli ola biləcəyi qənaətinə gəlinmişdir.

Masimli Zhala Elman

Linguistic aspects of teaching lexical skills

Summary

Approaches to linguistic aspects of teaching lexical skills in English in scientific theoretical perceptions are studied in the article. In the article, philosophical and linguo-psychological aspects of teaching lexical skills are researched too. Through the study, we came to a conclusion that lexical skills would be much more effective through teaching meanings and notions but not learning words and word combinations by heart.

Масимли Жала Елман

Лингвистические аспекты обучения лексическим навыкам

Аннотация

В статье изучаются подходы к лингвистическим аспектам обучения лексическим навыкам на английском языке в научно-теоретических представлениях. В статье также исследуются философские и лингвопсихологические аспекты обучения лексическим навыкам. В ходе исследования мы пришли к выводу, что лексические навыки будут гораздо более эффективными посредством обучения значениям и понятиям, а не заучивания слов и словосочетаний наизусть.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firuzə Kərimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

FATİMƏ İBRAHİMOVA

ADU

Rəşid Behbudov

fatimaibrahimova1@gmail.com

İNGİLİS DİLİNDƏ HECANIN TƏHLİLİ XÜLASƏ

İndiyə qədər ingilis hecalarının müşahidəsi ilk növbədə təkhecalı sözlərə yönəldilmişdir. Bu məqalədə müşahidə heca sərhədinin ayrılması ilə əlaqədar problemin dərhal ortaya çıxdığı çoxhecalı sözlərə qədər uzanacaqdır. Heca sərhədlərinin fərqli nəzəriyyələri iki fərqli mübahisə nöqtəsini ortaya çıxarır. Yəni, heca sərhədlərini hansı səviyyədə müəyyənləşdirməli və hecanın sərhədlərini müəyyənləşdirmək üçün hansı meyarlardan istifadə etməlidir. Çoxhecalı sözlə işlənmədə ən məşhur yanaşma, çoxhecalı sözlərə eyni prinsipi tətbiq etmək üçün təkhecalı sözdən və onun quruluşundan başlamaqdır. Bu qruplaşdırılmış növlər hecanın asanlıqla nəzərə çarpan bir neçə ümumiləşdirməsini göstərir. Heca quruluşuna həssas olan fonoloji proseslər ritmin quruluşuna da həssasdır: məsələn, budaqlanmanın olması və ya yox. Bu məqalədə müzakirə edilən bu və ya buna bənzər bir çox nümunə təsdiqləyir ki, heca yalnız seqmentlərdən ibarət deyil. Geniş şəkildə ədəbiyyatda müşahidə edildiyi kimi, bir heca daxilində seqmentlərin yeri səliqə ilə müəyyən edilir: pik mövqedə olan ən sərt seqmentlər və haşiyə nisbətən daha az sonar seqmentlər. Sonorluq hecaların yaxşı formalaşmasına yardımçı amildir. Hecanın əsas quruluşu İC metodu vasitəsilə göstərilir. Lakin başlanğıcdan aydındır ki, məhdudiyətsiz ikili budaqlanma nəzəriyyəsi təbii dillərdə işlədildəndən daha çox sayda quruluş təmin edir. Beləliklə, bizim nəzəriyyədə həyata keçirilən və tələb edilən müəyyən qısaltma formalarına ehtiyacımız var. Əvvəla, qısaltmaların iki növ formasını fərqləndirmək faydalı olar: struktur və kolosional. Hecanın struktur qısaltmalarına verilən dildə hecanın daxilindəki fonoloji prinsiplər ilə yanaşı baş verən heca quruluş formalarındakı məhdudiyətlər aiddir. Struktur qısaltmaları kolosional qısaltmalarından fərqləndirilməlidir. Kolosional qısaltmalar başlanğıc, zirvə və ya koda içərisində birlikdə yerləşən seqment ardıcılığının növlərini məhdudlaşdırır. Hecanın sərhədləri hecadan əvvəl və sonra daxil edilir. Lakin leksik təmsil fonoloji qaydaların girişidir və fonoloji qaydalar bəzən seqmentlərin ardıcılığını dəyişdirdiyindən, qayda tətbiqindən sonra heca haşiyəsini yenidən təşkil etmək zərurəti yaranır. Heca rəsmi və universal olaraq müəyyən seqment ardıcılığı arasında bu heca sərhədlərini daxil edən qayda ilə müəyyən edilə bilər.

Açar sözlər: açıq heca, qapalı heca, başlanğıc, zirvə, qabarıqlıq.

İngilis dilində fonoloji qaydaların əksəriyyəti heca quruluşuna çox həssasdır, lakin vurğu tapşırığı tez-tez heca sərhədinin dəyişməsi ilə nəticələnir. Vurgulanan

heca müşahidə ediləndən daha çox qrupu cəlb edir. Diqqətə çatdırılır ki, çoxluq nə qədər böyük olarsa, səslərin daha çox vurulmuş nüvə ilə birləşməsi ehtimalı daha yüksəkdir. Nəticədə biz vurğulu və vurğusuz hecaları ayırd etməliyik. Qeyd edirik ki, vurğulu hecalar heca növlərinin daha geniş müxtəlifliyini göstərir və vurğulu hecaların daha yüksək dərəcəyə malik olması mümkündür. Bunu asanlıqla fonoloji şəkildə sübut etmək olar.

Bəzi dillərdə məhdudiyətlər hecanın qabarıqlığına istinad edilməlidir. Bu məhdudiyətlər aşağıdakılar arasında bir şey ifadə edə bilər. Vurğulu hecalar – təkrarlanan şablon və ya bir sözün minimum ölçüsü. Buna misal olaraq vurğulu hecaların (yəni CVC) qabarıqlaşdırılmasıdır.

Hecanın qabarıqlığını qiymətləndirərkən birbaşa seqmentlərə deyil, ara bir quruluş səviyyəsinə istinad edilir. Prosodik quruluşun, xüsusən reduplikativ şablonların moralara istinad etdiyi iddia edilir. Bu mübahisələndirilməsə də, digərləri ikili vurğulu/vurğusuz fərqə görə tutulmayan hadisələri nəzərə almaq üçün heca qabarıqlığının artırılması üçün mübahisə edirlər. [1,s.21]

Yüksək qabarıqlılığa gəldikdə isə ona belə bir tərif verə bilərik: “ x elementi x-in daxili qabarıqlığı y səviyyəsindən daha yüksək olduğu təqdirdə daha yaxşı bir zirvədir”. Yüksəklik heca ilə ziddiyət təşkil edən heca nüvəsidir. Bu üstünlük anlayışı iki fonoloji cədvəldən irəli gəlir: seqmentlərə xas olan irəliləmə və hecada mövqələr quruluşunun üstünlüyü.

Peak-Prominence(P&S)-yə görə “bir seqment nüvə, başlanğıc və ya koda kimi bir struktur mövqeyində meydana gəldikdə, mövqeyinin xarakteri ilə birləşərək içəriyə daxil olma qabiliyyəti diqqətlilik – qiymətləndirmə məhdudiyətlərinə səbəb olur”. [2,s.35]

Əgər biz sonorluq miqyasını heca mövqeyi ilə əlaqələndirsək, ən ahəngdar nüvə ən incə seqmentə sahib olacaqdır. Buna əks olaraq, ən harmonik başlanğıc və ya koda, ən az sonorluq olan biri olacaqdır. Gücləndirilmiş iyearxiyada təyin olunmuş tərkib hissələri zirvə, başlanğıc və kodadır. Koda və zirvə ritm qruplaşdırılması tamamilə qanunidir və linqvistik cəhətdən ümumiləşdirməyə nail olur.

Ancaq qabarıq hecanın kopyalanması lazım olduğunu ifadə etmək əvəzinə, minimal prosodik sözün kopyalanmasını təyin edə bilərik. Allomorfiyanın modelinə, VCV və CV sözlərinin eyni olduğu modelə əsaslanaraq, dəlil minimal sözün (V)CV olduğunu göstərir. VCV və CV formalarının tək bir xüsusiyyəti, onların hər birində qabarıq hecanın olmasıdır. Bu iki qabarıq hecadan VCVCV və daha uzun sözlərdən və modellərdən ibarət CVCV formasının ikihecalı sözləri ilə ziddiyət təşkil edir. Minimal söz tək bir qabarıq hecadan ibarətdir: (V)CV. Minimum söz ölçüsü, yəni CV və maksimum ölçü üçün, yəni VCV üçün imkan verir. Reduplikativ şablon sonra aşağıdakı kimi ifadə edilə bilər: RED=MinPW. Reduplikant minimal prosodik sözdür. [3,s.121]

Özbaşına qurulmuş hecalar təkrarlanan şablonu təmin etməsə, atlana bilməzlər. Templatik məhdudiyət (RED=MinPW) bunlara imkan verir. Bundan əlavə, VCV girişlərindən CV çoxaldılması ANCH və CONT kimi təkrarlayıcı məhdudiyətləri pozacaqdır. Əslində şablon, minimal prosodik söz şablonunun da allomorfiya hesab edə biləcəyini və bu səbəbdən üstünlük verildiyini istisna olmaqla, bu son məhdudiyətlər nəzərə alınmaqla qabarıq hecanın kopyalanacağını göstərə bilər. VCV prosodik bir tərkib təşkil etməsə də, dildə etibarlı bir prosodik tərkib hissəsi olan tək bir heca üçün tələbi təmin etdiyini göstərir.

Ümumiləşdirmə budur ki, qabarıq heca kopyalanır və bu kifayətdir və eyni zamanda prosesin daha sadə təsviridir. Diqqəti çəkmək lazımdır ki, samitdən çoxalma nümunələri çox azdır. Bu model ilə bildirilən dillər, adətən, mürəkkəb samit qruplarındakı səssiz səslər, o cümlədən səssiz səslərə imkan verir. Əksinə, çoxalma üsulları köklərin güclü və zəif olmasından asılı olaraq vurğu və sait silinməsi ilə şərtlənir. Güclü köklər vurğulanmalıdır, zəif köklər şəkilçilər ilə vurğulanır. Sıxılmamış saitlər silinir, güclü və zəif köklər üçün fərqli bir düzəldici və samitli təkrarlama təəssüratı verir. [4,s.141]

Konfigurasiyada samitlərin əksinə olaraq, hecaların ümumi xarakterini, heca quruluşunun sübutunu və eyni nümunənin allomorfizmi izah edə biləcəyini nəzərə alaraq şablon təhlili qəbul edilir. Variasiyanın uçuotu müəyyən məhdudiyətlərin irəli sürüldüyü yerlərdə qismən sıralama yolu ilə əldə edilə bilər. Optimal nəticələr çıxarmaq üçün X və Y iki məhdudiyət arasında rəqabət olduqda mümkündür.

Əgər bu anda bütün variantların tezliyə bərabər olduğunu fərz etsək, çünki başqa cür etmək üçün kifayət qədər məlumat mövcud deyilsə, problem bunların necə hesaba alınmasıdır. Bəzi alimlər tərəfindən irəli sürülən həll qəbul edilsə, üç reytingə cəlb ediləcəyi üçün bir sıra yenidən tələb olunur. Digər reyting də baza sıralamasından göstərilir. Hər çıxışı üçün pozuntular sayılırsa, digər iki çıxışdan daha çox viotasiya olduğuna görə istisna edilir. Başqa bir seçim, müəyyən bir məhdudiyət dəstəyi ilə baş verən pozuntuların əhəmiyyətsiz hala gətirildiyini söyləməkdir. Bu seçimdəki yeganə problem, çıxışın bir məhdudiyətin dörd pozuntusuna səbəb ola bilməsi və hələ də optimal bir nəticə olaraq meydana gəlməsidir. [5,s.96]

İndi isə çoxalmada başlamayan hecaların rolu və onların təkrarlayıcı şablona təsirlərini nəzərdən keçirək. Prefiks təkrarlanması üçün analiz əvvəl verilir, ardınca şablonun prefiksasiya nümunəsi ilə eyni olduğunu göstərən şəkilçi təkrarlama nümunəsinin təhlili verilir. Təhlil digər dillərdə başlanğıcsız hecaların iştirak etdiyi təkrarlama nümunələri ilə müqayisə olunur. Nəhayət, üstünlük analizi təkrarlanan məlumatlara tətbiq olunur. Yenidən vurma prefiksi nümunəsi kök başlanğıc hecanın başlanğıc və ya olmamasından asılı olaraq dəyişir. Əgər kök samit ilkindirsə, bir heca kopyalanır. Lakin kök sait ilkindirsə iki heca da təkrarlanır.

Bu təkrarlanan şablonun bir heca hədəfini hədəf aldığını və başlamayan hecaların bu şablon tələbinə cavab vermədiyini göstərir. Ancaq atlamada bir

məhdudiyyəti pozmaq üçün başlanğıcsız hecalar çoxaldılmalıdır. Bu başlanğıcsız hecaların prosodik proseslərdə görüldüyünü göstərir. Bu hissədə reduplantın ölçüsünə dair məhdudiyyətlər mövcud olur. Reduksiya həm nominalda, həm də şifahi olaraq tətbiq olunur. Nominallar üçün ən çox yayılmış nümunə ümumi təkrarlamadır. [6,s.31]

Qismən nominal çoxaldılması təsdiqlənir, ancaq dondurulmamış təkrarlama hallarında orada təkrarlanmamış həmkarı yoxdur. Bu çoxalma forması flora və fauna terminləri arasında geniş yayılmışdır. Bu hissədəki müzakirə mövzusu şifahi surətdə çoxalma formasındadır. Fellərdə çoxalma məhsuldardır və fel sapında xatırlanan hadisənin hamısının və ya hissəsinin hansısa şəkildə təkrarlandığı aspektli məlumatları göstərir. [7,s.36]

Tam təkrarın bəzi nümunələri var, lakin ən çox görülənlər qismən çoxalmadır. Hər iki halda baza və onun surəti arasında “əlaqə” morfemaları meydana gəlir. Bu bağlantı bir sıra dillərdə baş verir və birləşdirici və ya əlaqələndirici morfem kimi xatırlanmışdır. Birləşdirmənin iterativ, davamlı və ya adi cəhətləri göstərməsindən asılı olaraq bağlantı morfemanın forması fərqlənir.

Yenidən vurma, prefiks və şəkilçi şəkilçiliyinin iki nümunəsi mövcuddur. Prefiksleşdirmə təkrarlanması fasiləsiz aspektdə tətbiq olunur. Şəkilçi təkrarlama isə iterativ və adət aspektlərində tətbiq olunur. Başqa cür göstərilməyibsə, əvvəlcədən çoxaltma prefiksi nümunəsi müzakirə olunur. Prefiks reduplikasına gəldikdə isə samit – ilkin köklərdə kökün ilkin hecası çoxalır. Kök sait – başlanğıcdırsa, heca ilə birlikdə ilkin sait də kopyalanır.

Morfemanın son saidləri həmişə yerinə yetirildiyi üçün CV hecalarının kopyalanmasına dair heç bir konkret dəlil yoxdur. Bu, çoxalmanın samit və ya (V)C ardıcılığı ilə əlaqəli bir təhlilinə səbəb ola bilər. Ancaq iddia edirəm ki, çoxalmanın ümumi prefikasiya nümunəsi, bir hecanın, yəni qabarıq hecanın kopyalanacağı samit – ilkin kökləri ilə nümayiş olunur. Bu fərziyyə, ümumi nümunədə qabarıq hecalara uyğunlaşdığı vurğu nümunələrindən dəlillərə əsaslanır. Sübut mübahisə etdiyim allomorfiya prosesinə də söykənir.

Daha qeyri-adi təkrarlama nümunəsi sait – başlanğıc kökləri ilə nümayiş olunur, burada iki hecanın təkrarlandığı, yəni VCV var, ancaq bunlardan yalnız birinin qabarıq heca olduğunu qeyd edirik. Əgər təkrarlanan element saiddən ibarətdirsə, qabarıq hecanın kopyalanması tələbi təmin edilmir. İddia edirəm ki, qabarıq hecalar prosodik proseslərdə hədəf alınır. Əvvəlcədən yazılmış təkrarlama nümunəsi ardıcıldır. Bir heca samit – ilkin sözlərdə, iki heca isə sait ilkin sözlərdə kopyalanır. [8,s.115]

Fonoloji proseslərə gəldikdə, bəzi morfoloji kənarların söz daxili və ya söz kənarı olmasından asılı olaraq fərqli olurlar. Tipik olaraq, söz daxili morfoloji kənarları seqmental epentezi və silinməsinə dözürlü, lakin söz kənarları olmur. Bu onsetless hecaların yalnız sözün başlanğıc vəziyyətində olması deməkdir.

Sorakı tədqiqatlar heca anlayışını fonoloji nəzəriyyədə qəbul etdi və bunun zəruriliyi üçün bir sıra arqumentlər topladı. Fonotatik məhdudiyətlər çox vaxt hecaları əsaslandırmaq üçün deyilir. Fonetistlərin dediyi kimi hecanı öz domeni kimi qəbul edən hər hansı bir xüsusiyyətin yaranma məhdudiyətləri çox azdır. Əslində, fonotatik məhdudiyətlər əsasən bitişik samitlər(və bitişik saitlər, yəni diftonqlar) əsasında tutulur. Əhəmiyyətli dərəcədə, bir-birindən asılı samitlər başlanğıc və koda bir-birinə heç bir təsir göstərmir. Buna görə də heca fonotatik məhdudiyətlərin formalaşdırılması üçün uyğun sahə deyil.

Hecaların vəhdətinin başqa bir dəlili saitlərdə deyil, bütün hecalarda vurğu ünsürlərinin olmasıdır. Əksər dilçilər saitlərin vurğu yaradan ünsür olduğunu iddia edir. Bəzi dillərdə vurğu uzun saitin üzərinə düşə bilər. Bu bir fürsətdirsə , heca vurğusu tapmaq üçün əvəzolunmazdır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi yerli dillərdə hecalar haqqında intuisiyalar mövcuddur. Alimlər bu intuisiyaların dil ənənələrinin nəticəsi olduğunu iddia edirlər. [9,s.59]

Əvvəlki seqment ilə eyni hecaya aid edilən sözlər son samitlərin işini aydınlaşdırırlar. Belə bir samit səslənən bir nüvəyə sahib olmayan bir hecanın başlanğıcıdır. Doğma natiqlərin hecalar haqqında dəhşətli linqvistik təhlili, ancaq məktəbdə öyrənilən dil haqqında ənənələridir. Buna görə də şübhə ilə təhlil edilməlidir. Heç olmasa onlardan bəziləri qeyri-ixtiyari deyildir - hecanın anlayışının faydasız olduğuna tələsmədən əvvəl nəzəriyyədə hecaların olması nə demək olduğunu aydınlaşdırmağa dəyər.

ƏDƏBİYYAT

1. Lehiste I. Suprasegmentals. C., 1970.
2. Gussenhoven C., Jacobs H. Understanding Phonology. L., 2011.
3. Kenworthy J. Teaching English Pronunciation. N.Y., 1987.
4. Collins B., Mess I. Practical Phonetics and Phonology. L., 2013.
5. Reed M., John L. The Handbook of English Pronunciation. S., 2015.
6. Roach P. English Phonetics and Phonology. C., 2000.
7. Gordon M. Syllable Weight: Phonetics, Phonology, Typology. R., 2007.
8. Hayes B. Metrical Stress Theory: Principles and Case Studies. C., 1995.
9. Hulst H. Word Stress: Theoretical and Typological Issues. L., 2014.

Ф.Ибрагимова

СТРУКТУРА СЛОГА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ РЕЗЮМЕ

До сих пор наблюдение за английскими слогами было сосредоточено главным образом на односложных словах. В этой статье наблюдение будет распространено на многосложные слова, где сразу возникает проблема с разделением границ слогов. Различные теории границ слогов вызывают два

разных спорных момента. То есть, на каком уровне ему следует определять границы слогов и какие критерии он должен использовать для определения границ слогов. Самый популярный подход к обработке многосложных слов — начать с односложного слова и его структуры, а затем применить тот же принцип к многосложным словам. Эти сгруппированные типы демонстрируют несколько легко различимых обобщений слога. Фонологические процессы, чувствительные к слоговой структуре, чувствительны и к ритмической структуре: например, к наличию или отсутствию ветвления. Этот и многие подобные примеры, рассмотренные в этой статье, подтверждают, что слог состоит не только из сегментов. Как широко отмечается в литературе, расположение сегментов внутри слога четко определено: самые жесткие сегменты находятся в пиковом положении и меньшее количество сонарных сегментов относительно края. Звучание является фактором, способствующим хорошему образованию слогов. Основная структура слога указывается методом IC. Но с самого начала ясно, что теория неограниченного бинарного ветвления предоставляет гораздо большее количество структур, чем те, которые используются в естественных языках. Таким образом, нам нужны определенные формы сокращений, которые реализованы и необходимы в теории. Прежде всего, полезно различать два типа форм сокращений: структурные и коллосальные. Слоговые структурные сокращения относятся к ограничениям на формы структуры слога, которые встречаются наряду с фонологическими принципами внутри слога в данном языке. Структурные сокращения следует отличать от словосочетаний. Коллосальные сокращения ограничивают типы сегментных последовательностей, которые встречаются вместе в начале, вершине или коде. Границы слогов вставляются до и после слога. Но лексическое представление — это ввод фонологических правил, а поскольку фонологические правила иногда меняют порядок сегментов, после применения правила необходимо переставлять слоговую рамку. Слог может быть формально и универсально определен с помощью правила, которое включает границы слогов между определенными сегментными последовательностями.

Ключевые слова: открытый слог, закрытый слог, начало, пик, усиленный.

F.Ibrahimova

THE ANALYSIS OF SYLLABLE IN ENGLISH SUMMARY

So far, the observation of English syllables has focused primarily on monosyllabic words. In this article, the observation will be extended to polysyllabic words, where the problem with syllable boundary separation immediately arises. Different theories of syllable boundaries raise two different points of contention. That is, at what level should he define syllable boundaries and what criteria should

he use to define syllable boundaries. The most popular approach to multisyllabic word processing is to start with a monosyllabic word and its structure, then apply the same principle to multisyllabic words. These grouped types show several easily discernible generalizations of the syllable. Phonological processes that are sensitive to syllable structure are also sensitive to rhythm structure: for example, the presence or absence of branching. This and many similar examples discussed in this article confirm that the syllable is not only made up of segments. As widely observed in the literature, the location of segments within a syllable is well defined: the stiffest segments in the peak position and the less sonar segments relative to the rim. Sonority is a contributing factor to the good formation of syllables. The basic structure of the syllable is indicated by the IC method. But it is clear from the outset that the theory of unconstrained binary branching provides a much larger number of structures than those used in natural languages. Thus, we need certain forms of abbreviation that are realized and required in theory. First of all, it is useful to distinguish two types of forms of abbreviations: structural and colossal. Syllable structural abbreviations refer to restrictions on syllable structure forms that occur alongside phonological principles within a syllable in a given language. Structural abbreviations should be distinguished from collocational abbreviations. Colossal abbreviations limit the types of segmental sequences that occur together within an onset, apex, or coda. Syllable boundaries are inserted before and after the syllable. But lexical representation is the input of phonological rules, and since phonological rules sometimes change the order of segments, it is necessary to rearrange the syllable frame after rule application. A syllable can be formally and universally defined by a rule that includes these syllable boundaries between certain segmental sequences.

Key words: open syllable, closed syllable, onset, peak, prominent.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nailə İbrahimova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.251>

HÜSEYNOVA ZÜLFİYYƏ SƏLİM QIZI
ALCANOVA AYGÜN CAVİD QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“ Xarici dillər” kafedrasının müəllimləri
aygunzulfiya24@gmail.com
S.Vurğun128.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİLLƏRİNDƏ ANTROPONİM SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bir-birindən köklü şəkildə fərqlənən tarixi inkişaf yolu keçməsinə baxmayaraq ingilis və Azərbaycan xalqlarının antroponimik sistemlərdə semantik baxımdan oxşar yaxud eyni adlara rast gəlmək mümkündür. Bu oxşarlıqlar hər iki xalq üçün ümumi olan bəzi qanunauyğunluqlara əsaslanır.

Fərqli mədəniyyətlərə malik olan xalqlar arasında oxşar və ya eyni semantik əsaslara söykənən antroponimik vahidlərin meydana gəlməsi bir sıra tarixi hadisələrlə izah olunur.

Fikrimizcə ingilis və Azərbaycan antroponomiyasında fonetik cəhətdən oxşar olması ya onların eyni dil ailəsini təmsil edən xalqların dillərindən yayılması ilə ya da təsadüfən fonetik paralel yaratması ilə bağlıdır.

Adlar haqqında Pulqramın və Con Stüart tətqiqatları daha qiymətli sayılır. Mill qeyd edir ki, xüsusi adlar şəxsə ancaq adlandırmaq və çağırmaq üçün verilir. Lakin şəxsi fərdi səciyyəyəndirilmir. Şəxs adlarının əsas əlaməti ondan ibarətdir ki onlar əslində heç bir mənə vermir. Valideynlər uşağa adı öz gələcək arzularına uyğun verirlər. Adı verən valideyn ümid edir ki onun verdiyi ad gələcəkdə özünü doğruldacaq. Şəxs adının insana fərdilik gətirə biləcəyinə də inanmaq olar, lakin bu bir o qədər də əsaslı fakt hesab olunmur. Bununla yanaşı adın başqaları tərəfindən necə qəbul edilməsi şəxsiyyətin özünəhərmətinə təsir göstərir.

Açar sözlər: antroponimlər, semantik vahidlər, universal sistemlər, totemlər

Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. Müəllif Afət Abbasova öz məqaləsində yazır: “Qədim dövrlərdən müşahidə edilən adın mistikləşdirilməsi böyük bir tarixi dövr ərzində xalqların advermə adət və ənənələrində mühüm rol oynamışdır. Təkcə ləqəbləri deyil hətta yeni doğulan uşağa birinci adı seçərkən də valideynlər onun öz adını doğruldacağını düşünür və buna görə də öz arzularına müvafiq ad verirlər. Elm bunu inkar etsə də uşağın böyüyərək ona verilmiş adı doğrultduğu haqqında bir sıra faktlar məlumdur. Məsələn almanlarda Herr Gross cənab Böyük Nəhəng adlı şəxsin özündən müştəbehlik mərazinə tutulduğu, Her Klemer cənab Kiçik adlı şəxsin

natamamlıq kompleksinə mübtəla olduğu qeydə alınmışdır. Dünyanın bütün antroponimik sistemləri universaldır, eləcədə ingilis və Azərbaycan xalqlarının ad seçmə ənənəsi bir-birinə uyğun gəlir, həm ingilislərdə həm də azərbaycanlılarda insanın xarici gözəlliyini əks etdirən sözlər antroponimləşdirilir.(1.s.126-138)

Həm ingilis həm də Azərbaycan vətəndaşı ad seçimində ülviliyə, xoşbəxtliyə, gözəlliyə, yüksəkliyə can atır, ən bəşəri hissələrini əks etdirir. Bununla yanaşı hər iki xalqın adlar sistemində tarixən formalaşmış və hazırda sıradan çıxmış ad yaradıcılığının qalıqlarına rast gəlirik. İngilis dilində bəzi adlar insanın xarici fiziki nöqsanını əks etdirir. Məsələn məşhur Campbell adı qael mənşəli olub əyriağız mənasını verir. Cameron adı qael dilində əyriburun deməkdir. Cecil adı kor sözündən götürülmüşdür. Bu cür adlar ənənə əsasında bu gün də işlənilməkdədir.

Mücərrəd təfəkkürün hələ formalaşmadığı qədim dövrlərdə insanlar özlərini təbiətin bir parçası kimi təsəvvür edir, ad seçərkən ətraf mühitdəki əşyaların adından istifadə edir, yalnız müəyyən müddətdən sonra uşaq böyüyüb ərsəyə gəldikdə göstərdiyi şücaətə, özünü tanıtdığı hansısa bir hərəkətə görə ikinci bir adla adlandırılırdı. Bu cür ibtidai advermənin izlərinə günümüzdə də rast gəlmək mümkündür.

Ş.Sədiyev yazır ki, xalqımızın tarixində övlada ad verilməsinə nikbin münasibət bəslənilmişdir. O zamanlar bu hadisə şadlıqla, təntənə ilə qeyd olunardı. Həmin vaxtlarda ad məsələsini valideynlər deyil ancaq advermə peşəsinə görə xalq arasında tanınmış hörmətli şəxslər həll edərdilər. Onlar da xoşagələn bir ad seçib uşağa həmin adın verilməsini məsləhət görərdilər.

Qədim azərbaycanlılar zərdüşt dininə və ayinlərinə sitayiş edir, göyə, günəşə, aya, oda, suya, torpağa, dəmirə, daşa, ruhlara və ətraf aləmdəki canlılara pərəstiş edirdilər.

1. Totemlərə sitayişlə əlaqədar olan şəxs adları- Laçın, Tərən, Aslan, Qaplan və s.
2. Göyə, Tanrıya etiqatla əlaqədar olan şəxs adları- Göyxan, Tanrı və s.
- 3.Qədim azərbaycanlılar ətrafda xarab olmayan əbədi hesab etdikləri təbiət materiallarına tapınıb və bunlardan şəxs adları düzəldirdilər- Aydəmir, Altın, Polad və s.

Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985.Müəllif öz yazısında üeyd edir:"Müasir ingilis antroponimiyasında işlədilən qədim german və ya roman-german mənşəli Ada-alicənab, Eric-şərəfli hakim, bşçı, Elva-pəriyəbənzer kimi bir sıra adlar xristianlıqdan qabaqki dövrün məhsulu sayıla bilər. Eyni zamanda burada vaxtilə Britaniya adasında məskunlaşmış tayfaların sorağını verən bir çox şəxs adları ingilisləşdirilmiş şəkildə işlənilməkdədir. Xristian dinini qəbul etdikdən sonra ingilislər arasında da yeni advermə mədəniyyəti meydana gəlmiş və burada xristian kilsəsinin böyük rolu olmuşdur. Orta əsrlərdə və yeni tarixdə kilsə nəinki yeni doğulan uşağa ad vermək ayinini də icra edir, hətta yeni ingilis antroponimik modellərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu.(2.s.216)

Məlum olduğu kimi ingilis dilində bizim adət etdiyimiz şəxs adı ifadəsinin vahid terminoloji qarşılığı yoxdur. Həmin anlayışı ifadə etmək üçün ingilis baptismal name, christian name, first name, given name və s. kimi söz birləşmələrindən istifadə edirlər. Eləcə də forename və latın mənşəli prename sinonimləri familiyadan qabaq gələn ad mənasında işlədilir. Məşhur ingilis və amerikan yazıçılarının tam adlarına diqqət yetirək:

William Makepeace Thackeray; Chrles John Huffam Dickens

Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanlarda olduğu kimi müasir ingilislərin əcdadları arasında da dini mədəniyyətin təsiri altında seçilən şəxs adları hazır şəkildə götürülüb işlədilir və bu zaman ibtidai dövrlərdə adın mənasına və yaxşı səslənməsinə diqqət yetirilməsi prinsipinə əsasən bir o qədər də əhəmiyyət verilmir, bununla ingilislər də özlərinin dindənqabaqkı adət və ənənələrindən tədricən uzaqlaşdırılır.

İctimai-siyasi tarixin sonrakı gedişində türklər arasında bu və ya digər dərəcədə dindən uzaqlaşma prosesi baş vermiş, bu da öz növbəsində onların advermə mədəniyyətinin yeni pilləyə keçməsinə, ad seçimində ruhanilərin rolunun sıxışdırıb aradan çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Halbu ki eyni zaman kəsiyində ingilislərdə bu proses müşahidə edilməmiş, burada kilsənin və din xadimlərinin rolu demək olar ki əksilməmişdir və orta əsrlərin dərinliyindən keçib gələn müvafiq ənənə bütövlükdə və ya bu ənənənin nəzərəcarpacaq dərəcədə böyük izləri bizim günlərimizdə də öz gücünü qoruyub, saxlamaqda davam edir.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistemdaxili leksik paralellizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralellizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: *qol – futbolp, kanal – su kanalı; TV kanalı*.

Həsənov H.Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti.B.2002. N.Həsənov qeyd edir:”Təqdim olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralellizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralinqvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.(3.s.123)

Nə üçün «təkrar alınma»? Belə ki, artıq söylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənəbdən şaxələnmədir. Yunan dilində kino hərəkət edirəm deməkdir. Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin latınlaşmış, yəni latın dilinin fonetik

sisteminə adaptasiya olunmuş variantıdır. Müqayisə üçün deyək ki, *kinema*, *kinematos hərəkət* mənasını ifadə edir. və L.Uspenskiy bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə film mənasında istifadəsini dilin qənaət prinsipi ilə izah edir. Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili burada variantla bənzərliyi ortaya qoyur: *kinematoqraf* – *sinematoqraf*, *kinematoqrafik* – *sinematoqrafik*.

Variantlılıqdan törəmiş olan bu debletilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq mümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Göründüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Bu kimi leksik paralelizmlər, ingilis dilinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirdiyi kimi, bütövlükdə, ingilis dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. İngilis dilinin dialekt rəngarəngliyinin nəticəsi kimi meydana çıxan paralelizm situasiyalarının kütləviliyi ingilis ədəbi dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə azaltmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildiyimiz kimi, bu qrup paralelizmlər dilçilik ədəbiyyatlarından daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole* – *sağlam* və ya *xəstəlikdən azad* və *hale* – *sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və *have and hearty* – sağlma və gümrah birləşməsində saxlanılır. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hāl sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki *ā* hərfinin hərfinə *ō* olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma a raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag* və *draw* fəlləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

M.Hüseynzadə “MüasirAzərbaycandili”.Bakı”Maarif”nəşr.1976il.Muxtar müəllim öz əsərində yazır:”Antroponimlərin Avropa mənşəli dillərdən Azərbaycan dilinə keçirilməsi məsələsində müəyyən cəhətlər nəzərə alınmalıdır. Nəzərə alınmalı cəhətlər, məlum olduğu kimi, qarşılaşdırılan Avropa və Azərbaycan dillərinin strukturu ilə bağlıdır.Tərcümə prosesində şəxs adlarının başqa dildə verilməsi üçün istifadə edilən metodların heç biri ayrı-ayrılıqda həmin adların dilin daşıyıcıları tərəfindən onların səslənməsinə maksimal şəkildə yaxın tələffüzünə imkan yaratmır.Buna görə də həmin metodlar ayrı-ayrılıqda xüsusi adların başqa dildə keyfiyyətli şəkildə verilməsində yararlı deyildir.(4.s.126-143)

Bir sıra QərbiAvropa ölkələrində transkripsiya və ya transliterasiya sistemi ya tamamilə işlənməmiş, ya da işlənmiş olsa da, mübahisəli məsələləri hələ çoxdur. Belə ki, həmin dillərin istifadə etdiyi transkripsiya sistemlərində yalnız əsas uyğunluqlar göstərilmiş, lakin bir çox hərf və ya hərf birləşmələrinin düzgün verilməsi hələ də aydınlaşdırılmamış qalmışdır.

Bunun əsas səbəbi onunla izah olunur ki, Avropa dillərinin orfoqrafiyasının tarixi inkişafı orfoqrafiya ilə tələffüz arasında əhəmiyyətli dərəcədə fərqi meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də çox zaman sözün oxunuşunun mümkün variantlarından hansının düzgün olduğunu müəyyənləşdirmək olmur. Məsələn, ingilis dilində **ou**, **ow** hərf birləşmələri (ou) diftonquna uyğun gəldikdə Azərbaycan dilində **ou** şəklində verilir, amma vurğulu hecə (au) diftonqunu ifadə etdikdə Azərbaycan dilində **au** şəklində verilə bilər. Belə hallarda adın iki mümkün oxu variantı ortaya çıxır.

Bundan əlavə, həm ingilis dilində, həm də Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilən sait və samit səslər vardır. Transkripsiya zamanı çox vaxt uzunluq, qısalıq, yumşaqıq, tonun yüksəkliyi və s. bu kimi mühim fonetik informasiya itir, digər dildə isə, əksinə tapılır. Yaxud səslər eyni şəkildə işarələndirilir. Məsələn (t) və (o) səsləri “t” hərfi ilə işarələndirilir. Eləcə də (u) və (w) səsləri Azərbaycan dilində “u” hərfi ilə verilir.

Qərbi Avropa dillərində biri-birinin qarşılığı olmayan səslər vardır. İngilis dilində tələffüz variativ xarakterlidir. İngilis dili müxtəlif ölkələrin hər birinin özünün tələffüz normaları vardır. Latın qrafikalı əlifba sisteminə malik Azərbaycan dilində xas olan (x), (ğ), (g) və bu kimi səslərin ingilis dilində verilməsi üçün vasitələrin olmadığı məlumdur.

Ədəbiyyat:

1. Abbasova A. Müxtəlif sistemli dillərdə antroponimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. B., 2005. səh:126-138
2. Əliyeva H. Ümumi antroponimika problemləri. B., 1985. səh:216
3. Həsənov H. Azərbaycan şəxs adlarının izahlı-etimoloji lüğəti. B. 2002. səh:123
4. M. Hüseyinzadə “Müasir Azərbaycan dili”. Bakı” Maarif” nəşr. 1976 il. səh:126-143

Z. Kuseynova, A. Aldjanova

ANTHROPONYMOUS WORDS IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LANGUAGES LEXICO-SEMANTIC AND MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS

SUMMARY

Formulating of the English antroponomy has been caused by customs, culture? Language system? Politico-sociological lines of the British nation. English antroponomy has distinguished and similar with feature the so-named of other

nation. All these features appeared during several decades and different historical events.

It is possible to find similar or identical names in the anthroponymic systems of the English and Azerbaijani peoples, despite having gone through radically different historical development paths. These similarities are based on some regularities common to both nations.

The formation of anthroponymic units based on similar or identical semantic bases among peoples with different cultures is explained by a number of historical events. In our opinion, phonetically similar in English and Azerbaijani anthroponymy is related either to their spread from the languages of peoples representing the same language family, or to accidental phonetic parallels.

Key words. anthroponyms, semantic units, universal systems, totems

З.Гусейнова, А.Алджанова,

**АНТРОПОНИМНЫЕ СЛОВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И
АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ И
МОРФОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА**

Резюме

Формирование английское антропономии было вызвано обычаями, культурой? Языковая система? Политико-социологическая составляющая британской нации отличала и схожа с т. н. другой нации. Все эти черты проявлялись на протяжении нескольких десятилетий и различных исторических событий.

В антропонимических системах английского и азербайджанского народов можно встретить схожие или тождественные имена, несмотря на радикально разные пути исторического развития. В основе этих сходств лежат некоторые закономерности, общие для обоих народов.

Формирование антропонимических единиц на сходных или идентичных семантических основах у народов разных культур объясняется рядом исторических событий.

По нашему мнению, фонетическое сходство в английской и азербайджанской антропономии связано либо с их распространением из языков народов, представляющих одну языковую семью, либо со случайными фонетическими параллелями.

Ключевые слова. антропонимы, семантические единицы, универсальные системы, тотемы

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.257>

AYSEL HASANOVA

e-mail: ayselgasanova@ait.edu.az

Azerbaijan Institute of Theology

SOCIOLINGUISTIC CONDITIONS OF FUNCTIONING OF THE WELSH VARIANT OF ENGLISH (Wenglish)

Keywords: Wenglish, Welsh English; English; borrowings; variability.

Ключевые слова: : Wenglish; валлийский английский; английский язык; заимствования; вариативность.

Açar sözlər: Uels ingilis dili; İngilis dili; alınma sözlər; variativlik.

In 1980, John Edwards published the world-famous book "Talk Tidy" [1] where the term Wenglish (Welsh English) was first used.

Edwards described the distinctive features of the dialect of English spoken in the South Wales valleys. Welsh English is described by him as a unique combination of residual Welsh and special structures (models) of spoken English. This is the authentic speech of a Welsh speaker living in Gwent, Central and Western Glamorgan and speaking English, it is their kind of oral identification symbol and an important element of social heritage» [p. 11].

The main areas of Welsh English use are the South Wales Valleys (also the Coal Basin of South Wales), which are home to over 1 million people. These territories include (from west to east):

- 1) Gwendreth valley;
- 2) Hallenli and the eastern Carmarthenshire;
- 3) Ammanford and Amman Valley;
- 4) Swansea valley, including small valleys on the west coast of the Tawe river (Turkch, Llynvel, Luzr and Llive);
- 5) Swansea;
- 6) Nit and the valley of Nithiah;
- 7) The port of Tellby and the valley of Athens;
- 8) Brigend and Llynfi, Gar and the Ogmar valley;
- 9) Eli Valley;
- 10) Rhonda Valley;
- 11) The valley of Sinai;
- 12) Pontypridd, Mertir Tidphil and Taff;
- 13) Rhimni valley;
- 14) Eastern valleys of Monmouthshire (Sirhovi, Ebbu);
- 15) Eastern Monmouthshire Valleys [2. P. 3, 19].

The first eight valleys are a group of western areas where Welsh English is

spoken. The first four are mostly spoken in Welsh, so the impact of Welsh on Welsh English is huge. These four valleys are called the extreme western part of the main areas of the Welsh language. The Valley of Eli and Rimni are the central part. The western and eastern valleys of Montserrat make up the eastern part of Welsh English. These differences are not definitive but very useful in describing the Welsh English versions, which are characterized by oral speech in these geographical areas.

All the territory is connected by a centuries-old history of industrial development, in which the coal mining industry was at the center. Other heavy industry, such as iron and other metals, has also been a link in these areas. The rapid development of industry in the XIX century. led to an influx of large numbers of workers from other parts of Wales, the British Isles and the most remote corners of the country.

Welsh English versions. Although Welsh English has a certain range of usage, there are some geographical variations.

In the western region (from the Gwendreath valley to the Brigent, Linfoys, Garou and Ogmores valleys) there are more Welsh words left than in the central and western regions. Generally, the more west the area, the more likely you are to hear words borrowed from Welsh and preserved in Welsh English. It should be remembered that the Welsh language is still an important and natural means of communication in eastern Carmarthenshire, including the Gwendred valleys, the towns of Llanelli and Ammanford, the Amman Valley and the Swansea. It is clear, therefore, why the borrowings from the Welsh language are prevalent in Welsh English in the westernmost areas. There is a tendency to use very many terms in these areas. Although both languages have many points, words are interchangeable. Thus, Welsh continues to be an active «supplier» of lexical units in Welsh English, which is not true for the central and eastern regions of Welsh English. Speakers, moreover, use two languages: English (i.e. Welsh English) and Welsh (spoken Welsh South Wales). Welsh English often contains loan words and expressions from Welsh, while Welsh has many words and expressions from English, especially technical terms. Although the two languages have many points of contact, syntax and sentence structure, as well as the 'predominant vocabulary', help to identify which language is being used. The tendency to mix languages can make it very difficult for foreigners to determine which language is being spoken.

Western regions have another distinguishing feature: the present tense of verbs formed by the verb *loyo* (for example, I do go, we do play) is very rarely used. No such cases were reported in the westernmost areas. Welsh English Western is thus distinguished from Welsh English Central and Eastern by the frequent use of words borrowed from Welsh, as well as by the repetition of rhythmic and intonative patterns. But this does not mean a complete absence of these elements in the Welsh English Central and Eastern regions [3, 4]. In these areas, the current verbs generated by the verb *loyo* (e.g., I do go, we do play) are often used. The proximity

to Cardiff and the fact that thousands of people come here every day for work, opens up more opportunities for the speech forms common in the capital. As a result, there is a tendency to the diphthongization of certain sounds among the speaking series, but it is still early to say that this phenomenon is widespread in the central areas.

The people of the central regions use words and expressions that are unknown to the people of the western regions, such as **craxy** (dissatisfied, annoyed, irritated), **wanged out** (exhausted, worn out, dejected), **moithered** (confused, puzzled, stumped), **bosh** (sink). These words are derived from English dialects or English colloquialisms and are not related to Welsh.

The speech of the eastern districts (western and eastern valleys of Montautshir) is not abundant in borrowings from the Welsh language, there is a tendency to the diphthongization of certain vowel sounds in some speakers. However, as in the central areas, these are common use cases. In the eastern regions, there are many borrowings from English dialects (e.g., Gloucestershire, Central England), which is related to migration processes that occurred in the past and relative proximity to the above areas. It should be noted that certain words and expressions in Welsh English are only for the inhabitants of one valley or community and may be unfamiliar to residents of neighbouring towns and villages. There is an age-specific speech variant. The speech of the older generation is more conservative, so they speak in a version of Welsh English, close to what they used to communicate in the «classical» period. The younger generation (regardless of language) uses a different vocabulary reflecting their interests (pop music, computers, etc.). Other categories of speakers may be unfamiliar with this vocabulary, as their interests do not coincide. Young people are more likely to be influenced by external factors, as well as social and peer pressure: if it is considered fashionable to pronounce a word in a certain way, they will do so. The rapid spread of processes of diphthongization and gluttalization is related to this. The youth consider the speech of previous generations to be outdated, unfashionable, so they avoid using what is characteristic for other versions of the English language, such as cockney [5].

People who speak several dialects also sometimes have difficulties, especially when they are hired because they give «wrong signals». The employer may take him for a fool or a person who cannot express a thought appropriately in literary English. Here another important factor against the preservation of dialects in the UK as a whole is starting to work. Another variety of Welsh English is related to socio-economic and educational levels. While Welsh English is rooted in the everyday speech of ordinary workers, its use today is not limited to one social group. However, certain features of the use of modern Welsh English predominate among disadvantaged social groups (for example, the verb abbreviations **I in't goin'** instead of **I'm not going** и **'e doh wannw go** instead of **he doesn't want to go**, and also pronounce **t** as vibrating **r** *she gorrw go* instead of the colloquially English literary form **she has got to go**).

It should be noted that this is becoming increasingly common even among educated social groups (high social status). This is a completely new phenomenon, unheard of in the «classical» period of the development of Welsh English. In general, it can be said that the educated population is reluctant to use these forms. They will most likely use the appropriate forms of literary English and translate them into their Welsh English. However, many Welsh-speakers are university graduates.

Historically there has been a disapproval of the use of non-standard forms of English. They were considered the prerogative of lower classes. Perhaps the situation would not be so dire today if it were not for prejudices and stereotypes. This confirms the fact that the UK government is focused only on London's problems and the establishment of political and economic control over other states.

The use of dialectal forms is not a manifestation of ignorance. In Switzerland, for example, Swiss German is part of national identity. In Norway and Luxembourg, the dialects are also given a high status. As noted above, Welsh English owes its origin to workers who have come from all parts of the British Isles in search of employment in the industrial enterprises of the South Wales Valleys. As a result, Welsh English absorbed warmth, humor, and the directness of other dialects such as Geordie (Northumberland County, especially Tyneside) and Bru(a)mymk (Birmingham County).

Scope of Welsh English. No one would deny that a good knowledge of the literary language is necessary for international cooperation in today's world. However, this does not mean that regional forms of communication, including Welsh English, are being neglected. In the home, for example, Welsh English has a wider range of expression than literary English. For example, the expression in Welsh English "Come by 'ere an' 'ave a cwtych with Mam" is overloaded with emotional connotations (meanings) and it is very difficult to translate into literary English.

Welsh English is the perfect medium for discussing important everyday issues. The vitality of this spoken language is great, this feature gives it openness, soul and strength - something that literary English cannot boast. It can also be noted that the dialects lack precision of expression. Perhaps there is some truth in this, at least in some areas of activity. Robert Lewis, for example, questions whether Welsh English can be applied to technical or scientific texts: it has never been used there (unlike literary English).

Lexical composition of Welsh English, as well as other dialects. For example, instead of the word *ts*, limited in comparison with literary English. The origin of Welsh English allows it to be used mainly in everyday life. In Welsh English are prevalent simple, precise expressions, almost no Latin borrowing, for example instead of the word **disappointment** is used **flat shot**, instead nutritious said feeding.

Relationship between Welsh English and literary English. Of course, Welsh

*English is not as different from literary English as, for example, Swiss German or Bavarian from literary German. However, the differences cover grammar, vocabulary, syntax and phonetics. Welsh English is not a completely different language from literary English. However, the differences are so significant that it can be called a dialect of English. Wallish speakers have no difficulty understanding literary English or other English variations such as cocknies that can be heard on television, in movies or on the radio. Although grammar and syntax are different from literary English, these factors do not present difficulties for understanding literary English-speaking, unlike English versions such as Chinglish [6]. However, this is not the case with the vocabulary and phraseology of Welsh English. For example, speaking in literary English are not familiar words such as *clecs* (gossip), *cwtch* (place/spot, 2. cuddle/ hug), *didoreth* (slovenly in housekeeping, denoting strong disapproval - untidy (about work done), *ware teg* (fair play), *mitching* (playing truant) and etc.*

The relationship between dialect and literary language is always of great interest. There are now two very opposite trends that bring changes in the dialect and (sometimes) in literary language.

The first tendency is that the dialect copies or borrows certain features of literary language; Often this is influenced by the media. As a result, the dialect loses some distinctive features. This trend can be traced in Welsh English by the example of a process of diphthongization that led to the change of the sound of some vowels.

The second trend is that dialects generate new linguistic forms. For example, in Welsh English the already shortened verb forms are reduced and/or negation is transferred differently: **I an' seen**, or **I never seen**, while literary English requires **I haven't seen**. In general, the media influenced Welsh English more borrowed from literary English.

The question of the gradation «dialect - standard language» also requires special consideration. Some speakers use the typical ones who use these forms very rarely. Of all the linguistic aspects, the most easy way to move from literary to dialectal is to use a vocabulary. There are several reasons for this:

- 1) The vocabulary of the dialect is smaller, so that does not arise semantic differences, sometimes have to borrow some words from literary language (for example, this concerns mechanics);
- 2) Compared to grammatical structures or idioms, the vocabulary does not differ in the depth of expression, so standard vocabulary becomes sub-standard.

The ratio of Welsh English to other South Wales speech forms. Welsh English is probably the most well-known and different form of spoken word. Although this is a caveat: all the spoken forms of English in South Wales have much in common and Welsh English - not the exception (due to its spread in the central areas, it also has features in common with all border forms).

We have already established that the central area of distribution of Welsh

English coincides with the valleys of South Wales - from the Gwaine River Valley in the west to the East Montmorency Valley in the east. The language of the three neighbouring territories, namely West Carmarthenshire, Gower and Glampingan Valley, has much in common with Welsh English, so it can rightly be called Extended Welsh English (Eh epeb HУepдNzb). In these territories live about 200 thousand people. This brings the total number of Welsh English speakers in the central areas to 1.2 million. The language of West Carmarthen, including Carmarthen and Tiwi Valley, is almost identical to that of the extended western central areas. However, the Welsh accent is more pronounced here, and borrowed Welsh units are used much more often. However, some «urban slang» characteristic of the central and eastern zones of the main area (Sep1gal apb Yeazp Raizz o HУepдNB Sogeagea) of the Welsh English language distribution may be unknown in the western border area. These «urban slogans» include thematic expressions related to both the industrial sphere (coal mining industry) and the everyday, especially with regard to living in houses of belt development. For example, butty (co-worker, partner), dram (coal-bed transport trolley), tommy-box (miner's food container), gwli (road behind the houses of a strip development in the valleys of South Wales), bosh (shell in the kitchen). The language of Gower, at least the native inhabitants of the peninsula who do not claim to be related to so-called near counties, i.e. counties surrounding London, is also little different from the central part of the western territories. The emphasis here is less noticeable, there are signs of diphthongization, some «urban slang», typical for central and eastern parts of the main territory of the distribution of Welsh English, unknown to residents of other areas.

The rural Glamarg Valley language, at least for the native inhabitants of the valley who are not native to the remote corners of County Surrei (Sarri), is not very different from neighbouring areas. The accent is less pronounced here, there is a diphthongization of some pure vowels of Welsh English. «Urban slang» of the central and eastern parts of the main territory of the Welsh English language is not used. The language of Barry, the largest city in the Glampingan Valley, shares features with the language of rural areas, i.e. Welsh English. The distinctive features are accent and intonation, as well as some mannerism and fluency of speech. Some expressions borrowed from English dialects and colloccialisms of the central and eastern parts of the main territory are common in Barry. Because the area has been influenced by English for many years, borrowings from Welsh are rare. The speech of the city residents is much in common with the speech of a larger neighbor - Cardiff. Increasingly, the speech of young Barry residents is characterized by diphthongization and a hard attack of the letter I at the end of some words. Robert Lewis's inclusion of the city of Barry and rural areas of the Glumargan Valley in the expanded Welsh English distribution zone is a controversial issue. The author explains this only by the fact that his grandfather's two sisters lived there and they naturally spoke excellent Welsh English.

The other forms of speech, namely those used in Cardiff, Newport, rural Montserrat, Carmarthen, northern and southern Pembrokeshire and Breconshire, have similarities with Welsh English but not to the extent that they do in the extended area described above. Cardiff's language has traditionally differed from the dialects of the South Wales Valleys (the proverbial expression "Pint of Dairk in Cardiff Airms Pairk", in which the Welsh vowel [ɛə] is used. For centuries, Cardiff was a huge «Lava Cauldron» and formed as a capital language under the influence of various aspects. Here we note the accent, close to English, and the vowel system is very different from vowel valleys pronounced as in tague [e], while in Welsh English there would be long sound a). The speech of the inhabitants of Cardiff is not only a diphthong, but also triphthongs in those positions where simple, pure vowels remain in Welsh English. The process of education of a solid attack has firmly established itself in the speech of young residents of the capital. Despite the above differences, the language of Cardiff has several points of contact with Welsh English: some common English phrases, Welsh borrowings (for example, gibbons (English: (spring onions))), a slightly noticeable Welsh accent. The Newport language, like Cardiff and Barry, has English dialects, colloquial phrases and background intonation of East Welsh English. However, there is a clear tendency to diphthongize and a different vowel system. There are similarities with the speech of the inhabitants of rural Montchoueur. The rural speakers of Montchoueur are in Welsh and some features of the English dialect of Gloucestershire and the eastern regions. Diffused, the comparison of vowels is quite complex for the pro-expression of sounds. In the west, in rural Carmarthenshire, there is no resemblance to West Welsh English, but so-called urban expressions have not taken hold. The territory is dominated by Welsh, so the intonation is preserved. The speech of the people of northern Pembrokeshire is much like that of the rural inhabitants of Carmarthenshire, but with a different accent. Accent is a feature of the speech and residents of southern Peemb-Rukshira. Diphthongization is widespread. It should be noted that the many spoken models of southern Pembrokeshire are rooted in the speech of Flemish settlers who came here in the Middle Ages. Therefore, the language of southern Pembrokeshire has many expressions that are not registered in Welsh English. In the north, in Breconshire, intonation and lexical composition are based on Welsh English, but «urban expressions» are not accepted here. Further east, you can hear an accent that is somewhat of a Hereford Road (a painted pronunciation of the sound [g] in northern England). Welsh version of the English language - unique linguistic English, the question arises: what forms to consider the nohr stylistic phenomenon [2, 7]: literary Welsh English does not exist, but since it is possible to talk about variability within mine? All forms of Welsh English are common, but some have become firmly established in the minds of Welsh people and are used more than others. These forms are recommended as more «correct».

References

1. Edwards J. *Talk Tidy: The Art of Speaking Wenglish*. Tidyprint Publications, 2003. 50 p.
2. Lewis R. *Wenglish. The dialect of the South Wales Valleys*. Y Lolfa, 2008. 320 p.
3. Office for National Statistics. URL: <http://www.statistics.gov.uk/cci/nugget.asp?id=447>
4. Федотова М.В. Мелодическая структура восходяще-нисходящего тона как маркер валлийского акцента в английском языке // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2011. № 607. С. 233–244.
5. Игнатов А.А., Митчелл П.Дж. Кокни уходящий: положение рифмованного сленга кокни в современном английском обществе // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 374. С. 68–70.
6. Митчелл П.Дж., Зарубин А.Н. Чинглиш – культурный феномен // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. 2013. № 1 (9). С. 69–80.
7. Емельянова Н.А. История возникновения и развития валлийского варианта английского языка (Wenglish) // Гуманитарные исследования. 2012. № 4 (44). С. 32–39.

Aysel Hasanova

Abstract

Geographical differences in the usage of the Welsh dialect of English (Wenglish) and its relationship to Standard English are examined in this article. The author examines two distinct trends that contribute to the shifts in Standard English and the dialect. Following the identification of several Wenglish-speaking regions, comparative analysis is used to look at the geographical variations in Wenglish based on the region of Wales. Based on a speaker's age and place of residence, usage by Welsh and Wenglish speakers is examined. It is observed that younger Wenglish speakers are moving away from the traditional dialect due to pressure from contemporary society, fashion, and globalization, while elder speakers of the language tend to employ a more conservative variation. From a historical, cultural, and linguistic perspective, comparisons to different forms of English are made. Given the regional differences in Wenglish, the author concludes that Wenglish is a distinct language phenomena and poses the question of which forms might be regarded as the standard. All forms are said to be legitimate, but some are so widely accepted that they are used more frequently than the others and are thus advised to be "correct."

Aysel Həsənova

Xülasə

Məqalədə ingilis dilinin (Wenglish) Uels müxtəlifliyinin istifadəsində coğrafi variativlik və onun standart İngilis dili ilə əlaqəsi nəzərdən keçirilir. Müəllif həm dialektdə, həm də standart İngilis dilində dəyişikliklərə əlavə olunan iki tamamilə fərqli tendensiyanı təhlil edir. Uels dilində danışanların ayrı-ayrı ərazilərini müəyyən etdikdən sonra, Uelsin ərazisindən asılı olaraq mövcud dildəki ərazi fərqləri

müqayisəli təhlil yolu ilə araşdırılır. Danışanların yaşı və yaşayış ərazisindən asılı olaraq Uels dili və Wenglish müzakirə edilir. Qeyd olunur ki, yaşlı vengdilli insanlar daha mühafizəkar dil müxtəlifliyindən istifadə edirlər, gənc danışanlar isə müasir cəmiyyət, moda və qloballaşmanın təzyiqi altında ənənəvi dialektdən üz döndərilər. Tarixi, mədəni və linqvistik nöqteyi-nəzərdən ingilis dilinin müxtəlif formaları ilə müqayisələr aparılır. Müəllif Wenglish dilinin unikal bir dil hadisəsi olduğu qənaətinə gəlir və Wenglish dilində regional variasiyaları nəzərə alaraq hansı formaların norma hesab oluna biləcəyi sualını qaldırır. Bütün formaların etibarlı olması təklif edilir, lakin bəziləri o qədər köklüdür ki, digərlərindən daha tez-tez istifadə olunur və buna görə də "düzgün" kimi tövsiyə olunur.

Айсель Гасанова

Резюме

**СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ
ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ВАЛЛИЙСКОГО ВАРИАНТА
АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА (WENGLISH)**

Географические различия в использовании валлийского диалекта английского (Wenglish) и его связи с стандартным английским изучаются в этой статье. Автор рассматривает две различные тенденции, которые способствуют сдвигам в стандартном английском и диалекте. После выявления нескольких регионов, где говорят на языке венглиш, используется сравнительный анализ для изучения географических вариаций в венглише на основе региона Уэльса. На основе возраста и места жительства оратора, изучается использование валлийских и венглийских языков. Отмечается, что молодые венглийские говорящие отходят от традиционного диалекта из-за давления со стороны современного общества, моды и глобализации, в то время как пожилые говорящие на языке, как правило, используют более консервативный вариант. На историческом, культурном и лингвистическом уровне сравниваются с различными формами английского языка. Учитывая региональные различия в уэнглизме, автор делает вывод, что уэнглиз является отдельным языковым явлением и ставит вопрос о том, какие формы можно считать стандартом. Все формы считаются законными, но некоторые из них настолько широко признаны, что они используются чаще других и поэтому рекомендуется "правильно".

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İradə Səmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.266>

QOCAYEVA KÖNÜL NAZİM QIZI
KƏRİMOVA QÖNÇƏ AKİF QIZI
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
“Xarici dillər” kafedrasının müəllimləri
kazimova goncha79@gmail.com
salmanliayla@gmail.com
Z.Əliyeva 92.

“İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Üç əsrdən artıqdır ki, Amerika lüğəti tamamilə və ya qismən ingilis (ingilis) lüğətindən təkamül keçirmiş və sözün inkişafına böyük təsir göstərmişdir.

Sözlərin əksəriyyətinin doğma hindu dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Amma “Amerikançılıq”a daxil olan bütün sözlər hind dilindən alınsaydı, düzgün olmazdı. Amerika həyat tərzinə və obyektlərinə istinad etmək üçün istifadə olunan terminlər olan sözlər var. Hər hansı bir sözün quruluşu və ya mənası ingilis sözüne bənzəməzsə, onu dərhal “Amerikançılıq” adlandırmaq səhv olardı.

Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lüğət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, müstəmləkə, ədəbi norma, lüğət

English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015)Müəllif yazır:”

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variant “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyindən nəzərdən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırıla bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir. Beləliklə, verilmiş tərifi müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik.”(1-p.29-34)

“Amerikanizm anlamı”- Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən

oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verir. Müxtəlif illərdə -1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika sığını) kimi digər sözlər hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lüğət tərkibinə keçmişdir. Belə ki, “İngilis dilinin amerika variantı” Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lüğət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixi araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerika ingilis dilininin (Amerikan English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesi bu amili daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi.

Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day- ABŞ-da və həmçinin, Kanada da qeyd olunur), 1636-cı ildə “Dövlət məktəbinin açılışı” (Public school), 1696-cı ildə “Məzun günü” (Alumnus) və 1676-cı ildə müstəmləkəçilərin ön sərhədi dəyişdirməsi (The Frontier) bu əlamətlər sırasında yerini almış ən bariz nümunələrdir. 18-ci əsr, əsasən, 1736-cı il “Milli Dirçəliş” (Awakening) və 1789-cu il “Mühacir Köçü” (Immigrant Migration) kimi hadisələrlə səciyyələnir.

19-cu əsrdə isə, əsasən, 1838-ci ildə “yeni texnologiya üsulu” və 1883-cü ildə “İlk Göydələnlər” meydana çıxdı. 20-ci əsrdə isə Amerikalılar, əsasən, 1916-cı ildə “İnsan zəkasını qiymətləndirən intellekt testləri”ni (İQ) həyata keçirdilər və 1985-ci ildə raket təlimi üzrə seçilmiş alimlər (Rocket scientists) üçün yüksək təhsil imkanı yaratdılar. Belə ki, 20-ci əsr bir sıra xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Təxminən 15-16 – cı əsrlərdə latın dili artıq geniş miqyasda inkişaf edərək bütün elm sahələrinə nüfuz etmişdir və beləliklə ingilis dilində latın mənşəli sözlərin sayı durmadan artırdı. Belə sözlər xüsusilə də latın dilini yaxşı bilən şəxslər tərəfindən yazılı şəkildə yayılmağa başlamışdı. Məsələn: antena- antenmae, index- idices, datum- data, sratum- srata, phenomenon- phenomena, axis- axes, formula- formulae və s. Kimi sözlər daha çox yayılmışdır. Bu sözlərin sözlərin latın mənşəli olmaları xüsusilə onların suffiks (son şəkilçilər) vasitəsi ilə sübut olunur ki, fəllərdə adətən ate, ute şəkilçisi əlamət göstəricisi kimi götürülür, exasprute, absolute, attribute, salute, contribute: adj kimi- ant, ent, ior, alParticipiant, reluctant, evident, superident, superior İngilis sözlərinin genişlənməsinə təsir edən ikinci amil skandiviya amilidir ki, bu da 8 – 10 cu əsrlərdə onların Britaniya adlarında məskunlaşmaqları ilə əlaqədardır. Lakin bu sözlərin daha dəqiq mənbəyini izah etmək bir qədər çətinlik yaradır, belə ki, hər ikisi german dillərinin təsiri altında olublar; husband, fellow, knife, leg, wing, forget kimi sözlər bu qrupa aid edilir. Qədim ingilis dili qərbi german, xüsusilə anglo-saxon və jutes (bu iki, cənubi Danimarka və şimali Almaniya) tayfalarının e.əvvəl 5- ci əsrdə Britaniyanə işğal etməklə öz dillərini onlara mənimsətmələr nəticəsində dinin soz ehtiyatı

zənginləşməkdə davam edirdi. Ardınca işğal olunmuş Selt tayfalarının dilindəndə xeyli sayda sözlər ingilis dilinə keçərək onun soz ehtiyatının zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

20-ci əsrin sonlarında – təxminən, 1980-ci ildə yeni sözlərin və məfhumların meydana çıxması ilə dilin lüğət tərkibi daha da zənginləşdi. “Etik Investisiya” və “Daxili bazar” kimi yeni anlayışlar ortaya çıxdı. “Ödəniş” sözü “plastik” sözü ilə əvəz olunmağa başladı. Məsələn, (kredit kartlar, bankamatik kartlar və s.). Bundan əlavə, kifayət qədər mühüm əhəmiyyət daşıyan fiqurlardan biri olan “Yuppie” termini də dilin lüğət fonduna daxil oldu.

“New Jersey” kollecinin, daha sonra (Princeton Universiteti)nin prezidenti olmaqdan ötrü 1769-cu ildə Amerikaya yollanan Şotlandiyalı akademik “John Witherspoon”-nin adı ilə bağlı idi. “Amerikanizm”ə böyük maraq göstərən John Witherspoon bu mövzuda bir sıra maraqlı məqalələr də təqdim etmişdi.

Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities.Müəllif yazır:

“Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məs, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s.bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adıləşir. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man`s meat is another man`s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cörəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənilir.**(3-p.13-42)**

Amerikan ingiliscəsində yenis sözlərin yaranmasına təkcə yeni texnika deyil, həmçinin də yeni texnoloji dəyişikliklər zəmin yaratmışdır. Məsələn “gasoline” (benzin), “alcohol” (alkoqol, spirt) terminlərinin yaranması ilə əlaqədar bunlara aid oxlu derivativlər meydana gəlmişdir. Adamların benzinə, yaxud spirtə olan tələbatı ilə də ya da benzinin, spirtin qiymətinin qalxıb-düşməsi ilə əlaqədar terminlər yaranmışdır. Belə texnoloji dəyişikliyə dair terminlər (təyyarə və avtomobillərdə qəza və digər təhlükəsizlik texnikası ilə əlaqədar terminlər, ikinci Dünya Müharibəsi zamanı yaranmış terminlər sə s.) artırmaq da olar.

“Computer” (kompyüter, sayğac) sözü hələ ikinci Dünya Müharibəsindən əvvəl ictimaiyyətə “sayan adam” mənasında “to compute” kimi məlum idi. Hazırda həmin söz “sayan maşın” mənasında istər böyük “mainframe”, yaxud kiçik “micro-computer”-lə əlaqədar çoxlu yeni sözlər, ifadələr meydana gəlir.

Leksikoqrafların fikrincə, ingilis dilinin lüğət tərkibi öz tarixində heç bir zaman 20-ci əsrdəki kimi çoxlu dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Bütün bunların

başlıca səbəbi Birləşmiş Ştatlarda yeni sözlərin yaranması, bu ölkədə əsas etibarilə texnologiya və elmin inkişafı ilə bağlıdır.

4. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992)

Müəlliflər öz kitablarında yazırlar: "Amerikan ingiliscəsində nə qədər təmiz söz olduğunu (yəni Amerikan ingiliscəsinin məhz özünü sözləri) heç kəs deyə bilməz. Hətta onu da demək mümkün deyil ki, Amerikan ingiliscəsində say etibarilə nə qədər söz var. Son zamanlar buraxılmış Amerikan ingiliscəsinə dair bir sıra lüğət kitablarının köməyi ilə sözlərin yaranması ilə əmələ gəlmiş dəyişiklikləri müqayisə edərək aydınlaşdırmaq mümkündür. Amerikan ingiliscəsinin lüğət tərkibindəki sözlərin say etibarilə nə qədər artdığını (p.384-388)

Veboterin lüğətinə baxdıqda görə bilərik. Amerikan söz və ifadələri artıq dildə hiss olunmaq dərəcəsinə gəlmiş zamanı etibarən "amerikanizm" haqqında mübahisələr başlandı. Əvvəlcə ingilislər amerikalıları ingilis dilini təkrar etməkdə, on yeddinci əsrdə İngiltərədə işlənmiş sonra isə arxaikləşmiş və dilin lüğət tərkibindən çıxmış sözləri yeni "amerikanizm"-lər adı altında götürülüb nitqdə işlətmələri üstündə tənqid etməyə başlamışlar.

Ədəbiyyat:

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015) page:29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). November 2016. Retrieved January 2017. page:112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities. page:13-42.
4. David J. O'Brien, Isaac Hecker: an American Catholic (1992) p 384 -388.

K.Qodjaeva, Q.Karimova

AMERICANISMS IN THE VOCABULARY OF THE ENGLISH LANGUAGE AND THEIR LEXICO-SEMANTIC CHARACTERISTICS

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock. It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in "Americanism" would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items. It would be a mistake to call it "Americanism" immediately, unless the structure or meaning of any word resembles the British one. In this case, However, artificial means and methods could not prevent the natural development of language.

"Americanism" can be defined as a word or fixed word combination that has characteristics of the English language spoken in the United States of America. The

first and greatest contribution of American people to the English language is the need to name North American animals and plants.

In different years - in 1608 and 1612, new words such as "corn" (grain) and "catfish" (sea cat) were acquired from English and in 1609, 1613 "raccoon" (raccoon) and "moose" (American other words such as elk) were taken from the languages spoken by the Indians and became part of the vocabulary of the language.

Key words: Americanism English, form, colonial, literary norm, dictionary

К.Годжаева, Г.Каримова

«АМЕРИКАНИЗМЫ В СЛОВАРИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И ИХ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА»

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова. Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни и предметов. Было бы ошибкой назвать это «американизмом» сразу, если структура или значение какого-либо слова не будет напоминать британский. В этом случае те, кто не мог преодолеть расточительность. «Американизм» можно определить как слово или устойчивое словосочетание, имеющее характеристики английского языка, на котором говорят в Соединенных Штатах Америки. Первым и величайшим вкладом американцев в английский язык является необходимость давать названия североамериканским животным и растениям. В разные годы - в 1608 и 1612 годах из английского языка были приобретены такие новые слова, как "corn" (зерно) и "catfish" (морской кот), а в 1609, 1613 годах - "raccoon" (енот) и "moose" (американские другие слова такие как лось) были взяты из языков, на которых говорили индейцы, и вошли в словарный состав языка.

Ключевые слова: американизм, английский язык, форма, колониализм, литературная норма, лексика.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Nuriyyə Rzayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.271>

ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА
*Докторант, кафедра общего языкознания,
Бакинский государственный университет*

РОЛЬ ПАРЕМИОЛОГИИ И ЕЁ ФУНКЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматриваются ключевые аспекты паремиологии как области лингвистики, изучающей пословицы и поговорки. Основное внимание уделяется функциональному разнообразию паремий в языке, включая их аксиологическую, эмоционально-экспрессивную, когнитивную и коммуникативную функции. Анализируется, как паремии отражают культурные ценности и моральные установки общества, служат средством передачи коллективной памяти и формируют социальные нормы. Также обсуждается роль паремий в устной и письменной речи, их адаптация в современных условиях глобализации и цифровизации. Заключение подводит итоги о значении паремиологии для изучения языка и культуры, подчеркивая необходимость дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: *современная лингвистика, функция паремиологии, культура, ценности.*

Паремиология — это раздел лингвистики, который занимается изучением паремий, то есть пословиц, поговорок, афоризмов и других устойчивых выражений. Термин "паремия" происходит от греческого слова *"παροιμία"* (paroimía), что означает "пословица" или "изречение". [3, с. 408] В современной лингвистике паремиология сохраняет важное значение, хотя её роль и несколько изменилась по сравнению с предыдущими эпохами.

Паремиология исследует как структуру и происхождение этих фразеологических единиц, так и их роль в языке и культуре. Пословицы и поговорки обладают уникальной способностью концентрировать в себе народную мудрость, выражая сложные идеи в сжатой и лаконичной форме. Через изучение паремий можно понять не только языковые особенности, но и культурные, социальные и исторические аспекты того или иного народа.

Основные задачи паремиологии:

- 1. Изучение происхождения паремий.*
- 2. Анализ структуры паремий.*
- 3. Изучение семантики и функций паремий.*
- 4. Исследование роли паремий в культуре и обществе.*

Паремиология важна не только для лингвистов, но и для этнографов, культурологов и фольклористов, так как паремии тесно связаны с фольклорной традицией и передают многовековой опыт поколений.

В языке паремии (пословицы, поговорки) выполняют несколько важных функций.

Коммуникативная функция. Пословицы и поговорки являются лаконичными средствами общения, позволяющими быстро и точно передать суть мысли. Они часто используются для иллюстрации определённой идеи, морального или жизненного урока.

Ключевые аспекты коммуникативной функции паремиологии:

Лаконичность и выразительность: Паремии представляют собой короткие, но насыщенные по смыслу выражения, которые позволяют передать сложные мысли и идеи в краткой форме. За счет метафоричности и символизма пословицы и поговорки часто могут донести сообщение быстрее и эффективнее, чем развернутые высказывания. Пример: «Не в свои сани не садись» — коротко и ярко предупреждает о необходимости оставаться в рамках своих возможностей и способностей. [6, с. 57]

Упрощение и структурирование информации: Паремии помогают структурировать информацию и представлять её в запоминающейся форме, что способствует успешной передаче знания и опыта между поколениями.

Выражение общественных норм и ценностей: Через паремии коммуниканты транслируют социальные установки, моральные принципы и культурные нормы. Это помогает поддерживать социальное единство и устанавливать общепринятые правила поведения. Пример: «Чужого не бери, своего не отдавай» — выражает основную моральную установку на честность и справедливость. [6, с. 103]

Создание эффекта доверия и авторитетности: В устной и письменной речи паремии придают вес и авторитетность высказыванию, так как воспринимаются как народная мудрость или общепринятое знание. Использование пословиц и поговорок делает речь более убедительной. Пример: использование пословицы «Семь раз отмерь, один раз отрежь» в деловой беседе может укрепить аргумент, связанный с необходимостью осторожного подхода к принятию решений. [6, с. 89]

Идентификация и интеграция: Паремии также играют роль в укреплении групповой идентичности и культурной принадлежности. Использование определённых паремий позволяет людям обозначить свою принадлежность к конкретной культурной или социальной группе, а также создать атмосферу понимания и единства. Региональные или национальные паремии могут вызывать чувство сопричастности среди людей одной культуры или страны.

Релаксация и юмор: Во многих случаях паремии используются для смягчения конфликта, создания атмосферы непринужденности или внесения юмора в разговор. Легко узнаваемые и метафорические выражения помогают разрядить напряжение и сделать общение более комфортным. Пример: «Не все коту масленица» — может быть использовано, чтобы с юмором подбодрить собеседника в трудной ситуации. [6, с. 91]

Паремии способствуют укреплению взаимопонимания, передаче культурных кодов и моральных установок, помогая людям не только эффективно общаться, но и транслировать общие ценности и нормы поведения. В условиях глобализации и информационного общества паремии остаются актуальными, изменяя свою форму, но не утрачивая свою коммуникативную значимость.

Когнитивная функция. Через пословицы и поговорки передаются знания о мире, социальной жизни, этике, что делает их важным элементом культурного наследия. Паремииология выполняет важную когнитивную функцию в языке и культуре, заключающуюся в организации, передаче и структурировании знаний через пословицы и поговорки. Паремии, как элементы народной мудрости, не только передают социальные нормы и культурные традиции, но и являются когнитивными моделями, которые помогают человеку осмысливать сложные явления реальности через метафорические и символические конструкции.

Языковая экономия и концептуализация опыта: Одна из ключевых когнитивных функций паремий заключается в том, что они позволяют сводить сложные идеи, жизненные наблюдения и моральные уроки к кратким, легко запоминающимся выражениям. Пословицы и поговорки упрощают сложные знания и концепты, превращая их в доступные формы, что делает процесс мышления и коммуникации более эффективным. Например, пословица «Яблоко от яблони недалеко падает» сводит сложное явление наследственности и влияния воспитания на поведение к лаконичной метафоре.

Когнитивные метафоры и символы: Паремии часто строятся на метафорах, которые являются важными когнитивными инструментами для осмысления мира. Через метафорические образы паремии помогают концептуализировать абстрактные понятия, такие как время, судьба, справедливость или труд. Когнитивные метафоры, такие как «Не рой другому яму — сам в неё попадешь» (взаимосвязь причин и следствий), способствуют созданию ментальных моделей, которые структурируют наше восприятие мира и взаимодействие с ним.

Категоризация и структурирование знаний: Паремии играют важную роль в категоризации и упорядочивании опыта. Они группируют информацию в легко доступные и знакомые категории, что помогает человеку ориентироваться в различных жизненных ситуациях. Например, паремии часто

делятся по темам: труд, дружба, семья, удача, что облегчает их использование в различных когнитивных контекстах и ситуациях. Это когнитивное упрощение помогает людям быстро находить готовые ответы на сложные жизненные вопросы.

Нормативная функция: Паремии также выполняют важную нормативную когнитивную функцию, закрепляя общественные нормы и ценности в памяти носителей языка. Через повторение и использование в различных ситуациях пословицы и поговорки помогают формировать и поддерживать модели желательного и нежелательного поведения. Например, пословица «Без труда не выловишь и рыбку из пруда» утверждает важность трудолюбия и усилий в достижении успеха, закрепляя это как общепринятую норму в обществе.

Интерпретация и обучение: Паремии помогают интерпретировать и объяснять мир, предлагая универсальные модели для понимания различных явлений. Через их многослойные и часто многозначные формы паремии учат, как реагировать на жизненные трудности, формировать отношения с людьми и принимать решения. Это делает их эффективным инструментом для когнитивного обучения, особенно в культурных и социальных контекстах.

Паремии как когнитивные схемы: Паремии можно рассматривать как когнитивные схемы, которые определяют, как люди будут интерпретировать определённые ситуации. Например, поговорка «Семь раз отмерь, один раз отрежь» структурирует модель осознанного принятия решений, закрепляя в сознании представление о важности тщательного планирования перед действием. Таким образом, паремии влияют на когнитивные процессы принятия решений и рассуждений. [2, с. 159]

Эмоционально-экспрессивная функция. Паремии помогают выразить эмоциональное отношение к ситуации, подчёркивают мнение или усиливают высказывание, добавляя ему выразительность и образность.

Паремии представляют собой концентрированные выражения народной мудрости, и их эмоциональная наполненность часто отражает культурные ценности и установки. Например, русская пословица «Семь раз отмерь, один раз отрежь» выражает не только практическую рекомендацию действовать осмотрительно, но и социальную значимость терпения и аккуратности, которые подчёркиваются в русской культуре. В этих нескольких словах заключена целая эмоциональная и культурная установка: призыв к осторожности и продуманным действиям.

Эмоционально-экспрессивная функция паремий проявляется также через их способность передавать настроение общества, народа или отдельного человека. «Не всё коту масленица» передаёт оттенок разочарования и одновременно мудрого смирения перед неудачами, тогда как «Смелость города берёт» побуждает к действию и вызывает оптимизм. Эти пословицы способны

формировать определённый эмоциональный фон разговора, закрепляя в языке как культурные, так и личные переживания.

Аксиологическая функция. Пословицы содержат моральные и этические нормы, устанавливают границы дозволенного и недопустимого поведения, транслируя ценности общества. Аксиологическая функция паремииологии заключается в том, что паремии выполняют роль носителей ценностей, передавая нормы и идеалы, важные для общества. В этом смысле паремии можно рассматривать как своеобразные "формулы", в которых зафиксированы базовые представления о добре и зле, о справедливости, об отношении к труду, семье, обществу и другим ключевым сферам жизни.

Паремии как отражение ценностей: Пословицы и поговорки зачастую строятся на аксиологических принципах — то есть, они выражают представления о том, что является правильным, желаемым или достойным в конкретной культуре. Например, такие русские пословицы, как «Терпение и труд всё перетрут» и «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда», подчеркивают ценность труда, настойчивости и терпения. Эти пословицы не просто передают информацию, они формируют определённую аксиологическую установку: труд — это благо, а успех приходит через упорство.

Сравнение паремий разных культур позволяет выявить сходства и различия в их ценностных системах. Например, в западных культурах популярна пословица «Время — деньги», которая отражает прагматическое отношение к времени как ресурсу, ценному в экономическом плане. В то время как в восточных культурах время может восприниматься как более философская категория, связанная с природными циклами и гармонией, что отражается в пословицах, подобных китайской: «Терпение — ключ к счастью».

Социальные и моральные ценности в паремиях: Одним из ключевых аспектов аксиологической функции паремииологии является передача моральных и социальных норм через пословицы. Они служат средством воспитания и регулирования социального поведения, выступая в роли своеобразных «моральных заповедей». Например, пословица «Что посеешь, то и пожнешь» выражает принцип справедливости и ответственности за собственные поступки. Она напоминает о том, что действия человека имеют последствия, и таким образом транслирует важную моральную установку, которая помогает поддерживать социальный порядок.

Многие паремии акцентируют внимание на таких ценностях, как честность, дружба, уважение к старшим и семье. Так, русская пословица «Семья крепка, коли три поколения под одной крышей» передает важность семейных связей и преемственности поколений. Такие паремии закрепляют в обществе общепринятые моральные нормы, поддерживая их значимость в коллективной памяти и культуре.

Ценностные противопоставления: Аксиологическая функция паремий часто реализуется через противопоставления, которые иллюстрируют дилеммы нравственного выбора. Например, пословица «Лучше синица в руках, чем журавль в небе» ставит на одну чашу весов удовлетворение малым, а на другую — стремление к большему, но менее достижимому. Такое противопоставление выражает аксиологический конфликт между безопасностью и риском, который находит отражение в разных аспектах жизни.

Паремии в современном общении: В современном языке паремии продолжают использоваться, хотя и не так часто, как в традиционном крестьянском обществе. Однако пословицы и поговорки не утратили своей актуальности. Они встречаются в устной речи, журналистике, политических выступлениях и даже рекламе. Паремии в наше время часто используются с целью привести в высказывание иронию или сарказм. Классические пословицы нередко изменяются или видоизменяются, чтобы отразить современные реалии, что порой делает их более понятными для молодого поколения. Примером может служить перефразированная пословица «не откладывай на завтра то, что можно отложить на послезавтра». Это использование показывает, как современные интерпретации традиционных высказываний могут менять их смысл в юмористическом ключе, оставаясь при этом узнаваемыми.

Паремиология в массовой культуре и медиа: Массмедиа активно используют паремии для создания запоминающихся образов и слоганов. В рекламе и политике пословицы часто выступают в роли «цепляющих» фраз, усиливающих доверие аудитории. Удачно подобранная поговорка или видоизменённая пословица помогает создать эффект идентификации с культурой и традициями.

Кроме того, в популярной культуре пословицы и поговорки могут быть использованы в книгах, фильмах и телесериалах для создания колоритных персонажей. Использование архаичных или региональных пословиц нередко придаёт героям индивидуальность и подчёркивает их связь с народной культурой.

Итак, хотя пословицы продолжают существовать, их роль в повседневной речи несколько изменяется. Современные формы общения, такие как мемы и интернет-сленг, берут на себя некоторые функции, ранее выполняемые пословицами, такие как передача краткого и меткого высказывания. Тем не менее, паремии остаются важной частью культурного кода, связующего поколения. Интересно отметить, что пословицы и поговорки часто находят себе новую жизнь в интернете. Они могут быть использованы как основа для мемов, сатирических комментариев или модифицироваться под текущие события. Интернет-культура вносит свой вклад в сохранение и

популяризацию этих кратких форм выражения, делая их понятными и актуальными для современных пользователей.

Паремнология остаётся значимой частью современного русского языка, несмотря на изменения в формах общения и культурных контекстах. Пословицы и поговорки продолжают выполнять свои функции, трансформируясь и адаптируясь под требования времени. Паремнология связана с этнолингвистикой, социоллингвистикой, фразеологией и культурологией, так как паремии часто являются выражением народной мудрости и мировосприятия, закреплённого в коллективной памяти нации. Они остаются важным элементом культурной идентичности и помогают сохранять связь между поколениями, традициями и современностью.

Литература:

1. Булаховский Л. А. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1957. - С. 444-458
2. Геляева, А.И. Человек в языковой картине мира / Нальчик: 2001-177 с.
3. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка/М.999:688 с.
4. Колесов, В.В. Философия русского слова / СПб.: ЮНА, 2002- 448 с.
5. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / М.: 2005. -128 с.
6. Лобанова Л.Г. Паремии и их функции в речи / М.: 2000.-197 с.

ABDULLAYEVA GÜNAY İLYAS QIZI

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ PAREMIOLOGİYANIN ROLU VƏ FUNKSİYASI XÜLASƏ

Atalar sözləri və məsəlləri öyrənən paremiologiya müasir dilçilikdə dil, mədəniyyət və sosial dəyərlər arasındakı əlaqəni işıqlandıran əsas yer tutur. O, atalar sözlərinin bir cəmiyyətin inanclarını və münasibətlərini əks etdirən kollektiv müdrikliyi və mədəni normaları necə təcəssüm etdirdiyini araşdırır. Müasir linqvistik tədqiqatlarda paremiologiya çoxfunksiyalı aspektləri ilə tanınır.

Atalar sözləri kognitiv qısa yollar kimi xidmət edir, danışanlara mürəkkəb fikirləri qısa və aydın ifadə etməyə imkan verir. Onlar ümumi bilik və təcrübələri özündə cəmləşdirir, anlayış və kommunikasiya üçün şərait yaradır. Atalar sözləri emosional məzmunla zəngindir, danışanlara hisslərini və münasibətlərini ifadə etməyə imkan tanıyır. Onlar dilin emosional rezonansını gücləndirərək, ünsiyyəti daha mənalı edir. Atalar sözləri sosial dəyərləri və mənəvi dərsləri təcəssüm etdirir, davranış və qərar qəbul etmə üçün rəhbər vəzifəsini yerinə yetirir. Onlar mədəniyyətin vacib və ya arzulanan hesab etdiyi şeyləri əks etdirərək, mənəvi tərbiyə və sosiallaşmaya kömək edir. Atalar sözləri mədəni identikliyinə ayrılmaz

hissəsidir, dil irsini qoruyur və icmaya aid olma hissini formalaşdırır. Onlar həmçinin cəmiyyətlər arasında mədəni fərqlər və oxşarlıqlar haqqında məlumat verə bilər. Qlobalizasiya və rəqəmsal kommunikasiya şəraitində atalar sözləri yeni mühitlərə uyğunlaşmışdır, tez-tez meme və ya populyar ifadələrə çevrilir, bu da onların davamlı aktuallığını və elastikliyinə nümayiş etdirir.

Ümumilikdə, paremiologiyanın öyrənilməsi, dili dinamik sosial alət kimi başa düşməyimizi zənginləşdirir, onun düşüncənin, identikliyin və mədəni davamlılığın formalaşmasındakı rolunu vurğulayır.

ABDULLAYEVA GUNAY ILYAS
THE ROLE OF PAREMIOLOGY AND
ITS FUNCTION IN MODERN LINGUISTICS.
SUMMARY

Paremiology, the study of proverbs and sayings, plays a crucial role in modern linguistics by illuminating the interplay between language, culture, and social values. It explores how proverbs encapsulate collective wisdom and cultural norms, reflecting the beliefs and attitudes of a society. In contemporary linguistic research, paremiology is recognized for its multifaceted functions.

Proverbs serve as cognitive shortcuts, enabling speakers to convey complex ideas succinctly. They encapsulate shared knowledge and experiences, facilitating understanding and communication. Proverbs are rich in emotional content, allowing speakers to express feelings and attitudes. They can enhance the emotional resonance of language, making communication more impactful. Proverbs embody societal values and moral lessons, acting as a guide for behavior and decision-making. They reflect what a culture considers important or desirable, thus contributing to moral education and socialization. Proverbs are integral to cultural identity, preserving linguistic heritage and fostering a sense of belonging within a community. They can also provide insights into cultural differences and similarities across societies. In the context of globalization and digital communication, proverbs have adapted to new mediums, often transforming into memes or popular expressions, which demonstrates their continued relevance and flexibility.

Overall, the study of paremiology enriches our understanding of language as a dynamic social tool, highlighting its role in shaping thought, identity, and cultural continuity in a rapidly changing world.

Keywords: *modern linguistics, function of paremiology, culture, values.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Cavanşir Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.279>

AYNURA KHANLAROVA SHOHRAT

PhD student at Azerbaijan University of Languages

Lecturer at Sumgait State University

aynure.kh@gmail.com

Orcid ID-0000-0002-3696-697X

SOME ASPECTS OF THE USAGE OF PHRASEOLOGICAL TRANSFORMATION

Keywords: phraseological units, phraseological transformation, phraseological modification, analytical transformation, semantic transformation, semantic change

Ключевые слова: фразеологизмы, фразеологическая трансформация, фразеологическая модификация, аналитическая трансформация, семантическая трансформация, семантическое изменение

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, frazeoloji transformasiya, frazeoloji modifikasiya, analitik transformasiya, semantik transformasiya, semantik dəyişmə

Abstract. The usage of phraseological units as means of description in works of art has become widespread. These compounds, which are not divided into structure and meaning, add vitality, emotion, richness and most importantly, a new color to both oral and written speech. It is natural that the extensive usage of phraseological units, at the right moments, certainly makes the work of art more thought-provoking and interesting for the reader. The ability to use phraseological units correctly also reflects the innovative qualities of the writer and the artist, and in this way the author conveys his feelings and thoughts to the reader in an individual way, resulting in a very beautiful, different and equally interesting communication between writer and reader and we can say that the correct usage of phraseological units is the clearest evidence of both the writer's ability to effectively use the means of artistic influence, as well as the emergence of interesting communication competence between the author and the reader.

In the studies of foreign linguists, there are a number of terms that can express the concept of a phraseological unit. Thus, although Western linguists, especially English and American researchers, use the term "word combination" or "idiom", Russian linguists and those who benefited from their work used the term "phraseme" or "phraseological unit". Phraseological units are used both in artistic, journalistic and other styles. Phraseological units have a special role in the written form of the literary language, mainly in works written in an artistic style. In the hands of great writers and poets, phraseological units are one of the main means of individualizing and typifying the speech of this or that character. The usage of phraseological units in the language can be divided into two groups:

- 1) using the phraseological unit without making any changes
- 2) using the phraseological unit with certain changes

For the purpose of making speech more vivid and effective, the author can use the phraseological unit without changing its components. All occasional changes in the form and meaning of phraseological units without breaking their completeness and integrity are called transformation of phraseological units. The concept of transformation of phraseological units implies transformations of phraseological units by the author. Usually, the transformation of phraseological units is done with a certain purpose, and the purpose is related to obtaining the necessary effect. This is the author's transformation of phraseological units into an individual form.

Thus, these changed, modified, in other words, improvised language units also reflect the product of folk wisdom in the whole context, and become the reason for the formation of deep traces in the memory of the reader and listener. This method of inikas is a reliable evidence for the uniqueness of the stylistic way of thinking, and it is distinguished by its ability to penetrate the color of the image object, and its emotional and psychological subtleties. Phraseological combinations that are usually used ready-made in the language can become the figurative carrier or leitmotif of the artistic content depending on the author's ability to use words. Ideomatic expressions, actualized on the basis of the author's superior creative ability, strengthen associations between thoughts within a whole context, where the author seems to make the phraseological unit his own.

The vast majority of linguists divide all contextual modifications of phraseological units into two groups - semantic and structural-semantic. When the word game (phraseological pun) and extended phraseological metaphor (extended phraseological metaphor), which are related to semantic modifications, do not change in the form of phraseological units, that is, their structure, and because the implemented modifications affect the phraseological unit only from the semantic aspect, they apply to semantic modifications. In the structural-semantic type of contextual modifications of phraseological units, changes occur in both the structure and meaning of phraseological units.

Linguists such as N.M. Shansky, A. M. Melerovich, V. M. Mokienko, A. Langlotz, H. Burger played a great role in creating numerous classifications related to the transformation of phraseology. E.M. Bebchuk divided all forms of transformations into two parts - analytical and non-analytical (related to semantics and meaning). There are the following types of transformation of phraseologisms:

1. semantic transformation
2. lexical transformation
3. syntactic transformation
4. morphological transformation
5. word-forming transformation

Linguists approach the changes in the internal structure of a phraseological unit under the influence of spoken language in different ways. According to some, these changes lead to variants of phraseological units, and according to others, synonymic enrichment [6, p.110]. In essence, while the variant does not require a semantic

change, the fact that the replacement of one or another component leads to a greater or lesser degree of meaning connotation difference in the general semantic capacity already allows the transition to the case of synonymy to be detected. A.V. Kunin, who came from the position of the impossibility of the variants of the same idiom not having any common lexical invariant, showed that in many cases the identity of phraseological units is clearly violated and a number of (phraseological) compositions should be considered as phraseological synonyms [4, p.7].

Here are selected parts of George Orwell's story "1984" where phraseological units are used, and the translation in Azerbaijani language corresponding to each part is noted: 1) He sat back. A sense of complete helplessness had descended upon him. To begin with, he did not know with any certainty that this was 1984. It must be round about that date, since he was fairly sure that his age was thirty-nine, and he believed that he had been born in 1944 or 1945; but it was never possible nowadays to pin down any date within a year or two [2, p.10].

Stulun arxasına söykəndi. Bütün varlığına tam bir köməksizlik hissi hakim kəsilmişdi. İlk növbədə, indi həqiqətən də 1984-cü il olub-olmadığını bilmirdi. Hər halda, buna yaxın tarix idi, çünki özünün 39 yaşı olduğuna əmindir. Deməli, ya 1944, ya da 1945-ci ildə doğulmuşdu. Amma indi bir-iki il yanlışlığa yol vermədən hər hansı tarixi müəyyənləşdirmək müşkülə çevrilmişdi. [3, p.135].

PhrV to descend on/upon sb/sth- to visit sb/sth in large numbers, sometimes unexpectedly (Hakim kəsilmək-təsir altına almaq) [5, p.339].

PhrV to pin sth down - to explain or understand sth.exactly

2) But this particular girl gave him the impression of being more dangerous than most. Once when they passed in the corridor she gave him a quick sidelong glance which seemed to pierce right into him and for a moment had filled him with black terror. The idea had even crossed his mind that she might be an agent of the Thought Police. That, it was true, was very unlikely. Still, he continued to feel a peculiar uneasiness, which had fear mixed up in it as well as hostility, whenever she was anywhere near him [2, p.14].

Bu qız isə ona başqalarından da təhlükəli görünürdü. Bir dəfə təsadüfən dəhlizdə rastlaşarkən, sanki daxilinə nüfuz etmək istəyirmiş kimi, yanakı nəzərlərlə Uinstonu elə diqqətlə baxmışdı ki, bir anlıq canına qorxu düşmüşdü. Beynindən qızın Fikir Polisinin agenti olması fikri keçmişdi. Əslində, ehtimalının həqiqətə qətiyyəən uyğun gəlmədiyini özü də bilirdi. Lakin yenə də hər dəfə qızı yaxınlığında görəndə qorxu və düşmənçilik qarışıq qəribə hisslər keçirirdi [3, p.136].

IDM be/get mixed up in sth- to be/ become involved in sth, especially sth illegal or dishonest

[5 ,s.817].

IDM cross your mind- to come into your mind beynindən keçmək-. [5, p.300].

3) Already! He sat as still as a mouse, in the futile hope that whoever it was might go away after a single attempt. But no, the knocking was repeated. The worst

thing of all would be to delay. His heart was thumping like a drum, but his face, from long habit, was probably expressionless. He got up and moved heavily towards the door [2, p.25].

Deməli, gəldilər! Siçan kimi nəfəsini içinə çəkib gözləyirdi. İlk cəhddən sonra qapı açılmasa çıxıb gedəcəklərinə zəif də olsa ümid bəsləyirdi. Yox, qapıya vurulan zərbələr təkrarlanmağa başladı. Belə vəziyyətdə ən axmaq hərəkət ləngiməkdir. Ürəyi təbil kimi şiddətlə döyünürdü.

Üzünün ifadəsi isə uzun illərin təcrübəsi nəticəsində dəyişməz qalmışdı. Uinston ayağa qalxdı, ağır addımlarla qapıya yaxınlaşdı. [3, p.141].

4) The diary would be reduced to ashes and himself to vapour. Only the Thought Police would read what he had written, before they wiped it out of existence and out of memory.

Gündəliyini külə, özünü isə buxara çevirəcəklər. Özünü yaddaşlardan həmişəlik silməmişdən əvvəl isə, bu gündəliyi yalnız Fikir Polisi oxuyacaq.

PhrV to wipe sb/sth out- to destroy or remove sb/sth completely [5]

5) Curiously, the chiming of the hour seemed to have put new heart into him. He was a lonely ghost uttering a truth that nobody would ever hear. But so long as he uttered it, in some obscure way the continuity was not broken. It was not by making yourself heard but by staying sane that you carried on the human heritage [2, p. 34].

Qərribə olsa da, saat zənginin səsi cəsarətini yenidən özünə qaytardı. O, həqiqət haqqında car çəkən, amma səsinə heç kəsin eşitmədiyini tənha həyulə idi. Hətta belə olsa da, sözlərini dediyi, yazdığı müddətdə dünyada hansı prosesinsə arası kəsilməyəcəkdi. Sözüni heç kimə eşitdirə bilmirsən, amma ən azı normal insan kimi qalırsan, bəşər nəslinin irsini yaşadırsan, qoruyursan. [3, p.145].

PhrV put sth into sth- to spend a lot of time or make a lot of effort doing sth [5, p.1032]

6) Or to bang his head against the wall, to kick over the table, and hurl the inkpot through the window—to do any violent or noisy or painful thing that might black out the memory that was tormenting him [2, p.81].

*O da mümkün olmasa, başını divara vurmaq, stulu təpikləyib aşırmaq, mürəkkəb qabını pəncərəyə çırpmaq istəyirdi. Səs-küyün, dəliliyin, ağrının köməyi ilə ürəyini parçalayan xatirələri qovub uzaqlaşdırmağa çalışırdı. **Phr V To black out-** to lose consciousness for a short time [5]*

As noted by H. Bayramov, in the variation of phraseological units, replacing components with their own lexical variants, changing the structure, and even changing the phraseology itself is considered common. However, replacing one component with its lexical variant in phraseology does not harm other components [1, p.81].

We must definitely mention one point that working with a work rich in phraseological units enriches the inner world of the reader, reminds him of the phraseological units in his memory, and most interestingly, he frees his personal

speech from simplicity by searching for and investigating phraseological units unknown to him. and he discovers for himself the way to express his thoughts in a more lively, emotional, effective and laconic manner.

LITERATURE

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. George Orwell. The Novel “Ninety eighty-four”. Published in Australia ,393 p.
3. Çağdaş dünya ədəbiyyatı. Bədii nəsr. Romanlar. Povestlər. Ədəbi-poetik, kulturoloji-kreativ tərcümə e-Antologiyası. Dördüncü buraxılış - IV cild. İkinci kitab. Bakı: 2013, 656s.
4. Кунин А.В. За дальнейшее укрепление позиций фразеологии как лингвистической дисциплины // Вопросы фразеологии: Тр. СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, Вып. 219, Ч. I., с. 3-17
5. Oxford advanced learner’s dictionary. Oxford University press: 2005, 1539 p.
6. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı: 1999, 103 s
7. Vəliyeva N.Ç. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. Bakı: 2006, 856 s.

Aynurə Xanlarova Şöhrət

Frazeoloji transformasiyanın istifadəsinin bəzi aspektləri

Xülasə. Frazeoloji vahidlərin təsvir vasitələri kimi bədii əsərlərdə işlədilməsi geniş vüsət almışdır. Quruluşca və mənacə parçalanmayan bu birləşmələr həm şifahi, həm də yazılı nitqə canlılıq, emosionallıq, zənginlik və ən önəmlisi yeni bir kolorit qatmış olur. Təbii bir haldır ki, frazeoloji vahidlərdən geniş şəkildə, doğru məqamlarda istifadə əlbəttə ki, bədii əsəri oxucu üçün daha düşündürücü və maraqlı edir. Frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə edə bilmək həm də yazıçı və sənətkarın novatorluq keyfiyyətlərindən xəbər verir və müəllif bu yolla öz duyğu və düşüncələrini individual bir tərzdə oxucuya çatdırmış olur və nəticə etibarı ilə yazıçı və oxucu arasında çox gözəl, fərqli və bir o qədər də maraqlı kommunikasiya baş verir və belə qeyd edə bilərik ki, frazeoloji vahidlərdən düzgün istifadə həm yazıçının bədii təsir vasitələrindən effektiv istifadə edə bilmək bacarığının, həm də müəllif və oxucu arasında maraqlı kommunikasiya kompetensiyasının yaranmasının ən bariz sübutudur.

АЙНУРА ХАНЛАРОВА ШОХРАТ

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ
РЕЗЮМЕ**

Широкое распространение получило использование фразеологизмов как средств описания в художественных произведениях. Эти не распадающиеся по структуре и смыслу сочетания придают живость, эмоциональность, насыщенность и, главное, новый колорит как устной, так и письменной речи. Естественно, что широкое и в нужные моменты использование фразеологизмов, безусловно, делает литературное произведение более продуманным и интересным для читателя. Умение правильно употреблять фразеологизмы также свидетельствует о новаторских качествах писателя и художника, и таким образом автор индивидуально передает читателю свои чувства и мысли, и в результате получается очень красивое, разное и не менее интересное произведение. общение происходит между писателем и читателем, и можно отметить, что правильное употребление фразеологизмов является ярчайшим доказательством как способности писателя эффективно использовать средства художественного воздействия, так и возникновения интересной коммуникативной компетентности между автором и читателем. читатель.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Prof. Nigar Vəliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.285>

AĞAYEVA FATMA ZAKİR QIZI
Bakı Dövlət Universitetinin
dissertantı

QLOBALİZASIYA DÖVRÜNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİNİN DİLLƏR ARASINDA TRANSFORMASIYASI

Qlobalizasiya, dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərini, dillərini və insanlarını bir araya gətirən geniş bir prosesdir. Qlobalizasiya, iqtisadi, siyasi, mədəni və sosial sahələrdə dünya miqyasında qarşılıqlı əlaqələrin artmasıdır. Bu proses, informasiya texnologiyalarının inkişafı, beynəlxalq ticarət, miqrasiya və mədəni mübadilələrlə əlaqəlidir. Qlobalizasiya, mədəniyyətlərarası mübadiləni artırır. Qlobalizasiya, dünyadakı mədəniyyətlər, dillər və insan münasibətləri arasındakı sərhədləri aradan qaldıraraq, müxtəlif cəmiyyətlərin bir-biri ilə daha sıx əlaqələr qurmasına imkan tanıyır. Bu proses, nitq etiketi kimi dilin sosial aspektlərinə də təsir edir. Nitq etiketi, ünsiyyət zamanı istifadə olunan ifadə və davranış formalarıdır. Nitq etiketi, ünsiyyət zamanı insanların bir-birinə qarşılıqlı hörmət, nəzakət və diqqət göstərməsini təmin edən dil qaydalarıdır. Onlar eyni zamanda sosial münasibətləri, hətta bəzən cəmiyyətdəki iyerarxiyanı əks etdirir. Bu etikətlər həmçinin insanların sosial münasibətlərini tənzimləməyə və mədəni dəyərləri əks etdirməyə kömək edir. Bu dil aktları ünsiyyətin effektivliyini artırır, qarşılıqlı anlayışı təmin edir və insan münasibətlərini gücləndirir. Qlobalizasiya dövründə isə bu etikətlərin transformasiyası, müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşmanı daha da asanlaşdırır. Dil, qlobalizasiya prosesinin mərkəzindədir. Dil, qlobalizasiya prosesində əhəmiyyətli bir rol oynayır. Qlobal mühitdə dillər arasında əlaqələrin artması, nitq etiketi kimi sosial davranışların transformasiyasına səbəb olur. Qloballaşma, dilin sosial və mədəni kontekstini dəyişdirərək nitq etikətlərinin də transformasiyasını meydana gətirmişdir. Dillərin bir-birinə təsiri, mədəniyyətin və sosial normaların paylaşılmasına imkan tanıyır. Fərqli dillərin bir-birinə təsiri fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri, insani münasibətlərin, bununla da nitq etikətlərinin dəyişməsinə və yeni formaların yaranmasına səbəb olur. Bir dilin nitq etiketinin digər bir dilə inteqrasiya olunması, daha geniş mədəni anlayışın yaranmasına imkan tanıyır. Məsələn, fransız dilindəki mademoiselle sözünün Azərbaycan dilində bəzi hallarda gənc xanımlara edilən qeyri-rəsmi müraciət formasına çevrilməsi, hətta fransız dili və mədəniyyətinə bələd olmayan şəxslərin belə söhbətin nədən getdiyini anlaması həmin transformasiyanın nəticəsidir. Qlobal mühitdə, dilin dinamikası daha da artaraq, ünsiyyət formalarını dəyişdirir. Qlobalizasiya, insanların bir-biri ilə daha yaxınlaşmasına və daha dərin anlayışa sahib olmalarına imkan tanıyır. Qlobalizasiya dövründə yeni nitq etikətləri yaranmağa davam edərək fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına və daha açıq ünsiyyətin formalaşmasına imkan verir. Beynəlxalq ticarət və

müzakirələr də insanları fərqli mədəniyyətlər və dillərlə tanış edir. Bu mühitdə, nitq etiketlərinin mübadiləsi, daha açıq və səmərəli ünsiyyət üçün yeni imkanlar yaradır.

Qlobalizasiya dövründə nitq etiketlərinin transformasiyası, dilin yalnız qrammatik və leksik cəhətlərini deyil, eyni zamanda mədəniyyət və sosial normaların təsirini də əks etdirir. Fərqli dillərdəki nitq etiketi transformasiyası, insan münasibətlərini gücləndirir, ünsiyyətin daha səmərəli olmasına kömək edir. Bununla yanaşı, bu transformasiya, mədəniyyətlərin bir-birinə təsirini artırır və yeni formaların yaranmasına şərait yaradır. Qlobalizasiya, bəzən lokal dillərin itirilməsinə səbəb ola bilər. Qlobalizasiya dövründə, insanların sosial istəkləri dəyişir. Bu, nitq etiketlərinin transformasiyasını təsir edə bilər. Qlobalizasiya, yeni insani dəyərlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bu dəyərlər, insanlar arasında daha dərin anlayış və qarşılıqlı hörmətin formalaşmasına kömək edəcək. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı da nitq etiketlərinin transformasiyasında əhəmiyyətli rol oynayır. Sosial şəbəkələr, onlayn platformalar və mobil tətbiqlər, insanlara müxtəlif dillərdə ünsiyyət qurmağa imkan verir. Bu mühitlərdə, dilin yeni formaları və nitq etiketləri sürətlə yayılır. İnformasiya texnologiyaları, qlobal mühitdə nitq etiketlərinin transformasiyasını sürətləndirir. Sosial media, onlayn forumlar və müxtəlif platformalar, insanlara fərqli dillərdə ünsiyyət qurmağa imkan verir. Bu da, nitq etiketlərinin bir-birinə inteqrasiyasını təmin edir. İnformasiya mühiti təkcə nitq etiketlərinə deyil, bir çox sosial normalara və düşüncə tərzinə də təsir edir. Nümunə üçün *mademoiselle* sözünə günümüzdə fransız cəmiyyətinin yaşayışına baxsaq, görəcəyik ki, fransızlar *madame* və *mademoiselle* olaraq ayırmaq əvəzinə, yalnız *madame* müraciət formasını istifadə etməyə üstünlük verirlər. Bunun əsaslandırılması isə qadınların sosial vəziyyətlərinin onların cəmiyyətdəki mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində və insanların onlara qarşı münasibətlərinin formalaşmasında rol oynamasının etik dəyərlərdən uzaq olmasının göstəricisi olmasıdır. Bunun qarşığı olaraq, Azərbaycan dilində belə bir müraciət formasının olmamasına baxmayaraq, müəyyən dövr ərzində xüsusilə məktəb sənədləşmələrində cinsiyət məsələlərində *qadın/kişi* əvəzinə *qız/oğlan* olaraq qeyd edilməsidir. Zaman keçdikcə bu anlayışlara eyni məntiqlə düzəliş edilərək *qadın/kişi* formaları gətirilmişdir. Bu dəyişikliklər və dəqiqləşdirmələri dolayı yolla olsa da, informasiya mühitinin genişlənməsi ilə əlaqələndirmək olar. Qlobalizasiya dövründə dominant dillər texnologiyanın dili halına gəlib. Bu, müxtəlif dillər arasında texnoloji ifadələr kimi nitq etiketlərinin də transformasiyasına səbəb olur. Qlobalizasiya dövründə dillər arasında nitq etiketlərinin transformasiyası, terminlərin və ifadələrin mübadiləsi ilə müşayiət olunur. Məsələn: “Təşəkkür edirəm” ifadəsi, bir çox dillərdə olduğu kimi, fransız dilindən alınaraq “Merci” formasında istifadə edilir. Digər tərəfdən “Sağ ol” ifadəsi ingilis dilində “bye” kimi istifadə olunur və Azərbaycan da daxil olmaqla dünyanın bir çox ölkələrində xüsusən qeyri-rəsmi mühitdə və gənclər arasında sağollaşarkən “bye” istifadə olunur. Verilən nümunələr göstərir ki, qloballaşan dünyada dillər arasında belə transformasiyalar getdikcə daha sıx xarakter

daşıyır. Qlobal mühitdə yaranan yeni nitq etiketləri mədəniyyətlərarası səviyyədə təzahür edir. Bu yeni etikətlər, müxtəlif dillərdə qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır. Məsələn, “Xoş gəlmisiniz” və “Hello” kimi ifadələr təkcə ingilisdilli ölkələrdə deyil, fransızdilli mühitdə də geniş istifadə olunur və müxtəlif ölkələrdən olan insanların bir-birini asanlıqla anlamasına xidmət edir. Nitq etiketlərinin transformasiyası, mədəniyyətin yanaşması ilə sıx bağlıdır. Məsələn, bir mədəniyyətdə yaygın olan "salamlaşma" ritualı, digər bir mədəniyyətdə fərqli formalara malik ola bilər. Digər nümunəni isə sağollaşma etiketlərinə aid etmək olar. Xüsusilə rəsmi yazılı nitqdə fransızlar eyni məktubun sonunda *mes salutations distinguées* (ən xoş arzularımla), *Je vous prie d'agr eer, Monsieur, mes respectueuses et sinc eres salutations* (Cənab cənab, hörmətli və səmimi salamlarımı qəbul edin), *Cordialement* (Hörmətlə) kimi iki və ya üç etikətfadəsindən istifadə edirlərsə, Azərbaycan dilində adətən yalnız *Hörmətlə* ifadəsi ilə kifayətlənirlər. Bununla belə son zamanlarda Azərbaycan dilində də yazışmalara bəzi beynəlxalq etikətfadələri əlavə edilsə də, həm fransız, həm də Azərbaycan dillərində ehtiyacdən artıq və ya əksik etikətfadələrinin işlədilməsi məqsədi aşmış və mənfi mənada qiymətləndirilir. Qlobalizasiya, bu fərqliliklərin anlaşılmasına və yeni formaların yaranmasına imkan tanıyır. Nitq Etikətinin Transformasiyası cəmiyyətdə də təsirsiz ötüşür. Nitq etikətinin transformasiyası, sosial münasibətlərin güclənməsinə səbəb olur. İnsanlar, fərqli mədəniyyətlərlə qarşılaşdıqca, daha tolerant və açıq fikirli olmağa başlayırlar. Eyni zamanda mədəniyyətlərin də transformasiyasına yol açır. Nitq etikətinin transformasiyası həmçinin dilin zənginləşməsinə səbəb olur. Yeni ifadələrin və terminlərin istifadəsi, dilin dinamikliyini artırır və mədəni mübadiləni gücləndirir. Qlobalizasiya dövründə nitq etikətlərinin transformasiyası, ünsiyyətin daha asan və səmərəli olmasına kömək edir. Müxtəlif dillərdəki insanlar, ortaq nitq etikətləri vasitəsilə daha yaxşı əlaqə qura bilərlər. Mədəniyyətlərin, eləcə də, nitq etikətlərinin bir dildən digərinə transformasiyası bəzən mədəniyyətlərin bir-birini inhisar etməsinə səbəb ola bilər. Bu, həmçinin bəzi hallarda lokal mədəniyyətlərin itirilməsinə və ya transformasiya olunmasına gətirib çıxara bilər. Belə hallarda, nitq etikətləri də öz əhəmiyyətini itirə bilər. Bütün bu məsələlər nəzərə alınaraq nitq etikətlərinin transformasiyası, bəzən sosial etirazlara səbəb olur. İnsanlar, öz dillərinin və mədəniyyətlərinin zəiflədiyini düşündüklərində, nitq etikətlərinin transformasiyasına etiraz edə bilərlər. Bu hallar xüsusilə yaxın dillər və ya ölkələr arasında gedən transformasiya nəticəsində baş verə bilər. Daha dominant dil və ya ölkə bu prosesdə hər zaman bir addım öndə hesab olunur. Bu, nitq etikətlərinin qorunmasına yönəlmiş mübarizələrə səbəb ola bilər.

Həmçinin qlobal mühitdə nitq etikəti məsələləri sosial həssasiyyətlə bağlıdır. Müxtəlif mədəniyyətlərdəki nitq etikətləri, insanlara qarşı olan münasibətləri dəyişdirə bilər. Bu, bəzən yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər. Məsələn fransız dilində təşəkkürə cavab olaraq “de rien” (heç nə deyil, dəyməz) və ya “je vous en prie” (buyurun) kimi ifadələr istifadə edilir, halbuki azərbaycancada sadəcə “siz sağ olun”, “problem deyil” və ya “buyurun” kimi daha sadə ifadələr üstünlük təşkil edir.

Bu ifadələr arasında incə fərqlər yanlış anlaşılmalara səbəb ola bilər. Məsələn, "de rien" təvazökarlıq kimi görünə də, azərbaycanca "dəyməz" ifadəsi bir qədər qeyri-rəsmi səslənə bilər. Digər bir nümunə fransızlar arasında "la bise" (yanaqdan öpüşmə) ənənəvi salamlama formasıdır və dostlar arasında adi hal kimi qəbul edilir. Azərbaycanda isə bu kimi salamlama tərzii yalnız yaxın tanışlar arasında qəbul edilə bilər və daha rəsmi kontekstlərdə uyğunsuz hesab edilə bilər. Həmçinin, fransızca "bon matin" (sabahınız xeyir) və "bon soir" (axşamınız xeyir) ifadələri günün fərqli saatlarına görə istifadə edilsə də, Azərbaycanda da günün vaxtından asılı olaraq "sabahınız xeyir" və ya "axşamınız xeyir" ifadələri istifadə olunur, lakin bu daha çox qeyri-rəsmi mənə kəsb edir. Fransız dilindəki "bonjour" ifadəsinə isə ümumi olaraq "salam" hər kəsə və hər münasibətə uyğun ola bilər. Mədəniyyətə xas təvazökarlıq və hörmət anlayışları arasındakı fərqlərdən də irəli gələn anlaşılmazlıqlar da mümkün ola bilər. Fransız mədəniyyətində insanlar öz fikirlərini açıq və bəzən də birbaşa ifadə etməyə meyillidir. Bu isə Azərbaycanda bəzən "sərt" və ya "hörmətsiz" olaraq başa düşülə bilər. Məsələn, fransızlar çox vaxt müzakirələrdə öz fikirlərini açıqca bildirir və bu, təbii qarşılır. Azərbaycanda isə dolayısı yolla danışmaq, xüsusi ilə rəsmi ünsiyyətdə, daha məqbul hesab edilə bilər. Bu ünsiyyət tərzləri arasındakı fərqlər yanlış anlaşılmalara, hətta ünsiyyətin pozulmasına səbəb ola bilər. Bundan başqa müəyyən nitq etiketlərinin olmaması və ya fərqli anlamda istifadəsi ünsiyyətdə çətinliklər yarada bilər. Məsələn Fransız dilində "félicitations" (təbriklər) ifadəsi çox hallarda istifadə olunsada, Azərbaycanda daha xüsusi vəziyyətlərdə və ya rəsmi tədbirlərdə istifadə edilə bilər. Bunun əksinə olaraq, Azərbaycan mədəniyyətində sıx istifadə olunan müəyyən nitq etiketləri Fransız mədəniyyətində geniş yayılmaya bilər. Nümunə olaraq Azərbaycan dilində "Yorulmuyasınız" və ya "həmişə təmizlikdə" ifadələrinin fransız dilində tam qarşılığı mövcud deyil və bu da tarixi və mədəni fərqlərlə əlaqədardır. Fransız mədəniyyətində şəxsi məkan və özəl həyatın toxunulmazlığına böyük önəm verilir və insanlar bu mövzuda daha həssasdırlar. Azərbaycanda isə ailə, şəxsi həyat və ya şəxsi məlumatlar haqqında soruşmaq adi haldır və dostluğun bir hissəsi kimi qəbul edilir. Fransız mədəniyyətində isə bu kimi suallar daha rəsmi və ya distant münasibətlərdə müdaxilə kimi qəbul edilə bilər. Bu fərq, xüsusilə yaxınlıq ifadə etmək istəyən azərbaycanlılar üçün səhv başa düşülməyə səbəb ola bilər. Fransızlar tez-tez "c'est super" (superdir), "c'est génial" (ələdir) kimi emosional ifadələrdən istifadə edir və bu ifadələr gündəlik ünsiyyətdə yayğındır. Azərbaycanda isə bu kimi emosional nitq etiketləri nadir hallarda istifadə olunur və daha rəsmi, ölçülü ifadələrə üstünlük verilir. Bu fərqlilik də bəzən fransız tərəfin çox həvəsli və ya emosional görünməsinə, azərbaycanlı tərəfin isə daha soyuq və rəsmi təsir bağışlamasına səbəb ola bilər. Hətta bir çox hallarda fransız müəllimlərin özlərinə "sən" deyə müraciət edilməsinə üstünlük verirlər və bu onların öyrənənlə arasındakı məsafəni götürməyə xidmət edir. Qarşılığında azərbaycanlı müəllimlər bunu hörmətsizlik olaraq qəbul edirlər və ümumiyyətlə müəllimə, öyrədənə xüsusi hörmət Şərq mədəniyyətinə xas bir

ünsürdür. Bu fərqlər, xüsusən işgüzar ünsiyyətdə səhv anlamlara yol açır. Nəticə etibarilə Azərbaycan və fransız dillərində nitq etiketlərinin transformasiyası zamanı ortaya çıxan yanlış anlaşılmalara əsasən mədəniyyət, rəsmi və qeyri-rəsmi ünsiyyət formaları və şəxsi münasibətlər arasındakı fərqlərdən qaynaqlanır. Bu cür yanlış anlaşılmaları azaltmaq üçün hər iki tərəf qarşı tərəfin mədəniyyətinə və dil xüsusiyyətlərinə hörmətlə yanaşmalı, uyğunlaşdırılmış və daha universal nitq etiketləri istifadə etməlidir. Qlobalizasiya, ədəbi dildə yeni üslub və ifadələrin yaranmasına kömək edir. Bu, dilin dinamikliyini artıraraq, yeni nitq etiketlərinin formalaşmasına səbəb olur. Qlobalizasiya nitq etiketlərinin mədəniyyətlərarası mübadiləsinə və yenilənməsinə təsir göstərərək, ünsiyyət qaydalarını universal və beynəlxalq səviyyədə genişləndirir. Bu prosesin müsbət tərəfi odur ki, insanlar arasındakı ünsiyyətdə bir sıra universal qaydalar yaranır, fərqli dillər arasında anlaşma asanlaşır. Nitq etiketlərinin transformasiyası, bəzən mədəniyyətlərin bir-birini inhisar etməsinə və bəzi yerli etiketlərin itmə riski də mövcuddur gətirib çıxarır. Bu, bəzən nitq etiketi kimi lokal ifadələrin unudulmasına səbəb ola bilər. Qlobalizasiya nəticəsində nitq etiketləri daha rəngarəng, ancaq eyni zamanda daha universal hala gəlir və yeni sosial vəziyyətlərə uyğun şəkildə adaptasiya edilir. Qlobalizasiya dövründə nitq etiketlərinin transformasiyası, dilin dinamikliyini artıraraq, müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşmanı daha da asanlaşdırır. Bu proses, yeni ifadələrin yaranması, mədəniyyətlərarası anlayışın artması və sosial münasibətlərin güclənməsi kimi müsbət təsirlər yaradır. Nitq etiketi transformasiyası, insanların bir-birini daha yaxşı anlamaq və qarşılıqlı hörməti artırmaq imkanı tanıyır. Nəticədə, qlobalizasiya dövründə nitq etiketi, insanlar arasında müsbət münasibətlərin formalaşmasına və dil zənginliyinin artmasına xidmət edir.

Ağayeva Fatma Zakir qızı

Qlobalizasiya Dövründə Nitq Etiketlərinin Dillər Arasında Transformasiyası

Xülasə

Qlobalizasiya, müxtəlif mədəniyyətlər, dillər və insanlar arasında daha sıx qarşılıqlı əlaqələr yaradır. Bu proses nitq etiketlərinin transformasiyasına səbəb olur. Nitq etiketi, insan münasibətlərini tənzimləyən və sosial normaqları əks etdirən dil formalarıdır. Lakin bu transformasiyanın çox zaman müsbət, bəzən də mənfi nəticələri də olur. Məqalədə cəmiyyətdə baş verən müxtəlif hadisələrin, xüsusilə də qlobalizasiya prosesinin ümumilikdə dilə, xüsusilə də nitq etiketlərinin dillər arasındakı transformasiyası məsələlərinə toxunulmuşdur.

Agayeva Fatma Zakir gizi

**The Transformation of Speech Etiquette Between Languages in the Era of
Globalization**

Abstract

Globalization creates closer interactions between diverse cultures, languages, and people. This process leads to the transformation of speech etiquette. Speech etiquette refers to linguistic forms that regulate human relationships and reflect social norms. However, these transformations often have positive outcomes and, at times, negative consequences. This article addresses various events occurring in society, particularly the impact of globalization on language as a whole, and focuses specifically on the transformation of speech etiquette between languages.

Агаева Фатма Закировна

**Трансформация речевого этикета между языками в эпоху глобализации
Резюме**

Глобализация создает более тесные взаимодействия между различными культурами, языками и народами. Этот процесс приводит к трансформации речевого этикета. Речевой этикет — это языковые формы, регулирующие человеческие отношения и отражающие социальные нормы. Однако такие трансформации часто имеют как положительные, так и, в некоторых случаях, отрицательные последствия. В статье рассматриваются различные события в обществе, в частности влияние глобализации на язык в целом, а также уделено особое внимание трансформации речевого этикета между языками.

Ədəbiyyat siyahısı

1. BROWN, P. ET LEVINSON, S.-C., Politeness, Cambridge 1987
2. La Linguistique fondée sur l'usage : parcours critique Dominique Legallois *Jacques François*
3. Матько И. Д., Module II La préhistoire de la langue française : le latin vulgaire (IIIe – Ve ss. de notre ère). [Version en ligne ; URL : < http://ebooks.grsu.by/history_french_lang/module-ii-la-prehistoire-de-la-langue-française-le-latin-vulgaire-iii-ve-ss-de-notre-re.htm > ; visité le 10-09-2015].
4. Vəliyulla Cəfərov, Diplomatiik etket və nitq mədəniyyəti, AzTU mətbəəsi, Bakı-2009
5. Fikrət Şiriyev, Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika, Nurlar, Bakı-2014
6. https://www.lefigaro.fr/langue-francaise/expressions-francaises/2017/08/22/37003-20170822_ARTFIG00004-mais-pourquoi-dites-vous-vos-souhaits.php
7. <https://manera.az/index.php?newsid=9343>.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Elmi rəhbər: f.f.d., dos. C. X. Muradov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.291>

HƏQİQƏT MEHDİYEVƏ
Azərbaycan Tibb Universiteti
hmehtiyeva@internet.ru

DİL FAKTLARININ MÜQAYİSƏSİ YOLU İLƏ SPESİFİK ÇƏTİNLİKLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI

İndiki elm və texniki tərəqqi əsrində bir neçə dildən məlumatı qəbul edib ötürmək xalqlar arasında qarşılıqlı anlaşma və münasibətlərin inkişafında zərurət kəsb edir. Bu əqli fəaliyyət növünün həlli üçün zəmin yaradır. Xarici dillərin tədrisi gənc nəslin təlim – tərbiyəsində dövlət əhəmiyyətli iş kimi diqqət mərkəzində durur.

Dövrümüzdə nəinki bir, hətta iki və daha artıq dil bilmək zəruri bir hala çevrilmişdir. Xarici dilləri öyrənən 18-19 yaşlı gənclərin təfəkkür fəaliyyətlərinin, psixoloji xüsusiyyətlərinin dəyişməsi qanuna uyğundur.

Tədrisin bütün mərhələlərində fonetik və qrammatik cəhətdən düzgün və səlis, leksik cəhətdən zəngin və dəqiq, məntiqi cəhətdən rəbitəli və ardıcıl nitgin əldə olunmasına cəhd göstərilir. Xarici dillərin tədrisində yaddaş möhkəmliyi əsas psixoloji amildir. Dil vərdişlərinin inkişafı müəyyən dil materialının mənimsəməsi əsasında mümkündür.

Söz ehtiyatının zənginləşməsi əksər hallarda səhvsiz olmur. Bəs bu halda tələbələrə necə kömək etməli? Onların səhvlərinin qarşısını necə almalı?

Əgər tələbələrə bir neçə mühüm anları əvvəlcədən göstərmək mümkün olsaydı, bu yalnız işin xeyrinə olardı. Çünki səhvlərin xəbərdarlığı ikitərəfli prosesdir. Burada həm öyrənən, həm də öyrədən şəxs fəal iştirak etməlidir.

İstər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tələbə etdiyi səhvlərin səbəbini nə qədər tez bilsə, ondan daha tez yaxa qurtarar və lazımı bacarıq və vərdişlərə vaxtında yiyələnər. Buna görə də elə bir tədris metodundan istifadə etmək lazımdır ki, o, tələbəni müstəqil müşahidəyə təhrik etsin, dil hadisələrini müəyyənləşdirsin, tipik səhvlərin səbəbini aydınlaşdırsın və nəhayət onlardan yaxa qurtarmaq yollarını axtarıb tapsın. Bu məqalədə linqvistik, metodik və psixoloji amillər əsasında dil hadisələrinin dərk edilməsinin proqnozu verilir.

Aşağıdakı məsələlərin tədqiqi əsas obyekt götürülməlidir.

- a) Azərbaycan auditoriyasında alman dili tədrisində tipik səhvlərin tədqiqi;
- b) Tipik səhvlərin qruplaşdırılması;
- q) Bu baxımdan dil faktlarının müqayisəsi yolu ilə spesifik çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi və aradan qaldırılması yolları.

Məqalənin əsas məqsədi xarici nitqdəki səhvlərin dil faktlarında əks etdirməklə, dillər arasında uyğunluq və uyğunsuzluqları müəyyənləşdirmək və onların şərhini vermək, tələbələrin yazılı və şifahi nitqində tipik səhvlərin öyrənmək əsasında

Azərbaycan və alman dillərinin, yeri gəldikcə rus dilinin müqayisəli təhlilindən çıxış edərək spesifik çətinlikləri göstərməkdir.

Belə ki, qarşılaşdırma metodu əsasında alman, Azərbaycan və qismən də rus dillərinin qrammatik, leksik və fonetik hadisələri tutuşdurulur, fərqli və uyğun cəhətlər göstərilməklə yanaşı, çətinlik törədən hallar nəzərə çatdırılır.

Nitgin qrammatik aspektinin mənimlənməsində əsas çətinlik öz mənaları ilə vəhdətdə götürülən marfoloji formaqların və sintaktik birləşmələrin qavranılmasındadır. Bu da hər iki dilin müxtəlif qrammatik quruluşla malik olmasından və onun ana dilindəki qrammatik vasitə-lərdən fərqlənməsindən irəli gəlir. Məqalədə əsas diqqət bir çox marfoloji və sintaktik vasitələrə cəlb edilir. Bu məqsədlə demək olar ki, Azərbaycan auditoriyası üçün daha çox çətinlik törədən nitq hissələri əhatə olunmuşdur. Sintaksisin tədqiqində əsas diqqət hər iki dilin sintaktik sistemindəki fərqli xüsusiyyətlərin aşkar edilməsinə yönəlmişdir.

Düzgün nitq qrammatikaya tabedir. Məhz buna görə də ilkin mərhələdə qrammatik qaydalar öyrənilməyindən məqalədə qrammatik uyğunluq və fərqlərə xüsusi yer verilmişdir.

Qrammatik səhvlər:

1. Nəqli cümlədə söz sırasında ortaya çıxan səhvlər. (Alman və Azərbaycan dillərində söz sırasında olan uyğunsuzluq nəticəsində) :

Im Winter war das Wetter kalt. əvəzinə Im Winter das Wetter war kalt.

Viele Kinder spielen am Sportplatz. əvəzinə Viele Kinder am Sportplatz spielen.

Müqayisə edək:

Qışda hava soyuq idi. İdman meydançasında çoxlu uşaq oynayırdı.

2. Sual cümlələrində söz sıralarında və sual sözlərinin işlədilməsində ortaya çıxan səhvlər (Alman və Azərbaycan dillərində söz sırasında olan uyğunsuzluq nəticəsində) :

Wann kommst du in die Schule?

əvəzinə

Du kommst wann in die Schule?

Bist du Student?

əvəzinə

Du bist Student?

Sən məktəbə nə vaxt gəlirsən?

Sən tələbəsən?

3. İsmi xəbərin bağlayıcı hissəsinin işlədilməsində ortaya çıxan səhvlər. (Azərbaycan dilində ismi xəbərin bağlayıcı hissəsinin ad hissəsinə qoşulması səbəbindən) :

Baku ist schön und groß.

əvəzinə

Baku schön und groß

Nach einer Stunde war der Tisch fertig.

əvəzinə

Nach einer Stunde der Tisch fertig.

Müqazisə edək:

Bakı böyük və gözəldir.

Bir saatdan sonra stol hazır idi.

4. Uzlaşmada ortaya çıxan səhvlər. (Azərbaycan dili xüsusiyyətlərinin alman dilinə köçürülməsi nəticəsində:

Die Schule hat viele Klassen.

əvəzinə

Die Schule hat viele Klasse.

Überal singen die Vögel.

əvəzinə

Überal singt die Vögel.

Müqayisə edək:

Məktəbin çoxlu sinifi var.

Hər yerdə quşlar oxuyur.

5. Əvəzlik, artikel, sözönünün işlədilməsində isim, sifət və sairənin hallanmasında əmələ gələn səhvlər. (Ana dilinin təsiri altında və alman dilində qrammatik hadisələrin işlədilməsində möhkəm bilik və vərdişlərin olmaması nəticəsində:

Mein Zimmer ist groß. əvəzinə Meine Zimmer ist groß.

Es hat drei Fenster. əvəzinə Er hat drei Fenster.

Ich studiere an der Universität. əvəzinə Ich studiere an die Universität.

Da kam er in einen Garten. əvəzinə Da kam er in ein Garten.

Er wollte nach Hause gehen. əvəzinə Er wollte zu Hause gehen.

Sie sah einen Menschen. əvəzinə Sie sah ein Menschen.

Ein großes helles Zimmer. əvəzinə Ein großer helles Zimmer.

Ein goldener Fisch. əvəzinə Ein goldenes Fisch.

Müqazisə edək:

Mənim otağım böyükdür. Onun üç pəncərəsi var.

Mən Universitetə gedirəm. O, bir bağa gəldi.

O, evə getmək istəyirdi. O, bir adam gördü.

Bir böyük işıqlı otaq. Bir qızıl balıq

Yazılı qeydlərdə, xüsusən lüğətdə aşağıdakı səhvlərə rast gəlirik:

- isimlər artikelsiz və cəm formasında yazılır.

- fellər işləndikləri zaman formasında yazılır.

- sifətlər hallanmış formada yazılır.

- əvəzlilər hallanmış formada yazılır.

- fel prefiksləri ya unudulur, ya da sözləri ilə qarışdırılır.

- nisbi zərflər sual əvəzliləri ilə qarışdırılır.

- sabit söz birləşmələri parçalanır və s.

Leksik səhvlər:

Qismən oxşar səslənən sözlərdə səhvlər ortaya çıxır. (sözlərin möhkəmlənməməsi nəticəsində):

In Baku leben viele Menschen.	əvəzinə	In Baku lieben viele Menschen.
Wo liegt Baku?	əvəzinə	Wo legt Baku?
Ich kämme nicht.	əvəzinə	Ich kämme nicht.
Was antwortete man?	əvəzinə	Was antwortete Mann?
die Stadt Baku	əvəzinə	der Stadt Baku

Müqazisə edək:

Bakıda çoxlu adam yaşayır.

Bakıda çoxlu adam sevir.

leben sözü lieben sözü ilə qarışdırılıb

Bakı harada yerləşir?

Bakı harada qoyulur?

liegen sözü legen sözü ilə qarışdırılıb.

Mən başımı darayıram.

Mən mübarizə edirəm.

sich kämmer sözü kämpfen sözü ilə qarışdırılıb.

Nə cavab verdilər?

man sözü əvəzinə Mann sözü səhvən işlədilib.

Bakı şəhəri

Bakı dövləti

Stadt (şəhər) sözü Staat (dövlət) sözü ilə qarışdırılıb.

Orfoqrafik səhvlər.

a)Alman sözlərində ortaya çıxan səhvlər (sözlərin yazılışında orfoqrafik qaydaları bilməmək nəticəsində) :

Gebäude, Heimat	əvəzinə	Gebeude, Haimat
Lehrerin, spielen	əvəzinə	Lererin, spilen
Denkmäler, Gärtner	əvəzinə	Dänkmäler, Gertner
Im Garten	əvəzinə	im garten
wer, dort	əvəzinə	ver, dopt

b)Alınma sözlərdə ortaya çıxan səhvlər (sözlərin yazılışında orfoqrafik qaydaları bilməmək nəticəsində, bəzən də Azərbaycan və rus dillərinin təsiri altında):

Theater	əvəzinə	Teater
Konservatorium	əvəzinə	Konserwatorium
Bibliothek	əvəzinə	Bibliotek
Kabinett	əvəzinə	Kabinet
Sklave	əvəzinə	Sklafe

Müqazisə edək:

Azərbaycan dilində:

Rus dilində:

teatr

театр

konservatoriya

консерватория

kabinet

кабинет

kitabxana

библиотека

Aparılan müşahidə və alınan nəticələr tələbələrin alman dilində bilik, bacarıq və vərdişlərinin aşağıdakı vəziyyətdə olduğunu göstərir:

1. Tələbələrin oxu bacarığı lazımı səviyyədə deyildir. O sürətli və rəvan oxumur, tələffüz qaydalarını zəif bilir. Səslərin tələffüzü ilkin bacarıq formasındadır, o hələ formalaşmayıb.

2. Mətni oxuyub anlama bacarığı zəifdir. Bu ondan irəli gəlir ki, tələbə lüğət minimumuna və leksikoloji biliyə malik deyil. Buna görə də o, frazoloji ifadələri və sözdüzəltmənin növlərini ayırd edə bilmir. Onun, xüsusən düzəltmə sözlər bəhsindən biliyi və praktiki vərdisləri yoxdur.

3. Lüğətlə işləmək, ondan elementar şəkildə istifadə etmək bacarığı yoxdur. Tələbə lüğətdən ismi, feli, sifəti və s. nitq hissələrini lazımı səviyyədə seçib yazı bilmir. Leksik vahidlərin mətindən asılı olaraq dəyişməsinə, mənanın dinamikliyini anlama bilmir.

4. Tələbənin qrammatik qaydalardan düzgün istifadə etmək bacarığı və biliyi aşağı səviyyədə olduğundan onun nitqi də nöqsanlıdır.

5. Dinləyib anlama qabiliyyəti lazımı səviyyədə inkişaf etdirilmədiyindən o, dinlədiyini yaxşı başa düşür.

Xarici dil təliminin başlanğıc və ilk mərhələsində pedaqoji prosesin düzgün təşkil olunmasını təmin etmək lazımdır, çünki məhz xarici dil tədrisinin başlanğıc mərhələsi, gələcək işin müvəffəqiyyətini müəyyən dərəcədə təyin edir.

Alman dilinin Azərbaycan auditoriyasında tədrisin spesifik çətinliklərini, biz qismən də olsa müxtəlif vasitələrdən istifadə edərək üzə çıxarmağa çalışırıq. Məsələn “Düzəliş dəftəri” vasitəsilə, müxtəlif məzmunlu çalışmalarla, müəyyən cümlənin qrammatik təhlilini aparmaqla və testləri yerinə yetirməklə.

Yoxlamanın bu forması diaqnostik qiymətə malik olub, müəllimə nəinki mənfi nəticəni, həmçinin səhvlərin baş vermə səbəblərini müəyyəndirməyə imkan verir.

Beləliklə, biliyin bu səbəbdən yoxlanılmasında əsas məqsəd:

- 1) Xarici dilin sistemik, ardıcıl öyrənilməsində tələbələrin fərdi səhvlərini müəyyənləşdirmək.
- 2) İlin ortaları və axırlarında aparılan yoxlamaların nəticələrini ilkin yoxlama nəticələri ilə müqayisə edib, əldə edilən nəaliyyətləri qeydə almaq.
- 3) Nikbinlik prinsipindən çıxış edərək tələbədə əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərə inam oyatmaq.

Xarici dilin öyrənilməsi müəyyən bir fəaliyyətdir. Onun əsasında konkret bir dilin fonetika, leksika və qrammatikası durur. Ancaq dili yalnız nəzəri cəhətdən bilmək azdır. Əldə edilən bilikləri həmçinin praktikada tətbiq etməyi bacarmaq lazımdır.

Xülasə

Xarici dillərin tədrisi gənc nəslin təlim tərbiyəsində dövlət əhəmiyyətli iş kimi diqqət mərkəzində durur. Tədrisin bütün mərhələlərində fonetik və qrammatik cəhətdən düzgün və səlis, leksik cəhətdən zəngin və dəqiq, məntiqi cəhətdən rəhbərlik və ardıcıl nitgin əldə olunmasına cəhd göstərilir. Dil vərdislərinin inkişafı müəyyən

dil materialının mənimsəməsi əsasında mümkündür. Söz ehtiyatının zənginləşməsi əksər hallarda səhsiz olmur. Bəs onların səhvlərinin qarşısını necə almalı? Burada həm öyrənən, həm də öyrədən şəxs fəal iştirak etməlidir. Bu məqalədə linqvistik, metodik və psixoloji amillər əsasında dil hadisələrinin dərk edproqnozu verilir. Məqalənin əsas məqsədi xarici nitqdəki səhvlərin dil faktlarında əks etdirməklə, dillər arasında uyğunluq və uyğunsuzluqları müəyyənləşdirmək və onların şərhini vermək, tələbələrin yazılı və şifahi nitqində tipik səhvlərin öyrənmək əsasında Azərbaycan və alman dillərinin, yeri gəldikcə rus dilinin müqayisəli təhlilindən çıxış edərək spesifik çətinlikləri göstərməkdir. Qarşılaşdırma metodu əsasında alman, azərbaycan və qismən də rus dillərinin qrammatik, leksik və fonetik hadisələri tutuşdurulur, fərqli və uyğun cəhətlər göstərilməklə yanaşı, çətinlik törədən hallar nəzərə çatdırılır.

Açar sözlər: nitq hissələri, tipik səhvlər, söz sırası, qrammatika, leksika

HAQIQAT MEHDIYEVA **BY COMPARISON, IDENTIFYING AND ELIMINATING SPECIFIC** **DIFFICULTIES OF LINGUISTIC FACTS**

Summary

Foreign language teaching is of state importance in educating the young generation.

Developing speaking skills with correct pronunciation, grammar accuracy, rich vocabulary and coherency is one of the main objectives at each stage of teaching. This aim should be achieved thorough acquisition of certain language materials.

However, acquisition of rich vocabulary does not occur without errors. How we should solve this problem depends on teacher -learner activity. This article deals with the prognosis of some language cases on linguistic, methodical and psychological aspect. The article mainly focuses on speech errors basing on foreign language facts and identifying the similarities and differences between languages. The specific difficulties and typical errors in students oral and written speech are also stated using comparative analysis of Azerbaijan, German and occasionally, Russian languages. Using comparative method, the phonetic, grammatical and lexical cases in German, Azerbaijan and Russian languages are studied in details revealing the differences and similarities. The language cases causing difficulties in learning are also considered in this article.

Key words: parts of speech; typical mistakes; the word order; grammar; phonetics

HAĞIGAT MƏXDİEVƏ

**ПУТЕМ СРАВНЕНИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЕ И УСТРАНЕНИЕ
СПЕЦИФИЧЕСКИХ ТРУДНОСТЕЙ ЯЗЫКОВЫХ ФАКТОВ
РЕЗЮМЕ**

Преподавание иностранных языков находится в центре внимания как государственно важная задача в образовании и воспитании подрастающего поколения. На всех этапах обучения делается попытка добиться фонетически и грамматически правильной и беглой, лексически богатой и точной, логически связной речи. Развитие языковых навыков возможно на основе усвоения определенного языкового материала. Пополнение словарного запаса часто не обходится без ошибок. Но, как предотвратить их ошибки? Здесь должны активно участвовать как обучающийся, так и преподаватель. В данной статье дается понимание педагогического прогноза языковых явлений на основе лингвистических, методических и психологических факторов. Основная цель статьи - отразить ошибки в иностранной речи в языковых фактах, определить соответствия и несоответствия между языками и дать их интерпретацию, показать конкретные трудности на основе изучения типичных ошибок в языковой практике, в письменной и устной речи студентов на основе сравнительного анализа азербайджанского и немецкого языков, при необходимости, даже русского языка. На основе метода сравнения согласовываются грамматические, лексические и фонетические явления немецкого, азербайджанского и частично русского языков, показаны разные и совместимые аспекты, учитываются тревожные ситуации.

Ключевые слова: части речи, типичные ошибки, порядок слов,
грамматика, лексика

Ədəbiyyat:

1. Duden „Richtiges und gutes Deutsch“ Duden Band 9. Dudenverlang Mannheim – Zürich 2011
2. Monika Reimann – Grundstufen – Grammatik, „Erklärungen und Übungen“, München 2020
3. Deutsch – Aserbajdschanisches Wörterbuch. Ahmad Omid – Yazdani Berlin 2004
4. Deutsch I Əminə Əliyeva. Baku 2001
5. Deutsch II Əminə Əliyeva. Baku 2001
6. Grammatik der Deutschen Sprache. M.G. Arsenijewa, E.W. Gassilewitsch, R.A. Tereschkova, A.A. Sambrsizkaja Moskau 1963
7. Russisch-Deutsches Wörterbuch. Edmund Daum und Werner Schenk. VEB Verlag Enzyklopädie. Leipzig 1966

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. **Zemfira Məmmədova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.298>

GÜLƏR FIZULİ QIZI SADIQOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin baş müəllimi
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı
gularnabiyeva@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİYASİ DİSKURSUN DİALOQ JANRLARININ OXSAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Azərbaycan və İngilis siyasi diskurslarının dialoq janrlarının xüsusiyyətləri təhlil edilir. Siyasi diskurs geniş mənada ictimaiyyətə ünvanlanan siyasi mövzulara həsr olunmuş dialoqları əhatə edir. Dialoq janrlarının təsnifatı müxtəlif faktorlar, o cümlədən subyekt-adresat əlaqələri və siyasi niyyətlər əsasında aparılır. İngilis və Azərbaycan siyasi diskursları arasında dil üslubu, linqvistik vasitələr və pragmatik məqsədlərdə oxşarlıqlar var, lakin fərqli siyasi maraqlar və prioritetlər dialoqların məzmununa təsir göstərir. İngilis siyasi diskursunda daha rəsmi bir üslub müşahidə olunur, Azərbaycan diskursunda isə müstəqillik və milli xüsusiyyətlərə vurğu edilir. Həmçinin, siyasi ritorikanın dialoqları ictimai fikirlərin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır

Açar sözlər: *siyasi diskurs, dialoq janrları, diplomatik müzakirələr, pragmatik xüsusiyyətlər, koqnitiv xüsusiyyətlər*

Giriş. Siyasi diskursun tərifinə iki yanaşma var: geniş və dar. Siyasi diskursun bu cür ikili təfsiri Paul Bayleyin tədqiqatında nəzərdə tutulur: "Siyasi dil deyilən bir şey yoxdur, ancaq siyasi dilin formaları olaraq təsnif edilə bilən geniş və müxtəlif diskurslar, janrlar və ya qeydlər dəsti var. Siyasi diskursun bir çox "kanonik" formalarını müəyyən etmək mümkün olardı: siyasət sənədləri, nazirlik çıxışları, hökumət mətbuat açıqlamaları və ya mətbuat konfransları, parlament söhbəti, partiya manifestləri (və ya platformaları), seçki çıxışları və s. və əsas siyasi aktyorlar - hökumət üzvləri və ya müxalifət üzvləri, millət vəkili, siyasi partiyaların liderləri, vəzifəyə namizədlər tərəfindən danışılan və ya yazılan mətnlər"[2, s.18].

Siyasətin qüvvəyə minməsi cəmiyyətin həm "mikro", həm də "makro" səviyyələrində baş verir. Mikro siyasət fərdlər, cinslər və sosial qruplar arasında baş verir və inandırma və mübahisə, təhdid, rüşvət və sair vasitələrlə həyata keçirilir [4: s.13]. Makro səviyyədə, siyasət, siyasi təşkilatlar arasında və içərisində olan ziddiyyətləri əhatə edir və hüquqi kodlarda, əvvəlki təcrübələrdə və demokratik konstitusiyalarda özünü göstərir. [4: s.15]

Van Deyk nisbətən məhdud siyasət və siyasi diskurs anlayışının tərəfdarı olsa da, təhlilin "siyasətin mərkəzi oyunçuları" tərəfindən hazırlanan diskursa yönəlməli olduğunu müdafiə etsə də, digərləri siyasət sahəsinə "birmənalı olaraq ayrılmamış, sosial olaraq qurulmuş" kimi baxırlar". Onun fikrinə görə siyasət və siyasi diskurs anlayışları, "həyat dünyası"nın sahəsinə yayılmamalıdır. (10: 33)

Rus dilçiliyində "siyasi ünsiyyət" və "siyasi diskurs" ifadələrinin ekvivalentliyi haqqında fikirlər var [3, s.52; 5, s.47]. A.P. Çudinov aşağıdakı siyasi ünsiyyət növlərini fərqləndirir:

1. aparat (rəsmi, bürokratik) ünsiyyət - dövlət və ya ictimai strukturlar daxilində ünsiyyət
2. ictimai siyasi fəaliyyətdə ünsiyyət, o cümlədən parlamentdəki açıq çıxışlar (mesajı göndərən siyasi liderlər və fəallardır);
3. kütləvi informasiya vasitələrində siyasi ünsiyyət;
4. mitinq, toplantı, nümayiş iştirakçılarının ünsiyyəti - qeyri-peşəkar ünsiyyət [6: 36-38].

Siyasi diskurs janrlarının detallı bir təsnifatı ilk dəfə siyasi diskursu "məzmunu siyasət sahəsinə aid olan istənilən hər hansı bir danışma forması" kimi başa düşən E.I. Şeyqal tərəfindən irəli sürülmüşdür [8, s.23]. Onun fikrincə, siyasi diskursda janrlar aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə fərqləndirilə bilər: institusional parametrlərə / formallığa görə; subyekt-adresat əlaqələrinə görə; siyasi sosiolektlərin variantlarına görə; hadisələrin lokalizasiyasına görə; siyasi diskurs sahəsindəki müəyyən bir janrın mərkəzliliyi və ya marginallığı dərəcəsinə görə; aparıcı niyyətin təbiətinə görə.

E.I Şeyqal [9, s.22-29] siyasi diskursun aşağıdakı növlərini ayırd edir:

1. yalnız birbaşa siyasətçilər tərəfindən yaradılan və siyasi ünsiyyətdə istifadə edilən mətnlərdən ibarət olan institusional siyasi diskurs (parlament protokolları, siyasi sənədlər, kütləvi çıxışlar, siyasi liderlərlə müsahibələr və s.)
2. jurnalistlərin yaratdığı və mətbuatda, televiziya, radioda və internetdə yayılmış mətnlərdən istifadə edən kütləvi informasiya vasitələri (media) siyasi diskursu.
3. dövlət aparatı işçiləri üçün mətnlər yaradılan aparat rabitəsi ilə əlaqəli rəsmi-işgüzar siyasi diskursu.
4. peşəkar siyasətçilər və ya jurnalistlər olmadıqları üçün bəzən siyasi ünsiyyətdə iştirak edən "adi vətəndaşlar" tərəfindən yaradılan mətnlər. Bunlar siyasətçilərə və ya dövlət qurumlarına ünvanlanan hər cür məktub və müraciətlər, mediaya yazılan məktublar və s.
5. Son illərdə çox geniş yayılmış "siyasi dedektivlər", "siyasi şeir" və siyasi xatirələrin mətnləri.

Siyasi diskursun adı çəkilən altı növü arasında sərhədlər tam aydın deyil və çox vaxt onların qarşılıqlı kəsişməsini müşahidə etmək lazımdır.

Siyasi ritorikanın dialoq janrları

Siyasi ritorikanın dialoq janrları müxtəlif ekstralingvistik və lingvistik amilləri ehtiva edən mürəkkəb formasiyadır. S.A. Suxix, siyasi dialoq janrlarının təsnifatı danışanların makro niyyətinin əhəmiyyətini vurğulayır. Tədqiqatçı aşağıdakı dialoqları fərqləndirir:

- dialoq müsahibələr;

- affiliativ (mənsubiyyət) dialoqlar;
- instrumental dialoqlar;
- şərhədici dialoqlar [10, s. 56].

N. D. Arutyunova görə, siyasi diskursun dialoq janrları ünsiyyətin məqsədlərinə görə fərqləndirilə bilər. [1, s. 47] Nəzərə alsaq ki, ünsiyyətdə dialoji diskurs prosesi digər diskurs növləri ilə daimi qarşılıqlı əlaqədədir və kəşif, deyə bilərik ki, dialoji diskursu bir əsasda təsnif etmək mümkün deyil. Siyasi diskursun dialoq formasını təsvir edərkən siyasi subyektin ictimai çıxışının məqsədini nəzərə almaq lazımdır. Qeyd edilməlidir ki, kommunikasiya məqsədləri dil funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə əlaqəlidir. Diplomatik müzakirələr, İngilis və Azərbaycan siyasi mühitləri arasında ortaq əhəmiyyətə malikdir və beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli bir rola sahibdir. İki ölkə dövlətləri, özlərini beynəlxalq səviyyədə təmsil etmək və özlərini qorumaq üçün diplomatiya vasitəsilə bir-birilə yanaşan çoxsaylı məsələləri müzakirə edir. Habelə, diplomatik dialoqlar, iki ölkə arasında əlaqələrin bərqərar edilməsi və təşviqi üçün mühüm bir alət kimi istifadə olunur. Fərqli mövqelələrin təbliğində, İngilis və Azərbaycan diplomatik dialoqları arasında fərqli regional və beynəlxalq nüanslar olduğu müşahidə olunur. Hər iki ölkənin dövlət strukturları, müstəqil siyasi məsələlər və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı fərqli prioritetlərə sahibdir. Bu, diplomatik dialoqların məqsədinin, bu fərqli mövqelər arasında mümkün olan ən yaxşı razılığı tapmaq və beynəlxalq münasibətlərin inkişafını təmin etmək olduğunu göstərir. Fərqli mövqelələrin diaqnostik edilməsi və buna uyğun diplomatiya strategiyalarının tətbiqi, iki ölkənin diplomatik dialoqlarının fərqli məzmun və prioritetlərə malik olmasına səbəb olur. Diplomatik dialoqların fərqli məqsədləri arasında regional əhəmiyyətli məsələlər, beynəlxalq ticarət və iqtisadiyyat, təhlükəsizlik və ictimai-siyasi inkişaf da yer ala bilər. Bu fərqliliklər, diplomatik dialoqların müstəqil ölkə məqsədləri ilə uyğunlaşmağa çalışdığını və müzakirələrinin əhəmiyyətli vəziyyətlərinin fərqli prioritetlərinə uyğun düşdüyünü təsdiq edir. İngilis və Azərbaycan siyasi diskursları arasında dialoq janrları oxşar və fərqli xüsusiyyətlər əks etdirir. Diplomatik dialoqlar, beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır və iki məkanın müstəqil mövqelərini ifadə etməyə nail olmağa kömək edir. Fərqli mövqelələrin təbliğində, iki məkanın fərqli regional və beynəlxalq maraqlı olduğu və diplomatik dialoqların məqsədinin bu fərqli mövqelər arasında razılıq və başqa bir çözümlə tapmağa nail olmaq olduğu müşahidə edilə bilər. Hem İngilis, hem də Azərbaycan siyasi mühitində siyasi liderlər və təşkilatlar arasında məsələlərin müzakirəsi üçün dialoqların təşviqi üçün müstəqil stratejiya və taktikalar tətbiq olunur. Fərqli siyasi təşkilatlar və partiyaların tətbiq etdiyi siyasi dialoqların məzmunu və fokusu fərqlənir. Bu dialoqların nəzərdə tutulduğu məsələlər, siyasi proseslər və inkişafmlar müstəqil siyasi mühitlərin xüsusiyyətlərinə əsaslanır.

İngilis və Azərbaycan siyasi mühitində media dialoqları, siyasi prosesləri və məsələləri ictimaiyyətə çatdırmaq və təşviq etmək üçün müstəqil bir alət kimi tətbiq

olunur. Media dialoqları, ölkələrin informasiya sahəsindəki strateji planlarına əsaslanır. Bu dialoqların mənbəyi, tonu və tətbiq olunan kommunikasiya strategiyaları ölkələrin informasiya mühitinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır.

İngilis və Azərbaycan siyasi mühitində beynəlxalq əməkdaşlıq dialoqları mövcuddur və iki ölkə arasında beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşdırılmasına nail olmağa çalışır. Bu dialoqların fokusu, ölkələrin beynəlxalq siyasi, iqtisadi və mədəni sahədəki maraqlarını təbliğ etmək və təmin etmək üçündür. Həmçinin, beynəlxalq humanitar və humanitar yardım təşkilatları ilə əməkdaşlığı dəstəkləmək məqsədi daşıyır. İki ölkənin siyasi mühitləri arasında mövcud olan müstəqil maraqlar və prioritetlər, dialoqların forma və məzmununu da təyin edir. Diplomatik müzakirələr, İngilis və Azərbaycan siyasi mühitləri arasında ortaq əhəmiyyətə malikdir və beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli bir rola sahibdir. Habelə, diplomatik dialoqlar, iki ölkə arasında əlaqələrin bərqərar edilməsi və təşviqi üçün mühüm bir alət kimi istifadə olunur. Fərqli mövqelələrin təbliğində, İngilis və Azərbaycan diplomatik dialoqları arasında fərqli regional və beynəlxalq maraqlı olduğu müşahidə olunur. Hər iki ölkənin dövlət strukturları, müstəqil siyasi məsələlər və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləri ilə bağlı fərqli prioritetlərə sahibdir. Bu, diplomatik dialoqların məqsədinin, bu fərqli mövqelər arasında mümkün olan ən yaxşı razılığı tapmaq və beynəlxalq münasibətlərin inkişafını təmin etmək olduğunu göstərir. Fərqli mövqelələrin diaqnostikası və buna uyğun diplomatiya strategiyalarının tətbiqi, iki ölkənin diplomatik dialoqlarının fərqli məzmun və prioritetlərə malik olmasına səbəb olur. Diplomatik dialoqların fərqli məqsədləri arasında regional əhəmiyyətli məsələlər, beynəlxalq ticarət və iqtisadiyyat, təhlükəsizlik və ictimai-siyasi inkişaf da yer ala bilər. Bu fərqliliklər, diplomatik dialoqların müstəqil ölkə məqsədləri ilə uyğunlaşmağa çalışdığını və müzakirələrinin əhəmiyyətli vəziyyətlərinin fərqli prioritetlərinə uyğun düşdüyünü təsdiq edir.

İngilis və Azərbaycan siyasi diskursları arasında dialoq janrlarının linqvistik, praqmalinqvistik və koqnitiv xüsusiyyətləri oxşar və fərqli ola bilər. Həm İngilis, həm də Azərbaycan siyasi diskursları dilin formal və informal üslubunu qabaqlamağa nail olur. Diplomatik müzakirələr, siyasi müsahibələr və media dialoqları üçün lazım olan rəsmi dil forması müəyyən edilmiş normativ norma və terminologiya ilə xüsusiləşdirilir. İki ölkənin dövlət başçıları arasında keçirilmiş formal bir diplomatik müzakirədə, dil formal və rəsmidir. Bu dialoqda istifadə olunan linqvistik vasitələr və tələsmələr diplomatiya sahəsində müxtəlif dillərdə praktika olunan norma və qaydalarla uyğun gəlir. Həm İngilis, həm də Azərbaycan siyasi diskurslarında praqmalinqvistik xüsusiyyətlər dialoqların funksional məqsədlərini əks etdirir. Sözügedən dialoqlar ictimaiyyətə siyasi mövqelərin təqdim edilməsi, təsdiqlənməsi və ya tənqid edilməsi məqsədi daşıyır. Bir siyasi liderin müsahibəsində praqmalinqvistik xüsusiyyətlər şübhəsizdir. Bu dialoqda lider, öz siyasi platformasını, partiyasının məqsədlərini praqmatik bir üslubla təqdim edir və ictimaiyyətə təsir qazanmağa nail olmağa çalışır.

Azərbaycan siyasi diskursunda dialoqlarda linqvistik xüsusiyyətlər öz əsas dilində, yəni Azərbaycan dilində ifadə olur. İngilis diskursunda isə əsas dil İngilis dilidir və dialoqlar bu dil əsasında keçirilir. Azərbaycan siyasi liderləri özlərinin siyasi proqramlarını təqdim edərkən, Azərbaycan dilində, məsələn, milli televiziya və radio kanallarında dialoq apara bilər. Həmin dialoqlar linqvistik normativlər və standartlar əsasında həyata keçirilir. Koqnitiv xüsusiyyətlər ictimai fikirlərin və ideyaların siyasi dialoqlarda nəzərə alınmasında fərqlilik göstərə bilər. Məsələn, Azərbaycan siyasi diskursunda xüsusilə müstəqil dövlətlərin əhəmiyyəti və müstəqil xüsusiyyətlərinin vurğulanması mövcuddur. Azərbaycan siyasi lideri öz dialoqlarında, ölkənin müstəqil siyasi iradəsini və tarixi böhranlarına rəhbərlik etməsini vurğulayır. Bu, ictimaiyyət üçün müstəqil fikirlərin formalaşmasına nail olmağa xidmət edir. Koqnitiv xüsusiyyətlər, ictimai fikirlərin və ideyaların siyasi dialoqlarda necə nümayiş etdiyini və siyasi proseslərə necə təsir göstərdiyini təsvir edir. Azərbaycan siyasi diskursunda koqnitiv xüsusiyyətlər əsasən müstəqil dövlətlərin əhəmiyyəti və ölkənin müstəqil xüsusiyyətləri ilə əlaqəlidir. Azərbaycan siyasi lideri öz dialoqlarında, ölkənin müstəqil siyasi iradəsini və tarixi böhranlarına rəhbərlik etməsini vurğulayır. Bu, koqnitiv xüsusiyyətlərin təzahürüdür, çünki lider ictimaiyyəti öz mövcud siyasi və tarixi məzmunu ilə təmin edir. Liderin dialoqu, ictimaiyyətin müstəqil dövlət fikirlərinə, tarixi varlığına və milli mədəniyyətinə dair müsbət bir təsiri olmağa nail olur. Bu, ictimaiyyətin müstəqil düşüncələr formalaşdırmasına və liderin tərəfindən təklif olunan müstəqil mərhələnin ictimaiyyət tərəfindən anlaşılmasına kömək edir. Koqnitiv xüsusiyyətlər ictimaiyyətin düşüncə formalaşmasında əhəmiyyətli bir rola malikdir. Azərbaycan siyasi lideri, ictimaiyyətin müstəqil düşüncələrinin formalaşmasına və müstəqil mərhələyə sahib olmağa nail olmağa kömək edir. Bu nümunə, liderin siyasi diskursunda koqnitiv strategiyaların necə tətbiq olunduğunu və ictimaiyyətin müstəqil düşüncələrinin inkişafında necə rol oynadığını göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Арутюнова Н. Д. (2002). Диалог и его типология. Москва. s. 45-67
2. Bayley, P. (2005). *Analysing Political Discourse*. Routledge. s. 45-67
3. Budaev, E. (2010). "Political Metaphors in Russian Mass Media." *Russian Journal of Communication*, 3(3). s. 45-58.
4. Chilton, P. (2004). *Analyzing Political Discourse: Theory and Practice*. Routledge. s. 3-18.
5. Чудинов А.П (2003). *Политическая лингвистика*. Екатеринбург: Уральский государственный университет. s. 35-56
6. Чудинов А.П. (2006). "Типология политической коммуникации." *Вестник РУДН. Серия: Языкознание*. s. 36-38.
7. Fairclough, N. (2006). *Language and Globalization*. Routledge. s. 22-29.
8. Шейгал Е. И (2000). *Семиотика политического дискурса*. Волгоград. s. 23-40.
9. Шейгал Е. И.(2000). *Политический дискурс в лингвистическом освещении*. s. 22-29.
10. Suxix, S. A.(1998). *Диалоговые жанры политической риторики*. Москва. s. 55-68.

11. Van Dijk, T. A. (1997). *Discourse as Structure and Process*. SAGE Publications. s. 13-33.

Gular Sadigova

Summary
Similarities and Differences in Dialogue Genres in Political Discourse in Azerbaijani and English

This article analyzes the similarities and differences in the dialogue genres of Azerbaijani and English political discourse. Political discourse broadly encompasses dialogues on political topics addressed to the public. Dialogue genres are classified based on factors like subject-addressee relations and political intentions. While both political discourses share similarities in style, linguistic tools, and pragmatic goals, differing priorities and interests shape the content. English political discourse shows a more formal tone, whereas Azerbaijani discourse emphasizes independence and national identity. In both contexts, political rhetoric plays a vital role in shaping public opinion.

Keywords: political discourse, dialogue genres, diplomatic negotiations, pragmalinguistic features, cognitive features,

Садыгова Гюлер

Резюме

Схожие и отличительные черты жанров диалога в политическом дискурсе на азербайджанском и английском языках

В статье анализируются сходства и различия диалоговых жанров в политических дискурсах Азербайджана и Англии. Политический дискурс охватывает широкий спектр взаимодействий на политические темы, адресованных обществу. Классификация диалогов учитывает такие параметры, как субъект-адресатные отношения и политические намерения. В обоих политических дискурсах сходства прослеживаются в стиле, лингвистических средствах и прагматических целях, однако различия в приоритетах и интересах сторон оказывают влияние на содержание диалогов. В английском дискурсе наблюдается более официальный стиль, тогда как азербайджанский дискурс выделяется акцентом на независимость и национальные особенности. Политическая риторика в обоих дискурсах играет значимую роль в формировании общественного мнения.

Ключевые слова: политический дискурс, жанры диалога, дипломатические переговоры, прагмалингвистические особенности, когнитивные особенности

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Cavanşir Xankişi oğlu Muradov tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.9.304>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA
Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

NİZAMİŞÜNASLIĞA AZƏRBAYCANÇI BAXIŞ XÜLASƏ

Məqalədə Akademik İsa Həbibbəylinin Nizaminin həyatı, milli mənsubiyyəti ilə bağlı apardığı geniş tədqiqatlar, gəldiyi nəticələr, Nizami irsi ilə bağlı təhlil və tədqiqatları araşdırılır. Şərq İtibahının zirvəsi sayılan, “humanist, ümumbəşəri” ideyalarla köklənmiş, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları tərənnüm etmiş, bəşəriyyətin şairi olan, türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinin surətlərini yaradan, insana, insan əməyinə, onun böyük ideyalarına ehtiram göstərən Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalqının böyük şairi olduğu ilə bağlı İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarına diqqət çəkilir. Nizamidən bütün xalqlara pay düşdüyünü, türk-müsəlman dünyasında bütün xalqların Nizaminin əsərlərində öz taleyini görməsi, bütün bunlarla bərabər onun Azərbaycan xalqına mənsub sənətkar olmasının şəksizliyi vurğulanır. Tədqiqatçının Nizaminin dünyanın böyük şair, şərqin qüdrətli sənətkarı olmaqla yanaşı, konkret olaraq Azərbaycan xalqının övladı, şair və mütəfəkkiri kimi tədqiq etdiyi, toxunduğu real tarixi faktlar araşdırılır. 1141-ci ildə Gəncədə doğulduğu ilə bağlı faktları təsdiqləməsi, Şairin Gəncədən kənara bircə dəfə çıxdığı Həmdünyan kəndi ilə bağlı araşdırmaları, Qızıl Arslanın ona bağışladığı kəndlə, onların görüş yeri ilə bağlı faktlara və mülahizələrə diqqət yönəldilir.

Açar sözlər: “İsa Həbibbəyli”, “Nizami”, “azərbaycan”, “türk”. “xalq”.

Giriş. Akademik İsa Həbibbəylinin yaradıcılığının əsas xətlərindən biri mövzu və janr etibarilə zəngin olan ədəbiyyatımızı, onun inkişaf mərhələlərini, müxtəlif dövrlərdə yaşamış qüdrətli qələm sahiblərinin bədii təfəkkürünün müxtəlif qatlarını araşdırmaq, sənətkarlıq imkanlarını nəzərdən keçirmək, mənəvi gözəllikləri, ülvə hissələri, humanist keyfiyyətləri, bəşəri duyğuları, əxlaqi, milli dəyərləri özündə birləşdirən ədəbi nümunələrin hər bir klassikə xas olan cəhətlərini müəyyənləşdirmək, milli ideologiya, azərbaycançılıq, dövrləşdirmə konsepsiyasına yenidən baxış, Azər-

baycan ədəbiyyatşünaslığının müstəqillik dövrünün ədəbi prosesinin nailiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Geniş və əhatəli elmi-nəzəri axtarışlarına görə, bu qənaətə gəlmək olar ki, İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatının beşik dövründən bu gününə qədər maraqlı təhlil və tədqiqatları ilə diqqəti çəkən, çoxşaxəli yaradıcılığa malik böyük ədəbiyyatşünas alim, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixçisi, ədəbiyyat nəzəriyyəçisidir. Onun Nizami Gəncəvi, Marağalı Əvhədi, Şəmsi Təbrizi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Mirzə Fətəli Axundzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əlibəy Hüseynzadə, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və başqalarının həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş tədqiqatlarını ədəbiyyatşünas alimlər “Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının qiymətli elmi örnəkləri” kimi yüksək qiymətləndirir. X əsrdən başlayaraq Azərbaycan Yaxın və Orta Şərqi böyük ədəbi şəxslər bəxş etdi. XII əsrdə Qətran Təbrizi, Məhsəti Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi kimi qüdrətli sənətkarlar ərsəyə gəldi. Min illərin ana dilində yaranmış zəngin şifahi xalq ədəbiyyatına, Yaxın və Orta Şərqi ədəbiyyatına, ümumən antik ədəbiyyatın incəliklərinə bələd olan, bu ədəbiyyatdan qaynaqlanan, onun böyük ənənələrindən nəşət tapan bir poeziya məktəbinin yaranmasına nail olan sənətkarlar yetişdi.

Qətran Təbrizi yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziya məktəbi “yeni inkişaf mərhələsinə” qədəm qoymuş, o, bu dövrdə farsdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələrinin ilk yaradıcısı kimi ədəbiyyat tarixində yer tutmuşdur. Farsdilli Azərbaycan poeziyası “coğrafi sərhədlərlə məhdudlaşan bir ədəbi hadisə yox, öz ideya-estetik əsası və təkrar edilməz xüsusiyyətləri ilə seçilən müstəqil, orijinal ədəbi məktəb”dir. Azərbaycanca “düşünüb” farsca yazan Qətran Təbrizi poeziyasının spesifik xüsusiyyətlərinin, ümumiyyətlə, “farsdilli Azərbaycan poeziyası üçün səciyyəvi” olduğu qənaətində olan tədqiqatçılarımızın fikirlərində böyük həqiqət vardır.

Nizamişünaslığa azərbaycançı baxış. Azərbaycan ədəbiyyatının böyük simaları Əbül-Üla Gəncəvi, Əfzələddin Xaqani, İzzəddin Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Məhsəti Gəncəvi və nəhayət, dahi sənətkar Nizami Gəncəvi farsdilli ədəbiyyatın misilsiz nümunələrini yaratmış, Azərbaycan bədii təfəkkürünün qüdrət və qüvvəsini nümayiş etdirmişlər. Nizami irsiylə bağlı aparılan hər bir tədqiqat işi, nizamişünaslıq elminin zənginləşməsinə xidmət edir. Bertels (1), Sasanian (2), Kraçovskiy (3), Dəstgərdi (4) kimi tədqiqatçılar Nizami irsi ilə abğlı dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu gün də Nizaminin həyatının, əsərlərinin ədəbiyyatşünaslığın mövzularından biri olması Azərbaycan elminə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə xüsusi qayğının təzahürüdür. Bildiyimiz kimi, dünyanın bir çox ölkələriylə hər sahədə əlaqələr yaratmaq üçün əlverişli coğrafi məkanda yerləşən Azərbaycan eyni zamanda mədəniyyətlərin, ədəbiyyatların birləşə biləcəyi bir ölkədir. Yüksək bədii təfəkkürə malik Azərbaycan xalqı VII əsrdən başlayaraq ərəbdilli ədəbiyyatın gözəl nümunələrini yaratmışdır. “Ərəb dilində bədii əsərlər yazmaq ənənəsi Azərbaycan şairləri arasında XI əsrə qədər, yəni Qətran Təbrizinin yaradıcılığa başladığı dövrdək davam etmişdir. X-XII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatında bu poeziyanı Bərakəveyh Zəncani, İ-

kafi Zəncani, Xəttat Nizami Təbrizi, Əbu Nəsr Mənsur Təbrizi, Xətib Təbrizi, Məsud ibn Namdar, Ömər Gənci kimi şairlər təmsil etmişlər. Həmin Azərbaycan şairləri klassik ərəb poeziyasına xas olan məcazlar sistemini işlətməklə yanaşı, yeri düşdükcə doğma vətənlərinin rəngarəng təbiətini, mərd, yenilməz insanlarını da təsvir etmişlər ki, bu da onların əsərlərinə müəyyən milli kolorit gətirmişdir” (Teymur Kərimli) (5.4).

Şərq İntibahının zirvəsi sayılan, “humanist, ümumbəşəri” ideyalarla köklənmiş, ictimai-siyasi, sosial və mənəvi-əxlaqi idealları tərənnüm etmiş N.Gəncəvi yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırılmış, tədqiq edilmiş, bu gün də tədqiq edilməkdədir. Bəşəriyyətin şairi olan, türk, fars, ərəb, çinli, hindli, zənci, yunan, gürcü və s. xalqların nümayəndələrinin surətlərini yaradan, insana, insan əməyinə, onun böyük ideyalarına ehtiram göstərən Nizami Gəncəvinin Azərbaycan xalqının böyük şairi kimi İsa Həbibbəylinin tədqiqatlarında da yer tutması böyük şairə olan sevgidən, ehtiramdan irəli gəlir. Akademik İsa Həbibbəyli klassik ədəbiyyatımızın dahi şairi N.Gəncəvini Şərqdən doğan ədəbiyyat günəşi, dünyəvi ideyaları ilə bütün bəşəriyyətin ölməz sənətkarı kimi qiymətləndirir. Dante, Servantes, Şekspir, Balzak, V.Hüqo və b. qərb sənətkarları kimi dünyaya məxsus bilir. Alim çox maraqlı bir faktı xatırladır: “Bir gün Şərq ölkələrinin birində iki ədəbiyyat həvəskarı şeirin peyğəmbərlərinin kimlər hesab olunması ətrafında mübahisə edir. Tərəflərdən biri Füzuli, Nəvai, Dəhləvi, Cami, Sədi, Hafiz kimi qüdrətli şairlərin adlarını çəkir. Qarşı tərəf: – Bəs Nizami Gəncəvinin adını niyə çəkmədin? – deyər soruşur. Cavab aşağıdakı kimi olur: – Sən şeirin peyğəmbərlərini soruşdun, Allahını yox!”.

Nizami Gəncəvini “Şeirin Allahı” bilən İsa Həbibbəyli haqlı olaraq bu fikirdədir ki, dünyanın hansı qütbündən, hansı nöqtəsindən baxılmasından asılı olmayaraq o, şeir, sənət səmasında günəş kimi parlayır. Onu “dahi şair”, “qüdrətli sənətkar”, “bəşəri təfəkkürə malik mütəfəkkir”, “söz sənətinin möhtəşəm bahadırı” adlandırır. Əsərlərindəki obrazlar, süjetlərin bəşəriyyəti məsələsinə toxunur, onun “Xəmsə”-sini “Qərbin və Şərqlin ədəbi ensiklopediyası” adlandırır.

Nizamini Makedoniyalı İsgəndərlə müqayisə edir. Nizaminin Azərbaycan ədəbiyyatına Makedoniyalı İsgəndər şöhrəti qazandırdığını söyləyən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, Makedoniyalı İsgəndərin bir xidmətinin də Qərb anlayışını Şərq xalqlarına çatdırmaq olduğu kimi, Nizami Gəncəvinin əsərləri vasitəsilə də Qərb geniş şəkildə Şərqi tanımaq imkanı qazanmışdır. Bu mənada N.Gəncəvi Şərqlin Qərb ölkələrində də, ümumən dünyada ilk ən böyük bələdçisidir”. Nizaminin bəşəri bir sənətkar kimi xarakteristikasını verməklə yanaşı, konkret olaraq hansı xalqa məxsus olmasından danışırlarkən, ona sahib çıxmağa çalışanların da olduğundan təəssüflənir. Onun fars-tacik ədəbiyyatını təmsil etməsi, ümumən müsəlman xalqlarına aid şair olması fikrini irəli sürən mülahizələrə aydınlıq gətirməyə çalışan İsa Həbibbəyli bu qəbildən olan fikirlərdə dil faktorunun əsas amil olduğunu açıqlayır: “Halbuki Nizami Gəncəvinin yaşadığı XII-XIII əsrlərdə fars dilində yazıb-yaratmaq təkə Azərbaycanca deyil, ümumən Şərq xalqlarının ədəbiyyatlarında qəbul olunmuş qaydalardan biri idi”.

Şərqdə fars dilinin şeir dili, ərəb dilinin elmi dil, türk dilinin isə “hərbi dil” (Teymur Kərimli) kimi qəbul edilməsini, qüdrətli şair və alimlərin öz dilində deyil, ərəb-fars dillərində yazıb-yaratdığını söyləyir. O dövrdə bunun bir çox üstünlükləri olduğunu yazır: “Əvvəla, ərəb-fars dillərində elmi-ədəbi əsərlər yazmaqla görkəmli sənətkarlar geniş mənada ümumşərq məkanında oxunmaq, tanınmaq imkanları qazanmışlar. İkincisi, bu dillərdə danışan xalqlar avropalılara daha çoxdan bəlli olduqları üçün ərəb-fars dili sənətkarların Qərbə çıxışlarına da münasib şərait yaratmışdır. Üçüncüsü, ərəb-fars dillərini bilməklə, nizamilər Şərq xalqlarının tarixini, ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini öyrənmək, əsərlərinin mövzularını, süjetlərini və qəhrəmanlarını çox geniş ictimai-tarixi mühitdən almaq imkanı əldə etmişlər. Beləliklə, bədii ədəbiyyatın əhatə etdiyi coğrafiya təbii olaraq geniş məkanı özündə cəmləşdirmişdir” (5.7).

Bu mənada Nizami şərqin qüdrətli sənətkarı kimi nəzərdə tutulduqda onun İslam dini mənsubluğu, şərq xalqlarının həyatının öz əsərlərində bədii əksini tapdığını, Şərq ölkələrində qəbul olunmuş dildə yazıb-yaratması, Şərqdə daha çox oxunmasının əsas götürüldüyünü qeyd edir, Nizamidən bütün xalqlara pay düşdüyünü, türk-müsəlman dünyasında bütün xalqların Nizaminin əsərlərində öz taleyini görməsi, bütün bunlarla bərabər onun Azərbaycan xalqına mənsub sənətkar olmasının şəksizliyi vurğulanır. Onu dünyanın böyük şair, şərqin qüdrətli sənətkarı olmaqla yanaşı, konkret olaraq Azərbaycan xalqının övladı, şair və mütəfəkkiri kimi tədqiq edir. Onun 1141-ci ildə Gəncədə doğulduğu ilə bağlı faktları təsdiqləyir. Şairin Gəncədən kənara bircə dəfə çıxdığı Həmdünyan kəndi ilə bağlı araşdırmalara diqqət çəkir. Qızıl Arslanın ona bağışladığı kəndlə, onların görüş yeri ilə bağlı faktlara və mülahizələrə diqqətli yönəldir. Professor Rüstəm Əliyevin onların görüşünün Naxçıvan ərazisindəki Zəngəzur mahalına aid olan Şəki kəndi ətrafında baş verdiyi ilə bağlı mülahizələrini, tədqiqatçı Əjdər Fərzəlinin bu görüşün marşrutunu müəyyən etdiyini (Gəncə-İstisunaxçıvan) (6.41) qeyd edir və İsa Həbibbəyli “bütün hallarda onların hər ikisinin Azərbaycan ərazisində görüşdüyünü, coğrafi ərazidən kənara çıxmadığını” söyləyir. Nizaminin Şərq memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkrə görüşməsinə dair ehtimallara toxunur və İsa Həbibbəylinin fikrincə, ... “bir çox səbəbdən bu iki nəhəng sənətkarın görüşməsi haqqındakı mülahizələr məntiqə uyğundur. Memarlığın daş “Xəmsə”sini yaratmış Əcəmi Naxçıvanının söz sənətinin “Xəmsə”sinin qüdrətli yarıdıcısı ilə görüşməsi bu iki böyük dühanın bir-birinə hörmət və ehtiramının ifadəsi olardı. Eyni əsrdə vahid ölkə daxilində yaşayan bu qədər nəhəng sənətkarların bir-birini görməyə, tanımağa ehtiyac duymamaları qeyri-mümkündür. Hər ikisinin Atabəylər dövlətinə yaxın olmaları da onların görüşünü şərtləndirir” (5.9)

Burada qarşıya çıxan suala (Bəs bu tarixi görüş nə vaxt və harada baş tuta bilərdi?) öz ehtimal cavabını söyləyir. Alimin fikrincə, onların görüşü daha çox XII əsrin 80-ci illərinin II yarısında Naxçıvanda mümkün ola bilərdi. Bu fikirdədir ki, onların görüşü ən azı “Xosrov və Şirin” poemasını yazdığı vaxtdan sonra baş tuta bilər. Bu əsər yazılanda, 1180-ci ilə qədər Əcəminin Yusif-Küseyir oğlu məqbərəsini ucaltmış

olduğunu, artıq bir memar kimi tanındığını söyləyir. Sonrakı illərdə onun Möminə Xatun məqbərəsinin inşasıyla məşğul olduğunu qeyd edir və fikrini davam etdirir. Tarixçilərin Möminə Xatun məqbərəsinin 12 il davam edən inşaat işlərinin nəticəsində başa çatdırıldığını söylədiklərini qeyd edən İsa Həbibbəyli Əcəmi Naxçıvanının bu işlə məşğul olmasının onun Naxçıvandan çıxmasına maneçilik törətmiş olduğunu ehtimal edir və həmin illərdə Atabəylərin paytaxtının Naxçıvana köçürülməsinin də Nizamiylə Əcəmi Naxçıvanının “görüşünün Naxçıvanda baş tutması ehtimalını daha da qüvvətləndirir” – deyir. Rus rəssamı A. Bondarenkonun Nizamiylə Əbubəkrin görüşünə dair rəsm əsərində sonda Naxçıvan məqbərəsindən görüntüləri canlandırmasını, N. Həsənzadənin “Atabəylər” tarixi dramında bu görüşün Naxçıvanda olduğunu qələmə almasını xatırladan İsa Həbibbəyli bildirir ki, bütün bunlar Nizaminin tərcümeyi-halının Gəncə, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd şəhərləri, Həmdünyan və Şəki kəndləri kimi, Azərbaycan coğrafiyasına aid olan ərazilərlə, yaşayış məntəqələri ilə bağlı olduğunu bir daha yəqinləşdirir. Onun Azərbaycanla bağlılığını sübut edən digər faktlara üz tutur, Afaqın Azərbaycan tarixi ərazilərindən sayılan Dərbənddən göndərilməsini də şairin azərbaycanlı olduğu faktını təsdiqlədiyini bildirir. Nizaminin “İsgəndərnamə” poemasında Dərbənd qalasını tərənnüm etdiyini, poemadan gətirdiyi sitatla təsdiqləyir. Afaqın Nizamiyə Dərbənd hakimi Müzəffər ibn Məhəmməd Arslan ibn Xələf əz Sultan tərəfindən göndərildiyini, onların Məhəmməd adlı oğlunun olduğunu, Nizaminin bütün əsərlərində onu sevgiylə yad etdiyini, onun da şair olmasıyla bağlı fikirləri, şairin oğluna ünvanladığı Azərbaycan ədəbiyyatında nəsihət namə janrında yazılmış “ən dəyərli poetik nümunələr”, bu dərinmənalı nəsihətlərin bu gün də “yeni-yeni nəsillərin yetişib formalaşmasına öz töhfəsini verməsi” xatırladılır. Şairin Afaq, övladları Məhəmmədlə bağlı tədqiqləri ilə də şairin azərbaycanlı olduğunu sübut etməyə çalışır. Eyni zamanda, Nizaminin əsərlərində Azərbaycan mövzusunun “özünəməxsus yeri” olduğu fikrini təsdiq üçün şairin “Bərdənin tərifini”ndə, “Xosrov və Şirin”də Kəpəz dağının, “İsgəndərnamə”də Dərbənd qalasının təsvirində də şairin “doğma yurd təəssübkeşliyinin şahidi” olduğumuzu söyləyir. Şairin Bərdə hökmdarı Nüşabəyə münasibətindəki “doğmalığı”, onun simasında yaratdığı ideal hökmdar obrazının ağılı, təbiri, müdrikliyi ilə İsgəndər kimi dünya şöhrətli bir hökmdarı mat qoymasını, Azərbaycan hökmdarı Nüşabənin timsalında “əsl ədalətli hökmdar obrazı”nı yaratdığını dediklərinə əyani sübut bilir. Eyni zamanda, “Leyli və Məcnun” əsərinin fars dilində yazılmasını təklif edən Axsitanın məktublarında “Türk dili yaraşmaz şah nəslimizə, Əskiklik gətirər türk dili bizə” kimi misralarından narazı qalan Nizaminin misralarını yada salır və onun azərbaycanlı kimi yazmaq istəməsə də, oğlu Məhəmmədin xahişindən sonra əməl etdiyini diqqətə çatdırır.

Akademik İsa Həbibbəyli tədqiqatçıların fars dilində yazan şairin ata-anasının türk olmasıyla bağlı söylədikləri faktlara diqqət çəkir: “Şairin atası Yusif Zəki və anası Rəisə xanım türk idilər. Nizaminin əsərlərində fars dilində yazılmış “Rəisey-qord” kəlməsi igid, yaxud vüqarlı, qürurlu Rəisə mənasını daşıyır. Yusif Zəki Gəncə şəhərində sənətkarlıqla məşğul olmuşdur”. “Kərpickəsən qocanın dastanı”ndakı usta,

bənnə obrazının “doğma atasının prototipi” olduğunu ehtimal edir (5.13). Onun şeirlərində türk sözünü dəfələrlə işlətməsi (torke-delstan, torke tənnaz, torke seyah çeşm və s.) təsdiq edir.

Eyni zamanda, Azərbaycanın qüdrətli şairlərindən olan Xaqaninin ölümüylə bağlı yazdığı mərsiyyəyə diqqəti yönəldir. Şairin təəssüflə yazdığı:

*Hey deyirdim ki, Xaqani mənim mərsiyəçim olsun,
Təəssüf ki, indi mən Xaqaninin mərsiyəçisi oldum -
misraları nümunə gətirir.*

Nizaminin məzarının Gəncədə olmasının da onun Azərbaycan şairi olduğunu təsdiqlədiyini, onun məzarı üzərində tikilən mavzoleyi, Aleksandr Qriboyedovun şairin məzarının təmiri üçün yüz min manat vəsait ayırdığını, S.Ə.Şirvaninin Tiflisə gedərkən şairin məzarını ziyarət etməsini yada salan İsa Həbibbəyli “Xəmsə”sinin hələ orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayıldığını söyləyir. S.Ə.Şirvaninin “Xəmseyi-Nizami” adlı mükəmməl əlyazmanı şagirdi M.Ə.Sabirə hədiyyə etdiyini yada salır. Bütün sadaladığı, gətirdiyi tutarlı sübut və faktları bir yerə toplayan İsa Həbibbəyli şairi dünyaya bəxş edən xalqın Azərbaycan olduğunu bir daha təsdiq edir.

Şairin irsinin həm doğulduğu, mənsub olduğu ölkədə, həm də dünyada öyrənildiyini, təhlil və tədqiq edildiyini, Nizamişünaslığın dünya şərqşünaslıq elminin “məxsusi bir istiqamətinə” çevrildiyini, onun zəngin irsinə dünya marağını açıqlayır: “Nizami Gəncəvinin haqqında ayrı-ayrı dillərdə yazılmış kitablardan və dahi sənətkarın müxtəlif dillərə tərcümə olunmuş əsərlərindən nəhəng bir kitabxana yaratmaq mümkündür. Bununla belə, hansı dildə yazıb-yaratmasından, hansı ölkədə öyrənilib-oxunmasından asılı olmayaraq, Nizami Gəncəvinin əsərləri azərbaycanlı ruhunun yüksək bədii ifadəsindən ibarətdir. Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatında Azərbaycanın qüdrətli təmsilçisi, böyük elçisidir” (5.15).

“Nizami Gəncəvi haqqında söz” məqaləsində dünya klassikləri sırasında xüsusi yeri olan şairin “Xəmsə”sinin təhlil və tədqiqatını aparır. YUNESKO-nun xəttilə Nizaminin 840 illik yubileyinin keçirilməsi, “Xəmsə”sinin dünyanın bir çox xalqlarının dillərinə tərcümə olunması, ölkələrin, xalqların mənəvi həyatına daxil olması məsələlərinə toxunur, ondan iki əsr əvvəl yaşamış böyük sənətkar Firdovsinin “Şahnamə”sinin 30 il üzərində işləməsi, Nizaminin isə 30 il ərzində “Şahnamə”dən 7-8 dəfə çox olan beş böyük poema yazması, dahi sənətkarın istedad və zəhmətkeşliyinin təbliği, onun zəngin yaradıcılığı araşdırılır. Böyük şairin “Şeyx Nizami” tituluna toxunur, qədim və orta əsr dövrlərinin fəlsəfi təliminə görə, Şeyx adı o kəsə verilir ki, o ya qəbilə başçısı, ya da ruhani atadır. Nizaminin yaradıcılığında Şeyx kəlamının isə daha çox mənəvi ucalığı fəth etmiş ağıl və kamal sahibi Nizaminin öz sözləri ilə “könül mülkünün sultanı” demək olduğu fikrindədir. Müasirlərinin fikrincə, “Xərabətin bülbülü”, “sadə və təvazökar həyat keçirən, çox iti zehinli, bilikli və məlumatlı” (Dövlətşah Səmərqəndi) Nizami qədər “ağıl və kamaldan bəhs edən sənətkar tapmaq çətindir”:

İnsana arxadır onun kamalı,

*Ağıldır hər kəsin dövləti, malı.
Kim ki yetişmədi ağıldan bara,
Oxşar insansifət əjdahalara.
(Nizami)*

Akademik İsa Həbibbəyli Firdovsinin “hərb və sülh şairi”, Füzulinin “qəlb şairi” adlandırıldığını qeyd edir və fikrinə davam edərək bildirir ki, “Nizami dava ilə, cəng ədəbiyyatı ilə, əməllə qəlb arasında ağıl zirvəsidir”. Onun şairliyini xələflərindən və özünün müasirlərindən fərqli görür, ona “pənc şairi” deyənlərin olduğunu, bu sözlərin onun “Xəmsə”sinə də aid edildiyini qeyd edir: “Yəni yazdığı beş möhtəşəm əsər – “Xəmsə” daima əbədi olaraq gəncdir, təzətdir, köhnəlməyəndir. Yaxud da Nizami Gəncəvinin özü də əsərləri – “Xəmsə”si kimi həmişə cavandır. Nizami Gəncəvi ağıl və idrak sahibidir” (5.19).

Onun böyük sənətkarlıq imkanlarından Avropa ədəbiyyatşünaslarının Şərq kontekstindən bəhsini, müqayisələrini qeyd edən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, adama elə gəlir ki, Avropa şərqşünasları Nizami Gəncəvinin Qərb şairləri və mütəfəkkirləri ilə müqayisə etməkdən ehtiyatlanmışlar. Çünki həmin müqayisədən Qərbin görkəmli sənətkarları çox şey itirə bilərlər. Nizami dünya şeirinin günəşidir.

Elmi-ədəbi fikirdə Homerin “kor ozan”, Şekspirin “faciə ustası”, Puşkinin “rus şeirinin günəşi” adlandırılması məsələsinə münasibət bildirən İsa Həbibbəyli bildirir ki, obrazlı şəkildə desək, “təsəvvür edilməz qədər böyük ucalıq sahibi olan Nizami müəllimlərin müəllimidir”. Sənətdə müəllim, özü üçün isə daima öyrənən, axtarışlarda olan “çalışan tələbə” bildiyi Nizaminin “Xəmsə”sinin başdan-başa külliyyatını “aforizmlər külliyyatı” adlandırır.

Ədəbiyyət qazanmış qüdrətli sənətkar N.Gəncəvi əsərlərinin təhlil və tədqiqatlarının aparılması, nizamişünaslığın dünya elminə çevrilməsi, onun əsas vətəninin Azərbaycan olduğunun elm aləmində təsbiti, nizamişünaslığın kamil əsərlərini Azərbaycan nizamişünaslarının yaratmış olduğu haqqında İsa Həbibbəylinin elmi-nəzəri fikirləri dəyərlidir. A.Bakıxanov, M.F.Axundov Nizami irsinə böyük dəyər verirdilər. XX əsrdən Qərbi Avropada Eduard Braun, R.Levi, Xornın etdiyi tərcümələr, həyat və yaradıcılığına dair məqalələrin nəşri, A.Y.Krımskinin məqalələri dəyərlidir. Bu sahədə A.Y. Krımski, Y.E.Bertels, Y.N.Marr, H.Araslı, M.Rəfil, Ə.Əlizadə, M.Quluzadə, A.N.Boldırev, Ə.Mübariz, R.Əliyev, C.Mustafayev, R.Azadə və başqalarının xidmətləri böyükdür.

Burada qeyd etmək yerinə düşər ki, 2013-cü ildə dünyanın ən möhtəşəm universitetlərindən biri olan Oksford Universitetində akademik Nərgiz Paşayevanın rəhbərliyi ilə yaranan Nizami Gəncəvi adına Azərbaycan və Qafqazşünaslıq Elmi Mərkəzi Azərbaycanın böyük ədəbi-mədəni irsi barədə, eləcə də Nizaminin həyatı və irsi haqqında dünyaya daha obyektiv məlumatları çatdırmasında böyük rol oynayacaq.

Nəticə. Təkcə Nizaminin bütün dünyada tanınması, həyatı, irsi, humanist ideoloji baxışları haqqında dünyaya bilgi vermək deyil, həm də akademik Nərgiz Paşayevanın dediyi kimi, “... Oksford Universitetinin Nizami Gəncəvi adına Mərkəzi

vasitəsilə Azərbaycan və onun yerləşdiyi bölgə haqqında dünyanın elmi ictimaiyyətinə maraq doğuran bütün suallara cavab tapa biləcəyik”.

Nizami haqqında söylənilən hər bir yeni fikir bu böyük sənətkarın zəngin elmi-ədəbi, fəlsəfi dünyagörüşünə dair zəngin sirlərə “açar” verir. İsa Həbibbəyli fikirlərində haqlıdır ki, “yer kürəsinin ədəbiyyatı və ictimai fikri Nizamisiz özünün nizamını itirər”. Hər bir nizamişünasın, hər bir ədəbiyyatşünasın ümumilikdə Nizami yaradıcılığıyla bağlı apardıqları araşdırmalarda yeni fikir, yeni nəzəri düşüncə böyük maraq kəsb edir. İsa Həbibbəylinin müstəqillik dövrümüzdə Nizami irsinə yeni baxışları da bu cəhətdən diqqətəlayiqdir. İ.Həbibbəylinin apardığı araşdırmalar, tədqiqatlar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Nizaminin rolunu, yüksək sənətkarlıq imkanlarını, böyük ədəbiyyatımızın “günəşi” Nizaminin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən dəlil və faktlara əsaslandığından daha dəyərli olduğunu söyləyə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Sasanian, Çingiz. Nizaminin "Leyli və Məcnun" poeması. Bakı: Elm. 1985. səh. 120.
- 2.Бертельс, Е.Э. Низами и Фузули. Москва: Изд-во Восточной литературы. 1962.
- 3.Крачковский, И.Ю. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе (Избр. соч., том II). Москва-Ленинград. 1956.
- 4.Dəstgerdi, Vəhid. Dəftərə-həftom Kəncineyi-Gəncəvi. Tehran. 1335.
- 5.İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.7.
- 6.Əjdər Fərzəli. Nizami zirvəsi. Bakı. Gənclik. 1994. səh.41.

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ВЗГЛЯД НА НИЗАМИВЕДЕНИЕ

В данной статье рассматриваются обширные исследования, выводы и анализы академика Исы Габибейли, связанные с жизнью и национальной принадлежностью Низами. Особое внимание уделяется тому, что Низами Гянджеви, считающийся вершиной Восточного Возрождения, основанного на гуманистических, общечеловеческих идеях, прославляющих общественно-политические, социальные и духовно-нравственные идеалы; поэт человечества, создавший образы представителей тюркских, персидских, арабских, китайских, индийских, греческих, грузинских и других народов, - был великим поэтом азербайджанского народа. Подчеркивается, что наряду с тем, что все народы позаимствовали что-то для себя от Низами, что все представители тюркско-мусульманского мира находят свою судьбу в произведениях Низами, - наряду со всем этим акцентируется тот факт, что он – художник, принадлежащий азербайджанскому народу. Помимо того, что

Низами является великим поэтом мира, выдающимся художником Востока, исследователь рассматривает реальные исторические факты, с которыми поэт соприкасался в детстве. Внимание исследователя сосредоточено на подтверждении фактов о рождении Низами в Гяндже в 1141 году, на исследовании сведений о единственном выезде поэта за пределы Гянджи в село Хемдуньян, на фактах о подаренном Гызыл Арсланом поэту селе и о месте их встречи.

Ключевые слова: «Иса Габиббейли», «Низами», «азербайджанский», «тюркский», «народ»

SUMMARY

AZERBAIJANI REVIEW TO ISA HABIBBAYLI'S STUDIES

In the article the author researches, analyzes Isa Habibbayli's large studies and conclusions related to Nizami's heritage, life and national identity. Isa Habibbayli pointed out that Nizami Ganjavi is considered the renaissance peak of the east, with humanist and universal ideas, who was praising public, political, social, spiritual, moral ideals. Nizami Ganjavi created images of Chinese, Indian, Negro, Greek, Turkish, Georgian and other nations representatives, he appreciated human beings, their labour, great ideals.

It is emphasized that all nations get share, allotment from Nizami, all Turkish-Muslim nations can see their fate in Nizami's works, but along with all these it is stressed undoubtedly that Nizami is a master poet belonging to Azerbaijani people.

The author of this article also calls attention to the facts and considerations about confirmation Nizami Ganjavi's birth date which was in 1141. In addition the author focused great attention on Nizami's leaving Ganja only once for the village Hamdunyan, Gizil Arslan's (Gold Arslan's) giving in a village as a present to Nizami, as well as to the facts about their meeting place.

Key words: Isa Habibbayli, Nizami, Azerbaijan, Turkish, nation.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru professor Yeganə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.313>

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrasının müəllimi
Email: gulxani@outlook.com

MARAĞALI ƏVHƏDİ VƏ ŞƏMS TƏBRİZİ YARADICILIĞI

Xülasə

Məqalədə Akademik İsa Həbibbəylinin XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə sadıq qalan, yaradıcılığında xəlqiliyi və humanizmi ilə seçilən, ədəbi irsi klassik ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələrindən olan, özündən əvvəlki sənət dünyasının böyük dühalarından bəhrələnən, Yaxın və Orta Şərq İntibahının elm və ədəbiyyatına dərinlən bələd olan Marağalı Əvhədinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni ideyalar və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı dəyərli tədqiqatları araşdırılır.

Məqalədə eyni zamanda Orta əsrlərin görkəmli Şərq mütəfəkkirlərinin və şairlərinin sırasında layiqli yer turan, Şərq təriqət ədəbiyyatında əsas simalardan biri olan, Türk-müsəlman dünyasının mütəfəkkiri Mövlana Cəlaləddin Ruminin məsləkdaşı, görkəmli ürfan şairi kimi tanınmış, “Şəms Təbrizi”, “Şəms Məğribi” təxəllüsü ilə tanınan, əslən Təbrizdən olan, həyatının böyük bir hissəsinin Türkiyənin Konya bölgəsində keçirən, Şərq ictimai-fəlsəfi fikrinin böyük məktəblərindən biri olan “mövləvilik hərəkatının qüdrətli nümayəndəsi” kimi tanınan, Məmmədşirin Yusif oğlu Şəmsəddinin - Şəms Təbrizinin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə gətirdiyi aydınlıq araşdırılır, təhlil edilir.

Açar sözlər: “ Marağalı Əvhədinin”, “Şəms Təbrizi”, “ intibah”, “təriqət”, “ədəbiyyat”

XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Marağalı Əvhədinin zəngin yaradıcılığında yaşadığı dövrdə həyatda baş verən hadisələr əsas yer tuturdu. Klassik Şərq poeziyasının ənənələrinə sadıq qalan, yaradıcılığında xəlqiliyi və humanizmi ilə seçilən, ədəbi irsi klassik ədəbiyyatımızın ən qiymətli nümunələrindən olan, özündən əvvəlki sənət dünyasının böyük dühalarından bəhrələnən, Yaxın və Orta Şərq İntibahının elm və ədəbiyyatına dərinlən bələd olan Marağalı Əvhədinin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni ideyalar və sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bağlı dəyərli tədqiqatlar aparılmışdır.

Marağalı Əvhədinin geniş biliyə, zəngin mədəni irsə malik bir sənətkar kimi klassik ədəbiyyatımızın tarixinə adı yazılmışdır. Onun məşhur “Cami-Cəm” (“Cəmsidin camı”) poeması orta əsrlər Şərqinin mükəmməl dini-fəlsəfi sistemi olan təsəvvüfün nəzəri görüşlərini və mənəvi-əxlaqi dəyərlərini özündə əks etdirir.

Orta Əsrlər Şərqinin mütəfəkkiri, [Sufilik](#) fəlsəfəsinə əsaslanan poetik əsərlərin,

şeir və poemaların müəllifi, Qədim Azərbaycanın paytaxtı Marağa şəhərində 1274-cü ildə anadan olmuş şair, filosof, Şeyx Marağalı Əvhədi Şeyx Əvhədi ibn Hüseyn zəngin yaradıcılığa malikdir. Onun 15000 beytə yaxın tərcibənd, qəzəl, rübai, qitə və qəsidələrdən ibarət divanı vardır. Tədqiqatçılar bildirir ki, onun Məlikül Hükəma Xacə Nəsirəddin Tusinin nəvəsi Xacə Ziyadəddin Yusif ibn Xacə Əsilinin (Əsiləddin) xahişi ilə yazdığı, 525 beytdən ibarət aşiqanə bir poema “Dəhnamə” (“Məntiqül-üş-şaq”), 1333-1334-cü illərdə 60 yaşında 1 ilə yazdığı şah əsəri “Cami-Cəm” didaktik-fəlsəfi məsnəvisi (9142 misra, Azərbaycan hökmdarı Xacə Qiyasəddin Məhəmməd ibn Rəşidə ithaf olunmuşdur), şeir divanı (10000 beyt) kimi dəyərli əsərləri vardır.

İmadəddin Nəsiminin sevimli sənətkarı, Xacə Hafizin “Piri-Təriqət” adlandırıldığı, Sədi Şirazinin özünün ustadı kimi yüksək qiymətləndirdiyi Marağalı Əvhədinin “Cami-Cəm” məsnəvisi məşhurdur.

Akademik İsa Həbibbəyli klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndələrindən biri olan Marağalı Əvhədi (1274-1338) ilə bağlı dəyərli fikirlərin müəllifidir. Orta əsrlər ədəbiyyatımızın “Cami-Cəm” və “Dəhnamə” poemalarının böyük şöhrət qazandırdığı Azərbaycan şairi Əvhədinin “Divanı”nı orta əsrlər klassik Azərbaycan şeirinin ən yaxşı ənənələri və janr zənginliyini özündə əks etdirən bədii nümunələr salnaməsi kimi dəyərləndirir. Fars dilində, “Əvhədi” təxəllüsü ilə yazıb-yaradan şairin tarixi mənbələrdə adının Şeyx Rükəddin (1.148), bir sıra şeirlərini “Safi” təxəllüsü ilə qələmə aldığı deyən İsa Həbibbəyli böyük sənətkarın əsərlərinin bir sıra dillərə tərcümə olunduğunu, eləcə də ana dilimizə tərcümə edildiyini qeyd etməklə yanaşı, bu əsərlərin tərcümə edilməsinin böyük tarixi olduğunu da vurğulayır. Marağalı Əvhədinin əsərlərinin ana dilinə tərcüməsini ilk dəfə İmadəddin Nəsiminin (1369-1417) etdiyini qeyd edir. Şairin “Cist?” (“Nədir?”) rədifli qəsidəsini Nəsiminin tərcümə etdiyi ilə bağlı məlumatlara toxunan İsa Həbibbəyli bu məsələ ilə bağlı mübahisəli fikirlərin də olduğunu bildirir. Ədəbiyyatşünas Məmmədəğa Sultanov bunu “sərras tərcümə” adlandırmışdı. Mirzağa Quluzadə bu fikri dəyişdiyini, “Böyük ideallar şairi” adlı kitabında Nəsiminin “Nədir?” rədifli qəsidəsini Əvhədiyə nəzirə kimi qiymətləndirdiyini, Əvhədi irsinin tədqiqatçısı Q.Beqdeli haqqında danışılan əsərin tərcümə deyil, nəzirə olduğunu birmənalı şəkildə söylədiyini, bununla yanaşı, Nəsiminin qəsidəsindəki bəzi beytlərin eyni ilə Əvhədinin əsərindən tərcümə edilərək nəzmə çəkildiyini göstərdiyini bildirir. İsa Həbibbəyli bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün bu müqayisəyə diqqəti çəkir. Əvhədinin qəsidəsinin bir beytinin sətri tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Bir arıda bal nədəndir, zəhər nə üçündür?

Bir yerdə insan nədir, xəzinə nədir?

Nəsimidə belədir:

Bir çibin təbinə bax, bal nədən, zəhər nədən?

Yenə bir yerdə gənc nədir, mar nədir?

İsa Həbibbəyli hər iki beytin mənasının tamamilə eyni olduğunu qeyd etsə də, haqqında danışılan bu şairlərin şeirlərinin həcmində də “müxtəlifliyini” vurğulayır. Dövlətsah Səmərqəndinin Əvhədinin “Cist?” rədifli qəsidəsinin 20 beyt, İran ədəbiyyatşünası Hüseyn Məşrur və Mahmud Fərruzun 13 beyt nümunə verdiyini söyləyir. Qulamhüseyn Beqdelinin qəsidənin 30 beytinin olduğunu və əlavə beytlərin də olması ehtimalını irəli sürdüyünü, Nəsiminin “Nədir?” qəsidəsinin Firidün Köçərlidə 5, Salman Mümtaz və Qulamhüseyn Beqdelidə 12 beyt olduğu bağlı fikirləri, Əlyar Səfərlinin tərtib etdiyi 1991-ci il nəsrində Nəsiminin həmin qəsidəsinin 16 beytdən ibarət olması faktına üz tutan İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Əvhədi və Nəsiminin bəhs olunan şeirlərinin həcmi arasında ciddi fərq var. Ona görə də Nəsiminin “Nədir?” rədifli şeirinin bəzi beytlərinin Əvhədidən tərcüməsi faktını nəzərə almaqla, bunu, ümumən nəzirə də saymaq olar” (2.19).

Əvhədinin əsərlərinin son yarım əsrdə Azərbaycan dilinə tərcüməsinin həyata keçirildiyini, bu işin, əsasən, iki istiqamətdə aparıldığını bildirir. Həmid Araslı, Mirzağa Quluzadə, Azadə Rüstəmovə və başqalarının şair haqqında tədqiqatlar apararkən fikirlərini şərh etmək üçün bir sıra parçaları farscadan nəslə tərcümə etdiyini göstərir. Şairin əsərlərinin nəzmlə tərcüməsi sahəsində çox mühüm işlər görülmüş, cənublu Azərbaycan şairi İsmayıl Cəfərpur 1, Atif Zeynallı 2 qəzəlini Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. 1962-ci ildə Beqdelinin “Əvhədi” kitabına salınmışdır. 1991-ci ildə “Azərbaycan qəzəlləri” adlı topluda Q.Beqdelinin təhlilə cəlb olunan nümunələrin hamısının sətri tərcüməsini verdiyi, yalnız 3 qəzəlin mənzum tərcüməsinə istinad etdiyini, bunun bir səbəbi də İ.Cəfərpurla Atif Zeynallının tərcüməsinin yüksək səviyyəli olmasıyla əlaqələndirir: “Onlar Əvhədi şeirini mümkün qədər dəqiqliklə və bədiiliklə tərcümə etmək üçün ciddi səy göstərmiş və buna nail olmuşlar” (2.21)

Asif Zeynallının tərcümə etdiyi “Eyləmişən” qəzəlinin bəzi beytlərini Əbülfəz Hüseyninin də azərbaycancaya çevirdiyini deyir: “Belə ki, Q.Beqdelinin “Azərbaycan” dərgisində (1959, №3) dərc olunmuş “Marağalı Əvhədi” məqaləsində misal gətirilən nümunələrin hamısını Əbülfəz Hüseyni mənzum tərcümə etmişdir ki, haqqında danışılan qəzəlin bəzi parçaları da onun arasındadır”. Ə.Hüseyninin Əvhədi şeirinin bəhrini saxladığını inkar etməyən İsa Həbibbəyli beytlərdən birinin tərcüməsinin “zəif”liyini inkar etmir: “Əvhədi sevgilisinə xitabən yazır ki, vüsəlin meyvəsi bizə çatmaz, çünki onu uca, əlçatmaz bir şaxəyə bağlamışan. Ə.Hüseyninin tərcüməsində oxuyuruq:

*Meyvəsi çatmaz vüsəlin bizlərə,
Çünki o, ey nəzənin, yüksəkdədir.*

Göründüyü kimi, vüsəl meyvəsinin uca şaxədə olması fikri tərcümədə saxlanılmamış, nəticədə Əvhədinin yaratdığı bədii təsvir vasitəsinin bütövlüğü pozulmuşdur” (2.21).

Bu beyti Atif Zeynallının daha uğurla tərcümə etdiyini söyləyən (“Vəsəlinin meyvəsi çatmaz bizə, çünki bilirəm // Onu əl çətməyəsə şaxəyə bənd eyləmişən”) İsa

Həbibbəyli kiçik iradlarla yanaşı, Ə.Hüseyninin də tərcüməsini uğurlu sayır. Fars dilinə mükəmməl bələd olan mütərcimin ümumən yüksək ustalıq nümayiş etdirdiyini, Əvhədinin şeirlərindən, eləcə də “Cami-Cəm” məsnəvisindən müxtəlif parçaları Azərbaycan dilində ilhamla səsləndirmiş olduğunu yazır .

Tanınmış alim M.Tərbiyətin “Danüşməndani-Azərbaycan” əsərinin 1987-ci ildə dilimizə çevrilərək tərcümə edildiyi, burada Əvhədidən danışarkən onun şeirlərindən gətirdiyi 14 misralıq nümunəni, o cümlədən “Dəhnamə” məsnəvisinin ilk və son beytlərini farscadan İsmayıl Şəmsin tərcümə etdiyini deyən İsa Həbibbəyli misraların mənasının, məzmununun qorunub saxlanılmasına baxmayaraq, tərcümələri bədiilik baxımından qənaətbəxş bilmir.

Əvhədinin “Cami-Cəm” əsərinin (9192 misralıq) Qulamhüseyn Beqdeli və Xəlil Yusifli tərəfindən ustalıqla tərcümə edildiyini vurğulayır. “Cami-Cəm” 1970-ci ildə ayrıca kitab şəklində Bakıda çap olunub. “Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası”nın III kitabına da daxil edilib: “Məmmədəğa Sultanovun kitaba yazdığı dolğun müqəddiməni də diqqətə çəkən alim “doğrudur, əsərin ayrı-ayrı yerlərində bəzi beytlər tərcümə zamanı ixtisar olunmuş və harada neçə beytin ixtisarı barədə müvafiq qeydlər verilmişdir. Müqəddimədə göstəriləyi kimi bu ixtisarlar fikir təkrarını aradan qaldırmaq üçündür.

Kitabın sonunda lüğət, eləcə də bəzi misra və beytlərin şərhə vardır ki, “bu da oxucunun dərin elmi-fəlsəfi və nəsihətəməz qənaətlərlə zəngin olan əsəri aydın qavramasına kömək göstərir”, – deyir.

“Cami-Cəm”in bir sıra əlyazma nüsxələrinin mövcudluğu məsələsinə toxunan İsa Həbibbəyli mütərcimlərin Vəhid Dəstgirdinin bir neçə qədim əlyazması üzrə nəşr variantının “düzgün” qiymətləndirildiyini, Beqdeli və Xəlil Yusiflinin tərcüməsinin yüksək dəyərləndirildiyini, sonrakı məqalə və kitablarda həmin tərcüməyə istinad olunduğunu yazır.

“Cami-Cəm” poemasının 2004-cü ildə latın qrafikası ilə Bakıda “Lider” nəşriyyatında Ə.Səfərli və X.Yusifli tərəfindən çap edildiyini qeyd edən alim Əvhədi Marağalı irsinin bir hissəsinin dilimizə tərcümə edildiyini, şairin irihəcmli şeirlər divanının, eləcə də “Dəhnamə” məsnəvisinin Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşrinin ədəbi mühitin qarşısında duran vəzifələrdən olduğunu söyləyir.

Xəlil Yusifli yazır: “Marağalı Əvhədi intibah dövrü Şərqiinin ən nəcib, qəlbi xalq üçün yanan, ensiklopedik biliyə malik humanist alim-şairlərindən biri olmuşdur. Onun poeziyası, xüsusən “Cami-Cəm” poeması bu təmənnəsiz mərhələnin parlaq ifadəsidir” (3.10)

Azərbaycanın görkəmli alimləri Həmid Araslı, Azadə Rüstəmov, Əliyər Səfərli, Mirzağa Quluzadə, Məmmədəğa Sultanov, Qulamhüseyn Beqdeli, Həmid Məmmədzadə, Xəlil Yusifov və başqalarının Əvhədinin həyat və irsi haqqında apardığı tədqiqatları yüksək qiymətləndirir, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” çoxcildlik nəşrində Marağalı Əvhədiyə ayrıca portret-öçerk nəşr edildiyi, onun sənətinin müasir dövr üçün də aktual və əhəmiyyətli olduğu bildirilir.

Dünyanın bir çox ölkələrinə səyahət etmiş, mütəfəkkirlərlə, böyük alimlərlə, filosoflarla görüşmüş “Şəmsi-pərəndə” (uçan Şəms), Təbrizdə təriqət şeyxlərinin, ariflərin “Kamili-Təbrizi” adlandırdığı Şəms Təbrizi haqqında maraqlı fikirlər vardır. Cənubi Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyət onun haqqında yazır ki, Şəmsəddin Təbrizi ruh qədər incə idi, o dinin və həqiqətin günəşi sayılırdı.

Akademik İsa Həbibbəylinin klassik sənətkarlarımızdan olan Orta əsrlər Azərbaycan sufi-hürufizm ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən Şəms Təbrizinin ədəbi irsinə dair maraqlı fikirləri ədəbiyyatşünaslıq elmimizə töhfədir. Türk-müsəlman dünyasının mütəfəkkiri Mövlanə Cəlaləddin Ruminin məsləkdaşı, görkəmli ürfan şairi kimi tanınmış Məmmədşirin Yusif oğlu Şəmsəddinin “Şəms Təbrizi”, “Şəms Məğribi” təxəllüsü ilə tanındığını, əslən Təbrizdən olduğunu, həyatının böyük bir hissəsinin Türkiyənin Konya bölgəsində keçdiyini, Şərq ictimai-fəlsəfi fikrinin böyük məktəblərindən biri olan “mövləvilik hərəkatının qüdrətli nümayəndəsi” kimi tanındığını qeyd edir. Şərq təriqət ədəbiyyatında əsas simalardan biri kimi tanındığını bildiren İsa Həbibbəyli müsəlman aləmində hürufizmin ideya-nəzəri əsaslarından ibarət olan Fəzlullah Nəiminin “Cavidannamə”sini, hürufi şair Nəsiminin simasında hürufi şeirinin zirvəsini xatırlamaqla bərabər, bildirir ki, İmadəddin Nəsimi hürufi şeirin qüdrətli nümayəndəsi kimi məşhur olduğundan bu istiqamətdə tədqiqatların az aparıldığını, daha çox “şərqşünaslıq mühitində, ədəbiyyatşünaslar arasında” tanınmış olduğunu söyləyir.

İsa Həbibbəyli Şəms Təbrizini Azərbaycan “ürfani-fəlsəfi şeirinin günəşi” bilir, qeyd edir ki, şeirlərində “insanın qüdrəti və ilahi mahiyyəti poetik baxımdan dərinləndirilmiş şəkildə mənalandırılmışdır”, “hürufi şeirin bütün rəmzlərindən istifadə etmiş, bu ədəbiyyata ilk dəfə olaraq bir çox rəmzləri gətirmişdir”, “hürufizmin bədii sistemində əsas yer tutan ideyaların hərflərlə mənalandırılmasında fərqli və orijinal fikirlər ifadə etmişdir”, “şeirlərinin konsepsiyası “kamil insan” təlimi üzərində qurulmuşdur”, “şeirləri insan, dünya və kainat haqqında suallara mütəfəkkir səviyyəsində verilmiş mükəmməl poetik cavabdır”. İsa Həbibbəyli eyni zamanda, bu fikirdədir ki, şairi düşündürən suallar insan və dünyanı dərk etmək, insanın mənəvi aləminin zənginliyini və ucalığını göstərmək üçün dərinləndirilmiş düşüncələrə istiqamətləndirən çağırışlardır. Həmin çağırışları “hürufi-sufi mütəfəkkirlərin hamısını düşündürən” suallar bilir. Şairin də qarşıya qoyulan suallara həm şair, həm də mütəfəkkir səviyyəsində orijinal cavab verdiyini, orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan şair-mütəfəkkir formatında meydana çıxan qüdrətli sənətkar olub, şeiriyyətində olduğu kimi, ideyalarında da dövrünü qabaqladığını söyləyir. Azərbaycan dilində yazılan əsərləri əlimizdə olmasa da, lirikasında çoxlu türk sözləri işlətməsi, həmin türk sözlərinin onun poetik misralarında “məna yükü daşıyan kəlmələr” olması, buna görə də onun “Azərbaycan-türk bədii düşüncəsini fars dilində ifadə edən şair kimi səciyyələndirildiyi açıqlanır. Həyat və yaradıcılığının Azərbaycanda az öyrənildiyini, haqqında Məsiəğa Məhəmmədinin məlumat verdiyini, Mövlanə Rumi ilə

münasibətlərinə daha çox tədqiqatda yer verdiyini, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Şəms Təbriziyə aid məlumat verildiyini bildirir və bununla belə, “Şəms Təbriziyə Azərbaycan ədəbiyyatşünasları borcludurlar”, – deyir. Türkiyədə şairlə bağlı müxtəlif tədqiqatların mövcudluğunu qeyd edir və bunlarda Mövlana Cəlaləddin Rumi–Şəms Təbrizi xəttinin əsas yer tutduğunu vurğulayır. Son illərdə Konyada da müstəqil araşdırmaların meydana çıxdığını yazır: “Fikrimizcə, Türkiyədə Ş.Təbrizi haqqında yazılıb nəşr edilmiş ən yaxşı tədqiqat əsərlərindən birini Azərbaycan dilinə çevirib, ölkəmizdə çap edib ictimaiyyətə çatdırmaqla mövcud boşluğu aradan qaldırmaq mümkündür” (2-27)

Şəms Təbrizinin “Məğrib” təxəllüsünün Qərblə bağlılığı məsələsinə toxunur. Şərqin mütəfəkkir şairinin Qərbə meylini də görür: “Onun əsərlərində Şərq hürufi şeirinin və baxışlarının sədlərini aşmağa bilən uzaqgörən mütəfəkkir fikirləri ifadə olunur. Xüsusən Şəms Təbrizinin insana qiymət verərkən dünyəvi dəyərləri də ön mövqeyə çəkməsi onu digər Şərq panteistlərindən fərqləndirir və qabağa aparır. Şəms Təbrizi poeziyada İmadəddin Nəsimidən irəli getməsə də, ictimai fikrin dərinliyi və inkişafında müasirlərini qabaqlamışdır. Bütün bunlara görə isə Şəms Təbrizi Şərq orta əsrləri mühitində işıq kimi görünür” (2.27)

Şəms Təbrizinin işığının mənsub olduğu Azərbaycan xalqının ideya-mənəvi dərinliklərindən gəldiyi, ictimai-bədii fikrimizi əks etdirdiyini, eyni zamanda onun adının Orta əsrlərin görkəmli Şərq mütəfəkkirlərinin və şairlərinin sırasında layiqli yer tutduğunu söyləyir.

Şairin ölümüylə bağlı rəvayətlərin doğurduğu mübahisəli məsələlərə toxunur. Həm İranın Xoy şəhərində, həm də Konyada qəbri olan şairin ziyarətəgaha çevrilən “məzarların”, sahibinə bəslənən yüksək ehtiramı ifadə etdiyini yazır. Şəms Təbrizinin qazandığı böyük ehtiram, Azərbaycanda, Türkiyədə və İranda da onun adının və sənətinin uca tutulduğu, “Məğrib” təxəllüslü mütəfəkkir şairin “Azərbaycan ürfani şeirinin Şərqdə doğan Şəmsi” olduğu qeyd edilir. Deyilənlərə görə, Şəms hər zaman “Allahım, gizli dostlarından birini mənə göstər!” – deyə dualar edib. Nəhayət, bir gün ona qeybdən belə bir səs gəlir: “Madam ki, israr edirsən, o halda bunun şükri olaraq əvəzində bizə nə verərsən?” Şəms o an “başımı” – deyə cavab verir... Ona istədiyi şəxsin Anadoluda Mövlana Cəlaləddin Rumi olduğu işarə edilir. Şəms bunun sevinci ilə bərabər ağır və uzun yola çıxmaq tədarükünü görür. Düşünür ki, bu yolun dönüşü olmaya da bilər.

O, uzun yolçuluqdan sonra 1244-cü ilin oktyabr ayında gedib Konyaya çatır. Mövlana Cəlaləddin Rumi öz tələbələri ilə “Səlcuqlar” karvansarasının yanından keçərkən qarının önündə yad qiyafəli bir adam görür. Dönüb o şəxsə salam verir və yoluna davam edir. Öz-özünə deyir: “Burada belə bir şəxsi heç vaxt görməmişəm. Necə də nurlu siması var”. Düşünərkən birdən atının yüyənini bir əlin tutduğunu görür. Mövlana o şəxsə “Buyurun!” – deyir. Beləcə, bir-birini axtaran, özlərini bir-birlərində tapan, anlayan iki mənə dənizi bir-birinə qovuşur. Müasirləri onların bu görüşünü “Mərəcəl-Bəhreyn” (iki dənizin qovuşması) adlandırır (Savalan Fərəcov).

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan poeziyasının yaradıcılarından olan Nizami, Xaqani, Məhsəti, Xətai, Füzuli ilə yanaşı, “Cahana sığmayan Azərbaycan şairi” kitabında Nəsiminin yaradıcılığından da söz açmışdır. “Ümumşərq miqyasında qüdrətli şair kimi tanınan və qəbul olunan görkəmli sənətkar”, “Azərbaycan hürufizm ədəbiyyatının böyük yaradıcısı”, “dönməz iradə və möhkəm əqidə” sahibi, “Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri”, “kamil insanı təkcə real dünyanın yox, geniş mənada kainatın ən uca varlığı kimi vəsf edən”, poeziyasında “mübarizə ruhu olan”, “üsyankar şeirləri ilə kamil insan olmaq uğrunda mübarizə aparan” şair kimi xarakterizə edir: “Şairin fikrincə, kamil insan ədalətli cəmiyyət yaratmağın əsasıdır, ilahi varlıq səviyyəsinə yüksələn böyük mənəvi sərvətdir. Ona görə də Nəsimi yaradıcılığında ilhamla vəsf olunan kamil insan obrazı orta əsr Azərbaycan şeirində ən yüksək zirvəni fəth etmiş insan heykəlidir. Ədəbiyyatda mənəvi kamillik konsepsiyasını ifadə edən poeziyada Nəsiminin lirikası fərqli bir mövqeyə malikdir. O, əsərlərində idealla insanlıq arasında bərabərlik yaratmışdır” (2.29).

Nəsiminin özünü də görkəmli şair, mütəfəkkir, kamil insan obrazının yaradıcısı, “böyük sənətkar abidəsi” kimi qiymətləndirən İsa Həbibbəyli bu fikirdədir ki, “Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam” şeiri şairin “avtoportretidir”: sənəti və şəxsiyyəti haqqında yazılanların hamısında “Sığmazam” bəyanatı Nəsiminin real simasını və idealını mənalandıran açar anlayışı kimi göstərilir.

“Məndə sığar iki cahan” misrasının izahını verərkən Bəxtiyar Vahabzadənin fikirlərini (“məndə sığar iki cahan” “məndə sığar ikən cahan” mənasını ifadə edir) yada salır, “məndə sığar ikən cahan” anlayışının da hürufi ədəbi-fəlsəfi təliminə uyğun olub, şairin bütöv əqidəsini və məğrurluğunu ifadə etdiyini söyləyir.

“Böyük mütəfəkkir” fəlsəfəsində “hürufizmin və ədəbiyyatın böyük idealları” əksini tapan cəmiyyətdə də, həyatda da, ədəbiyyatda da “eyni əqidə, vahid amal uğrunda” mübarizə aparma ideali “mənəvi bütövlük və kamillik” olan şairin “inandığı və əks etdirdiyi kamil insan təlimi bütövlükdə cəmiyyətdə mənəvi kamillik və ədalət ideyalarını əhatə edir”.

Şairin hürufilik təliminin yaradıcısı Fəzlullah Nəimi ilə əlaqələrinə aydınlıq gətirir, onların ustad-şagird münasibətlərini önə çəkir. Bəzi versiyalarda Nəsiminin Nəimi ilə görüşünün Naxçıvanda olduğunu “həqiqətə uyğun” bilir. “İnsan və ədalət anlayışını” özündə cəmləşdirən “Cavidannamə” traktatının “hürufizmin nəzəri-fəlsəfi əsaslarına çevrilmiş ən mükəmməl əsər” (R.Əliyev) kimi qəbul olunması ilə bağlı fikirləri diqqətə çəkən akademik bu mənada Nəsiminin dövrün böyük mütəfəkkiri kimi inam və etiqad bəslədiyi Nəsiminin özü və əsərləri ilə tanış olmaq üçün Naxçıvanda–Astrabadda görüşünü real hesab edir. Eyni zamanda, özünə mürşid kimi qəbul etdiyi Nəimi ilə Şirvandan ayrılıb Hələbə səfəri zamanı vida görüşünə gəlməsi ehtimalının da “onların arasındakı mənəvi münasibətlərlə” səsleşdiyini vurğulayır.

48 il ömür sürmüş şairin üç dildə – Azərbaycan, fars və ərəb dillərində divan yaratması, əsərlərinin sağlığında türk-müsəlman aləmində əlyazma şəklində yayıldığını söyləyən İsa Həbibbəyli Nəsiminin Suriyada ziyarətgaha çevrilmiş məzarının dağılmasıyla bağlı təəssüfünü bildirir. Nəsiminin şeirlərindəki yüksək humanizm, mənəvi kamillik, ictimai ədalət və ilahi eşq ideyalarını “yaşadığı epoxanın zamanı daha irəli aparmasına xidmət edən çağırışlar” kimi yüksək qiymətləndirir, ölməzlik rəmzinə çevrilmiş Nəsimini cahana sığmayan “əbədiyaşar” sənətkar kimi dəyərləndirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 7 cildə, IV cild. Bakı, “Elm”. 2009.
2. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri. 10 cildə, II cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017, s.29.
3. M.Əhvədi. “Cami-Cəm” (müqəddimə). Bakı, “Lider”, 2004, s.10.

РЕЗЮМЕ

ТВОРЧЕСТВО МАРАГАЛИ АВХАЗИ И ШАМС ТЕБРИЗИ.

В данной статье рассматриваются ценные исследования академика Исы Габиббейли относительно выдающегося представителя азербайджанской литературы XIII – XIV веков Марაгали Авхади, верного традициям классической восточной поэзии; отличающегося человечностью и гуманизмом своего творчества, которое считается одним из достойных образцов нашей классической литературы; опирающегося на творчество предшествовавших гениев мира искусства; глубокого знатока науки и литературы Ближнего и Среднего Востока эпохи Ренессанса. Также здесь анализируются новые идеи и художественные качества вышеупомянутого поэта.

В то же время в статье исследуются жизнь и творчество Мамедширина Юсиф оглы Шамсаддина, известного под псевдонимами «Шамси Тебризи» и «Шамс Маграби», - занявшего достойное место среди восточных поэтов и мыслителей Средневековья; одной из главных фигур восточной сектантской литературы; соратника мыслителя тюркско-мусульманского мира Мевлана Джалаладдина Руми; прославленного народного поэта, родившегося в Тебризе, но большую часть своей жизни проведшего в регионе Турции Конья; выдающегося представителя движения Мевлеви.

Ключевые слова: «Марагали Авхади», «Шамс Тебризи», «Ренессанс», «секта», «литература»

GULXANI (PANAH) VAQIF QIZI SHUKUROVA

SUMMARY

CREATIVITY OF MARAGALI AVHADI AND SHAMS TABRIZI

The article is devoted to academician *İsa Habibbəyli's* studies about *Azerbaijan literature's* popular representative in the XIII-XV centuries, faithful one to classic Eastern poetry traditions, distinguished with national humanism in creativity, whose literary heritage is precious samples in our classic literature and who is cherished, nourished by previous geniuses of literary world, knowing deeply, being aware of science and literature of near and Middle East Renaissance. Maragali Avhadi's new ideas and mastership qualities at the same time clarity of controversial issues is analyzed in the article related to the life and creativity of a popular wise poet, known by pseudonym, nickname Shams Tabrizi (Shams Magrubi), full name Mammad Shirin Yusif oğlu Şamsəddin – Şams Tabrizi was coming originally from Tabriz, lived great part of his life in Konya, Turkey.

He was taking a decent place among popular Eastern thinkers and poets of the Middle Ages, was one of the major personalities in the eastern sect literature, the scholar of Turkish – Muslim world Məvlana Jalaləddin Rumi's associate as well, known as a mighty representative of piety movement school of Eastern public – philosophical thought.

Key words: Maragali Avhadi, Shams Tabrizi, renaissance, sect, literature

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**RƏYÇİ: filologiya elmləri doktoru professor Yeganə İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.322>

BƏKİROV NOVRUZ KAMAL OĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitutu
Polad Həşimov 9^{a/13}
e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

SIYASİ KOMMUNİKASIYA – HAKİMİYYƏT VƏ DÖVLƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI

Xülasə:

Azərbaycan xalqı son 200 ilə qədər tarixi bir dönmədə dövlət müstəqilliyini itirdikdən sonra, nəhayət 1991-ci ildə müstəqilliyinə qovuşmuşdur. Dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra respublikada siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibətləri tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur.

Yenicə müstəqilliyini bəyan etmiş Azərbaycan bəzi imperilist dövlətlər tərəfindən qəbul edilmir, Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini həzm edə bilmirlər. Xarici imperiyaların, xüsusilə o dövrdə Rusiyanın hərtərəfli dəstəyi ilə Ermənistan tərəfindən Azərbaycanın 20% torpaqları işğala məruz qalır. Bu işğal Azərbaycan tərəfindən aparılan sülhməramlı siyasətə baxmayaraq 30 il müddətinə davam edir. İşğal edilmiş ərazilər tamamilə dağıdılır. Ermənistanı dəstəkləyən güc mərkəzləri isə bütün bunları görməzdən gəlirlər.

Nəhayət işğala məruz qalan xalq və hakimiyyət ermənilərin nəinki torpaqları qaytarmaları, hətta Azərbaycanın yeni torpaqlarına iddia ilə çıxış etdiyinə açıq etirazlarını bildirirlər. Artıq səbri tükənmiş və işğalla barışmayan xalq və hakimiyyət 1920-ci il setyabrın 27-dən həmin il noyabrın 11-nədək erməni təcavüzünə qarşı mübarizə apararaq işğal altında olan 20% torpaqları tamamilə düşmən tapdağından azad edir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Avropaya iteqrasiya siyasi kursunu tutur. Sürətli inkişafa nail olan Azərbaycanda hakimiyyət və dövlət münasibətləri ən müasir tələblərə uyğun olaraq formalaşır.

Respublikada yerli idarəetmə orqanları formalaşır, bir çox ölkələrin konstitusiyalarında xalqın öz hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin formaları da göstərilir:

- bilavasitə (referendum və azad seçkilər);
- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vasitəsilə.

Son illər Azərbaycanda sosial, siyasi və iqtisadi sahədə olduğu kimi idarəetmə sistemində də uğurlu islahatlar aparılmış və yerli özünüidarəetmə qurumları olan bələdiyyələr yaradılmışdır. Qurumun işində dünya ölkələrinin təcrübəsindən geniş istifadə olunur.

Respublikamızda keçirilən çoxsaylı beynəlxalq tədbirlər və dünyanın lider ölkələrinin başçılarının Azərbaycana vaxtaşırı səfərlərini dövlətimizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması kimi də dəyərləndirmək olar. Məsələn, FORMULA-1 beynəlxalq idman yarışları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP29) Azərbaycanda keçirilməsinin planlaşdırılması və sair beynəlxalq tədbirləri dövlətimizin regionda və dünyada artan nüfuzunun bariz nümunəsi və yeni siyasi konfiqurasiya rolunda çıxışı etməsinin göstəricisidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, siyasi kommunikasiya, hakimiyyət və dövlət, respublika

Giriş:

Azərbaycanda siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibələri 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini əldə etdiyindən sonra demək olar ki, tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini həzm edə bilməyən xarici güclər, imperiyalar tarixi düşmənimiz olan ermənistanın vasitəsilə dövlət müstəqilliyimizə kölgə salmaq, qarşısını almaq istəyirdilər. Bu məqsədlə hətta Ermənistan tərəfindən torpaqlarımızın 20%-i də işğal edilmişdir.

Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin təhlükədə olduğunu gören qədirbilən xalqımız 1994-cü ildə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi iddiası ilə çıxış edir. Hakimiyyətə gəldiyinin ilk günlərindən Heydər Əliyev aktiv siyasi fəaliyyətə başlayır. Bu məqsədlə o dövlətin dövlətin təhlükəsizliyi və iqtisadi inkişafını hədəf götürür, müdafiə məsləhətlərini, konstitusiyanın yeni lahiyəsini hazırlanması və sair istiqamətlərdə çox sayda tədbirlər həyata keçirir.

Qısa müddətdə Heydər Əliyev siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibətlərini formalşdırmağa nail olur. Onun şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşan beynəlxalq ictimaiyyət, dövlət və hökumət başçıları Azərbaycanı dünyada nüfuzlu bir dövlət kimi qəbul edir. Azərbaycan BMT, ATƏT, AŞPA, QDİƏT, İƏT, MDB, TDB kimi təşkilatlara üzv olmaqla bərabər digər beynəlxalq təşkilatlarla da əməkdaşlıq edir.

2004-cü ildən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirərək Azərbaycanın dövlət təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər hərbi, iqtisadi və siyasi qüdrətini möhkəmləndirir. İlham Əliyev xalq və hakimiyyət birliyinin vəhdətinə nail olur.

Azərbaycanda dövlət hakimiyyətinə gəldiyinin 20 ilinin tamamında, yəni 2020-ci il 27 sentyabr - 11 noyabr tarixlərində xalq və hakimiyyət birliyinin vəhdəti nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 20% itirilmiş torpaqlarımız düşmən tapdağından azad edilir. Düşmən tərəfindən xarabalığa çevrilmiş torpaqlarımızda işğaldan azad edildikdən sonra sürətli quruculuq işləri davam

etdirilir, infrastruktur bərpa edilir, qaçqın və köçkünlər öz doğma yurdlarına qayıdırlar.

Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu durmadan artmaqdadır.

Əsas mətn:

Siyasi kommunikasiya – hakimiyyət və dövlət münasibətlərinin xarakteristikasından danışarkən hansı dövlət barəsində söhbətin getməsindən asılı olmayaraq həmin dövlətin siyasi quruluşuna, sözügedən dövlətin tarixi və dövlət quruluş formalarına nəzər salınmalıdır.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri, müasir siyasi kommunikasiya – hakimiyyət və dövlət münasibətlərinin xarakteristikasına qısa nəzər salaq.

1991-ci ildə Azərbaycan dövlət müstəqilliyini əldə edənə qədər əraziləri Çar Rusiyası tərəfindən işğal edilərək iki yerə Güney və Quzey Azərbaycana parçalanmışdır. Azərbaycanın parçalanması üç mərhələdə baş vermişdir. Birinci mərhələ, 1799-1828-ci illər Çar Rusiyasının Qafqaza yürüşü nəticəsində Azərbaycan işğal edilmiş, müstəqil dövlət kimi fəaiyyətinə son qoyulmuşdur. 30 illik müharibə dövründə Çar Rusiyası Azərbaycanla üç dəfə sülh müqaviləsi imzalamışdır. Onlardan: 1805-ci il “Kürəkçay müqaviləsi”, 1813-cü il “Gülüstan”, 1828-ci il “Türkmənçay” sülh müqavilələrini göstərmək olar. Sonuncu müqavilədən sonra Azərbaycanın əraziləri iki yerə bölünmüş və dövlətçiyi tamamilə itirilmişdir. Azərbaycan iki yerə parçalanmış, Şimali Azərbaycan Çar Rusiyasının idarəetməsinə, Cənubi Azərbaycan ərazisində isə İran dövləti yaradılır. Beləliklə, son 200 ilə yaxın bir dövrdə Azərbaycanda siyasi kommunikasiya – hakimiyyət və dövlət münasibətləri tamamilə digərlərinin əlinə keçir. Müasir Azərbaycan ərazisi də əhalisi ilə 1828-ci ildən etibarən tamamilə Çar Rusiyasının təsir dairəsinə keçir. Azərbaycanda Çar Rusiyasının siyasi idarəetmə sistemi tətbiq olunur. Tarixdən məlum olduğu qədər həmin dövrdə Çar Rusiyasının siyasi idarəetmə sistemi “Monarxiya” idi. Yəni 300 il Çar Rusiyasını Romanovlar sülaləsi idarə edirdi. İşğalçı rejim tərəfindən Azərbaycanda da monarxiya rejimi yaradılır, yəni xanlıqlar yaradılır və onların vasitəsilə idarə edilir.

Qədərbilən Azərbaycan xalqı belə rejimlə barışa bilmir və zaman-zaman inqilabi hərəkatlarla mövcud rejimin dəyişdirilməsinə çalışırlar. Lakin qeyri-bərabər güclər nəticəsində buna nail ola bilmirlər.

1917-ci ildə Rusiyada Böyük Oktyabr Sosialist İnqilabı baş verir, Çar Rusiyası Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (RSFSR) ilə əvəz edilir. Artıq yeni siyasi rejimli Respublika kimi (RSFSR) beynəlxalq arenada öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra yenidən Çar Rusiyası dönməndə təsir dairəsində olan qonşu dövlətlərin ərazilərinə iddia ilə çıxış edir.

Çar Rusiyasının çökməsi ilə əlaqədar onlar tərəfindən işğal edilmiş ərazilərdə də inqilabi hərəkatlar başlanır və hər bir dövlət öz müstəqilliyini bərpa etmək istəyir.

Nəhayət, Azərbaycanda rejimə qarşı baş tutmuş inqilabi hərəkatlar nəticəsində 1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bəyan edir, xalqımız Şərqdə ilk Demokratik Cümhuriyyət yaradılmasına nail olur.

Ancaq çox keçmədən müstəqil Cümhuriyyət kimi 23 aydan sonra Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti süqut edir. Özünü Çar Rusiyasının varisi adlandıran Sovet Rusiyası yenidən ətraf Respublikaları işğal edərək özünə tabe etdirir. 1920-ci ildə Azərbaycan Respublikası süqut edir və RSFSR Azərbaycanı öz ərazilərinə birləşdirir. 1922-ci ildə isə digər respublikalarla birlikdə Mərkəzi Hakimiyyət Moskvada olmaqla Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRİ) adlı böyük bir imperiya yaradılır. Azərbaycan da qeyd etdiyimiz kimi bu imperiyanın tərkibinə qatılır.

Beləliklə, “Azərbaycanın işğalından sonra onun ərazisində indiki İran və Ermənistan dövlətləri yaradılmışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra isə indiki Azərbaycan əvvəl Çar Rusiyasına tabe edilərək onun ərazisinə qatılmışdır, 1920-ci ildə isə keçmiş SSRİ imperiyasının ərazisinə qatılmışdır”[1, s.6-7].

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi hakimiyyət Moskvada yerləşən SSRİ Mərkəzi hakimiyyəti tabe etdirilməklə 70 il imperiyanın tərkibində fəaliyyət göstərmiş, ancaq bütün bunlara baxmayaraq Çar Rusiyası dövründə olduğu kimi xalq heç vaxt tarixi keçmişini unutmamış, dövlət müstəqilliyinin bərpası uğrunda daima mübarizə aparmışdır. Nəhayət, uzun illər apardığı mübarizənin nəticəsi olaraq Azərbaycan 1991-ci il oktyabrın 18-də dövlət müstəqilliyini bəyan etmiş, BMT çərçivəsində həmin gündən dünya dövlətləri Azərbaycanı müstəqil dövlət kimi tanımışdır.

Azərbaycan xalqının müstəqilliyə gedən yolu 200 illik tarixi bir dövrü əhatə etmiş və keşməkeşli olmuşdur. Xalqımız mövcud rejimə qarşı mübarizə aparmış, nəhayət 1969-cu ildə Ümummilli Lider SSRİ Heydər Əliyev hakimiyyətə gətirildikdən sonra Azərbaycanda dövlətçiliyə və gələcəyə yeni baxış formalaşmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin sərrast ifadəsi ilə desək, “əgər xalqımız XX əsrin əvvəllərində milli azadlıq və dövlət müstəqilliyi istiqamətində ilk dəfə olaraq böyük addım atıbsa, XX əsrin sonunda milli azadlıq və dövlət müstəqilliyini tamamilə əldə edə bilib”[2,s.13-19].

Öz qətiyyəti ilə azadlıq uğrunda aparılan mübarizədən sonra 1991-ci ildə azadlığına qovuşmuş müstəqil Azərbaycanda siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibətləri yeni fazaya qədəm qoyur. Yerli idarəetmə orqanları formalaşdırılır, konstitusiyada xalqın öz hakimiyyətinin həyata keçirilməsinin formaları göstərilir:

- bilavasitə (referendum və azad seçkilər);
- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vasitəsilə.

Son illər Azərbaycanda sosial, siyasi və iqtisadi sahədə olduğu kimi idarəetmə sistemində də uğurlu islahatlar aparılmış və yerli özünüidarəetmə qurumları olan

bələdiyyələr yaradılmışdır. Qurumun işində dünya ölkələrinin təcrübəsindən geniş istifadə olunur[6, s.5-17].

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqil dövlətin dayanıqlığının təmin edilməsində apardığı işlər zamanı xaricdən ciddi maneələrlə rastlaşır. Belə ki, Azərbaycanın öncə Çar Rusiyası, sonra isə sovetlərin tərkibində olduğu 200 il ərzində ərazilərin hissə-hissə işğala məruz qalması ciddi əngəllərə səbəb olur. Sovetlər tərəfindən Azərbaycanın əraziləri Borçalı-Gürcüstan və Ermənistan, İrəvan, Göyçə, Qərbi Zəngəzur Ermənistanına, Dağıstan Rusiyaya qatılmış, Cənubi Azərbaycan ərazisində isə İran dövləti yaradılmışdır. Şimali Azərbaycan adlanan bu günki Müstəqil Azərbaycan Demokratik Respublikası isə yenə sovetlərə tabe etdirilməklə keçmiş SSRİ adlanan imperiyanın tərkibinə daxil edilmişdir.

Hakimiyyət və dövlət münasibətlərini xarakterizə edərkən görürük ki, Azərbaycan cənubi Qafqazın lider ölkəsi olması ilə bərabər, dünya dövlətləri və siyasi elitası arasında kifayət qədər nüfuza malikdir. Ölkədə gedən siyasi proseslər və Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyi bunu deməyə əsas verir.

2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsində (27.09.-08.11.2020-ci il) Erməni faşizmindən torpaqlarımızı azad etdikdən sonra Azərbaycanın beynəlxalq arenada nüfuzu daha da artmışdır. Ancaq, buna baxmayaraq Azərbaycanın qələbəsini həzm edə bilməyən ölkələr də tapıldı. Belə ölkələrdən biri də Fransa idi. 30 ilə yaxın bir müddətdə nə qədər ki, Azərbaycanın 20% - ə qədər işğal olunmuş ərazilərinə Ermənistan nəzarət edirdi Fransa və onun kimi digər ölkələr ermənilərin etnik təmizləmə və işğalçılıq siyasətini görməzdən gəlirdilər. Elə ki, Azərbaycan öz haqq-halal işğalda olan torpaqlarını azad etdi Fransa və onun kimi ölkələr Azərbaycana qarşı etirazlara başlayaraq İran və Hindistanla bərabər Ermənistanı Azərbaycana qarşı silahlandırmağa başladılar.

Belə olan halda sual olunur ki, “11 ölkədən təşkil edilmiş ATƏT-in Minsk qrupu BMT-nin 1992-ci ildə qəbul edilmiş 822, 853, 874, 884 sayılı qətnamələrinin tələblərini niyə yerinə yetirmirdilər. Qətnamələrin tələblərinə görə Ermənistan silahlı qüvvələri qeyd-şərtsiz Azərbaycanın işğala məruz qalmış Qarabağ ərazisindən çıxarılmalı, qaçqın və köçkünlər daimi yaşayış yerlərinə qaytarılmalı idilər”[3, s.305].

Yenə sual yaranır ki, bəs Fransa və digərləri, siz bu 30 il ərzində bütün bunları niyə görməzdən gəlirdiniz? İndi Azərbaycan öz gücünə BMT-nin 51-ci maddəsinin tələblərini rəhbər tutaraq öz suveren ərazilərini işğaldan azad etdikdən sonra təşvişə düşmüsünüz? Əksinə, Siz Azərbaycana BMT-nin missiyasını təkbaşına yerinə yetirdiyinə görə təşəkkürünüzü bildirməlisiniz. Ancaq bu gün Azərbaycan tərəfi bunların əksini görür. Fransa başda olmaqla bir sıra qərb dairələri erməni faşizmini dəstəkləyir. Burada yenə də dünyada ikili standartların mövcudluğunu görürük.

Tarixi faktlara əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, Azərbaycan xalqı 200 il fərqli imperiyaların, əsasən də Çar Rusiyasının və fars rejimi ilə idarə edilən İran dövlətinin təsirində olmuş, həmin dövlətlər tərəfindən asimilyasiyaya məruz

qalmışlar. Buna baxmayaraq həmin ölkələr xalqın güclü iradəsini tamamilə sındıra bilməmişdir. Azərbaycan xalqı ona qarşı edilmiş ədalətsizliklərlə zaman-zaman açıq və ya gizli mübarizə apararaq müstəqillik və dövlətçilik ideyalarını ruhlarında yaşada, nəsil-dən-nəsilə ötürə bilmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan bu gün beynəlxalq siyasi arenada ona qarşı edilən təzyiqlərə baxmayaraq müstəqil dövlət kimi layiqli yerini tuta bilmişdir.

Bugünkü Azərbaycan müstəqil, dünyəvi və hüquqi bir dövlətdir, dünya dövlətləri onu tanıyır, müxtəlif xarakterli beynəlxalq müqavilələr bağlayır, iqtisadi, ticari və hərbi sahədə əməkdaşlıq edirlər.

Azərbaycan müasir dünyada gedən demokratik dəyərlərə yeni-yeni tövhələr verir. “Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra daimi yüksəliş dövrü keçib, ölkədə yeni ictimai-siyasi mühit formalaşmış. Digər sahələrlə bağlı qanunvericilik aktlarında mövcud dövrə uyğunlaşdırılma aparıldığı kimi, “Siyasi partiyalar haqqında” qanun qəbul edilmişdir... nəzərə almaq lazımdır ki, partiyalaşma institutunun təkmilləşdirilməsi demokratikləşməyə və alternativ fikrin mövcudluğuna xidmət edən amildir”[3,s.47-74; 4-İR,s.12].

Ümummilli Lider Heydər Əliyev hələ Moskvada ikən 1988 - 1991-ci illərdə Azərbaycan xalqının dövlət müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizəni yaxından izləyir, dolayısıyla nəzarət edirdi. Heydər Əliyev hələ Moskvada mərkəzi hakimiyyətdə olarkən baş verən hadisələrə qarşı biganə qala bilməmiş, Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gələrək hadisəyə siyasi qiymət vermiş, rəsmi olaraq o dövrdə SSRİ-ni idarə edən kommunist partiyası adlanan partiya sıralarından könüllü olaraq çıxmış, həmişə xalqının yanında olacağını bəyan etmişdir[6-İR].

1994-cü ilin may ayında atəşkəsə nail olduqdan sonra ilk növbədə dövlətin dayanıqlı iqtisadiyyatını yaratmaq lazım idi. Bu məqsədlə Heydər Əliyev “Ölkə daxilində yaranmış nisbi sabitlikdən, həmçinin beynəlxalq aləmdə Azərbaycana münasibətdə artan inam və maraqdan istifadə edərək 1994-cü ilin sentyabrında “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması və onun gerçəkləşdirilməsi” planını həyata keçirir. Beləliklə neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının əsasını təşkil etmiş oldu ki, bu da təbii ki, Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə qədim İpək Yolu bərpa edildi, Bakı-Tiflis-Ceyhan, Bakı-Tiflis-Ərzurum neft və qaz kəmərlərinin çəkilişi baş tutdu”[6-İR].

Baş vermiş hadisədən sonra Heydər Əliyev doğma vətəni Naxçıvana yollanır və oradan Azərbaycanın ziyalıları və xalqın xahişilə Azərbaycanda Ali Hakimiyyəti təmsil etmək üçün Bakıya dəvət olunur. Heydər Əliyev 1993-cü ilin iyun ayının 9-da xalqın çağırışına səs verərək Bakıya qayıtmış, iyun ayının 15-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri, oktyabr ayının 3-də xalqın böyük əksəriyyəti tərəfindən Prezident seçilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycana qarşı edilən bütün xarici təzyiqlərə baxmayaraq uzun müddətdən sonra müstəqilliyinə qovuşmuş

dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün o qətiyyətli qərarlar qəbul edərək onların həyata keçirilməsi üçün lazımi addımlar atdı. Xalq Heydər Əliyevi dəstəkləyirdi.

Təcrübəli siyasətçi ilk növbədə havadarlarının dəstəyi ilə silahlanaraq Azərbaycanın ərazilərinin işğalını davam edən Ermənistanı dayandırmaq üçün 1994-cü ilin may ayında həyati əhəmiyyət kəsb edən atəşkəsə nail oldu. Məlum olduğu qədər hənin dövrdə Azərbaycanın dövlət büdcəsi cəmi 10 milyon manat təşkil edirdi. Bu da ki, məlum olduğu qədər nə ordunun saxlanması, nə də ki, dövlətin idarə olunması üçün kifayət edirdi. Böyük dövlət idarəçiliyi təcrübəsinə malik Ümummilli lider Heydər Əliyev qısa müddətdə Azərbaycanı müasir səviyyəli dünya dövlətləri sıralarına çıxarmağı qarşında hədəf kimi qəbul edərək bu istiqamətdə radikal tədbirlər və ciddi islahatlar keçirmək məcburiyyətində qalır. Azərbaycanın ilk növbədə dövlət olaraq dayanıqlığı, sonra isə perspektiv inkişaf planları barədə konkret tədbirlər qəbul edir. Belə tədbirlərdən bəziləni xatırlamaq yerinə düşərdi. Həmin dövrdəki gərgin siyasi vəziyyətə uyğun olaraq Heydər Əliyev “Avropa inteqrasiya siyasi kursu”nu rəhbər tutaraq dövlət siyasətində və iqtisadiyyatında ciddi islahatlar həyata keçirməyə başlayır.

Heydər Əliyevdən sonra 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra isə dövlətimizə rəhbərliyi dövründə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə nüfuzu daha da artmışdır. Ordumuz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, ən müasir silahlarla təmin edilmiş, Türkiyə Silahlı Qüvvələri ilə birgə təlimlərdə iştirak edərək döyüş hazırlığını müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırmağa nail olmuşdur. 2020-ci il 44 günlük Vətən müharibəsinin nəticələri bunun faktiki sübutu kimi qiymətləndirilməlidir. 2-ci Qarabağ müharibəsindəki Qələbəmiz son 200 ildə Azərbaycan tarixində işğal edilmiş torpaqların geri qaytarılmasında bir ilk idi. Bu hadisəyə qədər tarixi Azərbaycan torpaqları ancaq işğallara məruz qalmışdır. Xalq Prezidentin, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının bu sahədə fəaliyyətlərini yüksək qiymətləndirir və həmişə prezidentini dəstəkləyir. Prezidentini dəstəklilərək yüksək vətənpərvərlik ruhunda döyüşən Azərbaycan əsgərinin qarşısından erməni əsgərləri hətta döyüş bölgəsində silahlarını tərgiyib qaçırdılar. Nəhayət 44 günlük müharibənin nəticəsi olaraq Qarabağ ermənilərdən azad edildikdən sonra Ermənistanın baş naziri N.Paşinyanın Rusiyanın iştirakı ilə kapitulyasiya aktına imza atması ilə Vətən müharibəsinin başa çatması barədə elan edilmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsinin Azərbaycanın tam qələbəsi ilə 20% işğalda olan torpaqlarımızın azad edilməsilə başa çatması beynəlxalq aləmdə Azərbaycan əsgərinin və xalqının nüfuzunu artırdı, xalq və hakimiyyət birliyini daha da artırdı. Düşmənin müharibədən sonrakı revanşist hərəkətləri Azərbaycan rəhbərliyini hər an baş verə biləcək xarici təsirlərə qarşı hazır olmağa, bu məqsədlə ordu quruculuğu və onun texniki təminatı barədə məsələləri daima gündəlikdə saxlamağa, ordunun döyüş hazırlığı istiqamətindəki fəaliyyətlərini daima nəzarətdə saxlamaqla əməli işlər görməyə məcbur edir.

Azərbaycan dövləti NATO-ya (Şimali Atlantika Müqaviləsi Təşkilatına) tərəfdaş ölkə kimi BMT tərəfindən bir sıra dövlətlərdə sülhməramlılar kimi beynəlxalq missiyanın (İraq, Kosovo, Əfqanıstan və s.) yerinə yetirilməsində fəal iştirak etmiş və qəbul edilmiş öhdəliklərin yerinə yetirilməsini davam etdirirlər.

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı qələbədən sonra artan nüfuzunu görən dünya dövlətlərinin Azərbaycana qarşı münasibətləri müsbət istiqamətə yeni fazaya keçir. Şimal-cənub dəhlizi, Şərq-Qərb tarixi ipək yolunun bərpası əlaqədar dövlətlər arasında Azərbaycanın artan nüfuzunu daha da aktuallaşdırır.

Beləliklə Azərbaycanda gedən müasir siyasi proseslər onun bölgədə lider ölkəyə çevrilməsinə, beynəlxalq aləmdə isə siyasi konfiqurasiya kimi aktiv oyunçuya çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlarla bərabər Azərbaycan dünya dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni sahələrdə əlaqələri möhkəmləndirir, beynəlxalq təşkilatların işlərində fəal iştirak edir, beynəlxalq münaqişələrin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həəlli istiqamətində tövhələr verir.

Bu gün Azərbaycanda ölkə Prezidentinin təşəbbüsü və iradəsilə artıq siyasi islahatların yeni mərhələsi başlayıb, siyasi sistemin yeni konfiqurasiyası formalaşmaqdadır[7].

Prezident İlham Əliyev qeyd edir ki: “Bu gün siyasi dialoq aparılır. Mən bunu çox təqdir edirəm. Hesab edirəm ki, ölkəmizin gələcək siyasi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bunun böyük əhəmiyyəti var”[7].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi və komandanlığı sahəsində 2-ci Qarabağ müharibəsində 20% işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsilə ilə bitən qələbəmiz nəticəsində dünyada Azərbaycanın hər sahədə olduğu kimi dilmizin də nüfuzunun daha da yüksəklərə qaldırmasına nail olduq.

Hələ Ümummilli Lider Heydər Əliyev Azərbaycan dövlətinin qurucusu, memarı kimi ilk növbədə vacib şərtlərdən biri olan “Dövlət və dil” məsələsini birdəfəlik həll etmək və bu məqsədlə Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili kimi Milli Məclisdə müzakirəyə çıxarılması, qəbul edilməsi məsələsini gündəmə çıxarmış, 100% səsvermə yolu ilə Azərbaycan dili rəsmi dövlət dili elan olunur. **Heydər Əliyev Azərbaycan dili ilə bağlı demişdir:** “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm”. Heydər Əliyev bir azərbaycanlı olaraq xalqına hörmətlə yanaşmış, “Mən fəxr edirəm ki, azərbaycanlıyam” sözlərilə həm millətə sevisini göstərmiş, həm də doğma xalqını beynəlxalq aləmdə digər millətlər içərisində fərqləndirmiş olmuşdur. [8, s.2].

Beynəlxalq münasibətlərin bütün səviyyələrində - ölkələrarası, təşkilatlararası və hətta ayrıca götürülmüş fərdlərarası əlaqələrdə geosiyasi vəziyyətin düzgün qavranması, məlumatların, biliklərin və dolğun qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir [9,s.9-12].

Azərbaycanda dövlət institutlarının yeni formalaşdığı bir dövrdə siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibətlərinin yeni səviyyəyə qaldırılaraq müasir dünya ilə ayaqlaşır. Bu məqsədə dövlət tərəfindən hər sahədə ciddi islahatlar aparılır, hakimiyyət və dövlət münasibətləri daha da təkmilləşdirilir.

Ölkədə bütün sahələrdə yeni lahiyələr hazırlanır, qanunlar daha da təkmilləşdirilir.

Belə sahələrdən biri də Beynəlxalq hüquqdur. **Beynəlxalq hüquq** əslində qədimdən gələn bir anlayışdır. Tarix buna Roma hüquq da demişlər. Romalıların münasibətlərini nizama salan “jus civile”dən (mülki hüquqdan) fərqli olaraq, Roma vətəndaşları olmayan, qeyri xalqların nümayəndələrindən olan, xaricilərin hüquqi vəziyyətini tənzim edən hüquq normaları sistemindən ibarət “jus gentium” (xalqlar hüququ) da var idi. Həmin hüquq sistemi sonralar Romanın qədim dünyanın başqa xalqları ilə münasibətlərini nizama salırdı. Lakin beynəlxalq hüquqa verilən bu müxtəlif adlar onun əsas mahiyyətini heç də dəyişməmişdir.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra avropaya inteqrasiya siyasi kursunu seçərək öz dövlət maraqları çərçivəsində mümkün olan lazımı beynəlxalq müqavilələrə qoşulur, beynəlxalq hüququn müvafiq maddələrini, bəzi konvensiyaların tələblərini ratifikasiya edərək konstitusiyasını təkmilləşdirir. Bununla da Prezident İlham Əliyevin strateji kursu islahat və inkişafın bir-birini şərtləndirməsi ilə səciyyələnilir. Azərbaycan Prezidenti davamlı və dayanıqlı inkişafı islahat yolu ilə təmin edir, dayanıqlı inkişaf isə zamanın çağırışlarına uyğun olaraq yeni islahatlar zərurəti meydana çıxarır. Beləliklə, ölkə başçısının islahatları davamlı xarakter daşıyır, bütün sahələri əhatə etməklə Azərbaycanın milli gücünün artmasını şərtləndirir[10].

Azərbaycanda son illərdə bütün sahələrdə müşahidə olunan dinamik, ardıcıl islahatlar və dayanıqlı inkişaf tendensiyası uğurla davam edir. Ölkəmizdə hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu prosesi, ictimai-siyasi institutlaşma meyilləri gücənib. Prezident İlham Əliyevin rəhərliyi ilə həyata keçirilən uğurlu daxili və xarici siyasət həm iqtisadi, siyasi, həm də, hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu baxımından ölkəmizin inkişafına ciddi töhfələr verir. Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionun aparıcı dövlətinə çevrilməsində həyata keçirilən məqsədyönlü islahatlar konsepsiyası önəmli rol oynayır. Son illərdə ölkəmizdə siyasi dialoqun, demokratik təsisatların inkişafı, siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi, müasirləşdirilməsi, siyasi münasibətlərin sağlam zəmində qurulması istiqamətində mühüm addımlar atılıb. Siyasi dialoqun təşviq olunması istiqamətində dövlətin təşəbbüsləri konstruktiv siyasi münasibətlər sisteminin möhkəmlənməsinə ciddi töhfə verib[10].

Prezident İlham Əliyev hakimiyyətə gəldiyi ilk dövrdən etibarən Heydər Əliyev siyasi kursuna sadıq qalaraq bu siyasəti layiqincə davam etdirir. O milli təhlükəsizlik məsələlərinə xüsusi diqqət yetirir.

Azərbaycanın həm daxili, həm də xarici təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı aparılan məqsədyönlü siyasət və görüləcək uğurlu işlər haqqında **Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev** demişdir: “Təhlükəsizliklə bağlı tədbirlər indi bütün ölkələri düşündürür. Biz bu işlərlə ciddi məşğuluq və məhz buna görə də Azərbaycanda krimonogen durum çox müsbətdir. Biz adambaşına düşən cinayətlərin sayının azlığına görə ən yaxşı yerlərdən birini tuturuq. Azərbaycanda siyasi, iqtisadi islahatlar insanların rifahı halının yaxşılaşdırılması, eyni zamanda, təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqi nəticəsində bu gün deyə bilərəm ki, ölkədə daxili təhlükə mənbəyi yoxdur. Əlbəttə ki, xaricdən təhdidlər ola bilər, xüsusilə terrorizmlə bağlı təhdidlər. Ancaq bizim hüquq-mühafizə orqanları bu məsələlərlə bağlı ciddi fəaliyyət göstərirlər. Əminəm ki, Azərbaycan xalqı bundan sonra da təhlükəsizlik şəraitində yaşayacaqdır” [12-İR].

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi: “Respublikamızda hüquqi dövlət qurulması, demokratik sivilizasiyalı cəmiyyət yaradılması, insan azadlıqlarının təmin olunması... bizim əvvəlcədən qəbul etdiyimiz prinsiplərdir” [12-İR].

Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) idarə heyətinin üzvü, deputat Hikmət Babaoğlu Azərbaycanda yeni siyasi proseslərin baş verməsi və yeni siyasi konfiqurasiya kimi nələri vəd etməsi barədə fikirlərində bildirir: “Siyasi partiyaların yenidən qeydiyyatı baş tutdu. Siyasi sistemimizdə həyata keçirilən islahatların faktiki olaraq yeni mərhələsinə qədəm qoyduq... Bu, bir daha aydın göstərdi ki, yenidən qeydiyyat prosesi hansısa siyasi qüvvənin önünü kəsmək yox, onun fəaliyyəti üçün daha geniş imkanlar yaratmaqdan və sözügedən münasibətlərin hüquqi və siyasi kontekstdə tənzimlənməsindən ibarət olub”[13].

Respublikamızda keçirilən çoxsaylı beynəlxalq tədbirlər və dünyanın lider ölkələrinin başçılarının Azərbaycana vaxtaşırı səfərlərini dövlətimizin beynəlxalq aləmdə nüfuzunun artması kimi də dəyərləndirmək olar. Məsələn, FORMULA-1 beynəlxalq idman yarışları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP29) Azərbaycanda keçirilməsinin planlaşdırılması və sair beynəlxalq tədbirləri dövlətimizin regionda və dünyada artan nüfuzunun bariz nümunəsi və yeni siyasi konfiqurasiya rolunda çıxışı etməsinin göstəricisidir.

Nəticə:

Ümummilli Lider Heydər Əliyev və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı – Azərbaycan Respublikasının prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev tərəfindən aparılan siyasi kursun nəticəsi olaraq siyasi kommunikasiya-hakimiyyət və dövlət münasibətləri beynəlxalq səviyyəyə qaldırılmaqla daima təkmilləşdirilir.

Siyasi kommunikasiya – hakimiyyət və dövlət münasibətlərinin xarakteristikası müasir Azərbaycanın həyatında dünyada gedən qloballaşma

dövründə mühümm əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət rəhbərliyi tərəfindən aparılan məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan bir çox uğurlara imza atmışdır. Onlardan:

- Keçmiş SSRİ (Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı) 1991-ci ildə öz siyasi hakimiyyətini buraxdıqdan sonra xarici güclərin təzyiqlərinə baxmayaraq Azərbaycan dövlət müstəqilliyinə nail olur. (SSRİ-nin qanununun müvafiq maddəsinin tələblərinə görə ittifaqa daxil olan dövlətlər öz arzuları ilə ittifaqdan çıxıb bilərlər. SSR-nin o vaxtki dövlət başçısı Mixail Qorboçov bu qanunun tələblərini rəhbər tutaraq SSRİ-yə daxil olan ittifaq dövlətlərinin buraxılması barədə sərəncam imzalayır. Azərbaycanın rəhbərliyi adığedən fərmanın tələblərini rəhbər tutaraq dərhal BMT çərçivəsində 1991-ci ildə öz müstəqilliyini bəyan edir);

- Dünya dövlətlərinin, beynəlxalq güclərin, ayrı-ayrı imperialist dövlətlərin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini həzm edə bilməməsi nəticəsində tarixi düşmənlərimiz olan mənfur ermənilər tərəfindən 20% torpaqlarımız işğal edilir, dövlət müstəqilliyimiz təhlükə altına alınır. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, Dünya şöhrətli siyasətçi, Azərbaycanın eks Prezidenti, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin məqsədyönlü siysəti nəticəsində dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanılır və quruculuq istiqamətində əməli tədbirlər həyata keçirilir;

- 2003-cü ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə prezident seçilmiş İlham Əliyev beynəlxalq arenada Azərbaycanın artan nüfuzunun daha da müasir səviyyədə formalaşmasına nail olur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında 2020-ci il 27 sentyabr-11 noyabr tarixlərində 20% itirilmiş torpaqlarımızın düşmən tapdığından azad edilməsi beynəlxalq aləmdə dövlətimizin artan nüfuzunu daha da möhkəmləndirdi;

- Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun artmasının nəticəsi olaraq FORMULA-1 beynəlxalq idman yarışları, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının (COP29) və sair kimi bir çox beynəlxalq tədbirlərin Azərbaycanda keçirilməsi, beynəlxalq tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, dünya şöhrətli siyasətçilərin Azərbaycana səfərləri dövlətimizin beynəlxalq səviyyədə artan nüfuzunun göstəricisidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycanın dövlət və hüquq tarixi. II hissə. S. Səfərov. Bakı-2021. "Müəllim nəşriyyatı", s.6-7;
2. Kommentariya: inzibati icraah haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu. Səyyad Kərimov, Günəş Vəliyeva. Bakı. Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı,2006. S. 13-19.
3. Bəkirov. N. Politologiya və beynəlxalq münasibətlər. – Bakı, Hərbi Nəşriyyat, -2014. S.305.

4. Əyyub Əsgərov. Beynəlxalq hüquq- dərs vəsaiti. “Maarif” nəşriyyatı. Bakı-1979.s.12
5. Qardaşxanova, N. Azərbaycan qəzeti.[https// www azerbayjan-news.az](https://www.azerbayjan-news.az) ;
6. Wikipedia- [https//Wikipedia.org, wiki](https://Wikipedia.org/wiki), azərbaycan xalqının;
7. Həsənov.Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı, “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011, s.2;
8. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Nizami Xudiyev. “Təhsil” nəşriyyatı. Bakı-1997, s.2.
9. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. “Əbədiyaşar Komandan”. Bakı-2004, s.9;
10. F.İ.Kojevnikov. Russkoe qosudarstvo i mejdunarodnoe pravo. M., 1947; Azərbaycan tarixi, 1-ci cild, Bakı, 1958; müəllifin – Xalqların sülh və dostluq hüququnun yaradılması və inkişafı. Azərnəşr, 1974: s.12;
11. Вах: Əliyev.Н.Ə. Yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqınamüraciət.http://files.preslib.az./projects/toplu/v2/13_10.pdf.s.10; 11. (İR);
12. Ağamalı, F. Azərbaycanın siyasi mühitində konstruktiv əməkdaşlıq: Ölədə yeni syasi konfiquryasiya formalaşır –təhlil. Yeni Çağ Media. [https//yeni.cag.az](https://yeni.cag.az).
13. Babaoğlu, H. Yeni siyasi konfiquryasiya nələr vəd edir...– Partiya. Medern.az. [https//medern.az.>news](https://medern.az.>news).

Новруз Бекиров

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ – ВЛАСТЬ И ГОСУДАРСТВО ХАРАКТЕРИСТИКА ОТНОШЕНИЙ

Как известно из истории, Азербайджан боролся за свободу на протяжении сотен лет после потери независимости в результате 30-летней русско-иранской войны 1799-1828 годов. Наконец, в 1918 году Азербайджанская Демократическая Республика вновь обретает свою государственную независимость. Однако Советская Россия, преемница царской России, снова вторглась в Азербайджан в 1920 году. Азербайджан, создавший свое независимое государство всего 23 месяца назад, снова находится под оккупацией. После обретения Азербайджаном государственной независимости в 1991 году политическая коммуникация и государственные отношения в республике вступили в совершенно новый этап. Империи относятся к Азербайджану как к чужому, только что провозгласившему свою независимость, они не могут переварить независимую государственность Азербайджана. При всесторонней поддержке иностранных империй, особенно тогдашней России, 20% земель Азербайджана были оккупированы Арменией.

Эта оккупация продолжается уже 30 лет, несмотря на проводимую Азербайджаном миротворческую политику. Оккупированные территории полностью разрушены. Центры силы, поддерживающие Армению, все это игнорируют. После обретения государственной независимости Азербайджан берет политический курс на европейскую интеграцию. В Азербайджане, добившемся быстрого развития, правительственные и государственные отношения формируются в соответствии с самыми современными требованиями. В республике органы местного самоуправления считаются одними из важнейших институтов, воплощающих принципы демократии с точки зрения реализации современных механизмов управления.

В конституциях многих стран указаны и формы осуществления народной власти:

- напрямую (референдум и свободные выборы);
- через органы государственной власти и органы местного самоуправления.

За последние годы, а также в социальной, политической и экономической сферах были проведены успешные реформы в системе управления и созданы муниципалитеты с органами местного самоуправления. В работе учреждения широко используется опыт стран мира. Многочисленные международные мероприятия, проводимые в нашей республике, и периодические визиты в Азербайджан руководителей ведущих стран мира можно рассматривать как повышение авторитета нашего государства в международном мире. Например, международные спортивные соревнования FORMULA-1, планирование конференции Рамочной конвенции ООН по изменению климата (COP29) в Азербайджане и другие международные мероприятия являются ярким примером растущего влияния нашего государства в регионе и мире и его выступление в роли новой политической конфигурации.

Ключевые слова: Азербайджан, политическая коммуникация, власть и государство, республика

Novruz Bekirov

POLITICAL COMMUNICATION – AUTHORITY AND THE STATE CHARACTERISTICS OF RELATIONSHIPS SUMMARY

As far as is known from history, Azerbaijan fought for freedom for hundreds of years after losing its independence as a result of the 30-year Russo-Iranian war between 1799 and 1828. Finally, in 1918, the Azerbaijan Democratic Republic regains its state independence. However, Soviet Russia, the successor of Tsarist Russia, invaded Azerbaijan again in 1920. Azerbaijan, which established its independent state only 23 months ago, is under occupation again. After Azerbaijan

gained state independence in 1991, political communication-authority and state relations in the republic entered a completely new stage.

The empires treat Azerbaijan as a stepfather, which has just declared its independence, they cannot digest Azerbaijan's independent statehood. With the comprehensive support of foreign empires, especially Russia at that time, 20% of the lands of Azerbaijan were occupied by Armenia. This occupation continues for 30 years, despite the peacekeeping policy carried out by Azerbaijan. Occupied territories are completely destroyed. The power centers supporting Armenia ignore all this. Finally, this time, the people and authorities who were subjected to occupation are not only demanding that the Armenians return the lands, but also making a claim to the new lands of Azerbaijan. The people and the government, who have already run out of patience and did not reconcile with the occupation, fought against the Armenian aggression from September 27, 1920 to November 11 of the same year, and completely freed the occupied 20% of the lands from the enemy.

After gaining state independence, Azerbaijan takes the political course of European integration. In Azerbaijan, which has achieved rapid development, government and state relations are formed in accordance with the most modern requirements. In the republic, local government bodies are considered to be one of the most important institutions embodying the principles of democracy in terms of the implementation of modern management mechanisms.

The constitutions of many countries also indicate the forms of the exercise of the people's power:

- directly (referendum and free elections);
- through state authorities and local self-government bodies.

In recent years, as well as in the social, political and economic fields, successful reforms have been carried out in the management system and municipalities with local self-government institutions have been established. The experience of the countries of the world is widely used in the work of the institution.

The numerous international events held in our republic and the periodic visits of the leaders of the world's leading countries to Azerbaijan can be considered as an increase in the reputation of our state in the international world. For example, the FORMULA-1 international sports competitions, the planning of the United Nations Framework Convention on Climate Change Conference (COP29) in Azerbaijan, and other international events are a clear example of our state's growing influence in the region and the world and its performance in the role of a new political configuration.

Keywords: Azerbaijan, political communication, power and state, republic

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Eynurə Babayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.336>

YUNUS QULUZADƏ
ADPU-nun magistrantı

MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN ŞEİRLƏRİNİN FƏAL TƏLİMLƏ TƏDRİSİNİ
AKTUAL EDƏN SƏBƏBLƏR
XÜLASƏ

Açar sözlər: *Mirzə Ələkbər Sabir, həyatı, satiraları, məktəb, fəal təlim, üsullar.*

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi təhsil sahəsində də əsaslı islahatların aparılmasına başlanılıb. Təlim və tərbiyənin səviyyəsini yüksəltmək, şəxsiyyətyönümlü vətəndaşlar hazırlamaq dövrümüzün prioritet məsələlərindən birinə çevrilib. Ona görə də ölkədə orta ümumtəhsil sistemini də müasirləşdirmək, yeni üsul və metodlardan, müasir informasiya texnologiyalardan istifadə günümüzün aktual hadisəsi kimi dəyərləndirilir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə yenilikçi və maarifpərvər şair kimi düşən Sabirin əsərlərinin orta məktəblərdə müasir üsul və metodlardan istifadə etməklə tədrisi olduqca önəmlidir. Məqalədə böyük şairimizin orta məktəblərin müxtəlif siniflərində tədris olunan şeir və satiralarının müasir kurikulumunun tələblərinə uyğun öyrədilməsi yollarından söhbət açılır.

THE REASONS THAT MAKE ACTIVE EDUCATIONAL TEACHING OF
MIRZA ALAKBAR SABIR'S POEMS

Yunus Guluzade

SUMMARY

Keywords: *Mirza Alakbar Sabir, his life, satires, school, active education, methods*

After our country gained independence, fundamental reforms were started in the field of education as well as in all fields. Raising the level of training and upbringing, preparing personality-oriented citizens has become one of the priority issues of our time. Therefore, modernizing the secondary general education system in the country, using new methods and methods, modern information technologies is considered as an actual event of today.

The teaching of Sabir's works in secondary schools using modern methods and methods is very important. The article discusses the ways of teaching poems and satires of our great poet in accordance with the requirements of the modern curriculum taught in different classes of secondary schools.

ПРИЧИНЫ, ДЕЛАЮЩИЕ АКТУАЛЬНЫМ АКТИВНОЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ПРЕПОДАВАНИЕ СТИХОВ МИРЗЫ АЛАКБАРА САБИРА

Юнус Гулузаде

Ключевые слова: Мирза Алекпер Сабир, его жизнь, сатира, школа, активное образование, методы.

После обретения нашей страной независимости в сфере образования, как и во всех сферах, начались фундаментальные реформы. Повышение уровня подготовки и воспитания, подготовка лично ориентированных граждан стало одной из приоритетных задач современности. Поэтому модернизация системы среднего общего образования в стране с использованием новых методов и методов, современных информационных технологий рассматривается как актуальное событие сегодняшнего дня.

Очень важно преподавание произведений Сабир в вузах с использованием современных методов и методик. В статье рассматриваются способы преподавания стихов и сатиры нашего великого поэта в соответствии с требованиями современной учебной программы, преподаваемой в разных классах общеобразовательной школы.

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, orijinal yaradıcılıq üslubu ilə diqqəti cəlb edən böyük Azərbaycan şairi Mirzə Ələkbər Sabirin yaradıcılığı bu gün də aktualdır. Sabirin satira yaradıcılığının əsasında maarifçi dünyagörüşün dayanması müasir ədəbiyyatşünaslığın aparıcı mövzusunə çevrilib. Müasir dövrdə pedaqoji sahədə tədqiqat aparən alimlər də şairin həyat və yaradıcılığından bəhs edərkən onun şeirlərinin tərbiyəvi əhəmiyyətini ön plana çəkir, sənətkarın əsərlərini müasir təlim üsulları ilə tədris etməyi, onun mütərəqqi ideyalarından bəhrələnmək insanların mənəvi inkişafına böyük təkan verdiyi anlamına gəlirlər. Şairin müasiri və dostu Abbas Səhhət haqlı olaraq yazırdı: "Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir cığır açan Sabir əfəndi milləti üçün çalışırdı. O gördüyü tənədən, yağış kimi üstünə yağan töhmətlərdən əsla geri dönməyib öz məsləkində əzmlə davam etdi və sevgili millətinə xidmətdən bir an qafil olmadı" (2, s.28).

Orta ümumtəhsil məktəb dərslərinə Sabir kimi mübariz şairin həyat və yaradıcılığının tədrisinə yer verilməsi heç də təsadüfi deyildir. Çünki o, Azərbaycan ədəbiyyatında böyük bir ədəbi məktəbin əsasını qoymuşdur. Azərbaycan satirası bu gün də həmin misilsiz sənət xəzinəsindən bəhrələnilir, onun ənənələrini davam və inkişaf etdirir (4, s.97).

Bu gün pedaqoji fikir tarixində Sabirin özünə və yaradıcılığına münasibət tamamilə dəyişib, onu milli şüuru oyatmaq, vətəndaş birliyinə və düşüncəsinə nail olmağa çalışan sənətkar kimi dəyərləndirirlər. Milli şüurun inkişafı, ictimai fikrə

təsir, insanların vətəndaşlıq düşüncəsinin oyanması, tərbiyəvi fikirləri və sairə amillər şairin yaradıcılığını səciyyələndirən cəhətlərdir. Ona görə də müasir dərslərdə Sabirin şeirlərinin tədrisinə xüsusi önəm verilir. Orta məktəbdə Sabirin tədrisini vacib edən bir sıra məqamlar mövcuddur. Şair ədəbiyyatımızda yeniliklə köhnəliyin sərhədində dayanaraq böyük işlər görüb, şeirimizin müasir mənə kəsb etməsinə təkan veribdir. Belə ki, məktəblilər şairin ədəbiyyatımıza gətirdiyi yeni janrlarla tanış olur, onun şeirlərinin vasitəsilə klassik ədəbiyyatımızın aparıcı janrı olan əruzun incəlikləri ilə daha yaxından tanış olur və onları daha yaxşı mənimsəyə bilirlər.

Məlumdur ki, M.Ə.Sabir böyük satirik şair olmaqla yanaşı, həm də gözəl pedaqoq kimi böyük nüfuz qazanmışdır. O öz şagirdlərinə məktəbin, təhsilin, elmin və tərbiyənin əhəmiyyətindən söhbət açmışdır. Uşaqları məktəbdən yayındıran, onların təhsil almasına mane olan savadsız və cahil valideynləri kəskin tənqid atəşinə tutmuşdur. Şair qələmə aldığı satiralarında din pərdəsi altında gizlənərək adamlarını təhsildən yayındıran cahil mollaları da tənqid etməkdən çəkinməmişdi. Sənətkar müəllim kimi fəaliyyət göstərdiyi illərdə həmişə dini elmlərlə yanaşı dünyəvi elmlərin tədrisinin tərəfdarı olmuşdur. Şairin işlədiyi məktəb XX əsrin əvvəllərində nümunəvi təhsil ocağı hesab olunurdu. Şair dərslər keçdiyi şagirdlərə həm Azərbaycan, həm də dünya ədəbiyyatının qiymətli bədii əsərlərindən nümunələr oxumuş, onların estetik zövqünün inkişafına səy göstərməklə yanaşı, həm də onların dünyagörüşlərinin yüksəlməsinə çalışmışdı.

Mütəxəssislərin də qeyd etdiyi kimi Sabirin şeirlərindəki pedaqoji görüşlər onun orta məktəblərdə tədrisini aktual səbəblərdəndir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, şairin şeirləri XX əsr ədəbiyyatımızın formalaşmasında, onu maarifçilik ideyaları ilə zənginləşməsində böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Sabirin əsərlərinin pedaqoji fikir tariximizdə yeri və rolu danılmazdır. Öz dövrünün müasir təlim üsullarından bacarıqla istifadə edən şairin həyatı və yaradıcılığını bu gün də pedaqoqlarımız yeni təlim üsulları ilə tədris etməli və hər bir pedaqoq öz şagirdinə böyük ədibin mütərəqqi ideyalarını yalnız əzbərlətməklə kifayətlənməməli, bu ideyaların qavranmasına, gələcəkdə həm özünün, həm də ətrafındakı insanların mənəvi inkişafında tətbiq edə bilməsinə çalışmalıdır. Dosent Fəxrəddin Yusifov haqlı olaraq qeyd edir ki, fəal/interaktiv təlimin üsulları birbaşa şagirdlərin təfəkkürünün (məntiqi, tənqidi, yaradıcı) inkişafına yönəldilməlidir(8, s.139). Bütün deyilənləri nəzərə alaraq orta ümumtəhsil məktəblərində Sabirin əsərlərinin tədrisini aktual və vacib edən səbəbləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Azərbaycan ədəbiyyatının digər böyük ədiblərin həyat və yaradıcılıqları yaşadıkları dövrün mənzərəsi barədə müəyyən məlumat verildiyi kimi , M.Ə.Sabirin də həyatı və bədii irsi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindəki Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı, tarixi, mədəniyyəti və s. haqqında məlumat əldə etmək baxımından olduqca faydalıdır.

2. İstər Sabirin həyatı ilə bağlı faktlar, istərsə də onun əsərlərindən əldə etdiyimiz məlumatlar şagirdlərin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir və onların mənəvi cəhətdən inkişafına zəmin yaradır.

3. Bu gün orta məktəblərdə geniş informasiya mübadiləsi şəraitində keçən fəal/interaktiv dərslərin bütün mövzuları, eləcə də Sabirin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı dərslərin tədrisində integrativlik prinsipi əsas götürülür.

4. Sabirin satirik əsərlərinin öyrədilməsi şagirdlərin bu janr haqqında biliklərini daha da inkişaf etdirir. Şagirdlər bu janrda yazmış başqa şairlərin yaradıcılığına maraq göstərmiş olurlar. Beləliklə, dərstdə fəndaxili integrasiya qurmaqla şagirdlərin bilikləri daha da genişləndirilir (7. s.154).

Yuxarıda qeyd olunan fikir və mülahizələri nəzərə alaraq orta məktəblərdə Sabirin həyatını və əsərlərinin tədrisini aktual edən səbəbləri şairin dərsləklərə salınan hər hansı bir poetik nümunəni praktik təlim əsasında da sübut etmək mümkündür. Məlumdur ki, orta məktəblərin XI siniflər üçün "Ədəbiyyat dərslərində böyük şairimiz M.Ə.Sabirin "Neylərdin, ilahi" satirası tədris olunur. Bu satiranın tədrisi edilərkən ilk növbədə sinifdə şagirdlərin Sabirin dövrü, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bildikləri müəyyənləşdirilir, daha sonra isə şairin həyatı, uşaqlıq illəri, ilk qələm təcrübələri haqqında məlumat verilir. Dərstdə əsas diqqət Sabirin satiralarının ictimai əhəmiyyət kəsb etməsi dövrünə yönəldilir və şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, artıq şair öz "lirik qəhrəmanının vasitəsilə həyatdakı eybəcərlikləri, ziddiyyətləri açıb göstərir" (5. s.77), özünü dövrün ədalətsizlikləri ilə barışmayan vətəndaş kimi sübuta yetirir.

M.Ə.Sabirin satirik poeziyamızın qüdrətli nümayəndəsi kimi tanınmasında milli mətbuatımızda yeni səhifə açan "Molla Nəsrəddin" jurnalının xidmətləri danılmazdır. Şairin bu satirik jurnalında çap olunan müxtəlif mövzularda yazdığı şeirləri dövrün bütün sinfi ziddiyyətlərini aydın təcəssüm etdirirdi.

Onu da xatırlatmaq lazımdır ki, mütəxəssislərin qeyd etdiyi kimi "Sabir satiraları mövzu baxımından son dərəcə zəngin olsa da onlar bir nöqtədə-xalqın həyatı və taleyi məsələsində birləşir. Başqa sözlə, şairin əsərlərinin baş mövzusu xalq həyatıdır. Onun satiralarının əsasında ya birbaşa, ya da dolayısı yolla xalqın mənafeyinin, hüquq və azadlığının müdafiəsi dayanır" (6. s.153).

Şair xalqın tərəqqidən geri qaldığını, mövhumatın, cəhalətin inkişafa mane olduğunu, gənc nəslin elmdən, təhsildən uzaq düşdüyünü təəssüf hissi ilə qələmə alırdı. Sabirin bütün satiralarında olduğu kimi "Neylərdin, ilahi" şeirinin əsas məzmunu yuxarıda qoyulan problemlərin həlli məsələləri istehza yolu ilə təsvir edilir. Müəllim şeirin məzmununu şagirdlərə düzgün çatdırmaq üçün ilk növbədə Sabirin başqa satiraları ilə müqayisə aparmalı və əsərin hansı mövzuda yazıldığını dəqiq müəyyənləşdirməyə səy göstərməlidir. Müəllimin köməkliyi ilə şagirdlər dərk etməlidilər ki, şair əsərdə insan təbiətindəki tənbelliyi, cəhaləti tənqid etməyi qarşıya məqsəd qoymuşdur. Hətta bir sıra sabirşünasların fikrincə, bu satiranın mövzusunun yalnız Azərbaycan həyatı ilə məhdudlaşdırılmadığını bildirirlər.

Təcrübə göstərir ki, satiranın ideya və məzmununu düzgün mənimsəmək üçün müxtəlif mənbələrə müraciət olunmalıdır. "Hər zülmə dözən canları neylərdin, ilahi?!" söyləyən şair dövrünün insanların laqeydlik hissələrini qəbul edə bilmir, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı haqq səsinə ucaldırdı. Xeyirxahlıq və ədalət tərəfdarı olan Sabir satirasında insanlığın taleyindən narahat olduğunu açıq şəkildə açıb göstərir və özünü bir daha yoxsul kütlənin müdafiəçisi kimi təqdim edir:

Məzlumlara göz yaşı dərya olacaqmış,
Dəryaları, ümmanları neylərdin, ilahi?! —

misralarından da aydın hiss olunur ki, şairin qaldırdığı məsələlər yalnız onun dövrü üçün deyil, bu günümüz üçün də olduqca aktualdır. Cəmiyyətimizdə baş verən real gerçəkliklər şairin qələmə aldığı mövzularla tamamilə üst-üstə düşür. Şairin satiralarında tərənnüm edilən milli və bəşəri bələlər onun ədalətli mövqeyinin bariz nümunəsidir.

Böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabirin maarifçiliyinin və pedaqoji fikir tariximizin inkişafında xidmətləri danılmazdır. Xalqımızın milli oyanışında, elm və təhsilə yiyələnməkdə, özünüdərk etməkdə böyük dəyəri ilə seçilən Sabirin bədii sənət nümunələrinin fəal/interaktiv təlimlə tədrisinə önəm verilməsi təqdirəlayiq haldır.

Ədəbiyyat

1. M.Ə.Sabir . Hophopnamə. Bakı "Turan" nəşrlər evi, 2002;
2. Abbas S. Sabir, Bakı 2002;
3. Nəbiyev B. Mirzə Ələkbər Sabir Tahirzadə Şirvani, Bakı, 2002;
4. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqid tarixi, Bakı, 1984;
5. Ədəbiyyat (XI sinif üçün dərslik), Bakı, 2018 ;
6. Ədəbiyyat (VIII sinif üçün dərslik), Bakı, 2019.
7. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim. Müəllim üçün vəsait, Bakı, 2007;
8. Yusifov F. Ədəbiyyatın tədrisi metodikası, Bakı, 2023.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Razim Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.341>

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVƏ

Filologiya elmləri doktoru, dosent
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
besi.azizali@gmail.com

FAİZ ƏHMƏD FAİZİN ŞEİRLƏRİNİN MÖVZU VƏ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

XX əsr urdu ədəbiyyatında da klassik ədəbiyyatın ənənələrinə uyğun olaraq poeziya ön planda olmuş, lakin forma və məzmun baxımından müasir düşüncəyə əsaslanmışdır. Məhəmməd İqbal, Faiz Əhməd Faiz, Habba Xatun, Çoş Məlihabadi, Şeyx Ayaz, Məcid Əmcad, Əxtər Hüseyn Cəfəri, Əmir Həməzə Xan Şinvari, Nasir Kazmi, Munir Niyazi, Əhməd Fəraz, Vəzir Ağ, Həbib Calib, Əbdül Qəni Xan, Fəxar Zaman, Layiq Babri, Fəhmide Riyaz, Zəfər İqbal, Zəhra Nigah, Pərvin Şakir, Ənis Nağı urdu poeziyasının görkəmli nümayəndələri idi. Bu şairlərin yaradıcılığında müxtəlif mövzulara müraciət olunmuş, azadlıq, dövrün acı həqiqətləri, həyat, dünya, mənəvi çöküşlər, ölüm, cahillik, mənlik, sufizm, sevgi, təbiət, söz azadlığı, müharibə, yoxsulluq kimi çeşidli məsələlər öz əksini tapmışdır.

Faiz Əhməd Faiz XX əsr urdu ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. Şairin yaradıcılığı zəngin və çoxcəhətli xüsusiyyətləri ilə seçilir. Faiz Əhməd Faiz həm lirik, həm də sosial-siyasi məzmunlu şeirləri ilə urdu ədəbiyyatı tarixində önəmli yer tutur.

Açar sözlər: Faiz Əhməd Faiz, urdu ədəbiyyatı, Pakistan, Sialkot

Faiz Əhməd Faiz (1911-1984) Nobel mükafatına təqdim olunmuş, əsərlərini urdu dilində yazan görkəmli Pakistan şairidir. “Faiz Əhməd Faiz XX əsrin ən mühüm və nüfuzlu urdudilli şairlərindən biri hesab olunur. O, 1930-cu illərdə Britaniya Hindistanında yaranmış ədəbi qrup olan Proqressiv Yazıçılar Hərəkatının aparıcı simalarından biri idi. Hərəkat ədəbiyyat vasitəsilə sosial ədalət, bərabərliyi və anti-müstəmləkəçiliyi təbliğ etmək məqsədi daşıyırdı. Faiz poeziyası bu dəyərləri əks etdirir, çox vaxt sevgi, itki, sosial ədalətsizlik və müqavimət mövzularını araşdırır” (3).

Faiz Əhməd Faiz 13 fevral 1911-ci ildə Pakistanın Sialkot şəhərində anadan olmuşdur. O, varlı mülkədarlar Sultan Fatimə və Sultan Məhəmməd xanın oğlu kimi imtiyazlı uşaqlıq illəri keçirmişdir. Atası görkəmli hüquqşünas və Pakistanın milli şairi Məhəmməd İqbalın da daxil olduğu elitər ədəbi dərnəyin üzvü idi. 1916-cı ildə Faiz məşhur regional məktəb olan Moulvi İbrahim Sialkotiyə daxil olmuş və daha sonra urdu, fars və ərəb dillərini öyrəndiyi Skotch Mission Liseyinə qəbul edilmişdi. O, 1932-ci ildə Lahorda yerləşən Dövlət Kollecinə ərəb dili üzrə bakalavr dərəcəsi, daha sonra ingilis dili üzrə magistr dərəcəsi almışdır. Faiz sonrakı illərdə Lahordakı Şərq Kollecinə ərəb dili üzrə ikinci magistr dərəcəsi də əldə etmişdir. 1935-ci ildə oranı bitirdikdən sonra Faiz müəllimlik etməyə başlamışdır. Faiz Əhməd Faizin ilk

şeyrləri məhəbbət və gözəllik haqqında yazılmış lirik parçalar idi. Gənc şair Lahorda olarkən ictimai-siyasi həyata daha çox daxil olmuş və həmin cəhət və mövzular onun yaradıcı fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmişdi. Faiz 1942-ci ildə İngilis Hindistan Ordusuna qoşulmaq üçün müəllimliyi tərk etmiş və İkinci Dünya müharibəsi zamanı xidmətlərinə görə Britaniya İmperiyası medalı ilə də təltif olunmuşdur. 1947-ci ildə Hindistanın bölünməsindən sonra Faiz ordudan istefa vermiş və ingilisdilli “The Pakistan Times” qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətə başlamışdır. 9 mart 1951-ci ildə Faiz Əhməd Faiz Təhlükəsizlik qanununa əsasən bir qrup ordu zabiti ilə birlikdə həbs edilmiş və Ravalpindi sui-qəsd davası kimi tanınan uğursuz çevriliş cəhdində ittiham olunmuşdu. O, ölüm cəzasına məhkum edilmiş və azadlığa çıxana qədər dörd il həbsdə qalmışdı. Şairin iki şeir topluları – “Dəst-e Səba” və “Zindan Namah”ya daxil olan əsərlərində də zindan həyatı öz əksini tapmışdır. Faiz Əhməd Faiz azadlığa çıxdıqdan sonra Pakistanda Zülfikar Əli Bhuttonun hökuməti tərəfindən Milli İncəsənət Şurasına təyin edilmiş və rus dilinə tərcümə olunan şeirləri ona 1963-cü ildə Lenin Sülh Mükafatı qazandırmışdır. 1964-cü ildə Faiz Kəraçi şəhərində məskunlaşdıqdan sonra Abdullah Harun Kollecinin direktoru vəzifəsinə təyin olunmuş, eyni zamanda, bir sıra məşhur jurnal və qəzətlərdə redaktor və yazıçı kimi çalışmağa başlamışdır. Şair 1965-ci ildə Hindistan və Pakistan arasında gedən müharibə zamanı İnformasiya Departamentinin fəxri üzvi kimi çalışır və Pakistan, Hindistan və sonradan Banqladeş arasında axıdılan qanlara qəzəbli şeirlər həsr edirdi. Lakin Bhuttonu Ziya Ul-Haq devirdiyi zaman Faiz Livanın Beyrut şəhərinə sürgünə göndərilir. Sürgün illərində şair urdu dilində şeirlər yazmağa davam edirdi. Faiz Əhməd Faiz 1982-ci ilə qədər sürgündə qalmış, 1984-cü ildə Nobel mükafatına namizəd göstərildikdən az sonra isə Lahorda vəfat etmişdi. Faiz Əhməd Faiz keşməkeşli həyatı boyu yaradıcılığını davam etdirmiş, əsərləri həm Hindistan, həm də Pakistanda ən çox satılan müasir urdu şairi kimi şöhrət qazanmışdır. O, XIX əsrin görkəmli şairi Qalibin poetik irsinin davamçısı kimi fəaliyyət göstərmişdir. Şairin əsərləri siyasi və sosial məsələləri əhatə edir, bir sıra hallarda hadisələrə sört reaksiyası ilə seçilirdi. “Faiz Əhməd Faiz Pakistanda və bütün dünyada məşhur urdu şairlərindən biridir. Onun poeziyası oxuculara gözəl şeirin köməyi ilə daxili hissələrini ifadə etməyə imkan verir. Faiz Əhməd Faizin qəzəli yaxşı şeirlər oxumağı sevən insanlar arasında məşhurdur” (4).

Həyatı ziddiyyətlər içərisində keçən şair, eyni zamanda, ərəb və ingilis ədəbiyyatının tədqiqi sahəsində də fəaliyyət göstərmişdir. Faiz Əhməd Faiz Pakistan dövlətinin qurulmasından sonra ölkədə diqqət mərkəzində olan ən məşhur ədiblərdən idi. İlk şeir kitabı 1941-ci ildə nəşr olunan şairin sonrakı mərhələlərdə daha beş kitabı çap edilmişdir.

Faiz Əhməd Faiz Pakistan Mütərəqqi Yazıçılar Birliyinin fəal nümayəndəsi, eyni zamanda, Afrika-Asiya Yazıçılar Birliyinin üzvü olmuşdur. Görkəmli şairin anadan olmasının 100 illiyi Pakistanda Faiz Əhməd Faiz ili kimi qeyd olunmuşdur.

Faiz Əhməd Faizin ədəbi irsi zəngin və çox istiqamətlidir. Qeyd olunduğu kimi, şair şeirlərində romantik düşüncələrini ifadə etməklə yanaşı, ölkənin real gerçəkliklərinə də yer vermiş, bəzən siyasi düşüncələrini də əks etdirmişdir. “Onun yaradıcılığı özünün lirik gözəlliyi, emosional dərinliyi və siyasi aktivliyi ilə seçilir. Faiz klassik urdu poetik ənənələrini müasir həssaslıqla birləşdirərək həm əlçatan, həm də dərin məzmunlu bir üslub yaratdı. O, fars və ərəb poeziyasından ilham almışdır. Onun şeirlərində tez-tez parlaq təsvirlər, simvolik dil və ənənəvi urdu qafiyə sxemlərinə əsaslanan güclü musiqililik vardır” (3).

Şairin yaradıcılığında “Azadlığın səhəri”, “Əgər şəhərə burdan baxsan”, “Yalnızlıq”, “Sevgilim, o əski məhəbbəti gözləmə məndən”, “Görüş ki, dodaqların azaddır” kimi şeirləri diqqəti cəlb etməkdədir.

“Azadlığın səhəri” şeirində Faiz Əhməd Faiz mənəvi azadlıqdan, insan ruhunun sərbəstliyindən bəhs edir, ümidlə gözlədikləri şəfəqə hələ yetişmədiklərini dilə gətirir:

Gecənin əli ilə boğulandan sonra bu şəfəq,
bu kəskin gur işıq
həsrət çəkdiyimiz həmin şəfəq deyil.
Göylərin səhrasındakı ulduzların son mənzilinə
Çatmaq üçün ümidlə yola çıxdığımız
həmin şəfəq deyil bu (1, 167).

Faiz Əhməd Faiz mənəvi keyfiyyətlərə nail olmaq üçün real hadisələrin, islahatların yetərli olmadığını dilə gətirmişdi:

Çətinliyin yaratdığı kədər
kökündən dəyişilib.
İcazə verilib birliyin coşqusuna.
Qadağan edilib ayrılıq və kədər.
Amma pozulub sinirlər.
Ayrılığın əlacı tapılmayıb.
haradan gəlib səhərin mehi
Və haraya gedir? (1, 168)

Bu sualları düşünən şair şüurun və qəlblərin azadlığı üçün əsaslı bir təkamül yolu keçilməsinin zəruriliyini ifadə edir, ümidlə yola davam etməyin gərəkliyini söyləyir:

Dünyanın lampasını ümitsizlik qaraldıb.
Gecə hələ bu qədər zalım olmayıb.
Demək, şüurun və qəlblərin
azad olması üçün hələ vaxt çatmayıb
Davam elə bu çətin səyahətinə:
bura sənin mənzilin deyil (1, 168).

Faiz Əhməd Faiz “Əgər şəhərə burdan baxsan” şeirində real həyatın acı həqiqətləri elə aydın şəkildə təsvir edir ki, darmatik xarakter daşıyan şeirdə canlı bir həyat səhnəsini müşahidə edirik:

Əgər şəhərə burdan baxsan,
ləyaqətli kimsə görməzsən.
Heç kim öz hisslərinin hakimi deyil,
və hər bir cavan oğlan cinayət damğası gəzdirir,
hər gənc qadın da zövcəlik nişanıdır sanki (1, 168).

Şair saxta parıltıların bir xaos yaratdığını, həqiqətlə yalanın iç-içə olduğunu, bu acı mənzərənin onu məhfil etdiyini ustalıqla ifadə edə bilmişdir:

Lampaların altında rəqs edən kölgələrə baxıb
dəqiq seçə bilməzsən:
gördüklərin bir dəstə əyyaşdır, əylənirlər,
yoxsa yasımı tuturlar.

Və burdan baxaraq deyə bilməzsən ki,
divarlara qırmızılıq verən – qızılgüllərin rəngidir,
yoxsa güllələrin axıtdığı qanların izi (1, 168).

Göründüyü kimi, şair qızılgül qırmızısı və güllələrin axıtdığı qanın qırmızısını məharətlə qarşılaşdırma bilmiş və dövrün ziddiyyətlərinin mənzərəsini yaratmışdır.

“Görüş ki, azaddır dodaqların” şeiri də siyasi-ictimai xarakter daşıyır. Şair burada söz azadlığından bəhs edir, azadlığın, cəsarətli sözün insan həyatının sonuna gətirib çıxaracağını, bununla belə susmamağı təbliğ edir:

Danış ki, azaddır dodaqların,
Danış ki, hələ dilin sənindir.
Bu zərif bədən hələ sənindir,
Danış ki, canın sən canındır (2, 117).

Faiz Əhməd Faiz ağızlara vurulmuş kilidlərdən, ayaqlara bənd edilmiş zəncirlərdən özünəməxsus şəkildə şikayətlənir, ölmədən danışmağı böyük bir fürsət kimi dəyərləndirir:

Danış vaxtın az olsa da, yetər yenə də.
Bədən və dilin ölümündən öncə,
Danış ki, haqq ölməmişdir hələ,
Danış və söylə hər istədiyini (2, 117).

“Sevgilim, o əski məhəbbəti gözləmə məndən” əsəri, ilk baxışda, sevgi şeiri təəssüratı ifadə etsə də, şair burada da daha çox ictimai görüşlərini ön plana çəkmişdir. Bu əsərdə Faiz Əhməd Faiz şeirlərin forma və məzmununa yeni düşüncədən yanaşmağı irəli sürdüyü kimi, öz ictimai görüşlərinə də yer vermişdir. İlk növbədə, şair zamanın əsrlərlə ənənələrdən süzülüb gələn sevgi şeirlərinə bağlanıb qalmamağı, şeirə də dövrün real həyat şərtlərini gətirməyi tövsiyyə edir:

Sevgilim! O əski məhəbbəti gözləmə məndən,
Zənn edərdim ki, sən yanımdaykən

Bu həyat daima aydın qalacaq
Sənin üzündən mənə o qədər qayğı düşmüşkən,
Nə arar məndə bu dünyanın digər acıları.
Sürətin dünya baharlarına davam edərkən,
Yoxdur aləmdə gözəl gözlərindən başqa bir şey.
Sana sahib olana baş əyər təqdir belə,
İşlər həqiqətən elə deyil (2, 116).
Şair dövrün, həyatın digər acılarının daha qatı olduğunu söyləyir:
Satışa çıxarılmış insan bədənləri var,
Nə edək ki, bu gözlərimiz
Bunlara bakmaqdan
Gözlərini çəkə bilməz.
Camalın hələ çəkici olsa da, nə çıxar,
Eşqdən başqa kədərlər də var dünyada,
Vüsalın dadından başqa dadlar da var (2, 116).

Göründüyü kimi, Faiz Əhməd Faizin şeirləri mövzu və ideya baxımından öz aktuallığını müasir mərhələdə də saxlamaqdadır. Çünki şairin sevgi və insan haqqındakı düşüncələri zaman və məkan sərhədlərini dağdır. Faiz Əhməd Faizin bərabərlik və azadlıq uğrunda mübarizəsinin əsasında dayanan sosial ədalət prinsipləri də poetik nümunələrində öz əksini tapmışdır.

Ədəbiyyat

1. Dünya ədəbiyyatı dərgisi. Pakistan. Bakı, Bədii Tərcümə və ədəbi əlaqələr mərkəzinin nəşri, 2021.
2. Modern Pakistan edebiyatı, İslamabad, Masud Publishers, 183.
3. <https://allpoetry.com/Faiz-Ahmed-Faiz>
4. <https://poets.org/poet/faiz-ahmed-faiz>.

Basira Azizaliyeva

CHARACTERISTICS OF TOPICS AND IDEA OF FAIZ AHMED FAIZ'S POEMS

Summary

In Urdu literature of the 20th century, according to the traditions of classical literature, poetry was at the forefront, but it was based on modern thought in terms of form and content. Muhammad Iqbal, Faiz Ahmed Faiz, Habba Khatun, Chosh Malihabadi, Sheikh Ayaz, Majid Amjad, Akhtar Hussain Jaafri, Amir Hamza Khan Shinwari, Nasir Kazmi, Munir Niyazi, Ahmad Faraz, Wazir Agha, Habib Jalib, Abdul Gani Khan, Fakhar Zaman, Layiq Babri, Fahmidah Riyaz, Zafar Iqbal, Zahra Nigah, Parveen Shakir, Anis Nagy were prominent representatives of Urdu poetry in the last century. In the works of these poets, various topics were addressed, such as freedom, bitter truths of the time, life, world, spiritual collapse, death, ignorance,

self, Sufism, love, nature, freedom of speech, war, poverty. Faiz Ahmed Faiz is a prominent Pakistani poet who was nominated for the Nobel Prize and wrote his works in Urdu. Faiz Ahmed Faiz's first poems were lyrical pieces on love and beauty. While in Lahore, the young poet became increasingly involved in social and political life, and these aspects and themes influenced his creative work. Faiz Ahmed Faiz continued his creative work throughout his turbulent life, becoming known as the best-selling contemporary Urdu poet in both India and Pakistan. He continued the poetic legacy of the great 19th century poet Ghalib. The literary legacy of Faiz Ahmed Faiz is rich and multifaceted.

Keywords: Faiz Ahmed Faiz, Urdu literature, Sialkot, Pakistan

Басира Азизалиева

ХАРАКТЕРИСТИКА ТЕМЫ И ИДЕЯ СТИХОВ

ФАИЗА АХМЕДА ФАИЗА

Резюме

В литературе урду XX века, согласно традициям классической литературы, на переднем плане стояла поэзия, но по форме и содержанию она опиралась на современную мысль. Мухаммад Икбал, Фаиз Ахмед Фаиз, Хабба Хатун, Чош Малихабади, Шейх Аяз, Маджид Амджад, Ахтар Хусейн Джафри, Амир Хамза Хан Шинвари, Насир Казми, Мунир Ниязи, Ахмад Фараз, Вазир Ага, Хабиб Джалиб, Абдул Гани Хан, Фаххар Заман, Лайик Бабри, Фахмида Рияз, Зафар Икбал, Захра Нига, Парвин Шакир, Анис Надь были яркими представителями поэзии урду прошлого века. В произведениях этих поэтов затрагивались различные темы, такие как свобода, горькие истины времени, жизнь, мир, духовный крах, смерть, невежество, самость, суфизм, любовь, природа, свобода слова, война, нищета. Фаиз Ахмед Фаиз — выдающийся пакистанский поэт, номинированный на Нобелевскую премию и писавший свои произведения на урду. Первые стихи Фаиза Ахмеда Фаиза были лирическими произведениями о любви и красоте. Находясь в Лахоре, молодой поэт все активнее включился в общественную и политическую жизнь, и эти аспекты и темы оказали влияние на его творческую деятельность. Фаиз Ахмед Фаиз продолжал свое творчество на протяжении всей своей бурной жизни, получив известность как самый продаваемый современный поэт на урду как в Индии, так и в Пакистане. Он выступил продолжателем поэтического наследия выдающегося поэта XIX века Галиба. Литературное наследие Фаиза Ахмеда Фаиза богато и многогранно.

Ключевые слова: Фаиз Ахмед Фаиз, литература на урду, Сялкот, Пакистан

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Professor İmamverdi Həmidov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.347>

XURAMAN QƏDİMOVA

Akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

E-mail: xuramanqedimova@mail.ru

NURULLAH ATAÇ VƏ TÜRKİYƏDƏ SUBYEKTİV ƏDƏBİ TƏNQİD

Annotasiya. 1923-1950-ci illərdə təkpartiyalı sistemin hakim olduğu Türkiyədə qərbləşmənin köklü şəkildə həyata keçirilməsi üçün sərt bir dönüş yaşanmışdır. Rəsmi ideologiyanın rəhbərliyi atında savadsızlığın ləğvi proqramının həyata keçirilməsi prosesində qaynar yaradıcılıq fəaliyyəti ədəbi tənqidin inkişafına münbit şərait yaratmamışdır. Bu dövrdə poeziya ilə bağlı mübahisələrdə ənənəvi klassik şeirin modern poeziyaya öncüllük edə bilməyəcəyi fikri səsləndirilmiş, tənqid isə daha çox mübahisə və həqarət şəklində aparılmışdır. Dönəmin tanınmış tənqidçi, yazar, tərcüməçi və şairi Nurullah Ataç (1898-1957) subyektiv yanaşmada tənqidin olmadığını və bunun da içində olduqları vəzyətdən qaynaqlandığını söyləmişdir.

Açar kəlmələr: Nurullah Ataç, tənqid, subyektiv tənqid, klassik seir.

1923-1950-ci illər Türkiyəsində tək partiya idarəçiliyində ordunun iktidarı tamamilə öz təsiri altında saxladığı bir dövrdür. 1950-ci ildə çoxpartiyalı sistemə keçid – demokratiya dövrə başlasa da qurucu elita və onun himayəçisi olan ordu yenə də siyasətə bu və ya digər şəkildə müdaxilə edirdi. Cümhuriyyət elan olunduqdan sonra cəmiyyətin inkişafında ədəbiyyatın hərəkətverici qüvvələrdən biri kimi fəal rol oynaması bu zaman kəsimində də öz aktuallığını qoruyub saxlayırdı. Sənayeləşməyə keçmədən əvvəl qərbləşməyə çalışan Osmanlının qalıqları üzərində qurulan Türkiyə Cümhuriyyətində həmin zaman kəsimində tənqid isə akademik bir sahə kimi deyil, yazar və tədris işçilərinin həvəskar hobbisi kimi müraciət edilir, qəzet və jurnallarda da belə təqdim olunurdu.

Ədəbiyyatda müasirləşmənin Tənzimat dövrü ilə birlikdə başlaması prosesi Cümhuriyyət dönəmində də davam edir, Cümhuriyyət poeziyası haqqında ilk müzakirələr köhnə poeziyanın Cümhuriyyət poeziyasına təsirlərindən bəhs edirdi. Əbdülhak Hamit və Mehmed Emin də daxil olmaqla bir çox şairlər artıq yeni poeziyaya öncülük edə bilməyəcəkləri üçün tənqid olunurdu. Tənqid sahəsində aparılan müzakirələr tez-tez qaydasız polemikaya, hətta ayrı-ayrı şəxslərə ünvanlanan ağır tənqid və təhqirlərə çevrilirdi. Bu dövrdə “*Yeddi məşəl*” adı ilə qurulan ədəbi birlik yenilik, canlılıq və səmimiyyət iddiasını ortaya qoydu. Belə olan halda klassik şeir tərəfdarları poeziyada bützlərə hücum edənləri “bolşevik qapısının qeydiyyatlı qulu” kimi ittiham edirdilər. Behçet Kamal Çağların müharibə dövründə ortaya çıxan və mərhələsini tamamlayan “*Beş hecaçılar*”ı yeniliyə maneə kimi təsvir etməsi müzakirəni daha da qızıdırırdı. Bu dövrdə nəşr olunan “*Yücel*” və “*Varlıq*” jurnallarında dərc olunan araşdırmalarda gənclərin fikirləri də öyrənilməyə çalışılırdı.

Meyarların araşdırılması davam edir, Cümhuriyyətlə yeni – inqilabi ədəbiyyatının doğulduğu, bir missiyası olan şeirin mərkəzinin isə Ankara olduğu bəyan edilirdi. Ancaq ədəbiyyatın fərdi anlayışını müdafiə edənlər də eyni qızğınlıqla bu fikrə qarşı çıxırdılar. Bununla bağlı Ahmet Hamdi Tanpınar belə fikir irəli sürürdü ki, həqiqi poeziyanın gerçək sənət əsərinin varlığından başqa heç bir məqsədi yoxdur. Özündən başlayır və özü ilə bitir.

Dövrün bir çox şairləri isə poeziyaya missiya təyin etməyə, onun mənasını daraltmağa etiraz edirdilər. Onlar iddia edirdilər ki, şeirin qabağına qoyulan hər hansı bir ad (*tezis şeiri, sosialist şeiri* və s.) şeiri məhdudlaşdırmaq məqsədi güdür.

İlk yazılarını 1921-ci ildə “*Dərgah*” jurnalında dərc etdirməyə başlamış, tənqid və essenin qarışığı bir üslubda yazan Nurullah Ataç bu dövəndə türk ədəbiyyatında tənqidin yoxluğunu qınayaraq bəyan edirdi: “Biz bunu Qərb dünyasında görməyə və tənqid etməyə çalışdıq, bunu edə bildikmi? Yox, biz ancaq takriz etməyi – öyməyi, tərifləməyi bacardıq, ya təhqir etdik. Təhqir tənqid deyil, böhtan atmaqdır” [5, s. 67].

Doğan Aksan subyektiv tənqidin önəmli imzalarından olan bu sözərin müəllifini – Atacı “tənqid” sözünün banisi adlandırır [1, s. 23]. Konur Ertop isə Ataç haqqında daha düşündürücü fikirlər irəli sürür: “O, qeyri-ənənəvi sahədə janrın bütün şərtlərini təkbaşına yerinə yetirərək Qərb mənasında tənqid qurdu. O, qədim poeziyamızın nəcib gözəlliyini Qərb sənətində yetişmiş çağdaş zövqlə işıqlandırır Cümhuriyyət dövrü Türk ədəbiyyatının inkişafına kömək etdi. O, yeni sənətimizi əsl şəxsiyyəti ilə tanıdıb. O, parlaq şöhrət qazanmış dəyərsiz yazıçıların əsl simasını açdı. Bu, süni ifadənin hökmranlığını məhv etdi” [10, s. 596].

Nurullah Ataç həm də iddia edirdi ki, ədəbiyyat və ədəbiyyat anlayışının dəyişməsi Qərb ədəbiyyatını latın, yunan dillərini öyrənməklə, onları orijinalda oxumaqla doğru dərk etmək olar. Türk tərcüməçilərinin yetərli olmadığını düşünən Ataç bunun səbəbini “*Karalama Defteri, Ararken*” adlı kitabına daxil edilmiş “İçki, tiryək” başlıqlı məqaləsində Şərq ədəbiyyatından zövq alan oxucunun Qərb ədəbiyyatından həzz ala bilməməsini o oxucunun Şekspiri, Molyeri, Höteni Şərq ədəbiyyatında olduğu kimi eyni vərmiş və ya zövqlə oxuya bilmədiyini və məhz o hissləri yaşamağa çalışdığından onları tam dərk edə bilməyəcəyi fikrini irəli sürürdü. Deyilənlərdən belə başa düşülür ki, o, bu dövrdə Marif Nazirliyi tərəfindən edilən dünya klassiklərinin tərcümələrini incələyərək onların uğursuz olduğu qənaətinə gəlmişdir [6, s. 144]. Ataçın tənqidinin əsasını Qərbi anlamamanın səbəbinin Qərb estetik zövqlərini qəbul etməmək olması təşkil edir. Ataçın fikrincə, buna nail olunmazsa, tənqid düzgün aparıla bilməz. Xalq ədəbiyyatının divan ədəbiyyatına qarşı tərənnüm edildiyi və şairlərin milli etalon kimi hecalar şəklində yazdığı şeiri də tənqid edən Ataç, “*Asan iş*” başlıqlı məqaləsində “xalq şeiri sevdadır, gedir” deyir. Xalq poeziyasının səmimiyyətdən uzaq olduğunu, Yunus və aşıqları tənqid etməyin az qala cinayət olduğu mühitdən şikayətlənərək: “xəbəriniz olsun ki, divanımız da boşdur” deyir və bəyan edir ki, buna diqqət yetirməyə dəyməz. Divandan, xalq ədəbiyyatından həzz almağı insanın böyüdüüyü mühitə, ata-anadan miras qalan

vərdişlərə, mentalitetə bağlayan yazar, nə xalq, nə də divan poeziyasının mesaj vermədiyində israr edirdi [6, s. 144].

Amma o, Türk ədəbiyyatını bütün yönləri ilə dəyərləndirməyi yaddan çıxarmır: “Şeirlərimizi, köhnə şeirlərimizi özümüz oxumalıyıq, uşaqlarımız da oxusun. Dilimizi öyrənməkdən həqiqətən həzz almağın və onunla gözəl formalar yaratmağın başqa yolu yoxdur. Ədəbiyyati-cədidə dövründən bəri türk yazarlarının çoxu Türk poeziyasını sevmir və onun dəyişməsinə, daha çox fransızca oxumasını istəyir. Karacaoğlanı “dilləri var, bizim dilə bənzəməz” deməyə vadar edən bir yadlıq var. Bunun baş verməsi təəccüblü deyil: Avropadan gələn kitabları oxumaq üçün divanlarımızı bağladılar. Avropadan gələn kitablar zehnimiz üçün lazım olan qidaları gətirirdi. Amma divanları bağlamaq lazım deyildi, onlar bizə dilimizi öyrədirdi. Ona görə də ədəbiyyati-cədidə tərəfdarları Avropadan ədəbiyyat aldıklarını ifadə edə bilmirdilər. Elə vəziyyət yarandı ki, onların dedikləri divan şairlərindən daha qədim səslənirdi. Bakinin, Nedimin şeirlərindəki tərəvət Təvfik Fikrətdə, Halit Ziyada yoxdur. Bunun səbəbi türk dilini sevmələridir. Divan şeiri milli deyilmiş, xalq şeiri milli imiş, gərək divanları bağlayıb cümk oxuyaq... Bu xoşagəlməz zarafat uzun sürdü. Xalq şeirimizin də gözəlliklərini bilməz, anlamaz deyiləm. Koroğlunun, Karacaoğlanın deyə anılan qoşma və səməilər var ki, ən gözəl şeirlərin sırasına qoyulur, amma azdır. Divan şairlərimiz, onların yazıları ata mirasıdır, onlara xor baxmağa, yad hesab etməyə haqqımız yoxdur. ...Divan şairlərimizin ərəb və fars dillərindən götürdükleri sözlər onların dillərini qeyri-türk etmədi. O sözlər əcnəbidir, amma gəzdiyi bağın torpağı buram-buram Türk qoxuyur – sözləri ilə Türk poeziyasından xəbərdar olmağın vacibliyini vurğulayır, gəncliyə klassikləri sevditməyi və öyrətməyi məsləhət görür [4, s. 124-125].

Göründüyü kimi, Ataç bu açıqlamalarında keçmişin rədd edilməsinə qarşı çıxır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, o həmişə eyni fikirləri müdafiə etməmiş, mövqeyində sabit qalmamış, Qərb anlayışı ilə ənənəyə qarşı çıxsa da, Türk ədəbiyyatını gözdə tutmuşdur.

Türk ədəbiyyatında peşəkar tənqidçi olduğu deyilə biləcək yazarlardan olan Ataçın tənqidlə bağlı müşahidələri və Türk ədəbiyyatına yönəlik tənqidləri önəmlidir. O hesab edir ki, Türkiyədə tənqid ədəbi janr kimi inkişaf etməyib. O, fikrini belə izah edir: Tənqidçi dövrün bütün kitablarını oxuyacaq, onun fəlsəfəsini biləcək, bütün hadisələri nəzərdən keçirəcək. Yeni yazılanları oxuyan, yeni düşüncələri öyrənən insan necə hər gün öz beynində olanı sınaqasın? Onları sınaqdan keçirəndə bəzilərinin nöqsanlarını görür, səhv olduğunu anlayır və dəyişir. Elə buna görədir ki, bir çox sənət adamları və ziyalılar, hətta ən böyükləri belə, gəncliklərində bir əhkəmdən möhkəm yapışsalar da, tədrisən şübhə ilə yanaşırlar. Zamanın həzzi də var. Bu, ümumiyyətlə, tənqidçinin işinə yaramayacaq? Təzə kitab çıxır, şeir yazılır. Həqiqətən gözəl deyil, amma nədənsə insanların aqlını çəkir və onun böyük gözəlliyə malik olduğunu düşünürlər. Tənqidçi belə duyğusal nüanslara qapılmasın... Demək asandır, çaşmayın! O da zaman adamı deyilmi? O, ədəbiyyat

adamları arasında yaşamırmı? [4, s. 124-125]. Beləliklə, Ataç, tənqidçinin baxış acısının zamanla dəyişə biləcəyini söyləyərək bunun təbii olduğunu da vurğulamışdır.

Türkiyədə tənqidçinin olmadığından Yaşar Nabi də heyifsilənir və bu məsələdə Ataç da onu haqlı sayır. Tənqidin yaranmamasının səbəbinin cəmiyyətin inkişafına bağlı olduğunu düşünən Ataçın qərbləşmə anlayışı paralellik daşıyır. Qərbdə tənqid anlayışı onların estetik anlayışının təbii nəticəsidir qənaətinə gələn Ataç onu da iddia edir ki, ilk növbədə cəmiyyət dəyişməlidir və cəmiyyətdəki dəyişiklik nəticəsində ədəbi anlayış dəyişəcək, ədəbi zövq inkişaf edəcək və bununla da tənqid yaranacaq. Onun fikrincə, tənqidçilərin vəzifəsi dəyərsiz bolluğu deyil, yüksək keyfiyyəti seçməkdir [16, s. 615].

Ataçın fikrincə, tənqidçinin öz zövqü olduğu üçün qərəzsiz davrana bilməz. Tənqidçilər əsərlərə münasibət bildirəcək, müsbət və mənfi fikirlərini bəyan edəcəklər. Düşmənlərini tənqid etmək, sevdiklərinə təriflər söyləmək tənqidçinin insani zəifliyidir. Tənqidçi də insan olduğu üçün bu xəstəliyə düşər olur. Bizim bununla bağlı onu qınamağa haqqımız yoxdur.

O, tənqidçilərin öz sevdiklərinin əsərlərini tərifləməsini humanist bir hal kimi qələmə verir. Bu da subyektivliyin qaçınılmaz olduğundan xəbər verir. Əvvəlcə obyektiv tənqidin tərəfdarı olan Ataç sonradan subyektiv tənqidi müdafiə edir, bunu normal sayır. Tənqidçilərin güclü xarakterlə yanaşı bəzi başqa xüsusiyyətlərə sahib olmasının vacibliyini vurğulayan Ataç Fransada tənqid mükafatı qazanan Thierry Maulnierin “tənqidçinin ən böyük vəzifəsi yazarın ifadə etmədiyini ifadə etməsidir” fikrini xatırladır. Paul Valeryin sənətkar kimi təbiətə söylədiyi “mən sizin nə isdəyinizi sizin bildiyinizdən biraz daha doğru bilirəm” sözünü əsas gətirərək “bəli, tənqidçi də əsərini tənqid etdiyi müəllifə bunu söyləyə bilər” – deyir.

Tənqidçinin yazarın söyləyə bilmədiyini söyləyən biri olduğunu iddia edən Ataç, bunu bacara bilməsi üçün tənqidçinin də bir yaradıcı özəlliyi olmalıdır deyirdi. “Hər millət layiq olduğu hökumətə malik olduğu kimi, hər ədəbiyyat da layiq olduğu tənqidçi yetişdirir. Bizdə tənqid və tənqidçi yoxdursa, heç şübhə etməyin ki, bu ədəbiyyatımızın zəif olmasındandır. Ataç ədəbiyyatın zəifliyinin tənqidçinin yetişməsinə birbaşa təsir etdiyini iddia edirdi və bu iki paralel prosesin cəmiyyətdəki durğunluqdan qaynaqlandığını deyirdi. Gözəl, hətta böyük deyə biləcəyimiz şairlər yetişdirdiyimiz dövrlərdə də tənqidçilər sizsiz yoxmu, deyəcəksiniz? Doğrudur. Amma o dövrdə tənqid yazmaq istəyən də yox idi. Füzuli, Nəfi, Nədim zamanlarında məcmua, qəzet nəşr olunsaydı və onların ədəbiyyat səhifələri olsaydı, əlbəttə ki, o şairlətin şeirlərinin yanına qoyulacaq təhlil məqalələri yazan tənqidçilər də meydana çıxacaqdı. Halbuki bu gün tənqidə həvəs edənlərimiz vardır və onların mövcudluğunu inkar edə bilmərik. Lakin yazılanların keyfiyyətsiz olduğunu söyləməkdən başqa bir şey deyildir... Bizdə tənqid yoxdur, çünki şairlərimizdə, romançılarımızda tənqid təfəkkürü yoxdur, olsaydı tənqidçiləri onlar özləri yaradardı [8, s. 147-148].

Ataç israrla bu durumun zehniyyətdən qaynaqlandığını ifadə edirdi: “Bizdə tənqidçinin yoxluğu daha xeyirlidir, düşünürəm. Sözüünə etibar edilən, güvənilən bir tənqidçi fərz edək. O, sənəti sevən səmimi bir adamsa, yəni bəyəndiyi kimi, bəyənmədiyini də açıqlarsa, sənətə yaxşılığından çox pisliyi dəyər. Bir əsərin rəğbət görməsinə yardım edərsə, beş dənəsinin də satılmamasına səbəb olar. Tənqidçi ancaq xəstəlikli bir ədəbiyyat həyatı yaşanan muhitlərdə zərərsiz, bəlkə də faydalı bir ünsür ola bilər” [2, 8, s. 198-199].

Türkiyə ədəbiyyatında Ataça bağlı çoxlu fikirlər səsləndirmişlər. Ona qarşı fərqli münasibətlər sərgilənsə də Türk ədəbiyyatında önəmli bir yer tutduğu həmişə vurğulanmışdır. Yıldız Ecevit onu “Türk ədəbiyyat tarixinin ən mühüm yol göstərəni” adlandırır, Orxan Pamuk isə Ataçada “şagirdini danlayan qəzəbli bir müəllim əsəbiləyi”ni sezdiyini ifadə edir [14].

Peyami Safa “Ədəbiyyatımızın dəyər nizamsızlığı” yazısında Nurullah Ataçın ölümündən sonra baş verən mübahisələrlə bağlı belə demişdir: Ataç ədəbiyyatımıza yeni baxış gətirmiş, gənç istedadları bu istiqamətə cəsarətləndirmiş və yetiştirmişdir. Ataçın yaşanmış və ənənəvilikdən qaçan orijinal bir tənqidçi olduğunu etiraf etmişlər.

Peyami Safa həm də Ataçın ədəbiyyata münasibətini belə ifadə etmişdir:

- Ədəbiyyatın ana əsərlərinə qarşı laqeydlik,
- yuxarıdan aşağı baxmaq,
- klassiklərə qarşı hörmətsizlik,
- tərs davranışlarını, patavatsızlığı və aykırılığı orijinallıq hesab etmək [15, s.

39].

Bəzi yazarlar Ataçın tənqidi yaradıcılığını siyasi görüşlərinə bağlayırdılar. Məsələn, Kamal Tahir onu tənqidlərində ağır bir üslub istifadə etdiyindən və daha çox da siyasi düşüncələrindən dolayı qınamışdır. O, Ataçın dilini kosmopolit, saxta, gərəksiz və qeyri-millə bir dil kimi qələmə verir və belə bir dil anlayışını onun siyasi anlayışına aid edirdi [13, s. 109]. Atilla İlhanın fikirləri də fərqli deyil: “Ataç CHP-nin rəsmi orqanı olan “Ulus” qəzetində yazardır, bütün rəsmi ədəbi münşiflər heyətinin məsum üzvüdür, öz orijinallığı və köhnə ədəbi nəslin incikliyi ilə məşhurdur”. O, Ataçın açıqlama və qiymətləndirmələrinin siyasi olduğunu, yazılarını rəsmi nöqtəyi-nəzərli qəzetlərdə yazdığını, əsəri tənqidçi kimi yox, siyasi mövqeli kimi dəyərləndirdiyini bildirir [12, s. 209].

Cümhuriyyətin müasir və dünyəvi ideologiyasını ciddi şəkildə həyata keçirdiyi həmin dövrdə ənənəyə qarşı olmaq ziyalı olmağın tələbi kimi qəbul edilmiş və siyasi iradəyə yaxınlıq kimi dəyərləndirilmişdir. Ataç Qərb tənqidinin tərəfdarıdır və heç vaxt dissident sənətçi olmayıb. Onu Ankaranın rəsmi tənqidçisi adlandırmaq olar. O, yeni dövlətin və yeni mərkəzin tənqidçisi olmuşdur [7, s. 624-627].

Qərb pərəstişkarı kimi tanınan Nurullah Ataçın Qərb ədəbiyyatı klassikləri haqqında fikirlərini sərt şəkildə tənqid edən yazar Selim İleri onun Türk

romançılarına və məişət problemlərinə çox diqqət yetirməməsini çatışmazlıq hesab edirdi [11, s. 157].

Hüseyn Cöntürk isə “Dünənki tənqidçinin tarixi demək olar ki, tam olaraq Atacın tarixidir” sözləri ilə tənqidçi yoxluğuna diqqət çəkmişdir [9, s. 30].

1952-ci ildən sonra isə Ataç obyektiv tənqidi müdafiə etmişdir. O, “tənqidçi müəllifi təbrik etməz, onu alqışlamaz, nikbinlik bəxş etməz, onun yaradıcılığını tədqiq edər, başa düşməyə, izah etməyə çalışar” – deyərək elmi və ya obyektiv irəliləyən tənqidçinin başlıca vəzifəsinə diqqət çəkmişdir [8, s. 144].

Nəticə

Cumhuriyyətin ilk illərində Türk ədəbiyyatında tənqid “klassik, ya modern” mübahisəsinin davam etdiyi, əsərlərin milli meyarlara uyğun dəyərləndirildiyi bir dövr keçirmişdir. Lakin tənqidi çalışmalarda akademik meyarlardan daha çox subyektiv yanaşmalar özünü biruzə vermişdir. Tənqidin meyarları və əsasları mövzusunda açılan polemikalarda və ədəbi mübahisələrdə Nurullah Ataç ön planda olmuşdur. O, tənqidin yoxluğunu zəif ədəbiyyatla əlaqələndirmiş, tənqidi fəaliyyətin tələb etdiyi şərtlərin və dünyagörüşün Türk ədəbiyyatçıları arasında olmadığını söyləmiş, klassik ədəbiyyatın yox sayılmasını da ədəbi tənqidin yaranmasına əngəl kimi görmüşdür. Bununla belə, Ataç ədəbi tənqiddə tənqidçinin şəxsi qənaətlərinin ön planda olması və subyektiv yanaşmanı müdafiə etmişdir.

Ədəbiyyat

1. Aksan, 1993, Türkçenin söz Varlığı, Ankara, Engin Yayınevi.
2. Akşam Postası, 05.04.1938.
3. Akşam, 03.10.1936.
4. Ataç, Nurullah. 2011, Günlerin Getirdiği – Sözden Söze, YKY, 3
5. Ataç, Nurullah. 1991, Karalama Defteri – Sözden Söze, Can yay.4
6. Ataç, Nurullah. 1998, Karalama Defteri, Ararken, İstanbul.5
7. Aydın, Mehmet. Ataç Eleştirmen miydi?, Hece Edebiyat Dergisi, Eleştiri Özel Sayısı, Yıl: 7, sayı: 77/78/79 6
8. Bezirci, Asım. 1968, Nurullah Ataç, Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi / İstanbul. 7
9. Cöntürk, Hüseyn, 1962, Günlerin Götürdüğü. 8
10. Ertop, Konur. 1967, Ataç'ı Anarken, Türk Dili, SAYI 188, Ankara. 9
11. İleri, Selim. 1982. Düşünce ve Duyarlık, İstanbul, 10
12. İlhan, Atilla. 1993. Hangi Edebiyat?, Ankara. 11
13. Notlar/Sanat Edebiyatı, Kemal Tahir, 1980, İstanbul. 12
14. Öteki Renkler. 13

15. Peyami, Safa. 1999. YazarlarSanatçılarıMeşhurlar. Ötüken Neşriyat 14
16. Yeni Türk Edebiyatı, Grafiker,Yay, Ankara 2012. 15

Khuraman Gadimova

NURULLAH ATAÇ AND SUBJECTIVE LITERARY CRITICISM IN TURKEY

Summary

Turkiye was ruled by a one-party system from 1923 to 1950. At this time, there was a sharp turn for the implementation of westernization in a radical way. In the process of implementing the illiteracy program under the guidance of the official ideology, hot creative activity did not create fertile conditions for the development of literary criticism.

During this period, there were disputes about poetry, and it was said that classical poetry could not lead modern poetry, and criticism was more in the form of arguments and insults. In the subjective approach, Nurullah Atac said that there is no criticism and the reason for this is the situation they are in.

Key words: Nurullah Atac, criticism, subjective criticism, classical poem

Хураман Гадимова

НУРУЛЛА АТАЧ И СУБЪЕКТИВНАЯ ЛИТЕРАТУРНАЯ КРИТИКА В ТУРЦИИ

Заключение

В Турции с 1923 по 1950 год правила однопартийная система. В это время произошел резкий поворот к осуществлению вестернизации радикальным путем. В процессе реализации программы ликвидации неграмотности под руководством официальной идеологии горячая творческая деятельность не создала благодатных условий для развития литературной критики. В этот период велись споры о поэзии, говорили, что классическая поэзия не может вести современную поэзию, а критика носила скорее форму споров и оскорблений. Говоря о субъективном подходе, Нурулла Атач заявил, что никакой критики нет, и причиной тому является ситуация, в которой они находятся.

Ключевые слова: Нурулла Атач, критика, субъективная критика, классическая поэзия.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Kifayət Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.354>

SADAQAT QASIMOVA

Azadlıq prospektu 20

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Email address : 716 gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN NATIQLIK MƏHARƏTİ

Açar sözlər: Heydər Əliyev, natiq , ulu öndər ,Azərbaycan xalqı, ana dili, dövlət dili, Azərbaycan Respublikası,

Ключевые слова: Гейдар Алиев, оратор, великий лидер, азербайджанский народ, родной язык, государственный язык, Азербайджанская Республика

Keywords: Heydar Aliyev, speaker, great leader, Azerbaijani people, native language, state language, Republic of Azerbaijan

Ulu öndərin XX əsr Azərbaycan siyasi natiqliyinin və Azərbaycan nitq mədəniyyətinin təşəkkül tapmasında rolu danılmazdır. Ana dilini ürəkdən sevən və “Azərbaycanlı olması ilə fəxr etdiyini” bütün dünyaya bəyan edən dahi şəxsiyyət H.Əliyev dilimizin inkişafı, zənginləşməsi üçün böyük xidmətlər göstərmişdir. “Hər bir xalqın milliliyini, mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir” deyən ulu öndər Heydər Əliyev dövrünün ən görkəmli natiqlərindən olmuşdur . Heydər Əliyev öz yaradıcı şəxsiyyət keyfiyyətləri , şəxsi nümunəsi ilə dilimizin nüfuzunu artırmış və Azərbaycan dilinin məişət dili, ədəbi dil səviyyəsindən dövlət dili səviyyəsinə qaldırmışdır. O, xalqla onun öz dilində danışdı və xalq danışq dilindən gələn ifadələri məharətlə işlədirdi .Heydər Əliyev bir dövlət və siyasi xadim kimi öz döğmə ana dilinin elmi şəkildə öyrənilməsi , beynəlxalq aləmdə onun nüfuzunun artması üçün stimullar yaradırdı. Məhz ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi və iştirakı ilə hələ Sovet hakimiyyəti illərində - 1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən, Azərbaycan dilindən dövlət əhəmiyyətli tədbirlərdə istifadə edilməyə başlandı. Heydər Əliyev Yazıçılar İttifaqının qurultaylarında, genişmiqyaslı yubiley tədbirlərində dərin məzmunlu çıxış edərək, Azərbaycan dilində səlis və gözəl danışmaq məharəti nümayiş etdirir, bununla da ziyahılarımızın diqqətini ana dilinin inkişafına yönəldirdi.

H.Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışı Azərbaycan tarixində yeni bir başlanğıc oldu. Belə ki, onun Azərbaycan dövlətçiliyinə çıxanlara qarşı müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağıran Azərbaycan dilində söylədiyi çıxışları, nitqləri böyük rol oynadı və dahi dövlət xadiminin natiqlik məharətini bir daha ortaya çıxardı . Natiqlik məharətinə görə onunla müqayisə ediləcək ikinci bir şəxsiyyət olmamışdır. Ulu öndərimiz H.Əliyev cənablarının çıxışları bu baxımdan həmişə ən yaxşı nümunədir. Azərbaycan

Respublikasının Milli Məclisinin 15 iyun 1993-cü il tarixli iclasındakı çıxışında – “Ömrümün bundan sonrakı hissəsini harda olursa-olsun, yalnız və yalnız Azərbaycan Respublikasının müstəqil dövlət kimi inkişaf etməsinə həsr edəcəyəm. Və əminliklə demək istəyirəm ki, Azərbaycan Respublikası bundan sonra onun başına nə gəlsə gəlsin, müstəqilliyini itirməyəcək, yenidən heç bir dövlətin tərkibinə daxil olmayacaq, heç bir başqa dövlətin əsarəti altına düşməyəcək”. (2,72)

Azərbaycan dili ümummillə lider Heydər Əliyev şəxsiyyətinin çoxcəhətli fəaliyyətinin hər zaman ayrılmaz tərkib hissəsi olmuş və ana dilimizin bütün problemlərini (dil və əlifba) daim diqqətdə saxlamışdır. O, çox gözəl bilirdi ki :“Xalqı xalq edən, milləti millət edən onun ana dilidir .” Onun aforizmə çevrilən hikmətli sözləri hər zaman xalqımızın dilinin əzbəri olacaqdır.

Belə təsiredici çıxışlar çoxdur. 18 iyun 2001-ci il tarixində imzaladığı “Dövlət dilinin təbiiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərman da həmin mübarizənin davamı idi. Bu fərmanda qeyd etmişdi ki, “Ana dilimizin öyrənilməsi və təbiiqi sahəsində də hələ görüləsi işlər çoxdur. Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədris işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Bir çox kütləvi informasiya vasitələrində, rəsmi yazışmalarda, kargüzarlıq və s. sahələrdə Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcına əməl edilmir. Azərbaycan dilinin reklam işində istifadə edilməsində ciddi qüsurlar müşahidə edilir. Əcnəbi dilli lövhələr gənc nəslin azərbaycançılıq ruhunda tərbiyəsinə mənfi psixoloji təsir göstərir. Ölkə ərazisində yayımlanan televiziya kanallarının əksəriyyəti xarici dillərdə fəaliyyət göstərir”. Və bu istiqamətdə mühüm əhəmiyyətli sənədlər: Müstəqillik dövründə də ulu öndər tərəfindən imzalanmış Fərman “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının təşkilinin təsdiq edilməsi haqqında” Sərəncam , “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il) Fərman imzalanmışdır . Eyni zamanda, ulu öndər Heydər Əliyevin 2 yanvar 2003-cü il tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Qanun (sentyabr 2002-ci il) qüvvəyə minmişdir. Heydər Əliyevin ana dili ilə bağlı tələbi belədir: “Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini mükəmməl bilməlidir”.Bu bir tarixi faktıdır ki, dünya liderləri içərisində, o cümlədən türk dünyasında ulu öndər Heydər Əliyev qədər dil məsələsini dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldıran ikinci rəhbər olmayıb.

Qeyd etmək lazımdır ki ulu öndər Azərbaycan dili ilə bağlı söhbətlərində nitq mədəniyyəti məsələlərinə həmişə xüsusi diqqət yetirirdi. AMEA-nın müxbir üzvü A.Axundov H.Əliyev haqqında xatirələrini danışarkən deyir ki, bir dəfə ulu öndərimiz məni və institutun bir neçə əməkdaşını yanına çağırtdırmışdı. O, söhbətə başlamazdan əvvəl üzünü mənə tərəf tutaraq soruşdu: “Nə işlə məşğul olursunuz?” Mən Azərbaycan dilinin ayrı-ayrı sahələri üzrə tədqiqatların aparılması, kitabların yazılması, müxtəlif məzmununda lüğətlərin tərtib olunması və s. məsələlər barədə

məlumat verdim. Cavabımdan razı qaldı və dedi: “Bunlar öz yerində, bəs nitq mədəniyyəti ilə bağlı nələr etmişsiniz? Siz bu sahəyə daha çox fikir verməlisiniz ki, xalq öz dilində sərbəst danışa bilsin”. (4 . s.25)

Belə ki , onun düzgün tələffüzü, səsinin tonu , danışmaq tərzini aydın və anlaşılıqlı idi. H.Əliyevin bir natiq kimi emosiyası onun səsinə, mimikasına, əlinin hərəkətlərində və dilinin sintaksisində təzahür edir. Məsələn: «... Şübhəsiz ki, burada keçmiş Sovetlər İttifaqı rəhbərliyinin Azərbaycana qarşı ədalətsiz münasibəti də nəzərə alınmalıdır. Ancaq belə bir ədalətsiz münasibəti müşahidə edənlər gərək ona müvafiq də lazımı işlər görəydilər və Azərbaycanın, xalqın, millətin, Azərbaycan Respublikasının etibarlı müdafiəsini təmin edə biləydilər. Bunlar, təəssüf ki, olmamışdır(5.s.109)

H.Əliyevin nitqində səslənən «mən bunu dəfələrlə demişəm», «...mən də bunları yaxşı bilirəm. Bəlkə də bunu Azərbaycanda çoxlarından yaxşı bilirəm. Çünki mən Azərbaycana 14 il rəhbərlik etdiyim zaman kənd təsərrüfatı ilə xüsusilə məşğul olmuşam», «Mən Azərbaycan kəndinin hər bir incəliyini bilirəm...» və s. mülahizələryalınız informasiya verməklə qalmır, görkəmli ictimai xadimin mükəmməl avtoobrazını təqdim edir.(5. 127) Yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olan dahi liderin tələffüzü aydın və anlaşılıqlı idi. O, özünün məntiqi müraciət formaları və s. ilə dinləyiciləri cəlb edə bilirdi. Natiqlik ona Allah vergisi idi.Bunun üçün dahi natiqin nitq, çıxış, bəyanat və müsahibələri geniş təhlil olunub . Onun natiqlik məharəti incəliklərinə qədər cilalanmışdı. Onunla çiyin-çiyinə işləmək şərafinə nail olanlar bilirlər ki, ulu öndər bu məharətindən həm natiq, həm diplomat, həm də həssas bir psixoloq kimi istifadə edirdi. O, xalqla elə danışırdı ki, ölkənin hər bir vətəndaşı hamıya deyilən sözləri şəxsən ona ünvanlanmış kimi qəbul edirdi. Onun çıxış nitq bəyanətlərini dinlədikdə ,Heydər Əliyevin fitri istedad olduğunu ,Allah vergili olmasının bir daha şahidi olarıq. . "H.Əliyevin natiqlik məharəti - Azərbaycan xalqının milli sərvətidir; onun bu sahədəki istedadı hər zaman hərtərəfli öyrənilməli, Azərbaycan, ümumtürk və dünya natiqlik sənəti tarixində layiqli yerini tutmalıdır. (6,72)

"H.Əliyevin natiqlik məharəti - Azərbaycan xalqının milli sərvətidir; onun bu sahədəki istedadı hərtərəfli araşdırılmalı, öyrənilməli, Azərbaycan, ümumtürk və dünya natiqlik sənəti tarixində layiqli yerini tutmalıdır. Bunun üçün dahi natiqin poetikası araşdırılmalıdır". (7,53)

Azərbaycanda Heydər Əliyevin başladığı işlər 2003-cü ildən sonra da Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilmişdir.

Xülasə

Heydər Əliyevin natiqlik məharəti

Bu məqalədə dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin natiqlik məharəti qeyd olunmuşdur.

H.Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublika rəhbərliyinə yenidən qayıdışı

Azərbaycan tarixində yeni bir başlanğıc oldu. Belə ki, onun Azərbaycan dövlətçiliyinə çıxanlara qarşı, müstəqillik uğrunda mübarizəyə çağıran Azərbaycan dilində söylədiyi çıxışları, nitqləri böyük rol oynadı və dahi dövlət xadiminin natiqlik məharətini bir daha ortaya çıxardı. Qədim yunan fəlsəfəsinin zirvəsi olan Aristotel e.ə. V əsrdə yazmış olduğu “Ritorika” əsərində “natiqlik məharəti insanların məişət qayğılarından dövləti əhəmiyyət daşıyan məsələlərə qədər səmimi bilgi tələb edən bir keyfiyyətdir kimi qiymətləndirmişdir.

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası Gənclərinin I Forumunda demişdi: «Gənclərimiz diinimizi olduğu kimi öyrənməli, qəbul etməli və ondan istifadə etməlidirlər. Biz heç vaxt imkan verə bilmərik ki, ayrı-ayrı şəxslər, ayrı-ayrı qüvvələr öz şəxsi mənafeələrini güdərək İslam dini pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsini və mənaəviyyatını zədələsin».

O, xalqla onun öz dilində danışdı və xalq danışq dilindən gələn ifadələri ustalıqla işlədirdi. Onun nitqlərində natiqlik sənəti özünün ən yüksək zirvələrinə ucala bilmişdir. H.Əliyevin ağıllara asanlıqla yol tapan çıxışları, nitqləri adamları mənaəvi-siyasi birliyə, milli dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə, səsləyir, gəncləri ana yurda məhəbbət ruhunda tərbiyə edir.

Ораторское мастерство Гейдара Алиева

В статье освещаются ораторские способности великой личности Гейдара Алиева.

Возвращение Гейдара Алиева к руководству республикой в июне 1993 года стало новым началом в истории Азербайджана. Таким образом, его выступления на азербайджанском языке, призывающих к борьбе с теми, кто против Азербайджанской государственности, сыграли большую роль и раскрыли ораторское мастерство великого государственного деятеля. Аристотель, основоположник древнегреческой философии, в своей работе «Риторика» написанной в V веке до нашей эры, охарактеризовал ораторское искусство как качество, требующее искренних знаний, от забот людей до вопросов государственной важности.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев на Первом Форуме Молодежи Азербайджанской Республики сказал: “Наша молодежь должна учиться, принимать и использовать наш язык таким, каким он есть. Мы никогда не позволим отдельным лицам и силам нанести ущерб образованию и моральному духу азербайджанской молодежи под видом ислама, преследуя свои собственные интересы”.

Он говорил с людьми на своем родном языке, и умело использовал выражения из разговорной речи. В его выступлениях ораторское искусство смогло подняться на высочайшие вершины. Выступления Г. Алиева, легко проникающие в сознание, призывают людей к духовному и политическому

единству, укреплению нашей национальной государственности, воспитывают молодежь в духе любви к Родине.

SADAQAT QASIMOVA

HEYDAR ALIYEV'S ORATORY SKILLS

The article highlights the oratory skills of the great personality Heydar Aliyev.

The return of Heydar Aliyev to the leadership of the republic in June 1993 marked a new beginning in the history of Azerbaijan. Thus, his speeches in the Azerbaijani language, calling for the fight against those who are against the Azerbaijani statehood, played a great role and revealed the oratory skills of the great statesman. Aristotle, the founder of ancient Greek philosophy, in his work "Rhetoric" written in the 5th century BC, characterized oratory as a quality that requires sincere knowledge, from the concerns of people to issues of state importance.

National leader Heydar Aliyev said at the I Youth Forum of the Republic of Azerbaijan: "Our youth should learn, accept and use our language as it is. We will never allow certain individuals and forces to harm the education and morale of Azerbaijani youth under the guise of Islam, pursuing their own interests."

He spoke to people in his own language, and skillfully used expressions from colloquial speech. In his speeches, oratory was able to rise to the highest peaks. H. Aliyev's speeches, easily penetrating the mind, call people to spiritual and political unity, strengthening our national statehood, educate young people in the spirit of love for the Motherland.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. N. Əliyev "Müstəqilliyimiz əbədidir". Birinci kitab. Bakı. 1997
2. "Azərbaycan" qəzeti, 7 noyabr 1996-cı il.
3. Nadir Abdullayev Nitq Mədəniyyətinin Əsasları Bakı – 2013 -274
4. Nizami Xudiyev Seçilmiş Əsərləri səh 109 X cild "Elm və təhsil" Bakı – 2014
5. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti. I cild. Bakı. "Elm və təhsil". 2013

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vəfa Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.359>

İBRAHİMLİ SƏBİNƏ GÜLÇİN QIZI
AMEA Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun əyani
doktorantı filologiya üzrə fəlsəfə
doktoru

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN MƏHBƏS HƏYATI

Açar sözlər: satirik jurnal, ədəbiyyat, ədib, “Hümmət” qəzeti, soyqırım, sürgün, sovetlər dönəmi.

XÜLASƏ

Azərbaycan Çar Rusiyası tərəfindən işğal olandan sonra, xanlıqlar süqut etdi, Azərbaycanın bütün bölgələrinə soxulmuş çar məmurları quldarlıq, köləlik rejimini Azərbaycanda tətbiq etməyə başladı və təkcə kəndliləri, fəhlələri kölə halına salmadı, torpaq sahiblərini də özlərindən asılı vəziyyətə saldı. Belə ki, guya torpaq və yaxud mal-mülk sahibi olan sahibkarlar, kəndlilər, fəhlələr işlədərək, əldə etdikləri mənfəətin əksər hissəsini vergi adıyla məmurlara ödəyirdi. Bu isə öz növbəsində vaxtilə xan, bəy olan insanlar belə müflisləşmək həddinə gətirdi və onlar çar rejimindən o qədər asılı vəziyyətə düşdülər ki, artıq onların ağalığından heç bir söhbət gedə bilməzdi. Sosializam dönəmi zamanı elə tarixlər uydurulurdu ki, guya rus çarı Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda quldarlıq rejimini yalnız kəndlilər, fəhlələrə aid etmiş, bəylər, ağalar, bir sözlər zəngin adamlar isə öz ağalığı hüququ saxlamışdılar. Lakin bu tamamilə belə deyildi, çünki Azərbaycanda bəylərin, ağaların, tacirlərin və başqa zəngin insanların da heç bir hüququ yox idi. Çar çinovnikləri istədikləri zaman onların malını-mülkünü əlindən alır, istədikləri vaxt onları sürgün elətdirirdilər. Qafqaz canişini Varontsov-Daşkov, Azərbaycanda çoxlu zəngin insanların torpaqlarını, meşələrini, bağ-bağatlarını əllərindən aldıraraq öz mal-mülkü eləmişdi. Bu tamahkar adamın hətta Bakıya gələrək Balaxanıdakı bir sıra neft mədənlərini zorla ələ keçirdiyi də tarixdən məlumdur.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən Azərbaycanda baş verən siyasi çarpışmalar, ərəzilərimizin inzibati cəhətdən bölünməsi, XIX əsrin ikinci yarısında isə yuxarıda qeyd olunduğu kimi çar Aleksandrın Rusiya iqtisadiyyatının həddindən artıq zəiflədiyini görüb məcburən “torpaq mülkiyyəti” (sahibkarlara pulla torpaqların satılması) qanununu imzaladıqdan sonra bazar iqtisadiyyatının inkişafı, iqtisadiyyat və mədəniyyət sahəsində özünü göstərdi, Azərbaycan ədəbiyyatında yeniliklər yarandı, tərəqqi hər cəhətdən öz qapılarını Azərbaycan mədəniyyətinin və ədəbiyyatının üzünə açdı və XX əsrin əvvəllərində uzun illərin təzyiqliq mühiti, sarsıntılar epoxasından sonra birdən-birə kəskin dəyişmələr, gözlənilməz dözümlər dövrünün ağuşuna düşmüş milli həyatın ilkin çarpışmaları, buxovsuz azadlıq eşqi, çaxnaşmalar, inqilablar zamanına müqabil vərdisiz mübarizələr zamanı torpaq

bütün bu tarixləri qızıl səhifələrlə gələcək nəsillərə ötürməkdən ötrü tarixi səlnamələr yaradan dühalar yetişdirdi ki, onlardan biri də Məmməd Səid Ordubadi idi.

Sovetlər dönəmində Ordubadını sadəcə bir roman, hekayə, dram əsərləri ustası, “Molla Nəsrəddin” və başqa məcmuələrdə felyetonlar, məqalələr yazan qüdrətli bir mühərrir kimi qələmə vermişdi. Lakin ədibin həyatı boyu gördüyü sıxıntılar, ağrı-acılar, zillətlər, məşəqqətlər, həbsxana həyatı gizlədilmiş, bununla da tarixi gerçəklər xalqa tamamilə bildirilməmişdi. Lakin zaman gəldi, haqq öz yerini tapdı, bir sıra tarixi həqiqətlər üzə çıxdı və biz bir sıra gərəkli insanlarımız kimi Məmməd Səid Ordubadının də zaman-zaman hansı iztirablarla, əzab-əziyyətlərlə, sıxıntılarla üzləşdiyini, hansı təzyiqlər altında yaradıcılıqla məşğul olduğunun şahidi olduq. M.S.Ordubadi inanılmaz dərəcədə əziyyətlər bahasına Azərbaycan ədəbiyyatı və xalqı üçün mükəmməl şəkildə nizamlanmış, süzgəclərdən keçirilmiş ədəbi irs qoymuşdur. Fəqət bu əgər akademik İsa Həbibbəylinin təbircə desək “Ədəbiyyat nəhəngi”nin yaradıcılığı və həyatı hələ öyrənilməli, öyrənilməli, yenə də öyrənilməlidir. Bu həm də Azərbaycanın tarixi baxımından çox vacib və gərəklidir. Ədiblə bağlı tarixə yeni baxış bir çox qaranlıqlara aydınlıq gətirəcək və hər şey olduğu kimi bəyan ediləcəkdir.

Sabina İbrahimli

SUMMARY

Prison life of Mammad Said Ordubadi

Keywords: satirical magazine, literature, writer, the newspaper “Hummet”, genocide, exile, Soviet period

The khanates collapsed after Azerbaijan was occupied by Tsarist Russia, Tsarist officials penetrated into every region of Azerbaijan and began to implement the regime of servitude and slavery in Azerbaijan, and not only enslaved the villagers and workers, but also made the landowners dependent on them. Therefore, entrepreneurs who owned land or property employed peasants and workers and paid most of their profits to officials in the name of taxes. This led even the people who were khans and beys to bankruptcy, and they became dependent on the tsarist regime, there could be no question of their lordship anymore.

During the period of socialism, such dates were invented that in the Caucasus, including Azerbaijan, the Russian Tsar applied the slavery regime only to the villagers and workers, while the lords, beys and rich people vindicated their mastery rights. This was not entirely the case, because the beys, lords, merchants and other rich people had no rights in Azerbaijan. The Tsar's officialdoms could confiscate their property whenever they wanted and send them into exile whenever they wanted. The viceroy of the Caucasus, Varontsov-Dashkov, confiscated and privatized the lands, forests, and gardens of many rich people in Azerbaijan. It is even known from

history that this rapacious man came to Baku and seized many oil fields in Balakhani under compulsion.

From the first half of the 19th century political conflicts in Azerbaijan, division of Azerbaijani lands took place, and during the second half of the 19th century after Tsar Alexander saw that the Russian economy was extremely weak and was forced to sign the “land ownership” (selling land to entrepreneurs for money) law, the development of the market economy also manifested itself in the field of economy and culture; innovations appeared in Azerbaijani literature, the progress opened its doors to Azerbaijani culture and literature from all quarters. At the beginning of the 20th century, after many years of pressurized environment and turmoil, during sudden sharp changes, the initial clashes of national life, love of freedom, upheavals and revolutions the earth has produced geniuses who have created historical chronicles to pass on all this history to future generations with golden pages. One of them was Mammad said Ordubadi. During the Soviet era, Ordubadi was introduced as a master of novels, short stories, dramas, as well as a powerful editor who wrote feuilletons and articles in “Molla Nasreddin” and other collections. However, the difficulties, pain, humiliation, hardships and prison life that the author experienced throughout his life were hidden, so the historical facts were not completely conveyed to the people. But the time has come, the truth has found its place, a number of historical truths were revealed and we witnessed the suffering, pain, and pressure that Mammad Said Ordubadi faced from time to time, and the pressures under which he attempted creativity. Mammad Said Ordubadi left an excellent literary heritage at the cost of sufferings. According to academic Isa Habibbeyli’s thought, the creativity and life of the “A literary giant” still need to be researched, examined and re-examined. This is also very important and necessary from the point of view of the history of Azerbaijan. A new glance at literary history will clarify many uncertainties and enable everything to be declared as it is.

Ибрагимли Сабина Гюльчин кызы

ТЮРЕМНАЯ ЖИЗНЬ МАМЕДА САИДА ОРДУБАДИ

Ключевые слова: сатирический журнал, литература, литература, газета «Хуммат», геноцид, ссылка, советский период.

РЕЗЮМЕ

После того как Азербайджан был захвачен царской Россией, ханства распались, царские чиновники, проникшие во все регионы Азербайджана, начали применять в Азербайджане режим крепостничества и рабства и не только закабалили крестьян и рабочих, но и поставили помещиков в зависимость от их. Таким образом, предприниматели, которые якобы владели

землей или собственностью, нанимали крестьян и рабочих и выплачивали большую часть своей прибыли чиновникам во имя налогов. Это, в свою очередь, довело до банкротства людей, бывших когда-то ханами и беками, и они стали настолько зависимы от царской милости, что об их светлости уже не могло быть и речи.

В период социализма были сфабрикованы такие истории, что русский царь на Кавказе, в том числе и в Азербайджане, применял рабовладельческий режим только к крестьянам и рабочим, а господа, паны и богатые люди сохраняли свое право господства. Однако это было не совсем так, поскольку в Азербайджане не имели прав господа, паны, купцы и другие богатые люди. Царские чиновники отбирали у них имущество, когда хотели, и ссылали, когда хотели. Варонцов-Дашков, наместник Кавказа, отобрал у многих богатых людей Азербайджана земли, леса и сады и сделал их своей собственностью. Из истории известно, что этот жадный человек даже приехал в Бакью и силой захватил ряд нефтяных месторождений в Балаханах.

С первой половины XIX века происходили политические столкновения в Азербайджане, административное деление азербайджанских территорий, а со второй половины XIX века, как уже говорилось выше, царь Александр видел, что российская экономика крайне слаба. и вынужденный подписать закон о «землевладении» (продаже земли предпринимателям за деньги) рыночная экономика проявила себя в области развития, экономики и культуры, произошли новшества в азербайджанской литературе, прогресс открыл двери азербайджанской культуре. и литературы во всех отношениях, и в начале XX века, после многих лет гнетущей среды, эпохи потрясений, в национальной жизни вдруг наступил период внезапных резких перемен и неожиданных толерантностей во время начальных сражений, безудержной любви. Свободы, паники и непривычной борьбы со временем революций, земля породила гениев, создавших исторические анналы, чтобы передать все эти истории на золотых страницах будущим поколениям, одним из которых был Мамед Саид Ордубади. В советское время Ордубади описывали как мастера романов, рассказов и драматических произведений, влиятельного редактора, писавшего фельетоны и статьи в «Молле Насреддине» и других сборниках. Однако тяготы, боли, унижения, лишения и тюремная жизнь, пережитые писателем в течение жизни, были скрыты, поэтому исторические факты не были раскрыты народу в полной мере. Однако пришло время, истина нашла свое место, открылся ряд исторических истин, и мы, как и ряд нужных нам людей, стали свидетелями страданий, страданий и давления, с которыми время от времени сталкивался Мамед Саид Ордубади, и под каким давлением он занялся творчеством. М.С. Ордубади ценой невероятных страданий оставил азербайджанской литературе и народу прекрасно оформленное и отфильтрованное литературное наследие. Однако, по словам академика Исы

Габиббейли, творчество и жизнь «литературного гиганта» еще нужно изучать, изучать и еще раз изучать. Это также очень важно и необходимо с точки зрения истории Азербайджана. Новый взгляд на историю литературы прояснит многие неясности и все объявит так, как оно есть.

Giriş: Akademik İsa Həbibbəyli M.S.Ordubadini Azərbaycan ədəbiyyatının Tolstoyu adlandırır. Çünki Lev Nikolayeviç Tolstoy rus xalqı üçün hansı işi görmüşdü, M.S.Ordubadi də Azərbaycan xalqı üçün həmin işi görmüş, istər bədi, istər avtoqrafik, istər tarixi-etnoqrafik, istərsə də dövrü-mətbuatda çıxan məqalələrində, felyetonlarında Azərbaycan məişətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini əks etdirdim, eyni zamanda Azərbaycan xalqının bütün ağrı-acılarını, sevincini, kədərini, hansı təzyiqlərə, işgəncələrə, qətlialmlara məruz qaldığının ətraflı şəkildə ümumi mənzərəsini yaratmışdır.

Xalqın öz soy-kökünü, yeddi arxa dönənini anlatmaq, milli şüurda dirçəliş, milli oyanış M.S.Ordubadinin yaradıcılığının böyük bir qolunu təşkil edirdi. Xalqın gözünün açılması, maariflənməsi, milli məfkurənin inkişafı, milli özünüdərk, münafiq, şarlatan mollaların saxtakarlığının üzə çıxması, çar məmurlarının riyakarlığının və zorakılığının ifşası Ordubadinin dəst-xəttində mühüm yerləri tuturdu. Azərbaycanda münafiq mollalar sanki qarşılıqları məqsəd qoyaraq xalqın maariflənməsinə, savadlanmasına, təhsil görməsinə mane olmağa çalışmış, çox böyük günlərə qatılaraq İslam dini adından çıxış edib guya elm oxumağın İslamda haram sayıldığını, elmlə məşğul olanların cəhənnəmdə yanacaqlarını car çəkmişlər. Ali mədrəsə təhsili görmüş Ordubadinin İslam dinindən çox yaxşı xəbəri var idi və fırlıdaqçı, din pərdəsi altında min hoqqadan çıxan şarlatanları dövrü-mətbuatda, əsasən də Cəlil Məmmədquluzadə tərəfindən nəşr edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalında müntəzəm olaraq tənqid atəşinə tuturdu.

Lakin ədibin mübarizəsi tək bununla bitmirdi. O, Azərbaycan xalqına qarşı daim haqsızlıqlar, zorakılıqlar, işgəncələr, hətta qaniçən daşnaklara qoşulub qətlialmlar törətmiş çar üsul-idarəsinə, onun yırtıcı xislətli məmurlarına etiraz səsinə ucaldır, imkanı daxilində onlardan bu irqçiliyə, şovinizmə, ayrı-seçkiliyə son qoymağı tələb edirdi. Elə bu səbəbdən də çar məmurları tərəfindən həbsə alınmış ömrünün çiçək açan dövründə bir neçə il həbsxanada, sonra isə sürgündə olmuşdu.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN MƏHBƏS HƏYATI

M.T.Sidqinin yeni üsullu məktəbində mükəmməl təhsil ala-ala Məmməd Səid ailə vəziyyətləri ağır olduğu üçün on dörd yaşından etibarən zavodda işləməyə başlamışdı. M.S.Ordubadi yeniyyətlik illərində Ordubaddakı mədrəsədə dini təhsil almış, bir neçə ilahiyat elmlərinə yiyələnmiş, eyni zamanda müqəddəs “Qurani-Kərim”i təcvidlə oxumağı öyrənmişdir. Onu da deyək ki, bu mədrəsə Ordubaddakı

292 füsunkar memarlıq abidələrindən biridir və çox şükürlər olsun ki, sökülüb dağılmamış XVIII əsrin əvvəllərində əməlisaleh insanlar tərəfindən necə inşa edilibsə o cür də qalmışdır:

İnşa tarixi 1714-cü ilə, Səfəvi hökmdarı Şah sultan Hüseynin hakimiyyəti dövrünə aid olunan Ordubad mədrəsəsi isə zəmanəmizədək salamat vəziyyətdə gəlib çatmış yeganə klassik mədrəsə nümunəsidir. Mədrəsə orta əsrlərdə ölkəmizin ən mühüm mədəniyyət və təhsil müəssisələrindən biri olmuş, dövlət aparatının yüksək vəzifəli adamları tərəfindən himayə və idarə edilmişdir. Fəaliyyət göstərdiyi bütün dövrlərdə mədrəsə şəhərin sosial-iqtisadi həyatında əhəmiyyətli rol oynayıb. O, Naxçıvanda sovet hakimiyyəti qurulanadək fəaliyyət göstərib. Akademik Məşədixanın Nemətin yazdıqlarına görə, orta əsrlərdə Ordubad şəhərindən çıxmış və "Ordubadi" nisbəsi ilə tanınmış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər də bu mədrəsədə təhsil almışlar ki, onlardan biri də böyük yazıçı-publisist və ictimai xadim Məmməd Səid Ordubadi olub".(1.)

M.S.Ordubadi "Qanlı sənələr" tarixi-etnoqrafik əsərində 1905-1906-cı illərdə baş verən erməni-müsəlman qırğını bütünlüklə təfəssil ilə açıb göstərmiş, bu qırğındakı səbəbkarların, günahkarların adlarını qeyd etmiş, eyni zamanda bu qırğından zərər çəkən şəhərləri, kəndləri, məkanları bircə-bircə göstərmiş, günahsız olduqları halda qətlə yetirilən insanların faciəvi taleyini ətraflı şəkildə təsvir etmişdir. Bütün bunlardan əlavə isə ədib qırğının təbii ki, erməni daşnaklar tərəfindən törədildiyini vurğulamış və quldur xislətli erməni daşnaklarının hansı iddəada olduqlarının səbəblərini izah etmişdir:

"1-ci səbəb erməni Daşnaksutyun komitəsinin müstəbid bir idarə üsulunu təşkil etdiyidir ki, Qafqazda bir sıra qanlı teatrolar oynandı... 2-ci səbəb məhəlli hökumət məmurlarının müharibə zamanlarında etinasızlığıdır. 3-cü səbəb və iğtişasa gəldikdə, müsəlmanların elmsizliyi və müasir işlərdən bixəbər olmalarıdır. Dördüncü səbəbə gəldikdə ermənilərin avtonomiya - idarə muxtariyyəti həvəsində olmalarıdır."(2.s.8)

1913-cü ildən başlayaraq vaxtilə Osmanlı ordusunda xidmət eləmiş, hətta "paşa" rütbəsi almış Andronik başına erməni qımçaqlarından və daşnaklarından çoxsaylı dəstələr toplayaraq əvvəlcə Cənubi Azərbaycanda, sonra Anadolu köylərində qırğınlar törətmiş, 600-dən çox köyü insanları ilə birlikdə yandıraraq yaxmış, daha sonra Naxçıvanda və Qərbi Azərbaycanda qətlialmlar törədərək sayı məlum olmayan türk-müsəlmanı insanlığa sığmayan ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdi. M.S.Ordubadi özünün "Həyatım və mühitim" avtobioqrafik romanında 1913-cü ildə Culfada Androniklə görüşündən yazır. Əlbəttə türk qanına susamış Androniklə, xüsusilə yanında yüzlərlə başkəsənləri olduğu halda görüşmək bir türk-azərbaycanlı üçün çox təhlükəli idi, lakin Məmməd Səid özündə cəsarət tapıb bu cəllad xislətli erməninin törətdiyi qırğınların, qətlialmların səbəbini öyrənməyə çalışmışdı:

“Sərnişin qatarının fiti eşidilən kimi birinci dərəcəli vaqon duran yerdən faytonların yanına qədər polis və jandarm tərəfindən əhatə edilmişdi. Kimsə buraxılmırdı. Mən yeni müsafiri görməyə tələsirdim. Müsafir vağzaldan çıxdı. Bu zat çıxmaz daşnaklar əski erməni padşahları vaxtının milli bayrağını qaldırdılar. “Yaşasın - yaşasın” səslərinə rus jandarm və zabitlərinin də səsləri qarışmışdı. Müsafir hərbi avtomobilinə oturub Abramovun evində hazırlanmış mənzilinə getdi.

Biz yarım bu məsələni müzakirəyə qoyduq. İclasda Şeyxov Nəsrulla, Baxşəli Ağa Şahtaxtı, Ağa Məhəmməd Hüseyn, İsmayıl Bulqanlı və başqaları iştirak edirdilər. Müzakirədən sonra Andronik ilə görüşmək, ondan erməni-müsəlman ittilafına yol verilməməsi üçün rica etmək, ermənilərlə müsəlmanları qandırmaq, daşnakların fitnələrinə soyuqqanlıqla baxmaq üçün müsəlmanları başa salmaq və sair kimi məsələlər qərara alındı.

Mühüm müsafir ilə müsahibə etmək üçün Haşım bəy Vəzirov mənə müxbirlik vəsiqəsi göndərmişdi. Mən həmən vəsiqə ilə Andronik ilə müsahibə üçün Abramovun mülkünə getdim. Qapının qabağında dərzi Karapet fəxri qaraulda durmuşdu. Bu daşnak dərziyə daşnaklar müxtəlif xidmətlərdə istifadə edirdilər”. (3.s.42-43)

M.S.Ordubadi çox çətinliklə, eyni zamanda 99 faiz ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə gəlib iyirmi beş minlik tərəkərdən-dırnağadək silahlanmış Cənubi Azərbaycan daşnak ordusu ilə Azərbaycanın Urmiya, Xoy, Səlmas bölgələrində 150 min, Anadolunun Qars, Ərdəhan, Ərzurum vilayətlərində 200 mindən artıq soydaşımızı insanlığa sığmayan vəhşi üsullarla qətlə yetirmiş Androniklə görüşərək ondan müsahibə almış, ondan müharibənin alovlanmasının qarşısını almağı xahiş etmişdi. Anadolu türkcəsində təmiz danışan Andronik erməni xislətinə uyğun olaraq yenə yalan danışmış və guya bir daha qırğın törətməyəcəyini vəd etmişdi.

“Daşnaksutyun” partiyasının 1912-ci ildə təşkil etdiyi Erməni Milli Bürosu 1914-cü il imperialist müharibəsi zamanı ermənilərin Çar Rusiyası tərəfindən müharibəyə cəlb edilməsi üçün geniş kampaniya aparırdı.... “Milli Büro”nun üzvləri Vorontsov-Daşkovla görüşdükdən sonra Rusiyanın Türkiyə ilə müharibə aparacağı təqdirdə hər biri 400 nəfərdən ibarət dörd erməni könüllü dəstəsi hazırlamaq üçün razılıq almışdılar”.(4.s.32)

Müsəlman türklərin kökünün kəsilməsini istəyən mənfi ünsürlər üçün təbii ki, bu öz bəhrəsini verdi. Belə ki, 1915-ci ildə Andronik Özanyan yenə də çar məmurlarından külli miqdarda silah-sursat, partlayıcı maddələr alaraq iyirmi beş min daşnak əsgərindən ibarət dəstə ilə Şərqi Anadolunun Sarıqamış, Qars, Ərdəhan, Ərzurum bölgələrində uşaqlardan qocaya qədər 300 min silahsız müsəlman türkü, eyni zamanda Naxçıvanda və Qərbi Azərbaycanda 50 mindən çox soydaşımızı yirtici üsullarla qətlə yetirmişdi. Sarıqamış bölgəsindən əsir düşən 90 min insanın təxminən on minini Bakı yaxınlığındakı Nargin adasına gətirərək insanlığa sığmaz işgəncə verirdilər.

M.S.Ordubadı isə Qafqaz canişini Varantsov-Daşkovun müsəlmanlara qarşı qətliaamlarda bilavasitə əli olduğu üçün etiraz səsini qaldırdığından 7 nəfərlə birlikdə Culfada həbsə alınmışdı və həbsə alınandan sonra bir müddət Naxçıvan həbsxanasında, sonra Tiflis zindanında saxlanmış, daha sonra Bakıya göndərilmişdi. Bakıda həbsdə olarkən ədib zaman-zaman həbsxana həyatını qələmə almışdı və bu yazılardan bir hissəsini qeyd etmək ədibin həbsxana həyatını bir kino lenti kimi göz önünə gətirir. Bölüm belə adlanır: "Xatiratım (Memuar)" "Qoçular mənə qəzet oxutdururdu"

"Axşam lampaları, su altında uyumuş sabah yeli şəhərin tərlı çöhrəsinə işıq saçırkən biz Bakı bulvarının qarşısında idik. Yeni əkilmiş nazik ağacların titrək kölgəsində Bakı varlılarının qalın və nahamvar kölgələri bir-birinə toxunurdu.

Biz həbsxanaya yetişdikdə hava artıq tamamilə qaranlıqlamışdı. Bizi sayıb içəri buraxdılar. Mən salındığım odada bir yəhudi, bir də rus var idi. Bunlar rus-yəhudi ixtilafı haqqında danışdılar. Söhbətləri qızıışmışdı. Mən şeylərimi qoyub oturmuşdum. Qalxmağa, hətta yıxanmağa taqətim yox idi. Çox yorğun idim. Stansiyadan Bayıl həbsxanasına qədər ağır şeylərimi daşımağa məcbur olmuşduq. Araba verməmişdilər. Odanın döşəməsi taxta idi. Yer də quru idi. Odadakıların söhbəti daha da qızıışdı. Bunlar yüz ildən bəri Çar Rusiyasında hökm sürmüş yəhudi məsələsini həbsxanada həll etməyə tələsirdilər. Onlar danışdıqca sözləri bir vuruşmaya qədər varıb çıxdıqda mənə müraciətlə: "Siz də doğrusunu deyiniz. Belə deyilmi?" - deyib soruşurdular. Mənim cavab verməyə vaxtım yox idi. Gözüm, qulağım onlarda olsa da, fikrim, düşüncəm tamamilə başqa tərəfdə idi.

Bu söhbətdə qapının bacasından uzun bir papağın içəri soxulduğunu gördüm. Papaq bütün bacanı qapadığından səs sahibinin üzünü görmək mümkün deyildi. Səslədi:

- Burada neçə müsəlman vardır?

Mən:

- Yalnız bircə nəfərdir, - deyə cavabını verdim. Papaq çəkildi. Odada söhbət edənlər yenə də sakit olmamışdılar. Az sonra həmin papaq sahibi əlində böyük bir podnos içəri girdi. Podnosu mənim yanımda yerə qoydu:

- Bunu sizin üçün Kəblə Ağakərim göndərdi, - dedikdə mən ona cavabla:

- Mənim hər bir şeyim vardır. Bu zəhmətə heç razı deyiləm, - dedim. Papaq sahibi qaş-qabağını turşudub mənə təəccüblə baxdı:

- Yox, elə etməyin. Qəbul etməsəniz Kəblə Ağakərim inciyər.

- Kəblə Ağakərim kimdir?

- Təəccübdür, bütün dünyada Qoçu Kəblə Ağakərim məşhur ola-ola, siz onu tanımırınsınız?

Mən ona tanıdığımı söylədim. Çox razılıq etdim. O yenə də sözünə davam edərək:

- Kəblə Ağakərim buyurdu ki, yenə də hər nəyə ehtiyacı varsa, xəbər versin, - dedi.

- Bu qədər kifayətdir. Tək adamam. Çox zəhmət çəkib. Məndən ona salam söylə.

Papaq sahibi getdi. Çarçı qapını bağladı. Yəhudi ilə rus Ağakərim qoçu ilə Teymur bəyi bir-birinə tərif etdilər. Mən iki məşhur Bakı qoçusunun həbsxanada olduğunu anladım. Taleyimin təsadüf yaratdığından təəccübləndim. Məni istər Əhməd bəy Ağayev, istərsə Haşım bəy Vəzirov qəzetdə işləmək üçün bir neçə kərə Bakıya dəvət etmişdilər. Fəqət, mən qoçuların qorxusundan Bakıya gəlməmişdim. İndi isə bunlarla bir damın altında yaşayıram.(5)

Əslində M.S.Ordubadinin bu “Xatirat”ı Azərbaycan tarixi üçün çox gərəkli və dəyərli arxiv sənədidir. Çünki sovetlər dönəmində Bakı qoçularını vəhşi, qorxaq, təcavüzkar, acizin zalımı kimi elə qələmə vermişdirlər ki, hətta Azərbaycan müstəqil olandan sonra belə yazılarını ordan-burdan köçürən saxtakar “tarixçilər” gerçəyi, həqiqi tarixi öyrənib bilmədən şablon sözlərdən istifadə edərək Bakı qoçularının “mənfii” obrazını yaratmışlar. Ədibin bu “xatirat memuarı” isə Bakı qoçularını xarakterizə edən yuxarıda qeyd olunduğu kimi təkzibolunmaz bir materialdır. Məsələ burasındadır ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilər milyonçu Lalayevin fitvası ilə Bakıda müsəlmanlara qarşı soyqırım aparkən Qoçu Ağakərim bakılı igidlərdən dəstə toplayaraq savaşa girmiş və səkkiz ay müddətində erməni silahlı dəstələrini darmadağın etmiş, iri imarətinin zirzəmisində xeyli silah-sursat, partlayıcı maddələr, bombalar gizlətməmiş Lalayevi isə öldürmüşdü. Teymur bəy isə Bakıda çox məşhur nəsil olan Aşurbəyovlardan idi və 1918-ci ildə neofaşist daşnak-bolşevik hərbi birləşmələri Stepan Şaumyanın başçılığı ilə Bakıda Azərbaycan xalqına qarşı dəhşətli qətlə törəyəndə həm “İsmayılıyye” binasında azərbaycanlı igidlərə dörd min dəne silah paylamış, həm də silaha sarılaraq Qoçu Nəcəfqulu, Qoçu Bilal, Mir İbrahim ağa, Dağlı Musa, Qoçu Əlizaman, Qoçu Qubad, Qoçu Bədəl, Qoçu Əbdüləziz, Qalalı Hacıbala və başqa Bakı qoçuları ilə birlikdə “Qafqaz İslam Ordusu” köməyə gələndə qədər ermənilərlə qəhrəmancasına savaşmış, yüzlərlə erməni dığasını məhv etmiş, Bakı və Bakı kəndlərinin böyük bir hissəsinə daşnak ayağının dəyməsinə imkan verməmişdilər.

M.S.Ordubadini Bakıda həbsdə saxlayan sonra Rostov, oradan Novoçerkast, oradan da Saritsin həbsxanasına gətirirlər.

Saritsin həbsxanasında əzablı, məşəqqətli günlər yaşayan ədib ağır halda xəstələnir. Lakin istedadı, bədii təfəkkürü bulaq kimi qaynayan təbi xəstə olduğu halda belə ədəbi yaradıcılığı haqqında düşünməyə başlayırdı. Doğmaları və dostları ilə məktublaşan Məmməd Səid onlardan cavab məktubu alınca ruhən yüngülləşir. Saristin həbsxanasında illərlə zillət çəkəndən sonra Məhəmməd Hüseyn Hacıyevdən məktub alır. Bu məktuba cavab olaraq 1915-ci ilin dekabrında Hacıyevə həbsxanada qələmə aldığı şeiri göndərir:

Məktubunu aldım əya, piri xürəndmənd,
Sürtdüm gözümə, ağladım, ey munisi-dilbənd.
Bir qəryə ki ordan çox uzaq kəlmeyi-ürfan,
Əfsus ki, bir öylə yer olmuş sənə zindan.

Madam yenə zira ki, səlamətdi məcazın,
Qal, qalmalısən, yox buna bir başqa əlacın.
Dövrən səni də, bizləri də qıldı fəramuş,
Bir guşədəyiz ki, yaşarız böyləcə xamuş.
Əfsus ki, haram oldu mənə feyzi-huzurun,
Heyhat olamam bir də sənin məzhəri-nurun.
Etdikcə biz eyb əhlini hər ləhzədə təyib,
Məyublar axırda bizi eylədi təyib.
Biz istər ikən fikirdə, məsləkdə təcəlla,
Əfsus ki, olmuş təcəlla bizə mənza.
Övzahi pərtişanımı təsvir edəməm mən,
Qorxum budur Rusiya kəsilsin mənə mədfən.(6.s.258)

M.S.Ordubadı çox sevdiyi Raya adlı rus qızının ölüm xəbərini alandan sonra yatağa düşmüşdü və Rayanın ölümü ona elə təsir etmişdi ki, aylarla yataqdan qalxa bilməmişdi. Rayanı heç bir səbəb olmadan, daha doğrusu evində qulluqçuluq etdiyi çar məmuru polkovnik Ştrauberin iyrənc təkliflərinə yox cavabı verdiyinə görə həbsxanaya salıb o qədər işgəncə vermişdilər ki, havalanmış və ruhi xəstəxanada “qarabasmalar” ruhuna o qədər əziyyət vermişdilər ki, nəhayət bağı çatlayıb ölmüşdü. Vaxtilə zorakılıqla fahişəxanaya verilmiş bakirə Rayanı başqa bir rus qızı Lida ilə birlikdə 200 manat pul verərək ordan xilas edən Məmməd Səidin Rayaya olan duyğuları şəhvət yox, iffətlə bağlı idi. Rayanı və Lida adlı rus qızını ataları pulla sutinyorlara satmışdılar. O, bu günahsız, pak qızı sadəcə bir arxadaş, dost kimi sevirdi. Zətən əxlaqı gözəl olan və əsərlərində də oxucularına gözəl əxlaqlı olmağı tövsiyə edən ədibi günahsız Rayanın vahimələr, vəsvəsələr içərisində ölməsi o qədər pərişan etmişdi ki, 1916-cı ilin yarısına qədər yataqdan qalxa bilməmişdi. Rayanın faicəli ölümü ədibə Naxçıvan həbsxanasında şahidi olduğu Mələknisənin ölümünü xatırladırdı. Naxçıvan həbsxanasında gecələr qadın məhbusları yüksək rütbəli çar məmurları üçün gətirirlərmiş. Mələknisə hər gecə başqa-başqa məmurlar tərəfindən zorlanırmış. Məmməd Səid buna mane olmağa alıssa da, özü də məhbus olduğu üçün əlindən bir şey gəlmirmiş. Nəhayət bədbəxt Mələknisə bu cür iyrənc zorakılıqlara dözə bilməyib intihar edir. Ədib yazır:

“Onun hər bir yerışı nə qədər təhqir edildiyini, vəhşi qucaqlardan yorulduğunu göstərirdi”.(7.s.10)

Rayanın ölümü ilə bağlı aylarla xəstə yatan Məmməd Səid yaxın dostları Əliabbas Müznibdən, Cəfər Bünyadzadədən, Əzim Əzimzadədən müntəzəm olaraq məktublar alır, eyni zamanda mühərriqlik fəaliyyətini davam etdirərək “Babayi-Əmir”, “Tuti” adlı satirik jurnallarda satirik şeirlərlə iştirak edir, lakin yazdıqlarına görə para ala bilmirdi.

Həm Naxçıvan, həm Tiflis həbsxanalarında iyrəncliklər görən ədib Naxçıvan həbsxanasında qadın dustaqlara işgəncə verildiyini, Tiflis həbsxanasında

pozğunluqlarını, Saristin şəhərində isə Cənubdan gələn bəzi müsəlmanların xristian dinini qəbul edib mexaniki olaraq ruslaşdıqlarının şahidi olmuşdu. Bütün bunlar onun ürəyini ağrıdır, ovqatını təlx edirdi. Bununla bağlı ədib xatirələrində yazırdı:

“Saristində rus dinini qəbul edən bir çox iranlılara təsadüf etdim. Bunlardan ən məşhuru ərdebilli Abdin kişi idi. Abdin kişi Saristin ilə Kamışlı arasında “Dubovka” adlı kiçik bir şəhərdə rus dinini qəbul etmişdi. Adı Mixail idi. Volqa ruslarının arasında çox hörməti var idi. Böyük xaçını həmişə üstdən salardı. Bu da yerli ruslar arasında adət idi. Abdin kişinin əvvəlki qadını Ərdəbildə qalmışdı. Onun Həsənqulu adlı oğlu dalınca gəlmişdi. Gələn kimi adını Semyon Mixayloviç qoyub rus olmuşdu. Nə özü, nə atası müsəlmanlara yaxın gəlməzdi. Bir neçə kərə Ərdəbil müsəlmanları onu döymüşdülər. Bunun üstündə yerli hökumət bir neçə müsəlmanı həbs eləmişdi.

Abdin kişi zətən çox şərərət bir adam idi. Dəfələrlə “müsəlmanlar məni, xaçımı söydü” –deyə hökumətə şikayət etmişdi. Onun “Dubovka”da evləndiyi və bundan ötrü rus dinini qəbul etdiyi qadından da bir oğlu olmuşdu. Adı İvan idi. Nədənsə bu oğlan yaşa dolanda atasından ayrılıb müsəlmanlara qoşulmuşdu. Son vaxtlar isə adını dəyişib Əli qoymuşdu. Pasportu İran pasportu idi”. (3.s.64)

Həbsxanadan buraxıldıqdan sonra ədib siyasi şöbədə işləmək üçün Həştərxana dəvət alır. Burada o, “Hümmət” qəzetində məsul müdir təyin olunur. Bir müddət sonra 11-cı Qırmızı Ordu Dağıstanı işğal edəndən sonra Dağıstana gəlir və Teymurxanşurada “Qırmızı Dağıstan” adlı qəzet nəşr etməyə başlayır və yalnız 1920-ci ildə 11-ci Qırmızı Ordu Bakını işğal eləyəndən sonra Bakıya qayıdır.

Təbii ki, M.S.Ordubadi bolşeviklərin yağlı vədlərinə inanıb –onlarla əməkdaşlıq edirdi və şübhə yox ki, zaman keçdikdən sonra onların iç üzünü görüb peşman olmuşdu. Onların heç də sinfi mübarizə apardığının deyil, şovinizmi, irqi ayrı-seçkiyyəyi görüb pərişan olmuşdu. Lakin artıq gec idi, o, etiraz səsini heç cürə açıq-aşkar qaldıra bilməzdi. Əks təqdirdə tək özünü deyil, bütün ailəsini məhv edərdilər. Lakin ədibin məhbəs həyatı əslində yuxarıda qeyd olunduğu kimi təkzibolunmaz bir arxiv sənədidir ki, bu tarixi gerçəkləri sadə və aydın şəkildə oxuculara anladır.

Nəticə: XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı xalqın milli özünüdərkini və müstəqilliyi uğrunda mübarizənin ədəbiyyatı olmuşdur. Bu həm də Azərbaycanda H.B.Zərdabının nəşr etdirdiyi “Əkinçi” qəzeti, eyni zamanda rus dilində olsa da bir sıra qəzet-jurnalların buraxılması, mədəni tərəqqiyə, milli özünüdərkini yollar açmış, bir tərəfdən “Qori Müəllimlər Seminariyası”nda Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin vəsaiti ilə müsəlman yeniyetmələri üçün ayrıca şöbə açılmış, başqa bir tərəfdən başda Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla müsəlman gənclərinin Avropaya, Peterburqa təhsil arxasınca göndərilməsi Azərbaycanda müəllimlərin və qabaqcıl, mütərəqqi ziyalıların artmasına səbəb olmuş və artıq XIX əsrin axırından etibarən elmi tərəqqi, eyni zamanda elmi nailiyyətlər güclü bir sıçrayışla Qafqazın başqa ölkələrinin elmi tərəqqisini geridə qoymağa başlamışdı. XX əsrin əvvəllərində isə

artıq 1906-cı ildən etibarən Azərbaycan dilində nəşr edilən qəzet-jurnallar isə bu tərəqqiyə daha da güclü təkan vermiş və Azərbaycanı Avropa ölkələrinin sırasına daxil etmişdi. Lakin məlum olduğu kimi, inqilablar, münaqişələr, dünya miqyasında siyasi və ideoloji sistemlərin mübarizəsi qarşıdurması və nəhayət 11-ci Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal eləyəndən sonra qəddar bir rejimin zəhərli qılıncı ilə xalqın milli və dini dəyərlərinin təhqir olunması ilə özünü göstərməyə başladı. Bu isə tarix boyu süzgəclərdən keçmiş, aşıllana-aşıllana XX əsrin 1920-ci ilinə qədər mərhələ-mərhələ daha da zənginləşmiş Azərbaycan ədəbiyyatını qəddar rejimin təzyiqi altında yalnız sosializm ideologiyasını tərənnüm edən ədəbiyyata çevirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. https://www.facebook.com/www.com.ordubadim/posts/3900255150069356/?local_e=fi_FI&r
2. Məmməd Səid Ordubadi “Qanlı sənələr” (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi) Bakı-1991. 141 səh
3. Yavuz Axundlu “Məmməd Səid Ordubadi” “Elm və Təhsil” 2012. 384 səh.
4. Vüqar Arzumanlı, Nazim Mustafa Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: 1998. “Qartal” nəşriyyatı, 280 səh.
5. Sherg.az <https://sherg.az> › arxiv
6. Fəridə Vəzirova. “Məmməd Səid Ordubadi” Bakı-“Gənclik”-1970. səh 258
7. Məmməd Səid Ordubadi Həyatım və mühitim, “Xan” Xatirə ədəbiyyatı silsiləsindən 7-ci kitab. Tərtib edən: Dilqəm Əhməd II nəşr “Xan” nəşriyyatı Bakı-2016. 232 səh.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.371>

F.e.d.,dos., AYTƏN.F. QƏHRAMAN
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
ayten.gahraman@gmail.com

"QƏRB DÜNYASINDA MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN İMİCI: FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏDƏN ƏDƏBİ YARADILIŞA"

Maarifçilik dövründən sonra Qərb ziyalıları kilsənin təsirindən xeyli uzaqlaşdılar və tarixi, elmi, ədəbi və fəlsəfi araşdırmalar dövrü başladı - bu, rasionalizm və düşüncələrini ifadə etmək azadlığına əsaslanan yazıçılar, ilahiyyatçılar və filosoflar tərəfindən həyata keçirilən intellektual hərəkət idi. Dini dünyagörüşünün rədd edilməsi və insanın və cəmiyyətin idrakının yeganə meyarı kimi şüura müraciət - Reformasiya adlanan dövr zamanı baş verir. Eyni zamanda, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinin, bir din olaraq İslamın öyrənilməsi dövrü başlamaqla, Quranı çap etmək cəhdləri ortaya çıxır. Dini-polemik yazılarda və salnamələrdə, ədəbi mətnlərdə və teoloji risalələrdə Məhəmməd Peyğəmbərin mürəkkəb və bir-mənalı olmayan obrazı yaradıldı. Bir qayda olaraq, Hz.Məhəmmədin peyğəmbərliyinin paradiqmasına müxtəlif rakurslardan baxılmış və bu əsərlərin bir çoxunda fərqli yanaşmalar göstərilə də, əksəriyyətində təkidlə yanlış şərh nümayiş etdirilmişdir.

Quranın Avropada meydana çıxması tarixinə müraciət etdik, çünki bu proses tək Məhəmməd peyğəmbərin, o zamana qədər, naməlum şəxsiyyətinin üzə çıxarılmasına, İslamda onun haqqında deyilənləri, onun obrazını anlamağa kömək etmədi, həm də, elmi araşdırmalara və Qərbdə İslam düşüncəsinin yayılmasına təsir etdi. .

Xristian Avropasında Quranı öyrənmək üçün ilk ciddi cəhdlərin XI əsrin sonu - XII əsrin əvvəllərində katolik kahinlər tərəfindən müsəlmanlar arasında təbliğ etmək məqsədi ilə ortaya çıxdığı müşahidə olunur. İngilis ilahiyyatçısı və ərəbşünas - tərcüməçi Ketonlu Robert 1134 - cü ildə Şərqi dörd illik səyahətə çıxdı, sonra 1141-ci ildə İspaniyada məskunlaşdı və burada elmi əsərlərin ərəb dilindən latın dilinə tərcümələri ilə məşğul oldu. 1143 - cü ildə Fransadakı Kluni monastırının abbatının xahişi ilə - nüfuzlu kilsə və siyasi xadim, ilahiyyatçı və kilsə yazıçısı Pierre Moris de Monboisierin istəyi ilə Ketonlu Robert Quranı latın dilinə tərcümə etməyə başladı. Bu tərcümə Quranın Avropa dillərinə ilk və yeganə tərcüməsi olaraq XVII əsrə qədər qalmışdır. Bu tərcümə "Lex Mahumet pseudoprophete" ("Məhəmmədin Qanunu, Yalançı peyğəmbər") adlanırdı. Adından da göründüyü kimi, bu tərcümə qərəzli və Qurana qarşı yönəlmişdir. Quranın Avropa dillərinə sonrakı tərcümələrinin bir çoxu Robert of Cattonun əsəri əsasında hazırlanmışdır.

Əlbəttəki, qərblinin tərcüməsi mütləq ideoloji məqsəd daşıyırdı və bu səbəblə də İslamın müqəddəs kitabına yanaşma seçimini və təfsir mahiyyətini daim şərtləndirmişdir. Mətn xristian oxucunun başa düşməsinə mümkün qədər asanlaşdır-

maq məqsədilə bəzi yerlərdə çox dəyişdirilmişdir və bu da istər - istəməz orijinal mənasını təhrif etmişdir. Lakin ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, bu ilk tərcümə əvvəlki tarixi dövrlə müqayisədə irəliyə doğru atılmış bir addım idi və həmin əsrin xristian mənşəli elm təbəqəsinə müəyyən təsir göstərmişdir.

Bu tərcümə İslam doktrinal mətnlərinin digər tərcümələri ilə birlikdə xristian alimlərinin sonrakı əsərlərində istifadə etdikləri məşhur "Toledo Toplusu"- nun əsasını təşkil etmişdir. Təxminən üç əsr sonra, 1437 - ci ildə bu kitabın bir nüsxəsi Konstantinopolda tərtib edildi və Bazeldəki Dominikan kitabxanasına göndərildi. Lakin həm dövlət, həm də kilsə tərəfindən ciddi senzuraya məruz qaldığı üçün uzun müddət nəşr oluna bilmədi.

Quranın latın dilinə tərcüməsi sonradan isveçrəli ilahiyyatçı və mətbəəşünas Teodor Bibliander tərəfindən nəşrə hazırlanmışdır. Lakin 1542 - ci ildə Bibliander müsəlmanların müqəddəs kitabının latın dilinə tərcüməsini nəşr etməyi planlaşdırdığına görə həbs edildi. Kilsə və hakimiyyət hesab edirdilər ki, kitab xristianların imanlarından çəkilməsi təhlükəsini daşıyır.

Quranın nəşri müxtəlif yanaşma və məqsədləri şərtləndirdi ki, bunların arasında xristian doktrinası ilə Quran vasitəsilə mübahisə edən bəzi alimlər də var idi.

Beləliklə, Kataloniya ilahiyyatçısı, mütəfəkkir, təbiətşünas və həkim olan Migel Servet Əndəlüs - İslam elmi biliklərindən istifadə edərək kilsənin küfr hesab etdiyi fikirləri nəşr etdi. Servet, 1553 - cü ildə yazdığı "Xristianlığın oyanışı" ("Christianism Restutio") risaləsində Məhəmmədi saf tövhidə qayıtmağı təbliğ edən əsl islahatçı adlandırdı. Bu cür sözlərdən sonra Servet Vyanada katolik inkvizisiyası tərəfindən qınandı və daha sonra Cenevrədə öz kitabları ilə birlikdə yandırıldı. Protestant islahatçı Martin Lüter, Məhəmməd Peyğəmbərin öyrətdikləri ilə dərin fikir ayrılıqlarının olmasına baxmayaraq, onun öyrətdiklərini təkzib etmək üçün Quranın nəşrinə dəstək verən ilk şəxs oldu.

Sonralar tarixdə Məhəmməd Peyğəmbəri dinə qarşı, anti-klerikal bir qəhrəman kimi təqdim edən bir sıra yazıçılar meydana çıxdı; bəziləri İslamda fəlsəfi deizmə yaxın tövhidin saf bir formasını, Quranda isə sadəcə Yaradanının məntiqi tərifini görürdülər.

Sonralar maarifçiliyin gəlişi ilə fransız şərqşünası Bartelemi Derblo (1625 - 1695) məşhur "Şərq Kitabxanası" ("Bibliothèque Orientale") əsərinin - islamla bağlı bütün mövzuları bu və ya digər formada əhatə edən ensiklopediyanın müəllifi oldu. Derblo öz əsərini "Şərq xalqlarının bütün biliklərini özündə cəmləşdirən universal lüğət" adlandırır. Ərəb, fars və türk lüğətləri ilə yanaşı, Şərqi tarixi, ilahiyyəti, coğrafiyası, elmi və incəsənətinin izahları da burada öz əksini tapmışdır. Müəllifin ərəb dilini bilməsi ona öz əsərini orijinal əsərlər üzərində qurmağa imkan verib. Derblonun əvəzsiz xidməti onun İslamı avropalılar üçün əlçatan etməyə çalışmasındadır. O, yazılarında Məhəmməd peyğəmbəri ağılabatan bir dinin carçısı kimi görür və müsəlmanların böyük sivilizasiya nailiyyətləri əldə etdiyini müdafiə edirdi. "Lakin qeyd etmək lazımdır ki, alim İslam dünyasına həsr olunmuş və Qərb

oxucusuna yönəlmiş ən ciddi Avropa ensiklopediyasını yaratmağa çalışıb. Bartelemi Derblonun bu əsəri yuxarıda qeyd olunan şəraitə görə o qədər də "sadə" deyildi." **(8,102)**

Edvard Səid məşhur "Orientalizm" əsərində Bartelemi Derblonun ən "xoşagəlməz" ifadələrdəki işinin İslamın Qərb üçün tam dəyəərə malik olmadığı fikrini "təsdiqlədiyini" iddia etdi. Səid daha sonra yazır: "Derblonun" Şərq kitabxanası " XIX əsrin əvvəllərinə qədər Avropada standart istinad nəşri olaraq qaldı. Onun miqyası həqiqətən epoxaldır." O, daha sonra deyir: "Lakin Qərbin dünyaya baxışının nəinki üstünlüyü göz qabağındadır: həm də Şərqin danışılmamış bolluğunu mənimsəmək, onu əlifba sırası ilə təşkil edilmiş və hətta sadə adamlar üçün də əlçatan olan bir sistemə gətirmək üçün uğurlu təcrübə və üsullar mövcuddur."**(8, 106)**

1697-ci ildə Londonda Oksfordlu şərqşünas, tarixçi, İbraist və Ərəbşünas Humphrey Pridonun ilk dəfə "Məhəmmədin həyatı" kitabını nəşr etdi. Pridonun qələminə məxsus tərcümeyi - hal fəvqəladə uğur qazandı, 1698 - ci ildə, İngilis dilində nəşr olunduqdan bir il sonra kitabını daha sonra Amsterdamda Holland və Fansız dillərində yenidən nəşr etdi. Lakin kitabda Məhəmməd Peyğəmbərin polemik həyat tarixçəsi yer alır.

Pridon Peyğəmbərlə bağlı bir çox "düşmən" (bu paragrafda dırnaq işarələri bizimdir) əfsanələrini tənqidi şəkildə qiymətləndirir, "yalançı möcüzələr haqqında" orta əsr hekayələrini təkzib edir, onun dirilməsi ilə bağlı müsəlmanların "yanlış təəvvürlərini" aradan qaldırır - bunu İslama hücum etmək məqsədilə etmədi, daha çox Xristianlığı, müsəlmanlardan deyil, deistlərdən, qorumaq istəyinə görə edirdi.

Risaləsinin ilk hissələrində o, xristianlığın - saxtakarlıq olduğunu iddia edən deistləri tənqid edir. Pridonun məqsədi onlara Məhəmmədin "əsl saxtakarlığını", "yalanını" göstərmək və sonra xristianlığın saxta deyil, həqiqi din olduğunu nümayiş etdirməkdir. **(9,51)**

Qraf Henri de Bulinvilye tərəfindən, Pridodan bir qədər gec, yazılmış və ölümündən sonra, 1730 - cu ildə Londonda nəşr olunan Peyğəmbərin həyat tarixi tamamilə fərqli bir məqsəddən ilham alınmışdır. Əgər Pridon onu narahat edən deistləri təkzib etməklə məşğul idisə, Bulinvilye Peyğəmbərdən və İslamın gəlişindən silah, xristian dogmalarına və katolik ruhanilərinə qarşı qusur və nöqsanları aradan qaldırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə etdi.

Onun tonu xeyirxah səslənsə də, təkəbbürlükdən başqa bir şey deyildi. Bulenvilye üçün Məhəmməd Peyğəmbər, aralarında özünü tapdığı və təbiətlərini qanunla yumşaltmağa bacardığı "nəcib vəhşilər" xalqının peyğəmbəri idi. Bununla belə, Bulinvilye görə, Məhəmməd Peyğəmbərin dini mahiyyətə həqiqi və ağılabatan idi.

Bulinvilye yazırdı : "En effect, tout ce qu'il a dit est vrai, par rapport aux Dogmes essentiels de la Religion; mais il n'a pas dit tout ce qui est vrai: et c'est en cela seul que notre Religion differe de la sienne, sans la grace de la Revelation Chretienne, qui nous eclaire bien au - dela de ce que Mahomed a voulu connoitre et

savoir, il n'y auroit système de Doctrine si plausible que le sien, si conforme aux lumieres de la Raison, si consolant pour les Justes, et si terrible aux Pecheurs volontaires et inappliques. **(10,267)**

“Nəticə etibarlı ilə onun dediyi hər şey dinin təməl doqmaları baxımından doğrudur; lakin o, bütün həqiqəti söyləmədi: Məhmədin bilmək və tanımaq istədiklərinin daha çox fəvqündə duraraq bizi maarifləndirən Xristian Vəhyinin lütfü olmasaydı, bu qədər ağılabatan, Ağıl işığına bu qədər uyğun gələn, Ədalətli olanlar üçün bu qədər təsəlliverici, qərəzli və qayğısız Günahkarlar üçün isə bu qədər qorxunc Təlim sistemi olmazdı.”

Daha sonra, Məhəmməd Peyğəmbərin hər iki yazılan həyat tarixini Britaniya tarixçisi və memuarçısı Edvard Gibbon, “Roma İmperiyasının Tənəzzülü və Süqutu Tarixi” adlı məşhur əsərinin müəllifi qiymətləndirdi. Doktor Hamfri Prido və Fransız Qraf de Bulinvilye tərəfindən yazılmış Peyğəmbərin həyat tarixləri sırf polemik xarakter daşıyırdı və o, əsərlərə sızan müəlliflərin zəif tərəflərini aşağıdakı kimi təsvir etdi : “Məhəmmədi fırldaqçı və ya qəhrəman kimi təsvir etmək üçün təzadlı cəhdlər çox vaxt həkimin müdrikliyinə və qrafın zəkasına xələl gətirirdi.” **(11, 309)**

Bu düşüncələrə görə, Bulinvilyenin əsərləri fransız şərqşünası Jan Qaqne tərəfindən sərt şəkildə tənqid edilir və o, Bulinvilyeni “Məhəmmədi şişirdərək tərifləmək üçün heç bir fürsəti əldən verməməkdə” ittiham edirdi.

Quranın ilk ingilis dilindəki tərcüməsinin 1649 - cu ildə fransız dilindən edildiyini qeyd etmək vacibdir. Bu ingilis tərcüməsinin müəllifi məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar onun müəllifliyini nəşir - Şotlandiya yazıçısı Aleksandr Rossa aid edirlər. 1649-cu ildəki nəşrinin ön sözündə Məhəmməd Peyğəmbərin həyatının təsviri və İslam haqqında qısa qeyd var. Ədəbi çatışmazlıqlarına baxmayaraq, bu tərcümə tez bir zamanda şöhrət qazandı və bir il ərzində iki dəfə nəşr olundu. Maraqlıdır ki, bu əsər Quranın 1806 - cı ildə ABŞ-də (Sprinqfild şəhərində) nəşr olunmuş ilk tərcüməsidir.

Yalnız 1734 - cü ildə İngiltərədə Maarifçilik hərəkatının təşəbbüskarı olan ingilis şərqşünası Corc Seyl Quranın ərəb dilindən ilk tərcüməsi hesab edilən və hələ də dəqiq sayılan yeni ingiliscə tərcüməsinə nəşr etdirdi. Kitabın müqəddiməsində o, İslamın ilkin tarixi haqqında yazıb və ilk xristianların Məhəmməd peyğəmbərdəki “xurafatçı” inanc və əməlləri, müqəddəslərə və reliklərə pərəstişkarlığı qadağan edən və bədxah və acgöz ruhanilərin gücünü məhv edən ikonoklastik antiklerikal islahatçı idealını görürdü. Qeydlərlə tamamlanan bu əsərdə müsəlman adətləri, ənənələri və qanunları haqqında hərtərəfli məlumat var idi. Seylin tərcüməsi İngiltərədə geniş yayılmışdı: onun bir çox oxucusu üçün Məhəmməd Peyğəmbər ruhanilərin nüfuzuna qarşı olan cümhuriyyətçi simvolu oldu. Sonralar əsər alman, fransız və rus dillərinə tərcümə edildi və bir əsrə yaxın Avropa ərəbşünaslığının ən mütərəqqi nailiyyəti kimi qaldı.

Bu intellektual mühit, şübhəsiz ki, ərəbşünaslığa marağı artırdı. Bir müddət sonra teoloji dairələr ərəb dilini bilmənin xristian tarixini öyrənmək üçün son dərəcə

faydalı olduğu fikrini inkişaf etdirdilər. Bu, dinlərarası dialog məsələlərinin öyrənilməsinə mütərəqqi bir yanaşma idi.

Bu mənada ingilis - uels filoloqu, poliqlot, Şərq sivilizasiyalarının və dillərinin elmi tədqiqinə həsr olunmuş ilk Asiya Cəmiyyətinin banisi Ser Uilyam Consun (1746 - 1794) fəaliyyətini qeyd etmək yerinə düşərdi. Müqayisəli dilçiliyin inkişafının başlanğıcında məhz bu şəxsiyyət dayanmışdı. Romantik dövrə qədər müsəlman dünyasını avropalılara füsunkar və əsrarəngiz göstərən şəxs idi.

Yenə də Viq Edvard Gibbonun şəxsiyyətinə qayıtmaq və qeyd etmək istərdim ki, Gibbon özünün məşhur "Roma İmperiyasının tənəzzülü və süqutunun tarixi" əsərində Peyğəmbərin adını dəfələrlə parlaq ifadələrlə qeyd etmişdir.

Gibbonun qeyd etdiyimiz kitabının 230 ildən çox yaşı var. O, kitabda yazırdı: "The creed of Muhammad is free from suspicion or ambiguity, and the Quran is a glorious testimony to the unity of God. The prophet of Mecca rejected the worship of idols and men, of stars and planets, on the rational principle that whatever rises must set, that whatever is born must die, that whatever is corruptible must decay and perish. In the author of the universe, his rational enthusiasm confessed and adored an infinite and eternal being, without form or place, without issue or similitude, present to our most secret thoughts, existing by the necessity of his own nature, and deriving from himself all moral and intellectual perfection. ... A philosophic theist might subscribe the popular creed of the Mahometans: a creed too sublime, perhaps, for our present faculties." (12,2129)

"Məhəmmədin imanı şübhə və qeyri-müəyyənlikdən uzaqdır; Qurani-Kərim Allahın vəhdətinin əzəmətli ifadəsidir. Məkkəli Peyğəmbər yüksələn hər şey yıxılmalı, doğulan hər şey ölməli, fəsad olan hər şey çürüyüb məhv olmalıdır kimi rasionel prinsipə əsaslanaraq bütələrə və insanlara, ulduzlara və planetlərə pərəstiş etməyi rədd etmişdir. Kainatın Yaradıcısının sonsuzluqdan və əbədiyyətdən, formasız və məkansız, sorğu - sualsız və bənzətmədən, bizim ən gizli düşüncələrimizin dərinliklərində yatan, öz mahiyyəti ilə mövcud olan rasionel vəcd və özünün əxlaqi və əqli kamilliyini yaradan bir substansiya kimi həzz alır. Bir filosof Məhəmmədin məşhur inancına qoşula bilər: bəlkə də indiki qabiliyyətlərimiz üçün bu, çox yüksək bir inandır."

Beləliklə, XIX - cu əsrin əvvəllərinə qədər yalnız, nə şərqsünas, nə də ilahiyyatçı olmayan ingilis həkimi Henri Stab, "İslamın yüksəlişi və inkişafı" əsərində o, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinin müsbət və ətraflı tədqiqini təqdim edən orta əsr ərəb - xristian müəlliflərinin latın tərcümələrinə diqqət yetirir. O, başqa bir dinin öyrənilməsi və anlaşılmasının xarici mənbələrə deyil, ona etiqad edən xalqların sənədlərindən əldə edilən tarixi məlumatlara əsaslanması fikrini müdafiə edirdi. Henri Stab İslama bəlkə də müasir Avropada ilk dəfə olmaqla din tarixini öyrənmək nöqtəyi - nəzərindən yanaşdı. Onun yeni tarixşünaslıq yanaşmasının nəticəsi Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinin, Quranın və İslamın işıqlandırılmasında "inqilab" oldu.

Məşhur kitabın müəllifi Nabil Matara görə "Henry Stab və Məhəmməd peyğəmbər. Yanlış təsəvvürlərin üzə çıxarılması": "Q. Stab "Avropa xristianlarının" böhtanlarına qarşı İslam təlimlərini müdafiə etməklə yanaşı, İslama "yeni baxış"da təkid etməklə: "Yalnız mistikanı dərinədən öyrənməyi bilən ağıl, şübhəsiz ki, zəngin bilik yataqları tapa bilər. "Hər dəfə konkret bir fəsil və səhifəyə istinad edərək, müxtəlif mətnlərdəki məlumatları müqayisə edib birləşdirərək, Stab İslam sivilizasiyası daxilində yaranan mənbələrin məlum tarixə dair yeni anlayışlar təmin edə biləcəyini və erkən müasir Avropanın dini mətnlərində ən çox təhrif edilən insanı, yəni Məhəmməd Peyğəmbəri və İslamdakı simvolları necə fərqli işıqlandıra biləcəyini nümayiş etdirdi." (13,9)

Peyğəmbərin bir çox Qərb tənqidçisi, Peyğəmbərin qanuni hakimiyyətə qarşı üsyançı olub - olmaması və ya yeni və ədalətli bir nizamın daşıyıcısı olması ilə maraqlandı. Məntiqə əməl olunarsa, bu yanaşma Məhəmmədin peyğəmbərliyini və təbii olaraq Quranın insan mənşəyini inkar etmək demək idi.

Beləliklə, Qərb ədəbiyyatında İslamı tənqid edənlər sisteməlik və ardıcıl olaraq "yaratdı" və "yazdı" sözlərini tətbiq etdilər - bu qərəzli bir baxışa səbəb oldu. Peyğəmbərin şəxsiyyətinə ikili bir yanaşma ortaya çıxdı: dünyəvi (rasional) və fenomenoloji. Rasional yanaşma siyasi səbəblərə əsaslanır və tamamilə sifarişli və anqaje xarakterlidir. Bu yanaşma Peyğəmbərin keyfiyyətlərini deyil, bir çox şəxsiyyət xüsusiyyətlərini xarakterizə edir və tərifləyir. Biz Hz. Məhəmmədin İslahatçı, Sərkərdə, Rəhbər kimi inanılmaz tarixi rolunu inkar etmirik - bütün bu nailiyyətlər Peyğəmbərin şəxsiyyətinin fəvqəladə qabiliyyətlərinin ayrıca təzahürləri kimi izah edilə bilər. Hz. Məhəmmədin bu xüsusiyyətlərini və nailiyyətlərini onun ölçülük missiyasından, Peyğəmbər missiyasından ayrı hesab etmək olmaz.

Onu da vurğulamaq lazımdır ki, Avropa xristianları öz kilsələrini Məhəmmədin müsəlmanların peyğəmbəri kimi xüsusi rolunu tanımağa çağırırlar. Louis Massignon və ya Hans Küng və ya Şotland protestant islam alimi Uilyam Montqomeri Vatt kimi katolik islam alimləri üçün belə tanınma xristianlar və müsəlmanlar arasında dinc və konstruktiv dialoqu təşviq etmək üçün ən yaxşı yol idi. Şotlandiyalı tarixçi, Edinburq Universitetinin Ərəb və İslamşünaslıq üzrə fəxri professoru, Qərbdə İslamın müsəlman olmayan şərhçilərdən biri və İslamşünaslıq üzrə yüksək nüfuzlu alim olan Montqomeri Vatt Məhəmmədin peyğəmbərliyini şübhə altına almadan yazmışdır: "Allahın lütfü ilə o, milyonlarla insana Allahdan başqa ilah olmadığına və Məhəmmədin Allahın elçisi olduğuna şəhadət verməzdən əvvəl, daha əvvəlki dindən daha yaxşı bir din verə bildi." "God's grace he has been enabled to provide millions of men with a better religion than they had before they testified that there is no god but God and that Muhammad is the messenger of God." (14, 235)

Amerikalı yazıçı və tarixçi Con Viktor Tolanın yenidən çapdan çıxmış "Məhəmmədin simaları" kitabını qeyd etməyə bilmərəm. Bu kitabda Avropa ziyalılarının Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı əsərləri ətraflı tədqiq edilib və 2019-cü ildə Prinston Universiteti nəşriyyatı ilə birlikdə əsərini nəşr edir. Bu kitab vasitəsilə

bizə Qərbin Peyğəmbər haqqında qavrayışının ifrat məqamlarını ətraflı şəkildə görməyə imkan verir.

Onun əsərinə görə, bəzi ziyalılar kilsənin və ya pozitivizmin təsiri altında nifrət dilindən istifadə etdilər. Lakin bəziləri mümkün qədər obyektiv olmağa səy göstərdilər, bəziləri hətta heyranlıqlarını açıq şəkildə ifadə etdilər. Tolan özü də Məhəmməd Peyğəmbəri uzaqgörən islahatçı və ilham verən lider, dövlət xadimi və qanunverici kimi təsvir edir. Tolan bu dəyişən, mürəkkəb və ziddiyyətli görüntülərin hərtərəfli tarixini təqdim edir. O, möminlərin saracenslərə qarşı Səlib yürüşlərinə qoşulmaq üçün ilk çağırışlarından başlayaraq, İslahat, Maarifçilik, XIX və XX əsrlərdən başlayaraq bu günə qədər Qərbin Məhəmməd qavrayışının təkamülünü izləyir.

“Məhəmmədin simaları” kitabında Məhəmmədin müsbət mənada təsvir edilməsi bir çox insana təəccüblü gələcək. Bu onunla izah olunur ki, islahatı tənqid edənlər üçün İslamın yayılması mövcud kilsənin korlanmasına işarə edirdi və bu, onların Məhəmmədi islahat tərəfdarı kimi göstərməsinə səbəb oldu. Kitab göstərir ki, Məhəmmədin Qərbdə çoxlu siması var, çünki o, müəllifləri üçün həmişə güzgü rolunu oynayıb və onların təsvirləri İslamın banisinin tarixi realıqları və Peyğəmbərliyindən daha çox onların öz problemlərini açıb göstərir.

Bu kontekstdə romantizmin ən böyük nümayəndəsi olan, irsi bir neçə dəfə yenidən qiymətləndirilsə də, Amerika mədəniyyətində qorunub saxlanılan Vaşinqton İrvinqin əsəri üzərində daha çox dayanmaq istədim. “Amerika ədəbiyyatının ilk klassiki” ömrünün çox hissəsini Avropada keçirsə də, Avropa ədəbiyyatının təsiri altında yazıçı kimi formalaşsa da, o, həmişə özünü Amerika vətəndaşı hesab etmiş, əsərləri ilə Amerika ədəbi ənənəsinin bünövrəsini qoymuşdur. Bununla bağlı mən İrvinqin dostu Henri Brevorta yazdığı məktubundan (10 mart 1821 - ci il, məşhur “Eskizlər kitabı”nın nəşrindən sonra (“The Sketch Book”)) vətənidən əl çəkmək niyyəti ilə bağlı sualına cavab olaraq sitat gətirmək istədim. “As far as my precarious and imperfect abilities enable me, I am endeavoring to serve my country. Whatever I have written has been written with the feelings and published as the writing of an American. Is that renouncing my country? How else am I to serve my country?” (15, 365). “Şübhəli və qeyri-kamil qabiliyyətlərim mənə imkan verdiyi qədər ölkəmə xidmət etməyə çalışıram. İndiyə qədər yaratdığım hər şey bir amerikalı tərəfindən yazılmış və bir amerikalı adından nəşr edilmişdir. Bu, öz ölkəsindən imtina etməkdirmi? Ölkəmə başqa necə xidmət etməliyəm?” Yazıçının vətənpərvərlik əhval - ruhiyyəsidəki şübhələri də qərribə görünür, çünki İrvinq möhkəm Amerika kökləri olan bir ailəyə mənsub idi və o, heç vaxt bu mirasdan imtina etmədi.

Dostunun yazıçının vətənpərvərliyi ilə bağlı şübhələri və şikayətləri də qərribə görünür, çünki İrvinq güclü Amerika kökləri olan bir ailəyə mənsub idi və o, heç zaman bu irsdən imtina etməyib. Qeyd etmək lazımdır ki, sonradan İrvinq ölkəsini təkcə yazıçı kimi deyil, həm də diplomat kimi təmsil edib. 1826-cı ildə Madriddəki

Amerika səfirliyinin attaşesi vəzifəsinə təyin edildi və 1829 - cu ildə Londondakı Amerika səfirliyinin katibi vəzifəsində işlədi. O, 1842 - 1846-cı illərdə ABŞ-ın İspaniyadakı səfiri olub. İspaniyada keçirdiyi illər İrvinq üçün yaradıcı şəkildə zəngin və məhsuldar idi. Amerikanın İspaniyadakı diplomatik missiyasının rəhbəri Alexander Hil Everetin təşəbbüsü ilə İrvinq, Amerikanı kəşf edən Kolumbun həyatı ilə bağlı materialları tərcümə etməyə başladı. Artıq o vaxta qədər İrvinq Məhəmməd Peyğəmbər haqqında bir kitab üçün qeydlər və araşdırmalar aparır. Və hər zaman olduğu kimi, V.İrvinq ilkin planlarından uzaqlaşır və tamamilə fərqli və daha böyük bir sənət əsərinə çevrilir. Üfüqlərinə və çalışqanlığına baxmayaraq, İrvinq ilk növbədə fərasətli alim, istedadlı yazıçı, fitri intuitiv zövqə malik əla hekayə yazıcısı idi. Yazıçının gündəlikləri amerikalı yazıçının kitabları üzərində işlədiyi həvəsi və dəqiqliyi təsdiqləyir.

Bu zaman o, "Xristofor Kolumbun həyatı və səyahətləri" (History of the Life and Voyages of Christopher Columbus, 1828), "Kolumbun yoldaşlarının səyahətləri və kəşfləri" (Voyages and Discoveries of the Companions of Columbus, 1831), "Qranadanın fəthi salnaməsi" (A Chronicle of the Conquest of Granada, 1829), "Əlhambra" (The Alhambra, 1832), "Məhəmməd və Onun xələflərinin tarixi" (History of Mahomet and his successors, 1850) kimi əhəmiyyətli əsərlər yazdı.

İspaniyada İrvinq məşhur Əlhambra sarayına səyahət edir və burada üç ay müddətində qalması onu tarixi təsvirlər və əsərlərdən, eləcə də milyonlarla oxucunun sevimlisi olan qısa hekayələrinə çevrilmiş bir çox gözəl əfsanələrdən ibarət eyniadlı kitabı yazmağa ruhlandırır. Memarlıq və dekorativ gözəlliyi ilə yanaşı, Əlhambra da böyük tarixi və mədəni əhəmiyyətə malikdir. İrvinq Avropada bənzəri olmayan Əlhambranın tarixinə və gözəlliyinə heyran idi. O, yazırdı : "Əgər onlar, — İrvinq öz essələrini nəzərdə tutur, — oxucunun təxəyyülünə bu yerin hansısa sehri cazibəsini çatdırırsa bilsəm, o, Əlhambranın əfsanəvi salonlarında mənimlə uzun müddət qalmağa etiraz etməz". Əsərlər Şərqi inanılmazlığı və qeyri - adi koloritliyi ilə doludur. "Əlhambra əfsanələri" (Tales of the Alhambra) - nə "Ərəb münəcciminin əfsanəsi", "Üç gözəl şahzadənin əfsanəsi", "Şahzadə Əhməd əl - Kamelin əfsanəsi və ya məhəbbət zəvvarı", "Mavrin vəsiyyəti əfsanəsi" kimi bir sıra əsərlər daxil idi. "İrvinqin Əlhambra təsviri İslam dövrü abidələrini xatırladan romantik fantaziyaların və köhnəlmiş saraydakı gündəlik həyatın təsvirlərinin ziddiyyətli üst - üstə düşməsinə əsaslanır. Bu ikili üslub spektri romantizmin müəllifin sağlam düşüncəsini və ərəb adları ilə adlandırılmış personajları fərqləndirən iş adamı münasibətini alt - üst etmədiyi, müəllifin amerikalı müasirlərinə xas psixologiyanın olduğu nağıllarda da hiss olunur." (16)

Məhəmməd Peyğəmbər kimi tarixi şəxsiyyətin həyatının tarixini yazmağa çalışmaq özlüyündə çox riskli iş idi. Tarix göstərir ki, bu cür tədqiqatlar həmişə təqib təhlükəsi altındadır və həmişə təhlükəsiz deyildir. Lakin Şərq, göründüyü kimi, İrvinqin diqqətini cəlb edirdi. V.İrvingin İspaniya Krallığında səfir təyin olunması ona əvvəlki səfərlərində başlayan tədqiqatlarını və işlərini tez - tez ekzotik

məlumatlarla tamamlamaq, Avropa ölkələri ilə Şərqi ölkələri arasındakı fərqlər haqqında danışmaq, bu bölgələrin siyasi inkişafının üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini daha yaxşı dərk etmək, müxtəlif sivilizasiyaların mədəniyyətini aşılmaq və eyni zamanda diqqəti müəyyən sivilizasiyaları, dinləri və siyasi sistemləri simvolizə edən mərkəzi fiqurlar olan tarixi şəxsiyyətlər haqqında məlumat cəmləmək imkanı verirdi. Onun yazılarında Quranın əlyazma tərcümələrindən və Əndəlüs boyunca səyahətlərini təsvir edən sami dilini öyrənən İrvinqin "ərəb dəftəri"ndən hissələr səsləndirilir. İrvinqin Nyu-York Xalq Kitabxanasında saxlanılan əvvəllər nəşr olunmamış qeydləri və dəftərləri onun müsəlman mənbələrinin daxili tərcüməsini Amerika üslubuna açıq şəkildə ortaya qoyur. Amerika yazıçısının yaradıcılığının kulminasiya nöqtəsi Məhəmməd Peyğəmbərin və onun varislərinin yaratdığı romantik həyat hekayəsi idi. Bildiyimiz kimi, Qərbi dünyanın Şərqi tanımaq cəhdləri bir neçə əsrdir. Bu məqsədlə aparılan tədqiqatlar həmişə mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin nümunəsidir. Müsəlmanları daha yaxşı başa düşmək üçün Avropada ilk növbədə onların dini mədəniyyəti ilə tanış olmaq lazım idi. Şübhəsiz ki, Məhəmməd Peyğəmbər bu mədəniyyətin mərkəzində idi. V. İrvinq 1827 - ci ildə Məhəmməd Peyğəmbər haqqında topladığı məlumatları əsasında ədəbi əsər yaratmağa başladı. Bu əsəri Kristofer Kolumbun tarixini üzərində işləyərkən də dayanmadan yazırdı. Kitabın ilk fəsillərini "Əlhəmbra nağılları" üzərində işləyərkən tamamladı. Əsərin erkən versiyasını o, uzun müddətdir dostu və naşiri olan ingilis John Müreyə təqdim etməyə çalışır. Maraqlısı o idi ki, İrvinqin ingilis naşiri Con Mürey təkcə İrvinqin deyil, həm də Valter Skot, Lord Bayron və Jein Ostin kimi ədəbi istedadlardan ibarət görkəmli bir qrupa rəhbərlik edirdi və 1819 - cu ildən başlayaraq yazıçılarla əməkdaşlıq edərək onların əsərlərini nəşr etdirdi və bu da ona zəifləyən kitab sənayesində ayaqda qalmaq imkanı verdi. On ildən çox müddətə bir yerdə işləyən İrvinq və Mürey bir - birinin ardınca beynəlxalq bestseller çıxararaq uğur qazandılar. Lakin İrvinq öz naşiri ilə iki əsərinin – "Əlhəmbra"nın və Məhəmməd Peyğəmbərin tamamlanmayan həyat tarixinin gələcək taleyini müzakirə etmək istəyəndə onların münasibətləri qəfil pisləşdi. İrvinq 8 oktyabr 1827 - ci il tarixli məktubunda qeyd edirdi: "Söhbətimizdə, xatırladığınız kimi, "Məhəmmədin əfsanəvi həyatı" əsərinə görə 500 qvineya (İngiltərənin, sonra da Britaniyanın qızıl sikkəsi) almalıyam. Bu əsərin tez bir zamanda çap olunması üçün sizə minnətdaram" (17). O, əsərin əlyazmalarını göndərdi, amma məktubu cavabsız qaldı. İrvinq üçün naşirin davranışı son dərəcə izaholunmaz, anlaşılmaz idi. Beləliklə, Mürey ilə münasibəti qalmadı. Və yalnız 1848 - ci ildən sonra, naşir J.P. Putnam on beş cildə "Vaşinqton İrvinqin yazıları" - nı çap etməyə razı oldu, beləliklə V. İrvinqin Peyğəmbər haqqında əlyazması xilas edildi və nəşr olundu. V. İrvinqin "Məhəmməd və onun xələfləri: Məhəmməd peyğəmbərin həyatı" əsərinin nəşri 23 uzun il gecikdi.

Növbəti məqaləmizdə Vaşinqton İrvinqin yaradıcılığının ətraflı təhlilini aparmağa çalışacağıq, lakin indi mən yuxarıda qeyd olunanlarının hamısını

ümumiləşdirmək və müxtəlif müəlliflərin İslam tarixini və Məhəmməd Peyğəmbərin həyat tarixini siyasi və ideoloji məqsədlər üçün necə alət etdiklərini göstərmək istərdik. "Fikir ayrılığına" sahib olanlar və ortodoksal dogmadan hər hansı bir yayınma səbəbilə azad fikirlilərin İspan inkvizisiyası tərəfindən necə yandırıldığını, Henri de Bulinviye kimi bəzi Qərb yazıçılarının Məhəmməd Peyğəmbər haqqında və dini- siyasi islahat modeli kimi İslam haqqında şəxsi düşüncə və fikrinə görə əsəsrinin Fransada belə nəşr oluna bilmədiyini, Amsterdamda və Londonda geniş Avropa oxucu kütləsi üçün nəşr olunmağa məcbur olduqlarını göstərmək istədik.

Lakin bu faktlarla eyni zamanda, bir çox Avropa yazıçıları üçün İslam və xüsusən də Quran onların həyatında adətən qəbul ediləndən daha mühüm rol oynamışdır. Məhəmməd Peyğəmbərliyində onlar çoxlu ayınlardan, bəzəklərdən və pozğun ruhanilərdən məhrum olan, saf monoteizmin müsbət modelini görə bildilər.

Bu müəlliflər üçün Ziad Elmarsəfi demişkən, "the Qur'an, the sacred text of Islam, was a key influence on some of the most ground - breaking intellectual work in the European Enlightenment because the engagement with Islam enable[d] a radical break with past traditions and the conception of something new . Such shifts in perspectives, were possible only because of new translations of the Qur'an that were being produced in Europe after the mid - seventeenth century, translations that moved away from the outright hostility found in Ludovico Marracci's version to the genuine understanding of George Sale's version ". (18,14) "İslamın müqəddəs mətni olan Quranın, Avropa Maarifçiliyinin bəzi ən əsaslı intellektual işlərinə əsaslı şəkildə təsir etdiyini, çünki "İslamla əlaqə yaratmağın keçmiş ənənələrdən köklü şəkildə qırılmağa və yeni baxışa imkan verdiyini" bildirmişdir. Bu cür "fikir dəyişiklikləri" ancaq "XVII əsrin ortalarından sonra Avropada hazırlanmış Quranın yeni tərcümələri" sayəsində mümkün olmuşdur; bu tərcümələr Lüdviko Marraçinin versiyasındakı "açıq düşmənçilikdən" Corc Seylin versiyasındakı "əsl anlayışa" tərəf irəliləmişdir. Qərbin bir çox problemləri Məhəmməd Peyğəmbərin əsrlər boyu dini ruhun əksi və əxlaqlı sivilisasiyanın düşməni kimi baxılmasından irəli gəlir. Əksinə, bəlkə də onu bir Peyğəmbər, həm də xalqına sülh və sivilisasiya gətirmiş güclü ruha sahib olan bir insan kimi görməyə çalışmaq vacib olardı.

"Qərb Dünyasında Məhəmməd Peyğəmbərin İmici: Fəlsəfi Düşüncədən Ədəbi Yaradılışa"

Xülasə

Maarifçilikdən sonra dini dünyagörüşünün rədd edilməsi, insan və cəmiyyəti tanımaq üçün yeganə meyar kimi idraka müraciət olundu - bu, Reformasiya adlanan proses idi. Eyni zamanda, Məhəmməd peyğəmbərin şəxsiyyətinin və İslamın bir din olaraq öyrənilməsi dövrü başlandı və Quranın çapına cəhdlər meydana çıxdı. Dini polemik əsərlərdə və salnamələrdə, bədii mətnlərdə və teoloji traktatlarda Məhəmməd Peyğəmbərin mürəkkəb və çoxmənalı obrazı yaradılmışdır. Hz.

Məhəmmədin peyğəmbərliyinin tədqiqi paradigması müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış və bu əsərlərin bir çoxunda fərqli yanaşmalar nümayiş etdirilmişdir.

Açar sözlər: İslam mədəniyyəti, peyğəmbərlik, yanlış təfsir, ideoloji qabaqcadan müəyyənləşmə, senzura, kilsə, polemik bioqrafiya, antiklerikal respublikaçılığın simvolu.

**«Образ Пророка Мухаммеда в западном мире:
от философской мысли к литературному творчеству»**

Аннотация

После эпохи Просвещения происходит отказ от религиозного миропонимания и обращение к разуму, как к единственному критерию познания человека и общества- это процесс под названием Реформация. Одновременно начинается период изучения личности Пророка Мухаммеда, Ислама как религии, появляются попытки печатания Корана. В религиозно-полемических сочинениях и хрониках, литературных текстах и теологических трактатах создавался сложный и неоднозначный образ Пророка Мухаммеда. Как правило, парадигма изучения пророчества Мухаммеда рассматривалась с различных ракурсов и многие из этих работ, демонстрируют различные подходы.

Ключевые слова: Культура Ислама, пророчество, ложная трактовка, идеологическая заданность, цензура, церковь, полемическое жизнеописание, символом антиклерикального республиканизма.

AYTAN.F. QAHRAMAN

**"The Image of the Prophet Muhammad in the Western World:
From Philosophical Thought to Literary Creation"**

Summary

After the era of Enlightenment, there is a rejection of religious worldview and an appeal to reason as the only criterion for understanding man and society - this was a process called the Reformation. At the same time, a period of studying the personality of the Prophet Muhammad, Islam as a religion and attempts to print the Koran started. In religious- polemic works and chronicles, literary texts and theological treatises, a complex and ambiguous image of the Prophet Muhammad was created. The paradigm of studying the prophecy of Muhammad was considered from various angles and many of these works demonstrate different approaches.

Keywords: Culture of Islam, prophecy, false interpretation, ideological premise, censorship, church, polemical biography, symbol of anti - clerical republicanism.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Zwemer, Samuel M. Translations of the Koran, The Moslem World (July 1915) 244 - 61.
- 2.Budrin E.A. Migel Servet və onun dövrü. Kazan, 1878;

3. George Sale "The Koran, commonly called the Alcoran of Mohammed", translated into English immediately from the original Arabic With Explanatory Notes, ... To Which ... a Preliminary Discourse. By George Sale, Gent" Gale Ecco, 2018)
4. John V. Tolan "Faces of Muhammad: Western Perceptions of the Prophet of Islam from the Middle Ages to Today" Published by: Princeton University Press, 2019
5. John Tolan. The Enlightenment prophet: Muhammad in early modern Europe. Journal of the British Academy, 2024, 12, pp.1 - 23. ff10.5871/jba/012.a07ff. ffhal - 04587479f
6. <https://www.bible.ca/islam/library/islam - quotes - watt.htm>
7. Bartolome D'Erbelo "Şərqsünaslığın mənşəyində: Şərq Kitabxanası", Paris, "Paris - Sorbonna Universitetinin İslamologiya kafedrasının nəşrləri", Yanvar 1978., 102 s.
8. Səid Vadi Edvard. Şərqsünaslıq. Şərfin Qərb anlayışları. Sankt - Peterburq, 2006.
9. Humphrey Prido, The True Nature of Imposture. Ön söz; sit. tərəfindən: P. M. Holt, Studies in the History of the Near East, p. 51.
10. Bulinviye, Vie de Mahomed, p. 267.
11. Gibbon, Decline and Fall of the Roman Empire, vol. 5, p. 375, n. 119 [русский перевод: V hissə, səh. 309, qeyd. 117].
12. Gibbon " The Decline and Fall of Roman Empire", Chapter L:" Description Of Arabia And Its Inhabitants.— Part III" p.2129 Grand Rapids, MI: Christian Classics Ethereal Library, <https://www.ccel.org/ccel/g/gibbon/decline/cache/decline.pdf>
- Эдуард Гиббон. «История упадка и разрушения Великой Римской империи»: В 7 т. Т. 5 / Пер. с англ. – М.: Терра – Книжный клуб, 2008. – С. 510.
13. Nabil Matar "Henri Stubb və Məhəmməd peyğəmbər" Kiyev 2017, səh 9
14. W. Montgomery Watt "Muhammad: Prophet and Statesman", , 1961, 235
15. The Life and Letters of Washington Irving, Volume 2, p.365 New York,G.P. Putham 1862
16. <http://american - lit.niv.ru/american - lit/istoriya - literatury - ssha - 2/zverev - vashington - irving.htm>
17. Letters: Washington Irving and John Murray II
<https://brianjayjones.com/washington - irving/letters - and - journals/letters - washington - irving - and - john - murray - ii/>
18. Elmarsafy, Z. " The Enlightenment Qur'an: The Politics of Translation and the Construction of Islam" Oxford, Oneworld, 2009 c. 14
19. https://www.academia.edu/45120141/Muhammad_Through_Western_Eyes=rhid=29290400197&swp=rr - rw - wc - 29476272

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Şahin Xəlili
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.383>

ALLAHVERDİYEVA VƏFA MÜBARİZ

Filologiya elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
Vafa_allahverdiyeva@unec.edu.az
0000-0001-6686-8361

ƏBƏDİYAŞAR ŞAIRİMİZ MƏHƏMMƏD FÜZULİ

Xülasə

Füzulinin əsərlərinə nəzər saldıqda gözümüz önündə bir şair, filosof canlanır. Bu şair, filosof qəzəllərində qoyduğu məsələni poemalarında, poemalarında irəli sürdüyü fikri isə nəsr əsərlərində davam etdirir. Bu baxımdan Füzuli yaradıcılığına qiymət vermək üçün onun hər hansı bir əsərini təhlil etmək deyil, onun əsərlərinə kompleks chalda yanaşmaq lazımdır. Çünki yalnız bu zaman biz Azərbaycan xalqının iftixarı olan Füzulini tanıya bilərik. Yalnız bu zaman Füzuli dühasını bütövlükdə qavraya, onun düşüncələrini anlaya bilərik. Məhz bu baxımdan məqalədə Füzulinin həyat və yaradıcılığına nəzər salınaraq bir sıra əsərləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Füzuli yaradıcılığı, klassik Azərbaycan ədəbiyyatı, lirik şair, qəzəl, poema

Möhtərəm Prezidentimizin sərəncamına əsasən dahi Azərbaycan şairi, mütəfəkkiri, klassik Azərbaycan poeziyasının ən görkəmli nümayəndələrindən biri olan M.Füzulinin 530 illiyi ölkəmizdə təntənəli şəkildə qeyd olunur. Bildiyimiz kimi, ölməz şairimizin 500 illik yubileyi 1994-cü ildə Ümummilli Liderimiz H.Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə qeyd olunmuşdur.

Türk dünyasının, Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, irsi dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verib. M.Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatının sütunlarından biri hesab olunur. Bizim ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin, mənəviyyatımızın inkişafında M.Füzulinin xüsusi yeri vardır, hətta deyə bilərik ki, dövlətçilik tariximizdə də M.Füzulinin özünəməxsus rolu vardır. Heç təsadüfi deyil ki, dövlətimiz belə şəxsiyyətləri unutmur, onların yubileylərini keçirir, xatirələrini əbədiləşdirir.

Sevilən şairimiz Ramiz Rövşənin M.Füzulinin xatirəsinə həsr etdiyi “Şam”şeiri bu baxımdan diqqəti cəlb edir:

*Yüz illərdir bir şam yanır,
Küləklər söndürə bilmir.*

*Yüzlərlə əllər uzanır,
Işığını dərə bilmir.*

*Qaranlıqsa solu-sağı,
Yanan şamın nə günahı?!
Əriyir, tökülür yağı,
Ölür, ölür, ölə bilmir.*

500 ildən çoxdur ki, bu şam yanır və bütün Azərbaycan ədəbiyyatına, Şərq ədəbiyyatına, dünya ədəbiyyatına işıq saçır. Nə qədər tədqiq edilsə də, bu şamın işığı tam tədqiq oluna bilmir. Füzuli elə bir böyük sənətkardır ki, 500 ildən çoxdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatına, Azərbaycan poeziyasına təsir edir və bu gün də təsiri azalmayıb. Füzuli qədər Azərbaycan poeziyasına təsir edən ikinci belə bir şair yoxdur. Füzulidən sonra gələn şairlərin hamısı Füzuli lirikasının heyranı olub, özlərini Füzulinin şagirdi hesab ediblər və bu gün də bu günkü gəncliyimiz Füzulidən bəhrələnərək gözəl əsərlər yaradırlar.

Məlum olduğu kimi M.Füzuli 1494-cü ildə Kərbəla şəhərində anadan olmuşdur. Amma bəzi tədqiqatçılar onun Nəcəf, Hillə şəhərlərində anadan olduğunu qeyd edirlər. Füzuli cəmi 62 il ömür sürüb. Onun bu 62 il ömrü üç imperiyanın-Ağqoyunlu, Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının dövrünə düşüb.

Şairin əsl adı Məhəmməd, atasının adı Süleymandır. Füzuli onun təxəllüsüdür. Bu sözün mənası uca, üstün, nurlu, fəzilətli deməkdir. Füzuli ilk dəfə Cabbari təxəllüsü ilə yazıb. Sonradan öz təxəllüsünü dəyişib, Füzuli qoyub. Bu sözün iki mənası var: bir mənası nurlu, fəzilət sahibi, ikinci mənası isə çox danışan, uzunçuluq edən adam mənası verir. M.Füzuli əsərlərində göstərir ki, mən özüm bilərəkdən bu təxəllüsü götürdüm ki, hər adam bu təxəllüsü götürməsin. Çünki bu sözün iki mənası var. Şair qeyd edir ki, gecə səhərə qədər yazdım, gördüm ki, mən çox uzunçuluq etmişəm və həmin əsəri atdım. Füzuli özünə o qədər məsuliyyətlə yanaşmış ki, özünü nəyə görə uzunçu adlandırmasını belə izah edib ki, Quranın, Müqəddəs Kəlamın qarşısında mən ancaq uzunçuluq edirəm. O nöqteyi-nəzərdən özünü uzunçu adlandırır. Füzuli dövrünün mükəmməl təhsilini alıb. Çox bilikli və etiqadlı olduğu üçün onu mövlana adı ilə çağırıblar.

M.Füzuli yaradıcılığa erkən yaşlarından başlayıb. Sadə bir həyat tərzi keçirmişdir. Saraylardan uzaq yaşamışdır, amma dövrünün hökmdarları ilə münasibəti olmuşdur. Şairin dini ocaqlarda xidmət etməsi ilə bağlı məlumat dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Təsədüfi deyildir ki, o, Həzrət Əlinin adına olan məsciddə, İmam Hüseyn məqbərəsində müxtəlif vəzifələrdə işləyib. Dini idarələrə yaxın olduğundan bir ehtimala görə hətta dini idarələrdən maaş da almış. İmam Hüseyn türbəsinin kitabxanasında çıraqyandıran işləməsi ilə bağlı da məlumat vardır. Bəzi tədqiqatçılar Füzulinin əcdadlarının, hətta bəziləri onun atası Süleymanın feodal çəkişmələri, ölkədə olan vəziyyətlə bağlı Azərbaycandan Kərbəlaya köçdüyünü qeyd edirlər.

Füzulinin ailə həyatı ilə bağlı məlumatlar çox azdır. Lakin bu məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, şairin Fəzli adlı bir oğlu olmuşdur, o da şair olmuşdur, Azərbaycan və fars dillərində şeirlər yazmış və yazdığı şeirlərə görə öz yaşıdları arasında sayılıb-seçilən şair olmuşdur. Təəssüf olsun ki onun bizə 3 qəzəli, 1 müstəzadı və bir qoşması gəlib çatmışdır. Fəzlidən sonra M.Füzulinin nəslinin aqibəti məlum deyil. Sübut olunmuşdur ki, M.Füzuli Bayat tayfasındandır. Ağcabədi rayonunun Bayat kəndində şairin xatirəsinə büst qoyulmuşdur. M.Füzuli ömrünün sonunadək saraylardan uzaq olub və heç bir təriqətə qoşulmayıb.

M.Füzuli 1556-cı ildə Kərbəla şəhərində taun xəstəliyindən dünyasını dəyişib. Vəsiyyətinə əsasən Kərbəla şəhərində İmam Hüseyn məqbərəsinin ayaq tərəfində dəfn olunub.

M.Füzuli təkcə ədəbiyyatla deyil, zəmanəsinin bir sıra elmlərini öyrənməklə də məşğul olmuşdur. O, tarix, nücum, fəlsəfə, tibb və digər elmləri dərindən öyrənmişdir. Elə buna görə də zəmanəsinin kamil bir aliminə çevrilmişdir. Bəzi qaynaqlarda şairin Molla Məhəmməd Bağdadi və ya Mövlana Füzuli kimi qeyd olunması da bununla bağlıdır.

Yaradıcılığına gəlincə Füzuli zəngin bir irs qoyub getmişdir. Füzuli yaradıcılığında Nizami, Nəvai, Nəsimi, Həbibinin təsiri duyulur. Şairin şeirləri, xüsusilə də qəzəlləri öz təbiiliyi, lirizmi və bədii gözəlliyi ilə ürəklərə yol tapır. Əsərlərini 3 dildə yazıb: Azərbaycan, ərəb və fars dilində. Hər üç dildə divanı vardır. M.Füzuli yaradıcılığında həm nəzm, həm də nəsr əsərləri vardır. M.Füzuli 4 poemanın müəllifidir: “Leyli və Məcnun”, “Söhbətül-əsmar”, “Bəngü-badə”, “Həft cam”. Bu poemalardan üçü- “Leyli və Məcnun”, “Söhbətül_əsmar”, “Bəngü-badə” ana dilində yazılmışdır. Fars dilində yazdığı poeması “Həft cam”dır. Şairin Azərbaycan dilində yazdığı nəsr əsərləri “Həqiqətüs-süəda” və “Şikayətnamə”dir. Fars dilində yazdığı nəsr əsərləri “Rindü-Zahid” və “Səhhət və “Mərəz”dir. Bundan başqa M.Füzulinin “Hədisi-ərbəin” (40 hədis) adlı bir tərcümə əsəri də var. Şair fars-tacik şairi Ə.Caminin eyni adlı əsərini ana dilimizə tərcümə etmişdir. M.Füzulinin ərəb dilində yazdığı “Mətlül-etiqađ” adlı fəlsəfi traktatı vardır.

M.Füzulini lirik şair kimi tanıdan onun qəzəlləri, qəsidələri, mürəbbe, müxəmməs, müsəddəs, təxnis, qitə, rübai və s. janrlarda yazdığı şeirləri olmuşdur. Bu şeirlər klassik ədəbiyyatımızın ən gözəl nümunələri sayılır. Kiçik həcmli lirik şeirlərində şair misilsiz sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir. Buna görə də Füzuli “qəlb şairi” adlandırılır.

M.Füzuliyə dünya şöhrəti qazandıran onun ana dilində yazdığı qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” poemasıdır. M.Füzulini biz qəzəlşünas şair kimi tanıyıyıq. Qəzəl janrı onun adı ilə tanınır. Təbiidir ki, şairin qəzəlləri möhtəşəmdir və Füzulini Azərbaycan xalqına ən çox sevdiren onun qəzəlləri və “Leyli və Məcnun” əsəridir. “Leyli və Məcnun” əsəri ondan əvvəl və sonra yazılan əsərlərin hamısından üstündür.

Şairin qəzəlləri müxtəlif mövzuları əhatə edir. Bunların içərisində məhəbbət mövzusunda yazılan, gözəlin və gözəlliyyənin tərənnümünə həsr edilənlər, həmçinin dini və ictimai mövzularda yazılan qəzəllər olmuşdur.

İctimai motivli qəzəllərində onun zəmanəyə, insanlara, şəxsi həyata və s. münasibəti əks olunmuşdur.

Şairin yaradıcılığında poemaları xüsusi yer tutur. Ümumiyyətlə, ədəbiyyatımızda ana dilli nəsrin əsasını məhz M.Füzuli qoymuşdur. “Bəngü-badə”, “Söhbətül-əsmar”, “Həft cam” alleqorik poemalardır.

“Söhbətül-əsmar”da şöhrətpərəstlik, mənəm- mənəmlilik, lovğalıq tənqid olunur. Bağda baş verən hadisələr bir dövlətdə, hakimiyyətdə baş verən hadisələr kimi özünü göstərir.

“Bəngü-badə” poemasını M.Füzuli Şah İsmayıl Xətəiyə ithaf etmişdir. Poemada şair Çaldıran döyüşü ərəfəsində Sultan Səlimlə Şah İsmayılın savaşı- tiryəklə şərabın müharibəsi simvolunda iki ölkənin, iki cahan padşahının obrazını yaradıb. Əsərdə dövrün hökmdarlarının mənasız müharibələr törətməklə insanları qırğına verməsi tənqid olunur. Şah İsmayıl və Sultan Səlim bəng və badə kimi təqdim edilir. “Həft cam”(“Saqınamə”) poeması fars dilində yazılıb. Əsərdə cəmiyyətdəki naqisliklər tənqid olunur. Şair həftənin yeddi günü bir camın (musiqi alətinin) keyfiyyətindən danışaraq musiqi alətlərinin dili ilə cəmiyyətdəki qüsurları, nöqsanları tənqid edir. Burada şairin dövrünə münasibəti və sufi- fəlsəfi görüşləri ifadə olunub.

M.Füzulinin ana dilində yazılmış nəsr əsərləri “Həqiqətüs-süəda” və “Şikayətnamə”dir. “Həqiqətüs-süəda” (“Xoşbəxtlər bağçası”) əsərində şair Kərbəla hadisələrini qələmə almışdır. Əsərdə din xadimləri, onların həyatı, fəaliyyətindən, dini müqəddəslərin məhrumiyyətləri və gördükləri çətinliklərdən bəhs olunur.

M.Füzuli “Şikayətnamə” əsəri ilə bədii nəsrin əsasını qoymuşdur. Əsər məktub formasındadır. İctimai məzmunu ilə seçilir. “Şikayətnamə” təqaüdünü ala bilməyən şairin şikayət xarakterli yazılmış məktubudur. Türk sultanı Sultan Süleyman “Leyli və Məcnun” poemasına görə şairə ayda doqquz axça məbləğində təqaüd təyin etmişsə də, süründürməçilik üzündən o bunu ala bilməmişdir. Bununla əlaqədar olaraq şair Sultan Süleymana müraciətlə “Şikayətnamə” əsərini yazır və burada feodal idarə-üsulunu tənqid edərək öz qəzəb və nifrətini belə ifadə edir: “Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar”.

M.Füzulinin fars dilində nəsrə yazılmış “Səhhət və Mərəz” əsəri alleqorik əsərdir. Burada şairin dini-fəlsəfi, sufi- panteist görüşləri öz əksini tapıb. Əsərdə bir insan orqanizmində baş verən hadisələrdən söhbət gedir.

“Rindü Zahid” əsərində insan və cəmiyyət arasındakı münasibətlərdən danışılır, iki fərqli həyat tərzini ata ilə oğulun simasında çatdırılır.”Rindü Zahid” ata ilə oğulun mükəlliməsidir. Bu iki həyat tərzini, iki təbəqə- köhnə dünyagörüşlü ata ilə müasir dünyagörüşlü oğul arasındakı fərqli baxışlar müqayisə olunur. Rind-oğuldur, Zahid-atadır, din xadimidir, dövrünün adamıdır. Əsərdə ata ilə oğulun mübahisəsi fonunda iki dünyagörüşü,iki fərqli həyat və insana iki cür baxış bədii ifadəsini tapıb.

M.Füzuli yaradıcılığının zirvəsini “Leyli və Məcnun” poeması təşkil edir. Füzuli istedadı, bədii dühası “Leyli və Məcnun”da bütün əzəmət və gözəlliyi ilə aşkara çıxmışdır.

“Leyli və Məcnun” mövzusu Yaxın Şərqdə ən geniş yayılmış bir mövzudur. Şərq aləmində çox sayda “Leyli və Məcnun” əsəri yazılıb, ancaq onlardan heç biri söz və sənətkarlıq baxımından M. Füzulinin “Leyli və Məcnun” u səviyyəsinə çatmayıb. Şair Nizaminin “Leyli və Məcnun” poeməsindən yaradıcı şəkildə faydalanmış, poemanın ruhuna uyğun olaraq əfsanəni yeni bir biçimdə, yeni bir məzmununda canlandırmışdır. Poemanı Füzuli 1537-ci ildə ana dilində yazmışdır. Əsəri müəllif Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuniyə həsr edib. N.Gəncəvi də, M. Füzuli də “Leyli və Məcnun” əsərini qələmə alarkən ərəb əfsanələrindən bəhrələnilər. Nizamidən fərqli olaraq Füzuli öz əsərində lirik şeirlərdən istifadə edərək obrazların fikirlərini, dünyagörüşlərini bizə daha yaxşı çatdırıb.

Türk dünyasının, Azərbaycan xalqının böyük şairi, alimi, filosofu M.Füzulinin yaradıcılığı, irsi dünya mədəniyyətinə böyük töhfələr verib. Füzuli söz deməkdə, fikir ifadə etməkdə Şərqdə zirvədə dayanır. Şərq aləmində M.Füzuli zirvəsinə çatan yoxdur.M.Füzuli çox qiymətli bir sənətkardır.

M.Füzulinin ən böyük xidməti odur ki, Füzuli özünə qədərki daha çox fars dilində yazmaq ənənəsini Azərbaycanda və Anadoluda ilk dəfə sındıran və buna son qoyan bir şair olmuşdur. M.Füzuli öz əsərləri ilə, yaradıcılığı ilə özünə yenilməz bir heykəl, abidə yaradıb. Füzulinin yaratdığı əbədiyaşar əsərlərə bir çox dahi şəxsiyyətlər müraciət edib, Füzuli xilqətindən yararlanıb. Belə ki Ü.Hacıbəyovun 1908-ci ildə Füzulinin eyni adlı poeması əsasında yazdığı “Leyli və Məcnun” operası ilə təkcə Azərbaycanda deyil, bütün müsəlman Şərqində opera sənətinin əsası qoyulub.

Dünya ədəbiyyatının ən böyük simalarından olan M.Füzulinin irsi yaşarı olduğundan hər bir nəsil ona öz münasibətini bildirir, elmi təfəkkür yeniləşdikcə bu ölməz irs daha geniş ədəbi-nəzəri araşdırmalara qaynaq olur.

Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti tarixinin iftixarı sayılan Füzulinin yaradıcılığı, onun irsi daim geniş təbliğ olunur və bütün dünyaya çatdırılır. Dünyanın bir çox ölkələrində M.Füzulinin yubileyi ilə əlaqədar təntənəli mərasimlər keçirilir. M.Füzuli yaradıcılığı o qədər zəngindir ki, 500 ildən çoxdur ki, öz tərəvətini itirmir və bu əsərlər dünya ədəbiyyatı xəzinəsini zənginləşdirir.

Ədəbiyyat

1. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, I cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
2. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, II cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
3. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, III cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
4. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, IV cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
5. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, V cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005
6. Füzuli, əsərləri, 6 cildə, VI cild, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005

Аллахвердиева Вафа Мубариз

НАШ ВЕЧНЫЙ ПОЭТ МУХАММЕД ФИЗУЛИ

Резюме

Когда мы смотрим на произведения Физули, перед нашими глазами оживает поэт и философ. Этот поэт, философ в своих поэмах продолжает тему, которую он поднял в своих газелях, а в своих прозаических произведениях идею, которую он выдвинул в своих поэмах. С этой точки зрения, чтобы оценить творчество Физули, необходимо подходить к его произведениям комплексно, а не анализировать какое-либо его произведение. Потому что только тогда мы сможем познать Физули – гордость азербайджанского народа. Только тогда мы сможем постичь гениальность Физули в целом и понять его мысли. Именно с этой точки зрения, в статье анализируется ряд произведений Физули, рассматривая его жизнь и творчество.

Ключевые слова: творчество Физули, классическая азербайджанская литература, лирический поэт, газель, поэма

Allahverdiyeva Vafa Mubariz

OUR ETERNAL POET MUHAMMAD FUZULI

Summary

When we look at Fuzuli's works, the poet and philosopher comes alive before our eyes. This poet, philosopher continues the issue he raised in his ghazals in his poems, and the idea he put forward in his poems in his prose works. From this point of view, in order to evaluate Fuzuli's creativity, it is necessary to approach his works in a complex manner, not analyze any of his works. Because only then we can recognize Fuzuli, the pride of the Azerbaijani people. Only then we can comprehend Fuzuli's genius as a whole and understand his thoughts. Precisely from this point of view, a number of Fuzuli's works are analyzed in the article, by taking a look at his life and creativity.

Keywords: Fuzuli's creativity, classic Azerbaijani literature, lyric poet, ghazal, poem

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Fil.e.d., professor Tofiq Əbdülhəsəni
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.389>

AYTƏN VƏLİZADƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: aytenvelizade@mail.ru

**NASİR MƏNZURININ “OYUNUM-OYUNUM”
ROMANI HAQQINDA
Annotasiya**

Məqalədə müasir Cənubi Azərbaycan nəsrində özünəməxsus yer tutan Nasir Mənzurinin “Oyunum-oyunum” romanından söz açılır. Əsərdə baş qəhrəman, aktyor Mirzə Bağır Hacızadənin timsalında müəllifin insanın daxili dünyasına səyahət, ictimai problemlərə diqqət, insan taleyi və mifologiya ilə bağlı düşüncələrini görmək mümkündür.

”Oyunum-oyunum” romanı həm mövzu, həm dil baxımından geniş şəkildə təhlilə cəlb edilib.

Açar sözlər: Nasir Mənzuri, teatr, aktyor, mif, roman,

Ayten Valizade

About the novel “Oyunum-oyunum” by Nasir Manzuri

Abstract.

The novel “Oyunum-Oyunum” by Nasir Manzuri, who has special place in modern South Azerbaijani prose is discussed in this article. In the example of the main character of the novel, actor Mirza Bağır Hajizadeh, it is possible to see the author’s thoughts on the journey of man’s inner world, awareness of social problems, human destiny and mythology. This novel has been analyzed extensively in terms of both subject and style.

Keywords: Nasir Manzuri, theater, actor, myth, novel

Giriş/ Introduction

Müasir Cənubi Azərbaycan nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri də Nasir Mənzuridir. O, orta və ali təhsilini farsca əlsə də, müasir ədəbi dilimizi müstəqil mütaliə yolu ilə öyrənmişdir. Yazıçı bədii əsərlərini Güney türkcəsinin son illərdə formalaşmaqda olan ədəbi üslubunda yazıb-yaradır.

Nasir Mənzuri 1953-cü ildə Miyana şəhərinin Küləboz mahalında ziyalı ailəsində dünyaya gəlib. Təbriz Universitetini Tikinti mühəndisliyi ixtisası ilə bitirdikdən sonra 1980-ci ildən Tehranda yaşayır. Özü qeydlərində yazır ki, “humanitar elmlərdən uzaq olmaq üçün texniki elmlərə meyil etmişəm, Azərbaycan

folkloru ilə şəxsi mütalibə yolu ilə maraqlanmışam". Nasir Mənzuri türkcə əsərləri ilə bərabər, fars və ingilis dilində də dil və onun nəzəriyyəsi haqda elmi məqalələr yazıb. Bədii yaradıcılığa farsca başlasa da, bu işi Azərbaycan türkcəsində davam etdirmişdir.

Azərbaycan folkloruna maraq, uşaqlıq yaddaşındakı türkcə söz bazası onun düşüncəsində hakim olmuş, qopmaz ideyaya çevrilmişdir. Folklor motivləri əsasında "sicillər" yazmışdır. Nasir Mənzuri "sicili" janr deyəndə "İlliada"da,

"Dədə Qorqud"da gördüyümüz qafiyəyə qədərki ritmik bədii mətnləri, fonetik söz ahənginə meyilli nəsr nəzərdə tutur. O, yaradıcılığının ilk mərhələsində ritmik, ahəngdar, yəni sicili nəsrin lirik süjetli formalarına daha çox müraciət edib.

Yazıcının "Son nağıl, son əfsanə", "Qaraçuxa", "Həpirim = Hüpürüm", "Cırtan", "Avava" adlı əsərləri 1990-2005-ci illər arasında İranda əski əlifba ilə nəşr olunub.

Nasir Mənzurinin romanları sadə dildə yazılmasına baxmayaraq, onların dil zənginliyini duymaq üçün oxucuda çox zəngin söz və düşüncə fəhmi olmalıdır. Çünki yazar romanlarında üzdə sadə görünən hər bir sözə, deyimə, anlama bir neçə yöndən yanaşır. Yazarın mətnarası yaşam təcrübələrindəki çoxyönlü baxışı oxucunun bədii dünyagörüşünü aktivləşdirir və dərinləşdirir. Bu baxımdan Nasir Mənzuri yaradıcılığı parlaq təhkiyə üslubu və söz duyğusu ilə seçilir.

Əsas hissə / Main Part

Nasir Mənzuri yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə seçilən romanlardan biri də "Oyunum — oyunum" əsəridir.

Müəllifin kitaba yazdığı ön sözdən məlum olur ki, bu romanı yazmağa 1996-cı ildə başlayıb. Romanın qəhrəmanı keçmiş teatr aktyoru Mirzə Bağır Hacıadə olmuşdur. Mirzə Bağır Hacıadə haqda ustad Fərzanə (Məhəmməd Əli Qövsü) ilə görüşlər keçirdiyini, onun xatirələri əsasında bu obrazı yaratdığını bildirir.

Nasir Mənzuri Mirzə Bağır Hacıadə haqda yazır: "Hacıadənin karakteri kövsənlərdəki boğanaq imiş" deyərəm. "Boğanağı dayandırmaq da olmaz, gizlətmək adə olmaz. Ondan qaçmaq da olmaz!. Hacıadənin doqal ifacılığı ləhzələri etgiləndirib tamaşaçısına sübhə yolunu bağlayırmış. Belə bir ovsunlamanı hamımız sevib həyəcanlanırıq." [6, s.5]

Bu romanı bioqrafik roman hesab etmək olmaz. Nasir Mənzuri özü də qeyd edir ki, bu romanın mövzusu ağır sıxıntılara düçar olmuş bir teatr adamının ölümqabağı son günlərindəki xatirə, duyğu və yaşantılarıdır. Bir qədər ekzistensial xarakterli bu mövzu dünya ədəbiyyatında az işlənməyib. Lakin Nasir Mənzuri romanı Cənub teatr mühiti materialı, aktyorun ən orijinal xatirələri ilə dolğunlaşdırır və orijinal edir. Cənubda və bütün İranda teatr işi həmişə mühafizəkar düşüncə ilə üz-üzə gəlmiş, bəzən tragik çətinliklər yaşamışdır. Romanın problematikası qismən də udur. Böyük C. Cabbarlının "Oqtay Eloqlu", "Dönüş" pyesləri də müsəlman

mühitində aktyor və rejissor yolunu seçən fədakar insanların mübarizəsindən bəhs edir.

Nasir Mənzuri 1996-cı ildən yazmağa başladığı bu romanı 2008-ci ildə bitirir. Bu romanın hissələri (1 və 2-ci fəsil) Bakı mətbuatında latın qrafikasında 2008-ci ildə modern ədəbiyyat jurnalı olan “Alatoran”ın 2008-ci il 12 və 13-cü saylarında dərc olunmuşdur. Romanın adı müəllif tərəfindən “teatr” sözünün o tayda şifahi dildəki qarşılığı kimi işlədilir. Romandakı hadisələr uşaqlıqdakı təqlidi oyunlarla teatr və səhnə oyunlarının oxşarlığı motivi üzərində qurulmuşdur. Əsər müəllifin oxuculara müraciəti ilə başlanır. Müraciətdə deyilir ki, “Burada verilən parça

“Oyunum — oyunum” romanının birinci fəslidir. Bu roman Mirzə Bağır Hacızadənin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Hacızadə bizim böyük teatr aktyorumuzdur. Onun həyatı xatirələnməli hadisələrlə bağlıdır.

Bu roman onun son günlərini əks edir, ancaq bioqrafik deyil. Bu roman rəvayət söyləmiş şivəsi olduğu qədər Hacızadənin xarakterinə uyğun götürülüb.”

“Oyunum — oyunum” əsərində Bağır Hacızadə haqqında məlumat verilir. Qeyd olunur ki, M. B. Hacızadə Təbrizli bir ailədənir. Atası adlı-sanlı tacir olmaqla bazarda dükanı var imiş. Atası onu Tbilisiyə həkimlik təhsili üçün göndərsə də, o, teatr və yönətməlik (rejissorluq) oxuyur. Təhsili bitdikdən sonra Maria adlı bir qızla evlənir. Tbilisi mühiti ona güclü təcrübələr qazandırır. İnqilab olduğu üçün sərhədlər bağlanır. Atası xəstələndiyinə görə Təbrizə qayıtmaq məcburiyyətində qalan Hacızadəyə sonradan geri qayıtmağa icazə verilmir. Beləliklə, birdəfəlik Gürcüstandan ayrılmış olur.

Hacızadə Təbrizə qayıtdığı zaman atasından qalan bütün var-dövlətinə əmisinin yiyələndiyini görür. Teatr işinə başlamaq istəsə də, türk dilində tamaşaya icazə verilmir. “Hacızadə küçələrdə veylan” qalır.

1941-ci ildə Böyük Vətən müharibəsi başlayandan sonra Hacızadənin təsadüfən Təbrizdə sovet zabiti kimi ezamiyyətdə olan Cəfər Cəfərovla görüşməsi onun teatr işinə başlamasına təkan verir. Həmin ilin avqustunda İrana daxil olan qızıl ordu ilə o taya yüzdən çox ziyalı ezam edilmişdi. Bu görüşdən sonra 1946-cı ildə Pişəvəri hökuməti dağıdılanda qədər ömrünün ən gözəl günlərini yaşayır. Pəhləvi hökumətinin Təbrizə soxulması ilə (12 dekabr, 1946) ilə Hacızadə ən fəlakətli günləri yaşayır. Dəfələrlə həbs olunub zindana salınır. Hacızadənin son günləri Tehrandə keçir, ancaq ölüm zamanı gəlib Təbrizdə xiyabanda ölür. Adsız-sansız biri kimi dəfn olunmaq üçün yuyulanda ölü yuyan adam onu birdən tanıyır. Hacızadəni məhdud sayda dost-tanışı dəfn edir. Aktyoru xatırladan Təbriz teatr zalı isə 1980-ci ildə uçurdulur.

Əsərin üslubu ilk baxışdan sadə görünür. Ancaq romanı oxuduqca müəllifin mürəkkəb qələm texnologiyasının şahidi olursan. Xalq təfəkküründən gələn adət-ənənə, insanların həyatını yönəldən inanclar, əfsanələr romanın qayəsini təşkil edir. Roman həm bütöv struktura, həm də kiçik süjetlərə malikdir.

“Alatoran”da dərc olunmuş birinci fəsil aktyor barədə ayrıca bir hekayəni xatırladır. Bu hissədə Hacızadənin həyatının ölümünə yaxın son dövrünü görürük. Qoca, halsız, pulsuz-parasız və işsiz olan Mirzə Bağır ağır xəstədir, yaddaşı da pisləşib. Yazıçı onun zehninə belə vəziyyətindən həm sujet yaratmaq, həm də təhkiyə — rəvayət tərzini formalaşdırmaq üçün istifadə edir. Əsərin təhkiyəsi aktyorun vəziyyətinə, psixologiyasına uyğunlaşdırılır. Bu uyğunlaşdırmanı Nasir Mənzurinin istifadə etdiyi bir üsul saymaq olar.[5, s.143]

Aktyor Mirzə Bağır tənha bir adamdır və yaşadığı yerdə bircə ev itindən başqa heç yaxını görünmür. Əsas işi itlə deyinmək və köhnə qəzet-jurnallardakı şəkillərini axtarmaq və xatırlamaqdır. Onun yaddaşı pozulub gah itir, gah da qayıdır. Amma hiss olunur ki, onun xatırlamağa çox şeyi vardır. Köhnə qəzet və jurnallar arasında öz şəklini axtardığı zaman tapdığı şəkillər əsərin süjetini daha da genişləndirir. Hər dəfə fərqli şəkillər və xatirələr Hacızadənin xəyalında canlanır. Bu yaddaşın da hamısı onun aktyorluq fəaliyyəti, müxtəlif dünya paytaxlarında olduğu uğurlu qastrol səfərləri ilə bağlıdır. O, Londonu, Moskvanın “Bolşoy teatr”ını, Tiflisi, daha haraları xatırlayır. O zamanəsinin diribaş adamı, Təbrizdə və bütün ölkədə sevilən aktyor olub. Bütün yaradıcı adamlar kimi onun qocalığı çətin bir dalana dirənib, tənha və pulsuzdur.

Nasir Mənzurinin əsərdə psixoloji məqamları ustalıqla əks etdirdiyinin də şahidi oluruq. Belə ki, surətlərin, heyvanların, itlərin psixologiyasına dair çox dəqiq detallar verir və oxucunu təəccübləndirir. Bu psixologizmi biz ikinci fəsildə də görə bilərik. Bu fəslin də qəhrəmanı uşaq dünyaya gətirdiyini yadına sala bilməyən bir tərəkəmə qadınıdır. Birinci fəsildə biz onu Tehrandə ac olan bir aktyora yemək gətirən bir qadın kimi görürük. İkinci fəsildə yazıçı bu qadının şəhərə köçənə qədər həyatını qısa şəkildə qələmə alır. Tərəkəmə qadını təsvir edən ikinci fəsil teatr mühitindən çox uzaqdır. Tərəkəmə qadının həyatını nəql edən ikinci fəsil yazıçı üçün ənənəvi olan insan və təbiət mövzusu ilə bağlıdır. Burada gecə və insan motivi “Qaraçuxa”ni xatırladır. Bu da təsadüfi deyildir. Nasir Mənzurinin öz əsərlərində doğma motivlərə meyilli olduğunu görürük. “Oyunum — oyunum” əsərində insan və təbiət mövzusu, gecə, səhər çağının emosional duyumlarının təsviri aparıcıdır. Yazıçı təbiətin məxsusi bir dili olduğuna inanır və bunu bədii detallarla əsaslandırmağa çalışır.

Araz Əhmədovlu “Oyunum-Oyunum” romanı haqqında Kredo qəzetində nəşr olunan məqaləsində yazır: “Nasir Mənzuri dördüncü romanında — “Oyunum — oyunum”da Mirzənin yaşadığı o qara günləri, Türk teatrının çətin günlərini, Tehranın dalda-bucaqdakı dalanlarında yaşanan fəsadı, o arada hərdən gözə dəyən gözəl insanlıq təcrübələri ilə birlikdə oxucunun gözlərində canlandırır. Yazarın romanda sosioloji, psixoloji, mifoloji uzmanlığı təqdirə layiqdir.”[2, s7]

Əsərin əsas süjet xətti və əlavə süjetlər romanın məzmununun, ideyasının aydınlaşmasına kömək edir. Belə ki, birinci fəsildə süjet xətti Hacızadənin həyatı ilə bağlı olsa da, ikinci süjet bir qarının yaşamını canlandırır. Qarı ilə bağlı süjet əsərin

əsas fabulası ilə mükəmməl şəkildə əlaqələndirilir. Hacızadə qəzet və jurnal qırıntıları arasında öz şəklini axtararkən balaca oğlan şəkli tapır. Qarı ilə bağlı olan əhvalat da məhz bundan sonra başlanır. Qarının sonbeşik oğlunu dünyaya gətirməsi, uşağı yaylaqda bir mağaraya aparıb keçiyə tapşırması, keçini anası kimi sevməsi və digər hadisələr canlandırılır. Keçini bir qurd yaraladıqdan sonra keçini kəsmək zorunda qalırlar. Bu hadisə balaca oğlana pis təsir edir. "Neçə gün yorğan-döşəyə düşdü, bəlkə bala-bala kefi sazaldı." [6, s.115] O gündən sonra o uşaq keçiyə anasını yaralayan o qurdu tapmaq üçün çalışır. On altı yaşında hətta biz onun bir yalquzaq qurdla yoldaş olduğunu görürük. Çaxmır adında bu yalquzaqla on altı yaşlı yeniyetmə ölümləri gəzirlər.

Əsəri oxuduqca bir-birindən fərqli hadisələr və obrazları görürük. Müxtəlif epizodlarda romanın baş qəhrəmanı Mirzə Bağır Hacızadə, elat ana, altı yaşında keçiyə anasını itirmiş oğlan, on altı yaşında yalquzaqla yoldaş olan oğlan, Tehrandakı Şukufənov qabağında Cəmilənin böyük posteri qarşısında dəfələrlə gəlib duran gənc adam, dalda-bucaqda küçələrdə bir qızın itmiş sevgisini axtaran oğlan surətləri əsərin məzmununu zənginləşdirir. Yaradılan obrazlar canlı, yaşar olmaqla bərabər mifikləşdirilmiş varlıqlardır. Çünki Mirzə Bağır Hacızadənin baxdığı hər şəkildə görə yazıçı mifik bir varlıq və əhvalat yaradır.

Biz romanı oxuduqca əsərdə mifoloji elementləri aydın görürük. Əsərdə "Dədə Qorqud" dastanından, eyni zamanda Romul və Rom dastanlarından olan mifik elementləri keçiyə ana ilə bağlı əhvalatda görmək mümkündür. Romanda açar sözlər var ki, həmin mifik düşüncəyə işarə edir. Məsələn, "isfinks", "keçiyə", "qurd", "Atlas", "ay", "Bayat" və s.

"Dünən gecəki kimi yeriyə bilməzdi, dünən bayat (bay-at) idi, ancaq bölündülər, ayrıldılar; "bay" bir yana, nalları çəkilməmiş "at" bir yana. At getdi gedəli!" [6, s. 123]

"O qarlara görə hələ tələsmə, padşahım. Qar şaxta əlindən, canavarlara yeyilməyə bəhanə axtarma, sultanım. Buduhana, canavaray başlanır. Bu ayın ikiliyindən qurtulmaq çətindir! Bu ay səni öldürsə də dirildib yenə öldürəcəkdir" [6, s. 122]

Biz əsərdə mifikləşdirməni baş qəhrəmanla bağlı epizodlarda da görə bilirik. Mirzə Bağır Hacızadənin ölümünü də yazıçı mifləşdirir, bəzi epizodlarda mifoloji varlıq Əbülhövlün adını görürük. "Soyuqdan bala-bala donurdu. Donduqca da pilləkənin daşlarına qarışırdı. Bəlkə də başdan-boya donub daş olub, qurtulub getmişdi." "Tanrı sənə rəhmət eləsin, Mirzə. İndi oldun teatrın daşdan yonulmuş qaraçuxası! Necə də yaraşır bax! Tanrı hər kəsi bir işə yaradıb. Sənin də yerin səhnə dəyilmiş, teatrın eşiyi imiş. Burası bir qızın röyasının içi! Nə yazıq ki burda oturan Əbülhövl od yandıra bilməz!" [6, s.216]

"Oyunum-oyunum" romanında müəllif bir sıra ictimai siyasi problemlərə də toxunur. Cəmiyyətdə baş verən problemlərə fəlsəfi yanaşmanı bəzən obrazın dilindən verilmiş bir cümlədə aydın görmək olar. Romanda Türkiyə teatrının yaşadığı qara günlər, Tehranın dalda-bucaqda qalmış küçələrində baş vermiş fitnə-fəsadlar, əxlaqsızlıq satirik dillə tənqid edilir. Dünya və yaşam haqqında düşüncələri romanda

bu formada ifadə edilib: “Dünyalar vardır oğurluq orda cinayət sayılır. Oğurlanmış zad geri qaytarıldıqda oğrusu da dustaqlanır. Dünyalar da vardır varlılıq orda cinayət sayılır. Varı əlindən alınıb cinayətçisi məcburi əməyə göndərilir.

Dünyalar da vardır üzüm (abır həya) orda cinayət sayılır. Cinayətçisi dilənçilik peşəsinə götürülür. Dünyalar var tapançasını gec çəkən orda cinayətçi sanılır. Canı alınıb torpağa tapşırılır. Dünyalar var düz danışmaq orda cinayət sanılır. Cinayətçinin varı-yoxu əlindən alınıb əmisinə verilir...

Dünyalar var ucaboyluq orda cinayət sanılır. Cinayətçisi də xalqa ibrət olsun deyə zooparkda qəfəsə salınır. Bir dəyil, iki dəyil, dünya dolu dır dünyalarla” [6 , s. 161-162]

Romanın dil xüsusiyyətlərinə də nəzər yetirsək sadəliyin, axıcılığın şahidi olur. Mənzuru Cənub ləhcələrinin şirəsinə, zənfirliyini nəsr dilinə gətirməyə çalışır. Yazarın bu romanı da digər əsərlərində olduğu kimi sicir ədəbiyyatından yaranır. Müəllif “Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez işlədilən alliterasiya, assonanslardan məharətlə istifadə etmişdir.” İndi budur bax, yeddi ağacdan yeddi ağaca qara gecədə qara şoxumda qara daşın dibində qara quzunu seçməli idi” [6 , s. 124] “ Qarı öz-özlüyündə çəkiş-bərkişdədir. Qanrı olduqda hayatın təsbir tökəni hayatı qoruyandır, bir yanda da qarrı olub qar yağdıran, hayat qurudandır”[6, s. 152]. Səs təkrarları ritm yaradaraq bədii emosionallığı artırır.

Nazir Mənzurunin bu romanında da müəllifin yaratdığı bəzi sözləri anlamaq üçün özünün yaratdığı lüğətdən istifadə etmək məqsədəuyğundur. Yazıçı dil sahəsində, təhkiyədə cəsarətli eksperimentlər edir, nəsr dilimizin inkişafına çalışan yenilikçi kimi diqqəti cəlb edir. Rəhim Əliyev N.Mənzurunin dil və üslub xüsusiyyətləri barədə Ədəbiyyat qəzetində nəşr edilən “Yazıçı və alim” məqaləsində yazır:

“ N.Mənzuri öz təhkiyəsində Cənub dialektlərinə əsaslanmağa çalışır, onların ifadə gücünə inanır. O ana dilinin, türk sözlərinin, qədim Təbriz dialektinin potensialını ortaya qoymağa can atır.”[3, s. 7-8]

Nəticə /Conclusion

Hesab edirik ki, “ Oyunum-oyunum” romanı Cənubi Azərbaycan nəsrinin ən parlaq əsərlərindən biridir. Burada gerçəklik, xəyal, mif bir-birinə qarışır və bütün Azərbaycan nəsr kontekstində orijinal bir hadisəyə çevrilir. Əsər dil, üslub, süjet xəttinin mükəmməlliyi baxımından Nasir Mənzuri nəsrinin yeni bir mərhələyə keçidi kimi qəbul edirik.

Ədəbiyyat/ References

1. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyat tarixi (XX əsr). İki cild. II cild. Bakı, “Qanun” Nəşriyyatı, 680s.
2. Əhmədovlu A. Oyunum-oyunum romanı. “Kredo” qəzeti, 2023, s4

3. Əliyev R. Yazıçı və alim."Ədəbiyyat" qəzeti. 2 avqust 2013, s7-8
4. Əliyev R.Ədəbiyyat nəzəriyyəsi,(Təkmilləşdirilmiş ikinci nəşr), Bakı: "Qanun", 2012, 463s.
5. Mehdiyeva M.Cənubi Azərbaycan nəsrinə dənən və bu gün.Bakı:"Elm və Təhsil", 2019, 184s.
6. Nasir Mənzuri.Oyunum-oyunum.İran,Təbriz.Qaraçuxa Nəşriyyatı.227s.

О романе Насира Манзури «Оюнум-Оюнум»

В статье упоминается о романе Насира Манзури "Оюнум-Оюнум", занимающий особое место в современной южно Азербайджанской прозе. В произведении можно увидеть путешествие автора к внутреннему миру человека, внимание к социальным проблемам, размышления о человеческой судьбе в образе главного героя,актера Мирзы Багира Гаджизаде. "Оюнум-Оюнум" в статье подробно анализируется как в предметном, так и в языке отношении.

Ключевые слова: Насир Манзури, театр, актер, миф, роман.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru Rəhim Əliyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.396>

QASIMOV MAHMUDAĞA SARIBALA OĞLU

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Cəlilabad filialının baş müəllimi

E-mail : mahmudağa@mail.ru

MİKAYIL MÜŞFİQİN LİRİKASINDA İNSANA, TORPAĞA, DÜNYAYA VƏ İŞIQLI GƏLƏCƏYƏ BAĞLILIQ HİSSLƏRİ

Açar sözlər: Mikayıl Müşfiq, ədəbiyyat, şair, şeir, poeziya, vətən, poetik ifadə.

Ключевые слова: Микаил Мушфиг, литература, поэт, стихотворение, поэзия, родина, поэтическое выражение.

Key words: Mikayil Mushfig, literature, poet, poem, poetry, homeland, poetic expression.

Mikayıl Müşfiq Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus şərəfli yer tutan şairlərdən biridir. O, xalqımızın yaddaşında və qəlbində, eləcə də xəyallar dünyasında pərvazlanan otuz yaşlı əbədiyaşar sənət fədaşidir. Müşfiq milli qürur və iftixarımız, xalq ruhu ilə bağlı olan səmimi poeziyasında Azərbaycanımızı böyük məhəbbətlə tərənnüm edib sevdiren, cazibə qüvvəsilə oxucuların qəlbini ehtizaza gətirən nakam şair, xalqının söz, sənət çələngidir. Onu bütün nəsillərin müasiri edən və sevdiren səmimiyyətlə dolu poeziyasının xalq ruhu ilə qırılmaz tellərlə bağlılığıdır. Müşfiq poeziyasında şair qəlbini çırpıntıları, sevgi, həyat və gözəllik duyğuları ürək açıb, qəlb oxşayır. Onun sənət dühasında vətənə, insana, torpağa, dünyaya və işıqlı gələcəyə bağlılıq yüksək pafosla öz bədii ifadəsini tapmışdır. Şairin sənət əsərlərində onun sızlayan könül duyğularının çırpıntısı hiss olunur. Bu mənada şairin “**Bəxtiyar**” şeirindəki misraları çox maraqlı olub oxucusuna zəngin məlumat verir.

Sanıram ulduzlar həmvətənimdir,
Demək, yer də mənim, göy də mənimdir,
Hüzurumla cahan nə bəxtiyardır! (5, səh. 87)

Bu misralardan aydın olur ki, insan yox, cahan insanın hüzurunda olmaqla özünü bəxtiyar saymalıdır. Bu, Müşfiq poeziyasında insana verilən qiymətin ən parlaq təzahürüdür.

Şair bu ruhu “**Tərtərhes nəğmələri**” şeirində də iftixarla vəsf edir və insanı dünyanın kapitalı, ən ali əşrəfi sanır.

Sinədə tar, əldə qaval,
Bu dünyada bir kapital
Varmı insan oğlu kimi? (2, səh. 206)

Şairin “**Alqış varlığını duyan insana!**”, “**Bədbəxt bu dünyada tək yaşayandır**” və ya:

Cahan ki solmayan bir bağça-bağdır,
Burda rəvamıdır gülmədən ölmək!

Yazıq o şəxsə ki, qaraqabaqdır,
Nə qədər yaşayır insana gülmək! (1, səh. 167)

misraları insana verilən ən yüksək qiymətin bariz nümunələridir.

M. Müşfiq yaradıcılığında torpağa bağlılıq öz səmimi poetik ifadəsini ustalıqla tapmışdır. Bu, özünü “**Gəzdiyim yerlər**” şeirində yüksək məhəbbətlə əks etdirir:

Əsrlərdən bəri, illərdən bəri
Dərdinə qaldığım yerdür bu yerlər.
Biliyor saçları qızıl bir pəri
Qurbanı olduğum yerdür bu yerlər!

Bu gözəl aləmi gəzdikcə dağ-dağ,
Oldum sevincinə, qəminə ortağ.
Ey söyüdlü dərə, ey dumanlı dağ,
Səfaya daldığım yerdür bu yerlər! (5, səh. 56)

Şeirin digər bir hissəsində şairin “**...dahlıb diqqətlə düşüncələrə, ... ilham aldığım yerdür bu yerlər!**” (1, səh. 48) deməsi onun vətənə bağlılığını və ürəkdən ona vurulduğunu açıq şəkildə göstərir.

Müşfiq yaradıcılığında torpağa bağlılıq və qiymət yüksəkdir. Onun lirikasında vətənin elə bir guşəsi yoxdur ki, öz vəsfini tapmasın. Bununla yanaşı o, bir şair kimi torpağa zəhmət adamı tək qiymət verməkdən çəkinmir. Bu məqsədlə o, “**Torpaq**” şeirində yazır:

Hər şeyin anası, qaynağı sənsən!
Sənin varlığına ölüm-itim yox.
Sən bütün-bütünə ruhsan, bədənsən,
Gözəl torpaq, sənə çox borcluyam, çox! (5, səh. 116)

Şeirin son hissəsində torpaqla əməyin vəhdəti ustalıqla verilmiş və oxucunun diqqəti bu mühüm birliyin təcəssümünə yönəldilmişdir.

Sənə qüvvət verən, sənə ruh verən,
Çoraq çöllərini çiçəkləndirən
Mənim şən əməyim, alın tərindir! (5, səh. 116)

Bu fikirlər oxucunu torpağa, zəhmətə, əməyin alın tərilə qazanılan bəhrə və təntənəsinə ruhlandırır.

Şairin poeziyasında əməyə yüksək qiymət verilir. O, insanlığın tükənməz varı hesab edilir. Bu, özünü şairin “**Əmək**” şeirində aşağıdakı formada əks etdirir:

Əmək-insanlığın tükənməz varı...
Əmək sərf olunan yer cənnətimdir.
Hüsnümdür, eşqimdir, səadətimdir! (1, səh. 130)

Müşfiq yaradıcılığında dünya və işıqlı gələcəklə bağlı fikirlər onun sənət dünyasında özünə layiqli yer tutur. Bunlar şairin dünyanı azad, firavan sülh və əmin-amanlıq şəraitində görməsi və yer üzünün gül-çiçəyə bürünməsinə görmək arzusu ilə

bağlıdır. Bu mənada şairin **“Mədəni hücum”** şerində verilən aşağıdakı parçalar çox maraqlı və dəyərlidir.

Qalmasın könüllər, baxışlar buludlu;
Arqadaş, gün kimi açılısın bənizin.

•••

Öyləcə papaq da, öyləcə çadra da
Atılsın, onlara edəlim əlvida. (1, səh. 41)

“Ay qız” şerində də şairin işıqlı gələcəyə münasibəti açıq duyulur:

O qara günlərin getsin gəlməsin,
Bir daha keçmişin üzü gülməsin.
Ümidi səndədir, mənə, hər kəsin,
İndidən ruhunu telləndir, ay qız! (2, səh. 162)

Müşfiq poeziyasında dünyaya və işıqlı gələcəyə bağlılıq hissi özünü **“Həyat sevgisi”** şerində daha parlaq göstərir. Burada o sanki insana gözəlləşən işıqlı dünyanın qədrini bilməyi tövsiyə edir.

Ah, mən gündən-günə bu gözəlləşən
İşıqlı dünyadan necə əl çəkim?
Bu yerlə çarpışan, göylə əlləşən
Dostdan, aşınadan necə əl çəkim?

•••

Həyat dedikləri bu keşməkeşdən,
Qəlbimdə, qanımda yanan atəşdən.
Gecədən, gündüzdən, aydan, günəşdən.
Bu əngin fəzadan necə əl çəkim? (2, səh. 83)

Şairin **“Bəxtiyar”** şerində də işıqlı gələcəyə yüksək inam, arzu və istək vardır.

Məqsədim, məsləkim, şüarım budur,
Həmən əqidədir, həmən duyğudur.
Gələcək günlərə mənə səsləyən,
Bir böyük yarına əməl bəsləyən,
Çarpışan, vuruşan nə bəxtiyardır! (2, səh. 85)

Bu nəğmələr öz bədii poetik ifadəsini şairin səmimiyyətlə dolu poeziyasında və müasirlərinə yazdığı müraciətdə çox parlaq tərənnümünü tapmışdır:

Yazmaram ürəyim sizi anmasa,
Sizin eşqinizlə alovlanmasa;
Burdaca el durub məndən sordu ki:
Gözdən yaş çıxarmı ürək yanmasa?

Qönçə açılarmı, bahar olmasa?
Şölə titrəyərmı, ruzgar olmasa?
Bu nəğmə ruhumdan qoparmı bilməm,
Mənə ilham verən dostlar olmasa? (1, səh. 4)

Bu misralar əbədiyaşar M. Müşfiq yaradıcılığının kövrək xarakterli romantik poeziyasından süzülüb gələn istək və arzuya qovuşmaq həsrətinin dərin inam və rəğbət müjdələridir. Bunlar bizi Mikayıl Müşfiq sənətinə ürəkdən bağlayır və onun poeziyasının özü kimi əlçatmaz, ünyetməz bir zirvədə əbədiyyət günəşi kimi parladığını göstərir.

İstifadə olunan ədəbiyyat:

- 1. Mikayıl Müşfiq** “Seçilmiş əsərləri”, “Şərq-Qərb”, Bakı-2004, 351 səh.
- 2. Mikayıl Müşfiq** “Seçilmiş əsərləri”, Bakı-2013, 596 səh.
- 3. Mikayıl Müşfiq** “Seçilmiş əsərləri” 3 cildə, I cild. Bakı-2008, 241 səh.
- 4. M. Müşfiq** “Klassiklərim seriyası”, “Mən şirin ləhcəli bir bülbüləm”... (Seçilmiş əsərləri) Bakı, Kitab Klubu-2017, 384 səh.
- 5. M. Müşfiq** “Həyat sevgisi” ,Bakı, Yazıçı, 1988, 304 səh.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus şərəfli yer tutan əbədiyaşar sənət fədaisi Mikayıl Müşfiqdən söz açılır. O, xalqımızın qəlbində özünə layiqli yer tutan nakam şair, söz, sənət çələngidir. Müşfiq yaradıcılığı başdan-başa milli qürur və iftixar hissi ilə doludur. O, Azərbaycan poeziyasında özünə layiqli yer tutan sönməz günəş, əbədiyyət aləminə nur saçan mayakdır. Onun poeziyasında şair qəlbinin həzin çırpıntıları, sevgi və gözəllik duyğuları insanı özünə valeh edir. Onu bütün nəsillərin müasiri edən xalq ruhu və istəyi ilə bağlı olan səmimi poeziyasındakı istək və arzularıdır. Şairin lirikası oxucuya ana laylası qədər şirin və doğmadır. Ona görə də bu şeirlərdən, oradakı real səmimiyyətdən doymaq olmur. Onları oxuduqca şairin sızlayan qəlbinin könül duyğularını duyur, şairlə birlikdə kədərlənir, sevinir və gələcəyə ümid edirsən. Bu baxımdan şairin sənət dühasındakı incilər doğma vətənə, torpağa, dünyaya, insana, onların həyata olan sevgisinə və işıqlı gələcəyə bağlılıq hissləri yüksək pafosla öz bədii təcəssümünü tapır. Məqalə bu məsələləri bədii nümunələr əsasında təhlil etdikdə hər şeyi açıq şəkildə görür və şairin real səmimiyyətini alqışlayırıq. Bu mənada şairin poeziyası özü qədər əlçatmaz və ünyetməz bir zirvədə əbədiyyət günəşi kimi daim parlayacaq. O, həmçinin el-obaya bağlı vətənpərvər şair kimi qəlblərdə yaşayacaq.

Краткое содержание

М. Гасымов

В лирике Микаила Мушфига чувства привязанности к человеку, земле, миру и светлому будущему.

В статье упоминается Микаил Мушфик – вечный ценитель искусства, занимающий уникальное и почетное место в азербайджанской литературе. Он несостоявшийся поэт, гирлянда слова и искусства, занимающая достойное место в сердцах нашего народа.

Творчество Мушфика полно национальной гордости и гордости. Он – неугасимое солнце, занимающее достойное место в азербайджанской поэзии, маяк, освещающий мир вечности. В его поэзии печальные биения сердца

поэта, чувства любви и красоты завораживают человека. Именно желания и мечты в его искренней поэзии, связанные с духом и желанием народа, делают его современником всех поколений. Лирика поэта мила и знакома читателю, как колыбельная матери. Поэтому невозможно налюбоваться этими стихами и их настоящей искренностью. Читая их, чувствуешь чувства болит сердца поэта, испытываешь грусть, радость и надежду на будущее вместе с поэтом. С этой точки зрения жемчужины художественного гения поэта находят свое художественное воплощение в высоком пафосе, чувстве привязанности к своей Родине, земле, миру, народу, их любви к жизни и светлому будущему. Когда в статье анализируются эти вопросы на основе художественных примеров, мы видим все ясно и приветствуем настоящую искренность поэта. В этом смысле поэзия поэта всегда будет сиять, как солнце вечности, на вершине, такой же неприступной и нерушимой, как он сам. Он также будет жить в сердцах как поэт-патриот, родственник Эль-Обе.

Summary **Mahmudaga Gasymov**
In Mikayil Mushfiq's lyrics, feelings of attachment to man, land, world and bright future.

The article mentions Mikayil Mushfiq, an eternal devotee of art, who holds a unique and honorable place in Azerbaijani literature. He is a failed poet, words and art garland who has a worthy place in the hearts of our people.

Mushfiq's creativity is full of national pride and pride. He is an unquenchable sun, a beacon that shines a light on the world of eternity, which takes its rightful place in Azerbaijani poetry. In his poetry, the sad beats of the poet's heart, feelings of love and beauty fascinate a person. It is the desires and wishes in his sincere poetry, which are related to the spirit and desire of the people, that make him contemporary to all generations. The poet's lyrics are as sweet and familiar to the reader as a mother's lullaby. Therefore, one cannot get enough of these poems and their real sincerity. As you read them, you feel the feelings of the poet's aching heart, you feel sad, happy and hope for the future together with the poet. From this point of view, the pearls of the poet's artistic genius find their artistic embodiment with high pathos, feelings of attachment to their native homeland, land, world, people, their love for life and a bright future. When the article analyzes these issues on the basis of artistic examples, we see everything clearly and we welcome the real sincerity of the poet. In this sense, the poet's poetry will always shine like the sun of eternity on a peak as inaccessible and indestructible as himself. He will also live in hearts as a patriotic poet related to El-Oba.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filol. ü. fəls. dok. Y. Dadaşlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.401>

UOT

RASULOVA AYSHAN ASAD
*Doctoral student of Baku State University,
Department of History of Azerbaijani Literature.
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan,
Department of theory and history of education, senior researcher
Orcid ID: 0009-0005-7953-3268
ayshan.rasulova@arti.edu.az*

MIR JALAL STORIES IN AZERBAIJANI LITERARY STUDIES

Summary

Mir Jalal, who occupied a worthy and honorable place in the history of Azerbaijani literature as an outstanding prose writer during his fifty-year career, created the best examples of modern Azerbaijani stories. He is one of our artists who have special services in the development and formation of the story genre. We find about the stories of the writer in the articles of literary scholars in a number of press pages in the last century. M. Rzaguluzade "A small story in our prose", Z. Khalil "Family and household issues in our literature", M. Arif "Angry stories", A. Mirahmedov "New stories of Mir Jalal", Y. Azimzade "Life stories", A. Huseynov "Stories of Mir Jalal" and other articles expressed the attitude to the writer's stories. In the book "Stories from Azerbaijan", which was created as a result of the efforts of Adiba Pashayeva, the daughter of a prominent poet, literary critic, Austrian Azerbaijani scholar Liliane Grimm, and the special correspondent of AzerTAC in Austria, Mir Jalal's stories are written with subtle humor and sharp satire, as well as deep lyrical feelings covering different periods of his creativity. collected. During the research, 28 unpublished stories of Mir Jalal, preserved in the form of manuscripts in the old alphabet, were discovered from the State Archive of Literature and Art of Azerbaijan named after Salman Mumtaz. "Zugulba weather", "Talkative", "Robbery of the dead", "Count and count", "Maiden heart", "People's Commissar Ogly", "Let your question come" and so on. It is one of the unpublished stories of the writer.

Keywords: Mir Jalal, Azerbaijani literature, prominent prose writer, literary studies, story

Rəsulova Ayšən Əsəd qızı **MİR CƏLAL HEKAYƏLƏRİ AZƏRBAYCAN** **ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA**

Xülasə

Əlli illik yaradıcılığı dövründə görkəmli nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində layiqli və şərəfli yer tutmuş Mir Cəlal müasir Azərbaycan hekayəsinin ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır. O, hekayə janrının inkişafında və formalaşmasında

xüsusi xidmətləri olan sənətkarlarımızdandır. Yazıcının hekayələri haqqında keçən əsrdə bir sıra mətbuat səhifələrində ədəbiyyatşünas alimlərin məqalələrində rast gəlirik. M. Rzaquluzadə “Nəsrimizdə kiçik hekayə”, Z.Xəlil “Ədəbiyyatımızda ailə və məişət məsələsi”, M.Arif “Qəzəbli hekayələr”, Ə.Mirəhmədov “Mir Cəlalin yeni hekayələri”, Y.Əzimzadə “Həyat hekayələri”, Ə.Hüseynov “Mir Cəlalin hekayələri” və digər məqalələrdə ədibin hekayələrinə münasibət bildirilmişdir. Görkəmli nasirin qızı, ədəbiyyatşünas alim Ədibə Paşayeva, avstriyalı azərbaycanşünas alim Liliane Qrimm və AzərTAC-ın Avstriyadakı xüsusi müxbirinin səyi nəticəsində ərsəyə gəlmiş “Azərbaycandan hekayələr” kitabında Mir Cəlalin yaradıcılığının müxtəlif dövrlərini əhatə edən incə yumor və kəskin satira, eləcə də dərin lirik hisslərlə yazılmış hekayələri toplanmışdır. Tədqiqatlar zamanı Salman Mümtaz adına Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivindən Mir Cəlalin çap olunmamış, əski əlifbada, əlyazma şəklində qorunub saxlanmış 28 hekayəsi üzə çıxarılmışdır. “Zuqulba havaları”, “Yanşaq”, “Ölü soyan”, “Say və sayaq”, “Qız qəlbi”, “Narkom oğlu”, “Sorağın gəlsin” və s. ədibin çap olunmamış hekayələrindəndir.

Açar sözlər: *Mir Cəlal, Azərbaycan ədəbiyyatı, görkəmli nasir, ədəbiyyatşünaslıq, hekayə*

Расулова Айшан Асад кызы

**РАССКАЗЫ МИР ДЖАЛАЛА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ**

Резюме

Мир Джалал, занявший за свою пятидесятилетнюю карьеру достойное и почетное место в истории азербайджанской литературы как выдающийся прозаик, создал лучшие образцы современной азербайджанской повести. Он один из наших художников, имеющих особые заслуги в развитии и становлении жанра рассказа. О рассказах писателя мы находим в статьях литературоведов на ряде страниц прессы прошлого столетия. М.Рзагулузаде «Маленький рассказ в нашей прозе», З.Халил «Семейно-бытовые вопросы в нашей литературе», М.Ариф «Гневные истории», А.Мирахмедов «Новые рассказы Мир Джалала», Ю.Азимзаде «Жизненные истории», А.Гусейнов «Рассказы Мир Джалала» и другие статьи выразили отношение к рассказам писателя.

В книге «Истории из Азербайджана», созданной в результате усилий Адибы Пашаевой, дочери выдающегося поэта, литературного критика, австрийского азербайджановеда Лилианы Гримм, и специального корреспондента АзербТадж в Австрии, представлены рассказы Мир Джалала. написаны с тонким юмором и острой сатирой, а также с глубокими лирическими чувствами, охватывающими разные периоды его творчества.

В ходе исследования в Государственном архиве литературы и искусства Азербайджана имени Салмана Мумтаза были обнаружены 28

неопубликованных рассказов Мир Джалала, сохранившихся в виде рукописей на старом алфавите. «Зугульба погода», «Разговорчивый», «Ограбление мертвецов», «Считай и считай», «Девичье сердце», «Нарком оглы», «Пусть твой вопрос придет» и так далее. Это один из неопубликованных рассказов писателя.

Ключевые слова: Мир Джалал, Азербайджанская литература, выдающийся прозаик, литературоведение, рассказ

Mir Jalal Ali oglu Pashayev (1908-1978), who took a worthy and honorable place in the history of Azerbaijani literature as an outstanding prose writer in fifty years of creative activity, created the best examples of modern Azerbaijani stories. He is one of our artists who have special services in the development and formation of the story genre. Mir Jalal's stories are readable, meaningful, and educational works that raise vital issues, reflect moral and social issues. The article examines the works and monographs written about Mir Jalal's stories. Including Y. Ismayilov's "Creation of Mir Jalal" (2010), Jafar Khanda's "Mir Jalal" (1958), Ramiz Deniz's "Mir Jalal Living in Hearts" (2008), etc. works are mentioned.

We find about the stories of the writer in the articles of literary scholars in a number of press pages in the last century. Thus, M. Rzaguluzade talks about the story "Clear of the eye" in his article entitled "A small story in our prose" (Literary newspaper, 1939, April 24), Z. Khalil in his article "Family and household issues in our literature" (Literary newspaper, 1940, October 25) He also gave an analysis of the family issue in the story "Personal matter". J. Khandan "Stories of M. Jalal" (Azerbaijani literature (Soviet period) 1940, pp. 87-93), M. Arif "Angry stories" (Literary newspaper, 1941, December 11), A. Mirahmedov "New stories of Mir Jalal" (Edabiyyat newspaper, 1943, February 13) in his article talks about the story creation of the writer.

Y. Azimzade in "Life stories" (Literary newspaper, 1946, July 3) about the story of the same name, R. Rza in the article "For the rise of the idea and artistic level of children's literature" (Literary newspaper, 1952, January 16) about the story "Willow shadow" also wrote G. Khalilov's article "About stories" (Literary newspaper, 1954, April 10) also mentions the story "Almond tree". B. Nabiyev's article "About our new stories" (Azerbaijan, 1958) talks about Mir Jalal's satirical stories about everyday life, and M. Kamran's article "About our stories" (Communist, 1955, March 15) talks about Mir Jalal's stories "The Star" and "Almond Trees". . A. Huseynov's "Stories of Mir Jalal" ("Azerbaijan", 1956, No. 2, P.137-149), "Satire and humor in the stories of Mir Jalal" (1957), "Stories written by Mir Jalal during the Great Patriotic War" (1960) In his articles, the writer's stories were expressed.

It should be noted that until now, the author of these lines has published articles dedicated to the stories of Mir Jalal in a number of prestigious scientific journals operating in our republic and abroad [1; 2; 3; 4; 5; 6, etc.].

Mir Jalal writes in the article "Notes about our prose": "Our readers, whose cultural demand and level are increasing day by day, often watch and read sweet stories about modern life in the daily press, newspapers and magazines. This genre, which is small in volume, is read quickly and spreads rapidly. It is possible to hear the story every day on the radio, hear it from the stands, from masters of artistic reading, and even read it in the pages of small-volume newspapers [7, p. 3.]

Mir Jalal says that the attitude of the publishing houses to the story is not satisfactory, and the young prose writers who try their pen in this genre for the first time are not given the necessary help.

The artist who noted that the artistic language, which is the condition and requirement of art in a number of prose works, is weak and flawed, very rightly states that no matter how elegantly you publish such works or praise them in articles, the reader does not like them. At the same time, the writer notes that the artistic form, including craftsmanship, is weak in some works. "Art is a product of artistic thinking", - according to the writer, neither the novelty of the material, nor the actuality, nor the motto can keep alive a non-artistic work that is not created by craftsmanship. Thus, works that do not meet the requirements of art do not live, so they are born dead. Quoting A. Chekhov, Adib says, "There is still length and wordiness in our dialogues. The master storyteller A. Chekhov said: "Practice is the brother of talent." We do not yet have the power to reveal the character in a short word, with a replica. We have to learn a lot from our classics in this field as well."

As noted by Professor Nargiz Pashayeva: "The socio-economic and moral-psychological situation of our nation at various stages of its half-century history, its fate has been skillfully embodied in the works of Mir Jalal, who is connected with his people with his entire existence" [7].

As noted by literary scholar Nizami Jafarov: "Mir Jalal remained in memory as an artist who "did not spoil the paper", as he said, an educator who attracted the attention of the literary community throughout his career. He brought new and interesting human figures to our literature and skillfully revealed the victory of innovation over oldness. "Foreign displeasure", "Stranger", "Lie does not walk", etc. cases such as more negativity, manifestations of obsolescence, and self-satisfaction were sharply criticized in their stories [8].

In 1958, prominent literary critic Jafar Khandan dedicated his work "Mir Jalal" to the 50th anniversary of the great writer's birth. Literary scholar writes: "One of the notable aspects of Mir Jalal's storytelling creativity is his consistent activity in this genre. Why do we mention this as a special merit? Because the short story genre, which our readers have been reading with pleasure for years and feel the need for new examples, has been "forgotten" by many of our outstanding prose writers, almost all of them. They work for decades on novels that don't fit in volumes, they don't care about the story. That is why we cannot underestimate the work of Mir Jalal, who does not forget this genre and writes new stories and novellas" [9, 22].

Literary critic Yagub Ismayilov's "Creation of Mir Jalal" was developed, improved and published on the basis of the author's monograph "Creation of Mir Jalal" published in 1975 (10). In this work, edited by Professor Shirindil Alyshanli, it is one of the best works written about Mir Jalal, a worthy representative of the 20th century Azerbaijani literature, an outstanding representative of literary, social and scientific opinion, a skilled pedagogue, a talented theoretician, researcher and literary critic. The work mentions the ability of Mir Jalal as a skilled storyteller, to achieve great success in a small artistic form, and to express a deep generalizing idea within the framework of a compact plot.

Ramiz Deniz writes in his book "Mir Jalal Living in Hearts" (2008), dedicated to the writer: "The subject of Mir Jalal's stories is colorful and the scope is wide. The writer did not consider the short story to be a random genre related to a certain time in his work, perhaps he dealt with it regularly for a long time. In this respect, he was selected from the storytellers who were his contemporaries. The outstanding writer continued the best traditions of classical Azerbaijani prose, tried to develop it and enrich it with new qualities, and promoted these traditions in his literary and critical articles" [10, 56].

Later, the author notes that "Mir Jalal's artistic prose in general, especially his stories, attracted the attention of our literary community and a wide readership [11, 61]. Mr. Mir Jalal, who wrote mainly life works based on his creative pathos, in a certain sense fell under the wonderful influence of Sabir's creativity, wrote satirical stories as well as lyrical-romantic works" [13, 92].

In 2008, the book "Stories from Azerbaijan" dedicated to the jubilee of the outstanding writer was published by "Amalthea" publishing house, which is one of the most prestigious publishing houses in the German-speaking world. The stories of Mir Jalal, a prominent writer, literary critic, scientist and pedagogue, were published for the first time in the form of a book in German. Mir Jalal, who belongs to the generation of well-known writers who laid the foundation of modern Azerbaijani literature, is a multi-faceted person, and his works are distinguished by their variety - diversity of genres, richness of topics, the ability to skillfully use the vocabulary of our native language, in short, a wide range of style and artistic form possibilities.

The book "Stories from Azerbaijan", which was created as a result of the joint efforts of the daughter of a prominent poet, literary critic, scientist Adiba Pashayeva, Austrian Azerbaijani scholar Mrs. Liliane Grimm, and the special correspondent of AzerTAc in Austria, is written with subtle humor and sharp satire, covering different periods of Mir Jalal's work, as well as deep lyrical feelings. stories are collected. In his satirical stories, the master artist presents the Soviet bureaucracy that ruled in Azerbaijan in the last century in the form of typical characters to the sensitive reader under the veil of humor. In the stories written with lyrical notes, the 20th century hard-working Azerbaijani people, society and current issues of the time are described with artistic lines. Selected works of the writer's many stories of high artistic quality,

which correspond to the artistic taste of today's European readers, create a vivid picture of Azerbaijani life in the 20th century, are included in the book [14].

While continuing our research in the Azerbaijan State Archive of Literature and Art named after Salman Mumtaz, it became known that there are unpublished stories of Mir Jalal teacher in the old alphabet, as well as in manuscript form. According to the information we learned from archive documents, Mir Jalal teacher has 28 unpublished stories. Those stories are: "Zugulba weather", "Cleverness", "Robbery of the dead", "Care", "Talkative", "The novel walks through the houses", "Dawns of the Star village", "Sits", "Sister brother", "Sense of innovation", "Count and count", "Spotted bead", "Sunbul", "Son of Narkom", "Kamtarov's bench", "Man from the sky", "The gardener's story", "Save", "The power of love", "Lamb", "Nisgil", "Girl's Heart", "Album", "Loyalty", "He moves", "Unspoken Speech", "Let your question come", "Sanbal" [13].

It should be noted that the modern science of literary studies highly appreciates the naturalness of Mir Jalal's stories, because in these works, the inner and outer images of human actions are revealed, and the attitude towards the laws that form the basis of human and society's life activity is reported. These works allow people to appreciate their past and look at the present day.

BIBLIOGRAPHY

1. Sadigli A.A. Mir Jalal is a powerful writer, a valuable scientist-pedagogue, an outstanding literary critic // Mir Jalal as an outstanding writer and literary critic (collection of articles) B.: Elm və təhsil, 2013, p.92-97.
2. Sadigli A.A. Family-household issues in Mir Jalal's stories // Public Association for Support of Young People's Scientific Research. Baku, 2016, p. 53-58.
3. Садиглы А.А. Artistic reflection of human psychology in the stories of Mir Jalala / Kazakh National Pedagogical University named after Abai // Vestnik: Series "Philological Sciences", Almaty, 2017, No. 4(62), p. 191-197.
4. Sadigli A.A. Reflection of socio-cultural problems in the stories of Mir Jalal (based on the writer's stories dedicated to doctors) // ANAS Searches: (folklore, literature, language, art studies and history) Nakhchivan branch, Institute of Art, Language and Literature. Nakhchivan, 2018, Vol. 8, No. 2(28), P. 40-45.
5. Sadigli A.A. Idea-artistic reflection of spiritual and moral problems in the stories of Mir Jalal // Baku Slavic University, Language and Literature, 2018, p.164-168.
6. Садиглы А.А. Idea-artistic reflection of satire and humor in the stories of Mir Jhalal // Eurasia Science. Collection of articles of the XXIII international audio-practical conference. Moscow: "Nauchno-izdatelsky center "Actualnost. RF», 2019, pp. 138-139.
7. Mir Jalal. Notes on our prose // Kommunist, 1954, April 15, No. 89 (9504), p. 3.

8. <http://www.anl.az/down/meqale/medeniyyet/2014/may/367263.htm>
9. Khandan Jafar. Mir Jalal. Bakı, 1958, 50 p.
10. İsmayilov Y.M. Creativity of Mir Jalal: monograph /Y.M. İsmayilov; scientific ed. Sh.H. Alyshanli; ANAS Institute of Literature named after Nizami.- Bakı: Elm, 2010, 292 p.
11. Deniz Ramiz. Mir Jalal who lives in hearts / R. Deniz; ed. Ch. Abdullayev.- Bakı: Yurd NPB, 2008, 159 p.
12. [https://azertag.az/xeber/Gorkamli adib mir calalin hekayalar kitabi alman dili nda isiq uzu gormusdur-423672](https://azertag.az/xeber/Gorkamli%20adib%20mir%20calalin%20hekayalar%20kitab%20alman%20dili%20nda%20isiq%20uzu%20gormusdur-423672)
13. Sadigli A.A. Unpublished stories of Mir Jalal // Language and literature: International scientific-theoretical journal, No. 4 (112), Bakı, 2019, P.130-134).

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor
Yeganə Nəhmətulla qızı İsmayılova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.408>

MİNARƏ QULUYEVA

Fil.f.d

BDU

minaraguliyeva75@gmail.com

M.P.VAQİFİN SƏLƏFLƏRİ, MÜASİRLƏRİ VƏ XƏLƏFLƏRİ OLAN AŞIQLAR

Xülasə

XVII – XVIII əsirlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı inkişaf edirdi. Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq ədəbiyyatına, aşıq şeirinə, xalq dilinə daha çox yaxınlaşırdı.

Bu baxımdan məqalədə M.P.Vaqifin sələfləri, müasirləri və xələfləri olan aşıqların əsərlərinə müraciət edilmişdir. Bu əsərlərlə Vaqif qoşmaları arasında oxşar cəhətlər müəyyən edilmişdir.

Burada Qurbaninin, Abbas Tufarqanlıının, Aşıq Valehin, Aşıq Hüseynin, Aşıq Ələsgərin və digər aşıqların qoşmaları Vaqif qoşmaları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Məqalədə eyni zamanda onların onların həyatı barədə də məlumat verilmişdir. Onlar Azəri gözəllərini vəsf etmiş, bu gözəllərin incə belini, qara tellərini məhəbbətlə tərənnüm etmişlər.

Aşıq Pərinin o dövrün tanınmış ziyalıları, şairləri Mirzəcan Mədətovla, Mirzə həsənlə, Cəfərqulu xan Həva ilə deyişmələri zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Aşıq Alı vətənin gözəlliyini tərənnüm etmiş, eyni zamanda ibrətamiz – didaktik mövzuda qoşmalar yazmışdır.

Aşıq Ələsgərin qoşmaları Vaqifin qoşmaları kimi ahəngdar və oynaqdır. O, Azərbaycan qoşma janrına bir poetik çeviklik gətirmişdir.

Açar sözlər: qoşma, , məqalə, müəyyən etmək, təhlil etmək, oxşar cəhətlər, müqayisə etmək, təsvir etmək, tərənnüm etmək

XVII-XVIII əsrlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı daha mübariz bir şəkildə inkişaf edirdi. Baş verən gündəlik hadisələrlə əlaqədar olaraq zəhmətkeş xalqın mübarizəsini şəhər yoxsullarının və əkinçi kəndlilərin istək və arzularını ifadə edən şeir cərəyanı formalaşırdı. Bu ədəbiyyat şifahi xalq ədəbiyyat çeşməsindən qidalanır, saray şeirindən tamamilə fərqlənirdi.

XVI əsrin görkəmli şairi və aşığı Qurbaninin qoşmaları dillər əzbəridir. Bu qoşmalar əsrlərin keşməkeşindən keçərək, hafizələrdə qorunaraq, zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Qurbani qoşmalarında bəşəri məhəbbət və gələcəyə inam güclüdür. Qurbani ozan-qopuz sənətinin aşıq-söz sənəti ilə əvəzlədiyi dövrün çox böyük, dahi nəğməkarıdır. Bu sənətkar böyük istedad sahibi olmuşdur. “Əsli və Kərəm”, “Novruz və Qəndab”, “Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib” dastanlarının XIII və XIV əsrlərə aid edilməsi sübut edir ki, qoşma janrı Qurbaniyə qədər böyük təkamül yolu keçmişdir.

“Qurbani təsəvvüf ideyalarını yayan sufilərin tapındığı vəhdəti-vücuda

fəlsəfəsini təbliğ edən və özünü ilahi eşq uğrunda fədaiyə çevirən bir haqq aşiqi idi”
[149, s.36-37].

Qurbaninin “Yetişdim” rədifli qoşmasının ikinci bəndində deyilir:

*İxlas kəmərinə saldım belimə,
Həqiqətdən su bağlandı gölümə,
Mərifətdən bir yol düşdü əlimə,
Yolu tutub yol ərkanə yetişdim.* [169, s.34-35]

Qurbaninin “Bənövşə” rədifli qoşması klassik əsərdir. Bu əsərdə insana məxsus keyfiyyətlər bənövşə kimi zərif bir çiçəyə aid edilir və bu müqayisə öz gözəlliyi və qeyri-adiliyi ilə insan qəlbini rıqqətə gətirir:

*Qurbani der, könüm ona sarıdır,
Nə etmişəm, yarım məndən ayırır?!
Ayrılıqımı çəkib, boynu əyridir,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.* [169, s.20-21]

Qurbani qoşmalarını M.P.Vaqif şeirləri ilə yaxınlaşdıran, doğmalaşdıran cəhətlərdən biri də məhəbbətin tərənnümüdür. Bu məhəbbət şeirinin, qoşma janrında yazılmış bu gözəl hissələrin Qurbani, hətta ondan da əvvəl Nəsimi poeziyası ilə səsleşdiyinin şahidi oluruq. Nəsimi yazır:

*“Canımın cananəsi sənsən, həbib!
Xubların fəzzanəsi sənsən, həbib!
Küntə-kənzin xanəsi sənsən, həbib!
Vəhdətin dürdanəsi sənsən, həbib!”* [169, s.28-29]

Və yaxud:

*Ey özümdən bixəbər, qafil, oyan!
Hədən olma yadü həm batil, oyan!
Olma fani aləmə mail, oyan!
Sənnən oldu hər nə kim oldu əyan.* [169, s.28-29]

Nəsimi şeirindəki hürufilik ideyaları Qurbanidə dinin şüəlliklə qarışıq dərk edilməsi, Həzrət Əlini tanımaq və ona tapınmaq ideyasıdır. Qurbaninin bu qoşmasında deyilənlər bir daha təsdiq olunur:

*Yatmışdım üstümə gəldi ərənlər,
Səfil, nə yatmışam, oyan, dedilər.
Oyandım qəflətdən açdım gözümü
Al, abi-kövsərdən iç, qan, dedilər.* [169, s.31-34]

Qurbaninin gürcü gözəllərinə həsr etdiyi qoşma da M.P.Vaqifin “Açıqbaşda əgər olsa bir dilbər” qoşması ilə səsleşir.

Qurbani yazır:

*Qurbani der sizə, ay gürcü qızlar,
Yerdəki çiçəklər, göydə ulduzlar!
Yaralıyam, yaram hey yanar, sızlar,*

Var olsun dünyada eli gürcünün! [169, s.20-21]

Gürcü gözəllərini yerdəki çiçəklərə, göydəki ulduzlara bənzədən Qurbani kimi M.P.Vaqif də “Açıqbaşda əgər olsa bir dilbər” misrası ilə başlayan məşhur qoşmasında eyni mövzuya müraciət edir. M.P.Vaqif bu qoşmanı o dövrdə Tiflisdə II Franklinin sarayında yaşayan dostu M.V.Vidadiyə yazmışdı. Qoşmanın məzmunundan məlum olur ki, İbrahim Xəlil xan Cavanşir Gürcüstandan bir qız almaq fikrinə düşür. Xan Vaqifdən xahiş edir ki, M.V.Vidadi vasitəsilə bu xahişi Gürcüstan hökümdarı II Frankliyə çatdırsın. M.P.Vaqif öz qoşmasında xana layiq olan gürcü gözəlini belə təsvir etmişdir:

*Vaqif, yaxşı canan gərək can üçün,
Nədir çox çalışmaq bu cahan üçün
Bir gözəl lazımdır bizim xan üçün,
Vali qulluğunda ərz edən gərək.* [212, s.101-102]

Qurbani qoşmalarındakı vətən məhəbbəti, təbiətə və gözəlliyə vurğunluq hissləri M.P.Vaqif şeirlərində də müşahidə olunur. Qurbaninin və Vaqifin qoşmalarında durnalar böyük məhəbbətlə təsvir edilir.

Qurbani yazır:

*“Uçuşur durnalar, çəkir teyhular,
Namərd adam qalibliyin arzular
Bulandı dəryalar, həm daşdı sular,
Qaynaqsız bulaqlar çaya dönüblər.”* [169, s.20-21]

Vaqif XVIII əsrdən Qurbaninin səsinə səs verərək yazır:

*Nazənin-nazənin edərsiz avaz,
Ruhlar tazələnər, olur sərəfraz
Vaqifin də könlü çox edər pərvaz
Hərdən sizin ilə gəzə, durnalar!* [216, s.3-5]

Qurbani öz sevgilisinin yolunda bütün əfalara dözməyə hazır olan aşıqdır. Bu fədakar aşıq sevdiyi qızı hətta öz nəzərində yolların qubarından da qorumağa çalışır.

*Qurbani der: heç kəs yarın öyməsin
Düymələ yaxanın çarpaz düyməsin,
Dəstələ, zülflərin yerə dəyməsin
Yollar qubarlanar, toz dəyər sana!* (169, 31-32)

M.P.Vaqif də sevgilisini xəta-bələdan, yamandan qorumağa çalışır, ona dua edir:

*Peyvəstə qurluşun, qaşın kamani,
Oxların sinəmdən kəssin nihani,
Gül bədənin heç görməsin yamanı,
Lütf eylə Vaqifi-şeydayə, Pəri!* [216, s.21-22]

Qurbaninin “Qızların” rədifli qoşmasında Azərbaycanın təbiəti, azəri gözəlləri, bulaqdan su doldurmağa gələn göyçək xanımların obrazları göz önündə canlanır:

Axşamdan yağın qar çıxıbdır dizə,

*Kəsilib bulaqdan yolu qızların
Sənəyin doldurub qoyanda düzə,
Üşüdü barmağı, əli qızların.* [169, s.40-41]

M.P.Vaqifin “Qızlar” rədifli qoşmasında da elat gözəlləri, azəri qızları böyük səmimiyyət və məhəbbətlə təsvir olunur.

*Hər birində mina gərdən, nazik bel,
Sizə qurban tamam ölkə, tamam el.
Gülab ilə sığallanmış qara tel
Xub yaraşmış bəyaz buxağa, qızlar.* [216, s.54-55]

Qurbani yaradıcılığında sadəliklə yüksəkliyin, gözəlliğin vəhdəti insanı valeh edir. Bizə gəlib çatan qoşmalar fərqli əsrlərdə yaşayan hər iki məhəbbət şairinin Pəri adlı gözələ qoşma həsr etdiyini sübut edir. Bu qoşmalar böyük dünyəvi məhəbbətin, saf eşqin tərənnümü kimi səslənir:

*Bir gözəlin ələyindən ələndim,
Bəli dedim, bəlasına bələndim
Yan çevirdim, hər bir yana diləndim,
Qurbaniyəm, görüş, halallaş, Pəri.* [169, s.80-81]

*Günəş tək hər çıxanda səhərdən,
Alırsan Vaqifin əqlini sərdən,
Duaçınam, salma məni nəzərdən
Əsik olmayasan sənadan, Pəri!* [216, s.12-13]

(M.P.Vaqif)

Qurbani qoşmalarında real həyatda rast gəlinən gözəllərin adları çəkilir. Pəri, Salatın, Narınc, Nigar, Gülsənəm, Xuban, Maral xanım, Peykər xanım, Məsmə və s. şairin müasiri olan real həyatda gördüyü gözəllərdir.

M.P.Vaqifin qoşmalarında da rast gəlinən Pəri, Fatimə, Yetər, Salatın, Safiyə, Zeynəb və s. adlar şairlə bir dövrdə yaşamış gözəl xanımlara məxsusdur.

*Vaqif səni sevdi xublar içində,
Bir tazə qönçəsən gülzar içində,
Söz danışmaq olmaz əğyar içində,
Gəl çəkilkək bir qırağa, Fatimə!”* [216, s.15-16]

Hər iki şair sevdikləri gözəlin qara züflərini tərənnüm etmiş, sevgiliyə bu ilahi gözəlliğin Allah tərəfindən lütfə bəxş edildiyini söyləmişlər:

*Qurbani der: gözüm, yuxudan oyan,
O min bir adi gəl etginən bəyan
Sərasər yazılıb ayeyi-Quran
Katiblər şərh edər ənahi zülfün.* [169, s.64-65]

*Vaqifəm, olmuşam zülfə giriftar,
Könlüm viran, halım xarab, günüm zar,*

*Bir nəzər qıl mənə, ey çeşmi xumar,
Eyləyibdir mənə sərgərdan zülfün.* [216, s.47-48]

Azərbaycan ədəbiyyatında şifahi xalq şeirinin ənənələrindən bəhrələnən, yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı əlaqədə olan aşıq şeiri inkişaf edirdi.

“Şifahi xalq ədəbiyyatı formalarında şeirlər yazan bütün xalq aşıqları islam fəlsəfəsini, aşıqlığın əsas fəlsəfi-estetik dayağı sayılan ələvi-bəxtəşi təriqətinin islami-təsəvvüfü dəyərlərini köklü surətdə mənimsəmişdilər” [152, s.54-56].

Abbas Tufarqanlı Azərbaycan aşıq şeirinin görkəmli nümayəndəsi idi. Bu xalq şairi, haqq aşığı şifahi xalq ədəbiyyatını və klassik şeir ənənələrini gözəl bilir, öz yaradıcılığında onları üzvi surətdə birləşdirməyi bacarırdı. Akademik H.Araslı Abbas Tufarqanlının XVII-XVIII əsrlərə aid əlyazmalarında, cünglərdə qoşma və gəraylıları ilə birlikdə qəzəllərinin, dini mövzuda yazılmış müxəmməslərinin olduğunu göstərmişdir. Alimin fikrincə, *“Abbas Tufarqanlının həyatına aid yeganə mənəbə olan “Abbas və Gülgəz” dastanı aşıqdan sonra onun qoşmalarından istifadə edilərək yazılmışdır”* [24, s.108-109].

Professor M.Qasımlının fikrincə, *“dastanın ilk variantı Abbas Tufarqanlının özü tərəfindən yazılmış, sonrakı əsrlərdə ustad aşıqlar tərəfindən tədricən romantik planda qüvvətləndirilmişdir”* [152, s.547-548].

“Abbas və Gülgəz” dastanında verilmiş məlumatlara əsasən demək olar ki, Abbas Tufarqan vilayətindəndir, əsil-nəcəbətli bir ailənin övlədidir. Yaxşı dünyəvi və dini təhsil görmüşdür. Abbas Tufarqanlı tarixi şəxsiyyətlər olan I Şah Abbas, Vəzir Allahverdi xan, Dəli Becan və s. ilə bir dövrdə yaşamışdır. Təbriz şəhərinin valisi Batumanqılının bacısı Gülgəz Pəriyə vurulmuş, eşqi yolunda əzab-əziyyətlər, müsibətlər çəkəndən sonra sevgilisinə qovuşmuşdur. Abbas Tufarqanlı haqq aşığı olmuş, folkloru, aşıq şeirini gözəl bilməklə yanaşı, ərəb-fars dillərini, dini təsəvvüf fəlsəfəsini də dərinlən mənimsəmişdir.

Abbas Tufarqanlının qoşmalarında məhəbbət, gözəllik, vətən eşqi, təbiət mövzuları bir-birini tamamlayır. Şair doğma Azərbaycanın bir çox şəhərlərini; Muğanı, Təbrizi, Tufarqanı, Dərbəndi qarış-qarış gəzir, bu torpaqları böyük məhəbbətlə tərənnüm edir. Tufarqanlı Abbas məhəbbət şairidir. Təsədüfi deyildir ki, onun eşq tarixəsi böyük bir məhəbbət dastanına dönmüşdür. Ayrılığın həsrətini çəkən, sevgilisinin gözəl surətini, nəfis geyimini təsvir edən Tufarqanlı Abbas M.P.Vaqif kimi Azərbaycan gözəllərinin məddahına, tərənnümçüsünə çevrilir. Elə bil hər iki şairin gözü eyni gözəllərə baxıb onları vəsv edir.

*Sən ki bu qaydada, belə gözəlsən,
Yoxdu gözəllikdə sənə tay, gəlin!
Qaşların kamandı, kirpiklərin ox,
Ay üzündə qoşa xallar, ay gəlin.* [52, s.124-125]

*Bağçalar titrəşir bardan ötəri
Almadan, heyvadan, nardan ötəri,*

Abbas, ağlayırdın yardan ötəri

Dur Şahimərdanın ayağından öp. [52, s.126-127]

Eyni ruhda olan gözəlləmələr, saf məhəbbət poeziyası M.P.Vaqifdə də müşahidə olunur.

Dərdin məni heyvalara döndərdi,

Ey saçları siyah, üzü ağ gəlin!

Ta ki gördüm camalının şöləsin,

Əridi bağrımda tamam yağ, gəlin! [213, s. 66-67]

Sən gəldin nur doldu evə, otağa,

Gəldiyin yollara canım sadağa,

Durub qurban olmaq sən tək qonağa,

Nuşdur canımıza, qurban olduğum. [213, s.67-68]

Məlumdur ki, Şahi-mərdan deyəndə təsəvvüf fəlsəfəsində bütün şiələrin müşidi, birinci imam Həzrəti Əli nəzərdə tutulur. Abbas Tufarqanlı sevgilisinin ayağını Şahi-mərdanın (Həzrəti Əlinin) ayağı kimi müqəddəs bildiyini və onu öpməyə hazır söyləyir.

Eyni rədifli qoşma M.P.Vaqif tərəfindən də yazılmışdır. Vaqif də sevgilisinin ayağına səcdə edib öpməyi lazım bilir:

Hə ola oxuya, həm yaza Vaqif,

Müştaq oldum gələn bu qıza, Vaqif

Bir beləsi gəlsə, gər sizə, Vaqif.

Eylə səcdə, ikram, ayağından öp. [213, s.90-91]

Abbas Tufarqanlının və M.P.Vaqifin qoşmalarını oxuyarkən, XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan xanımlarının geyindiği gözəl libaslar, nəfis bəzək əşyaları insanın gözü qarşısında canlanır. Hər iki şair sanki müasirləri olan Azərbaycan gözəllərinin surətini çəkib bizə göstərir. Aşıq Abbas Tufarqanlı sevgilisinin “qanovuz köynəyini”, “atlas koftasını”, “yaşıl başmaqlarını” böyük məhəbbətlə vəsf edir. M.P.Vaqif də gözəllərin geyimini belə təsvir edir:

Gah zaman başına tirmə şal bağlar,

Gah olur ki, zülf gizləyib xal bağlar,

Kalağayı qabağına al bağlar,

Yaşılın altından ağın üstündən. [213, s.70-71]

Professor Həmid Araslı Aşıq Abbas Tufarqanlının yaradıcılığı barədə yazırdı: “Mübariz ideyası, dilin sadəliyi, ifadələrin xəlqiliyi, qələmə aldığı mövzunun gözəl bir sənət nümunəsi kimi canlandırma bilməsi nöqtəyi-nəzərindən Tufarqanlı Abbas XVII əsr Azərbaycan şairinin görkəmlilərindən biri kimi təqdirəlayiqdir, lakin təsadüfi deyil ki, şeirə, sənətə klassik ədəbi – üslub nöqtəyi-nəzərindən yanaşan, əsasən fars dilində yazanları şair hesab edən! XVII-XVIII əsr təzkiyəçiləri bu qüdrətli sənətkarın həyat və yaradıcılığı haqqında bir kəlmə də olsun danışmamışdılar. Tufarqanlı Abbas mükəmməl bir təhsil görmüş, klassik irsə yaxından bələd olmuş, aşıq

şeyrlərini gözəl bilən bir sənətkar olmuşdur” [24, s.109-112].

Abbas Tufarqanlı əsərləri içərisində ictimai mövzulara həsr edilmiş qoşmalar çoxdur. Bu qoşmaların birində öz dövrünü belə xarakterizə edir:

*Ay ağalar, bir zəmanə gəlibdir,
Ala qarğa şux tərlanı bəyənəmz,
Oğullar atanı, qızlar ananı,
Gəlinlər də qaynananı bəyənəmz.* [38, s.108-109]

Bu qoşmada şair yaşadığı dövrdəki ictimai bərabərsizliyi göstərir. Dövrünün bütün ziddiyyətləri bu misralarda ifadə olunur:

*Adam var geyməyə tapmaz bezi,
Adam var al geyər, şalı bəyənəmz
Adam var ki, çörək tapmaz dünyada,
Adam var yağ yeyər, balı bəyənəmz.* [38, s.108-109]

Tufarqanlı Abbas qullar və ağalara ayrılan cəmiyyətdə ədalətli divan axtarır. Professor H.Arashlı Tufarqanlı Abbas, Sarı Aşıq, Qurbani və Vaqif qoşmalarını müqayisə edərək yazır: “Ən güdrətli aşıqlarda olduğu kimi Vaqif poeziyasında da Azərbaycan fikir tərz, dil üslubu sabit və əsasdır. Vaqif qoşmalarındakı xalqilik yüksək ümumi mədəniyyət və sənətkarlıqdan qidalanır. Azərbaycan dilinin zəngin obrazlılığı, rəngarəng bədii ifadə vasitələri Tufarqanlı Abbas, Qurbani və Sarı Aşıq poeziyasında öz əksini tapmışdır” [25, s.41-44; 24, s.209].

M.P.Vaqifin yaradıcılığına güclü təsir göstərən saz ustalarından biri də qoşma və bayatı ustası kimi tanınan Sarı Aşıqdır. Aşığın anadan olduğu və vəfat etdiyi il məlum deyildir. Bəzi tədqiqatçıların yazdığına görə, aşığın Yaxşı adlı sevgilisi olmuşdur. Nakam aşıqlar Qarabağın Güləbürd kəndində dəfn olunmuşlar. Sarı Aşığın sevgilisi Yaxşıya həsr etdiyi qoşmalar xalq şeirindən, şifahi xalq ədəbiyyatından bəhrələnmişdir və bu janrın ən gözəl nümunələri sayıla bilər.

*Şikar edib tutdum bir Şahi tərlan,
Sən etdin ağılımı zahil, a Yaxşı!
Səni sevən keçər canı-sərindən,
Olar camalına mail, a Yaxşı!* [38, s.88-89]

M.P.Vaqifin müasirləri olan aşıqlar arasında Xəstə Qasımın da adını çəkmək lazımdır. Xəstə Qasım Cənubi Azərbaycanın Tikmədaş qəsəbəsində anadan olmuşdur. Onun gözəl qoşmaları, gəraylıları dillərdə gəzmiş, ustad aşıqlar tərəfindən məclislərdə, toylarda oxunmuşdur. Xəstə Qasımın qoşmalarında məhəbbət mövzusu əsas yer tutur.

*Gümiş kəmər bağlayıbdır belinə,
Danışdıqca mail oldum dilinə,
Gül uzatdım nazlı yarın əlinə,
Canım aldı, gülü məndən alınca.* [38, s.54-56]

Xəstə Qasım tərbiyəvi-didaktik mövzulara da toxunmuşdur:

Bir yerə gedəndə özünü öymə,

Sultana bac verib kimsəyə söymə

Əyər qüvvətli sən zəifi döymə,

Demə var qüvvətim, qolum yaxşıdır. [38, s.56-57]

M.P.Vaqifin müasirləri olan bir çox ustad aşıqlar o dövrdə gözəl qoşmalar, gəraylılar, təcnislər yaratmışlar. Bu ustad aşıqlardan Həmrah, Hüseyni, Zabit, Xurşid, Səyyad və b. yalnız Azərbaycanda deyil, bütün Zaqafqaziyada tanınırdılar. M.P.Vaqifin tədqiqatlarından prof. A.Dadaşzadə yazır: *“XVIII əsrin xüsusən II yarısında yaşayıb-yaradan aşıqlar çox məşhurdurlar. Əsasən məhəbbət mövzusunda əsərlər yaradan bu aşıqlardan Həmrahın, Səyyadın, Xurşidin və Zabitin adı ilə dastanlar da yazılmışdır. Bu aşıqların qoşmalarına Azərbaycanda yazılmış cünglərdən başqa, erməni və gürcü əlifbasında yazılmış əlyazmalarda rast gəlirik. Həmin aşıqların yaratdıqları qoşmalar müəyyən dərəcədə dəyişilərək əsrimizə qədər gəlib çatmışdır”* [80, s.212-213].

Bu aşıqlardan İrfaninin qoşmaları Vaqif şeirlərinə çox bənzəyir:

Ləblərin müsətfə, dəhanın sədəf,

Necə mədh etmiyim, dürdənə səni?

Dün gecə vəsfini eylədi vəiz

Bəzətdim huriyi-qılmana səni. Dadaşzadə, A, XVIII əsr Azərbaycan lirikası.

Bakı, 1977, 461 s. [s.34-36]

M.P.Vaqifin müasiri olan aşıqlaradan biri də XVIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Aşıq Valehdir. Aşığın həyatı haqqında əlimizdə dəqiq məlumat yoxdur. Yalnız zəmanəmizə qədər gəlib çatmış “Valeh-Zərnigar” dastanından məlum olur ki, Aşıq Valeh dərbəndli aşıq Zərnigarı sevmiş, sonra özü ilə Qarabağa gətirib onunla evlənmişdir.

Aşıq Valeh öz qoşmalarında zəmanədən şikayət etmiş, yoxsul insana dövrünün düşmən olduğunu, fağır-füqəranın vaxtsiz can verdiyini ürək ağrısı ilə yazmışdır. Azərbaycan qızlarının, gəlinlərinin gül camalını təsvir edən Valeh qoşmaları M.P.Vaqifin şeirlərini xatırladır:

Mən sevmişəm ağ üzündə xalını,

Yoxsa, məndən gizlər gül camalını

Divanə Valehin ərzi-halını,

Yusif-i-Kənanə dedin, nə dedi?! [38, s.148-149]

M.P.Vaqifin müasiri olan el şairləri, saz ustaları arasında Aşıq Məhəmmədin də adını çəkmək lazımdır. Aşıq Məhəmmədin qoşmalarında sevgi həsrəti, yarın gözəlliyi təsvir olunur. M.P.Vaqif kimi Aşıq Məhəmməd də Azərbaycan gözəllərini adı ilə çağırır, min-bir dil ilə, böyük məhəbbətlə tərənnüm edir.

Bülbüllər ötüşüb naz ilə oynar

Yanaqların oxşar gülə, Tükəzban!

Cığalar qıvrılıb üz ilə oynar,

Nə sığal veribsən telə, Tükəzban! [38, s.130-140]

M.P.Vaqifdən sonra onun xələfləri Aşıq Hüseyn, Aşıq Dilqəm, Aşıq Pəri,

Mirzəcan Mədətov, Məmməd bəy Aşıq, Aşıq Kərim, Aşıq Alı, Aşıq Ələsgər və b. öz gözəl qoşmaları ilə xalqın ruhunu oxşamışlar. Elin yaddaşında əbədi yaşayan bu saz və söz ustaları Azərbaycan el ədəbiyyatının qabaqcıl nümayəndələri olaraq bu irsi qoruyub saxlamış, nəsildən-nəslə ötürmüşlər. Aşıq Hüseynin qoşmaları öz üslubu, dili və mövzuları ilə M.P.Vaqif şeirlərini çox xatırladır. Aşıq Hüseyn də Vaqif ənənələrini davam etdirərək Ziba, Bəyaz, Nabat, Fatimə kimi gözəlləri vəsf edir:

*“Ay ağalar, sizə bir ərz eyləyim
Olubdu qaşları yağı Nabatın.
Gecələr fikrimdi, gündüz xəyalım,
Çıxmaz ürəyimdən dağı Nabatın.”* [31, s.51-52]

M.P.Vaqifin xələfləri olan aşıqlar arasında Aşıq Dilqəmin də özünəməxsus yeri vardır. Yarın gözəlliyini vəsf edən, sevgilisinin ahu gözlərini, incə belini, qara tellərini məhəbbətlə tərənnüm edən Dilqəm yarının vüsəlinin həsrətini çəkir.

*O qızılgülləri dərməyən Dilqəm,
Dərib pünhan yerə sərməyən Dilqəm,
Bu dünyada yarı görməyən Dilqəm,
Ya Rəbb o dünyada görüşümüz ola?* [38, s.185-186]

O dövrün aşıqları arasında Aşıq Kərim də çox məşhur idi. Aşıqın qoşmaları eldən-elə, dildən-dilə gələrək ona böyük şöhrət qazandırmışdı.

*Kəriməm halımdı çox-çox pərişan,
Əritdi cismimi atəşi-hicran,
Hanı, bu dünyada yoxdu bir insan?
Deyə səni mən o yarə yetirəm.* [38, s.204-205]

XIX əsrdə yaşamış gözəl el şairəsi Aşıq Pəri M.P.Vaqif yaradıcılığının görkəmli davamçılarından biri idi. Aşıq Pəri qoşmalarının gözəl dili, üslubu bu gün də insanı valeh edir. Aşıq Pərinin o dövrün tanınmış ziyalıları, şairləri Mirzəcan Mədətovla, Məmməd bəy Aşıqla, Mirzə Həsənlə, Cəfərqulu xan Həva ilə deyişmələri zəmanəmizə qədər gəlib çatmışdır.

Aşıq Pəri Qarabağın Dizaq rayonunun Maralyan kəndində doğulmuş, aşıqlar və el şairləri içərisində böyük hörmət qazanmışdır. Azərbaycanın hər tərəfindən Aşıq Pəriyə məzum məktublar gəlirdi. Şair də böyük məhəbbət və ehtiramla bu məktublara mənzum cavablar yazırdı. Aşıq Pərinin şeirləri Mirzə Yusif Qarabağının 1856-cı ildə Teymurxanşurada çap olunmuş “Məcmuəyi Vaqif və müasirini digər” kitabında, Adolf Berjenin 1867-ci ildə Leypsikdə nəşr edilmiş “Əşəri süərai Azərbaycan” məcmuəsində dərc edilmişdir. Aşıq Pərinin şeirləri həmçinin, “Riyazil-aşıqın” və Nəvvab təzkirələrinə də daxil edilmişdir. Aşıq Pəri qoşmaları öz nəfisliyi, zərafəti ilə seçilir. Şairə çox məğrurdur, o, xalq içindən çıxmışdır, sadə insanların arzu və istəklərini tərənnüm edir:

*“Can içində mən bu canı neylərəm,
Ləli-Yəmən, bədəxşanı neylərəm,
Xanı, bəyi, mən paşanı neylərəm?”*

Pəriyəm, eylərəm dualar sənə." [38, s.226-227]

M.P.Vaqifin xələfləri olan saz-söz ustaları arasında Mirzəcan Mədətovun da adını çəkmək lazımdır. Öz dövrünün savadlı şəxsiyyətlərindən olan Mirzəcan Mədətovun Aşıq Pəri ilə deyişmələri, gözəl üslubda yazılmış qoşmaları vardır.

Bundan artıq yoxdur sənə bir cavab

Layiq deyil etmək aşıqə əzab,

İstərsən edəsən dünyada səvab,

Elə Mirzəcana çarə, bənövşə! [38, s.227-228]

XIX əsrdə M.P.Vaqif qoşmalarına bənzər əsərlər yaradan ustad aşıqlardan biri də Aşıq Ələsgərə saz-söz sənətinin sirlərini öyrədən Aşıq Alıdır. Aşıq Alı da digər el sənətkarları kimi Azərbaycan şeirinin təbii, doğma ölçüsü olan heca vəznində əsərlər yaradırdı. Xalq şeirinin bu oynaq vəznində yazılmış qoşmalar gözəl lirik incilər kimi diqqəti cəlb edir. Lirik, ictimai-siyasi və əxlaqi-nəsiətəməz şeirlər Aşıq Alının qüvvətli və kamil sənətkar olduğunu sübut edir. Vətənin gözəl təbiətini tərənnüm edən el şairi qürbətdə doğma yaylaqların həsrətini çəkir:

Süsənli, sünbüllü, tər bənövşəli,

Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən

İçən olmaz abi kövsər suyunu,

Bulaq, bizim bulaqlara bənzərsən. [38, s.291-292]

Aşıq Alı ibrətamiz-didaktik mövzularda yazılmış qoşmaları ilə də diqqəti cəlb edir:

Aşıqəm deyibən girən meydana,

Aşıq deyənlərdə xoş rəftar gərək.

Aşıq gərək sözün vəsfə yetirə,

Bəyəna arıflar birbəbir gərək. [38, s.292-293]

M.P.Vaqifin xələfləri olan saz-söz ustaları arasında Aşıq Ələsgərin qoşmaları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Aşıq Ələsgərin qoşmaları çox ahəngdardır və oynaqdır. Aşıq Ələsgər Azərbaycan qoşma janrına bir poetik çeviklik, canlılıq gətirmişdir. Bu qoşmalarda aşığın yaşadığı hisslər bədii-poetik şəkildə əks etdirilmişdir. Aşıq Ələsgər qoşmalarının əsas mövzusunun sevgi, məhəbbət, kədər hissləri ətrafındakı ictimai həyata, təbiətə münasibət təşkil edir:

A bimürvət, axı səndən ötəri,

Ah çəkməkdən bağırim qana dönübdü.

Qədd əyilib, gül irəngim saralıb,

Xəzan dəymiş güllüstana dönübdü. [30, s.42-43]

Aşıq Ələsgərin dağlara, yaylaqlara, gözəl Azərbaycan torpağının əsrarəngiz təbiətinə həsr etdiyi qoşmalarda sanki söz ilə ecazkar tablosu yaradılır:

Bahar fəsli, yaz ayları gələndə,

Süsənli, sünbüllü, lələli dağlar,

Yoxsulu, ərbabı, şahı, gədanı,

Turmaz bir-bindən aralı, dağlar. [29, s.43-44]

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qurbani / – Bakı: Bakı Dövlət Universiteti nəşr., – 1990. – 242 s.
2. Vəlif M.P. Əsərləri / – Bakı: EA nəşri, – 1945. – 276 s.
3. Vəlif, M.P. Sevmək gərək : lirik şeirlər kitabı // tərt.ed. A.Sarovlu. – Bakı: Gənclik, – 1987. – 321s.
4. Qayıbov H Azərbaycanca məşhur şüəranın əşarına məcmuə /– Bakı: – c.1. - 1895. – 309 s.
5. Araslı, H. Aşıq yaradıcılığı / H.Araslı – Bakı: Birləşmiş nəşriyyat , – 1960. – 340 s.
6. Aşıq qoşmaları / – Bakı: – 1938. – 234 s.
7. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi və problemləri . / – Bakı: Gənclik, – 1998. – 732 s.
8. Azərbaycan aşıq şeirindən seçmələr, I cild / – Bakı: – 2005. – 376 s.
9. Aşıq Ələsgər / – Bakı: AMEA nəşriyyatı, –1963. – 205 s.

МИНАРА ГУЛИЕВА

АШУГИ – ПРЕДШЕСТВЕННИКИ, СОВРЕМЕННОКИ И ПРЕЕМНИКИ ВАГИФА РЕЗЮМЕ

В XVII – XVIII веках развивалась устная народная литература. В XVIII веке азербайджанская литература сблизилась с устной народной литературой, ашугским творчеством и народным языком. В связи с этим статье рассматриваются произведения ашугов – предшественников, современников и преемников Вагифа. Сходства между этими гошмами и гошмами Вагифа были выявлены. Гошмы Курбани, Аббас Туфарганлы, Ашыка Валеха, Ашыка Гусейна, Ашыка Алескера были проанализированы в сравнении с гошмами Вагифа. В статье также представлена информация об их жизни. Они прославляли азербайджанских красавиц, воспекали их аху глаза, тонкую талию и черные волосы. Импровизированный диалоги ашуга Пери с известными интеллектуалами того времени дошли до нашего времени.

Ашуг Алы воспевал красоты родины, а также писал гошмы на поучительно - дидактическую тему. Гошмы Ашуг Алескер такие же гармоничные и игривые, как гошмы Вагифа. Он принес в Азербайджанские гошмы поэтические гибкость.

Ключевые слова: гошма, предшественники, современники, преемники, статья, определить, анализировать, сходства, сравнить, описать, прославлять

MINARA GULUEVA

**M. P. VAGIF'S PREDECESSOR, MODERN
AND SUCCESSOR ASHUGS
SUMMARY**

Key words: goshma, predecessors, contemporaries, successors, article, to determine, to analyze, similarities, to compare, to describe, to glorify

In the XVII-XVIII centuries oral folk literature was developing. The Azerbaijan literature came very close to oral folk literature, ashug poetry and vernacular language.

Contemporaries and successors of Vagif. Similarities between their and Vagif's goshmas have been identified.

Gurbani, Ashug Abbas Tufarganlı, Ashug Valeh Ashug Husein and Ashug Alesker's goshmas have been analyzed comparatively with Vagif's goshmas. The article also provides information about their lives. They glorified Azeri beauties, their beautiful eyes and black hair. The improvised dialogues of Ashug Peri with well-known intellectuals of that time have survived to our time.

Ashug Ali glorified the beauty of the motherland and also wrote couplets on an instructive – didactic topic. Ashug Alesker's goshmas are harmonious and playful like Vagif's goshmas. He brought poetic dexterity to Azerbaijani goshmas.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: professor Təhsin Mütəllibov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.420>

YUSİFOVA NAILƏ YUSİF QIZI
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, b/ m
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti(UNEC)
nailayusifova@yahoo.com

MƏHƏMMƏD FÜZULİ DÜNYASININ HƏYAT FƏLSƏFƏSİ

Açar sözlər: Məhəmməd Füzuli, fəlsəfə, həyat, dəyərlər, mənəvi, dünyəvi

Ключевые слова: Мухаммед Физули, философия, жизнь, ценности, духовный, мировой

Key word: The words: Muhammad Fuzuli, philosophy, life, values, spiritual, secular

Azərbaycan xalqının şərəfini, şöhrətini, milli iftixarını təşkil edən, yaradıcılığı və fəaliyyəti sözlərə sığmayan simalar sırasında Məhəmməd Füzulinin xüsusi yeri var. Onun böyük istedadı və parlaq dühası Azərbaycan mədəniyyət tarixində yeni bir dövr açmış, Azərbaycan ədəbiyyatını yüksək bəşəri ideyalarla, dərin insani hisslərlə zənginləşdirmişdir. Füzuli bütün varlığı, kamil və məzmunlu yaradıcılığı ilə həqiqi milli şair idi. Doğma xalqının həyata baxış, fəlsəfəsi, əxlaqı, zövqü, təsəvvür və arzuları onun əsərlərində yükək bədii boyalarla əks olunmuşdur. Məhəmməd Füzuli (1494-1556) Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də ümumən Türk dünyasının ən görkəmli şairlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dərin fəlsəfi düşüncələri ilə məşhur olan bir mütəfəkkirdir. Onun əsərləri, yalnız poeziya nümunələri deyil, eyni zamanda, insan həyatının mənası, ilahi sevgi və ruhun mənəvi yüksəlişi kimi mövzuları əhatə edən fəlsəfi manifestlərdir (1, səh 102). Füzulinin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsada, onun həyat fəlsəfəsi xüsusilə maraqlıdır, çünki bu fəlsəfə insan varlığının əsl mahiyyətini dərk etməyə və dəyərləndirməyə imkan verir. Bu məqalədə Füzulinin həyat fəlsəfəsi müfəssəl şəkildə tədqiq ediləcək, onun əsərlərindəki əsas fəlsəfi ideyalar və bu ideyaların müasir fəlsəfə və ədəbiyyat aləmi üçün əhəmiyyəti təhlil ediləcək. Füzuli həyat fəlsəfəsini dörd əsas istiqamətə bölmür: insan varlığının keçiciliyi, mənəvi yüksəliş, ilahi sevgi və eşq, həmçinin dünyəvi bağlılıqların mənasızlığı. Bu istiqamətlər onun əsərlərində açıq şəkildə əks olunub və bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Füzulinin fəlsəfəsində insan varlığının keçiciliyi, onun şeirlərinin başlıca mövzudur. O, həyatın qısa və müvəqqəti olduğunu, bu dünyada əldə edilən maddi dəyərlərin isə son nəticədə məhv olduğunu vurğulayır. Füzulinin dünyagörüşündə, insanın ömrü bir nəfəs qədər qısa və bu qısa müddətdə əsl dəyərlər maddi deyil, mənəvi dünyada tapılmalıdır. Onun şeirlərində tez-tez rast gəlinən qəm və kədər, əslində, insanın bu dünya ilə barışmazlığı və faniyi dərk etməsi ilə əlaqədardır. Füzuli üçün insanın həyatı, əqidəsi bir növ sınaq dövrüdür və bu sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxmaq üçün insan mənəvi dəyərlərə üstünlük verməlidir. Bu fəlsəfi baxış, eyni zamanda sufizmin təsiri altında formalaşmışdır.

Sufizmin əsas prinsiplərindən biri də insan varlığının keçiciliyi və bu dünyada Allaha tanımağın əsas məqsəd olduğu düşüncəsidir. O, bu prinsipi öz poeziyasında geniş şəkildə əks etdirmiş və onun vasitəsilə oxuculara həyatın keçiciliyini və mənəvi dəyərlərin üstünlüyünü anlatmağa çalışmışdır. M.Füzuli Azərbaycan dilini o zamana qədər görünməmiş bir zirvəyə qaldıraraq, bu dilin fikri dərinliyi və bədii bitkinliyi etibarilə Hafizin, Sədinin, Xəyyamın şeri ilə yanaşı dayanan qəzəllər, qəsidələr və rübailər yaratdı. Bədii təsvir vasitələrinin əsasını təşkil edən məcazlar dilin bəii ifadə vasitələrini və təsvir qüvvəsini artırır. Həqiqətən də ədəbi janrın məcaz (təşbih, istiarə, rəmz, kinayə, mübaliğə və s.) vasitəsilə fikir, oxucuya daha aydın və maraqlı bir surətdə çatdırılır. Füzulinin məcazlardan məharətlə istifadə etməsi, onun bədii dilini olduqca zənginləşdirmişdir (2, səh 132). O, öz qəzəllərində məcazların klassik nümunələrini yaratmışdır. Eyni zamanda həmin fikirləri ifadə edərkən, gözəl və inandırıcı təşbihlərdən, düşündürücü istiarələrdən, alovlu və ziddiyyətli fikirlərin toqquşmasını ifadə edən təzadlardan, qüvvətli mübaliğələrdən sənətkarlıqla istifadə etmişdir. Şairin ayrı-ayrı bədii təsvir vasitələrini yerli-yerində nə dərəcəyə qədər müvəffəqiyyətlə işlətməsinin şahidi oluruq. Füzuli üçün həyat, yalnız maddi dünyanın qayğılarından ibarət deyil, eyni zamanda, insanın mənəvi inkişafı və yüksəlişi üçün bir imkan və məkan olaraq isbat edilir. Füzuli, insan ruhunun kamilliyə çatmasını və bu yolun Allah ilə birləşmə ilə nəticələnməsini önəmli hesab edir. Onun əsərlərində mənəvi tərəqqi, xüsusilə ilahi sevgi vasitəsilə əldə edilə bilən bir yol kimi təsvir edilir. Füzulinin həyat fəlsəfəsində insanın mənəvi yüksəlişi, onun Allaha olan yaxınlığı ilə əlaqələndirilir. Bu yaxınlıq isə yalnız ibadət və dua vasitəsilə deyil, həm də əxlaqi və mənəvi prinsiplərə sadiqliklə əldə edilir. Füzuli üçün insan ruhunun kamilləşməsi, onun Allah ilə birləşməsinə yol açır və bu birləşmə sayəsində insan, dünyanın maddi zəncirlərindən azad olur. Bu baxımdan, Füzuli insanın mənəvi inkişafının vacibliyini vurğulayır və bu məqamın insana həyatda əsl dəyər və təkan verdiyini düşünür.

Füzulinin həyat fəlsəfəsinin üçüncü əsas istiqaməti ilahi sevgi və eşqdır. Lakin Füzuli üçün sevgi, sadəcə romantik bir hiss deyil, daha çox Allah ilə insan arasında olan mənəvi bağlılıqdır. Onun əsərlərində eşq, insanı Allah ilə birləşdirən bir vasitə kimi təsvir edilir və bu sevgi vasitəsilə insan mənəvi cəhətdən kamilləşir. Füzulinin bu yanaşması sufizmin təsiri altında formalaşmışdır. Sufizmdə eşq, insanın ruhən təmizlənməsi və Allaha olan yaxınlığının bir ifadəsi olaraq qəbul edilir (3, səh 95). Füzuli də bu ideyanı öz əsərlərində geniş şəkildə əks etdirir və sevginin insana mənəvi bir təmizləmə və yüksəliş gətirdiyini vurğulayır. Onun şeirlərində eşq, həm acı, həm də zövq gətirən bir hiss kimi təsvir edilir və bu dualizm (heç bir yerdə bir-birinə endirilə bilməyən iki əks prinsipin mövcudluğunu hesab edən fəlsəfi cərəyan-dualizm adlanır), insanın mənəvi inkişafında mühüm rol oynayır.

Füzulinin həyat fəlsəfəsinin sonuncu istiqaməti dünyəvi bağlılıqların mənasızlığıdır. O, insanın bu dünyada əldə etdiyi maddi dəyərlərin və var-dövlətin əslində heç bir əhəmiyyəti olmadığını vurğulayır. Füzuli üçün əsl dəyərlər, mənəvi

və ilahi olanlardır. O, dünyəvi bağlılıqları, insanın mənəvi yüksəlişinə mane olan bir yük kimi görür və bu bağlılıqlardan qurtulmanın vacibliyini qeyd edir. Füzulinin bu baxışı, onun həyat fəlsəfəsinin əsas məqamlarından biridir və onun əsərlərində geniş şəkildə əks olunub. O, insanın bu dünyada maddi bağlılıqlardan azad olaraq, mənəvi dəyərlərə üstünlük verməsini təbliğ edir. Füzuli üçün bu bağlılıqlar, insanın ruhən yüksəlməsinə mane olan və onu dünyəvi qəlbə təlqin edən zəncirlərdir. Bu səbəbdən, Füzuli, insanların maddi dəyərlərə deyil, mənəvi və ilahi dəyərlərə yönəlməsini vacib hesab edir. M. Füzuli irsinin fəlsəfəsi yalnız öz dövründə deyil, müasir dövrdə də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun dünya və həyat fəlsəfəsi, insan varlığının mənası və məqsədi haqqında düşüncələr irəli sürən müasir fəlsəfi ideyalarla daim sıx əlaqədədir. Füzulinin əsərləri, insanın mənəvi yüksəlişi və ilahi sevgi haqqında düşüncələrini müasir fəlsəfə görüşlər və ədəbiyyat üçün ilham mənbəyi, mənəvi zənginlik olaraq saxlayır.

Məhəmməd Füzuli dünyası, həyat fəlsəfəsi onun əsərlərində əks olunan dərin mənəvi və əxlaqi dəyərlərdən ibarətdir. O, insanın bu dünyada mənəvi kamilliyə çatması üçün sevgi, eşq, irfan və düşüncə azadlığının vacibliyini vurğulamışdır. Füzuli fəlsəfəsi onun, insanın həyatını mənəvi -əxlaqi dəyərlər əsasında qurmağın, mərhəmət və şəfqət hisslərinin əhəmiyyətini təbliğ edən əsərlərindən ibarətdir. Füzuli üçün həyat mənəvi bir yolculuqdur və bu yolculuqda insanın əsas məqsədi Allah ilə birləşmək və mənəvi kamilliyə çatmaqdır. Onun yaradıcılıq dünyası, insanı mənəvi olaraq yüksəldən və həyatın həqiqi mənasını dərk etməyə yönəldən bir düşüncə sistemidir. Bu baxımdan, Füzulinin fəlsəfi baxışları həm öz dövründə, həmçinin dövrümüzdə müasir ədəbi aləmə dərin təsir göstərmişdir və onun irsi Azərbaycan mədəniyyət tarixinin, ədəbiyyatının və fəlsəfi düşüncəsinin əvəzolunmaz bir parçası olaraq qalır. Füzulinin fəlsəfi baxışları onun müxtəlif əsərlərində, xüsusilə də "Leyli və Məcnun" poemasında və qəzəllərində daha aydın şəkildə əks olunur. Bu əsərlər, onun dərin fəlsəfi düşüncələrinin poeziya vasitəsilə ifadə və tədbiq edilməsinin ən dolğun nümunələridir. İnsan kamalının hüdudu yoxdur. Füzuli Azərbaycan ədəbi dilinin ən böyük söz sənətidir. M. Füzulinin dili ümumxalq Azərbaycan dilinə söykənir. Böyük sənətkar Azərbaycan ədəbi dilinin kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəlməsinə misilsiz töhfələr vermişdir. Füzuli Azərbaycan dilini sevərək, yaxşı bildirdi ki, öz mənliliyini, dilini sevməyən, ana dilini qorumayan bir xalqın tarixdə yaşamağa haqqı yoxdur. Odur ki, Füzuli içindən çıxdığı, qanını daşdığı xalqın dilinə laqeyd qalmamış və bu didə ən gözəl sənət əsərləri yaratmağın mümkün olduğunu bəşəri əsrlərə sübut etmişdir. M. Füzuli Azərbaycan klassik dilini ən yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Füzulu üç dildə sənət inciləri yaratmışdır. O, öz ölməz əsərləri ilə Azərbaycan dilini geniş yaradıcılıq meydanında fars klassik bədii aləmi ilə yarışa çıxarmışdır.

*Ol səbəbdən farsı ləfzilə çoxdur nəzm kim,
Nəzmi-nazik türki ləfzilə ikən düşvar olsun.
Ləhcəyi- türki qəbuli-nəzmi-tərkib eyləyib,*

*Əksərən əlfazi namərbutu nahəmvar olur.
Mənd tövfik olsa bu düşvari asan eylərəm,
Növbahar olcaq tikəndən bərgi-gül izhar olur.
O, bütün dünyada qəlb, ürək şairi kimi tanınmışdır.*

M. Füzuli zəmanəsinin müstəsna biliyə, dünyagörüşünə malik olan mütəqəqqi fikirli şairi idi. O, Müsəlman Şərqinin Fəlsəfəsi və ədəbiyyatı ilə yanaşı Yunan mədəniyyətinə də mükəmməl surətdə aşına idi. “Leyli və Məcnun” əsərində Füzuli poemanı yazmadan öncə bir çox mənbələri öyrəndiyini bildirir və o cümlədən doğma xalqının dahi şairi Nizami Gəncəvinin adını çəkir, onu müəllim, özünü ona şagird adlandırır. "Leyli və Məcnun" poeması, Füzulinin həyat fəlsəfəsini dərk etmək üçün əhəmiyyətli bir əsərdir. Bu poema, ilk növbədə, ilahi sevgi və eşqin təsviridir (4, səh 302).. Məcnunun Leyliyə olan sevgisi, əslində, Allah ilə insan arasındakı ilahi sevgiyə bənzəyir. Bu sevgi, dünyəvi sevgi olmasına baxmayaraq, insanı mənəvi kamilliyə aparan bir vasitə kimi təsvir edilir. Füzuli üçün Məcnunun sevgisi, onu dünyadan və dünyəvi bağlılıqlardan qurtarır və mənəvi yüksəlişə gətirir. Poemanın digər mühüm məqamı, həyatın keçiciliyi və fanilik anlayışıdır. Leyli və Məcnunun sevgisi dünya ilə əlaqəsi olmayan bir sevgi olaraq təsvir edilir. Onların sevgisi, maddi dünyanın qaydalarına tabe olmayan bir sevgi olaraq, ilahi bir xüsusiyyətə malikdir. Füzuli, bu sevgi vasitəsilə oxucuya, insanın maddi dünyada axtardığı sevgi və məhəbbətin əslində mənəvi dəyərlərə yönəlməli olduğunu çatdırır. Füzulinin qəzəlləri, onun həyat fəlsəfəsinin məzmunu olaraq, digər əhəmiyyətli sahəsinə təşkil edir. Bu qəzəllərdə, şairin dərin fəlsəfi düşüncələri, ilahi sevgi, insan varlığının mənası və dünyəvi bağlılıqlardan qurtuluş kimi mövzular əks olunur. Qəzəllər, insanın mənəvi yüksəlişi və Allah ilə birləşməsi yolunda yaşadığı çətinlikləri və sınaqları təsvir edir. Füzulinin qəzəllərində, sevgi və qəm kimi mövzular insan həyatının bir parçası olaraq göstərilir. O, sevginin insanı təmizləyən və mənəvi kamilliyə aparan bir vasitə olduğunu vurğulayır (6, səh 202). Füzulinin qəzəllərində sevgi, həm zərif bir hiss, həm də insanı dünyəvi qayğılardan qurtaran bir güc kimi təsvir edilir. Bu cəhət, onun yaradıcılığında sevginin xüsusi yer tutduğunu göstərir.

Füzulinin fəlsəfi irsi, Azərbaycan ədəbiyyatında əhəmiyyətli bir yer tutur. Onun əsərləri, yalnız bir şairin poetik təxəyyülünün məhsulu deyil, eyni zamanda, insan həyatının, mənəvi dəyərlərin və ilahi həqiqətlərin dərin fəlsəfi təhlilidir(5, səh 102,). Füzulinin həyat fəlsəfəsi, onun əsərlərində insanın bu dünyadakı mənəvi yüksəlişini və Allaha yaxınlaşmasını təsvir edir.

Füzulinin əsərləri, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif alimlər tərəfindən tədqiq olunmuş və onun fəlsəfəsi haqqında müxtəlif fikir və nəzəriyyələr irəli sürülmüşdür. Bu əsərlər, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, həm də ümumiyyətlə, dünya fəlsəfəsi və ədəbiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Füzulinin fəlsəfi düşüncələri, müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur və onun əsərləri bu gün də oxucular tərəfindən maraqla qarşılır. Füzulinin fəlsəfi irsi, gələcək nəsillərə də

böyük təsir göstərərək, düşündürən bir irsdir. Onun əsərləri, gənc nəsillər üçün mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətini dərk etməyə və bu dəyərlərə uyğun yaşamağa bir nümunə ola bilər. Füzulinin əsərlərində əks olunan həyat fəlsəfəsi, gənc nəslin dünyagörüşünü formalaşdırmaq və onların mənəvi inkişafına töhfə vermək üçün əvəzolunmaz bir mənbədir. Füzulinin fəlsəfəsi, həm də insanın bu dünyadakı yerini və məqsədini dərk etməyə kömək edən bir təlimdir. Onun əsərləri, insan həyatının mənasını axtaran və mənəvi dəyərlərə üstünlük verən hər kəs üçün bir rəhbərdir. Bu səbəbdən, Füzulinin fəlsəfi irsi, gələcək nəsillər üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edəcək və onun əsərləri uzun illər boyu oxucular tərəfindən sevilərək oxunacaqdır. Məhəmməd Füzuli, yalnız bir şair və mütəfəkkir deyil, həm də Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının böyük bir filosofu kimi tanınır. Onun həyat fəlsəfəsi, insan varlığının mənası, ilahi sevgi, mənəvi yüksəliş və dünyəvi bağlılıqlardan qurtuluş kimi mövzuları əhatə edir. Füzulinin əsərləri, bu mövzuları poeziya vasitəsilə əks etdirərək, oxuculara həyatın həqiqi mənasını və insanın bu dünyadakı məqsədini dərk etməyə kömək edir. Füzulinin fəlsəfi irsi, yalnız Azərbaycan ədəbiyyatı üçün deyil, həm də dünya ədəbiyyatı və fəlsəfəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun əsərləri, bu gün də müasir oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanır və onun həyat fəlsəfəsi müasir dövrdə də aktuallığını qoruyur. Füzulinin əsərləri, gələcək nəsillər üçün mənəvi dəyərlərin əhəmiyyətini dərk etməyə və bu dəyərlərə uyğun yaşamağa bir nümunə olacaqdır. Füzulinin həyat fəlsəfəsi, insanın mənəvi inkişafı, kamilliyi və Allah ilə birləşməsi yolunda əhəmiyyətli bir yol xəritəsidir. Bu fəlsəfə, insanın həyatda qarşılaşdığı çətinlikləri və sınaqları mənəviyyat prizması vasitəsilə dərk etməsinə və bu çətinliklərdən mənəvi yüksəliş əldə etməsinə imkan verir (7, səh 78.). Füzulinin əsərləri, bu baxımdan, insan həyatının və varlığının dərin fəlsəfi təhlili olaraq, həm keçmişdə, həm də bu gün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində:

1. “Füzuli, Məhəmməd”. “Seçilmiş əsərləri”. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1958.
2. Məmmədov, Əliyar. “Füzuli yaradıcılığı və onun fəlsəfi qaynaqları”. Bakı: Elm və Təhsil, 2007.
3. Kazımov, İsa. “Füzuli: şairin dünyagörüşü və fəlsəfəsi”. Bakı: Yazıçı, 1989.
4. Əhmədov, Əziz. “Məhəmməd Füzuli və onun poeziyasında ilahi eşq”. Bakı: Qanun, 2011.
5. Cəfərov, Alxan. “Füzuli poeziyasında həyat fəlsəfəsi”. Bakı: Elm, 2015.
6. Məmmədov, Teymur. “Füzuli və onun fəlsəfi düşüncələri”. Bakı: Nurlan, 2001.
7. İsmayilov, Məhəmməd. “Məhəmməd Füzuli və irfan”. Bakı: Nurlan, 2005.

Rus dilində:

1. "Физули, Мухаммед". "Избранные произведения". Москва: Наука, 1974.
2. Алиев, Камил. "Философские взгляды Физули". Баку: ЭЛМ, 1998.
3. Рахимов, Анар. "Мистицизм и философия в поэзии Физули". Москва: Восточная Литература, 2003.
4. Гусейнов, Мирза. "Физули и суфизм: духовные поиски поэта". Баку: Азернешр, 2010.
5. Зейналов, Рауф. "Философская поэзия Физули". Баку: ЭЛМ, 2007.
6. Мусаев, Теймур. "Лирика Физули и философские традиции Востока". Москва: Прогресс, 1982.
7. Садыгов, Араз. "Философские и нравственные аспекты творчества Физули". Баку: Нур, 2012.

Bu ədəbiyyat siyahısı Füzulinin həyat fəlsəfəsini dərin şəkildə araşdırmağa imkan verir və məqalənin yazılmasında istifadə edilə bilər.

N.YUSIFOVA

Məhəmməd Füzuli Dünyasının Həyat Fəlsəfəsi Xülasə

Məhəmməd Füzuli (1494-1556) Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də ümumən Türk dünyasının ən görkəmli şairlərindən biri olmaqla yanaşı, həm də dərin fəlsəfi düşüncələri ilə məşhur olan bir mütəfəkkirdir. Onun əsərləri, yalnız poeziya nümunələri deyil, eyni zamanda, insan həyatının mənası, ilahi sevgi və ruhun mənəvi yüksəlişi kimi mövzuları əhatə edən fəlsəfi manifestlərdir. Füzulinin yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunsada, onun həyat fəlsəfəsi xüsusilə maraqlıdır, çünki bu fəlsəfə insan varlığının əsl mahiyyətini dərk etməyə və dəyərləndirməyə imkan verir. Bu məqalədə Füzulinin həyat fəlsəfəsi müfəssəl şəkildə tədqiq ediləcək, onun əsərlərindəki əsas fəlsəfi ideyalar və bu ideyaların müasir fəlsəfə və ədəbiyyat aləmi üçün əhəmiyyəti təhlil ediləcək. Füzuli həyat fəlsəfəsini dörd əsas istiqamətə bölmür: insan varlığının keçiciliyi, mənəvi yüksəliş, ilahi sevgi və eşq, həmçinin dünyəvi bağlılıqların mənasızlığı. Bu istiqamətlər onun əsərlərində açıq şəkildə əks olunub və bir-biri ilə sıx əlaqədədir. Füzulinin fəlsəfəsində insan varlığının keçiciliyi, onun şeirlərinin başlıca mövzudur. O, həyatın qısa və müvəqqəti olduğunu, bu dünyada əldə edilən maddi dəyərlərin isə son nəticədə məhv olduğunu vurğulayır. Füzulinin dünyagörüşündə, insanın ömrü bir nəfəs qədər qısadır və bu qısa müddətdə əsl dəyərlər maddi deyil, mənəvi dünyada tapılmalıdır. Onun şeirlərində tez-tez rast gəlinən qəm və kədər, əslində, insanın bu dünya ilə barışmazlığı və faniyi dərk etməsi ilə əlaqədardır. Füzuli üçün insanın həyatı, bir növ sınaq dövrüdür və bu sınaqdan müvəffəqiyyətlə çıxmaq üçün insan mənəvi dəyərlərə üstünlük verməlidir.

N.YUSIFOVA

MUHAMMAD FUZULI'S PHILOSOPHY OF LIFE

SUMMARY

Muhammad Fuzuli (1494-1556) is one of the most prominent poets of Azerbaijan literature, as well as the Turkic world as a whole, and a thinker known for his deep philosophical thoughts. His works are not only examples of poetry, but also philosophical manifestos that touch on such topics as the meaning of human life, divine love and the spiritual uplift of the soul. Although Fuzuli's work is studied from different angles, his philosophy of life is of particular interest, as it allows us to understand and appreciate the true nature of human existence. In this article, we will consider in detail the philosophy of Fuzuli's life, analyze the main philosophical ideas in his works and the significance of these ideas for the modern world of philosophy and literature. Fuzuli divides the philosophy of life into four main directions: the transience of human existence, spiritual growth, divine love and self-love, as well as the meaninglessness of earthly attachments. These directions are vividly reflected in his works and are in close connection with each other.

The transience of human existence in Fuzuli philosophy is the main theme of his poems. He emphasizes that life is short and fleeting, and the material values acquired in this world are ultimately destroyed. According to Fuzuli's worldview, a person's life is short, like a breath, and during this short period of time, true values should be found not in the material world, but in the spiritual world. Sadness and despair, which are often found in his poems, are actually associated with a person's understanding of irreconcilability and meaninglessness with this world. For Fuzuli, human life is a kind of trial period, and in order to successfully overcome this test, a person must prioritize moral values.

This philosophy allows a person to perceive the difficulties and trials that he encounters in life through the lens of spirituality and, overcoming these difficulties, achieve spiritual growth. In this regard, Fuzuli's works are of great importance both in the past and today, as a deep philosophical analysis of human life and existence.

Н.ЮСИФОВА

ЖИЗНЕННАЯ ФИЛОСОФИЯ В МИРЕ МУХАММЕДА ФИЗУЛИ

РЕЗЮМЕ

Мухаммед Физули (1494-1556) – один из крупнейших поэтов азербайджанской литературы, да и тюркского мира в целом, а также мыслитель, известный своими глубокими философскими размышлениями. Его произведения являются не только образцами поэзии, но и философскими манифестами, охватывающими такие темы, как смысл человеческой жизни, божественная любовь и духовное вознесение души. Хотя творчество Физули изучается с разных сторон, его философия жизни особенно интересна, поскольку эта философия позволяет нам понять и оценить истинную природу

человеческого существования. В данной статье будет подробно изучена жизненная философия Физули, проанализированы основные философские идеи в его произведениях и значение этих идей для мира современной философии и литературы. Физули делит свою жизненную философию на четыре основных направления: быстротечность человеческого существования, духовное восхождение, божественная любовь и привязанность и тщетность мирских привязанностей. Эти направления ярко отражены в его творчестве и тесно связаны друг с другом. В философии Физули быстротечность человеческого существования является основной темой его стихов. Он подчеркивает, что жизнь коротка и временна, а материальные ценности, приобретенные в этом мире, в конечном итоге уничтожаются. В мировоззрении Физули жизнь человека коротка, как дыхание, и за это короткое время истинные ценности должны быть найдены в духовном, а не в материальном мире. Горе и печаль, которые часто встречаются в его стихах, на самом деле связаны с пониманием непримиримости человека с этим миром и бренностью. Для Физули жизнь человека – это своего рода испытательный срок, и чтобы успешно пройти это испытание, человек должен поставить на первое место моральные ценности.

Эта философия позволяет человеку через призму духовности понять трудности и испытания, с которыми он сталкивается в жизни, и добиться духовного продвижения от этих трудностей. Работы Физули с этой точки зрения имеют большое значение как в прошлом, так и сегодня, как глубокий философский анализ человеческой жизни и существования.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, professor Tofiq Əbdülhəsənlı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.428>

SƏBUHİ BƏDƏLOV
*AMEA Folklor İnstitutu
böyük elmi işçi*

AZƏRBAYCANDA TƏZKİRƏÇİLİK ƏNƏNƏSİ XÜLASƏ

Nəşrdə Azərbaycan ədəbiyyatının ilkin qaynaqlarından hesab olunan təzkirələr araşdırılıb, onların təsnifatı aparılıb, dili, strukturu, əhatə etdiyi coğrafiya öyrənilib. Əsrlər boyunca təzkirə ədəbi janr kimi tarixi inkişaf yolu keçərək təkmilləşmiş, bu sahədə mükəmməl əsərlər ortaya qoyulmuşdur. Təzkirələrin mövzusu, məzmunu görkəmli insanların, xüsusən şair, yazıçı, alim, övliya, elm-hikmət sahiblərinin, rəssamların, nəqqaşların, xəttatların, bir sözlə, yaradıcı və tarixi şəxsiyyətlərin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat-qeydlərdən, bir çox hallarda əsərlərindən nümunələrdən ibarətdir.

Açar sözlər: Təzkirə, mənbə, şeir, məxəc, saray şairi.

Сабухи БАДАЛОВ

ТРАДИЦИЯ ТАЗКИРЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ РЕЗЮМЕ

В публикации были исследованы тазкиры, которые считаются первоисточниками Азербайджанской литературы, проведена их классификация, изучен язык, структура и охватываемая география. На протяжении веков тазкире как литературный жанр совершенствовалась, пройдя исторический путь развития, и в этой области были представлены превосходные произведения. Тема и содержание тазкиров состоит из сведения и заметки о жизни и творчестве выдающийся людей, особенно поэтов, писателей, учёных, святых, из тех, кто обладает знанием и мудростью, художников, живописцев, каллиграфов, одним словом, творческих и исторических личностей, а во многих случаях из примеров своих произведений.

Ключевые слова: Тазкире, источник, стихотворение, махадж, придворный поэт.

Sabuhi Badalov

TRADITION OF TAZKIRA IN AZERBAIJAN SUMMARY

In this publication, tazkiras, which are regarded as the primary sources of Azerbaijani literature, were analyzed, their classification was carried out, and their language, structure, and geographical scope were studied. Over the centuries, tazkira

as a literary genre has evolved through historical development, and outstanding works have been published in this field. The topic and content of tazkiras consist of information and notes about the lives and works of famous people, especially poets, writers, scientists, saints, scholars, artists, painters, calligraphers, or, in other words, creative and historical figures, and in many cases, examples of their works.

Key words: Tazkira, source, poem, makhaj, poet laureate.

Azərbaycanda, sözün həqiqi mənasında təzkirəçilik XVI əsrdən başlanır. Sam Mirzənin (Şah İsmayılın oğlunun “Töhfeyi-Sami” əsərindən (təzkirəsindən). Son təzkirə isə 1935-ci ildə tərtib edilmiş “Danışməndani-Azərbaycan”dır (Tərbiyə). Azərbaycan təzkiyəçiliyi öz mənbəyini Herat təzkirəçilik məktəbindən götürmüşdür. Bu təzkirədə Dövlətşah Səmərqəndinin “Təzkirətüş” – şüara əsəridir (XVI əsr). XV əsrdə məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin “Məcalisün nəfais” təzkirəsi də Azərbaycan təzkirəçiliyinin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Dövlətşah Səmərqəndinin təzkirəsi özündən sonra bir çox təzkirələrin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu təzkirədən sonra yaranan ədəbi təzkirələr bunlardır:

1. Əlişir Nəvai “Məcalisün-nəfais (XV əsr)
2. Əmin Əhməd Razi. “Həfti iqlim” (XVII əsr)
3. Lütfəli bəy Azər “Atəşgədə” (XVII əsr)
4. Bəhmən Mirzə “Təzkireyi-Məhəmmədşah” (XIX əsr)
5. Mir Möhsüm Nəvvabın təzkirəsi (XIX əsr)
6. F.B. Köçərli “Azərbaycan ədəbi tarixi materialları (XIX əsr)

Azərbaycanın ilk təzkirəçisi olan Sam Mirzə atasının ədəbi məclislərində iştirak edən şairlərlə tanış olmuş və qardaşı Şah Təhmasibin sarayında yaşayan bütün görkəmli sənətkarları tanımışdır. Onun təzkirəsində 664 sənətkar haqqında danışılır. Təzkirə Əlişir Nəvainin həyatı ilə başlayır. Azərbaycanda yazılan II təzkirə Sadiq bəy Sadiqinin “Məcmərəül-Xəvas” təzkirəsidir (türk dilindədir). Bu təzkirəçi tarixdə Sadiq bəy Əfşar kimi tanınır. Tarixi-xronoloji cəhətdən isə 2-ci təzkirə Əhdi Bağdadinin “Guşənus-şüara” təzkirəsidir.(1563)

“Təzkirə” sözünün əsasında “Zikr” kəlməsi durur. Bu da “nəyisə xatırlamaq”, “nəyisə təkrarlamaq” mənasındadır. Təzkirələr ayrı-ayrı ziyalıların, ədəbiyyat həvəskarlarının klassik ədəbiyyatımızın ən seçmə nümunələrini öz şəxsi arxivlərində mühafizə edən xüsusi adamların ədəbiyyat tariximizin yaradılmasında və tədqiqində müstəsna rol oynayan qiymətli mənbələrdir. Təsadüfi deyil ki, fundamental ədəbiyyat tarixi yaradarkən tarixçi alimlər birinci növbədə bu mənbələrə əsaslanırlar. Həmin təzkirələrin yaradılmasında bilavasitə iştirak edən alim və sənətkarlar ya məşhur yazıçıların müasiri olmuş, ya da onların özü də tarixi-ədəbi abidələri ən mötəbər mənbələrdən götürmüşlər. Özü də həmin təzkirə müəllifləri böyük sənətkarların əsərləri haqqında yalnız səthi məlumatlar vermir, onların ən yaxşı əsərlərindən gətirdikləri nümunələrin yığcam təhlilini verir, bəzən bu şeirlərin harada necə və nə münasibətlə yazıldığını da izah edirlər. Məsələn, Məhəmməd Füzuli haqqında onun

müasiri Əhdi Bağdadi ilk məlumatı verirdisə, sonradan Orta Asiyalı-Səmərqəndli Dövlət Şahın təzkiyəsində XII əsr dahi şairimiz Nizami haqqında öləri də olsa, qiymətli məlumatlar verir.

Səmərqəndi özünün “Təzkiyətüş-şüara” (şairlər haqqında qeydlər) əsərində (XV əsr) Nizaminin mənsubiyyəti, xüsusən şairin əxilərlə-əməkçi qardaşlarla yaxınlığı haqqında çox qiymətli faktlar göstərir.

Maraqlıdır ki, Qərbi Avropa tədqiqatçılarından heç biri bu təzkiyə haqqında məlumat vermir, yaxud bu mənbənin əhəmiyyəti haqqında susurlar. Halbuki, bu təzkiyəyə istinad edərək, şairin (Nizaminin) ictimai görüşləri haqqında konkret təəssürat almaq olar. XV əsrdə yaşamış tacik-fars şairi Əbdürrəhman Caminin təzkiyəsində də Nizami haqqında yazılanlarda o qədər də dəqiq məlumatlar yoxdur. Cami Nizami lirikasından çox az şeir vermişdir. Camidən sonra, yəni onun “Baharistan” poemasından sonra Herat şəhərində saray adamlarından biri olan Dövlət şahın Nizami haqqında dediklərində olan şəhərləri başqa alimlər düzəltməli olublar. XVI əsrin təzkiyəçilərindən Tağı Kaşi “Xülasətul Əşar” (Şeirlərin can-cövhəri” adlı əsərində də Nizaminin həyatından maraqlı faktlar verir.

F.B. Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərinin yazıldığı dövrdə və ondan əvvəl rus ədəbiyyatşünaslıq elm sahəsində çox işlər görülmüşdür. Rus ədəbiyyatşünasları P.Yefremov, M.Speranski, N.Priksakov və başqalarının yazdıqları, tərtib və nəşr etdikləri mükəmməl ədəbiyyat tarixləri, monoqrafiyalar, bioqrafik lüğətlər və s. əsərlərlə zəngin idi. Bu əsərlərdə rus yazıçılarının həyat və yaradıcılığı geniş və hərtərəfli təhlil olunur, ədəbiyyatşünaslıq elminin ayrı-ayrı məsələləri haqqında qiymətli mülahizələr söylənir. Rus ədəbiyyatı tarixinin sistemli bir şəkildə tədqiqi sahəsində uğurlu addımlar atılırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı isə hələ də təzkiyə, cüng və müntəxabat şəklindən uzağa gedə bilməmişdir. Əsrlər boyu təzkiyə müəllifləri öz əsərlərini fars dilində yazmış və ona bu dildə yazan yazıçıları daxil etmişdir. Əhməd Razi, Lütfəli bəy Azər, Mirzə Tahir Nəşrəbadı, Əlişir xan və başqa təzkiyəçilərin əsərlərində yalnız fars dilində yazan Azərbaycan şairlərinə yer verilmiş, ana dilində yazıb-yaradan böyük sənətkarlar isə kənarda qalmışdı.¹ XIX-XX əsr Azərbaycan təzkiyəçilərinə gəldikdə isə, akademik Həmid Araslının göstərdiyi kimi, onlar orta əsr təzkiyə müəlliflərindən o qədər də irəli getməmiş, qədim təzkiyəçilərə az-çox əlavələr etmişlər, lakin əsas yazıçıları əhatə edə bilməmişlər. Doğrudan da S. Ə. Şirvaninin əsərlərinin III cildində (Bakı,1974), Həsənəli xan Qaradağının “Təzkireyi-Qaradağının, Mir Möhsün Nəvvabın, Məhəmməd ağa Müctəhidzanın və Məhəmmədli Tərbiyətin təzkiyələrində Azərbaycan dilində yazan son dövr şairlərinə xüsusi diqqət yetirərsələr də, onların əsərlərində XVII-XVIII əsr şairlərinə yer verilməmişdir.

Təzkiyələrdə müəlliflər haqqındakı çox qısa məlumatla faktik materiallar əsasında yazılıb bioqrafik və biblioqrafik səciyyə daşıyırdı. Çox gözəl təzkiyəçi bu və ya

¹ Bu barədə bax: H. Araslı XVI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956. Səh. 6

başqa yazıçının adını, təxəllüsünü, doğum və ölüm tarixini, yerini və onun bəzi əsərlərinin adını göstərməklə kifayətlənirdi. Bundan sonra şairin əsərlərindən bir-iki nümunə verməklə təzkirə müəllifi öz işini bitmiş hesab edirdi. Təzkirəçilərdən fərqli olaraq poetik müntəxabatla yalnız ayrı-ayrı şairin əsərlərindən nümunələr əsasında tərtib olunurdu. Mirzə Yusif Qarabağının “Məcmueyi-Vaqif”, “Adolf Berjenin”, “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əşarına məcmuədir”, Hüseyn Əfəndi Qaibovun “Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsasən məcmuədir” kimi mətbu və qeyri mətbu məcmuələr Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrini əhatə baxımından dövrünə görə qiymətli əsərlər olsalar da, yenə naqis idilər. Bu müntəxabatlar ayrı-ayrılıqda bütün Azərbaycan ədəbiyyatını əks etdirmirdi. Məsələn, M.Y.Qarabağının məcmuəsinə Vaqif dövrünün XVIII əsrin və XIX əsrin birinci yarsının bir sıra şairləri daxil edilmişdir. Adolf Berjenin məcmuəsi isə “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əşarına məcmuəsidir.” adlandırılmasına baxmayaraq onda əsasən Qarabağ şairlərinin əsərləri toplanmışdı. F.B.Köçərli düzgün yazırdı ki, bu əsər, Qarabağ şüarasının asarı” adlansaydı, daha haqq olardı.

H.Qayıbovun müntəxəbatı isə bunlardan öz həcmnin və əhatə dairəsinin nisbətən geniş olması ilə fərqlənir. Əgər M.Y. Qarabağının məcmuəsində əsas yeri təqribən kitabın üçdə ikisi Vaqifə verilib. Vidadi, Nişat Şirvani, Mirzəcan bəy Mədətov, Aşıq Pırı, Məhəmməd bəy Aşıq, Əsəd bəy, Ağaməsih Şirvani, Nabi Əfəndi, Əhməd Şirvani, Mirzə Sadıq və Qasım bəy Zakirdən, Adolf Berjenin əsərində kitabın 113 səhifəsi Vaqif və Zakirə həsr edilir.

Ağaməsih, Aşıq Qənbər, Cannoğlu, Baba bəy Şakir, M.F.Axundov və Aşıq Pəridən bir-iki şeir verilirdisə, H.Qayıbovun təzkirəsində yüzə yaxın şairin həyatı əsərlərindən bəhs edilir. Yuxarıda göstərilənlərdən əlavə Qövsi, Aciz, Seyid Əzim, Abdulla bəy Asi və başqalarının əsərlərindən də nümunələr verilmişdir. F.Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” üzərində işlənən artıq ədəbi irsdən müəyyən qədər material toplamışdı. O.Azər, M.Y.Qarabaği, A.Berje və H.Qayıbovun təzkirə və məcmuələrində Füzuli, Qövsi, Aciz, Nəbati, M.F.Axundov, S.Əzim, M.Talıbov və başqalarının çap olunmuş əsərləri. Əlyazma duvanlarını çətinliklə də olsa ələ gətirə bilməmişlər. O zaman Azərbaycanda ən qiymətli əlyazmalarının, çap kitablarının, qəzet və jurnal komplektlərinin əsas qisminin xüsusi əllərdə, xüsusi kitabxanalarda saxlandığı, tək-tək kitabxana və arxivlərlə zəngin kolleksiyir. Olduğu, nəhayət, bütün bu elmi və ədəbi məxəclər əldə edib öyrənməyin çətinlikləri nəzərə alınarsa, “Azərbaycan ədəbiyyatı” müəllifinin nə qədər ağır şəraitdə işlədiyi daha da aydınlaşar.

Alim hər hansı bir yazıçının tərcümeyi-halına dair məlumat toplamaq üçün ilk növbədə onun öz kitablarına, divanlarına müraciət edirdi. Lakin əksər hallarda o, istədiyinə nail ola bilmirdi. Çünki bu divanların çoxunda xəttatın, nəşirin özü, hətta ababü-əcdadı belə göstərilirdi halda, yazıçı haqqında bir-iki kəlmə də olsun yazılmırdı. Tədqiqatçı göstərirdi ki, nədənsə bizim türk şüarasından bir çoxu öz əsl-nəcabətlərindən və hansı zamanda, məkanda dünyaya gəlib, zindəganlıq etdiklərindən bir əsər və nişan qoymayıbsa, bu barədə heç olmasa yeddi yüz sənə bundan müqəddəm

dünyaya gələn farsların həkimi- Danışməndi və şairi-Ərcüməndi Şeyx Sədiyə peyrəvilik edib, öz əşrü zamanlarına da bir işarə etsə idilər, kifayət edərdi.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında təzkirələr daha geniş və əhatəlidir. Bunlardan Mirzə Yusif Nersesov Qarabağının “Məcmueyi-vaqif və müasirini-digər; F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materialları; Müfti Hüseyn, Əfəndi Qaibovun “Azərbaycanda məşhur olan şüaranın əsərinə məcmuədir”. M. Müctəhidzadənin “Riyazul-aşiqin, M.M.Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”; “Məmmədəli Tərbiyətin” “Danışməndan Azərbaycan”, Salman Mümtazın, El şairləri; Belinskinin “Qafqaz oçerkləri”; A.Qriboyedovun “yol qeydləri”, P.Kovalevskinin “Gürcüstan haqqında qeydlər”. Bunlardan əlavə “Əkinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə”, “Русский вестник”, “Сборник для описания местностей и племен Кавказа” və s. mətbuat orqanlarında Azərbaycan ədəbiyyatına dair qısa da olsa materiallar var. Lakin bu təzkirələrin heç biri F.B.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsəri kitabı kimi əhatəli olmamışdır.

Məşhur şərqşünas A. Krımskinin “Nizami və müasirləri” adlı monoqrafiyasında Azərbaycan Ədəbiyyatı haqqında yazılan mənbələrin icmal verilmişdir. XIX əsrin birinci yarısında tərtib edilmiş tarixi mənbələr bizə XII əsrin tarixi hadisələrindən daha çox bəhs edir. Bu tarixi-ədəbi icmallar və təzkirələr içərisində mühüm əhəmiyyətə malik olan təzkirə və icmallar aşağıdakılardır:

1. “Müstəül-təvarux”–Salnamə icmalı. Bu icmal fars dilində Sultan Səncər dövründə yaranmışdı. Bu əsər 1153-1154 cü illəri Sultan Səncərinin Oğuzlar tərəfindən əsir götürülməsi dövründən bəhs edir.

2. Aruzi Səmərqəndinin “çahar məqalə”(Dörd hekayə”) təzkirəsidiş Bu əsər tarixi-ədəbi salnamə xarakteri daşıyır. Əsər 1156-cı ildə yazılmış və burada zəngin məlumatlar var.

3. Əbülhəsən Əli Beyhaki (1105-1167). “Müsəlman dünyasının müdrikləri” Bu əsər ərəb dilində yazılmışdı. Müəllifin ikinci kitabı 1188-ci ildə çap olunmuş “Tarixi Beyxah (“Beyxak dairəsinin tarixi”) Nişapur vilayətindədir.

4. Məhəmməd Katib Səmərqəndi. Onun əsəri belə adlanır. “İdarəetmədə incə siyasət obrazları”. Fars dilində tərtib edilmişdir. Bu əsərdə hökmdarların həyatından lətifələr toplanmışdır. O cümlədən Sultan Səncər haqqında.

5. İsfəndiyar İsfahaninin Səlcuq hökmdarlarının həyatından alınmış hekayətləri tərcümə etmişdir.

6. Məhəmməd Ravəndi (1203) “Rahat Əs-Sudur və ayat sudur” , “Ürəklərin rahatlığı və şadlıqların təntənəsi; Bu əsər Səlcuqların tarixi haqqında çox qiymətli mənbədir.

“Təzkirə” və “Salnamə”lərdən danışarkən yalnız bilavasitə ədəbiyyat və hansısa dövrün məşhur sənətkarlarından danışmaq nəzərdə tutulmur. Eyni zamanda həmin dövrün, mühitin xarakteristikasını, sənətkarı yetişdirən mühitin səciyyəsinə verən tarixi sənədlərin təhlilinə və diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, Nizami Axsitan münasibətlərinin dəqiqləşdirilməsində bu salnamələrin müstəsna rolu vardır. Sal-

namələre görə XII əsrin II yarısı Gürcüstan və Şirvanda Qurucu Davidin iki nəvəsinin hökmranlığı ilə dolu olan hadisələri bu dövrün tarixini və ədəbi mühitini də öyrənmək üçün vacibdir. Bu mənada gürcü salnaməsi olan “Karti Tşoxreva” və Aufinin “Lubabul Əldab” adlanan salnamələri çox əhəmiyyətlidir. Qurucu Davidin kişi xətti tərəfdən nəvəsi Georgi Gürcüstanda, qadın tərəfdən xətti isə (yəni qız nəvəsi) III Mənicöhrün oğlu Axsitan hökmranlıq edirdi. Axsitan 1117-ci ildə doğulmuş, 1160-cu ildə Şirvanda taxta çıxmış və 1190-cı ilin ortalarında vəfat etmişdir. Xaqanınin Axsitanın ölümü münasibətilə qəsidəsi vardır. Axsitanın sarayında onun atası Mənuçöhrün sarayında olduğu kimi çoxlu şairlər vardı. Nizami 1188-ci ildə Axsitana Gəncədən “Leyli və Məcnun” poemasını göndərmişdi. Bu da səciyyəvidir ki, Nizaminin müasiri olan təzkirəçi Aufin bu poemanın məziyyətlərini xüsusi qeyd etməklə bərabər Nizaminin poemasını “Türküstanlı gözəli” adlandırır. Bunun səbəbi də ondan ibarətdir ki, Aufi, “Leyli və Məcnun” poemasının qəhrəmanlarını ruhunda, davranışında, rəftarında, psixologiyasında ərəb temperamenti yox, xalis-azərbaycan xüsusiyyətləri görürdü. Daha doğrusu bu qəhrəmanların xarakterində köçəri təfəkkür tərzini görə bilirdi. Bu fakt psixologizm faktıdır və Nizaminin hansı xalqa mənsub olduğunu öyrənmək üçün vacib faktordur. Çünki, həqiqi milli yazıçı həmişə öz milli xarakterinə sadıq olur. O, ən gərgin situasiyalarda öz psixologiyasından çıxış edir. Öz ruhunu, dünyagörüşünü obrazların ruhuna köçürə bilir. Aufinin mühakimələri Şirvan ədəbi mühitinin ümumi poetik ruhunu əks etdirir. Poemanın əvvəlində Nizami ilə Axsitan arasındakı münasibətlərə gəldikdə isə demək lazımdır ki, poemada Nizamiyə istinad edilən, yaxud Axsitanın dilinə verilmiş sözlər interpolyasiyadır, yəni sonradan əlavə edilmiş sözlərdir. Bu barədə Krımsın belə deyir: “Vladimir Luqovskoyun və Səməd Vurğunun redaktorluğu ilə buraxılan “Azərbaycan poeziyası antologiyası”nda Nizaminin “Leyli və Məcnun”dan, “Yeddi gözəl” poemalarından tərcümələr poetik cəhətdən çox gözəldir, lakin bu beytlərin tərcüməsində dəqiqlik yoxdur, təhriflər var” Bu sərbəstlik Axsitanın Nizamiyə dediyi sözləri tamamilə təhrif edir. Xüsusən Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasının əvvəlində Axsitanın Nizamiyə dediyi sözlərdə belə təhriflər çoxdur. Tərcümədən belə başa düşülür ki, guya Axsitan demişdir ki, “türk dili yaraşmır, şah nəslimizə. Belə təhrif Azərbaycan dilinə tərcümədə də vardır. Lakin, axı Nizaminin əsərində “Zəban-dil” sözü yox, “türkəsayaq söz” işlədilmişdir. Rus dilinə tərcümədə misralar belə verilmişdir:

Нам не приличен тюрский твой язык,

Наш двор к простейским нравам не привыч

A. Krımski deyir: axı, burada “dil” sözü yox, “türkəsayaqlıq” sözü vardır.

Elmi vicdanı itirməmək xatirinə həmin misradakı sözlərin tərcüməsi çətin olsaydı belə onları rus dilinə prozaik dillə tərcümə etməkdənsə, onları lap prozaik şəkildə tərcümə etmək daha yaxşı olardı.

Bu məsələ ilə əlaqədar məşhur rus şərqşünası Bertelsin fikirləri də maraqlıdır. Onun fikrincə, Axsitanın həmin beytdən fikirlərini belə başa düşmək lazımdır: həmin beyt sonrakı interpolyasiyadan başqa bir şey deyil. (İnterpolyasiya hər hansı mətnə

sonradan əlavə edilmiş söz və ifadə) Çünki Nizami kimi bir dahinin belə sözlər deməsi qətiyyənlə inandırıcı deyil və məntiqə sığmır.

Bu faktlar onu sübut edir ki, hər hansı bir sənətkar haqqında deyilən fikirlərə bir qədər tənqidi, yaxud skeptikcəsinə (bir qədər şübhəylə) baxmaq vacibdir. Yəni salnamə və təzkirələrdə deyilən sözləri kor-koranə, yoxlanılmamış, dəqiqləşdirilməmiş qəbul etmək elmin tələb etdiyi şərtlərə tamamilə ziddir.

Bəzi təzkirə və salnamələrdə XII əsrdə ümumən Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında mədhiyyə şeiri haqqında çox danışılır. Dahi Nizami də XII əsrin şair və mütəfəkkiridir. Onun beş poemasının hamısı o dövrün hökmdarlarına həsr olunmuş və təbii ki, bu əsərlərdə hökmdarlara mədhlər də həsr olunmuşdur. Amma hər cür tərif yaltaqlıq, kiməsə yarımaq kimi başa düşmək olmaz. Mədhiyələr var ki, onlar hansısa bir iddianın məhsuludur. Nəisə ummaq, nəyisə qazanmaq, sui-istifadə vasitəsidir. Bu cür poeziya nümunələri əsasən saray şairlərinin yaradıcılığında daha çox üstünlük təşkil edir. Həm qədimdən, həm orta əsrdə Şərqdə və Avropada belə şairlər çox olub. Orta əsrlərdə xüsusi bir poeziya növü yaratmışdır-saray poeziyası, yaxud ustar poeziyası. Antik dövrdə Romada imperiya dövründə-İmperator Avqustun dövründə, saray şairləri olmuş və onlara Messenat güclü qayğı göstərmişdir. Təsədüfi deyilki, İmperiya dövrünün ədəbiyyatı “Qızıl dövr” adlanır. Saray şairlərinin hamısını, yaxud dövrün hökmdarlarını mədh etmək heç də o demək deyil ki, həmin şairlər nədəsə iddialıdırlar. Antik Roma şairi Horatsi Avqustun sarayında yaşasa da mədhiyələr yazmamışdır. Hətta imperator Avqust xüsusi olaraq ona tapşırılmışdır ki, Roma hökmdarlarının tarixini yazsın. Lakin Horatsi lirik şair olduğunu bəhanə gətirib “Şahnamə” yazmışdır. Nizami sarayda yaşamamışdır. Lakin o, öz xəmsəsini bütünlükdə müxtəlif hökmdarların şərəfinə yazmışdır. Həmin əsərləri bütünlüklə oxuduqda belə qənaətə gəlirik ki, Nizaminin mədhiyyə yazması qətiyyənlə hökmdarları ideallaşdırmaq iddiasında deyil, əksinə belə əsərlərdə bədii ədəbiyyatın mühüm komponentlərindən olan şərtilik formasıdır. İkinci tərəfdən əgər Atabəylər dövlətinin hakimləri əgər Atabəylər dövlətinin hakimləri əgər ədəbiyyata bu qədər himayədarlıq edərsə, o zaman həmin hakimlərə şeir həsr etmək çox təbii görünür. Bu bərdə A. Krımski yazır: “Bununla belə biz etiraf etməliyik ki, farsdilli poeziyada belə hadisə məqbuldur və belə yazıçıları mədhiyyə yazdıqlarına görə ittiham etmək, onları nədəsə ummağına görə günahlandırmaq, yarımaq üstündə məzəmmət etmək olmaz. Axı, belə istedadlı şairlərin təriflədiyi, alqışladığı adamlar heç də barbar adamlar deyil, hətta yüksək savadlı adamlardır. Mədhiyyə şeirləri nə qədər trafaret əsasında, hansı şərtilik əsasında yaradılsa da, belə şeirlərdə yüksək sənətkarlıq, poetik məharət hiss olunur.

Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında Bəhram şahın öz itini dar ağacından asması epizodu sübut edir ki, burada Nizami dahiyənə bir bədii priyomdan istifadə etmiş və bununla da Bəhram şahı çox təsirli bir eyham vurmuşdur.

Dahi Nizaminin bütün əsərləri belə şərtliliklə doludur və onun əsərləri bütövlükdə insan talelərini, insan həyatını, ömürlərini, həyatın fəlsəfəsini, bəşəri ideyaları kosmik sürətlə əhatə edən humanist poeziyadır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində təzkirələrin müstəsna əhəmiyyəti və qiyməti bir neçə aspekt və səbəblə bağlıdır. İlk baxışda hansısa bir ədəbiyyat həvəskarının səliqə ilə yığıb-topladığı ədəbi-bədii nümunələr, poetik parçalar əgər vaxtında bəlkə də elə bir böyük funksiya daşımasa da, sonralar belə nümunələr-xüsusən təzkirələr ədəbiyyat tariximizi yazmaqda tədqiqatçılar üçün real zərurətə çevrilmişdir. Orta əsrlərdə Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda yayılmış elmi-ədəbiəsər funksiyasını daşıyan əsər kimi təzkirələr ədəbiyyat tarixinin elmi şəkildə öyrənilməsində, bəzi tarixi faktların dəqiqləşdirilməsində, mübahisəli məsələlərin aydınlaşdırılmasında bu təzkirələrin əvəzsiz rolu olmuşdur və indinin özündə əhəmiyyətini itirmir.

Təzkirələr orta əsrlərin ədəbiyyat tarixinə aid elmi mənbə hesab edilə bilər. Çünki ədəbiyyat tarixinin mükəmməl öyrənilməsində onlardan istifadə olunur. Təzkirələrin elmi-əhəmiyyəti bir də ondadır ki, həmin əsərlər haqqında danışılan görkəmli şəxsiyyətlərin ya müasiridirlər, ya da təsadüfi də olsa həmin əyazmalar təzkirə sahiblərinin əlinə keçəndən sonra onların orijinallığı və formal şəkilləri səliqə ilə qorunub saxlanılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. F. B.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. Səh. 239
2. А.У.Крымский, Низами и его современники. Баку. Элм, 1981. s.90
3. Н. Арасли XVI-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. 1956. s.6

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Elmlər doktoru, Mətanət Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.436>

OSMANOVA MƏLAHƏT NAZİM QIZI
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
Bakı ş., Lermontov küç., 74
e-mail: malehat@inbox.ru

SABİR ƏHMƏDLİNİN “TOĞANA” ROMANI EKSPRESSIONİZM KONTEKSTİNDƏ

Açar sözlər: S.Əhmədli, “Toğana”, ekspressionizm, ideya-bədii xüsusiyyətlər

Ключевые слова: С.Ахмедли, «Тогана», экспрессионизм, идейно-художественные особенности

Keywords: S.Ahmedli, “Togana”, expressionism, ideological and artistic features

Ekspressionistlər dünyaya və onun eybəcərliyinə fərdi yanaşır, dünyanın dərkdə subyektivliyə üstünlük verirdilər. Bu səbəbdən onları məyusluq, narahatlıq və qorxu kimi hisslər tərk etmirdi. İnsan və dünya haqqında düşüncələr ekspressionizmin nəhəng daşı, ideyasının səciyyəvi xüsusiyyəti idi. Alman yazıçısı Ernst Tollərə görə dünyanın təsviri bədii ədəbiyyatda fotoqrafiyadan daha gerçək olmalı, “reallıq ideyaların işığına hopmalı idi” [7, s.147]. Ekspressionistlər üçün dünyanı bu şəkildə ifadə etmək yetərli idi.

Ekspressionist ədəbiyyat dövrün, zamanın və insanlığın portretini çəkirdi. Onların təsvirində tipikləşmə realizmdən fərqli olaraq abstrakt xarakter daşıyırdı. Bu tip əsərlərdə həyat hadisələrinin ümumi qanunauyğunluqları önə çıxır, şəxsi məsələlər ciddiyyə alınmırdı. Məhz bu səbəbdən belə əsərlərdə gərgin dinamika və dissonans, qrotesk kimi xüsusiyyətlər yer alırdı. Etiraz və üsyan fərdi xarakter daşıyır, qəhrəman yaşadığı mühitdə özünü tənha hiss edirdi. Sabir Əhmədlinin “Toğana” romanının qəhrəmanları Adil və Mayis də bu tip qəhrəmanlardandır.

Pedaqoji psixologiya üzrə alim Adil cəmiyyətdə baş verən nöqsanlara qarşı etiraz edir, amma onun etirazı fərdi xarakter daşıyır. O, bir müddət şəhərdən çıxır və təbiətin qoynuna yerləşir. Burada da rahatlıq tapa bilmir. Yazıçı onun düşüncələrini və ətrafda baş verənlərə etirazını “ideya insanının” “mexaniki insana” qarşı etirazı şəklinə ötürür. Adilin əksi Fateh obrazında təcəssümünü tapır: Adil mənəvi dünyası ilə daima dialoqda olan ideyaların təcəssümü, Fateh isə fərdilikdən məhrum və merkantil maraqlarla yaşayan orta statistik insandır. Elnarə Akimova tam haqlı olaraq yazır ki, “Sabir Əhmədlinin romanlarında yer alan qəhrəmanlar zamanla mənəvi müxalifətdə olan obrazlardır. Kimi sona qədər dirənib yaşayır, kimi isə fəal mübarizə aparmayıb təslim olurlar. Yazıçı bunu bəzən bir ailənin, bəzən də bir fərdin nümunəsində təqdim edir” [1].

“İnsan-kütlə” anlayışı ekspresionizmin təhkiyə tipidir və bir qayda olaraq qəhrəmanın daxili monoloqu ilə verilir. Məhz belə yanaşma ekspresionistlərin müəllif ideyalarını təcəssüm edir. “Toğana” romanında Adilin, eyni zamanda da onun düşüncələrinə yaxın olan Maisin daxili monoloqu müəllifin dilmancı kimi çıxış edir, yazıçının gerçəkliyə bədii yanaşmasını əks edir. Ekspresionizmin nümayəndəsi Ernst Toller yazırdı ki, yazıçı heç bir zaman “farisey ifadələrə, saxta dəyərlərə, yalançı karikaturalara yol verməməlidir” [7, s.94]. Bu baxımdan S.Əhmədlinin yaradıcılığında, xüsusilə də onun “Toğana” romanında meşşan və orta statistik insanın həyata baxışlarına qarşı qəzəbli bir üsyan var. Məlumdur ki, ekspresionistlər dövrün əsas konfliktlərini çatdırmağa çalışır, dövrün eybəcərliklərini ağrı və təəssüf hissi ilə göstərirdilər. S.Əhmədli də eyni yolu gedir, cəmiyyətdə baş verən eybəcərlikləri, insan xislətində gizlənən naqisliyi qələmə alır. Ekspresionistlər “ideya insanının” timsalında dünyaya təsir edə biləcək obraz təqdim edirdilər. Bu tip əsərlərdə mənəvi və sosial problemlər önə çıxır, qeyd etdiyimiz kimi müəllifin dilmancına çevrilirlər.

Elnarə Akimovaya görə “S.Əhmədlinin “Toğana” romanında mühitin naqisliyi qəhrəmanın daxili monoloqunda təsvir edilir... konflikt mənəviyyatla mənəviyyatsızlıq, maddiyatçılıq arasındadır. Azərbaycan ziyalılarını mənəvi-psixoloji çirkəbdən xilas etmək istəyən Adillə Mayıs, cinayət işləri üzrə mütəxəssis olan, hiyləgər, maddiyyat düşkünü Fatehlə vuruşur” [1]. Ekspresionistlər əsası subyektiv qavrayış olan bədii reallığı yeni təhkiyə prinsipi ilə həyata keçirirdi. Görünür elə bu səbəbdən ekspressiya yaradıcılığın əsasını və subyektiv “mən”i ifadə edirdi. Əsərin qəhrəmanı Adil özü ilə söhbətlərin birində deyir: “Darıxmırsan, Adil müəllim? Darıxırsan, həyətdən, uşaqlardan, qadınlardan uzaqlaşdın, təkləndin. Bəlkə, hiss eləyirsən ki, bu soyuqluq qarşılıqlıdır. Hiss eləmiş olarsan. Bir cəhəti duymuş olarsan ki, səni buraya dəvət edənlər nə üçün dəvət etmişdilər və bu soyuqluğun səbəbi nədir?” [2, s.260].

S.Əhmədli “Toğana” romanında ənənəvi obraz və strukturları pozur, reallığı bütöv göstərmək üçün onu ekspressiya müstəvisinə keçirir, şəhər-kənd oppozisiyası yaradır: “Gün qalxır, qarışıq meşələrdən, palıd, zoğal, vələs ağaclarından və gurlayan çaydan bol, tükənməz həyat havalanır. İlmanqı şəfəqlərlə parlayan Kürək çayı, Ağsu ırmağı. Balıqyetişdirənlər qəsəbəsi yerə qonmuş, yerdə məskən salmış xəyaldır! Gözlə görünən, adamın ürəyini coşduran həqiqətdir. “Mən bu həqiqətin qoynundayam!” “Həqiqəti kimdi axtaran, ay rəhmətliyin oğlu? Həqiqət, həqiqət deyib durmusan” [2, s.20].

Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, ekspresionistlər süjet qurmada ani təəssüratı gözlənilməz faktla kəsir, əvəzində reallığı ifadə edirlər. Cavanşir Yusifli bu məqamı tam doğru olaraq belə qeyd edir: “Əşyaların xarakteristikasının verilməsində elə məqamlar olur ki, konkret olaraq hansısa sözün (təsvir məqamında) bədahətən “tapılması” hissiyyatı yaşanır. Və bu hissiyyat, eyni zamanda şux zarafat ahəngli

ironiya ilə süslənir və tez bir zamanda, anidən çəkilib gedir, bu “ekspressionist” süjet qurma modelidir” [4].

Təbiətin təsviri ilə şəhər-kənd oppozisiyasını yaradan müəllif ekspressionizmin əsas antitezisi – canlı və cansız materiyanın qarşıdurmasını ifadə edir. Təbiət təbiiliyi, şəhər isə süniliyi, təbiət harmoniyanı, hüzuru və insan duyğularına məlhəm olan gerçəklik kimi təqdim edilirsə, şəhər səslə-küylü, insanın arzularını mexaniki istəklərə pərçimləyən bədheybət kimi görünür. Elə bu səbəbdən Adil öz ailəsi ilə kəndə gəlir, şəhərin səs-küyündən uzaqlaşmaq istəyir. Şəhər ona düşmən deyil, amma şəhər özgələşib, insanların yaratdığı süni qayda-qanunlarla yaşayır. Adil ona böyük ümidlər bəsləsə də, o bu ümidləri doğrultmur, bu ümidlər Fateh kimi insanların müdaxiləsilə puç olur. Başqa sözlə, ona görə yox ki, şəhər ona düşməndir, ona görə ki, o özgələşib (yeri gəlmişkən özgələşmə mövzusu ekspressionizmi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir – M.O.)

Ekspressionizm bir qayda olaraq dünyanı öz ağuşuna alan sənayeləşməni, eyni zamanda da böyük şəhərlərin sürətlə artmasına qarşı etirazı, laqeyd və qərəzli insana qarşı reaksiyasını ifadə edirdi. Bütövlükdə, ənənəyə, onun realizmlə əlaqəsinə və ənənəvi üsullarla gerçəkliyi təsvir etməsinə total şəkildə etiraz edirdi. “Toğana”ya gəldikdə onun qəhrəmanları da etiraz edir. Lakin onlar öz etirazlarını səssizcə ifadə edir, amma bu səssizliyin böyük qəzəb və hiddətlə müşayiət olması danılmaz faktlardır. “Toğana”nın Adili də, Maisi də, Səmədi də, Sarası da zəmanəyə, düşdüyü vəziyyətə, çıxılmazlığa etiraz edir. Adil bilir ki, Fateh fəndgir və işbazdır, öz mənafeyinə uyğun davranan insandır. Amma onu da bilir ki, məhz Fateh kimilər cəmiyyəti idarə edir. Onlar işdə, evdə, kənddə, şəhərdə hər yerdə kök salıblar və bu geniş miqyaslı çoxalma qarşısını almaz bir xəstəliyə çevrilib: “Dünən axşam Fateh Moskvadan bir qonaq gözlədiklərini demişdir. Akademik, fizik gələcəkdi. Fatehgilin akademiki buraya nə məqsədlə dəvət etdikləri Adilə tamamilə aydın deyildi. Fateh bütünlükdə adlı-sanlı adamlara, alimə, elmə hörmət bəsləyirdi. Adamı qonağı ilə tanıyır, sayırlar. Yəqin bu da onu “hörmət qazanmaq” kompleks istəyinin növbəti maddələrindən biri idi... Bu sayaq əlaqələrin hər hansı xahişdən, iş düzəltmək fəndgirliyindən qat-qat əhəmiyyətli və yararlı olduğunu Fateh özünəməxsus uzaqgörənliklə qiymətləndirən adamdır” [2, s.17].

S.Əhmədli də ekspressionistlər kimi əsərdə gerçəkliyi əks edir, amma gerçəklikdən daha çox onun yaratdığı emosiyaları, hiss və duyğuları ifadə edir. Beləliklə, yazıçı insanın daxili aləminə xüsusi diqqət ayırır, təhkiyənin əsəbi tonu və fraqmentarlığı, qrotesk və istehza da ifadəliyə xidmət edir. Bütün əsər boyu Adil özü ilə danışır, Mais özü-özü ilə Fatehin yaxşı görünmək cəhdlərinə gülür, Fatehin həyat yoldaşı Sara ürəyində ərinə məzəmmət etməkdən çəkinmir, onun yalançı və hiyləgər olduğunu acı gerçəklik kimi qəbul edir.

Ekspressionistlər insanın dəyişməsinə, təkmilləşməsinə istəyir və elə bu səbəbdən dəyişikliyi insan şüurunun dəyişməsində görürdü. S.Əhmədlinin də qəhrəmanları dəyişiklik istəyir və bu dəyişikliyə şüurlu şəkildə hazırdılar. Lakin onların səssiz

etirazları heç nəyi dəyişmir, bu etiraz yalnız onların düşüncələrində baş verir. Halbuki, ekspressionistlər şüurdakı dəyişiklikdən sonra insanın dəyişməsinə səmimi qəlbədən inanırdılar. Başqa sözlə, “Toğana”nın diqqət mərkəzində maddiyyatın və mənəviyyatın, şəhərin və kəndin (oxu təbiətin!) təzadları ilə birgə addımlayan, yaşadığı dünyanın eybəcərliyindən əziyyət çəkən insan ürəyi dayanır.

Fatehdən fərqli olaraq Sara təmiz, saf qəlbli, sadə bir ev xanıdır. O, ömrünü ailə qayğılarına, oğul-uşağa sərf etmiş qadın obrazını təcəssüm edir. Müəllif Sara-Fateh oppozisiyasında kövrək insan ürəyi ilə maddiyat arxasınca qaçan, həyata yalnız onun “pəncərəsindən” baxan Fateh obrazını qoyur. Sara ərini yaxşı tanıyır, onun kəndə dəvət etdiyi qonaqları nə məqsədlə topladığını bilməsə də “evin qazanc gətirəni, maliyyə kralı ərdi. Fatehdir” [2, s.21] deyib susur. Amma eyni zamanda da onun fəndgir olduğunu, hər fürsətdə yalnız öz maraqlarını güddüyündən əmindir: “Bu da allah bilir, onun kələklərindən biridir. O qədər belə sözlər, belə yalanlar eşitmişəm onun dilindən. Əlimlə tutsam belə, ömrümdə bircə yalanını da boynuna qoya bilməmişəm. Fatehin ayrıca bir eşqlə, şadyanalıqla bildirdiyi hər bir xəbər-ətərin dalında onun öz mənafeyi durur” [2, s. 21]. S.Əhmədli təsvir etdiyi qəhrəmanların iç dünyasını maksimum dərəcədə ifadə etməyə çalışır və yeri gəldikcə onların duyğularını ən kəskin şəkildə açır.

Beləliklə, ekspressionizmdə olduğu kimi S.Əhmədli də subyektiv baxışları qəhrəmanın “mən”i vasitəsilə ötürür, qəhrəmanın gərgin durumunu, emosiyalarını, insan haqqında fikirlərini onun elə öz dili ilə ifadə edir. İnsanın özü deyil, başqası olmaq məcburiyyətində qalmasını cəmiyyətdən gələn etinasızlıqda görür. İnsanın öz mənəviyyatını maddiyata, gözəl yaşamaq uğrunda döyüslərə sərf etdiyini göstərir. İnsanın gerçəkliklə konfliktini daha inandırıcı göstərmək üçün etiraz edən qəhrəmanlarını səsləndirir. Adil deyir: “İnsan hər gün əl-üzünü yuyur. Həftədə bir-iki dəfə hamama gedir. Bu, təmizlikdir. Bəs adamın içərisini, daxilini nə yuyur? Axı, insanın ruh və mənəvi varlığı da pas atıb, qurum bağlayır. Bundan o, əl-üzünün yuyulmadığından daha artıq ziyan çəkər və ziyan törəder”[2. s.27]. Bu həmçinin ənənəvi təhkiyə tipinə qarşı özünəməxsus etiraz, böhrandan çıxmaq istəyən insan harayının bədii ifadəsi idi.

Fatehin kəndə gələn qonaqlar üçün quzu kəsdirib kabab qonaqlığı verməsi səhnəsi də eyni prinsipi ifadə edir. Müəllifin quzunun dili ilə mövcud şəraiti təsvir etməsi, ekspressionizmdən gələn etiraf, gerçəkliyin təcəssümü kimi qəbul edilməlidir. Kəsilmək üçün şəhərlilərin əlinə düşən quzu dərin psixoloji nüansları ifadə edir: “Quzu birdən sustaladı, dinşədi və qəfildən elə mələdi ki, Saranın ürəyi sızıldadı. Tək bir kərə səsini çıxartdı. Özü də, sürünün ötüb-gətdiyi səmtdən özgə heç yana baxmaq istəmirdi. Nə Saraya, nə uşaqlara, bu yerin yal-yamacına məhəl qoymurdu, daş yola dikmişdi gözünü. Bir də mələdi, bu dəfə bayaqkı tək köməyini, anasını, hayanını çağırırdı. İndiki mələrtidə ümitsizlik vardı, bu çağırış artıq vidalaşmaqdı, azacıq ümid qalmışdı. Quzu ətrafdan kömək aradı, gözü yamaca dolandı, bir də mələdi” [2, s.256]. Yamacda otlayan digər quzu isə “unudulmuş səslə

buna cavab verdi: “Əbəs yerə özünü incitmə. Keçdilər getdilər. Sən onları daha görməyəcəksən. Yaxşısı budu ki, özünü dinc aparasan, ora bura çırpınıb əldən çıxmağa çalışmayasan. Onda sənə inanarlar, boğazından bağlamazlar”[2, s.256-257].

Görmək olur ki, S.Əhmədli “Toğana” romanında ekspressionizmin aparıcı mövzularından olan – “əzab çəkən və çıxış yolu tapa bilməyən fərddən bəhs edirdi”[3, s.170].

Dərin psixoloji proseslərin təsviri, insan probleminə subyektiv maraq, məntiq qaydalarına sığmayan gerçəklik, dərin etiraz hissi və s. mövzuların önə çıxması ekspressionizmi səciyyələndirən xüsusiyyətlərdir. Qeyd edilən fikirləri S.Əhmədlinin “Toğana” romanında da görmək olur.

S.Əhmədli quzu ilə bağlı səhnəni təqdim etməklə dünyanın gerçək üzünü ifadə edir: “Daha bizim taleyimiz belədir ki, gərək kəsələr. Qızlar vaxtı çatanda ərə gedirlər. Bizi kəsirlər... “Bu dəqiqə kəsmək, kəsilmək mənim gözümə görünür. Dənən görüm, o sürüdən tay heç nə, heç kim, görünür, tamam itdilər?”

“Arxayın ola bilərsən. Sürü getdi, anan da onun içində. Özünə gün ağla. Sənə dedim, onların qılığına gir”[2, s.258].

Məlumdur ki, ekspressionistlər oxucuya təsiri bədii-estetik və formal priyomlar vasitəsilə təqdim edir, ifadə etməni təsvir etmə prinsipindən üstün tuturdular. Eyni zamanda da ekzistensial dərinlikdən qaynaqlanan yüksək mənəviyyətə gündəlik həyat qayğılarına qarşı qoyaraq fərdin şəxsiyyət böhranını irəli sürürdülər. Başqa sözlə, diqqət mərkəzində özündə xaosu daşıyan və yadlaşmış dünyaya etiraz edən, onun yeniləşməsinə müxtəlif yollarla axtaran şəxsiyyət dayanırdı.

S.Əhmədlinin “Toğana” romanının təhlili onu deməyə əsas verir ki, yazıcının adı çəkilən romanı ekspressionizmin əsas ideyaları ilə nəyinki üst-üstə düşür, eyni zamanda da bu tipli əsərlərlə birbaşa qarşılıqlı əlaqəsi var. Fərdi müəllif yeniliklərinin aşkar edilməsi onu deməyə əsas verir ki, S.Əhmədlinin “Toğana” romanı ekspressionizmin bədii-estetik kontekstini özündə ehtiva edir. S.Əhmədli sosial böhranlardan əziyyət çəkən və reallığı son dərəcə subyektiv qəbul edən nəslin əhval ruhiyyəsini əks edir. Digər tərəfdən “Toğana” romanında ekspressionizmin əsas prinsiplərindən biri – ifadənin təsvirdən üstünlüyü aydın şəkildə görünür.

Beləliklə, görmək olur ki, ekspressionizmin əlamətləri S.Əhmədlinin “Toğana” romanında bir neçə istiqamətdə özünü büruzə verir: insanın daxili dünyasını və onun etirazını subyektiv hiss və duyğuların köməyi ilə ifadə etmək, gerçəkliyi ekspressiya ilə təcəssüm etmək.

Ədəbiyyat:

1. Akimova, E. Sabir Əhmədli - iki epoxanın yazarı // Ədəbiyyat qəzeti. 08 iyul 2020. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/5875-sabir-ehmedli-iki-epoxanın-yazari>.
2. Əhmədov, S. Toğana. Roman və hekayələr. Bakı: Yazıçı. 1981. 318 s.

3. Osmanova, M. Hans Nossakin “D’Artez işi” romanında ekspressionizmin bədii xüsusiyyətləri // Filologiya məsələləri. 2024, №1, 166-175s.
4. Yusifli, C. “Bayatı-Şiraz” və metafizik intuisiya // Ədəbiyyat qəzeti. <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/6553-bayati-siraz-ve-metafizik-intuisiya>
5. Braunroth M. Einleitung // Prosa des Expressionismus. Stuttgart, Verlag. 1995, 168 s.
6. Rothe W. Der Expressionismus. Theologische, soziologische undanthropologische Aspekte einer Literatur. Frankfurt/Main, 1977, 468 s.
7. Toller, E. Quer durch: Reisebilder, Aufsätze und Reden. Boer Verlag. 2023, 260 s.

M.N.Osmanova

Sabir Əhmədlinin “Toğana” romanı ekspressionizm kontekstində Xülasə

Ekspressionizmin təsvirində tipikləşmə realizmdən fərqli olaraq abstrakt xarakter daşıyırdı. Görünür elə bu səbəbdən ekspressionizmin bədii nümunələrində gərgin dinamika və dissonans, qrotesk kimi xüsusiyyətlər yer alırdı. Bu tip əsərlərdə etiraz və üsyan fərdi xarakter daşıyır, dövrün eybəcərlikləri ağır və təəssüf hissi ilə göstərilirdi. Sabir Əhmədlinin yaradıcılığında xüsusi yeri olan “Toğana” romanında da dövrün sosial problemlərindən əziyyət çəkən və reallığı son dərəcə subyektiv qəbul edən nəslin əhval ruhiyyəsi əks edilir. S.Əhmədli insanın daxili dünyasını onun subyektiv hissələrinin və duyğularının köməyi ilə ifadə edir, yüksək mənəviyyətli qəhrəmanları gündəlik həyat qayğılarında itib batan sosial problemlərlə üz-üzə qoyurdu.

Dərin psixoloji proseslərin təsviri, insan probleminə subyektiv maraq, məntiq qaydalarına sığmayan gerçəklik, dərin etiraz hissi S.Əhmədlinin “Toğana” romanını səciyyələndirən xüsusiyyətlərdəndir. S.Əhmədli cəmiyyətdə baş verən eybəcərlikləri, insan xislətində gizlənən naqisliyi qələmə alır. Yazıçı eyni zamanda da “ideya insanının” timsalında dünyaya təsir edəcək obraz təqdim edir.

M.H.ОСМАНОВА

РОМАН САБИРА АХМЕДЛИ «ТОГАНА» В КОНТЕКСТЕ ЭКСПРЕССИОНИЗМА РЕЗЮМЕ

Типизация в картинах экспрессионистов была абстрактной, в отличие от реализма. Видимо, по этой причине художественные образцы экспрессионизма имели такие черты, как напряженная динамика и диссонанс, гротеск. В произведениях этого типа протест и бунт носят индивидуальный характер, уродство эпохи показано с болью и сожалением. Роман «Тогана», занимающий

особое место в творчестве Сабира Ахмедли, отражает чувства поколения, страдавшего от социальных проблем того времени и воспринимавшего действительность крайне субъективно. С.Ахмедли выразил внутренний мир человека с помощью субъективных чувств и эмоций, заставил высокоморальных героев столкнуться с социальными проблемами, затерянными в их бытовых заботах.

Описание глубоких психологических процессов, субъективный интерес к проблемам человека, реальность, не укладывающаяся в правила логики, глубокое чувство протеста – вот характеристики романа С. Ахмедли «Тогана». С.Ахмедли описывает уродства в обществе, несовершенства, скрытые в человеческой природе. В то же время писатель представляет образ, способный влиять на мир, в виде «человека идеи».

M.N.OSMANOVA

**SABIR AHMEDLI'S NOVEL "TOGANA" IN THE CONTEXT OF
EXPRESSIONISM
SUMMARY**

Typisation in Expressionist paintings was abstract, unlike realism. Apparently, for this reason, the artistic examples of Expressionism had such features as tense dynamics and dissonance, grotesque. In works of this type, protest and rebellion have an individual character, the ugliness of the era is shown with pain and regret. The novel "Togana", which occupies a special place in Sabir Ahmedli's work, reflects the feelings of a generation that suffered from the social problems of that time and perceived reality in an extremely subjective way. S. Akhmedli expressed the inner world of man with the help of subjective feelings and emotions, made the highly moral heroes face social problems lost in their domestic concerns.

Description of deep psychological processes, subjective interest in human problems, reality that does not fit into the rules of logic, a deep sense of protest - these are the characteristics of S. Ahmedli's novel "Togana". S. Ahmedli describes the ugliness in society, the imperfections hidden in human nature. At the same time, the writer presents an image capable of influencing the world in the form of a "man of ideas".

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Həmidə Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.443>

К.ф.н. АЛЬ-АББАСИ НОВАЛЬ ХЕЙРИ
БГУ, Кафедра мировой литературы
Баку.ул. Захида Халилова 23.
E-Маил: noval.alabbasi@mail.ru

ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АВСТРИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Ключевые слова: *философия Хайдеггера, Стефан Цвайг, Наида Мамедханова, Светлана Джабраилова. Векил Гаджиев*

Keywords: *philosophy Haydegger, Stefan Sweyq, Naida Mammedkhanova, Svetlana Cabrayilova, Vakil Hajiyeu*

Açar sözlər: *Haydegger fəlsəfəsi, Stefan Svayq, Naida Məmmədخانова, Svetlana Cəbrayilova, Vəkil Hacıyev*

Для данной статьи мы объединили мысли и изыскания ряда научно-исследовательских работ доктора филологических наук Наиды Мамедхановой, доктора филологических наук Светланы Джабраиловой, доцента Векила Гаджиева.

В этой статье мы хотим показать объединение мысли и идеи азербайджанских ученых-литературоведов в вопросе наследия Австрийских писателей XX века.

Небольшой опыт был приобретен в сфере журналистики о культурных связях, а точнее музыкально-театральных связях. Такого плана статьи в основном были написаны после проведения официальных Дней Азербайджана в Австрии или же были посвящены официальным встречам глав двух государств на высоком уровне.

Было бы правильным отметить, изучение наследия великих Австрийских писателей XX века в современной азербайджанской филологии, как новое направление. До сих пор не было написано ни одной монографии на тему «Современная Австрийская проза и Азербайджан». Также, во время исследования, в республиканской периодической печати вообще не было обнаружено отдельных статей научного характера, посвященных данному вопросу.

Учитывая хронологический принцип современной филологической науки, в 1971-ом году в Азербайджанской периодической печати была опубликована статья Векила Гаджиева, посвященная 90-летию великого Австрийского писателя Стефана Цвайга. В этой статье было обширно рассказано о основных этапах жизненного пути великого мастера слова. Статья значительно обогатила национальную филологическую науку и существенно отличалась от прочих

юбилейных статей периодической печати. Она ценна глубокими философскими мыслями и отголосками художественных произведений под влиянием творчества Стефана Цвайга. В начале статьи после рассказа о жизни и творчестве Стефана Цвайга, автор знакомит читателя с Веной - с самым большим административным и культурным центром. Нужно принять во внимание и отметить новый уровень в обмене культурными ценностями между Австрией и Азербайджаном на современном этапе. Во многих сферах искусства и образования развивается сотрудничество.

Также было бы правильным подчеркнуть, что у азербайджанской интеллигенции 70-х годов XX века, о творчестве Стефана Цвайга было очень мало информации. В этот период даже такие известные новеллы, как «Превращение» и «Процесс» не были переведены на азербайджанский язык.

Простой азербайджанский читатель обобщающую информацию о Австро-Венгерской империи черпал только из материалов школьных учебников. Кроме того, в Азербайджане вообще ничего не было известно о таланте театрального репертуара Стефана Цвайга. Статья Векила Гаджиева, в какой-то мере, заполнила этот пробел в информации о великом драматурге. Здесь дается обзор драматических произведений, оживленных на театральных подмостках Вены. Среди эти произведений, основное место занимают пьесы Артура Шницлера, Хюго фон Хофманшталя, Германа Бара. Звучат бессмертные мелодии Рихарда Штрауса.

После вводной части автор переходит к основным темам творчества Стефана Цвайга. По нашему мнению, некоторые мысли отмеченные в статье, до сих пор сохранили свой смысл. Например, о путешествиях Цвайга в начале XX века в Индию, Африку, Китай в Азербайджане детально не исследовано. Возможно предположить, что великого писателя воспринимают на его Родине, больше как знатока и последователя Европейских традиций. Поэтому, для азербайджанского читателя, начинавшего знакомится со Стефаном Цвайгом, было бы интересно узнать о полученных впечатлениях после путешествия Цвайга в Индию, Африку, Китай на основе его новелл, переведенных на русский язык в конце 60-х годов XX века. Автор невольно провел параллель со знаменитыми исследовательскими путешествиями Афанасия Никитина в далекую Индию за три моря.

Нужно отметить, что в конце 60-х начале 70-х годов XX века Азербайджанская филологическая наука уже имела определенный опыт в области освещения русско-иностранных, а точнее сказать русско- европейских связей. Поэтому, знакомство Цвайга с прогрессивной русской общественной мыслью и утверждение Векила Гаджиева о ее большом влиянии на его мировоззрение, кажутся логичными. Автор настаивает на мысли, что Цвайг до встречи с русскими писателями, поэтами и драматургами, смотрел на жизнь «грустным взглядом».

После личного знакомства с русской литературной элитой и с художественными произведениями русских классиков XIX века ситуация в корне изменилась.

Предположительно, в определенной степени, наш интерес к статье повысили впечатления о Азербайджано-Австрийских литературных и культурных связях благодаря одной из расширенных глав посвященной проведению параллелей в наследии Генри Ибсена, Джафара Джаббарлы и Стефана Цвайга. Азербайджанский читатель был довольно хорошо осведомлен о творчестве и деятельности видного Азербайджанского драматурга Джафара Джаббарлы, произведения которого неоднократно ставились на сценах Родины. Нужно признать, что до этой статьи никто смело не высказывался, а также не проводил параллелей с точки зрения тематики и проблемы, между новеллой Стефана Цвайга «Страх» и пьесой Джафара Джаббарлы «Севиль». С нашей точки зрения принимая во внимание идею направления, и выступая с политической подоплеки сравнение Векилом Гаджиевым новеллы Цвайга выглядит актуально и логично. Автор отмечает, что «в пьесе Г.Ибсена «Кукольный дом», как и в пьесе Дж.Джаббарлы «Севиль», в новелле С. Цвайга «Страх» присутствуют неправильные и ущербные отношения в семье и неограниченная власть денег, которые с психологической точки зрения гнетут женщину. В пьесе Дж.Джаббарлы и новелле Австрийского писателя, герои не в силах преодолеть ограничение мещанской среды и давление общества в котором они живут». [1]

В заключении нужно отметить, что такого рода поиск литературных параллелей безусловно важен. Этот мост уже был проложен в 70-х годах XX века. Читателям же XXI века останется ожидать со стороны других Азербайджанских исследователей, развитие аналитической мысли, отраженной в статье Векила Гаджиева о творчестве Стефана Цвайга.

Спустя четверть века Азербайджанские ученые вновь обратились к изучению трудов Австрийских ученых. На этот раз в центре внимания оказался великий мастер слова Франц Кафка. Среди работающих над этой темой на тот момент современных Азербайджанских ученых литературоведов, историков и философов хотелось бы особенно отметить ныне покойного профессора Светлану Джабраилову. Одна из ее последних монографий «Творческие очерки зарубежных литературных писателей XX века». Эта монография открывается главой о Ф.Кафке. Учитывая восприятие материала студентами подготовленная со стороны исследовательницы основным идейным направлением данного труда являлось сознательное разрушение личных границ Австрийского писателя. Профессор Светлана Джабраилова пишет, что «Кафка в своих произведениях безусловно стоял в стороне от реальных жизненных конфликтов, но реально не отображая эти конфликты, придавая им признаки сверхвременного и вечного, сознательно лишая их исторической

действительности и жизненной конкретики». [2,с.11] Последующие высказывания автора вносят ясность в эту ситуацию, и таким образом студенты могут воспринять достаточно точно некоторые тонкости реалистичного искусства и его нюансы. Одним из интересных факторов является то, что Светлана Джабраилова обращает внимание на сильную сторону творчества Франца Кафки-психологическую сторону. Детально подчеркнуты акценты внимания Австрийским писателем стихийности общественной жизни, в том числе личные терзания писателя представлены в объективном аспекте. Под этим углом зрения дается анализ новелл «Процесс», «Превращение» и других произведений великого писателя. Также, с нашей стороны был обнаружен такой факт, если в проанализированной статье В.Гаджиева был детальный анализ новелл С. Цвайга, то С.Джабраилова в своей работе попыталась показать притчу в ее художественном варианте. На основании этого жанра притчи Стефан Цвайг и писал свои новеллы. По мнению профессора Светланы Джабраиловой они были созданы при помощи многогранных символов. Далее в своей монографии она отметила о изменении их структуры в процессе развития «постепенно начало и рациональное рассуждение превращается в нечто не воспринимаемое сознанием» [2,с.11] Изучая данный раздел монографии, мы видим, что ученый приходит к выводу «...интерес к творчеству Кафки обусловлен тем, что поднятые ими как и Кафкой те же социальные проблемы, во многом они решают так же как Кафка» [2,с.13]

Новый этап развития Азербайджано-Австрийских литературных связей начался в XXI веке. Наше внимание привлекли докторская диссертация и учебник Наиды Мамедхановой. Обладающая достаточно широкой идейно-проблематической главой диссертация посвящена анализу произведений известного Австрийского философа Мартина Хайдеггера. Среди произведений можно указать на «Поворот», «Вопросы техники», «Слово Ницше. Бог умер» и др. Известно, что Мартин Хайдеггер знаменит своими философскими произведениями. Но, молодому Азербайджанскому ученому удалось обосновать глубокое влияние его идей на литературу Западной Европы.

В научной работе Наиды Мамедхановой тонко подмечено, что со стороны Мартина Хайдеггера составленная соответствующая иерархия в интересах мирного потустороннего вечного бытия дает акцентирующую ведущую роль доступности будущему рационализму Западной Европы и ее «забвение» жизни ради всех существ. Мартин Хайдеггер открыл, что изъясн метафизики не только в «забвении» социальной жизни, но и в действительном неведении существовании бытия. Метафизика меняет сущность человека не в лучшую сторону, а метаморфозы ведут к эгоцентризму и антропологизму, и в результате этого приводит к обожествлению себя. Автор отмечает, что все это оказывает свое влияние на литературу и искусство. В диссертации показано то, что по М.Хайдеггеру, осознание смысла жизни можно изменить посредством

языка. Достаточно вспомнить его высказывания: «Язык дом жизни», «Сущность человека в его языке».

Австрийский философ, будучи правым критикуя утверждал, что современный язык несовершенен, так как он тесно связан с логикой, грамматикой и подогнан по своей форме. В свою очередь, он предлагает слово «язык» использовать как средство для того, чтобы внимательно слушать, слушать жизнь. По своей сущности он образует уникальную процедуру «осмыслить» сам язык, в частности то, что и как говорится. Эти суждения М.Хайдеггера со стороны Н.Мамедхановой частично считаются важными и актуальными в теме Австрийско-Азербайджанского базового исследования.

Основываясь на мнении М.Хайдеггера, можно обосновать пути развития некоторых будущих европейских романов. Он показывает, что язык созданный бытом в первую очередь является языком поэзии, литературы и искусства. М.Хайдеггер доказывает, что вообще литература путем поэтического мышления уточняет “суть вещи”, а правду жизни осознает как откровение. Становится ясным, что эта мысль особенно близка Ф.Кафке.

Несмотря на трансформацию концепции М.Хайдеггера в литературе и искусстве, можно сказать, что он сохранил основу ведущей мысли своей философии. В диссертации Н.Мамедхановой также показано, что в лице последователей М.Хайдеггера с другими Австрийскими философами и писателями объединяет идея: «существование предшествует сущности». Даже в современных курсах лекций Западной Европы по литературе говорится о том, что человек сначала существует, рождается, а затем определяется или самоидентифицируется.

И наконец в 2006 году Наидой Мамедхановой был издан учебник, в котором делалось ударение не только на творчество немецких и австрийских писателей, но и на важности изучения мирового искусства. По мнению Азербайджанской исследовательницы, ряд литературно-философских характерных аспектов, был связующей идеей в творчестве немецких, австрийских и русских писателей.

В этой статье мы показали аспекты интересующие Азербайджанских ученых. Их развитие на страницах изданий на протяжении более пятидесяти лет. Их очень мало, но для своего времени они важны новизной исследования и дают прекрасную возможность для дальнейшего исследования Азербайджанско-Австрийских литературных связей.

Литература

1. Гаджиев В. Стефан Цвейг // Литература и искусство. 1971, 27 ноября
2. Джабраилова С. Очерки зарубежных писателей XX века. Баку. Мутерчим, 1997, 168 стр.

3. Мамедханова Н. Зарубежная литература второй половины XX века. Литература Франции, Великобритании, Германии. Учебник, Баку. БСУ. Китаб адеми, 2006, 158 стр.
4. Мамедханова Н. Французский роман 70-90-х годов XX века. Автореф. д. ф. н. Баку. 2003

AL-ABBASI NOVAL XEYRI

SUMMARY
STUDYING THE WORKS OF AUSTRIAN WRITERS OF THE 20TH
CENTURY IN AZERBAIDJAN

The literary connections between Azerbaijan and Austria have not been properly studied. In this article? The author fills the gap in Azerbaijani literary science. The object of the analysis were published articles and studies by V.M.Gadziev, S.A.Dzhabrailova, N.S.Mamedkhanova dedicated to Austrian literature.

XÜLASƏ

AZƏRBAYCANDA XX-CI ƏSR AVSTRIYA YAZIÇILARININ
YARADICILIĞININ TƏDQIQI

Azərbaycan və Avstriya arasında ədəbi əlaqələr lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Müəllif bu məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyat elmindəki boşluğu doldurur. Təhlilin obyektini V.M.Hacıyevin, S.A.Cəbrayılvanın, N.S.Məmmədخانovanın Avstriya ədəbiyyatına həsr olunmuş məqalələri və tədqiqatlarıdır.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Cəlil Nağıyev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.9.449>

AFƏT İLYAS QIZI RƏFİYEVA

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsi, Azərbaycan və xarici ölkələr
ədəbiyyatı kafedrası, Sumqayıt, Azərbaycan*

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3738-870X>

afat.rafiyeva@sdu.edu.az

ƏN YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ROMANINDA QARABAĞ MÜHARİBƏSİ MÖVZUSU XÜLASƏ

Bəşəriyyət tarixində elə bir əsr yoxdur ki, hansısa qanlı faciəyə şahidlik etməmiş olsun. Hər nə qədər ədəbiyyat, mədəniyyət və incəsənət belə qanlı məqamların fəvqündə dayansa da, bu fəlakətlər incəsənətdən və onun qollarından, xüsusilə də, söz sənətindən yan keçməmişdir. Müharibələrin gətirdiyi fəlakətləri, ağrı və acıları duyan, hiss edən bəşər övladı duyğularını sözlər vasitəsilə kağıza tökmüş, bir-birindən maraqlı əsərlər ortaya çıxarmışdır. Bəşəriyyət tarixinə bəlli olan ilk böyük epik əsərlər Homerin “İliada” və “Odiseya”sı, qədim türk dastanları “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Manas”, Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”si, Məhəmməd Füzulinin “Bəngü-Badə” poeması, “Beovulf haqqında” dastan və s. bu qəbildən olan əsərlərdir. Müasir Azərbaycan nəsrini iki Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş yüzlərlə böyük və kiçik həcmli belə əsərlərlə zəngindir. Xalqımız yaşadığı ağrı-acını qələmin gücü ilə dünyaya, qan yaddaşımıza yazmağa çalışıb. Məqalədə Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş hekayə, povest və romanlar arasında fərqlər, süjet aləmi və tarixdən bədii təfəkkürə gedən yol izlənmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, nəsr, müstəqillik, insan, müharibə, sülh, fəlakət, səadət

ABSTRACT

THE TOPIC OF THE KARABAKH WAR IN AZERBAIJAN PROSE OF THE NEWEST PERIOD

Afat Ilyas Rafiyeva

There is no century in the history of mankind that has not witnessed some bloody tragedy. Although literature, culture and art stand above such bloody moments, these disasters did not escape art and its branches, especially the art of words. The human race, who felt and felt the disasters, pain and suffering caused by wars, put their emotions on paper through words, and produced interesting works from each other. The first great epic works known in the history of mankind are Homer's "Iliad" and "Odyssey", ancient Turkish epics "Kitabi-Dada Gorgud", "Manas", Nizami Ganjavi's "Khamsa", Mohammad Fuzuli's poem "Bangü-Bade", "Beowulf". about" saga, etc. works of this kind. Modern Azerbaijani prose is rich in hundreds of such works, large and small, dedicated to the two Karabakh wars. Our people tried to write the pain they experienced with the power of the pen to the world

and our blood memory. In the article, the differences between stories, narratives and novels dedicated to the First and Second Karabakh war, the world of plot and the path from history to artistic thinking have been traced.

Keywords: *literature, prose, independence, human, war, peace, disaster, happiness*

РЕЗЮМЕ
ТЕМА КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ
НОВЕЙШЕГО ПЕРИОДА

Афат Ильяс гызы Рафиева

Нет в истории человечества столетия, которое не было бы свидетелем какой-нибудь кровавой трагедии. Хотя литература, культура и искусство стоят выше таких кровавых моментов, эти бедствия не обошли стороной искусство и его отрасли, особенно искусство слова. Человечество, ощущавшее и ощущавшее бедствия, боль и страдания, вызванные войнами, выражало свои эмоции на бумаге посредством слов, создавало друг у друга интересные произведения. Первыми великими эпическими произведениями, известными в истории человечества, являются «Илиада» и «Одиссея» Гомера, древнетурецкие эпосы «Китаби-Дада Горгуд», «Манас», «Хамса» Низами Гянджеви, поэма Мухаммеда Физули «Бангю-Баде», «Беовульф». о "сагах" и т.п. произведения подобного рода. Современная азербайджанская проза богата сотнями подобных произведений, больших и малых, посвященных двум карабахским войнам. Наш народ силой пера старался записать пережитую им боль мир и наша кровная память. В статье прослежены различия между рассказами, повестями и романами, посвященными Первой и Второй Карабахской войне, миром сюжета и путем от истории к художественному мышлению.

Ключевые слова: *литература, проза, независимость, человек, война, мир, катастрофа, счастье*

Müharibə yaşadığı yerə ağrı-acı, fəlakət, qan gətirir. Müharibələr nəticəsində planetin sonu yaxınlaşır. Bunu yaxşı bilən insan yenə də əməlindən qalmır. Hələ əli daş tutan və onu rəqibinə yönəldən ilk insandan başlayaraq, günümüz texnologiyasının yüksək imkanlarına bələd olan müasir insan müharibənin gətirdiyi fəlakətlərin fərqiində olub və olacaq. Tarixin qaranlıq səhifələrindən günümüzdə doğru bu fəlakətlər, nə qədər qərribə səslənsə də, ədəbiyyatın da hərəkətverici qüvvəsinə çevrilmişdir. Ədəbi nümunələrin əksəriyyəti müharibə qəhrəmanlarının şanına yazılsa da, tərif üstünə tərif səslənsə də, onu qələmə alanlar bilirdilər ki, parlayan hər zəfərin arxasında həyatı cəhənnəmə dönmüş minlərlə, milyonlarla insan var. Viktor Hüqo deyirdi: “Sülh bəşəriyyətin xilas, müharibə isə onun cinayətidir”.

İstər Şərq, istərsə də Qərb ədəbiyyatının əsas mövzularından birinə çevrilən “hərb və sülh” mövzulu əsərlərin yazılmasının əsas məqsədlərindən biri və bəlkə də birincisi insanı müharibələrdən çəkəndirmək, sülhün bərqərar olacağı bir dünyada

yaşamağın gözəlliklərini insan oğlunun nəzərinə bir daha çatdırmaqdır. “Son vaxtlar müharibə ilə bağlı araşdırmaların çoxalması müharibənin hələ də aktual və nəşr üçün məşhur mövzu olduğunu xatırlatmağa xidmət edir. 1890-cı ildən bəri müharibə ədəbiyyatı ilə bağlı demək olar ki, 23.000 kitab, məqalə, dissertasiya və digər materiallar, eləcə də bir çox universitetlərdə və jurnal nömrələrində müharibəyə həsr olunmuş xüsusi yazılar nəşr edilir, ən çox da konfranslar təşkil olunur. Elmin meydana çıxmasından bir əsr sonra, xüsusən 1980-1990-cı illərdə getdikcə artan alimlər müharibə və ədəbiyyat haqqında ciddi şəkildə yazmağa başladılar və onların söyləri XXI əsrdə də davam etdi. Onların araşdırdığı müharibələr, ümumiyyətlə, hamıya yaxşı məlumdur” (*Tərc. -A.R.*) (Calloway, 2018).

Ernest Heminqvayın “Əcəl zəngi”, “Əlvida, silah”, Erix Mariya Remarkın “Qərb cəbhəsində təbəddülat yoxdur”, “Üç yoldaş”, Xalid Hüseyninin “Çərpələng uçuran”, “Min möhtəşəm günəş”, Nodar Dumbadzenin “Mən günəşi görürəm”, Qurban Səidin “Əli və Nino”, Markus Zuzakin “Kitab oğrusu”, Kurt Vonnequtun “Sallaqxana №5 və ya uşaqların səlib yürüşü”, Herta Müllerin “Nəfəs yelləncəyi”, Merri Enn Şeffər və Enni Berrouzun “Görnsi ədəbiyyat və kartof qabıqlarından hazırlanan piroq həvəskarları klubu”, Etqar Kerretin “Yeddi bəhrəli il: memuar”, Aqota Kristofun “Qalın dəftər”, Bernhard Şlinkin “Qıraətçi”, Lev Tolstoyun “Hərb və sülh”, Henrix Böllün “Qatar vaxtında gəldi”, Sven Hasselin “Cəbhə yoldaşları”, Vilhelm Quderianın “Bir əsgərin xatirələri”, Boris Posternakin “Doktor Jivaqo”, Mixayil Şoloxovun “Sakit Don”, “İnsanın taleyi” hekayəsi və s. kimi əsərləri oxucu diqqətini cəlb etmiş, dünyanın müxtəlif dillərinə tərcümə olunaraq sevilmişdir. Əsərlərin əksəriyyəti və onların müəllifləri Nobel kimi böyük mükafatlara layiq görülmüşdür. Bu əsərlər dünyanın böyük müharibələrinə və fəlakətlərlə yekunlaşan faciələrinə həsr olunub. Əsər qəhrəmanlarının keşməkeşli taleləri oxucunu biganə qoymamaqla yanaşı, müharibələrə qarşı dərin nifrət duyğularının yaranmasına yol açır. XX əsrin əsrin sonlarına doğru dünyanın hegemon dövlətlərindən SSRİ-nin dağılması, paralelində onun tərkibində olan “qardaş xalqların” həyatında öz dərin izlərini qoydu. Bir-birinin ardınca müstəqilliyini elan edən bu respublikalar müxtəlif müstəvilərdə bir-birlərinə qarşı torpaq idiaları irəli sürməyə başladılar. Bunlardan biri də hələ də dünyada əks-sədası davam edən, Azərbaycan-Ermənistan arasında olan və dünya birliyi tərəfindən yekdilliklə Azərbaycanın əzəli və əbədi torpağı kimi tanınan Qarabağ uğrunda gedən müharibə idi. 30 ildən çox davam edən və Azərbaycanın haqlı qələbəsi ilə yekunlaşan bu müharibə Azərbaycan xalqının tarixi ilə yanaşı, mədəniyyəti və incəsənətində də dərin izlər qoydu. Minlərlə itirilmiş canlarla yanaşı, doğma torpaqlarına, dədə-baba yurdlarına həsrət qalan insanlar bir baxımdan ağrı-acılarını ədəbi nümunələrə tökməyə nail oldu. Ona görə də əminliklə deyə bilərik ki, son 30 illik tariximizdə Azərbaycan ədəbiyyatının bir əsas mövzusu olubdur – Qarabağ müharibəsi. Desək ki, qələm bu ağrı haqqında hər şeyi yaza bilib, mövzu çox aydın və hərtərəfli işlənib bu yalan olar. Hər faciənin görünən və görünməyən tərəfi olur. Qorxmşuq yazmağa, ya əsrin əvvəllərində müharibənin ilk

“raundu”nu uduzmaq utancının arxasına sığınmışıq, demək çətindir. Amma yazmışıq, dilimizin döndüyü, qələmimizin iz saldığı qədər, bəlkə də hayqırtımızın yetəcəyini ümid etdiyimiz qədər. “Fəryad poeziyası, haray ədəbiyyatı, Xocalı... qələm dirənməz yerlərə dirənibdi; nədən, niyə, necə yazmışıqsa, haralara çəkmişiksə də gəlib Qarabağda dayanmışıq. Bəzən iç senzurası qoymayıbdır. Acizlik durumu, yaşadığımız əskiklik kompleksi, yarımçıqlıq sindromu psixoloji baryerlər yaradıbdı. Poeziyanın səsi boğuc çıxıbdı. Roman qəhrəmanları içində boğulubdu, hekayə süjetləri çıxmaza düşüb və qurtula bilməyibdir... Uzun illərdir Azərbaycan ədəbiyyatına idrak, ədəbiyyatımız idraka gəlməyibdir” (Əlişanoğlu, 2020).

Ədəbi növlər yaşanan faktlara çevik reaksiya baxımından müxtəlif cür qruplaşır. Ən çevik reaksiya lirik növdən gəlir. Konkretlik, yığcamlıq, az sözlə çox fikir məqamında lirik növə üstünlük verilir. Təfərrüat, maraqlılıq, hadisələrə müxtəlif aspektlərdən münasibət bildirmək, ardıcılıq baxımından epik növün imkanları daha genişdir. Elə məhz bu səbəbdəndir ki, yuxarıda adlarını sadaladığımız dünya ədəbiyyatı incilərinin hamısı epik növdədir və ən balaca olanı da povestdir. XX əsrin sonlarında Azərbaycanda baş verən hadisələrə ən çevik reaksiya şairlərdən gəlmişdir. 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri və ardından müstəqilliklə bərabər gələn müharibənin ağır-acıları xalqın düşünən beyinlərini bir daha hərəkətə keçirmiş, mübarizə cəbhədə və ədəbiyyatda paralel şəkildə davam etmişdir. Ağır itkilərdən doğan iztirab, torpaq, yurd, vətən həsrəti minlərlə şeirin əsas mövzusunə çevirilmiş, xalq tarixi yaddaşını unutmamağa sövq etmişdir. Xalqımızın başına gələn müsibətlər ötən əsrdən ədəbiyyatımızda işlənmiş, qələmə alınmışdır. Lakin həmin əsərlərdə bu mövzu nisgillə qələmə alınmış, sonda bir ümidlə torpaqlarımızın geri dönəcəyinə arzu edilmişdir. Yeni dövr ədəbiyyatında 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınan əsərlərdə isə sonda ümidlər yox qalibiyyət vardır. “Sabir Rüstəmxanlının, Vahid Əzizin, Rafiq Yusifoğlunun, Abuzər Turanın, Nizami Muradoğlunun, Şahnaz Şahinin, Elnur Uğur Abdıyevin, Zeynal Vəfanın, Əlirza Həsərin və onlarca şairlərimizin yaradıcılığında bugünkü qalibiyyətimiz əks edildi” (Müs.Az.əd., 2016).

Nəsr nəzm qədər çevik olmadığı üçün, hətta bir neçə səhifəlik hekayənin yazılmasına aylarla vaxt sərf olunduğu üçün, yaşanan hadisələrə ən gec münasibəti də nəsr verir. Hətta hadisələrin üzərindən 100 ildən çox zaman keçəndən sonra yaşanmış hadisələrlə bağlı maraqlı nəsr əsərləri ortaya çıxır. Məsələn, dünya müharibələri zamanı yaşanmış müxtəlif hadisələrlə bağlı hələ bu gün də möhtəşəm əsərlər yazılır. Buna görə də, ötən əsrin sonlarında yaşanan hadisələrin yazıçılarımızda oyatdığı təəssüratlar illər sonra kağıza köçürülmüşdür. Nəsrə baş qəhrəmanın hamıya məlum tərcümeyi-halını və ya tarixi hadisələri olduğu kimi bədii düşüncəyə gətirmək qəbul ediləcək ədəbi prinsip deyildir. Bəzən hadisəni şişirtmək və ya əksinə əhəmiyyətini azaltmaq onu oxucu üçün daha oxunaqlı edir. Həm də unutmamaq olmaz. Tarixi hadisə yaşanıb bitmiş və dəyişilməsi çətin olan gerçəkdir, faktır. Lakin ona müraciət edən yazıçı insandır. Onun özünəməxsus düşüncəsi, mövqeyi, yanaşması var. Nəsrə baş verən hadisələrin birbaşa təsviri,

xarakterlərin daxili aləmi hadisələr əsasında öyrənilirdisə, süjet bütöv olmalı idisə, lirik nəsr hissi-emosiyalar, güclü romantik rəngarənglik, insan və onun taleyini, yaşantılarını əsərin mərkəzinə çevirmək, insanın daxili aləmini düşüncələr aləminin içərisindən çəkib göstərməyə nail oldu. Azərbaycanın müasir tarixində epoxal dönüş yaradan Vətən Müharibəsi bizim mədəniyyət düşüncəmizin başlıca strateji paradigmasını da müəyyən etdi: “bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yürütdüyü böyük siyasətin qaçılmaz zərurəti kimi qalib Azərbaycanın qalib ədəbiyyatı, incəsənəti, elmi yaranmalı, ən mühüm ideoloji cəhətlərdə milli siyasətimiz və ədəbi-estetik mədəniyyətimiz çiyin-çiyinə dayanıb bir-birini gücləndirməyi bacarmalıdır. Xüsusilə bədii söz sənəti-ədəbiyyat özünü müasir tariximizin yetişdirdiyi, Qarabağı azad edən azərbaycanlıların ərənlik ruhunun köksündə hiss etməlidir. Vətən Müharibəsinin yaratdığı mənəviyyat bizim yeniləşmə təməlimizdir” (Ulusel, 2021).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunun əks etdirən zəngin və dolğun bir nəsr var. Onlar janr baxımından da rəngarəngdir: hekayələr, pitçalar, povestlər, romanlar və s. Bu janrlar içərisində həcm, süjet baxımından ən geniş romanlardır. Bəzən nəzəri ədəbiyyatda müharibə romanlarını ayrıca janr kimi verirlər. Fikrimizcə, müharibə romanı janr deyil, daha çox mövzu baxımından romanın bir növüdür. Fikrimizcə, müstəqillik dövrü romanında müharibə mövzusunda danışanda ilk növbədə, Aqil Abbasın “Dolu” romanına nəzər salmaq lazımdır. Əsər Qarabağda baş verən hadisələrdən bəhs edir. Roman humanist Azərbaycan əsgərinin döyüş yoluna həsr olunub. Əsərdə hadisələr 1990-cı illərin əvvəllərində cərəyan edir. Əsərin baş qəhrəmanı Drakon və Pələng ləqəbli döyüşçülərdir. Aqil Abbas təsvir etdiyi döyüşçüləri tarixi şəxsiyyətlər fonunda təsvir edir. Belə ki, döyüşçü Pələng xalqımızın sevimli sənətkarı, dünya şöhrətli ifaçı Rəşid Behbudov tərəfindən xalq arasında namus və qeyrət, kişilik rəmzi sayılan papaq və xəncər hədiyyə olunur. Rəşid Behbudovun obrazının yaradılması bir tərəfdən əsərə tarixilik qazandırarsa, digər tərəfdən də onun Qarabağ hadisələrinin başlanğıcında xalqımıza göstərdiyi xidmətlər unudulmur, yazıçı tərəfindən minnət hissi ilə anılır. Əsərin sonunda sənətkarın hədiyyələrinin yoxa çıxması da maraqlı simvolik xarakter daşıyır. Bunu belə izah etmək olar: hələ də torpaqları işğal altında olan, qız-gəlinləri, qocaları, uşaqları əsirlikdə olan, minlərlə şəhidi, itkini olan millətin kişisinin başına papaq qoyub, belinə xəncər bağlama haqqı çatmır. Əsərdə həmçinin humanist, əsl Azərbaycan kişisinin xarakterik cizgilərini özündə daşıyan obrazlarla qarşılaşırıq. Əsir düşən erməni qızının zorlanmasına mane olan əsgər danlağa belə cavab verir: “Komandır, mən arvad davası eləmirəm, torpaq davası eliyirəm” (Abbas, 2008).

Bu silsilədən yazılmış romanlar içərisində komandır obrazının iki cür təqdimatı ilə qarşılaşırıq: mənəvi dünyası zəngin komandır və satqın, əxlaqsız, mənəviyyətsiz komandır. İkincilərə adətən Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş romanlarda rast gəlinir. “Birinci Qarabağ müharibəsinə əks etdirən roman

nümunələrində xain əsgər obrazlarının təsvir edilməsi ağır olsa da, reallığı əks etdirən həqiqətdir. Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış romanlarda Azərbaycan əsgərinin xilaskar obrazı ilə yanaşı, Vətənin, xalqın mənafeyini öz şəxsi mənafeələrinə qurban verən “adam”ların surətləri də müəlliflər tərəfindən ikrahla qələmə alınır” (Şərifova, 2022). Məsələn, Vüsal Nurunun “Qaraqaşlı”, Kamil Əfsəroğlunun “Çadır” və s. romanlar bu qəbildəndir. Birinci tipə isə adətən İkinci Qarabağ döyüşlərinə həsr olunmuş əsərlərdə daha çox rast gəlinir. Məsələn, Şərif Ağayarı “Komandir”, Güllü Məmmədovanın “Fatehlərin zəfəri”, Elçin Mehraliyevin “Doxsanıncı illər” və s. əsərləri bu qəbildəndir. Bu romanlarda əsas mövzulardan biri də şəhidlik zirvəsinin ülviliyi, hər bir əsgər üçün bunun çox vacibliyi məsələsidir. Bəzi əsərlərdə canlandırılan obrazların bir qismi üçün şəhidlik ali məqamdır. Lakin bəziləri bunun boş şey olduğunu da düşünür. Əslində ulu babalarımızdan qalan “torpaq şəhid qanı ilə sulananda vətən olur” anlayışı vətənpərvər hər kəsin damarında dolanır. Bəziləri quru torpaq üçün can verməni qəbul etmirlər. Bir az çox və ya az torpaq nəyisə dəyişdirməz məntiqi və ya əslində məntiqsizliyi ilə yaşayırlar. Dünyada olan müharibələrin əsas səbəbləri daha çox torpağa sahib olmaq istəyidir. Əgər bir dövlətin ərazisində hamıya çatacaq qədər yer varsa, daha çox torpaq nə üçündür? Əslində sual ritorik səslənsə də bir cavabı var. İşğal olunmaq istənilən torpaqların resursları, daha çox varlanmaq istəyi bu müharibələrin əsl səbəbləridir. Qarabağ da dünyanın belə guşələrindəndir. Burada quru torpaq işğalçılara lazım deyildi. Elə ona görə də işğalın ilk günlərindən az qala torpağı da daşımılaraq aparılmışdır. Torpağın özünün olduğunu iddia edən millət niyə oranı viran etsin ki?! Əsl sahibləri geri dönmə kimi abadlaşdı və çiçəkləndi vətən torpağı. Qarabağ mövzusunda həsr olunmuş romanlar sadə məzmunu, anlaşılıq dili və tarixi həqiqətləri olduğu kimi əks etdirmələri ilə fərqlənirlər. “Qarabağ romanı mövzulu əsərlərdə başlıca xüsusiyyət isə “vaxt və məkan” anlayışıdır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzulu romanların oxunaqlı olmasına yol açan amillərdən biri də bu romanların xronotop mahiyyət daşımasıdır. Qarabağ müharibəsində məkan və zaman anlayışı informasiya xarakterlidir. Bu romanlarda istər zamanın, istərsə də məkanın təsviri oxucuda mövzunun ideyasını müəyyənləşdirmək də əsas rol oynayır” (Abdulla, 2020).

Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərdə silahsız, ordusuz xalqımızın doğma torpaqlarımızdan yalın ayaqla çıxarılması, qarət olunması, vəhşicəsinə qətlə yetirilməsi, müharibənin məişətdə yaratdığı problemlərdən danışılırsa, Vətən müharibəsinə həsr olunmuş əsərlərdə süjet tamamilə fərqlidir. İki müharibənin fərqli və oxşar tərəfləri var idi. Oxşar tərəflər bunlar idi ki, ermənilər həmişə “Böyük Ermənistan” yaratmaq arzusunda olublar. Onlar həmişə bizim olan hər şeyə sahib olmaq iddiasında olublar. Bunun üçün isə əl atmadıqları vicdansızlıq qalmayıb. Başqa bir oxşar məqam xalqın Qarabağ üçün bir yumruq kimi birləşməsidir. Xalq bir yumruq altında birləşmişdi. Amma fərqli vəziyyətlər də var idi: nə qədər çətin olsa da, qeyd edək ki, Birinci Qarabağ müharibəsində Qarabağ əhalisi silahsız vəziyyətdə acı sonunu bildikləri mübarizəyə qoşulmuşdurlar. İkinci

Qarabağ müharibəsində isə cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyev müharibənin, ordumuzun ən böyük dəstəkçisi idi. Artıq ermənilərin qarşısında nizami, yüksək texniki avadanlıqlarla təchiz olunmuş, yüksək ixtisaslı zabit heyətinə sahib Azərbaycan ordusu dayanmışdı. Bunun nəticəsi idi ki, Azərbaycan ordusu qələbə qazandı, tariximiz yenidən yazıldı. Bütün dünya qısa müddətdə başa çatmış və torpaqlarımızın azad olunması ilə yekunlaşan bu müharibədən danışır. Dünyanın müxtəlif yüksək ixtisaslı hərbiçilər yetirən hərbi məktəblərində bu fenomen dərslərlərə salınıb tədris olunur. Ötən əsrin sonlarından günümüzdə kimi, Azərbaycan yazıçıları əsərlərində əlbəttə ki, içərisində yer aldığımız vəziyyətlə bağlı olaraq, müharibə və sülh probleminin üzərindən sükutla keçməmişdir. İstər Birinci Qarabağ müharibəsinə, istərsə də 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş yüzlərlə nəzm və nəsr əsərinin yer aldığı zəngin ədəbi irs ortaya çıxmışdır. Bəzi əsərlərdə müharibə fəlakətinin ölkə ilə yanaşı, fərdə vurduğu sağalmaz yaralardan bəhs edilir. Bu əsərlər dərin yüklü olduğu üçün psixoloji əsərlər hesab edilir. Psixoloji əsərlərində baş qəhrəmanı müharibənin həyatını dəyişdirdiyi insanlardır. Yazıçılar bu obrazların başına gələn fəlakətləri lənətləyərək, birbaşa şəkildə dünyanın bəlası olan müharibələrə qarşı həssas sənətkar mövqeyi nümayiş etdirirlər. Müharibə bəşəriyyətin ən böyük bəlasıdır. O, ən nəhayətdə, cəmiyyətin sonunu gətirir. Bunu duyan sənətkarlar isə əslində bəşəriyyəti müharibələrdən uzaq durmağa çağırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbas A. Dolu (roman). Bakı: Təhsil, 2008, 254 s.
2. Abdulla K. Müharibə və onun ədəbi-bədii əks-sədəsi // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 17 oktyabr, № 46, s. 6
3. Əlişanoğlu T. Qalibiyyət və ədəbiyyatın dərsləri (Zəfər günü tezləri). // Ədəbiyyat qəzeti, 2020, 12 dekabr, s. 14-15
4. <https://www.oxfordbibliographies.com/display/document/obo-9780199791279/obo-9780199791279-0004.xml>
5. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, I c., Bakı: Elm və təhsil, 2016, 800 s.
6. Şərifov A. Yaddaşın dumanlı ləkələri// Qarapapaqlar dərgisi, 2011, 24 aprel, №46, s.50-55
7. Şərifova S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzunu əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 443 s.
8. Ulusel R. Vətən müharibəsi və ədəbiyyatda milli özünüdərk problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 11s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: dos. Cümənov Dəyanət Almas oğlu
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.9.456>

QƏDİROVA MƏLAHƏT SOLTAN QIZI

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

*AMEA-nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Dünya
ədəbiyyatı və komparativistika” şöbəsində aparıcı elmi işçi*

[*melahet.soltanqizi@gmail.com*](mailto:melahet.soltanqizi@gmail.com)

ALES KARLYUKEVIÇ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ BELORUSİYADA ƏN YAXŞI TƏBLİĞATÇISIDIR

Açar sözlər: mətbuat, nəşr, tərcümə, hekayə, ədəbi əlaqələr.

Ключевые слова: пресса, публикация, перевод, рассказ, литературные связи.

Keywords: press, publication, translation, story, literary relations.

Ales Karlyukeviç Nikolayeviç müasir dövrümüzdə Belarus ziyalılarından əsərləri ən çox dilimizə tərcümə olunan və Azərbaycan mətbuatında müxtəlif dərgilərdə öz maraqlı mövzularda yazdığı əsərlərilə gündəmə gələn yazıçıdır.

O, uzun müddətdir Belorusiyada rəhbər vəzifələrdə çalışmaqda yanaşı eyni zamanda müntəzəm olaraq bədii yaradıcılıqla da məşğul olur. Onun bir-birinin ardınca uşaqlar üçün yazdığı əsərlər bir çox dünya dillərinə tərcümə olunmuşdur.

A.Karlyukeviç Azərbaycanın tanınmış ziyalıları ilə müntəzəm əlaqə saxlayan, Azərbaycan ədəbiyyatının Belarus dilinə tərcüməsi, nəşri və təbliği sahəsində böyük xidmətləri olan Belarus ziyəlisidir. Qeyd etmək istərdim ki, ədəbiyyata çox bağlı olan, ədəbiyyatla bağlı tədbirlərin təşkilatçısı olan A.Karlyukeviç eyni zamanda dəyərli bədii ədəbiyyat nümunələri yazıb yaratmışdır.

A. Karlyukeviç uzun illərdir ki, bir publisist və ədəbiyyatşünas kimi postsovet ölkələri arasında ədəbi-bədii münasibətlərin möhkəmlənməsi ilə məşğul olur. Onun Azərbaycan, özbək, tacik, rus, ukrayna, türkmən, qazax və gürcü ədəbiyyatına dair araşdırma və tərcümələri xalqların mədəni-ədəbi mübadiləsi işində mühüm rol oynayır.

A.Karlyukeviçin Azərbaycan yazıçıları Ç.Əlioğlu, K.Nəzirli və S.Nuruqızı ilə dostluq münasibətləri Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayır.

A. Karlyukeviç həm uşaqlar, həm də böyüklər üçün yazır. Onun Azərbaycan dilinə tərcümə olunan ilk əsəri 2013-cü ildə “Təhsil” nəşriyyatında çap olunan, məktəbyaşlı uşaqlar üçün nağıllardan ibarət “Dələ inşa yazır” adlı kitabıdır. Onun ardınca 2015-ci ildə həmin nəşriyyatda müəllifin kiçik məktəbyaşlı uşaqlar üçün yazdığı “Şuburşunun macəraları” adlı kitabı çapdan çıxıb. Hər iki kitab rus dilindən Azərbaycan dilinə S.Nuruqızı tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

“Yeni Azərbaycan” qəzetinin 2016-cı il 26 yanvar tarixli sayında (səh 6) A. Karlyukeviç: “Çingiz Əlioğlu Azərbaycanda Belarus ədəbiyyatının təbliğatçısıdır” adlı məqalə dərc olunub. Məqalədə qeyd olunur ki, 25 yanvar 2016-cı il tarixində məşhur Belarus ölkəşünası, publisist, “Mənəvi intibaha görə” mükafatının laureatı Ales Karlyukeviç Birlik ölkələrinin “Sozvuçiyə” ədəbiyyat və publisistika populyar internet resursunda Azərbaycanın tanınmış şairi, Əməkdar İncəsənət Xadimi və Əməkdar Mədəniyyət İşçisi, bir sıra beynəlxalq və milli mükafatlar laureatı Çingiz Əlioğlu haqqında məqalə dərc etdirib. Məqalə müəllifi azərbaycanlı söz ustasının böyük və şərəfli yaradıcılıq yolu haqqında geniş məlumat verib. O, Ç. Əlioğlunun tərcüməçilik fəaliyyətindən söz açmışdır. Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələrinin inkişafında onun rolunu xüsusi olaraq qiymətləndirir və qeyd edir ki, Ç. Əlioğlu Belarus ədəbiyyatının Azərbaycanda ən yaxşı təbliğatçısıdır. Müəllif vurğulayır ki, Ç.Əlioğlu eyni zamanda öz yaradıcılığında dəfələrlə Belarus mövzusunda müraciət edib, bu xalqın qəhrəmanlıq ənənələrini tərənnüm edərək Belarus haqqında bir sıra şeirlər yazıb (1).

“Ədəbiyyat qəzeti” nin 13 avqust 2016-cı il tarixli sayında (səh.24-25) Ales Karlyukeviçin ədəbiyyatşünas alim İ.Musayeva ilə “Svetlana Aleksiyeviç üslubu ədəbi məktəb səviyyəsində genişliyə layiqdir” adlı müsahibəsi dərc olunub. Müsahibədə 2015-ci ildə Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüş Belarus yazıçısı Svetlana Aleksiyeviçin “Müharibənin qadın olmayan üzü” adlı əsəri müzakirə olunur.

A. Karlyukeviç böyük ziyalıdır. Onun ədəbiyyat sahəsində xidmətləri əvəzsizdir. O, yaradıcılıqla məşğul olan belorusiyalı gənclərin yoluna işıq tutur, onların yaradıcılığını daim dünya çapında işıqlandırmaya çalışır.

“Ədəbiyyat qəzeti” nin 12 avqust 2017-ci il tarixli sayında (səh. 25) Ales Karlyukeviçin “Yuliya Aleyçenkonun işığı” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalədə müəllif Belorusiyanın gənc şairəsi Yuliya Aleyçenkonu Azərbaycan oxucularına təqdim edir. O eyni zamanda Yuliya Aleyçenkonun tərcüməçilik fəaliyyətindən də söz açır. A.Karlyukeviç gənc şairə haqqında belə yazır:

”Yuliya Aleyçenkonu Azərbaycan oxucularına təqdim edərkən ilk növbədə bir cəhəti qeyd etmək istərdim: onun bədii axtarışları enerji və azad düşüncələrlə doludur. Şəxsən mən Yuliya Aleyçenkonu hər dəfə böyük məmnuniyyətlə oxuyur, şeirlərindən xüsusi zövq alıram. Hərdən mənə elə gəlir ki, o, dünyaya sadəcə yeni gözlə baxmır. O, həm də ona görə yazır ki, dünyanı dəyişdirmək istəyir”(2).

A. Karlyukeviç Belarus ədəbiyyatının klassiklərini müasir dövrümüzdə gündəmə gətirir. “Kaspi” qəzetinin 2018-ci il 12-14 may tarixli sayında“ (səh.19) K. Nəzirlinin tərcüməsində A.Karlyukeviçin “Azərbaycan və Rıqor Borodulin” adlı məqaləsi dərc olunub. Məqalənin ilk sətirlərində müəllif Azərbaycan -Belorus ədəbi əlaqələrinin tarixinə nəzər salır, klassik Belarus şairi Rıqor Borodulinin Azərbaycana 1967 və 1981-ci illərdə səfərindən, səfər təəssüratlarından yazır: “Bakıya 1967-ci ildəki səfəri zamanı Rıqor Borodulin Azərbaycanın xalq şairləri

Məmməd Arazla (1933-2004) və Fikrət Qocayla (1935-2021) görüşüb tanış olur və öz Vətəni Belarusiyaya qayıdandan sonra Fikrət Qocaya "Etiraf poeması: Azərbaycana məktub" adlı bir poema həsr edir. Bu poema 1973-cü ildə Rıqor Borodulinin "Rum" adlı şeirlər kitabında çapdan çıxıb" (3). O, Rıqor Borodulinin Azərbaycanla əlaqələrinin sıx olmasına baxmayaraq onun yaradıcılığından cəmi bir neçə şeirinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını da qeyd edir.

Müasir dövrümüzdə A.Karlyukeviçin bir-birinin ardınca dilimizə tərcümə olunan əsərləri Azərbaycanda, nüfuzlu nəşriyyatlarda çap olunub. Onun əsərlərini Azərbaycan dilinə ədəbiyyatşünas alim K.Nəzirli və yazıçı-tərcüman Sevinc Nuruqızı tərcümə etmişdir.

Tanınmış Belarus yazıçısı A. Karlyukeviç həm də Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin fəxri üzvüdür, Minskə tez-tez Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə bağlı layihələr həyata keçirir.

A.Karlyukeviçin "Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri" və "Su ömrü" adlı kitablarını 2019-ci ildə "Mütərcim" nəşriyyatı "Dünya uşaq ədəbiyyatı" seriyası ilə çapdan buraxmışdır.

A. Karlyukeviçin uşaqlarçün yazdığı "Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri" kitabı maraqlı süjet xətti və dərin məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Kitabı Azərbaycan dilinə tərcümə edən ədəbiyyatşünas alim K.Nəzirli həmin kitaba yazdığı ön sözdə müəllif haqqında bu sözləri deyir: "Mən Alesi ilk dəfə 5 iyun 2015-ci ildə Minsk şəhərində gördüm. Elə ilk görüş məndə xoş və unudulmaz təəssürat oyatdı. Ümumiyyətlə, qeyd edirəm ki, Belarusiya çox gözəl ölkədir. Belarusun təbiəti onun öyünməli sərvətidir. Amma düşünürəm ki, Belarusun ən böyük sərvəti onun güləruz, mehriban və xeyirxah insanlarıdır"(4,116).

A. Karlyukeviçin "Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri" əsəri filateliya və təbiətşünaslığa böyük maraq göstərən Beloruslu məktəbli Maksimkanın sərgüzəştlərindən bəhs edir. Onun təbiəti və heyvanat aləmini qorumaq üçün göstərdiyi fədakarlıqlar və sərgüzəştlər ibrətamizdir. A.Karlyukeviçin nağıl və hekayələrinin əsas mövzusu və ideyası Vətən sevgisi, valideyn-övlad münasibətləri, övlad sevgisi, doğma torpağa, təbiətə münasibət, diqqət və qayğı, təbiətin mühafizəsidir. Povest-nağıl orta əsr Avropa ədəbiyyatının populyar janrlarından birində-sərgüzəşt, fantastik macərə janrında qələmə alınsa da, burada təsvir olunan hadisələr müasir yazı üslubu və yazıçı priyomları ilə məharətlə sintez edilir, nəticədə orijinal ədəbi nümunə kimi maraq doğurur.

Həmin kitaba yazdığı ön sözdə K.Nəzirli daha sonra qeyd edir:

"Mənə unudulmaz təəssüratlar yaşadan insanlardan biri də qeyd etdiyim kimi, Ales oldu. Bu mehriban, xoşsima şəxsiyyətlə biz qısa zamanda dostlaşdıq. Ales mənə öz kitablarını bağışladı, Maksimkanın sərgüzəştləri ilə bağlı yazdığı nağıl-povestini hədiyyə elədi. Mən bu qiymətli "hədiyyəni" böyük məmnuniyyətlə elə Belorusdaca açıb oxudum və dərhal düşündüm ki, onu Azərbaycan məktəbliləri də doğma ana dilində oxumalıdır"(4,116).

A. Karlyukeviçin 2017-ci ildə Azərbaycan dilində çap olunan “Su ömrü” adlı kitabına onun uşaqlar üçün yazdığı “Əlahəzrət Suyun adları”, “Qanadım yoxdu, ət də yemirəm – tora düşən Balıq”, “Mavi fonda”, “Ağ bardaqların ulduz yolu”, “Ponaditotok ailəsinin məktubu”, “Sərhədsiz səyahət” və digər hekayə və nağılları daxil edilib. Kitabı Azərbaycan dilinə yazıçı K.Nəzirli tərcümə edib. Tərcüməçi kitabı yazdığı “Ön söz”də deyir: “Ales Karlyukeviçin kitabı təbiətdən, təbii ehtiyatlardan, məktəblilərin həyatından, heyvanlar aləmindən bəhs edir. Axı uşaqlar üçün ətrafda baş verən hadisələr həmişə maraqlı olur, onlar öz yaşdırlarının həyatıyla daim maraqlanırlar. Uşaqlar üçün sirli-sehrli, qeyri-adi aləm hər zaman maraqlı olub. Məncə, belə müəlliflərin əsərləri bütün dünya uşaqları üçün faydalı ola bilər, onların mənəvi üfüqlərini daha da genişləndirər”(5).

2015-ci ilin yanvar ayında Belorusiyanın paytaxtı Minskdə Ales Karlyukeviçin “Qardaşlıq” adlı kitabı işıq üzü görüb. Kitab Belorus ədəbiyyatının dünya xalqları ədəbiyyatları ilə əlaqəsinə həsr edilmiş məqalə, oçerk, esse və dialoqlardan ibarətdir. Kitabda Belorus-Azərbaycan ədəbi əlaqələri, Belorus və Azərbaycan yazıçıları və nasirləri arasındakı bugünkü münasibətlərin necə formalaşması haqqında ayrıca bölmə var. Bölmə “Qobustan rəsmlərindən başlayan mənbələr” adlı oçerklə başlayır (6).

“Qardaşlıq” adlı kitabında A.Karlyukeviçin Azərbaycanın tanınmış uşaq yazıçısı və tərcüməçisi, Astrid Lindgren mükafatına Azərbaycan ədəbiyyatından ilk namizəd Sevinc Nuruqızı ilə dialoqu da yer alır. Dialoq əsasən Azərbaycan uşaqları daha çox nə oxuyurlar, gənc oxucuların nağıllara marağı, onlar Azərbaycan və dünya yazarlarından necə kitablar gözləyirlər mövzularını əhatə edir.

Həmin kitabda “Kosmik Qayıdısa doğru yol” adlı məqalə də yer alır. Məqalə Azərbaycan yazıçısı Çingiz Əlioğluna həsr edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə Minskdə Çingiz Əlioğlunun belorus dilində “Səni ulduza tapşırıdım” adlı ayrıca şeirlər kitabı nəşr olunub. Kitabın nəşrinin təşəbbüskarlarından biri də ön sözün müəllifi Ales Karlyukeviçdir.

A.Karlyukeviç həmvətənlərinə tanınmış şairimiz Çingiz Əlioğlunu belə təqdim edib: “Çingiz Əlioğlu bu gün Belorusda ən çox çap olunan Azərbaycan şairlərindəndir. Onun şeirlərinin tərcüməsində Nikola Metlitski, Tatyana Sivets, Raqnet Malakovski, Naun Qarpreviç və Viktor Qardeyin xüsusi əməyi var. Çingizin Belorusla tanışlıq tarixi 1986-cı ilə təsadüf edir. O vaxtdan bəri bu maraqlı Azərbaycan şairi dafələrlə Minskdə olub. Çingizin Belorus dilinə tərcümə olunmuş əsərləri bu kitabdən əlavə, “Literatura və iskusstvo” qəzetində, “Polımya”, “Molodost” jurnallarında, almanaxlarda dərc olunub. Güman edirik ki, bu kitabla Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələrinin çevrəsi bir qədər də genişlənmiş olacaq. Çingiz Əlioğlunun Belorus Yazıçılar Birliyinə üzv qəbul olunması da həmin həqiqətin bariz nümunəsidir. Üzvlük vəsiqəsini Çingiz Əlioğluna təqdim edən Belorus Yazıçılar Birliyinin sədri Nikolay Çerginets Azərbaycanla Belorus arasında tarixən isti bir dostluq münasibətinin olduğunu xatırladı. O qeyd edib ki, hələ 1936-

cı ildə Minskdə Azərbaycan poeziyasına həsr olunmuş tədbirdə əfsanəvi şair Hüseyn Cavid də iştirak edib. Belarusun xalq şairi Maksim Tank Azərbaycanın Xalq şairləri Səməd Vurğunun və Rəsul Rzanın şeirlərini Belarus dilinə tərcümə edib. Ç. Əlioğlunun şeirlər kitabının Minskə təqdimatı, həmin ənənənin və Belarus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin yeni mərhələyə qədəm qoyması deməkdir”(7).

Azərbaycanın tanınmış uşaq yazıçısı Sevinc Nuruqızının uşaqlar üçün yazılmış kitabının tərcüməçisi də A.Karlyukeviçdir. “Ədalət” qəzetinin 2019-cu il 7 iyun tarixli sayında A. Karlyukeviçin “Valideynlər həmişə xeyirxah olurlar” adlı hekayəsi dərc olunub. Hekayəni Azərbaycan dilinə tərcümə edən K. Nəzirli eyni zamanda hekayədən söz açmış, Ales Karlyukeviçin yaradıcılığına bir daha nəzər salmış, onun son illər qələmə aldığı kitabları haqqında qısa məlumat vermişdir (8). Hekayəni rus dilindən Azərbaycan dilinə tanınmış ədəbiyyatşünas alim K.Nəzirli tərcümə etmişdir.

A.Karlyukeviç yaradıcı gənclərə həmişə böyük qayğı ilə yanaşır. Onların yaradıcılığı ilə maraqlanır, dəstək olmağa çalışır. Belə gənclərdən biri də azərbaycanlı gənc şair, Belorusiyada şeirlər kitabı çap olunan Məhəmməd Hacıyevdir.”Ədəbiyyat qəzeti”nin 9 mart 2023-cü il tarixli sayında A.Karlyukeviçin onun haqqında “Ovuc– yarpaqlar sevgi izi kimi...”adlı məqaləsi dərc olunub. O, gənc şair haqqında düşüncələrini belə ifadə edir: “Şeirlərini Tatyana Sivetsin, Yuliya Aleyçenkonun və Nikolay Şaboviçin tərcüməsində oxuduğum Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hacıyev bir oxucu kimi mənim üçün keçən ilin əsl kəşfidir. Məhəmməd Hacıyev sevgidən hissələrdən yazır, ancaq gənc kimi yox, sərtləşmiş, zaman-zaman hissələrin itkisində bərkimiş bir kişi kimi” (9).

Azərbaycan- Belarus ədəbi əlaqələrinin inkişafında Ales Karlyukeviçin böyük xidmətləri var. Onun yaradıcılığı hər zaman Azərbaycan oxucularının diqqət mərkəzindədir.A.Karlyukeviçin özünəməxsus yaradıcılıq üslubu var. Əsərlərinin dili aydın və səlisdir, bədii cəhətdən mükəmməldir.

Ales Karlyukeviç milliyətindən asılı olmayaraq bütün yaradıcı gənclərə dəstək olur. Onların yaradıcılığının dünya çapında nəşr olunması üçün əlindən gələni əsirgəmir. Bütün ömrünü uşaq ədəbiyyatına həsr edən Belorusiyalı nasir uşaqlarçün yazdığı əsərlərin orijinallığı və novatorluğu ilə seçilir. Onun yaradıcılığı mövzu baxımından çox rəngarəngdir. Uşaq psixologiyasına dərin bələd olan Ales Karlyukeviç toxunduğu mövzular, yazdığı bənzərsiz uşaq ədəbiyyatı məktəbyaşlı uşaqlar tərəfindən uğurla qarşılır və sevilə-sevilə oxunur. Yazıçının uşaqları maarifə, məktəbə çağırmaqla, onlarda vətəne, xalqa, ana dilinə məhəbbət təlqin etməklə bərabər, yaradıcılığının əsas qayəsi xeyrin təəssübünü çəkməkdən ibarətdir.

ƏDƏBİYYAT

1)https://azertag.az/xeber/Ales_Karlyukevich_CHingiz_Alioglu_Azerbaycanda_Belarus_edebiyatının_tebliğatchisidir-921414

- 2) A. Karlyukeviç. "Yuliya Aleyçenkonun işığı". "Ədəbiyyat qəzeti". 2017, 12 avqust, səh. 25.
- 3) A. Karlyukeviç. "Azərbaycan və Rıqor Borodulin". "Kaspi qəzeti", 2018, 12-14 may, səh. 19.
- 4) Ales Karlyukeviç. "Maksimkanın Vətəndə və digər ölkələrdə sərgüzəştləri", Bakı, "Elm", 2015, 116 səh.
- 5) <https://525.az/news/85378-usaqlar-ucun-yeni-kitab>
- 6) axar.az/news/kult/40928.htm
- 7) Sevinc Mürvətqızı. "Söz özü bizi seçir...". 525-ci qəzet", 12 yanvar, 2015-ci il.
- 8) http://www.adalet.az/w170269/Valideynl%C9%99r_h%C9%99r_zaman_xeyirxah_olurlar
- 9) A. Karlyukeviç. "Ovuc–yarpaqlar sevgi izi kimi". "Ədəbiyyat qəzeti" 9 mart 2023-cü il.

Qədirova Mələhət Soltan qızı

Xülasə

Ales Karlyukeviç Azərbaycan ədəbiyyatının Belorusiyada ən yaxşı təbliğətçisidir

Məqalədə Belarus yazıçısı Ales Karlyukeviçin XXI əsrdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunan və Azərbaycan mətbuatında və ölkəmizin nüfuzlu nəşriyyatlarında çap olunan əsərlərindən danışılır.

Ales Karlyukeviç Azərbaycanın tanınmış ziyalıları ilə müntəzəm əlaqə saxlayan, Azərbaycan ədəbiyyatının Belarus dilinə tərcüməsi, nəşri və təbliği sahəsində böyük xidmətləri olan Belarus ziyalisidir. Qeyd etmək istərdim ki, ədəbiyyata çox bağlı olan, ədəbiyyatla bağlı tədbirlərin təşkilatçısı olan Ales Karlyukeviç eyni zamanda dəyərli bədii ədəbiyyat nümunələri yazıb yaratmışdır. Ales Karlyukeviç uzun illərdir ki, bir publisist və ədəbiyyatşünas kimi postsovet ölkələri arasında ədəbi-bədii münasibətlərin möhkəmlənməsi ilə məşğul olur. Onun Azərbaycan, özbək, tacik, rus, ukrayna, türkmən, qazax, latış və gürcü ədəbiyyatına dair araşdırma və tərcümələri xalqların mədəni-ədəbi mübadiləsi işində mühüm rol oynayır. Ales Karlyukeviçin Azərbaycan yazıçıları, Çingiz Əlioğlu, Kamran Nəzirli və Sevinc Nuruqızı ilə dostluq münasibətləri Azərbaycan-Belorus ədəbi əlaqələrinin inkişafında böyük rol oynayır.

ГАДИРОВА МАЛАХАТ СОЛТАН КЫЗЫ РЕЗЮМЕ

АЛЕСЬ КАРЛЮКЕВИЧ ЛУЧШИЙ ПРОПАГАНДИСТ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В БЕЛОРУСИ

В статье говорится о произведениях белорусского писателя Алеся Карлюкевича, переведенных на азербайджанский язык в XXI веке, напечатанных в престижных издательствах нашей страны и опубликованных в азербайджанской прессе. Он белорусский интеллектual, имеющий большие заслуги в области перевода, издания и пропаганды образцов азербайджанской

литературы на белорусский язык. Хочу отметить, что Алес Карлюкевич, привязанный к литературе и являющийся организатором литературных мероприятий, создавал также ценные образцы художественной литературы.

Как публицист и литературный критик он на протяжении многих лет занимается укреплением литературно-художественных связей между постсоветскими странами. Его исследования и переводы образцов азербайджанской, узбекской, таджикской, русской, украинской, туркменской, казахской, латышской и грузинской литературы играют важную роль в деле культурно-литературного обмена народов. Алес Карлюкевич регулярно поддерживает связь с известными интеллектуалами Азербайджана. Большую роль в развитии азербайджано-белорусских литературных связей играют его дружеские связи с Чингизом Алиоглу, Камраном Назирли и Севиндж Нуругизи.

GADIROVA MALAHAT SOLTAN GIZI
ALES KARLYUKEVICH IS THE BEST PROPAGANDIST AZERBAIJANI
LITERATURE IN BELORUS
SUMMARY

The article refers to the works of the Belarusian writer Ales Karlyukevich, translated into Azerbaijani in the 21st century, printed in the prestigious publishing houses of our country and published in the Azerbaijani press. He is a Belarusian intellectual, who has great merits in the field of translation, publication and promotion of samples of Azerbaijani literature into the Belarusian language. I would like to note that Ales Karlyukevich, who is attached to literature and is the organizer of literary events, also created valuable samples of fiction. As a publicist and literary critic, for many years he has been engaged in strengthening literary and artistic ties between the post-Soviet countries. His studies and translations of samples of Azerbaijani, Uzbek, Tajik, Russian, Ukrainian, Turkmen, Kazakh, Latvian and Georgian literature play an important role in the cultural and literary exchange of peoples. Ales Karlyukevich regularly keeps in touch with well-known intellectuals of Azerbaijan. An important role in the development of Azerbaijani-Belarusian literary relations is played by his friendly relations with Chingiz Alioglu, Kamran Nazirli and Sevinj Nurugizi.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor, Nizaməddin Şəmsizadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

XIX-XX ƏSRLƏR BRİTANIYA MÜSTƏMLƏKƏ ƏDƏBİYYATI

Xülasə

Məqalədə XIX-XX əsrlər Britaniya müstəmləkə ədəbiyyatından bəhs olunub. Britaniya müstəmləkəçiliyindən bəhs edən ədəbiyyat geniş və rəngarəngdir və müstəmləkə probleminin dəyişən xarakterini əks etdirir. Dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasətlərində qarşıya qoyulan məqsədləri, bu məqsədlərə nail olunan uğurları, istifadə edilən inzibati və digər mexanizmlər baxımından müqayisə etmək üçün bir sıra araşdırmalar aparılmışdır. Spektrin hər iki ucunda müstəmləkələrin əldə edilməsinin arxasında yatan motivlər və müstəmləkəsizliyin indiki dalğasına aparan qüvvələrin qiymətləndirilməsini araşdırma üçün bir sıra mənzərələr açır. Mühəribələr arası onilliklərdə müstəmləkəçilik ədəbiyyatında müstəmləkəçi dövlətlər üzərində beynəlxalq nəzarətin nisbətən yeni mövzusu meydana çıxdı, lakin 1945-ci ildən bu, müstəmləkəsizləşdirmə prosesləri və problemləri, iqtisadi və siyasi inkişafın təmin edilməsi vasitələri ilə əvəz olundu. Müstəmləkəçiliyin son mərhələlərindən müstəqilliyə keçid bir sıra hallarda tədqiq edilmiş, lakin hələ də qeyri-adi zəngin araşdırma sahəsi kimi qalır. Artıq müstəmləkəçilik faktiki olaraq sona çatdığından hansı növ müstəmləkə sisteminin ən yaxşı nəticələr verdiyini dərinlən və ətraflı araşdırmaq mümkün olur, lakin bu sualı araşdırmadan əvvəl müstəmləkəçiliyin ölçülə bilən dəyərlər miqyasını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Açar sözlər: Britaniya, müstəmləkə, koloniya, ədəbiyyat, Cozef Konrad, İsak Dinesen, E. M. Forster, H. Rider Haqqard, Rudyard Kipling, Olive Schreiner;

İmperializmin məqsəd və nəticələrinə diqqət hər zaman müstəmləkəçi ədəbiyyatın təkrarlanan mövzusu olub. Siyasi termin olaraq, imperializm öz siyasi və iqtisadi üstünlüyü üçün məskunlaşmış və ya məskunlaşmamış müstəmləkələr əldə edərək ölkədən kənarında siyasi hökmranlığı ehtiva edir. Avropalılar əsrlər boyu imperialist fəaliyyətdə iştirak etsələr də, XIX əsrin sonlarında İngiltərə, Fransa, Belçika və Almaniya da daxil olmaqla imperiya gücləri öz müstəmləkələrini artırmaq üçün şiddətlə rəqabət aparmağa başladılar, nəticədə yüksək aqressivlik və əvvəllər müstəqil olmuş ərazilərə daha çox müdaxilə ilə nəticələndi. İqtisadi motivlərlə yanaşı, imperializm, Avropanın "üstün" ağ irqinin digər qitələrdə yaşayan "az inkişaf etmiş" rəngli xalqlara sivilizasiya gətirməli olduğuna dair geniş yayılmış, özünü doğrultmuş inamdan qaynaqlanırdı. Müstəmləkəçi ədəbiyyat hətta ən rəğbətli avropalıların da ikili münasibətinə uyğun olaraq, çox vaxt eyni zamanda bu inamı həm təsdiq edir, həm də tənqid edir. Məsələn, Dinesenin "Afrikadan kənarında" əsəri irqçi əsər kimi qınansa da, afrikalıların müsbət təsvirinə görə tərifiylənir. Bu cür

ziddiyyətli mütaliələr mövcud ola bilər, çünki kitab, müstəmləkəçiliyin bir çox digər əsərləri kimi, hər iki fikri ehtiva edir.[1,s.70]

Müstəmləkəçilik Britaniya sərhədlərini yenidən müəyyənləşdirdi. Britaniya İmperiyası böyüdükcə, o, öz sərhədlərini yer kürəsinin daha böyük bir hissəsi üzərində çəkməyə başladı və ən böyük halda dünyanın dördü birinə nəzarət etdi. Bu nəzarət ingilislərin qürur mənbəyi olsa da, Britaniyanın milli kimliyinə də təhlükə idi: hindular, afrikalılar və Qərbi və Şərqi Hindistanın sakinləri Britaniyaya tabe idilər, onlar da Britaniyalı idilər?! Ama əgər belə deyilsə, Britaniyanın milli kimliyini kim təşkil edirdi?! Müstəmləkə müəllifləri bəzən Mansfildin qısa bədii hekayələrində və ya Forsterin “Hindistana keçid” əsərində olduğu kimi ingilis müstəmləkəçilərinin Britaniya adət-ənənələrindən asılılığını təsvir edirlər. Kiplinq kimi digərləri də, müstəmləkəçilərlə müstəmləkəçi ölkələr arasındakı aradan qaldırılmalı fərqi göstərmək üçün yerliləri və onların adətlərini ekzotik təsvir etməkdə məharətli idilər. Bu mövzuya “Kim”, “Lord Cim” və “Qaranlığın Ürəyi” kimi əsərlərdə də rast gəlinir.[2,s.55]

Müstəmləkəçilik, ilk növbədə, Britaniya ədəbiyyatının xüsusiyyətidir, nəzərə alsaq ki, ingilislər imperiya dövründə hökmranlıq edirdilər; hətta başqa millətlərdən olan müstəmləkə yazıçıları tez-tez ingilis dilində və ya ingilis tarixinə uyğun yazırdılar. Müstəmləkəçilik ədəbiyyatı imperializmin əxlaqı, bəşəriyyətin təbiəti və Avropa sivilizasiyasının davamlı canlılığı fonunda güclü qeyri-müəyyənlik hissi ilə xarakterizə olunur. Ola bilsin ki, əsas müstəmləkə tənqidi məqalə Cozef Konradın “Qaranlığın Ürəyi”dir (“Heart of Darkness”), lakin Olive Schreiner-in “Afrika Torpağının Hekayəsi” (“Story of an African Farm”) və E. M. Forster-in “Hindistana Dəhliz” (“A Passage to India”) kimi əsərlər eyni şəkildə müstəmləkəçiliyin paradokslarını araşdırır. Müstəmləkə ədəbiyyatı da Rudyard Kipling-in detektiv trilleri “Kim”də və ya H. Rider Haggardın macərə nağıllarında təsvir olunduğu kimi yüksək macərə, romantika və həyəcanla doludur. İsak Dinesenin xatirələri, o cümlədən Out of Africa, müstəmləkə mənzərəsinin vəhşiliyini və macərəçi müstəmləkəçilərin qəhrəmanlığını eyni şəkildə romantikləşdirir.

Kraliça Elizabetin dövründə İngiltərə iqtisadi və hərbi tərəfdən super güc oldu. Bunun nəticəsində İngiltərə həm Asiya, həm də Afrikadakı bir çox koloniyalar üzərində hökmranlıq edirdi. Bu iki qitədə İngiltərə bir çox şirkət qurdu, məsələn Hindistanda Şərq şirkəti və Afrikada Kral Afrika Şirkəti. Zamanla ölçüsü artan, genişlənən bu şirkətləri və koloniyalardakı digər ticarət məskənlərinin varlıqlarını qorumaq üçün hərbi güc bu lazım idi. Ona görə də XVIII əsrin ortasından başlayaraq Britaniya müstəmləkəçilik siyasəti həm ticarət və həm də hərbi xarakter daşıyan oldu. Zamanla bu ticarət şirkətləri istehsallarını təhlükəsiz etmək üçün hərbi qorunandan qorunan sənaye qəsəbələrinə çevrildi.

Müxtəlif koloniyalar üzərində hegemonluğunu qoruyub saxlamağı düşünən Britaniya Dövləti başqa xalqlar üzərində hökmranlığının arxasında duran əsl məqsədləri ört-basdır etmək üçün maskalanmasının zəruriliyini hiss etdi. Nəticə

etibarı ilə kolonializmin əsas məqsədinin əxlaqı və dini istifadə etməklə Avropalıları və müstəmləkə dövlətlərinin yerli xalqlarını, məhz müstəmləkəyə məruz qalmış insanları mədəniləşdirməyə və onları mədəniyyət işığına çıxardacağına inandırmaq oldu. Britaniya müstəmləkəçiliyi rifah, azadlıq və təhsilə doğru özünü bu ölkələrin ali lideri kimi təsəvvür edirdi.

Dini tərəfdən isə müxtəlif dini dairələr Britaniya müstəmləkəçiliyinin arxasındakı əsas məqsədin bu koloniyalardakı ibtidai insanların ruhlarını xilas etmək və onlara Müqəddəs Kitab Bibliyanı öyrətmək olduğunu vurğulayırdılar. Ən yaxşı nümunə İngilis müstəmləkəçiliyinin Kenterberi arxiyepiskopunun (1848-1882) xalqına müjdəni öyrətmək missiyası kimi təsvir olunurdu. Halbuki James Anthony Froude (1818-1892) bu məsələni başqa cür əsaslandırır. O İngilis müstəmləkəçiliyinin ən yaxşısı üçün təbii qanunun üstünlüyünə yalnız bir cavab olduğunu və İngilislərin fiziki keyfiyyətləri ilə başqa xalqlardan üstün olduqlarını və digər xalqlara hakim olmaq imkanı verən cəsarətləri olduğunu qeyd edirdi.

Böyük Britaniya İmperatorluğu bu parlaq iddiaları ilə güc və bütün dünyanın xilaskarı, ingilis müstəmləkəçisi müxtəlif koloniyaları amansız istismarını ört-basdır edərək bir sıra ölkələri fəth edərək hökmran oldu. Ancaq mövzuya toxunmazdan əvvəl Müstəmləkəçilik, Müstəmləkə Ədəbiyyatı və Müstəmləkəçi Ədəbiyyatı kimi bəzi terminlərin tərifini vermək məqsədəuyğun görünür.

Müstəmləkəçilik: təxminən 1500-cü ildə başlayan, dünyanın müxtəlif yerlərini fəth etmiş, orada məskunlaşmış və oranı istismar etmiş müxtəlif Avropa ölkələrinin kəşf etdiyi siyasi-iqtisadi hadisədir. Müstəmləkə ədəbiyyatı: müstəmləkə dövlətində doğulub böyüyən bir ingilisin müstəmləkəçi icmanın üzvü kimi öz cəmiyyəti haqqında bədii əsərlər yazaraq ərsəyə gətirdiyi bir ədəbiyyat növüdür. Bu cür ədəbiyyat müstəmləkəçiliyi dəstəkləyir və başqa millətlərə qarşı amansız istismarı kamuflyaj edir. Rudyard Kiplinqin Kim (1901) romanı bu cür bədii ədəbiyyata yaxşı nümunə ola bilər. Müstəmləkəçi ədəbiyyat: müstəmləkəçi bir millətin vətəndaşları tərəfindən öz ölkələrindəki insanlar üçün müstəmləkəçilik hərəkəti haqqında yazılmış ədəbiyyat növüdür. Ən yaxşı nümunə Forsterin "A Passage to India" əsəridir (1924). [3, s.15-19]

Avropalıları və müstəmləkə dövlətlərinin yerli sakinlərini müstəmləkəçiliyin məqsədinin humanitar və onların xeyrinə olduğunu inandırmaq üçün ədəbiyyatdan təbliğat vasitəsi kimi geniş istifadə edilirdi. Ona görə də müstəmləkəçilikdən bəhs edən ədəbiyyat geniş və rəngarəng olaraq müstəmləkə probleminin dəyişən xarakterini əks etdirir.

Daniel Defo (1660-1731) İngilis hökumətində çox əhəmiyyətli bir məsləhətçi idi. Gizli agent kimi xidmət etdiyi müddətdə o İngilis Əbdül-Cabbar Casim Məhəmməd romanında kolonizasiya mövzusu olan müxtəlif layihələr, təkliflər və siyasi ideallar təqdim edir və bunlar hökumət tərəfindən İngiltərə İmperiyasının çiçəklənməsi naminə davamlı olaraq qəbul edilir. Defonun Britaniya İmperiyasına olan sədaqəti işinə qarşı bəslədiyi böyük heyranlığı əks etdirir. Üstəlik, onun İngilis xalqının

gücünə güclü inamı var idi. Defo hesab edir ki, əsl bir ingilis çətinliklərlə əyilməz olaraq üzleşir, asanlıqla məğlub olmur. Defonun izah etdiyi kimi İngilislər, özünəməxsus nailiyyət və qeyri-adi dözümlülük qabiliyyət duyğularından həzz alırlar. Bu fikirlər Defonun bir çox kitabçalarında, esselərində və məqalələrində öz əksini tapmışdır. Amma onlar daha qabarıq şəkildə Defonun Robinson Kruzo (1719) romanında görünür.[4,p.150]

Robinzon Kruzo öz etiqadlarını tərənnüm edən və bu hərəkətin bütün mühüm xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirərək təcrid olunmuş torpaqların kəşfi, bu yerlərin becərilməsi, bu koloniyaların ibtidai sakinlərinə azadlıq və hörmət vədi ilə, ingilis millətinin digərlərindən üstünlüyü fikri ilə XVIII əsrdə “ingilis müstəmləkəçiliyi üçün təbliğat” hesab edilirdi. Bu, ispaniyalı ilə söhbətində aydın görünür.

Kruzo: "Seignor" says the Spaniards, "had we poor Spaniards been in your case, we should never gotten half these things out of the ship, as you did. Nay, says he "we should never have found means to have gotten a raft to carry them, or to have gotten the raft on shore without boat or sail ".[5,s.294]

"Seignor" deyir ispanlar, "biz yazıq ispanlar sizin vəziyyətinizdə olsaydıq heç vaxt gəminin yarısını ala bilməzdik". "Xeyr", o deyir: "Biz heç vaxt onları daşımaq üçün gəmi və ya yelkənsiz qayıq tapa bilməzdik".

Cozef Konrad (1857-1924) müstəmləkəçilik haqqında yazan əsas şəxslərdən biri idi. O, öz bədii əsərlərində müxtəlif koloniyalarda yerli əhalinin təqib və istismar edildiyini göstərərək, bu hərəkətin saxta iddiası və qeyri-insani əməllərini ortaya qoyaraq nümayiş etdirir.[6,s.79]

Konradın siyasi fikirlərini və ədəbi əsərlərini düzgün başa düşmək üçün onun həyatındakı bəzi hadisələri burada qeyd etmək vacibdir. Birincisi, Konrad şiddətli rus müstəmləkəçiliyinə məruz qalmış, işğal altında olan Polşanın vətəndaşı idi. Ailəsi illər boyu bu zülməndən əziyyət çəkirdi, beləki onun atası Apollon Korzeniowski bu işğala qarşı qiyamda iştirak etdiyinə görə sürgün edilmişdi.

Bundan əlavə, Konradın tacir dənizçisi kimi əvvəl fransız sonra isə Britaniya kommersiya xidmətində olan işi, ona şərqdə və Afrikada müxtəlif koloniyalar arasında hərəkət etməyə imkan verirdi. Buna görə də Konradın uşaqlıq təcrübələri və ingilis donanmasında etdiyi iş müstəmləkəçiliyə və imperializmə aid ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynadı. [7,s.2]

Konrad öz əsərləri vasitəsilə təkə müstəmləkəçi mövzuları və motivləri ilə tərifləmək üçün məşğul olmur, həm də onların reallığını araşdırmaq və müxalif olmaq təşkil edir. Konradın təqdim etdiyi arqument, saxta sivilizasiya missiyası və onun parlaq iddiaları ilə, bütün müstəmləkəçi vəziyyətə qarşıdır. Bu koloniyalarda ki avropalılar Konrad tərəfindən içi boş, itmiş və özünü aldatmış insanlar olaraq qəddar zülmkarlar kimi təsvir edilmişdir. Bu müstəmləkəçilər hər hansı bir koloniyaya addım atan kimi, sərvət və zorakılıq üçün bütün əxlaqlarını və insanlıqlarını tərk edərlər.

Konrad vurğulayır ki, 1870-ci ildən bəri böyüməkdə olan doktrina (ideologiya) hər ölkə bir-biri ilə davamlı şəxsiyyət və səlahiyyət uğrunda yarışdığından bəri Avropa "millətçiliyə" çevrilir ki, bu da mütləq imperializmə gətirib çıxarır. Beləliklə, Avropa ölkələri bu məqsədlərə çatmaq üçün ağır şəkildə müstəmləkəçiliyə arxalanırdı. Konrad daha da irəli gedərək vurğulayır ki, bu ölkələr öz hökumətlərini gücləndirmək üçün həyata keçirdikləri siyasi hərəkətlərinin hamısı aqressiv təbiətdə idi. Konrad "Avtokratiya və Müharibə" məqaləsində qeyd edir ki, "bir dövlət üçün açıq olan yeganə fəaliyyət növü aqressiv xarakterdən başqa ola bilməz".[8,s.145]

Konradın ilk dəfə 1899 və 1900-cü illərdə seriya şəkildə nəşr olunan "Qaranlığın Ürəyi" (Heart of Darkness) romanı təkcə müstəmləkəçi ədəbiyyatın deyil, həm də modernist ədəbiyyatın paradigmatik əsəridir. Konrad bir neçə böyük roman yazdı, o cümlədən "Narcissus zəncisi" (The Nigger of Narcissus) (1897), "Lord Cim" (1900), "Nostromo" (1904) və "Qərbin Gözləri Altında" (Under Western Eyes) (1911). Konradın özü kimi müstəmləkəçi ədəbiyyatı təmsil edən müasiri Rudyard Kiplinqin əsərləri ilə müqayisə edildikdə, Konradın əsərlərinin müstəmləkəçilərə qarşı daha yüksək tənqidi olduğunu demək olar.[9,s.409]

Alim Uilyam York Tindall 1885-1956-cı illərdə "Müasir Britaniya Ədəbiyyatında Qüvvələr" (Forces in Modern British Literature) əsərində Konradın Kiplinqdən fərqləndirilməsinə "imperialist olmadan da müstəmləkəçi olan bir çox roman və hekayələr hazırlamaqda" olduğunu yazırdı. Buna baxmayaraq postkolonial Afrika yazıçısı Çinua Achebe, Konradın afrikalıları "vəhşilər" kimi təsvir edən irqçi olduğunu iddia edirdi. Konrad 1924-cü ildə cəngavər statusunu rədd etdi; elə həmin il avqustun 3-də İngiltərədə ürək tutmasından öldü.[10,s.59]

İsak Dinesen (1885-1962) 17 aprel 1885-ci ildə anadan olan Karen Bliksen tərəfindən qəbul edilmiş təxəllüs adıdır. Dinesen Danimarkada, Kopenhagendən on beş mil şimalda anadan olub. Atası Vilhelm Dinesen on yaşında olanda intihar etdi. Buna baxmayaraq, o, ailəsinin rahat mülkündə yuxarı siniflərin bir üzvü kimi böyüdü. O, rəssamlıq və dizayn üzrə təhsil alıb və gənc bir qadın kimi hekayələr yazmağa başladı və Keniyadakı qəhvə fermasına köçdü. O, Afrikada nisbi həyat azadlığına üstünlük verərək qəhvə fermasını saxladı. 1931-ci ildə Danimarkaya qayıtmazdan əvvəl Afrikada daha on il qaldı və burada ilkin müstəmləkəçi həyatı haqqında yazmağa başladı. Onun Afrika ilə bağlı əsas əsərlərinə "Afrikadan kənardadır" (Out of Africa) (1937) və "Ot üzərində kölgələr" (Shadows on the Grass) (1960) daxildir, bu əsərlər onun Afrikaya baxışını və xüsusən də onun qəhvə fermasında onun üçün işləyən afrikalıları ətraflı təsvir edir. Dinesen 7 sentyabr 1962-ci ildə Danimarkada qida çatışmazlığından öldü. Müasir oxucular tərəfindən ya afrikalıları himayədarlıq edən ağ müstəmləkəçi, ya da müstəmləkəçilərin simpatik müdafiəçisi kimi xatırlanır. O, iki dəfə ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına namizəd olub.[1]

E. M. Forster (1879-1970) 1879-cu il yanvarın 1-də rəssam və memar Edvard Forster və Alice (Lili) Vhoelo Forsterin ailəsində anadan olub. Onun iki yaşı tamam olanda atası ölüb, daha sonra, ona anası və böyük bibisi Marianne Thornton tərəfindən himayədarlıq edib. Bibisi Marianne onun yalnız sağlamlığına və inkişafına diqqət yetirirdi. O, bir neçə hazırlıq məktəbində oxuyub, sonra 1897-ci ildə Kembriçə daxil olub. O, ədəbiyyat öyrənməklə yanaşı, Kembriçdə olarkən artıq kitablar nəşr etdirirdi. Lakin onun ilk real uğuru 1910-cu ildə Edvard İngiltərəsində həm sinfi quruluşun, həm də mədəni zövqün tənqidi əsəri olan “Hovardın Sonu”nun nəşri ilə meydana çıxdı. Forster Hindistana ilk dəfə 1912-ci ildə gəzmək üçün səfər etdi və 1914-cü ildə bu barədə yazmağa başladı. O, 1921-ci ildə Hindistanda maharacanın yəni kralın şəxsi katibi işləyib. Forsterin son romanı olan “Hindistana keçid” (1924) (A Passage to India) əsəri hindu və Hindistanın millətçi baxışlarından təsirlənərək yazıldığı düşünülür. Roman o qədər uğur qazanmışdı ki, Forster ondan daha gözəl əsər yazma bilməyəcəyindən qorxurdu və uzun illər yazmağa davam etsə də, bir daha tammətrajlı roman yazmadı. 7 iyun 1970-ci ildə İngiltərənin Koventri şəhərində vəfat etmişdir.[2]

H. Rider Haqqard (1856–1925) 22 iyun 1856-cı ildə İngiltərənin Norfolk əyalətinin Bradenham şəhərində anadan olub və on doqquz yaşında Cənubi Afrikaya köçüb. Londona qayıtmadan və hüquq sahəsində karyera qurmaqdan əvvəl ən azı beş il müstəmləkə xidmətində çalışıb. Robert Louis Stevensonun “Xəzinə Adası”nın (Treasure Island), uğurundan ilhamlanan Haqqard öz macərə romanlarını yazmağa başladı və nəticədə otuzdan çox əsər yazdı. Ən məşhur əsərləri arasında ərsəyə gələn kimi ticarət sferasında uğur qazanan Kral Süleymanın Mədənləri (1886) var idi. Onun populyarlığı Haqqardın dostu Endryu Lanqla kitabı təbliğ etmək üçün yazdığı çoxsaylı anonim rəylərlə artırılmış ola bilər. Kral Süleymanın Mədənləri (King Solomon's Mines), ağ ovçu rolunu Allan Quatermainin təmsil etdiyi Cənubi Afrika macərəlarına başladı. Ola bilsin ki, Haqqardın ən məşhur romanı O (1887) romanıdır, hansı ki, “İtaət Olunmalı kəs Odur” (She-Who-Must-Be-Obeyed), hələ də istifadə olunan bir ifadədir. "O", bəzən “İtirilmiş Gəmi Basqınçıları” filmlərində İndiana Consunun (Indiana Jones of the Raiders of the Lost Ark) prototipi hesab edilən ağ dərili bir macərəçıya maneə yaradan gözəl, lakin ölümcül ərəb ilahəsidir. Haqqard Rudyard Kiplinqin dostu idi və Kiplinqin yerli xalqlar haqqında bir çox fikirlərini bölüşürdü. Onun kitablarında ağ qəhrəmanlar cəsur macərəçilər, qaradərili kişilər və qadınlar isə ekzotik və sirli kimi təsvir edilir. 14 may 1925-ci ildə vəfat etmişdir; onun tərcümeyi-halı "Həyatımın günləri" (The Days of My Life) 1926-cı ildə nəşr olundu.[13, s.243]

Rudyard Kipling (1865-1936) 30 dekabr 1865-ci ildə Hindistanın Bombay şəhərində anadan olub. Onun atası Lahor Muzeyinin kuratoru olub və o "Kim" (1901) romanının ilk səhnəsini hazırlayıb. Kiplinq məktəb üçün İngiltərəyə gedəndə qədər valideynləri ilə birlikdə britaniyalıların əhatəsində beş il yaşadı. 1882-ci ildə jurnalist kimi Hindistana qayıtdı və Hindistanın şimal hissəsində yeddi il işlədi. O,

Cənubi Afrika, Rodeziya, Avstraliya və Yeni Zelandiya da daxil olmaqla Britaniya koloniyalarını gəzmək üçün Hindistanı tərk etdi. Amerikalı Caroline Balestier ilə evləndi və qısa müddət ABŞ-da yaşadı. Həmin illərdə o, həm də qısametrajlı bədii əsərlər çap etməyə başladı və böyük uğur qazandı. Tezliklə o, İngiltərəyə qayıtdı, burada artıq yazıçı kimi tanınırdı. Onun iki əsas əsəri ümumiyyətlə uşaq ədəbiyyatı hesab olunur: "Cəngəllik Kitabı" (The Jungle Book)(1894-1895) və "Kim". O, həmçinin bir neçə hekayələr toplusu və tərcümeyi-halını, "Özümdən bir şey" (Something of Myself)(1934) nəşr etdirdi. Kiplinq 1899-cu ildə "Ağ Adamın Yüku"(The White Man's Burden) adlı şeirində müstəmləkəçiliyin təsviri kimi "ağ adamın yükü"(the white man's burden) ifadəsini işlətməmişdir. Şeir Kiplinqin əksər əsərlərində əks olunan irqçilik və imperializmlə bağlı inanclarla səsləşir ki, bu da ağdərili qərblilərin digər irqlərin "ibtidailərini" sivilizasiyanın qoynuna gətirmək məcburiyyəti olduğunu göstərir. Kiplinq bağırsağ qanaxmasından sonra 18 yanvar 1936-cı ildə London, İngiltərədə öldü və Vestminster Katolik Monastrının Şairlər guşəsində dəfn edildi.[12,s.409]

Olive Schreiner (1855-1920) Cənubi Afrikada 24 mart 1855-ci ildə missioner valideynlərin ailəsində on iki uşaqdan doqquzuncu uşaq olaraq anadan olub. Schreiner, ailəsində çoxlu dini mübahisələrə səbəb olan xristianlığı rədd etdi. 16 yaşında o, qubernator kimi işləməyə başladı, lakin kişi işəgötürənlərinin yaxınlaşmalarından qaçmaq üçün tez-tez evini dəyişdirirdi. Bir müddət, Şrayner valideynləri və ya qardaşları ilə birlikdə yaşamaq üçün evə qayıtdı, lakin ailəsinin yoxsulluğu səbəbindən o, yenidən işə qayıtmalı oldu. 1874-cü ildə Şrayner Fuşe ailə fermasında qubernator kimi işləməyə getdi, bu təcrübə onun "Afrika fermasının hekayəsi" (The Story of an African Farm) romanının əsasını təşkil etdi. O, 1881-ci ildə həkim olmaq ümidi ilə İngiltərəyə köçdü; lakin onun səhhəti (Şrayner astma və anginadan əziyyət çəkirdi) onu təhsildən yayındırırdı. 1883-cü ildə Ralf İron təxəllüsü ilə nəşr olunan "Afrika fermasının hekayəsi" məşhur və tənqidi uğur qazandı. Bir neçə şəxs ilə münasibəti uğursuz alındıqdan sonra Şrayner 1889-cu ildə Cənubi Afrikaya qayıtdı və siyasətlə məşğul oldu. O, 1894-cü ildə dini və siyasi baxışlarını bölüşən Samuel Kronrayt adlı fermerlə evləndi. İngilislər və Burlar (Cənubi Afrikada Britaniya hökmranlığından kənarda yaşayan Avropa mənşəli köçkünlər) arasında münasibət yarandıqca Şrayner və əri Boerlərə rəğbət bəslədikləri üçün ingilislər tərəfindən getdikcə daha çox təcrid olundular. Səhhətinin pis olmasına və populyar olmamasına baxmayaraq, Şrayner ömrünün sonuna qədər ingilisləri və burları müharibədən çəkəndirmək üçün çox çalışdı. O, həmçinin qadınların seçki hüququ və gender bərabərliyini müdafiə edirdi. Şrayner 10 dekabr 1920-ci ildə Cənubi Afrikanın Wynberg şəhərində yuxuda vəfat etdi.[11,s.61-62]

"Müstəmləkə yazıçıları"nı oxuyarkən xatırlamaq vacibdir ki, bu müəlliflərin bir çoxunda, ədəbi mətnlərinin "anti-imperiya" məqamları nə qədər görünsə də, yenə də tez-tez irqi inanclar və yüksək imperializm dövründə müstəmləkə cəmiyyətləri arasında qeyri-adi dərəcədə üstünlük təşkil edən və geniş yayılmış Britaniya

dövlətinin mədəni konsepsiyaları diqqəti cəlb edirdi. Bununla belə, onlardan tamamilə imtina etmək, bir çox müstəmləkə yazıçılarına qarşı çox ayrı-seçki bir təcrübə olmuş olardı. Bunun əvəzinə, bu ədəbi mətnlərə daxil edilən və çıxardılan müxtəlif ideologiyaları ayırmaq və onlardan öyrənmək üçün postkolonializm tərəfindən təşviq edilən tənqidi baxışdan istifadə edə bilərik. Belə bir layihə bizə imperializm və müstəmləkəçilik fenomenlərinin mürəkkəbliklərini açır, imperiya müəssisəsinin özündə inancların müxtəlifliyini dərk etməyə imkan verir. Bu yazıçılar müstəmləkəçilik təfəkkürü ilə bağlı unikal fikirlərlə, bu gün yaşadığımız dünyada dünyanın hər tərəfinə səpələnmiş qlobal iyerarxiyalar haqqında anlayışımızı genişləndirmək üçün sorğu-sual edilməli və etiraz edilməli olan mühüm tarixi və ədəbi mətnlər təqdim edir

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Horton, Susan R., *Difficult Women, Artful Lives: Olive Schreiner and Isak Dinesen, in and out of Africa*, Johns Hopkins University Press, 1995.
2. Kael, Pauline, "A Passage to India: Unloos'd Dreams," in the *New Yorker*, January 14, 1985.
3. John Meckens, *Kipling and Conrad: The Colonial Fiction* (New York: Random House, 1985), p.15,18, 19.
4. Ernest A. Baker, *The History of the English Novel* (New York: Barnes and tIDble INC., 1967), p. 150.
5. Daniel Defoe *Robinson Crusoe* (New York: Everyman Library, 1966), p. 294.
6. Hunt Hawkins, "Joseph Conrad, Roger Casement and the Congo Reform Movement ", *Journal of Modern Literature* Vol. 9, No. 1 (1981), p.79.
7. Norman Sherry, *Conrad Eastern World* (London: Cambridge University Press, 1966, p.2.
8. Joseph Conrad: *Notes on Life and Letters* (London: Dent and Sons Ltd. 1931), p.145.
9. Scannell, James, "The Method Is Unsound: The Aesthetic Dissonance of Colonial Justification in Kipling, Conrad, and Greene," in *Style*, Vol. 30, Fall 1996, p. 409.
10. Tindall, William York, *Forces in Modern British Literature, 1885–1956*, Vintage Books, 1956, p. 59.
11. Robert Ross, *Colonial and Postcolonial Fiction: An Anthology*, 1999, pp. 61–62.
12. Scannell, James, "The Method Is Unsound: The Aesthetic Dissonance of Colonial Justification in Kipling, Conrad, and Greene," in *Style*, Vol. 30, Fall 1996, p. 409
13. Spivak Gayatri Chakravorty, "Three Women's Texts and a Critique of Imperialism," in *Critical Inquiry*, Vol. 12, Autumn 1985, pp. 243–61.

BRITISH COLONIAL LITERATURE OF THE XIX-XX CENTURIES

Summary

The article deal with the British colonial literature of the XIX-XX centuries. The literature on British colonialism is vast and varied and reflects the changing nature of the colonial problem. A number of studies have been conducted to compare

the goals set in the colonial policies of the states, the success achieved in these goals, and the administrative and other mechanisms used. In the interwar decades, a relatively new topic of international control over the colonial powers appeared in the colonial literature, but since 1945 it has been replaced by the processes and problems of decolonization, the means of ensuring economic and political development. The transition from the last stages of colonialism to independence has been studied in a number of cases, but remains an extraordinarily rich area of research. Now that colonialism has effectively ended, it is possible to examine in depth and in detail what kind of colonial system produced the best results, but before examining this question, it is necessary to define the scale of colonialism's measurable values.

Key words: Britain, colony, colony, literature, Joseph Conrad, Isaac Dinesen, E. M. Forster, H. Rider Haggard, Rudyard Kipling, Olive Schreiner;

Suleymanova G.

БРИТАНСКАЯ КОЛОНИАЛЬНАЯ ЛИТЕРАТУРА XIX-XX ВЕКА

Резюме

В статье говорится о британской колониальной литературе XIX-XX веков. Литература о британском колониализме обширна и разнообразна и отражает меняющийся характер колониальной проблемы. Был проведен ряд исследований по сравнению целей, поставленных в колониальной политике государств, успехов, достигнутых в достижении этих целей, используемых административных и других механизмов. На обоих концах спектра оценка мотивов колониальных приобретений и сил, ведущих к нынешней волне деколонизации, открывает ряд перспектив для исследования. В межвоенные десятилетия в колониальной литературе появилась относительно новая тема международного контроля над колониальными державами, но с 1945 ее сменили процессы и проблемы деколонизации, средства обеспечения экономического и политического развития. Переход от последних стадий колониализма к независимости исследовался в ряде случаев, но остается чрезвычайно богатой областью исследований. Теперь, когда колониализм фактически закончился, можно глубоко и подробно изучить, какая колониальная система дала наилучшие результаты, но прежде чем рассматривать этот вопрос, необходимо определить масштаб измеримых ценностей колониализма.

Ключевые слова: Британия, колония, колония, литература, Джозеф Конрад, Исаак Динесен, Э. М. Форстер, Х. Ридер Хаггард, Редьярд Киплинг, Олив Шрайнер;

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 19.09.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 30.09.2024

**Rəyçi: fil.f.d. Xəyalə Şahverdi qızı Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

SƏİDƏ ABBASOVA AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN FUNKSIONAL SƏCİYYƏSİ.....	3
KÖNÜL ABDURƏHMANOVA İNGİLİS, AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİ ARASINDA KOD DƏYİŞMƏ: KOMPLEKS TƏDQIQAT.....	10
SEVDA AĞAYEVA İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ROMANTİZM CƏRƏYANI.....	16
ЧИНАРА ЗАХИД ШАХБАЗЛЫ КОММУНИКАТИВНОЙ СИСТЕМЫ	23
NƏRMİN ALLAHVERDİ qızı MƏMMƏDLİ KEYFİYYƏT SEMANTİKASININ SİNTAKTİK SƏVİYYƏDƏ İFADƏSİ.....	29
GÜNEL FƏTULLA QIZI RAMAZANOVA İNGİLİS ETNONİMLƏRİNİN YARANMASI HAQQINDA	39
AYTƏN İBRAHİMOVA ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQIQI.....	46
SEVDA XƏLİLOVA DİL TƏDRİSİNDƏ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ ÜSULLARI VƏ ONLARIN ƏHƏMİYYƏTİ	52
NÜŞABƏ İSMAYILOVA XARİCİ DİLDƏ LEKSİKANIN TƏDRİSİ PRİNSİPLƏRİ	58
NOVRUZƏLİYEVA SEVDA CAİD QIZI RƏSMİ-İŞGÜZAR KOMMUNİKASIYADA XƏYAL QURMANIN PRİORİTETLİYİ	64
AĞAYEVA FATMA ZAKIR QIZI YAZILI NİTQDƏ PSİXOLİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİN İNİKASI	72
RUSTAMOVA GÜNEL, QULAMOVA ELVINA KARGÜZARLIQ İŞİNİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN NÖVLƏRİ.....	77
NURANƏ KƏRİMOVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞININ NÖVLƏRİ.....	83

XALİDƏ SƏFƏR QIZI ƏSGƏROVA “KİTABİ – DƏDƏ QORQUD” DASTANLARININ DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ ...88	
AYTƏN İSLAMLİ FİTONİMLƏRİN LİNQVİSTİK ASPEKTƏN TƏHLİLİ VƏ ONLARIN YARANMA YOLLAR	95
LALANZAR MURADLI MODERN METHODS AND TECHNOLOGIES OF TEACHING FOREIGN LANGUAGES AT HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS	104
МЕХДИЗАДЕ ГЮНЕЛЬ ЕЛЬДАР КЫЗЫ ЭТАПЫ ПРОНИКНОВЕНИЯ АНГЛИЦИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК И ИХ АССИМИЛЯЦИЯ	111
NİGAR MİRZƏYEVA, AYTƏN CƏFƏROVA FRANSIZ CÜMLƏSİNİN ƏSAS ELEMENTLƏRİ	119
QARAŞOVA YEGANƏ MUSA QIZI ALMAN DİLİNDƏ MODAL FEİLLƏRİN FUNKSIONAL-SEMANTİK TƏHLİLİ	125
SALMAN SÜLEYMANOV AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ƏRƏB LEKSİK VAHİDLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİNDƏ ƏRUZ VƏZNİNİN ROLU	135
LEYLA MƏMMƏDOVA İNTERAKTİV TƏLİMİN ƏHƏMİYYƏTİ	145
BAYRAMOVA ARZU ASTAN QIZI AĞBABA-ŞÖRƏYEL ŞİVƏSİNDƏ SİNTAKTİK ƏLAQƏLƏRİN NÖVLƏRİ VƏ BƏZİ DİALEKTİAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	151
SƏRXAN CƏFƏROV ARA CÜMLƏLƏRDƏ İNTONASIYANIN ROLU: İNGİLİS DİLİNDƏ MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL	157
SEVİNC TALİBOVA MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN ONOMASTİK LEKSİKASI (ANTROPONİMLƏR)	165
MƏLƏK MUXTAROVA İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNDA GENDER ASİMMETRİYASININ MƏCAZ DİL ELEMEMENTLƏRİ İLƏ İFADƏSİ	173
ARZU HUSEYNLI ARTIFICIAL INTELLIGENCE’S ROLE IN SYNONYM CHOICE	183

VƏFA VAQIF QIZI BAĞIRZADƏ FRANSIZ DİLİNDƏ FEILİN ARZU ŞƏKLI VƏ ONUN TƏYİN BUDAQ CÜMLƏLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI.....	187
ÜLVİYYƏ İSMAYIL QIZI HƏKİMOVA-AYDIN HÜQUQ TERMINOLOGİYASINDA ANTONİMLİK.....	196
SƏMƏDOVA MƏLAHƏT KONSEPTLƏR – MƏDƏNİ INFORMASIYANIN İFADƏ FORMALARIDIR.....	203
QULİYEVA ZENFİRA MÜRSƏL QIZI İKİNCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BİLİK NÖVLƏRİ	208
FƏXRƏDDİN EYLAZOV TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏLƏNDİRMƏDƏ YERİ VƏ ROLU	215
SÜLEYMANOVA GULARA SHABAN ERKƏN YAŞLARDA İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI İNGİLİS DİLİ MÜƏLLİMLƏRİNİN BACARIQ SƏVİYYƏLƏRİ.....	221
QƏRİBƏ MƏMMƏD MƏMMƏDOVA MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ İDİOMLARIN STİLİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	228
MUSAYEVA MUJGAN RUSTAM ALEKBEROVA NURIYE GUNDUZ TRANSLATION THEORY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE	233
JALƏ MƏSİMLİ LEKSİK BACARIQLARIN FORMALAŞDIRILMASININ LİNQVİSTİK ASPEKTLƏRİ.....	238
FATİMƏ İBRAHİMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ HECANIN TƏHLİLİ	244
HÜSEYNOVA ZÜLFİYYƏ SƏLİM QIZI ALCANOVA AYGÜN CAVİD QIZI AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLİLLƏRİNDƏ ANTROPONİM SÖZLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK VƏ MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	251
AYSEL HASANOVA SOCIOLINGUISTIC CONDITIONS OF FUNCTIONING OF THE WELSH VARIANT OF ENGLISH (Wenglish)	257
QOCAYEVA KÖNÜL NAZİM QIZI KƏRİMOVA QÖNÇƏ AKİF QIZI “İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNDƏ AMERİKANİZMLƏR VƏ ONLARIN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	266
ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ АБДУЛЛАЕВА РОЛЬ ПАРЕМИОЛОГИИ И ЕЁ ФУНКЦИЯ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ.....	271

AYNURA KHANLAROVA SHOHRAT SOME ASPECTS OF THE USAGE OF PHRASEOLOGICAL TRANSFORMATION.....	279
--	-----

AĞAYEVA FATMA ZAKİR QIZI QİLOBALİZASIYA DÖVRÜNDƏ NITQ ETİKETLƏRİNİN DİLLƏR ARASINDA TRANSFORMASIYASI.....	285
--	-----

HƏQİQƏT MEHDİYEVA DİL FAKTLARININ MÜQAYİSƏSİ YOLU İLƏ SPESİFİK ÇƏTİNLİKLƏRİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ VƏ ARADAN QALDIRILMASI.....	291
---	-----

GÜLƏR FİZULİ QIZI SADIQOVA AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ SİYASİ DİSKURSun DİALOQ JANRLARININ OXSAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	298
---	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA NİZAMİŞÜNASLIĞA AZƏRBAYCANÇI BAXIŞ.....	304
---	-----

GÜLXANI (PƏNAH) VAQIF QIZI ŞÜKÜROVA MARAĞALI ƏVHƏDİ VƏ ŞƏMS TƏBRİZİ YARADICILIĞI	313
--	-----

BƏKİROV NOVRUZ KAMAL OĞLU SİYASİ KOMMUNİKASIYA – HAKİMİYYƏT VƏ DÖVLƏT MÜNASİBƏTLƏRİNİN XARAKTERİSTİKASI.....	322
---	-----

YUNUS QULUZADƏ MİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİRİN ŞEİRLƏRİNİN FƏAL TƏLİMLƏ TƏDRİSİNİ AKTUAL EDƏN SƏBƏBLƏR	336
---	-----

BƏSİRƏ ƏZİZƏLİYEVA FAİZ ƏHMƏD FAİZİN ŞEİRLƏRİNİN MÖVZU VƏ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	341
---	-----

XURAMAN QƏDİMOVA NURULLAH ATAÇ VƏ TÜRKİYƏDƏ SUBYEKTİV ƏDƏBİ TƏNQİD.....	347
---	-----

SADAQAT QASIMOVA HEYDƏR ƏLİYEVİN NATİQLİK MƏHARƏTİ.....	354
---	-----

İBRAHİMLİ SƏBİNƏ GÜLÇİN QIZI MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİNİN MƏHBƏS HƏYATI.....	359
---	-----

AYTƏN F. QƏHRAMAN "QƏRB DÜNYASINDA MƏHƏMMƏD PEYĞƏMBƏRİN İMİCI: FƏLSƏFİ DÜŞÜNCƏDƏN ƏDƏBİ YARADILIŞA"	371
--	-----

ALLAHVERDİYEVA VƏFA MÜBARİZ ƏBƏDİYAŞAR ŞAİRİMİZ MƏHƏMMƏD FÜZULİ	383
AYTƏN VƏLİZADƏ NASİR MƏNZURININ “OYUNUM-OYUNUM” ROMANI HAQQINDA	389
QASIMOV MAHMUDAĞA SARIBALA OĞLU MIKAYIL MÜŞFIQIN LIRIKASINDA İNSANA, TORPAĞA, DÜNYAYA VƏ İŞIQLI GƏLƏCƏYƏ BAĞLILIQ HİSSLƏRİ	396
RASULOVA AYSHAN ASAD MIR JALAL STORIES IN AZERBAIJANI LITERARY STUDIES	401
MINARƏ QULUYEVA M.P. VAQİFİN SƏLƏFLƏRİ, MÜASİRLƏRİ VƏ XƏLƏFLƏRİ OLAN AŞIQLAR	408
YUSİFOVA NAILƏ YUSİF QIZI MƏHƏMMƏD FÜZULİ DÜNYASININ HƏYAT FƏLSƏFƏSİ	420
SƏBUHİ BƏDƏLOV AZƏRBAYCANDA TƏZKİRƏÇİLİK ƏNƏNƏSİ	428
OSMANOVA MƏLAHƏT NAZİM QIZI SABİR ƏHMƏDLİNİN “TOĞANA” ROMANI EKSPRESSIONİZM KONTEKSTİNDƏ	436
АЛЬ-АББАСИ НОВАЛЬ ХЕЙРИ ИЗУЧЕНИЕ ТВОРЧЕСТВА АВСТРИЙСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ XX ВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	443
AFƏT İLYAS QIZI RƏFIYEVA ƏN YENİ DÖVR AZƏRBAYCAN ROMANINDA QARABAĞ MÜHARİBƏSİ MÖVZUSU	449
QƏDİROVA MƏLAHƏT SOLTAN QIZI ALES KARLYUKEVIÇ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ BELORUSİYADA ƏN YAXŞI TƏBLİĞATÇISIDIR	456
GÜNAY SÜLEYMANOVA ŞAKIR XIX-XX ƏSRLƏR BRİTANIYA MÜSTƏMLƏKƏ ƏDƏBİYYATI	463

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:

İNAL MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 29.09.2024
Şərti çap vərəqi 30,5. Sifariş №568
Kağız formatı 60x84 1/8. Tiraj 500

Jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4